ئێستاتیکای گێڕانەوە لە هەقایەتی کوردیدا

بوشرا قادر کاکە محەمەد[١]، محەمەد ئەحمەد سەعید [٢]
[١،٢] بەشی کوردی، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: Bushra.kaka@univsul.edu.iq

پوختە

ئەم باسە بە ناونیشانی «ئێستاتیکای گێڕانەوە لە هەقایەتی کوردیدا»، کارکردنە لەسەر جۆرەکانی هەقایەتی کوردی و، نیشاندان و شیکردنەوەی بنەما ئیستاتیکییەکانی. هەقایەتی کوردی وەک بەشێکی گرنگی فۆلکلۆری کوردی پاش نووسینەوە و تۆمارکردنی، لە چەندەها ڕووەوە باسکراوە، بەڵام ڕوویەکی گرنگی کە جوانیناسییە قسەی لێوەنەکراوە، ئێمە لەم باسەدا لە دیدی جوانیناسییەوە لە هەقایەتی کوردی دواوین و نمونەمان لە هەقایەتە جۆراوجۆرە کۆکراوەکانی ناو ئەدەبی کوردی وەرگرتووە. پلانی باسەکە لە دوو بەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەم دا بۆ دیاریکردنی ڕووی جوانیناسییانەی گێڕانەوە لە حیکایەتەکاندا، لە بارەی وشەکە و هاوماناکانییەوە دواوین کە وشەکانی: ئەفسانە، چیرۆک، هەقایەتیشی لە لێکۆڵینەوە کوردییەکاندا بۆ دادەنرێت و جیاوزییانمان خستۆتە ڕوو. پاشان جۆرەکانی هەقایەتمان جیاکردۆتەوە و نمونەمان لە ئەدەبی کوردیدا بۆ هێناوەتەوە کە پێکدێن لە: «هەقایەتی پەریان، هەقایەتی کۆمەڵایەتی، هەقایەتی پەندئامێز، هەقایەتی ئایینی و عیرفانی، گاڵتەوگەپ». لە بەشی دووەم دا، مۆتێف-مان وەک جوانیناسی گێڕانەوە دیاریکردووە، مۆتیف لە ئەدەبیاتی گێڕانەوەدا بە مانای توخمی دووبارە بووەوە دێت، کە زۆر شت دەگرێتەوە و ئێمە لە مۆتیفەکانی: «کەسێتی، کەرەستە، بابەت، ڕووداو، شوێن، دەستەواژە، ژمارە) وە دواوین و لە کۆتایشدا ئەنجامان خستۆتەڕوو.

کلیلە وشە: هەقایەت، مۆتیف، ئێستاتیکا، گێڕانەوە، ئەفسانە

الملخص

هذا البحث بعنوان (جماليات السرد في الحكاية الكوردية)، يعمل على إظهار وتحليل الأعمدة و البنية الجمالية لأنواع الحكاية الكوردية. من الجدير بالذكر أن الحكاية الكوردية تُعد جزءاً مهماً من الأدب الشعبي/ الفولكلوري الكوردي، لاسيّما بعد كتابة وتسجيل هذا الأدب، suكما وقد بُحثت و نُقشت في العديد من جوانبها ، إلا أن هناك بعداً مهماً و جمالياً لم يتناول و يُبحث بعدُ، و نحن في هذا البحث نلقي الضوء و نبحث في هذا الجانب الجمالي / الأستاطيقي للحكاية الكوردية، واخذنا نماذج متعددة ومختلفة من هذه الحكايات المكتوبة و المجموعة في الأدب الكوردي.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١١/٤ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/١/٢ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Bushra.kaka@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢١ م.بوشرا قادر کاکە محەمەد، پ.د. محەمەد ئەحمەد سەعید ، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

البحث يتكون من مبحثين ، المبحث الأول خصصناه لتحديد مظاهر الجمالية السردية من حيث الوجهة والخط الجمالي السردي في الحكايات، و تحدثنا هنا عن (المفردة/ الكلمة) والمعاني المتشابهة لها مثل: الأسطورة، القصة،والحكاية في البحوث الكوردية التي أشاروا إلي الإختلاف فيما بينهم، ثم ذكرنا و حددنا أنواع الحكاية و مثلنا لهم بنماذج من الحكاية في الأدب الكوردي مثل: (الحكاية العجائبية، الحكاية الأجتماعية، الحكاية الدينية والعرفانية، الحكاية الهزلية و الحكاية الوعظية/ المثل).

أما في المبحث الثاني تناولنا (الموتيفة) و حددنا الموتيفة كجمالية سردية، و (الموتيفة) في الأدب السردي تأتي بمعنى العناصر المكررة حيث تحتوي أشياء كثيرة ونحن هنا ذكرنا هذه العناصر منها: (الشخصية، المادة، الموضوع/ الثيمة، الحدث، المكان، العبارات، والأرقام).

Summary

This thesis which is under the name of “aestheticism of narration in Kurdish tales “ works on and covers the manners and types of Kurdish tales, demonstrating and analyzing the principles of aestheticism in them. Kurdish tales as a valuable and important part of Kurdish folklore, after writing down and recording them, have been mentioned from several points of views in previous writings.

A significant perspective that hasn’t been talked about as much is the aestheticism that lies in several kinds of the tales.

In this research we specifically shed light on aestheticism taking examples from all over different tales that have been collected in Kurdish literature. Our research is composed of two major parts:

In the first part, for specifying the outlook of “aestheticism of narration “in tales ,we talked about the word itself and its corresponding analogs “myths, stories “ also what makes the difference between all these genres .

Then we divided types of tales with giving instances for each which such as “fairytales, social tales, religious and parody tales” In narrative, a motif is any recurring element that has symbolic significance in a story.

Through its repetition, a motif can help produce other narrative (or literary) aspects for example as theme or mood. We spoke about (character, place, time, expression, number) motifs in the second part of our thesis.

سەرەتا:

حیکایەتەکانی جیهان، نزیکییەکی تەواویان لەگەڵ یەکدا هەیە، لەو پەڕی ڕۆژهەڵاتەوە کە بە لانکەی حیکایەت و ئەفسانە و خورافە دادەنرێت تا ئەو پەڕی ڕۆژئاوا، حیکایەتی هەموو نەتەوەکان، لە بارەی مرۆڤ و خەیاڵ و کۆشش و وێنای مرۆڤەوەیە، مادام مرۆڤەکان لە ڕووی مرۆڤبوونەوە هاوشێوەی یەکن، ئەوا خواست و مەیل و خەون و ئەندێشەکانیشیان لەیەک دەچێت، بۆیە ئاساییە لە دەمی خوێندنەوە یان بیستی حیکایەتی هەر یەک لە نەتەوەکانی تردا هەست بە نزیکی و لەبەردڵانی حیکایەتەکان بکەین.

ئەم حیکایەتانە بەرهەمی زارەکی لە مێژینەن و لە سەردەمێکی دیاریکراوا پەی بە گرنگیان براوە و نووسراونەتەوە. نووسینەوەی حیکایەتەکانی هەزار و یەک شەوە، وەرگێڕانی حیکایەتی کلیلە و دیمنە بۆ زمانە جیاوازەکان، کۆکردنەوەی حیکایەتی فۆلکلۆر لە ئەڵمانیا لە لایەن برایانی گریم و دواتریش لە سەدەی بیست دا هەر نەتەوەی ئەفسانە و حیکایەتی خۆی کۆکردەوە، هەموو ئەمانە هۆکارێک بوون تا لە بارەی ناوەڕۆک و بونیادی ئەم حیکایەتانە لیکۆڵینەوە بکرێت، ڕەنگە کورد دوایەمین نەتەوە بووبێت کە دەستی کرد بە کۆکردنەوەی حیکایەتەکانی، هەر لەبەر ئەوەشە، زۆرجار لە کارکردنی لە ئەدەبی بەراورددا هەست بە تێکەڵی و نزیکی حیکایەتەکان دەکەین، لەگەڵ سێ نەتەوە هاوسێکەمان، فارس و تورک و عەرەب، بەڵام دیسانیش تایبەتمەندی کوردانەی پێوەیە، لە بیروباوەڕو زمان و کلتورەوە تا شێوەی دارشتنەوەی. بە تەماشاکردنی ئەو حیکایەتانەی کە کۆکراونەتەوە، هەست بەو خاڵە دەکرێت کە حیکایەتەکان ئەگەر هاوبەش بن لەگەڵ نەتەوەکانی تریدا، بەڵام بەهۆی حیکایەتخوانەوە، لەگەڵ ژیان و ئەندێشەی کوردا چنراون. بۆ دیاریکردنی ڕووی جوانیناسیانەی گێڕانەوە لەم حیکایەتانەدا، سەرەتا دەبێت ئاماژە بە جۆری حیکایەتەکان بدەین، بە ڕەچاوکردنی زاراوەی حیکایەت، چونکە لە پاڵ ئەم وشەیەدا، زاراوەکانی: ئەفسانە، چیرۆک، هەقایەتیشی بۆ دادەنرێت، دکتۆر عیزەدین زاراوەی چیرۆک و سەرگوزەشتە و نەقڵ بەرامبەر بە هەقایەت دادەنێت (ڕەسوڵ، ٢٠٢٠، ٢٤)، هاشم سەلیمی چیرۆک و ئەفسانە (سەلیمی، ٢٠١٣)، ئەحمەد چاک زاراوەی ئەفسانە(چاک، ٢٠١٣) و عەلادین سەجادیش چیرۆک(سەجادی، ١٩٥٩). بەڕای ئیمە زاراوەی هەقایەت؛ کوردیتر و ڕوونترە، بۆ ئەو جۆرە گێڕانەوەی نێو ئەدەبی فۆلکلۆر. کاتێک زاراوەکەمان دیاری کرد، ئەوکات پێوستمان بە جۆرەکانییەتی، چونکە بەشێک لەم هەقایەتانە، تێکەڵ بوون لەگەڵ ژانرێکی تری نێو ئەدەبی فۆلکلۆر کە ساتیر یان گێڕانەوەی تەنزئامێزە، بۆ نموونە بەشێک لە گێڕانەوەکانی ناو ڕشتەی مرواری حیکایەتن و تەنز نین، لە کاتێکدا بەشێک لە حیکایەتەکانی ناو مەملەکەتی ماسی، گێڕانەوەی تەنزن و بەسەرهاتی ڕاستەقینەن و هەقایەت نین، هەمووشیان لە سنووری گێڕانەوەی ئەدەبی فۆلکلۆریدا دەمێننەوە، یان هەقایەتی پەندئامێز و ئاژەڵیش لە نێو کۆکراوەی هەقایەتەکان دا دەبینرێت، هەر نوسەرێک لە دڵسۆزی خۆیەوە ویستویەتی چی دەست کەوت تۆماری بکات، بۆیە جیاکردنەوەی ئەمانە کار و کاتی دەوێت، و ئێمە نمونەمان لە هەر یەکەیان وەرگرتووە.

بەشی یەکەم: جۆرەکانی هەقایەت:

یەکەم: هەقایەتی خورافی پەریان:

کە بە هەقایەتی دێودرنج و هەقایەتی جادوویی و ئەفسانەییش دەناسرێت. ئەم جۆرەی هەقایەت لە بارەی پاڵەوانێکەوەیە کە بەهۆیەک لە هۆیەکان لە باری ژیانی ئاسایی خۆیدا دەست بە گەشتێک دەکات بۆ بەدەستهێنانی شتێک، بەڵام ئەو شتە لە میانەی سەفەرێکی درێژدا، پەیوەست دەبێتەوە بە شتی تر و وەک ئەڵقەی زنجیرێک یەک بەیەکی ڕووداوەکان لەگەڵ یەک تێهەڵکێش دەبن، تا پاڵەوان دەیەوێت بگات بە خواستێکی ڕووبەڕووی مەرجێک دەبێتەوە، بۆ بەجێهانی مەرجەکەش، تووشی مەرجی تر دەبێت، بەو جۆرە هەقایەت درێژ دەبێتەوە، بەڵام پاڵەوان بە زرنگی خۆی و یارمەتی هێزە ژوور مرۆییەکان و ئاژەڵ و مرۆڤی باش بە خواستەکەی دەگات و لە میانەشیدا دێو و ئەژدیها و پیرەژنی بەدفەڕ و بەدکاری ناحەز بە سزای خۆی دەگات. ئەم جۆرەی هەقایەت لە ڕووی قەبارەوە زۆر جاران درێژە و وەک سندوق دێرین، هەقایەت لە ناو هەقایەتدا دەگێڕێتەوە، جاری واهەیە هەقایەتی سەرەتا، خۆی دەسپێرێت بە هەقایەتی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دووەم، ئەویش بە هەقایەتی سێیەم. دەشکرێت، هەقایەتەکە زۆر لێزانانە تێکەڵ بە هەقایەتی تر بکرێت و هەقایەتخوان بە توانای خۆی چەند هەقایەتێک لەیەک بدات. ئەم جۆرەی هەقایەت پەیوەندی بە سەردەمی پێشینی مرۆڤەوە هەیە و لە ئێستادا سینەمای جیهانی کەڵکی زۆری لێ وەرگرتووە بە شێوەی ئەنیمەیشن و فیلم وێنەی دەکات و وەرگری خۆی لە دەست نەداوە. ((پاڵەوانەکانی نێو هەقایەتەکان لە پاشا و کورەئازا و دێو و پەری و ..هتد پێکهاتوون، زیاتریش گرنگیان تێدا بە پاڵەوانەکە دراوە، چونکە ئەو کارانەی ئەو کردوونی، بە کەسی تر نەکراون، بەڵام سادەییش لە کردەوەکانیدا دەبینرێت، زوو ناچێتە هۆشەوە، زۆرجاریش دەکەوێتە ژێر کارتێکردنی هێزێکی نادیارەوە)) (جامباز، ١٩٨٩، ١١) زۆرێک لەم هەقایەتە کوردییانە، گێڕانەوەکانی ناو هەزارویەک شەوەی تێکەڵ بووە، بۆیە چەندێکی لە بارەی دێو و پەری و ئەژدیها و سیمورغەوەیە، هێندەش لە بارەی هاروونە ڕەشید و باڵولی داناوەیە، جگە لە باسی سوڵتان مەحمود و هەیاسی خاس، کە تێکەڵ بووە بە شیعر و هەقایەت و ئیدیۆمی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵات.(١) ئەم هەقایەتانە بەشێکی زۆریان ئاوێتەی چیرۆکی ئەوینداری شازادەکانە لەگەڵ یەکدی، کە بەهۆی خەونەوە یەک دەبینن، یان وێنەیەکی کێشراویان بەرچاو دەکەوێت، یانیش ئامۆزان و لە منداڵییەوە دڵبەری یەکن، بەڵام ڕێگریان لێدەکرێت بۆ بەیکە گەشتنیان، کە لەم جۆەی هەقایەتدا بەیەک دەگەن و هەموو شت بە خۆشی و کۆتایی دڵشادکەری تەواو دەبێت.

دووەم: هەقایەتی کۆمەڵایەتی

کە زیاتر دەشێت ناوی بەسەرهاتی لێبنرێت، نموونەیان لە ڕشتەی مرواری و خەرمان لۆغە و مەملەکەتی ماسی دا زۆرە. لە ڕووی قەبارەوە بە گشتی مامناوەندی یان کورتە و کارەکتەری کەمی تێدا بەشدارە، ئەوانەشی هەن، یا خود بە سیفەت و ناوی گشتی باس دەکرێن، یان کەسایەتی دیاری ناو کۆمەڵی کوردین و لە ناوچە جیاوازەکاندا ژیاون. بۆ نموونە عەلادین سەجاید لە ڕشتەی مرواریدا بەسەرهاتێک دەهێنێتەوە کە گێڕانەوەیەکە هەم ڕووی کۆمەڵایەتی هەیە، هەم تەنزو سەتیر لە جۆری تابوو:

کاروانێکی «دەلۆیی» لەوگەرمیانە ئەچن بەسەر سەید فەتاحی جەباری دا، کاروانەکە نۆکەس ئەبن، ئەڵێم ئێمشەو بە نان و دان و گانەوە میوانتین! ئەویش دەڵێ: نان هەیە، دان هەیە، بۆ ئەویتریش ئافرەتێکی دەلۆییمان لە ماڵایە، نۆ لۆی بۆ ئێوە و لۆیەکی بۆ من! (سەجادی، ٢٠١٥، ٥٩)

سێیەم: هەقایەتی پەندئامێز

ئەم جۆرەی گێڕانەوە، پەیوەندی بە ئەزموونی ژیانەوە هەیە، بەسەرهاتی دانایان و کەسانی خاوەن حیکەتن، زۆرجار بە زاری کەسانی نموونەیی ناو مێژووە دەگێڕدرێنەوە، بۆ نموونە: لوقمانی حەکیم، باڵولێ دانا، حەزرەتی سولەیمان، عەلی کوڕی ئەبوتالیب، جالینوس. زۆرێک لە گێڕانەوەکانی ناو ئەدەبی کوردی کاریگەری گێڕانەوەکانی ناو مەسنەوی مەعنەوی» بوستان و گوڵستانی سەعدی شیرازیان لەسەرە. ئەم هەقایەتانە، چەندێک بۆ سەرگەرمین، هێندەش نییەت و خواستی ئامۆژگاریکردن و وانە لێوەرگرتنی پێوە دیارە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، زۆر جار ئەم هەقایەتانە لەگەڵ هەقایەتی ئاژەڵان تێکەڵ دەبێت و پەیامەکەی خۆی لە ڕیگەی کارەکتەری مرۆڤ و ئاژەڵە و دەگێڕێتەوە. نموونەی حیکایەتێکی پەندئامێز لە بارەی حاتەمی تەی-یەوە لە مەلەکەتی ماسیدا هاتووە(حەسەن، ٢٠١٠)، لە خەرمان لۆغەشدا چەند حیکایەتێک لە زاری لوقمانی حەکیمەوە دەگێڕێتەوە. (شڵماشی، ٢٠٠٠).

چوارەم: هەقایەتی دینی و عیرفانی

زۆربەی ئەم هەقایەتانە بۆ سەردەمی پاش موسوڵمانبوونی کورد دەگەڕێنەوە، هەقایەتەکانی نێو ئەم پۆلێنە بەشێکی زۆری لە قورئانی پیرۆزەوە وەرگیراون کە هەقایەتی پێغەمبەران و نەتەوە گومڕاکان و پیاوچاکانن، بەشێکی تری لەو ڕۆشنبیرییە ڕۆژهەڵاتییە ئیسلامییەوە

هاتوون، کە نەتەوەکانی ڕۆژهەڵات پێکەوە بەشداربوون لە دروستکردنیدا، بە تایبەت وێڕای چوارچێوەی ئایین، هەقایەتی پیاوانی عارفی دەروێش مەشرەب و گەورە شێخانی ناوچەکە و کوردستان. هەندێک لەم هەقایەتانە ڕاستەقینە و بەشێکی تری تێکەڵ بە ڕووداوی ئەفسووناوی و ژوورمرۆیی بوون. ئەمانە بە زۆری لە شێوەی کەرامات و سروش و موجیزە دا دەگێڕدرینەوە، هەڵبەت زۆرجار تێکەڵ بە هەقایەتی پەندئامێزیش دەبنەوە. زۆر جار ئەمانە لە نیو ژیانامەی نوسراوی کەسەکانەوە دەردەهێنرێن و تێکەڵ بە ڕەوتی هەقایەت دەبن، هەندێک جاریش بە شێوەی مەناقیب دەنووسرێنەوە، بۆ نموونە مەناقیبی کاک ئەحمەدی شێخ، لە لایەن ئەحمەد خواجەوە نوسراوەتەوە و پیرەمێرد وەری گێڕاوە، لەگەڵیشیدا هەر خۆی مەناقبیک دەگێڕێتەوە کە بەهۆی ئەفسوناوی بوونییەوە، دەبێتە یەکێک لە هەقایەتە ئاینییە ئێستاتیکییەکانی ناو پۆلێنی هەقایەتی ئایینی. لە کۆندا ئەگەر مەجلیسی میر و پاشایان بە حیکایەتی جن و پەری و دزی و قازی خۆشکرایە، ئەوا مەجلیس و کۆبوونەوەی پیاوانی ئاینی نێو حوجرە و مزگەوت و تەکیە، بە هەقایەتی ئاینی و باسی گەورە پیاوانی ئاینی خۆش دەکرا، ئەمەش وێڕای چێژی بیستن و بەخشینی هەستی جوانیناسی و پەندوەرگرتن، وەک بەشێک لە ئەرکی ئاینیی تەماشا دەکرا، بۆ دوورکەوتنەوە لە باسی دنیایی و پابەندبوون بە ئەرکی ئاینی و لە هەموویشی گرنگتر گیانبەخشین بە شەریعەت، بەهۆی ئەو هەقایەتخوانییەوە. محەمەد شڵماشی لەم بارەیەوە دەڵێت:((باسی پیاوچاک و ئەولیا خۆشەویستی دین دەخاتە دڵی ئینسان و خۆشەویستی دنیا لە دڵی پیاودا کەم دەکاتەوە و ئینسان بۆ تەماع و ماڵی دنیا خۆی تووشی تەنگ و چەلەمە ناکا و چاو لە ژیانی ئەو گەورە پیاوانە دەکا و قەناعەت دەکاتە دەستمایەی ژیانی)) (شڵماشی، ١٣٩٢، ٢٢٠)، بەشێکی ئەم هەقایەتانە بەهۆی مەلایان و سۆفی و دەروێشانەوە لە کتێبەکانی حلیەت و ئەولیا و مەجلیسی ئەولیاوە وەرگیراون، بەشێکی تریشیان دەماودەم لە دێر زەمانەوە لە ڕۆژهەڵاتدا لە شێوێنە ئاینییەکان وتراونەتەوە، زۆرینەشیان کەشی ئەفسووناوی شیوەی هەقایەتی پەرییانە. بابەک ئەحمەدی(ئەحمەدی، ١٣٩١، ٦) لە بارەی ئەم جۆرە هەقایەتانە و بە تایبەتیش کۆکراوەکانی ناو (تەزکیرەتول ئەولیا)ی عەتاری نیشابوری، ڕای وایە، نیشاندانی جیهانی پیاوانی خودایە، دنیایەکی ئایدیالی و ئەندێشەیی، کە هەندێک جار قابیلی پەسنکردن نییە، و هەندێک جاریش زۆر بەردەست و ئاشنایە. لەم جیهانەدا مردووەکان قسە دەکەن، تورە دەبن، یان پێدەکەنن. دەتوانێت گوێت لە ئاواز بێت لە درەختی هەنارەوە و گورگی درندە شێخ دەبینێت لەسەر بەرماڵ بەڵام پەلاماری نادات و دەڕوات، عارفێک دەشت و دەر دەگۆڕێت بۆ زێڕ، پیاوچێکیک هێلێک لەسەر زەوی دەکێشت و ئاوی لێوە هەڵدەقوڵێت، دووپشکێک دوانزە ساڵ دەبێتە نەدیمی حەلاج. لەم جیهانە دا کەعبەی پیرۆز بە دەوەری زیارەتکەرێدا دەسوڕێتەوە، لەم هەقایەتانەدا جیهانێک درووست دەبێت کە جیهانی سەمەرەیە و ڕێتێنەچووەکانە. نمونەی ژیانی ئەم عارفانە:

((دەڵێن ڕۆژێک خەلیفەی بەغدا، دەچێتە خزمەت(شێخ عەبدولقادری گەیلانی) و دە کیسەی پارەی بۆ دادەنێ، شێخ دەفەرموێ لە سایەی خواوە پێوستم بە پارە نییە، هەڵیان گرەوە، خەلیفەزۆر کیشە دەکا دەڵێ: قوربان دەبێت لێمی وەربگری، حەزرەتی غەوس ئاخری تورە دەبیت و کیسەیەک بە دەستە ڕاست و کیسەیەک بە دەستی چەپەوە دەگرێت و بە توونتدی لێکیان دەکێشێ خوێنیان لێ دەردەپەڕیت، تورەدەب یو دەفەرمووێ: ەی ئەبوو موزەفەر شەرم لە خوا ناکەی خوێنی هەڵک دەمژی و کۆی دەکیەیەوە و دێنی لە پێش منی دا دەنێی و ڕادەوەستی! خەلیفە بێ هۆش دەبێت و لە پاش ماوەیەک، بە هۆش دێتەوە و دەستی شێخ ماچ دەکا و بە خەجالەتییەوە دەڕوات!))(شڵماشی، ١٣٩٢ ،٢١١)

پێنجەم: گاڵتەوگەپ

گێڕانەوەی بابەتێکی پێکەنینی و تەنزە، بە شێوەی چیرۆکێکی کورت، چیرۆکەکە دەشێت، ڕووی دابێت و دەشێت ئەفرێنراوبێت. ئەم گێڕانەوەیە دەکرێت سەربەخۆ لێی بروانرێت، لەگەڵیشیدا دەکرێت وەک مۆتیفێک بچێتە ناو هەقایەتی گەورەوە. لە ئەدەبی کوردیدا نوکتە، گاڵتەوگەپ، قسەی خۆشیشی پێدەوتریت، ((قسەی خۆش چیرۆکێکی کورتە و بەڵام بە جۆرێکی گاڵتەئامێز داڕێژراوە و گیانی پێکەنینی

بەبەرا کراوە))(عیزەدین مستەفا، ٢٠١٠، ١٣٢) ئەم مۆدێلەی گێڕانەوە دەشێت، بە گێڕانەوەی تەنزئامێزیش بناسرێت، بەو مانایەی: لە زمانی کوردیدا هەردوو وشەی تەنز و سەتیر خوازراوە بۆ ئەو جۆرە لە ئەدەب کە زمانێکی بە پلاری هەیە و لایەنە نەشیاوە ئاکارییەکانی کۆمەڵ بە شێوەی پێکەنین و گاڵتەجاڕی نیشاندەدات، لە پاڵ هەر دوو وشەکەدا، زاراوەکانی وەک: گاڵتەجاڕی، تەوس، پلار، توانج-یش بەکاردێت. جۆرەی گێڕانەوەیە لەسەرشانی ئەم کەسێتیانەیە. ئەمانەش کۆمەڵێک ئارکتایپی نێو حیکایەتی ڕۆژهەڵاتن، زۆر ڕووداو دەدرێنە پاڵ ئەمان، چ لە حیکایەتی پەندئامێزدا، چ لە گێڕانەوەی تەنزئامێز بۆ نموونە: هاروونە ڕەشید، تەیموری لەنگ، سوڵتان مەحموود، باڵوڵ، جوحا، مەلای مەشهورە، خدری زیندە، مەلا ئەبوبەکر، تەڵحەک.. وەکو کەسێتی باویش بە زۆری ژنان و پیاوانی ئایینی و کەسانی هەژار و گوندەکی و کەسانی گەمژەن. لە گێڕانەوەی تەنزئامێزدا بەهۆی کورتی مەوداکەیەوە، کەسێتیسازی کارەکتەر، بەشێکی لە زەینی خوێنەری ئەو کلتورەدا هەیە، بەشێکی تری بەهۆی ڕووداوەکەوە نیشاندەدرێت. بۆیە بەس ناوهێنانی دەبێتە هۆی ئامادەگی ئەو هەموو زانیاریانەی لە پێشتر ئێمە وەک بیسەر و خوێنەر لە بارەی ئەو کەسەوە هەمانە. توێژەرانی ئێمە پێیان وایە هاوبەشێتی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵات وای کردووە لە ئەدەبی گاڵتەگەپ و تەنزئامێزدا کەسایەتی بەهلول و مەلامەزبورەش وەک کورد تەماشا بکرێت، بەڵام لەگەڵ ئەمانەشدا کەسیتی ڕەسەنی کورد لە نێو گێڕانەوە کوردییەکاندا هەن وەک: لالە سەرحەد و ئەحەی کڕنوو، کە بەڕای دکتۆر عیزەدین، لالە سەرحەدی قارەمانی نێو خێڵەکی و ڕووداوەکانی گوندە، بەڵام کەسێکی وەک ئەحەی کورنوو قارەمانێکی شارستانییە و قسەکانی بەرهەمی ژیانی شارستان و سەرەتای پەیدابوونی ژیانی تازەی شارە لە ناوچەی باباندا و قسەکانیشی نرکەی پڕ لە پێکەنینە بە ژیانی دواکەوتووی کۆمەڵگادا نمونەیەکی گاڵتەوگەپ:

ئەحەی کڕنوو جارێک دەچێتە کۆیە، سەیر دەکات پیاوێک دوو منداڵی جوانی لەگەڵدایە، بە پیاوە کە ئەڵێ ئەرێ برا توخوا ناوت چییە؟ ئەڵێ عەبدلحواحید، ئەڵێ دەلاچۆ تۆ بە جێیان بێڵە من عەبدی هەردووکیانم! (سەجادی، ٢٠١٥، ٩٦)

پۆلێنبەندی ئەمانە لە سەر ناوەڕۆکە و وەک فۆرم هەمان پەیڕەبەندی گشتی هەقایەتە، ئەوەی ئەمانە جیادەکاتەوە لەیەک ڕووداو و کەسێتییەکانن، ئێمە لە بارەی جوانیناسیانەوە دەدوێین. بونیادی حیکایەت بە شێوەیەکی گشتی لە پێشەکی و ناوەڕۆک و کۆتایی پێکهاتەوە. حیکایەتخوان بە ڕستەی هەبوو نەبوو دەست پێدەکات، هەندێک جار ڕستەیەکی کورتە، هەندێک جاریش بە تایبەت لە گێڕانەوەی زارەکی دا حیکایەتخوان درێژە دەدات بە پشەکییەکەی و خۆی لە چەند ڕستەیەکدا دەبینێتەوە ((کە زیاتر بۆ ئامادەکاری و جۆشدانی کۆڕی حیکایەت و کەشێکی گەرموگوڕی جەفەنگ ئامێزە)) (حەسەن، ٢٠١٠، ٢٦) حیکایەتخوان لەم سەرەتایەوە کە نیشاندەری کاتی نادیار و لە مێژینەو دوورە، دەست دەکات بە گێڕانەوە کە ((لە ڕاستیدا هەموو کارو کردەوە دواییەکانی حەکایەتەکە لە کەسەکان و شوێن و زەمەنیش لەسەر ئەستوونی ئەو هەبوو نەبووە ڕادەگیرێ)) (جوتیار، ٢٠٠٦، ٧٣) لە سەرەتای گێڕانەوەشدا پاڵەوانی داهاتوو یان یەکێک لە کەسیتییە سەرەکییەکان دەناسێنێت، لەوێوە بە ناو ڕووداو و بەسەرهاتەکاندا دەڕوات تا خاڵی سەرکەوتن و کۆتایی، ئەوسا لە کۆتاییدا بە ڕستەی منیش هەتامەوە هیچیان نەدامێ. کۆتایی بە گێڕانەوەکە دەهێنێت. ئەم بونیادە بەشێوەیەکی جێگیر دەمێنێتەوە لە هەموو حیکایەتەکانی دنیادا، تەنها بەپێی ناوچە و نەتەوە و بڕواکان، سەرەتا و کۆتاییەکە دەکرێت دەربڕینەکەی بگۆڕێت. بۆ نموونە لە هەقایەتی کوردیدا هەبوونەبوو، کەس لە خوا گەورەتر نەبوو، ئاماژەیە بۆ کاتێکی زوو، تێهەڵکێش بە بڕوای ئایینی کە هەر سەردەمیکیش بوو بێت، باسی هەر پاشایەکیش بوو بێت، بەڵام ئەوەی هەبووە و ئەوەشی هێشتا نەبووە و دەبێت، هەر مەخلوق بوون و خالق نەبوون، خودا لە هەمووان گەورەتر بووە.

بەشی دووەم:

مۆتیف وەک بونیادنەری جوانیناسی هەقایەت

مۆتیف زاراوەیەکی وێژەییە، واتای ئەو بیرە سەرەکییە دەدات کە لە بەرهەمی وێژەیی دا و بە تایبەت لە هەقایەتەکاندا بە دەربڕینی بیرو جۆری کارەسات لە شێوەی دەق تایبەتی دا کە بە زۆری لەو دەق دووبارە دەبێتەوە، دەردەکەوێت (جامباز، ١٩٨٩، ٢٩) بە واتایەکی تر ((مۆتیف؛ تێمە یان کەسێتی یان ئارکتایپێکی دیاریکراوە کە بەشێوەی جۆراوجۆر لە ئەدەبیات و هونەردا دووبارەدەبێتەوە))(داد، ١٣٨٥،

٨٥) له ئەدەبیاتدا بریتییه لە: تێمە، وێنەی هونەریی، بیر، کردار، بابەت، بارودۆخ، دیمەن، کەش و ڕەنگ یان وشە و دەربڕینێ کە لە بەرهەمی ئەدەبی دیاریکراو یان بەرهەمی جیاواز دا دووبارە دەبێتەوە. دووبارەبوونەوەی مۆتیف لە بەرهەمێکی دیاریکراودا، بەرهەمەکە بەرەو هاوئاهەنگی و یەکپارچەیی دەبات.(میرصادقی،١٣٨٨، ٥٧) مۆتیف لە ئەدەبیاتی گێڕانەوەدا بە مانای توخمی دووبارە بووەوە دێت، کە زۆر شت دەگرێتەوە» بۆ نمونە تایبەتمەندی گشتی کەسێتی وەک: (گەردن بلور، چاوی شین، خاڵی ڕەش، قەمبور، باڵا کورت، ناوشان پان..) باری دەروونی وەک: (خەمبار، دڵ خۆشی، ترس، دەروونپەرۆشی، چاوقایم..) هەموو ئەو شتانەی پەیوەستن بە کەسێتییەوە وەک: (شێوازی قسەکردنی، پۆشاک، دەنگ، پلەی کۆمەڵایەتی، بڕوا و ئایدۆلۆژیا..)، جگە لەمانە ڕووداو، وێنەی هونەریی، کات-شوێن، هەر یەک لەو ژانرە پێکهێنەرانەی گێڕانەوە دەگرێتەوە، کە بەهۆی دووبارە و چەندبارە دەرکەوتنیانەوە دەبنە مۆتیف. لە ڕاستیدا هیچ یەک لە مانە بە تەنها نابنە موتیف، بەڵکو لە بەرکەوتنی چەندین جارەیاندا خوێنەر هەستی پێدەکات و هەستیار دەبێت بەرامبەری، ئەمەش دەبێتە بەشیک لە جوانییەکانی گێڕانەوە. بە واتایەک: ((مۆتیف بریتییە لە مەفهوم، وێنە، ڕووداو یان ئارکتایپیک کە لە چیرۆکدا بەردەوام دووبارە دەبێتەوە و جوانیناسی بەرهەمەکە تێر دەکات. لە هەقایەتی پەریان دا ئەم مۆتیڤە دەتوانیت کەسێتی و ئاژەڵی وەک ئەسپ، جادووگەر یان شازادە بێت و یا ڕووداوی وەک دزینی شازادە لە لایەن جادووگەرە و ڕزگارکردنی لە لایەن پاڵەوانەوە بێت، شازادە بە گشتی لە هەموو ئەم هەقایەتانەدا دووبارە دەبێتەوە. (مقدادی، ١٣٧٨، ٢٨١). یەکێک لە وانەی لە بارەی مۆتیف لە ئەدەبی گێڕانەوەدا دواوە، بۆریس تۆماشفێسکییە، کە مۆتیف وەک بچوکترین یەکەی گێڕانەوە دەناسێنێت، بە بڕوای ئەو هەموو چیرۆکێک مۆتیڤێکی سەرەکی هەیە، لەگەڵ کۆمەڵێک مۆتیڤی لاوەکی کە مانای بەشێک لە چیرۆکەکە ڕوون دەکەنەوە، دروستکردنی پەیوەندی لە نێوان ئەم مۆتیڤە لاوەکییانە ئەرکی خوێنەرە و بەمەش هەر چیرۆکێک دەبێتە زەمینەیەکی گفتوگۆ بۆ خوێنەر و دەق. کاتێک خوێنەر توانی ئەم پەیوەندییە بدۆزێتەوە ئەوە چیرۆکەکە سەرنجڕاکێش دەبێت (بەرزنجی، ٢٠١٠، ٢٣٤).

جۆرەکانی مۆتیف بەهۆی دەرکەوتنیان لە نێو توخمە بونیادییەکانی گێڕانەوەدا، فرە چەشنن، ئێمە لێرەدا بەش و جۆرەکانی بە هێنانەوەی نموونەی ناو هەقایەت و گێڕانەوەی سەرگوزەشتە، دیاری دەکەین.(محمد پارسانسب)(٢) هەڵبەت پێشتر لە لایەن تاریق جامبارەوە مۆتیڤی هەقایەتی کوردی لە کتێبی «چل کەزی» دا نیشان درابوو، هەرچی مەولود ئیبراهیم حەسەنیشە گەلێک مۆتیڤی دیاری کردووە، ئەگەرچی کارەکەی ئەو لە نێو هەقایەتی ئەفسانەییە دایە، بەڵام ڕاشکاوانە لەوەش دەدوێت مەرج نییە هەموو ئەو مۆتیڤانە هی هەقایەتی ئەفسانەیی بن، ناساندن بۆ هەقایەتی ئەفسانەییش دەکات « ئەو چیرۆکەیە کە دانەرەکەی دیار نییە و لە نێو کۆمەڵانی خەڵکدا دەگێردرێتەوە و کەسێتی ئەفسانەیی(دێو، ئەجندە..) بەهۆی ئامیر وکەرەستەی ئەفسانەیی(کڵاوی سەخر جن، بەرماڵی فڕیو) لە کات و شوێنی ئەفسانەییدا(تێپەڕبوونی هەزار ساڵ لە خولەکێکدا، کێوی قاف..) کاری ئەفسانەیی(بوون بە بەردی مرۆڤ..) تێدا دەکەن.(حەسەن، ٢٠٢٠، ٢٥)

یەکەم: کەسێتی هەقایەت

کە هەم ڕۆڵی کەسێتی چیرۆک دەگێڕێت و هەم وەک ئارکتایپ مانا و مەفهومێکی تایبەت دەبەخشیت بە چیرۆکەکە. ئەگەر ئەم کەسێتیانە بگۆڕین بە کەسێتی تر، ڕووی مانا و تەنانەت جوانیناسی چیرۆکەکە دەگۆڕیت و لە پێزی کەم دەکاتەوە ((بە شێوەیەکی گشتی کەسێتی بە کۆمەڵە ڕەفتارێک دەوترێت، کە تاکێکی دەداتە کەسێک و لە ئەنجامدا ناسنامەی پێدەدات، ئەم ناسنامە دەکرێت بە دڵی کۆمەڵگە بێت، یان بە دڵی نەبێت))(خسروی، ١٣٨٨، ١٠٣) بەشێکی جوانیناسی هەقایەت پەیوەستە بە مۆتیڤی کەسێتییەوە، بە تایبەت پاڵەوان، کە مەردی مەیدان و پیاوی نەجیب و کەسی ڕۆژی تەنگانەیە، ئەم کارەکتەرە لە زۆربەی هەقایەتەکاندا درووبارە دەبێتەوە و هەقایەتی پەریان نییە، پاڵەوانی تێدانەبێت. پاڵەوان لە هەقایەتی کوردیدا بە دوو جۆر دەرکەوێت. پاڵەوانێک کە کوڕی بچوکی پادشا، یان جوتیار یان کەسێکە و لیهاتووە، بەهۆی پلەی کۆمەڵایەتی، یان سیفاتی مرۆڤی، یان جوانی خودایی و دەوڵەمەندییەوە شایەنی بە پاڵەوان بوونە. یاخود پاڵەوان بە ڕێکەوت دەبێت بە پاڵەوان و لەسەرەتادا شایستە نییە، و پێگەیەکی کەمی هەیە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە ئەوەیش کوڕە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

کەچەڵەیە، بەڵام ڕەوتی هەقایەت پێی دەگەیەنێت و ئازا دەبیت و کاری شایستە دەکات، ئەگەرچی پرۆپ پێی وایە کەسایەتییەکان خودی خۆیان نا، بەڵکو کردەوەکانیان لە هەقایەتی پەریان دا گرنگن، چونکە ڕیشەیان لە کردەکاندا هەیە، کەسی دزێو فریاد ڕەس خۆیان گرنگ نین، بەڵکو ئەو شتەی دەیکەن گرنگە، کاری ئەوان لە چیرۆکە جۆراوجۆرەکاندا کارکردێکی هاوشێوەیان هەیە(پێرتێنز، ٢٠١٥، ٧٣). بەڵام لای خوێنەر ئەمە واناکەوێتەوە، خوێنەر و بیسەری هەقایەتی میللی کارەکتەرەکەی بۆ گرنگە، بە تایبەت ئەگەر هەقایەتەکە ئاینی یان گاڵتەوگەپی بێت، دەگۆڕێت، جەختی هەقایەت لە هەندێک لە بەسەرهاتی ئایینی دا بۆ کەسێتیە کە لە زۆربار دا بوونی مێژووی هەیە، وەک چیرۆکی پیغەمبەران و پیاو چاکان، لەم هەقایەتانەدا کەسێتییەکان بەبوونی خۆیان دەبنە دارێژەری هەقایەتیش، لەو ڕووەوە کەسێتیەکان لە دروستکردنی ڕووداوەکاندا ڕۆڵی خۆیانیان هەیە، پلۆتیش لەگەڵ کارەکتەردا پەیوەندیەکی نزیکی دەبێت، کەسێتیەکان لە دارشتنی پلۆتدا کاریگەر دەبن، زۆرینەی تۆێرناسانیش بە پرۆپیشەوە لەسەر ئەوە کۆکن کە کەسێتی و ڕووداو بێ یەک نایان کرێت، کاتێک کارەکترە و ڕووداو پیکەوە هەقایەتەکە بەرەو پێش دەبەن، کە کەسێتی خێر و شەڕن، ئەمانە بە شێوەیەک بۆ خوێنەر بخرینە ڕووکە واقیعین، ئەوا خوێنەر بەهۆی کەسیتیەوە، دەبیتە بەشیک لە هەقایەت و لایەنگری ئەو بۆ کسەیێتی چاکەکار دەست پیدەکات، ئەمەش وادەکات مەیل و چاوەڕوانی هەبێت لەگەڵ گێڕانەوەکەدا و بەردەوام بیت لە خوێندنەوەی هەقایەتەکە(رضوانیان، ١٣٨٩، ١١١)

مۆتیڤی کەسێتی دابەش دەبێت بۆ چەند دەستەیەک:

* کەسێتی ڕاستەقینەی مرۆڤی: ئەم جۆرە لە هەقایەتەکاندا، وەک کەسانی ناوکۆمەڵ دەردەکەون، ئەمەش نزیکی و سۆز دەدات بە خوێنەر، کە ئەو نمونانە کەسانی هەبوون و خوێنەر لە ژیانیدا دیونی.

کەسێتیە حەقیقییەکان: ئەم کەسێتیانە بوونی ڕاستەقینەیان هەیە، زۆر جار لە هەقایەتی پەریان دا ژمارەیەکی زۆریان دەکەونە ناو یەک هەقایەتەوە، لە هەقایەتی پەندئامێز یان ئایینی دەکرێت دانەیەک یان چەند دانەیەکی دیاریکراویان بەرچاو بکەوێت. وەک: پیر، دەروێش، گەمژە، شێت، کەچەڵ، لادێی، شێت نوێن (عاقڵی شێت)، کەنیز، غوڵام، قازی، عاشق، مەعشوق، پاشا، وەزیر، خدری زیندە، یونس، سولەیمان، سوڵتان مەحمود و هەیاس، حەلاج، شبلی، وەیسی قەرەنی، ئیبراهیمی کوری ئەدهەم مەعروفی کەرخی، شا عەباسی سەفەوی..، هەندێک لەم کەسێتانە بوونی هەقیقان هەیە و گەلێک ڕووداو ڕووی داوە لە ژیانیان دا، بەڵام ئیدی حیکایەتخوان لەزۆر حیکایەتی تردا بە سود وەرگرتن لەم کەسێتیانە هەقایەتی خۆی دەگێڕێتەوە. ئەگەرچی ئەم کارەکتەرانەی دوایی کارەکتەری کورد نین، بەڵام ئیدی لە گێڕانەوەدا، گوێگر چاوەڕوانی کورد بوون یان فاس و تورک بوون ناکات، ئەو بە شوێن ئەو ئارکتایپەوەیە کە دەبێتە پاڵەوانی ناو ڕووداوەکان و لە ڕیگەیەوە بەسەرهاتێک دەبیستێت. بۆ نموونە لە خەرمان لۆغەدا باسی ئیبراهیمی کوڕی ئەدهەم و ئەمین و مەئمونی هارونەڕەشیدو باڵول و لوقمانی حەکیمیش کات، هەندێک لەم کارەکتەرانە، کەسانی ناو مێژوون، لە هەقایەتی ئایینیداهەن، بە تایبەت لە کتێبی یادی ئەولیای عەتاری نیشابوری دا، کە محەمەد شلماشی خۆی کتێبێکی بە ناوی مەجلیسی ئەولیا لە هەموو ئەو کتێبانەی ژیانی پیاوچاکان و پیرانی ڕێبازە سۆفیگەرییەکانیان نووسیوەتەوە ئامادەکردووە، ئەمانە بەهۆی کۆڕ و کۆبوونەوە ئاینییە و حوجرە و تەکێکانەوە بوون بە بەشێک لە هەقایەتی کوردی.

هەندێک لەو هەقایەتانە، لە ڕووداوی ڕاستییەوە نزیکن و لە زۆربەی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتدا بە چەسپاوی بونیادە گشتییەکەی و دەستکاری مۆتیڤە لاوەکییەکانی، گێڕاونەتەوە بۆ نموونە هەقایەتی گیسکەکەی هەیاس، کە وەک ئیدۆمیش بەکاردێت. عەلادین سەجادی لە ڕشتەی مرواریدا باسیکردووە (سەجادی، ٢٠١٥، ١٢٠) هەقایەتەکە لە بارەی زرنگی هەیاسەوە، کاتێک سوڵتان مەحمود لێی تورە دەبێت و ئەویش دڵگران دەبێت و دەڕوات بەهۆی لیهاتوویەوە لە ڕووداوی گیسکی بەخێوکراوی چل ڕۆژەدا دەدۆزرێتەوە. ئەم جۆرەی هەقایەت چەسپاوە و پەیوەستە بە چیرۆکی بەربڵاوی دانایی و کارزانی هەیاس و زاڵمی سوڵتان مەحمودەوە و لە هەر هەقایەتێکش ئیدۆمێک سازاوە، بۆ نمونە خوا لە سوڵتان مەحمود گەورەترەی کابرای دارتاش. بەڵام لە گێڕانەوەی تردا، سوڵتان مەحمود دەکەوێتە ناو هەقایەتی پەریانەوە، چیرۆکی زاڵمێتی

سوڵتان و حەکیمی هەیاس، ئاوێتەی ئەژدیها و فیرنەگوڵە و کچی شای پەریان دەبێت، بۆ نموونە لە هەقایەتی (سوڵتان مەحموود و هەیاسی خاس و پرسینەوەی شای پەرییان) دا، بەهۆی لێکدانی حیکایەتی واقیعی و ئەفسانەییەوە، هەقایەتێکی نوێ ئەفرێنراوە، ئەمەش جوانیناسی گێڕانەوەیە لە هێنانی مۆتیفە جوداکانی ناو هەقایەتە جوداکان وهاوئاهەنگی پێدانیان لە هەقایەتی پەرییان دا. وەک چۆن لە هەقایەتی کورە کەچەڵە دا، هەیاسی خاس کورە کەچەڵەیە کە لە رەوتی مێژوویدا، دوورە لە ڕاستیدا، بەڵام ئەم جۆرە ناباوکردنە، کە ئاوێنەکاری هەقایتی فۆلکلۆری کوردی و داستانی سوڵتان مەحمود هەیاسی خاسە، دەبیتە هۆی بونیادیکی نوێی هەقایەت، لەم هەقایەتەدا(هەیاس کورە کچەڵەیە و دایکی نەماوە و باوەژنی دۆستی هەیە و وەک ئاشکراشە بە چەشنی سۆزانییەک هەڵسوکەوت دەکات، باوکی هەیاس جوتیارە و زەوی دەکێلیت، باوکی هەیاس کابرایەکی ملشۆڕی بودەڵەیە..) (سەعید، ٢٠٠٩). ناونیشان و سیفاتی پاڵەوانان لە هەقایەتی پەریان دا توخمی گۆڕاون، مەبەستیش بە سیفات کۆمەڵێک تایبەتمەندی دەرەکی(زاهیری) پاڵەوانە، وەک تەمەن، رەگەز، پلە، و وردەکاری شێوە و شکڵی، ئەم سیفاتانە دروەشاوەیی، دڵفرێنی و جوانی تایبەت دەدەن بە هەقایەت. (پراپ، ١٣٨٦، ١٧٥)

هێندەی هەیە، ئەو حیکایەتانەی لە ناوچەکانی کوردستانی باشوور دا دەگێڕدرێنەوە زۆریان حیکایەتی پەندئامێز بە زاری سوڵتان مەحمود و هاروونە رەشیدەوەن، کەچی حیکایەتەکانی رۆژهەلات و بە تایبەتیش کرمانجییەکانی خۆراسان شا عەباسە و زۆرجاریش پاڵەوانی فریادرەس ئیمامی عەلییە، ئەمەش پەیوەندی بە گۆڕانی هەقایەت و تێکەڵ بوونی لەگەڵ لەگەڵ کلتور و بروادایە : ((ئەو شەوە حەزرەتی عەلی لەوڵاتەوە تێپەڕی و دەستێکی بەسەر ئاسکەکەدا کێشا و ئاسکەکە بوو بە لاوێکی جوان و گەشایەوە..))(تەوەحودی، ٢٠٢٠، ٤٨).

* کەسێتی رەمز و هێمایی: ئەم کەسیتیانە دەکرێت وەک یارمەتیدەر لە هەقایەتەکاندا دەربکەون و یان ببن بە هەقایەتی لاوەکی، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی لە هەقایەتی ئاینی و پەندئامێزدا هەن. بە هێنانی ناویان خوێنەر هەست بە جۆری هەقایەتەکەش دەکات کە دەشێت: دانایی، یان بەخشندەیی، یان ئەویندارى یان کارزانی بێت، نمونەشیان بریتین لە: لوقیمانی حەکیم، مەلا نەسرەدین، جوحا، شێخی سەنعان، حاتەمی تایی، هەر یەک لە مانە ئارکتاییپکن و بە سیفاتدا دەناسرێنەوە، وێنەی ئامادەبوون کە دەخرێنە ناو گێرانەوەوە، خوێنەر وەک رەنگی زاڵی ناو تابلۆیەک چاوەڕێی رەنگەکانی تر دەکات تا ئەم پارە لە پاڵ پارەکانی تردا تابلۆکەی بۆ تەواو کەن. کەسێتی لوقمانی حەکیم دانایە و لە گێڕانەوەی ئامۆژگاری ئامێز دا دەرکەوێت، کە زۆر جاران بە زمانی ئاژەڵانیشەوە دەگێڕێتەوە، شێخی سنعان، لە رێونی و ئەویندارى دا باس دەکریت و کەسێتییەکی پیری ئاینی خوداناسە، کە تەمەنی پەنجا ساڵە و هەشتا هەزار دەروێشی هەیە. حاتەمی تایی پیاوی زەنگینی دەستودڵ باشە، هەرچی باڵولە خاوەنی هەڵویستە و قسەبری ناو مەجلیسانە، کە زۆرجار گێڕانەوەکانی دانایی و تەنز دروست دەکەن، بۆ نمونە:

رۆژێک باڵوڵ چووە مەجلیسی هارونە رەشید، یەکێک لە وەزیرەکان گوتی: ئەی باڵوڵ! موژدەبێ لە تۆ کە ئەمیری موسوڵمانان تۆی کردووە بە گەورە و سەرداری مەیمون و بەرازان. باڵووڵ لەسەرەخۆ گوتی: جا کەوایە لەورۆ بەدواوە هەرچی گوتم بە قسەم بکە و لە فەرمانم دەرمەچۆ؛ چونکە تۆ یەکێک دەبی لە رەعیەت و ژێردەستەکانم. (شلماشی، ٢٠٠٠، ١٣)

* کەسێتی ڕاستەقینەی ئاژەڵی: لە هەقایەتی کوردیدا چوارپێ، باڵندە، تەنانەت دیاردە سرووشتییەکانیش خاوەن گیان و نیشانەی تایبەتن و لەگەڵ مرۆڤ قسە و پرسوڕا دەکەن: وەکو کۆتری نامەبەر، تووتی قسەکەر، سەگی بەوەفا، ئەسپی نەجیب، رێوی فێڵباز، مێلورەی زەحمەتکێش، ئەمانە ئەگەرچی بیچمیان واقیە بەڵام کردوەیان لە هەقایەتدا نائاساییە و ئەمەش پەیوەندی بە هێمایی بوونی ئەوانەوە هەیە، کە سیمبولن بۆ کەسێتی ناو کۆمەڵگا (سەلیمی، ٢٠١٣، ٥٢) ئەم ئاژەڵانە دەشیت یارمەتیدەری پاڵەوان بن، لە هەقایەتی پەریان دا، لە هەقایەتی پەندئامێزیشدا وەک کەسێتی مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت و تەنها بە ناو ئاژەڵن وەک: شێر، رێوی، مار، ماسی، توتی، کۆتر، ئەسپ، هەنگ، قالۆنچە، مێلوورە...

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

* کەسێتی میتافۆڕ:

* توخمە سرووشتییەکان: درەخت، با، دەریا، خۆر، ئەشکوت، گوڵ

* توخمە پیرۆزەکان: فریشتە، ئیزرائیل، جوبرەیل، هاتف، سرووش، سولەیمان، خدری زیندە.

* توخم واتاییەکان ئەبستراکت: خێر و شەڕ، عەقل و عەشق، چاکە و خراپە.

* توخمی ئەستورەیی- ئەفسانەیی: کێوی قاف، سیمورغ، گا، عەنقا، دێو، فیرنەگولە، ئەژدیها، پەری، جنوکە، عیفریت، ئەهریمەن.

لە حیکایەتی دینی و پەندئامێز دا، زۆر جار کەسێتی میتافۆر دێتەوە لە پۆلێنی کەسێتی پیرۆز، وجودی ئەو کەسیتیە وەها دەکات کۆی هەقایەتەکە ببێتە گێڕانەوەیەکی پڕ سۆزی ئایینی، لەم هەقایەتدا کەسیتی ڕاستەقینەی پیغەمبەر (د.خ) لەگەڵ کەسێتی وێناکراوی جوبریل و فریشتەیەکی تردا باس دەکرێن: ((دنێڤا ئەکرادان ل وەجهێ تەمسیل، وەها مەشهوورە کو گۆیا نەقل دکەن، کو وەقتێ پێغەمبەر علیە السلام وەکو چوویە میعراجێ، حەزرەتێ جبرائیل دگەل بویی و سەیرا عەجایب و غەراییبێد سەمەواتان دکرن، پێغەمبەر علیە السلام مەلەکەکی مەزن دیت کو دهولەکی زێدە جەسیم د ئەستودایە و چوماغەکێ مەزن د دەستی دایە، وەها مونتەزر وەستایە، پێغەمبەر علیە السلام پرسیار کرن کو ئەڤنە چنە و تۆ مەئمورێ چ شولی، ئەوی مەلەکی جەواب دایێ، گۆ، یا رسول الله ئەز مەئمورم کو ئەگەر مرۆڤەک ژ تائیفا خوەندیان ئیحسان و سەدەقەیەکێ وەیاخۆ تەعام و زادەکی بدەنە فەقیرەکی، ئەز دێ چوماغەکی لڤێ دهولێ بدەم، کو ئەڤ ئیحسان و سەدەقەیا وی خوەندی، ب مەعلوومی مەلایکێد سەمەواتان ببن، ئیجارێ پێغەمبەر علیە السلام ژ وی مەلەکی سوال کرن، کو هندی کو تو هاتی مەئمور کرن تە قەت چەند جاران لڤێ دهولێ دایە، مەلەکی جەواب دایە، کو حەتا نها ئەز مونتەزرم، لاکین من قەت ل دهولێ نەدایە، پاشی نها ژی ئێدی خودێ بزانی، یانی خوەندیێد حەمو مللەتان، ئەکسەری کێم ئیحسان و کێم ئیکرام دبن، لەورانێ ئەو دخوەزن خەلق ئیکرام و ئیحسانێ ل وان بکەن، لاکین بخوە تشتەکی نادەنە ژاران.)) (بایەزیدی ٢٠٠٤، ٨)

دووەم: کەرەستە

کە وەک ژانرێکی تایبەت و کاریگەری گێڕانەوە و هەندێک جاریش وەک شتێکی ژووڕئاسایی لە هەقایەتدا دێت. کە زۆر جار لە بری تێمەش دەردەکەوێت. لە هەقایەتی کوردیدا، کەرەستە گەلێک گرنگە (ئەنگوستیلە، کەوش، تاڵە موو و قوتووی جادوویی، کاری سەیروسەرمەری وەها دەکەن، کە مرۆڤی ئاسایی توانای ئەنجامی کاری ئاوای نییە، بۆ وێنە مەودای حەوت دەریا و حەوت کێوان، بە چاوتروکاندنێک، یان هەڵپڕوزاندنی تاڵە موویەک دەرپیون و لە دوایەمین کاتەکاندا دێنە پارمەتی خاوەنەکانیان و لە مەترسی رزگاریان دەکەن (سەلیمی، ٢٠١٣، ٩٢)ئەم کەرەستانە بە چەند جۆریک دابەش دەبن:

* کەرەستەی جادوویی- ئەفسانەیی: سندوق، ئەنگوستیلە، ژەهر، کاسەی زێڕ و زیو، چەرخوفەلەک، پاچ، زوڕنا..

* کەرەستەی میفەڕک و پیرۆز: لیکی دەم، تاڵی موو، کڵۆی شەکر، خەرقە، مێزەر، کڵاو، عەبا، عەسا، سێو، هەنار، پەڕی سیمورغ، تاڵی کلکی گا، موی مێلوورە، تاڵی سمێڵ.

* کەرەستەی هێمایی و ڕەمزی: شەلاقی سوڵتان، ئەنگوستیلەی پادشا، ئاوێنە، تابووت...

لە حیکایەتی زەنگی شەقلەباز دا(تەقی، ٢٠٠٦، ٢١) ئەحمەد وفاتێ بە هۆی بەدکاری پورەکانیانەوە فڕێ دەدرێن نازانن شازادەن، ئاشەوانێک بە خێوان دەکات، کە گەورە دەبن، ئاشەوان جێدێلن تا بچن بە لای چارەنووسی خۆیانەوە، ئاشەوان بەر لە ڕۆشتن دەڵێت: ((ڕۆڵەی شیرینم پێش ئەوەی لەیەک جیاببنەوە دیارییەکت دەدەمێ، ئەم مێزەر و دار عەسایەی دەستم لێ وەرگرە، پارێزگاریان لێ بکە تا ئەگەیتە شوێنێکی ئاوەدار کە بە دڵت بێ، ئەوسا چاو بنوقێنە و مێزەرەکە بکە ڕەسەرت و دارعەساکە بدە بە زەوی دا و بڵێ: لە نییەتی ئەوەی ببێتە کۆشک و تەلارێک وێنەی نەبیت، دە بڕۆن خواتان لەگەڵ)).

لە هەقایەتی هەپووش دا(تەقی، ٢٠٠٦، ١١٩) کوڕەی کەچەڵ بەهۆی سێ کەرەستەی جادووییەوە، کە بەختی بۆ دێنن، دەتوانێ کچی پاشا

بباتەوە ئەوانیش (پاچێک کە زەوی پێ هەڵدەکەنێت و هەنجیری مەسخکەری پێ دەدوزێتەوە، زورنایەکی کە جنۆکانی لە دەوەر کۆدەبنەوە، کڵاوێک کە دەیکاتە سەری غەیب دەبێت.

لە گوڵپەری دا، تاڵێک زولفی پەری وەک گڵۆلە بەنێک دەبێت و دەیدات بە پاشا: ((چاشان تاڵیکی لە قژی هەڵکەند و دای بە شا محەمەد و وتی: لە هەر شوێنێک کێشەت بۆ ساز بوو، ئەم تاڵە قژەم ئاگر تێبەردە، ئەمن خیرا لەوێ ئامادە دەبم)) (تەوەحودی، ٢٠٢٠، ٩٢)

سێیەم: بابەت و چەمک

بابەتەکانی: موسوڵمانی، کفر، عەشق، ئیمان، نەمری، بێ منداڵی، دانایی، بێ هۆش، نەخۆشی، زیندانی، گەمژەیی، زرنگی، چاوقایمی، ئازایی، ڕەندی، پاکی، خیانەت، خوداپەرستی، بەندایەتی، وەفاداری. بابەتی گرنگی ناو حیکایەتن، بەڵام مۆتیڤی ئەویندارببوون لە زۆرێک لە هەقایەتی پەریان دا هەیە، کە کوری پاشا، یان تاکی پێلاوێکی کچەکە دەبینێت، یان بۆی وەسف دەکەن، یانیش لە خەون دا دەیبینێ، زۆراب کوری پاشایە زەرد و لاوازە و ئارامی لێ براوە کوری وەزیر کە هاوڕێیەتی لێی دەپرسێت و ئەویش ڕازی خۆی دەدرکێنێت: ((بەخوا براگیان چی بێ لە تۆ نهێنی لە خەوما کچی پاشایەکم بینیوە، و لەوساوە بە تیری عەشقی گرفتار بووم، هەر چەندە ئەکەم و ئەکۆشم لەبیرم ناچێتەوە، خەوم و خواردنم نەماوە...))(تەقی، ٢٠٠٦، ٨٩)

لە پاڵ ئەو مۆتیڤە دا مۆتێڤێکی تریش دێتە سەری کە بینی وێنەی کێشراوی شازادەیە، جا کورە شازادەیە یان کچە شازادە بێت فەرق نییە، لە هەقایەتی فەلەکناس دا(جوتیار، ٢٠٠٦، ٤٣)، فەلەکناس شازادەیەکی جوانی قوزی میسرە و وێنەکەی لە هەموو شوێنێکی شاردا هەڵواسراوە، بازرگانێک وێنەکەی لەگەڵ خۆی بۆ ئەستەمبوڵ دەباتەوە، لە ئەستەمبوڵیش شازادەیەکی کچ هەیە بە ناوی مەلەکە خان، وەختێ بازرگان باسی گەڕان و سەفەری خۆی بۆ دەکات، چمکێکی وێنەکە لە باخەڵی دیارە، وێنەکە دەردەهێنێت و دەیدا بە کچە، ئیدی کچە شەیدای، کوری ناو وێنەکە دەبێت، بەهۆی کارەکەرەکەیەوە وێنەیەکی کێشراوی خۆی لەتەک نامەیەک دەنیرێت بۆ شازادەی میسر، وەختێ وێنەکە گەیشت بەو، ئەویش شەیدای مەلیکە خانم بوو.. مۆتیڤی وێنەی کێشراوی شازادە لە هەقایەتی «تیخ شوناس» دا دووبارە دەبێتەوە(تەقی، ٢٠٠٦، ٤٩) جوانیناسی مۆتیڤی دووبارەبووەوەی ئەم حیکایەتە، لە دووبارە بوونەوەی مۆتیڤی وێنەی کچەی دڵبەر دایە. سەرەتا شازادە تیخ شوناس، ئەویندارى وێنەی کچەی شیرن سیما دەبیت کە بازرگانێک پێی داوە و سەری خۆی هەڵدەگریت بۆ دۆزینەوەی کچەکە، هەردوو مۆتیڤی وێنەی کچ و گەڕان بۆی، دووبارە دەبیتەوە، کاتێک لە ڕێ لەسەر کانی و ئاوێک دەحەوێتەوە دەبینێت لاوێک دانیشتووە و بەسەر وێنەیەکدا ئەگری، کە لێی دەپرسێت، هەمان تاسەی ئەمی هەیە و لاوەکە دەیەوێت بگات بەوکچەی ناو وێنەکە، لاوە کە ناوی ئەستیرەژمێرە، دەبێتە هاودەمی تیخ شوناس، پاش تەی کردنی ڕێی دوور، هەمان وێنە دووبارە دەبیتەوە، لاوێکی تر بە ناوی دەریابڕ بەسەر وێنەیکی پەری شێوەدا دەگری.

پاشا منداڵی نابیت، بەڵام بەهۆی پیر یان دەروێش یان دەنگێکی غەیبانییەوە مژدەی منداڵی پێدەدرێت. لە حیکایەتی تیغ شوناس دا(تەقی، ٢٠٠٦، ٤٧) و لە هەقایەتی بازی پەریان (سەلیمی، ٢٠١٣، ١٤٨) پادشا بە زاری خۆیان ئەولادی نییە، لە حکایەتی یەکەمدا پاشا تەرکی دنیا دەکات و عەسا وکەشکۆڵی دەروێشی هەڵدەگرێ و دەیەوێ تەرکی دنیا بکات، بەڵام خەون دەبینێت. لە حیکایەتی دووەمدا پادشا سێ ژنی هەن، بەڵام منداڵی نابێت تا ڕۆژێ ریش سپییەک سێ سێوی لە بەهەشتەوە بۆ دێنێ و سێ منداڵی دەبیت.

چوارەم: ڕووداو

* ڕووداوی باو: سەفەرکردن، پێشوازی لێکردن، چاوپێکەوتن، سەردانیکردن، خۆبەدەستەوەدان..

مۆتیڤی ڕووداو، لە هەموو هەقایەتەکاندا بەچەندها جۆر دەردەکەوێت و باوترین و هەمیشە ئامادەترینیان سەفەرە،پاڵەوان بۆ بردنەوە شازادە، یان کوشتنی دیو، یان پیگەیاندنی خۆی سەفەر دەکات، لەوێ چاوی بە کچی شازادە دەکەوێت. ئەم مۆتێڤانە هێندە باون، کە

بە تێڕوانینە تۆدۆرۆفییەکەی لە خاڵە بنەڕەتییەکانی ناو هەقایەتن. ڕووداوی ناو هەقایەتی پەندئامێز و گاڵتەوگەپ، زۆرینەی ڕووداوی باون، پێوست بە هێنانەوەی نموونە ناکات.

* ڕووداوی نائاسایی و دژەباو: جادوولێکردن، سوڕانەوە بەزەویدا، شیفابەخشی بە نەخۆش، تێپەڕین لە دەریا، زیندووکردنەوەی مردوو، مردنی لە ناکاو، پەیوەندی لەگەڵ جیهانی ڕۆحەکاندا، باز بەسەردا نیشتنەوە. بەشێکی ئەم ڕووداوە نا ئاساییانە لە هەقایەتی پەریان و ئاینی دا زۆرن.

بەشری حافی دەڵێت: ڕۆژێک بەلای گۆڕستانێکدا ڕۆشتم، تەماشام کرد ڕۆحیانەتی مردووەکان کۆبوونەوە، وەک شتێک لە بەینی خۆیاندا دابەش بکەن وابوو، لە دڵی خۆمدا گوتم، خۆزگە دەمزانی بۆ وا کۆبوونەوە، فەرمووی وەک لە غەیبەوە بانگم کەن، گوێم لە دەنگێک بوو، وتی ئەی بیشری حافی، لەم ڕۆژانەدا موسوڵمانێ: سێ فاتیحای هەدیەی ڕۆحی ئەو مردووانە کردووە، ئەوە سەوابەکەی بەش دەکەین بۆیە وا کۆبووینەتەوە.(شلماشی، ١٣٩٢، ٦٦). لە هەقایتی هەپووش دا(تەقی، ٢٠٠٦)، کوڕەکچەڵ، بەهۆی سێ کەرەستە جادوویەکەوە، پاشا دەکات بە گوێدرێژ و دوایش چاکی دەکاتەوە.

سێ کۆتر هاتن لەسەر دارەکە نیشتنەوە، یەکێکیان بەوانی تری وت، ئەم سێ خوشکە کڵۆڵانە بە ناهەقتوشی دەردی سەری بوون، با یارمەتیان بدەین، ئەوی تریان وتی: با گوێیان لێیێ ، من کە هەڵفڕیم، شاپەڕیک ئەخەمە خوارێ بچنە سەر کانییە شەکرەکەی ئەو دیو ئەم قەپاڵە، پەڕەکە بە ئاوەکە تەڕ کەن و بیهێنن بە ملی کوڕەکانیاندا چاک ئەبنەوە))(تەقی، ٢٠٠٦، ٤٢). لە هەقایەتی ئەحمەد بێ غەم دا، مۆتیڤی هەقایەتەکە زۆر گۆڕاوە، بەوەی لە بری کۆتر، ڕووداوی چابوونەوەی سەری براو، بەهۆی دوو جرجەوەیە: ((تەماشای کرد، لە پێش چاوی دوو جرج هاتنە دەرێ(گوتیان) خەوی لێ کەتییە، لەو تاقەی دەستیان بە مەشق کرد، پێک سەری ئێکی هەرکێشا، ڕووبووە پنچە گیایەکێ هێنای جوی بەدەوی چوو لە ملی جورجەکەی ئەدا و جورجەش ڕاست دەبووەوە..)).(جامباز، ١٩٨٩، ٦١) لە ئەلێک و فاتێک دا(تەوەحودی، ٢٠٢٠، ٣٦) وێڕای کۆتر؛ قەلەڕەشیش هەمان ڕۆڵی هەیە: ((لەپڕ دوو چاڵاو هاتن و لەسەر لقێکی دارییەکەوە نیشتنەوە و دەستاین کردە قرەقڕ، یەکێک لە قاڵاوەکان گۆتی: خانگا من! زانی یان نزانی؟ قاڵاوەکەی دی گوتی: نا نازانم، بوێژە تا بزانم!..))

پێنجەم: شوێن

* شوێنی گشتی: گۆڕستان، دەشت، خانەقا، ئەشکەوت، مزگەوت، دەریا، چیا، گوند، شار، ڕۆژهەڵات زەمین...

* شوێنی تایبەتی: کێوی قاف، کێوی ئەوقەیبەس، شاری قراڵی فەرەنگ، بەغداد، کەعبە، مەککە، هندستان، چین، یەمەین، ڕۆم، جابولسا، مەشریق، مەغریب، ئەرزەڕووم.

لە حەکایەتی ئەحمەدی بێ غەم دا(جامباز، ١٩٨٩، ٦١) کەوشی، ژنی ئەحمەد دەکەوێتە ناو دەریاوە: مندارەکان پێ سۆڵە زێرەکەیان لە دەست کەوتە بەحرێ، ماسی قووتی دا، تۆرەوان هات ماسی گرت، ماسیان لۆ بازاڕی برد، لە شاری قەراڵی شای فەرەنگ، کوڕی قەراڵی فەرەنگێ گۆت: ساحێی ئەو پێ سۆڵە زێڕەم دەوێ لە بنی بەحرێ بێ...))

خواجە محەمەدی یەمەنی بازرگان باشییە، ساڵانە دێتە ئەم هەرمە، شمەک دێنێ و دەبا هەمو جاریک دیارییەکی شاهانەی وەها دەباتەوە قابیل بە پاشای یەمەن بێ، ئەمساڵ گەڕا، سووڕا، ڕێی کەوتە بر کۆشکی بەوزۆ و لەوی بەهاری بینی..))(حەسەن، ٢٠١٠، ١٧٤) حەمە داوچی و ئەستگوستیلەی سلێمان پێغەمبەر(تەوەحودی ٢٠٢٠، ٨٢) ((لە چیا و دەرودۆڵ و ڕووبارەکانەوە تێپەڕین تاکو گەیشتنە ئەرزەڕووم و کۆشکەکەی حەمەداوچییان لەوێ دیتەوە و بە هەڵەداوان و خۆشحاڵییەوە چوون بۆ بەر کۆشکەکە)). ((ئەگەر خۆشت دەوێم دەبێ داری چا ئسترانم بۆ بێنی کە دەڵێن لەسەر یەکێ لە چیا سەرکەشەکانی ئەرزەڕۆمدایە))(تەوەحودی، ٢٠٢٠، ١٣٤).

شەشەم: دەستەواژە

لە ناوەڕۆکی هەقایەتدا دێو بە پاڵەوان دەڵێت: ((بۆن دێ بۆنی بێگانان دێ، بۆنی نان دێ کییە؟ ئادەمی، ئادەمزادی، فریشتەی پەری، خۆت دەرخە تا بتخەمە ژێر کلوی ددانمەوە.)) یان لە وەسفی کچە شۆخی ناو هەقایەتدا دەوتریت: نە بکەی نە بخۆی تەماشای سای گەردنی بکەی، برای خۆی شەیدای بەژن و باڵای دەبێ، مێوژە ڕەشکە بخوات لە سای گەردنییەوە دیارە، وە یان لە کۆتایی هەقایەتەکەدا دەڵێت منیش هاتنەوە هیچیان نەدامێ، گەلێ جار ئەمانە لە هەقیەتەکاندا دووبارە دەبنەوە، وەک بنچینەیەکی سەرەکی هەقایەت.(جامباز، ١٩٨٩، ٢٩). لە وەسفی کەسێتی پیرێژن دا بە : ((چرچۆڵ، پیرەژنەی سەرئاسنینە، پیرەژنەی پشکۆماوە)) ناو دەبرێت. یان خود کاتێک کوڕی پاشا دەیەوێت کچەی دڵبەری خۆی ببینێتەوە و دەیانەوێت هەموو خەڵکانی شار ئامادەبن، دەستەواژەی: ئەوەی دەنکە جۆیەکی ماڵی پاشای خواردبێ، ئامادە بێت)) دەوترێت.

حەوتەم: ژمارە

لە ئەفسانەی کوردیدا وەک ئەفسانەی هەموو گەلان، هەندێک ژمارە هەن، زۆر دووبارەدەبنەوە وەک مۆتیف نەک لە هەر هەقایەتێکدا، بەڵکو دەشێت یەک هەقایەت زۆرێک لەو ژمارانەی تێدا چەند بارە ببێتەوە، تا ئەو ئاستەی بونیادی ڕووداو کەسێتی لەسەر دابمەزرێ، ئەم ژمارانە هەمیشە وەکو پاڵەوان یان ڕەگەزێکی بنەڕەتی بەرچاودەکەون، بێگومان بونیان لە خۆوە نییە، و هۆی هەیە، کە بە زۆری بۆ باوەڕ و ڕەوشت و ئایین و بەسەرهاتی کۆنی مرۆڤ دەگەڕێنەوە، کە وایان کردووە ژمارە ببێتە ڕەگەزێکی بنەڕەتی و هەمیشەیی ئەفسانە و هەقایەت.(حەسەن، ٢٠٢٠، ١٣٣) ئەو ژمارانەی زۆر گرنگ و ئەفسوناوین بریتین لە: (سێ، حەوت، نۆ، چل، سەد)

مۆتیڤی ژمارە سێ: ئەم مۆتیڤە لە کەسێتی و لە ڕەنگ و تەنانەت لە ژمارەی دێو و ڕووداویشدا دووبارە دەبێتەوە. لە هەقایەتی کوردیدا زۆرجار پاشا سێ کوڕی هەن، محەمەد و مەحموود و ئەحمەد. باوکیان وەسێت دەکات کە مرد، هەندێ شت هەن نەیان کات، یان هەندێک شت هەیە بیان کات. بۆ نمونە ئاگاداری گۆڕەکەی بن و نەچنە ڕاوی گردی ڕەش، بەڵام دوو کوڕی گەورەتر بە قسەی ناکەن و سێیەم و بچوکیان بە قسەی دەکات. لە هەقیاتی ڕاوی گردی ڕەش دا ئەم ژمارانە زۆر دووبارە دەبنەوە، هەمان مۆتیف لە هەقایەتی پاشا کۆرە و مەلی هەزارە دا دەبینرێت: ((پاشامان ئەگەرمەلی هەزارە پەیدا بکەیت و بەسەر باخەکەتدا بخوێنێ دێتە بەر و خشت چاوت چاک دەبێتەوە، پاشا هەر سێ کورەکەی بانگکدر و پێی وتن: ڕۆڵەکانم شتێکی وام پێوستە، لە ئێوەش دڵسۆزترم نییە، ئینجا بزانم کامتان فریام ئەکەون و بۆم پەیدا ئەکەن؟ ئەحمەد کە کورە بچکۆلە بوو هاتە قسە و وتی: بابە گیان ئەگەر بفەرمووی من ئەڕۆم بە دوایدا، یان سەرم دائەنێک یان بۆت دێنم...))(تەقی، ٢٠٠٦، ١٣٢).(٣)

لە ڕاوی گردی ڕەش دا سێ شەو ئەحمەد، سێ دێو دەکوژێ. جوانی ئەم هەقایەتە لە دووبارەبوونەوەی ژمارە سێ دا بە سێ ڕوداو سێ دێو، سێ ڕەنگ سێ شەو دایە، هەموویان کەشێکی ئەفسۆناویان بەخشیوە بە گێڕانەوەکە:

ئەحمەد بەرەو گۆڕستان ڕۆی، زۆری پێنەچوو گوێ لە گرمە و ناڵە و بۆڵەبۆلیک بوو هەموو ئەو ناوەی لەرزان، لە دوورەوە دێوێکی ڕەشی قەترانی بینی، بەرەو گۆڕەکەی باوکی ئەهات و ئەینەڕاند. شەوی دووەم، لە نیوەشەودا دێوێکی بۆر پەیدا بوو...شەوی سێیەم دێوێکی بۆر(کە لە زۆربەی حیکایەتەکاندا ڕەنگ دووبارە نابێتەوە.) لە هەر شەوێکشیدا لوت و گوێی دیوەکان دەکات و دەیخاتە تورەکەیەکەوە وەک بەڵگەی ئازایی.

مۆتیڤی ژمارە حەوت: زۆر جار لە ژماری ساڵانی زیندانکردنی کەسێتی یان ژمارەی ڕۆژی ئاهەنگدا بەکاردێت: حەوت شەو و حەوت ڕۆژ دەهۆڵ و زورنایان کوتی و شایی و لۆغان بوو. بەڵام بەگشتی ژمارەی حەوت لە نێو ئەفسانە و ئاینەکاندا دەبینریت. لە دێر زەمانەوە ژمارە حەوت جێی سەرنج بووە، کتێبە ئاسمانییەکان باس لە ئەفراندنی دنیا دەکەن لە حەوت ڕۆژ دا، ژمارەی ڕۆژەکانی هەفتە بە حەوت دانراوە و ئاسمانەکانیش حەوت دانەن. ئیدی ئەمە لە نێو ئاینەکاندا و هەقیقەتە دینییەکاندا زۆر بڵاوە. ((پادشامان تاقە کچێکی هەیە، حەوت دێو

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

حەزیان لێ کردووە، ئەیانەوێ بیفڕێنن))(تەقی، ٢٠٠٦، ٥٢)

مۆتیڤی ژمارە نۆ: ژمارە نۆ ئەگەرچی هیچ پیرۆزییەکی نییە، بەڵام ژمارەیەکی باوی ناو هەقایەتە: ((من چووم دەستوێژ بشۆم، خوشکی تۆم لەگەڵ نۆ زرتە زەلام بینی ..))(گەردی، ٢٠١٤، ١٤). (٤)

مۆتیڤی ژمارە چل: یەکێکە لە ژمارە پیرۆزەکانی ناو هەموو ئایین و کلتورە دێرینەکان، کاتی تەواوی خەملاندن و سەلماندنە لە ناو نەتەوەکاندا، تەنانەت کاتە بۆ تەواوبوونی غەریبی، بۆ بوون بە سرکەی ترێ، بۆ چونە خەڵوەتی عارفان. نموونەی ژمارە چل لە هەقایەتی کوردیدا بێشومارە. لە حەکایەتی ئەحمەدی بێ غەم دا(جامباز، ١٩٨٩، ٦١) کاتێک پیرێژن، کچەی مامز، کە ژنی ئەحمەدە دەدزێت، بۆ کوڕی قەڕاڵی فەرەنگ، کچە دەڵێت: ((ئەمن ئیسلامم، حەتا چل ڕۆژی دی نابێ زاوا پێبنێتە کنە من، هەموو ڕۆژێ چل ڕۆژی سەری پیرێژن پەلەدەم، ئەوجا پاشی ئەو چل شەوەی با زاوا بێتە کن من)). لە تیخ شوناس دا قەهری گەوهەر تاج دەڵێت: من خاوەنم هەیە، چل ڕۆژ مۆلەتم بدەن، ئەگەر پەیدا نەبوو، هی ئێوەم))(تەقی، ٢٠٠٦، ٦٧)یان ((زەنگی شەقلەباز بە شێوەی تۆپێکدا دانراوە چل کونی تێدایە چل دێو پارێزگاری ئەکەن)) (تەقی، ٢٠٠٦، ٣٠) یان ((زۆری پێ ناچێ، چل کۆتری سپی دێن، پەرەکانیان دائەماڵن و هەر یەکەیان دەبێتە کچێک ئەونە جوان وێنەی نییە، بەڵام هیچ خوێ تێک مەدە و مەجوڵێ، ئەمانە هەموویان کەنیزەکی کچی شای پەریان)) (تەقی، ٢٠٠٦، ٣٩) ئیدی مۆتیڤی چل؛ ئەوەندە زۆرە کە بەر دەیان ڕستەی وەها دەکەوین: ((هەموو چل دزەکە لە ئەشکەوتەجەدا کۆبوونەوە و..))(تەوەحودی، ٢٠٢٠، ١٠٧).

ئەنجام:

١.هەقایەتی کوردی سەرەڕای گێڕانەوە جوداکانی، لە ناوچە و دیالێکتە جیاوازەکان و وەگێڕە زۆرەکان، پاش کۆکردنەوەیان، جوانیناسی خۆی هەیە، کە لە فرەشێوەیی هەقایەتەکان و دووبارەبوونەوەی مۆتیڤەکاندا خۆی دەبینێتەوە. وێڕای جیاوازی گێڕانەوەکان، بەڵام خاڵی هاوبەشی هەموویان مۆتیف گەلێکە، کە لە لایەکەوە خاڵی بونیادی گێڕانەوەکەیە، لە لایەکی ترەوە شکۆی جوانی هەقایەتەکانی لە ئەستۆیە.

٢.هەر یەک لە: «کەسێتی، کەرەستە، بابەت، ڕووداو، شوێن، دەستەواژە، ژمارە» مۆتیڤی چەسپیاو و هەمیشە دووبارە بووەوەی ناو هەقایەتەکانن، بەهۆی چۆنییەتی خستنەڕوو و جۆری جیاوازی حیکایەتەکانەوە دووبارەبوونەوەی ئەوانیش لە هەمان چواچێوەدا، دەگۆڕێت.

پەراوێزەکان:

(١) لە کتێبی شیعری کلاسیکی کوردی و تابووشکێنیدا لە بارەی چۆنییەتی بەربڵاوی ئەم چیرۆکە و بەکارهێنانە جیاوازەکانی ئەم دوو کارکتەرەمان بە وردی باس کردووە، بڕوانە بوشرا کەسنەزانی، شیعری کلاسیکی کوردی و تابووشکێنی،

(٢) لە دیاریکردنی جۆرەکانی مۆتیڤدا پشت بە باسێکی دکتۆر محمدی پارسا نەسەب بەستراوە و بە گونجاندن لەگەڵ ئەم بەشەی گێڕانەوەی ئەدەبی کوردیدا دەستکاری کراوە، ئەو تەنها باسە تیۆرییەکانی نیشان داوە، ئێمە نموونەی هەقایەتی کوردیمان بۆ داناوە.

(٣) هەمان حیکایەت بە چەندان شێوەی تر گێڕدراوەتەوە، لە (سێ دەرمان)ێ عەزیز گەردی دا بە ناوی(شای ماران)وەیە، لە (هاشم سەلیمی) چیرۆک و ئەفسانەی موکریان بە ناوی ئازایەتییەوەیە.

(٤) ئەم حیکایەتە بە شێوازی جودای گێڕانەوەوە لە (کانی خومان) بە ناوی فەقیری دان کەسک و چل برایەوە نووسراوەتەوە.

سەرچاوەکان:

زمانی کوردی

١. بێرتێنز، هانز(٢٠١٥) بنەماکانی تیۆری ئەدەبی، عەبدولخالق یەعقوبی، سلێمانی، دەزگای چاپ و پەخش سەردەم، چاپی یەکەم.

٢. بەرزنجی، ئازاد (٢٠١٠)، چەند وێستگەیەکی ئەدەبی، سلیمانی، دەزگای سەردەم، چاپی دووەم.

٣. تەقی، جەلال (٢٠٠٦) شەوانی گوێ ئاگردان(دووبەش)، سلێمانی، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی چوارچرا، چاپی دووەم.

٤. تەوحودی، کەلیمولای (٢٠٢٠) درەختی چل ئستران، کەمال تاهیر نەژاد، ماڵی سوهرەوەردی، سلێمانی، زنجیرەکتێبی ٣٤، چاپی یەکەم.

٥. جامباز، تاریق (١٩٨٩) چل کەزی، هەولێر ،چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان، چاپی یەکەم.

٦. جوتیار، خالید(٢٠٠٦) سەمای ئەجندان، هەولێر، کتێبفرۆشی سۆان، چاپی یەکەم.

٧. حەسەن، محەمەد فەریق (٢٠١٠)مەملەکەتی ماسی(٣٧ حیکایەتی فۆلکلۆرییە)، هەولێر، کتێبی ئاراس، چاپی سێیەم.

٨. حەسەن، مەولوود ئیبراهیم(٢٠٢٠) قەدەغەشکێنێ، سلێمانی، ماڵی سوهرەوەردی، زنجیرە ٣٧، چاپی یەکەم.

٩. خۆشناو، سەرباز مەجید(٢٠١٩) ساردۆن، هەولێر، بڵاوکراوەی تەفسیر، چاپی یەکەم.

١٠. خۆشناو، هێمن عومەر (٢٠١٣) کانی خومان(هەقایەت و ئەفسانەی کوردی ناوچەی خۆشناوەتی)، سلێمانی، ئنستوتی کەلەپووری کوردی، چاپی یەکەم.

١١. رەسوڵ، عیزەدین مستەفا (٢٠١٠) لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، هەولێر، دەزگای ئاراس، چاپی سێیەم.

١٢. سەجادی، بەختیار (٢٠٠٤) فەرهەنگی شیکارییانەی زاراوەی ئەدەبی، بەرگی یەکەم، هەولێر، دەزگای ئاراس، چاپی یەکەم.

١٣. سەجادی، عەلائەدی(١٩٥٢) مێژووی ئەدەبی کوردی، بەغداد، چاپی یەکەم.

١٤. سەجادی، عەلائەدین(٢٠١٥)، رشتەی مرواری (هەشت بەرگی) تاران، چاپخانەی پەنجەرە.

١٥. سەعید، محەمەد سالح (٢٠٠٩) داستانی هەیاسی خاس و سوڵتان مەحموود لە دووتوێ فۆلکلۆری کوردییەوە، هەولێر، بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، چاپی یەکەم.

١٦. سەلیمی، هاشم (٢٠١٣) چیرۆک و ئەفسانەی موکریان، سلێمانی، دەزگای سەردەم، چاپی کەم.

١٧. شادی، ئەحمەد (٢٠٠٥) چەپکێک فۆلکلۆری کوردی، سلێمانی، زنجیرە کتێبی ئنستیوتی کەلەپووری کورد، چاپی یەکەم.

١٨. شڵماشی، محەمەد (٢٠٠٠)خەرمان لۆغە، سوید، چاپی یەکەم.

١٩. کەسنەزانی، بوشرا (٢٠١٢) پلۆت لە چیرۆکی کوردیدا (٢٠٠٥-١٩٩٥)، سلێمانی، ناوەندی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، چاپی یەکەم.

٢٠. گەردی، عەزیز (٢٠١٤)سێ دەرمان(هەقایەتی کوردەواری)، هەولێر، ناوەندی ئاوێر، چاپی یەکەم.

٢١. محەمەد شڵماشی، مەجلسی ئەولیا، انتشارات کردستان، چاپی شەشەم، ١٣٩٢.

٢٢. موحسین عومەر ئەحمەد، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی، بەرگی یەکەم،

٢٣. مودەڕیس، مەلا عەبدولکەریم(٢٠١٣)یادی مەردان، بەرگی یەکەم ودووەم، سلێمانی، چاپخانەی چوارچرا چاپی یەکەم.

٢٤. میراودەلی، کەمال مەمەند (١٩٧٩) ئیستاتیکا، سلێمانی چاپخانەی زانکۆی سلیمانی، چاپی یەکەم.

٢٥. مەلا مەحمودی بایزیدی، چل حیکایەت، دەزگای ئاراس، چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠٤.

٢٦. ئەسوەد، نەوزاد ئەحمەد (٢٠١١) فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و رەخنەیی، سلێمانی، چاپ و بڵاوکردنەوی سلێمانی، چاپی یەکەم.

زمانی فارسی:

٢٧. احمدی، بابک (١٣٩١)، چهار گزارش از تذکرةالاولیاء عطار، تهرا، نشر مرکز، چاپ پنجم.

٢٨. اسکولز، رابرت (١٣٧٧) عناصر داستان، فرزانه طاهری، نشر مرکز، چاپ اول.

٢٩. اسکولز، رابرت (١٣٨٣) درامردی بر ساختارگرایی در ادبیات، فرزانه طاهری، مؤسسه انتشارات اگاه، چاپ دوم.

٣٠. براهنی، رضا (١٣٦٨) قصه‌نویسی، تهران، نشر البرز، چاپ چهارم.

٣١. پراپ، ولادیمر (١٣٨٦) ریخت شناسی قصه‌های پریان، فریدون بدره‌ای، تهران، انتشارات توس، چاپ دوم.

٣٢. خسروی، ابوتراب(١٣٨٨)، حاشیه‌ی بر مبانی داستان، تهران، نشر ثالثت، چاپ اول.

٣٣. داد، سیما (١٣٨٥) فرهنگ اصطلاحات ادبی، انتشارات مروارید، چاپ سوم.

٣٤. رضوانیان، قدسیه (١٣٨٩)ساختار داستانی حکایت های عرفانی، تهران، انتشارات سخن، چاپ اول.

٣٥. مقدادی، بهرام (١٣٧٨) فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی از افلاطون تا عصر حاضر، تهران، نشر سروش، چاپ اول.

٣٦. مکاریک، اریرنا ریما (١٣٨٨) دانش نامه‌ی نظریه‌های ادبی معاصر، مهران مهاجر و محمد نبوی، مؤسسه انتشارات اگاه، چاپ سوم.

٣٧. میرصادقی، جمال (١٣٨٨) واژەنامه هنر داستان نویسی، کتاب مهنارز، چاپ دوم.

٣٨. میرصادقی، جمال (١٣٩٢) داستان های خیالی، تهران، نشر سخ، چاپ اول.

٣٩. میرصادقی، جمال (١٣٩٢) شناخت داستان، مؤسه انتشارات نگاه، چاپ اول .

٤٠. پارسانسب، محمد(١٣٨٨) بنمایه؛ تعاریف گونه‌ها کارکردها، فصل نامه نقد ادبی، س١، ش ٥، بهار.

جۆرەكانی دیالۆگ لە شیعری نوێی كوردیدا

سارا صدق حمەأمین[١]، فاضل مجید محمود [٢]
[١]بەشی عەرەبی، كۆلێژی زمان، زانكۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی كوردستان، عێراق
[٢] بەشی كوردی، كۆلێژی زمان، زانكۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی كوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: sara.hamaameen@univsul.edu.iq

پوختە

ئەم لێكۆڵینەوەیە باسێكی تازەیە ، كە ئەویش لە بابەتی جۆر و چەشنەكانی تەكنیكی دیالۆگ (دیالۆگی ڕاستەخۆ) لەبواری شیعری نوێی كوردیدا. توێژینەوەكە بە تیوری وەسفی شیكاری و پراكتیزەكردنی دیالۆگی ڕاستەوخۆ بە هێنانەوەی نموونەی شیعری شاعیرانی نوێی كوردی ئامادەكراوە، لەگەڵ ئەوەشدا جۆری نوێی دیالۆگی شیعریی دیاریكراوە.

مەبەست لەم لێكۆڵینەوەدا گرنگی و دیاریكردنی ڕۆڵی تەكنیكی دیالۆگ جۆری دیالۆگی ڕاستەوخۆیە، لە نوێكردنەوە و تێپەڕاندنی سنوری نێوان ژانرەكانی (شیعر و پەخشان)دا، بە تێكەڵكردنی تەكنیكی نووسین و دارشتن لە پێناو گەیاندنی ئامانجی شاعیر و داهێنانی ژانری نوێی ئەدەبی كوردی.

كلیلە وشە: تەكنیكی دیالۆگ، دیالۆگی ڕاستەوخۆ، دیالۆگی شیعریی، چەشن ، دەق

الملخص:

یعد هذا البحث بحثا جدیدا من حیث الموضوع یتناول الأنماط و الأنواع الفنی للحوار (الحوار المباشر) في الشعر الكوردي الحدیث. إعتمد البحث على المنهج الوصفي التحلیلي و طبقناه على نماذج و أمثلة لأشعار شعراء الكورد الحدیث مع ذكر لنوع جدید من الحوار الشعري.

یكمن أهداف و أهمیة هذا البحث في إظهار الدور المهم لتقنیة الحوار المباشر من حیث التجدید و عبور الحدود و التدخل بین الشعر و النثر، و مزج هذه التقنیات في الكتابة من أجل نقل أهداف الشاعر وما یرید إیصاله مع الأبداع لنوع جدید في الأدب الكوردي.

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
رێككەوتەكان	ڕێكەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١١/١٧ | ڕێككەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢١/١/٤ | ڕێككەوتی بلاوكردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	sara.hamaameen@univsul.edu.iq@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بلاو كردنەوە	©٢٠٢١ م.ی.سارا صدق حمەأمین، پ.د. فاضل مجید محمود، گەیشتن بەم توێژینەوەیە كراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

This a new research in a variety of dialogue techniques especially in direct dialogue for the new Kurdish poems. The research is based on the analytical descriptive method, and we applied on the examples of the recent Kurdish Poets, and we pointed out the new types of poetic dialogues.

The main purpose of this research is to mention the importance of the role of dialogue techniques and types of direct dialogue in renewing, crossing borders and interfering between poetry and prose. The combination of these techniques in writing for the purpose of conveying the goals of the poet and what he wants to convey with creativity for a new type in Kurdish literature.

پێشەكی:

لە مەودای ئەدەبیدا، بە پێی ئەو ڕەهەندانەی لە بارەی دیالۆگەوە خراونەتەڕوو، دیالۆگ وەك تەكنیكێكی هاوبەش لە بنیاتنانی دەقی نوێی ئەدەبیدا، لە هونەری گێڕانەوەدا تەكنیكێكی كاریگەر و هۆكارێكی گرنگ و چالاكی گەیاندن و گوڕینەوەی بیروڕاو زانیارییە ، لە پێناو گەیشتن بە ڕاستی ڕووداو و دەرخستنی ڕوون و ئاشكرایی بەشداربووانی دیالۆگەكەن، واتا ئەم كارەش لە ئەنجامی پەیوەندیكردنی دوو كەس یان زیاتر، یان نێرەرو وەرگردا ئەنجام دەدرێت، پەیوەست بە لایەنە هونەرییەكانی گێڕانەوە لە شیعر و پەخشاندا.

لەم لێكۆڵینەوەدا، كە هەوڵێكی زانستییە بۆ لێكۆڵینەوە لەم لایەنە هونەرییەی گێڕانەوەوە، بە ناونیشانی (جۆرەكانی دیالۆگ لە شیعری نوێی كوردیدا)، بە تایبەت (دیالۆگی ڕاستەوخۆ)بە نموونەی شیعری شاعیرانی كرمانجی ناوەڕاست، بە پێی ڕێبازی وەسفی شیكاری، پراكتیكی دەقە شیعرییەكان دەكرێت.

لێكۆڵینەوەكە لە پێشەكییەك و دوو تەوەر پێكدێت، لە تەوەری یەكەمدا باس لە شیعری نوێی كوردی دەكەین ، لە تەوەری دووەمدا باس لە تایبەتمەندی و جۆری دیالۆگی ڕاستەوخۆ و چەشنەكانی دیالۆگی ڕاستەوخۆی ڕووت و دیالۆگی ڕاستەوخۆی وەسفی و دیالۆگی ڕاستەوخۆی شیكاری و دیالۆگی ڕاستەوخۆی سیمبولی بە نموونەی شیعری پراكتیكی دەكەین. لە كۆتاییدا ئەنجامی توێژینەوەكە و لیستی سەرچاوە و كورتەی توێژینەوەكە بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی دەخەینەڕوو.

تەوەری یەكەم - دەروازەیەك لەبارەی شیعری نوێی كوردییەوە:

بەپێی ناونیشانی لێكۆڵینەوەكەمان، بە پێویستی دەزانین سەرەتا بزانین شیعری نوێی كوردی چۆن و كەی سەریهەڵدا و بە كاریگەری چی وسیما و تایبەتییەكانی چیین، تا بتوانین بە ئاسانی شیعری نوێی كوردی لە شیعری كۆن جیابكەینەوە و كاری لەسەر بكەین. بە گەڕانەوەمان بۆ مێژووی ئەدەبی كوردی، دەبینین میللەتی كوردیش وەك هەموو میللەتانی جیهان (گێتی) ((خاوەنی یەك ئەدەب بوون، بە هەردوو بەشیەوە، ئەدەبی سەرزاری و ئەدەبی نووسراو،)) (خەزنەدار، ٢٠٠١، ١٥٧) ئەدەبی سەرزاری یا فۆلكلۆر (بە هەموو بەشەكانیەوە) سەرچاوەیەكی بە بایەخی ئەدەبی نووسراوە، پاش ئەو ئەدەبی میللی دێت بە نموونەی (فەقێ تەیران، عەلی بەردەشانی...)، دواتر ئەدەبیاتی نووسراو بە چەند قۆناغ و سەردەمێك و قوتابخانەی (كلاسیكی ،كلاسیكی نوێ، ڕۆمانتیكی و پاشان ریالیزمی) جیادەكرێتەوە. بۆیە باسكردن و دوان لەبارەی شیعری نوێ و سەرهەڵدانی ڕێبازی نوێ شیعریی، واتە باسكردن لە كۆنی و نوێی (تازە)یی لە ئەدەبی كوردیدا،بۆ ئەو مەبەستە دەبێت بگەڕێینەوە بۆ ئەو سەردەم و ڕووداوانەی هۆكاربوون بۆ گۆڕانكاری لە ژیانی كۆمەڵگە و بارودۆخی سیاسی و كۆمەڵایەتی و ئابووری و فیكری و ڕۆشنبیری ...، كە وەك كۆمەڵێك هۆكاری بابەتی، ڕێگە خۆشكەربوون لە هاتنەكایەی تێڕوانین و بیروبۆچوون و ڕێچكەی ئەدەبی جیاواز، كە ڕەنگدانەوەی ئەوكات و شوێن و حاڵەتانە بێت، ئەم گۆڕانكاریانەش ((دەكەوێتە ئەو ماوەیەی نێوان كۆتایی هاتنی شەڕی یەكەمی جیهان

واتا ساڵی ١٩١٨ بە دواوە تا كۆتایی ١٩٢٥ز،....، بە كۆتایی هاتنی جەنگی یەكەمی جیهانی گۆڕانكارییەكی بنچینەیی هەموو لایەكی گرتەوە لە ڕووی سیاسیەوە نەخشەی ناوچەكە گۆڕاو وولات كەوتە ژێر چنگی ئیمپریالیزمی ڕۆژئاوا كە دیارە كوردستانی عێراق بەر داگیركردنی ئینگلیز كەوت و ئەویش لە ڕێگەی مەلیك و ئاغا و دەرەبەگ و چینی بورژوازیی كۆنەپەرست باشتر دەستی بەسەر ناوچەكەدا گرت و ئابووری تاڵان كرد و خەڵكیش تووشی دیلییەتی و دواكەوتن و چەوساندنەوە بوو، كۆمەڵێ دژی ئابووری و كۆمەڵایەتی و تەنانەت دەروونی بەرپا بوو.)) (عەبدولكەریم، ٢٠٠٠، ١٤٧)

بێگومان ئەمانەش هۆكارن بۆ جوڵاندن و دروستبوونی خەمی مرۆیی لای نووسەر و ئەدیبان، تەنانەت دەبنە بوارێك بۆ دەرخستنی هەست و ویستی خەڵكی و دەربڕینی لایەنی دەروونی دەنگی نارەزایی و سەربەخۆیی ئادەمیزاد و بیری نیشتیمانی و نەتەوەیی، لە پێناو چارەسەركردنی كێشەو تەنگژە و ئاڵۆزییەكاندا، ئەمەش پێویستی بە ڕێچكە و ڕێبازی نوێی ئەدەبی هەیە كە لە جیهاندا و بەتایبەتی لە ئەورووپادا سەریهەڵدا، دواتر لە ئەدەبی عەرەبی و توركی، پاشان لە ئەدەبی عێراقیشدا پەیڕەوی كراوە، ((ئەدەبی عەرەبی لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا گەشەسەندن و پێشكەوتنی گرنگی بەخۆوە بینیوە، ... كە لە بواری ڕەخنە و چیرۆك و ڕۆمان و شانۆدا بەشداری بەرچاویان هەبووە لە ناوەڕۆكی بەرهەمەكانی «طه حسین و توفیق الحكیم و إبراهیم عبدالقادر المازنی و محمد مندور و نجیب محفوظ و ئەوانیتر»...، شیعریش چانسێكی زیاتری لەم گەشەسەندن و پێشكەتنەدا هەبووە، سەرەتاكانی بۆ دەستپێكی سەدەی بیستەم دەگەڕێتەوە)) (الصائغ، ٢٠٠٦، ٢٢)، لەو ماوەیەشدا چەندین بزوتنەوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی سەریانهەڵداوە و بیروبۆچوون و كارەكانیان ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە لە پێشخستن و (نوێكردنەوەی)* بەرهەمی ئەدەبی و شیعردا بە نموونەی جووڵانەوەی دیوان و شاعیرانی تاراوگە و كۆمەڵی ئەپۆلۆ، ئەویش بە ((گرنگی دانیان بە ئەدەبی ڕەمزی، لە تازەكردنەوەی دەستەواژەكان و بانگەوازكردن بۆ دەربڕینی خۆرسكانە كە گەرەنتی داهێنانەكانیان بێت)) (الصائغ، ٢٠٠٦، ٢٢)، ئەمانەش هۆكاربوون بۆ پێشكەوتنی ئەدیب و شاعیرانی عێراق بەوەی ((ڕێچكەیەك بەو شێوەیەی –لە ڕووی بیروبۆچوونەوە- لە سەرەتاكانی سەدەی بیستەمدا و بە تایبەتی لە دوای شەڕی یەكەمی جیهان سەریهەڵدا و كۆمەڵێ لە شاعیران پەیڕەویان كرد كە زیاتر ڕێڕەوێكی هاندانی و چارەسەری بوو و كەوتبووە نێوان ماوەی قوتابخانەی لاسایكردنەوە (تقلیدی) لە سەدەی نۆزدەهەمدا و قوتابخانەی تازەگەری (التجدید) دوای شەڕی دووەمی جیهان لەو شاعیرانەشی (زەهاوی، ڕەصافی، كاظمی و...گەلێكی تر)((عەبدولكەریم، ٢٠٠٠، ١٥٠).

لەگەڵ ئەوەشدا بە ((هاتنی ئینگلیز دوای عوسمانییەكان بۆ عێراق و بە تایبەتیش بۆ بەغدا بە فاكتەرێكی تری گەشەكردنی ڕۆمانتیكیی لە عێراقدا دەزانرێت، كە ئەمجارە ئەدیبانی عێراق ڕاستەوخۆ تێكەڵاوی ئەدەبیاتی ئینگلیزی بوون و بەشێكیشیان بەشدارییان لەو ڕۆژنامە و بڵاوكراوانەدا كرد.)) (حوسێن، ٢٠١٠، ٩٩)

هەروەها ئەدەبی توركیش لە سەدەی بیستەمدا گۆڕانكاری و نوێكردنەوەی بەخۆوە بینیوە، بەهۆی ئەوەی توركەكان ((پایتەختی ئیمپراتۆریەتەكەیان لە ئەورووپا نزیك بوو و پەیوەندییەكی بازرگانی و سیاسی و ڕۆشنبیریی پتەویان لەگەڵ ئەورووپادا هەبوو، لە زۆر زووەوە (پێش گەلانی كورد و عەرەب و فارس) توانیویانە پەیوەندی لەگەڵ ژیانی كولتووری و هونەری ئەورووپا دروست بكەن.)) (پیرباڵ، ٢٠٠٥، ٥٨) هەربۆیە ئەم ئەدەبە كاریگەری هەبووە لە سەر ئەدەبی كوردی بەهۆی ئەو بزوتنەوە ئەدەبییە نوێخوازییانەوە، ((كە بنەماو بنەڕەتی هەرە دیاری ئەو بزوتنەوەیە خۆدامالین و خۆدورخستنەوە بووە لە ئەدەبێكی بێگانە كە ئەدەبی فارسی بووە، بەڵام لەگەڵ ئەو هەنگاوەیاندا ڕوویانكردە ئەدەبێكی تری بێگانە كە ئەدەبی فەرەنسی بوو))(محمد، ٢٠٠١، ٦٠) ،هەر ئەمەش هۆكاربوو بۆئەوەی ((ئەدەبیاتی ئەم سەردەمە، بە شێوەیەكی گشتی گیرۆدەی بیروباوەڕی ئەورووپاییان و بە تایبەتی بە بیروباوەڕەكانی شۆڕشی مەزنی فەرەنسا بوون و گۆڕانێكی تەواو بەسەر ئەدەبیاتی عوسمانیدا هاتووە بە تایبەتی لە لایەنی چەمك و ناوەڕۆكەوە.)) (تاقانە، ٢٠٠١، ٨)

لە نوێكردنەوەی شیعر و ئەدەبیاتی توركی دا، چەند قوتابخانە و كۆمەڵەی ئەدەبی و شیعری نوێ ڕۆڵیان هەبووە، لەوانە : ڕێبازی ئەدەبیاتی جەدیدە ((بەگشتی دوو قۆناخ یان دوو لقە ڕێبازی ئەدەبی بەخۆوە دەگرێ، یەكەمیان كۆمەڵەی سەروەتی فونوون- واتە – سامانی هونەر)ە و بەناوی گۆڤارەكەیانەوە ناو دەبرێن و گەورەترین شاعیریان (تۆفیق فیكرەت)بووە، قۆناخی دووەمی (ئەدەبییاتی جەدیدە)...(ئودەبای فەجری

ئاتییه) که (تۆفیق فیکرەت) پێوەندی پێوەنییه)) (تاقانه، ٢٠٠١، ١٨)، هەروەها (جەناب شیهابەددین)یش ((شاعیری پێشڕەوی (سەروەتی فونوون))) (پیربال، ٢٠٠٥، ٥٨)، (جەلال ساهیر ئەرۆزان)یش کە لە ماوەی هەردوو قۆناغەکەی ئەدەبیاتی جەدیدە و دوای هەر ڕێباز و قوتابخانەی نوێی ئەدەبی شیعری داناوە، (عەبدولحەق حامید)یش یەکێکی ترە لەو شاعیرە نوێخوازانەی سەردەمی تەنزیمات کە ڕۆڵی کاریگەر و گرنگیان لە نوێکردنەوەی شیعری تورکیدا هەبووە. (تاقانە، ٢٠٠١، ١٨)

ئەم گۆڕانکاری و ڕووداوانەی سەردەم کاریگەریی گرنگ و پڕ بایەخی هەبووە لەسەر ئەدەبی کوردی بە گشتی و شیعریش بە تایبەتی، بەجۆرێك کاتێك باس لە بزاڤی شیعری نوێی کوردی دەکرێت لە سەدەی بیستەمدا، یەکسەر دەچینەوە بۆ ئەو قۆناغەی کە شاعیران و نووسەران کاریگەربوون بە ئەدەبی تورکییەوە، بە شێوەیەك ((لە ژێر کاریگەری ئەدەبی تورکیدا ئەو بزوتنەوە نوێیەیان بەرپاکردووە و سیما و شەقڵە تازەکانی ئەو بزوتنەوەیە ئاکامی کاریگەربوونی ڕابەرانی بزوتنەوەکە بووە بە ئەدەبی تورکییەوە)) (محمد، ٢٠٠١، ٦٠)، واتا لە ناو ئەدەبیاتدا ژانری شیعر بەپێی سەردەم ئاستێکی بەرز و دیاری لەگەڵ گۆڕانکاری و پێشکەوتنەکانی ژیاندا پیشانداوە، ڕەنگدانەوەی باری ژیان و ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی...هتد، کە ((لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشدا ڕاپەڕینی تازەی نەتەوایەتی تورکەکان و باری ئەدەبی سەردەمیان لە ژێر زەبری ڕۆژئاوادا لە شەپۆلدا بوو، باری سیاسی کوردیش، لە سایەی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمودو ناکۆکیەکانی نێوان ئینگلیزەکان و تورکەکان و سیاسەتی بەناو بۆ ئازادی و سەربەخۆیی و بە ناوەڕۆك بۆ دەست بەسەردا گرتن و چەوساندنەوە لە لایەن داگیرکەرە ئینگلیزەکانەوە،)) (فەللاح»، ١٩٧٨، ٢٨) لە ئاکامدا ((ڕەوشە کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕۆشنبیریەکەشی گۆڕانی بەسەرداهات)) (نوری ئەمین، ٢٠٠٤، ٦٩). ئەمانەش ڕێگە خۆشکەر و گرنگبوون بۆ دەرکردنی بڵاوکراوەی ڕۆژنامە و گۆڤاری ئەدەبی و سیاسی و بایەخدان بە بڵاوکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبی و شیعریە کوردییەکان، بۆ نموونە (عەبدولرەحیمی هەکاری) شاعیر و ڕۆژنامەنووس لە گۆڤاری (ژین)ی ئەستەمبوڵی ساڵی (١٩١٩) ەِ، بە یەکەم کەس دادەنرێت لە نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا و بە پێویستی زانیوە گۆڕانکاری لە ناوەڕۆکی شیعریدا بکرێت، بۆئەوەی خەڵکی تێبگەیەنێت، بە ئەدەبیاتی تورکی و فەرەنسی کاریگەربووە، لەگەڵئەوەشدا لە ئەدەبی کوردیدا عەبدولرەحیمی هەکاری و پیرەمێرد لە پێش هەموو نووسەرێکی کوردییەوە بایەخیان بە نووسینی شانۆنامە (پیەس، تەمسیل،یان درام)یان داوە، هەروەها عەبدولرەحیمی هەکاری یەکەم کەس بووە دەقی شانۆی (مەمێ ئالانی)ی نووسیوە و بڵاوی کردۆتەوە(کریم، ٢٠٠٦، ٤٦)(پیربال، ٢٠٠٥، ٦٨)، هەربۆیە ئەو بڵاوکراوانە ((لەو ساڵانەدا کاریگەریان هەبووە لەبەرەو پێشچوونی ڕەوتی ڕۆشنبیری و ئەدەبی و بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاری خەڵکی کوردستان و ئاگاداربونیان لە ڕۆشنبیری و بارودۆخی سیاسی وڵاتانی دراوسێ)) (حمەامین، ٢٠١٠، ٥٥)، لەلایەن چەند ((توێژێکی ڕۆشنبیری بورژوازی کورد لە بزوتنەوەی نیشتمانی گەلی کورد برەویان پێدا)) (رسول، ١٩٦٦، ٨٩) (ئەمین.، ٢٠٠٢، ٤٤)، ئەمەش وایکرد کە شاعیرانی کوردستانی عێراق بەهرە و سەلیقەی هونەری خۆیان لە شێوەو ناوەڕۆکێکی سەردەمیانە بۆ شیعرەکانیان پەیڕەوی بکەن، هەرچەندە ((سەرەتای سەرهەڵدانی بیری نیشتمانی و نەتەوەیی بۆ سەدەکانی هەڤدەهەم و هەژدەهەم ئەگەڕێتەوە بە تایبەتی لە شیعرەکانی ئەحمەدی خانیدا کە سیما و مۆرکی ئەو بیرەی پێوەدیارە)) (سەعید، ٢٠٠٨، ٢٨٠)، لەگەڵ ئەوەشدا ((حاجی قادری کۆییش لە سەدەی نۆزدەهەمدا بە شیعرە نیشتمانی و نەتەوەییەکانییەوە، لەسەر هەمان ڕێبازی خانی ڕۆیشتووە بووە بە درێژە پێدەری ئەو ڕێبازە لە سەردەمی خۆی و تەنانەت دوای خۆشی ڕۆڵ و کاریگەری بەرچاوی بینی لە پێشخستن و گەشەی بیری نیشتمانی و نەتەوایەتیدا.)) (سەعید، ٢٠٠٨، ٢٨١)

ئەمەش وەك قۆناغێك لە قۆناغی نوێی ئەدەبیاتی کوردی، کە بە دەرکەوتنی بیری نیشتمانی و نەتەوەیی و ڕۆشنبیری دەنگی داوەتەوە، لەم بارەیەوە دکتۆر ئیحسان فوئاد دەڵێت:((خۆی لە قوتابخانەی تەنویری ڕۆشنبیریدا نواند، وێڕای ئەوەش ئەم بیرە لە شیعری کلاسیکیدایە بە تایبەتی لای خانی و نالی و سالم و کوردی ڕەنگی دابووەوە، بەڵام حاجی ڕاشکاوانە و سادە و ساکارانە ئەم بیرەی بە گوێی خوێنەران و کوردەواریدا داوە، پاشتر لە قۆناغێکی نوێتری وەك ڕۆمانسی و ڕیالیزمیدا مەیدانێکی گەورە و فراوانی گرتەوە و بوو بە ناوەڕۆکێکی سەرەکی لە شیعری کوردیدا، بە تایبەتی لە نێوان ماوەی هەردوو جەنگی جیهانی یەکەم و دووەمدا، کە وەرچەرخانێکی گرنگ بوو لە مەیدانی شیعردا، بە قۆناغی داهاتنی شیعری نوێی کوردی ئەناسرێ، هەر لەم سەردەمەدا ئەم ڕێچکەیە لە ڕووخسار و ناوەڕۆکدا خۆیگرت و بە ئەزموونێکی

سەرکەوتوودا تێپەڕی.)) (سەعید، ٢٠٠٨، ٢٨٢) سەرەتای ئەم ڕێچکەیەش لە ((...یەکەم گۆڕینی کێش و قافیەی شیعری کوردی؛ بەرەو شتێکی تازەی سەربە جیهانی شیعری جیهانی لە سرووودی کوردیدا بوو)) (ڕەسوڵ ، ١٩٨٩، ٣٨-٣٩)، ئەم گۆڕینەش پەیوەستە بە بابەتی ئاوازەوە، لە دواتردا تێکەڵبوونی لەگەڵ چەشەی گۆرانی و مەقامی کوردیدا، کە لە سێ لایەنەوە بەیەك دەگەنەوە، ئەوانیش:

((١- گیانی ئازادیخوزانەیە.

٢-بەکارهێنانی ڕوخساری تازە لە (کێش و قافیە و زمان)دا، بۆ دەربڕینی ئەو گیانە.

٣-ئەو ئاوازانەی کە لە سەرەتادا هەر ئاوازی سروده تورکی یەکانی قوتابخانە بوون و بە ووشەی کوردی، بیری تازەی کوردییان پێ دەربڕاوە، دووایی ئاوازی سرروودی کوردیی خۆماڵیش، وورده وورده بە چەشنێك هاتە مەیدانەوە کە سروشتێکی کوردانەی وای تێدابێت، کە لە یاسای هونەری سرروودی جیهان لای نەدابێت.)) (ڕەسوڵ، ١٩٨٩، ٣٩)

هەبوونی ئەم تایبەتمەندییانە لە سروودەکاندا بەهۆی ئەو بارودۆخە سیاسییەوە ((کاریگەرییەکی زۆریان کردە سەر بە سیاسی بوونی شیعری کوردی ئەو سەردەمە...)) (خۆشناو، ٢٠٠٢، ٧٨)، لەگەڵ ئەوەشدا ((بە گەڕانەوەی (پیرەمێرد)بۆ شاری سلێمانی لە دوای چەند ساڵێك لە کۆکردنەوەی زانیاری و ئاشنابوونی بە ئەدەبی تورکی و ئەورووپی سەردەمی ڕۆشنگەری، کاریگەربوونی بە بزوتنەوەی نەتەوایەتی و پێشکەوتنخوازی، هەر زوو ڕێگە خۆشکەربوون بۆ پێشەنگ بوونی لە نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا. لە ناوەڕۆك و رووخساردا، بە بایەخدانی بە زمانی شیعری و رووکردنە بەکارهێنانی ووشەی کوردی پەتی، وەك تەکنیکی نوێ و لە پاڵ ئەو تەکنیکەدا ناوەڕۆکی نوێی پێبەرجەستە کردووە)) (حمەامین، ٢٠١٠، ٥٦)، هەروەها گۆرانیش لەبارەی ئەم نوێکردنەوەیە لە شیعری کوردیدا وەك ئاماژەی بۆ کردووە لە وەڵامی پرسیاری هەردوو کەسایەتی (محەمەدی مەلا عەبدولکەریم) و (عەبدولرەزاق بیمار)دا، کە نووسەر و شاعیرانی ئەو سەردەمە، بە تایبەتی شاعیران (شێخ نووری شێخ ساڵح و ڕەشید نەجیب و گۆران)، کاریگەربوون بە ئەدەبی تورکی و قوتابخانەی شیعری نوێی (ئودەبای فەجری ئاتی) و شاعیر و ئەدیبەکانیان، هەرچەندە لەیەك ڕوانگەوە دەیانڕوانیە ئەو تازەکردنەوەیە، بەڵام لە ڕووی بڵاوکردنەوە شێخ نووری زیاتر لەوان بەرهەمی بڵاوکردۆتەوە و کاریگەریی هەبووە بەسەر ئەدەبی کوردیەوە ،(بیمار، ١٩٧٠، ٣٠) گۆرانیش دەڵێت:((ئەم تازەکردنەوەیە بە (تقلید)کردنی ئەدەبی تورك ڕوویدا، بەڵام ئەدەبی تورکی جوڵانەوەیەکی تازەتری لێ دەرکەوت کە تورکەکان لە ڕووی گیانێکی (قەومی)یەوە ئەهاتن کێشی هەڵبەستە شعبی یەکانیان ئەژیانەوە و لەسەر ئەم کێشانە هەڵبەستیان دائەنا.. کە ئەمەش کێشی هیجایە.. ئیتر من تەنها بە کۆششی ئەوان نەوەستام و وەزنی هیجاشم وەرگرت و بەکارهێنا)) (محمد، ٢٠٠١، ٦١) (بیمار، ١٩٧٠، ٣٠)

لەم قۆناغەشدا شیعری نوێی کوردی و هەوڵی شاعیران لە نوێکردنەوەکەدا لە ڕووی رووخسار و ناوەڕۆکەوە، پێکهاتووە لە گەڕانەوە بۆ کێشی خۆماڵی یا پەنجە یا برگەی شیعری فۆلکلۆری کوردی و بەکارهێنانی وشەی کوردی پەتی، کە ((دوابەدوای ((گۆران))یش بوو بە سیمایەکی دیار و گشتیی شێوازیی شیعری نوێی کوردی لە لای کۆمەڵێ شاعیری ناوداری کورد وەکو هاوتەمەنەکانی (گۆران)، لەوانە (ع.ح.ب، کامەران، دیلان، ئەحمەد هەردی، حەسیب قەرەداغی،جەمال شارباژێری، شێرکۆ بێکەس و ....هتد)) (کاکی، ٢٠١٢، ٩٣)، هەروەها لە ڕووی گۆڕینی ناوەڕۆکەوە لە باسی بزوتنەوەی ئازادیخوازانەی نەتەوەیی کوردەوە چەندین لایەنی ئەو بزوتنەوەیەی گرتەوەو، بەوەی لە باسی مەسەلە گشتییەکان و دەربڕینی هەست و ئەزموونە نەتەوەیەکانەوە، گەڕانەوە بۆ باسی تاکە کەسی و مەسەلە گشتییەکان لە کێشە نەتەوەی و کۆمەڵایەتی و نیشتمانیەکان لە ڕێگەی هەڵبژاردنی بابەتی جیاوازەوە. (ڕەسوڵ، ١٩٨٩، ٤٠)بەپێی ئەم تایبەتمەندی و گۆڕانکاریانە لە شیعری کوردیدا وایکرد ((شاعیران کە لە چاوچێوەی شیعری کلاسیکی دەرچوون، مەبەستیان لە دەرچوونەکەش دیاردە دەرەکییەکەی نەبوو، بەڵام هۆکارە ناوەختییەکانی پەیوەندییان بە بارودۆخی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتیەوە هەبوو، کە خۆی بەسەر کۆمەڵدا فەرز دەکرد)) (کریم، ٢٠٠٦، ١٠٠-١٠١)، واتا ((هۆنراوەی تازە دەستی لە شانازی خۆی هەڵگرت لە کاتێکا کە سۆزی نیشتمانی و کۆمەڵی تیایا بوژایەوە و هەستی بە پەیامی سەر شانی خۆی کرد... چونکە هەرگیز پەیامیان لەوگەلە جیانابێتەوە کە خۆیان لە ناوجەرگی یەوە هەڵقوڵاون و پەروەردە بوون)) (ئاوارە،١٩٦٧، ١٤)، بۆ نموونە گلەیکردن لە میللەت و هەڵبڕینی دەنگی نارەزایی و ڕەخنە لە ئاست نارێکی و خراپەکانیان، لە ڕێگەی دیالۆگەوە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

به نموونەی (مەلای گەورە) شاعیری کۆیە، کە دەڵێت:

((ئەرێ ئەی مامە کوردە پێم بڵێ چیت؟

کڵاش خواری کەوا دڕیای کراس چیت!

کەپوو فیچ و لچ ئەستوور و ددان گڕ

کوتو کوێر و گەڕ و گێر و سەلك خڕ

بە گیان و دڵ لە ڕەبی خۆت دەخوازی

زگت پڕبێ لە ئەستوورك و پیازی

ئەم تاڵاییەی حاڵەتی هەست بە پەستی میللەت کردن هەر خۆیەتی لە کاتی شانازیی بە میللەت کردندا ئەمەی داوەتەوە:

دەتەوێ پێت بڵێم چییە کوردی

عاقڵی و چاپوکی و جوانمەردی

میللەتێکە لە فەوق تورك و عەجەم

صاحێی حەزم و ڕەزم و بەزم و کەرەم)) (محمد م.، ٢٠١٠، ١٧٨)

واتا لێرەدا بارودۆخی سەردەمەکە وا لە شاعیر دەخوازێت،((کە دەنگی ئازادیخوازی و هەستی پەنگ خواردووی ناخی میللەت بگەیەنێتە گوێی جیهان، بۆ ئەو مەبەستەش پێویستی دەکرد، بە ووردی لە گیروگرفتی کۆمەڵایەتی بدوێت و بابەتی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی بە تەواوەتی لە بەرهەمی شاعیران و نووسەرانی ئەو سەردەمەدا ڕەنگی داوەتەوە)) (کریم، ٢٠٠٦، ٥٣).

ئەمەش وەك پەیوەستبوون و ئەرکی شاعیر لە پێناو خزمەتکردنی کۆمەڵدا، پێویستە لەلایەکەوە ئەو ئەرکەی((بەرامبەر بە کۆمەڵ هەیەتی ئەبێ بە زمانی ئەوان بدوێ تا بتوانێ واتە و مەبەستی ناو شیعرەکانی بەوان حاڵی بکا)) (ئێلخانیزادەwww.vejinbooks.com)، لەلایەکی ترەوە ((ڕاسپێرییەکە کە سەبارەت بە هونەر هەیەتی و نابێ تەواو خۆی تەسلیمی نزمییەك بکا کە لە قسە و باسی وتووێژیدا هەیە، چونکە ئەگەر جوانی و بەرزی هونەر لە شیعرا نەبێ، قسەی شاعیر ئەبێ بە ئامۆژگاری ڕووت یا گێڕانەوەی داستان. شاعیر لە لایەکەوە ئەبێ خۆی لەگەڵ کۆمەڵ ڕێکبخا لەلایەکی ترەوە ئەبێ لە کۆمەڵ پێشکەوێ))(ئێلخانیزادە،www.vejinbooks.com)، لە ڕووی بەکارهێنانی زمانەوە وەك خاسیەت و تایبەتمەندییەکی تری شیعری نوێی کوردی ئەو سەردەمە ((زمانێکی دەربڕینی تازە هاتە ئارا کە لە سەرەتادا لەژێر کاریگەری ڕۆمانتیکە تورکەکاندا دروست ببوو؛ گۆران ناوی ((لەم زمانە)) نابوو ((کوردیی عوسمانلی)) کە زیاتر شێخ نووری و ڕەشید نەجیب و خۆی لە ساڵانی ١٩٢٠دا بەکاریان دەهێنا؛ پاشان وردە وردە لە ساڵانی ١٩٣٠-١٩٤٠بەملاوە بەکارهێنانی زمانێکی کوردیی پەتی هاتە ئارا)) (پیرباڵ، ٢٠٠٥، ٨٠)، هۆکاربوو بۆ پاکردنەوەی زمانی کوردی لە وشەی بێگانە و پاراوکردنی زمانەکە.

هەروەها یەکێکیتر لە سیما و خەسڵەتەکانی نوێکردنەوەی شیعری کوردی خۆی لە یەکێتی بابەتدا دەبینێتەوە، بەوەی پێشتر لە شیعری کلاسیکدا یەکێتی بەیت پەیڕەوی کراوە، بە جۆرێك هەر بەیتێك سنورێکی سەربەخۆی واتایی هەبووە (فەللاح»، ١٩٧٨، ٣٧)، لەگەڵ نوێکردنەوەدا و لە شیعری ڕۆمانتیك و ریالیزمدا یەکێتی بابەت و واتای تێکڕای دێڕە شیعرەکان لە پێناو یەك بابەتدا هاتەکایەوە، ئەمەش ((وەرچەرخانێك بوو لە شیعری نوێی کوردیدا. بەخشش و داهێنانی شیعری گۆران وەك پێشەنگی شیعریی کوردی ...، گۆران هەندێ کەرەستەی هونەریی کۆنی خستەلاوەو لەبری ئەوە کەرەستە و شێواز و دەلالەتی نوێی بە شیعری کوردی بەخشی. ئەو بەیتی تێکشکاند و ریتمی نوێی هێنایە کایەوە، تارادەیەك شیعری لە چاچێوەی ڕەوانبێژیی دەرکرد و لەبری ئەوە وێنەی نوێی دوور لە کەرەستەی سواوی ڕەوانبێژیی داهێنا.)) (حسین و محمود، ٢٠١٢، ٦٤) لە ڕووی تەکنیك و شێوازی نووسینی شیعریشەوە داهێنان و تازەکردنەوەی بەخۆوە بینی، وەك دانانی ناونیشان بۆ دەقە شیعرییەکان، بەوپێیەی ((ڕەگەزی ناونیشان یەکێکە لە ڕەگەزە سەرەکییەکانی دەق)) (سدیق، ٢٠١٠، ٦٣) و کلیلی چوونە ژوورەوەیە بۆ ناو ناوەڕۆکی دەقە شیعریەکە، بێجگەلە داهێنانی چەند شێوە وقاڵب و شێوازی شیعری و تێکەڵکردنی

ژانری شیعر و پەخشان، وەك ((شیعری ئازاد یان شیعری سەربەست، شیعری ستوونی، شیعری بینراو یان دیتەنی Visuel پۆستەرە شیعر، شیعری سپی، پەخشانە شیعر، چیرۆکە شیعر، شیعری چیرۆکئامێز، کۆنووس، شیعری ئۆتۆماتیکی، شیعری کۆنکرێتی، شیعری شانۆیی یان درامی، ئۆپەرێت، سروود، شیعری منداڵان و لەبارەی منداڵان... . هەموو ئەم ژانرە تازانە لە ساڵی ١٨٩٨ بەملاوە دێنە ناو ئەدەبی کوردییەوە)). (پیربال، ٢٠٠٥، ٨٢)

بۆیە لێرەدا شاعیران توانییان شێوە و شێوازی شیعریی تایبەت بە خۆیان بگرنەبەرو، هۆکاربن بۆ داهێنانی قاڵب و شێوازی نوێی شیعریی، کە ((جۆراوجۆرێتیەکی دەوڵەمەند بکەوێتە ناو شیعری کوردییەوە. ... بۆ نموونە پیرەمێرد هات پەندی پێشینانیشی کردە فۆرمێکی دەربڕینی شیعر، قانیع هات بە جورئەتەوە دیالۆگی خستە ناو شیعرەوە، واتە شیعری لە شێوەی گفتوگۆی نێوان دوو کەس گێڕایەوە. ئەمەش کارێکی تازە بوو، چونکە لەلایەك خاسیەتێکی گێڕانەوەیی بەخشییە شیعر،...، لە لایەکی دیکەشەوە توخمی درامایی لە شیعردا بەهێزتر کرد و ڕێگەی خۆشکرد شیعری درامایی بێتەکایەوە.)) (پیربال، ٢٠٠٥، ٨٦)

هەروەها جیاواز لە سەردەم و شیعری کلاسیك (خەزنەدار، ٢٠٠٦، ٥٧-٦٥) وەك تەکنیکێکی نوێی نووسین و دەربڕین ، ((ڕەچاوکردنی نیشانەکانی خاڵبەندی و بەکارهێنانی وەك تەکنیکێکی دەربڕین خاسیەتێکی دیکەی شیعری نوێیە. شیعر نووسین لە دەفری زمانی کوردیدا، لە سەردەمی کلاسیکدا ، واتە تا سەرەتای ئەم سەدەیەش حاڵی وەکو حاڵی پەخشان، هیچ حسێبێکی ئەوتۆی لە رووی خاڵبەندی (دانانی ((خاڵ)) ((ڤێرگوڵ)) ((ڤێرگۆلی خاڵدار)) ((دووخاڵ))هتد بۆ نەکراوە)) (پیربال، ٢٠٠٥، ١٣٢)، چونکە لە شیعری کلاسیکدا ((واتای شیعر لە ناو یەك تاقە بەیتدا دەتوایەوە و کۆتایی دەهات. ...بەڵام لە شیعری نوێدا واتا درێژ دەبێتەوە و جێگای کۆپلەیەکی شەش دێری دەگرێ. جاری وا هەیە دەکەوێتە دوو کۆپلەوە. ئەمەش پێویستی بە بەکارهێنانی نیشانەکانی خاڵبەندی هەیە ...گۆران یەکەم شاعیری نوێیە کە ئەمەی بەکارهێنابێ.)) (پیربال، ٢٠٠٥، ١٣٢) بێگومان هەموو ئەم گۆڕانکارییانە لە ناوەڕۆك و شێوازی دارشتن و تێکەڵکردنی توخمە هونەرییەکانی شیعر و پەخشان لەڕووی تەکنیکەوە وەك نوێکردنەوە لە شیعردا، ئەویش لە لایەکەوە لە ڕێگەی بەکارهێنانی تەکنیکی دیالۆگەوە، کە شاعیر دەنگی خۆی و کەسەکان ئاراستەی بەرامبەر و کۆمەڵ دەکات و پاشانیش چەند دیمەنێکی کورت و سنوردار لە شێوەی وێنەی شیعریدا پیشاندەدات، هەروەها وەك ئامرازێك و هۆکاری گێڕانەوە بۆ گەیاندنی مەبەست و ئامانجی شاعیر بەکاریدەهێنێت، خاسیەت و تایبەتمەندی جۆری بەرهەمە شیعرییەکە دیاری دەکات، لەگەڵ ئەوەشدا جێی ئاماژە بۆکردنە کە هونەری دیالۆگ تەنها تایبەت نییە بە قۆناغی شیعری نوێی کوردی، بەڵکو لە هەموو قۆناغە جیاوازەکاندا دیالۆگ وەك تەکنیك بە ئاست و شێوازی جیا و جۆراوجۆر لە شیعری کوردیدا بەکارهاتووە و هەروەك لە قۆناغ و سەردەمی ئێستاشدا ئەم هونەرە بوونی هەیەو پەیڕەوی دەکرێت.

تەوەری دووەم: جۆر و چەشنەکانی دیالۆگ لە شیعری نوێی کوردیدا:

یەکەم: دیالۆگی ڕاستەوخۆ و تایبەتمەندییەکانی:

ئەم جۆرە لە دیالۆگ کە گفتوگۆی ڕاستەوخۆی نێوان دوو کەس/کاراکتەرە، لە نێوان دوو کەس/کاراکتەری نێو دەق شیعری لیریکی یان شیعری شانۆیی یان ئۆپەرێت یان چیرۆکە شیعر یان پەخشانە شیعر دەبێت، واتا ئاڵوگۆری زانیارییەکان لە نێوان ئەو دوو کەس/ کاراکتەرەدا بە شێوەی پرسیار و وەڵام، کە زۆرجار نێرەر دەستپێشخەری دیالۆگە و هەندێجاریش وەرگر دەبێتە دەستپێشخەر، لەگەڵ ئەوەشدا زانیارییەکان لە نێوانیاندا ئاڵوگۆڕ دەکرێت لە پێناو گەیاندنی مەبەست و زانیارییەکدا کە ئامانجی شاعیر یان کاراکتەرەکانە، بە جۆرێك کە ((قسەکەر و گوێگر لە یەك کاتدا هەم قسەکەرن هەم گوێگر، ئەگەر ئەمە لە چیرۆك و ڕۆماندا بەشێوەیەك بێت کە جیاوازبێت، ئەوا لە شیعریشدا شاعیر بەجۆرێك دیالۆگەکان ڕێکدەخات، کە بگونجێت لە هێرمۆنتیکای دەقەکەی و ئیستاتیکای دەقەکە لە دەست نەدات، چونکە مەودای شیعر بەرتەسك ترە و شاعیر ناتوانێ بە شێوەی دەق پەخشانی مامەڵە لەگەڵ بەکارهێنانی وشە و زاراوەکان بکات)) (سەعید و حمە، ٢٠١٨، ٦) لێرەدا بەبێ بوونی هیچ ناوەند و فەزایەك زانیاری و دیالۆگ ئەنجام دەدرێت، کە ڕاستەوخۆ دیمەنەکان روون

و ئاشکرا بە خوێنەر یان وەرگر دەگات.

بەپێی ئەو تایبەتمەندیانەی ئەم جۆرە دیالۆگەی پێدەناسرێتەوە ، ئەنجامدانێتی لە نێوان دوو کەس/ کاراکتەر بە شێوەی ناوهێنانی ڕاستەخۆی کەس/کاراکتەرەکان یان بەکارهێنانی دەستەواژەکانی (وتی ،وتم ، پرسیاریکرد ،وەڵامەدایەوە...) یان بەکارهێنانی جێناوی کەسی یەکەمی تاك (م ، من) و لەکاتی ئێستایی کاتی ڕانەبردوودا. جگە لەوەی لە هەندێ دەقی شیعری شانۆیی یان چیرۆکە شیعر و ئۆپەرێتەکاندا، بە دانانی پیت یان ژمارە یان دانانی نیشانەی هێڵ(-) یان شێوەی دەربڕین و داڕشتنی دیالۆگەکە دیاریدەکرێت.

دووەم: چەشنەکانی دیالۆگی ڕاستەوخۆ:

ئەمجۆرە لە تەکنیکی دیالۆگ بە پێی تایبەتمەندیەکانی بۆ چوار چەشن دابەش دەبێت، ئەوانیش:

١-دیالۆگی ڕاستەوخۆی ڕووت:

نموونەی دەق شیعری لەم چەشنە لە دیالۆگ لە شیعری نوێی کوردیدا بریتییە لە هەندێک شیعری منداڵان و شیعری فێرکاری و پرسیارو وەڵام، یان دەمەتەقێی ئاسایی، یاخود شیعری گێڕانەوە و سرودی نیشتیمانیدا، بۆ نموونە لە هەندێک لە شیعرەکانی(بێکەس ،گۆران، قانع،هەژار،....هتد)دا، ئەم چەشنە لە دیالۆگ بەدیدەکرێت.

(فایەق بێکەس) لە دەق شیعری منداڵانی وەك (تۆچیت؟ من کوردم) و (شوان و مەڕەکانی)دا، دیالۆگی بە شێوەی ڕاستەخۆی ڕووت لە نێوان دوو کاراکتەردا ڕێکخستوە، کە بە شێوازێکی سادە و ساکار دەربڕدراون، لە دەق (تۆ چیت؟...)دا بە شێوەی پرسیارکردن و وەڵامدانەوەدایە هەر خۆشی وەڵام دەرەوەیە، واتا خودی قسەکەرە، بەڵام مەبەستی شاعیر زۆر لەوە زیاترە تەنها گەیاندنی چەند زانیاریەك بێت بۆ نەوەی داهاتوو، بەڵکو ئامانجی نەتەوەیی و ئامۆژگاریکردن و هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی و تێکۆشان و خۆبەختکردنە لە پێناو خاك و نیشتمان و نەتەوەدایە، کە دەڵێت:

تۆ چیت؟ من کوردم نەتەوەی گوردم
خۆ ترسنۆك نیت؟ حاشا نەبەردم
چی تۆی لەناو برد؟ دوو دڵی و نیفاق
چۆن ڕزگار دەبی؟ هەر بە ئیتیفاق
بڵێ چیت ئەوێ؟ بەرزی وەتەنم
بە خۆڕایی نا، بە گیان و تەنم (بێکەس، ٢٠٠٨، ٢١٤)

هەروەها لە دەق (شوان و مەڕەکانی)دا شاعیر تیایدا بەجۆرێك ژیانی ئاسایی ڕۆژانەی کاری شوان و مەڕەکانی دەگێڕێتەوە، لە ڕێگەی ناوهێنانی کاراکتەر(شوان و مەڕەکانی)یەوە دیالۆگەکە دروستدەکات و چەند زانیارییەك دەبەخشێت بە وەرگر/خوێنەر، لەگەڵ ئەوەشدا پیشاندانی ئەمەك دۆستی و چاکەکردن لە بەرامبەر یەکتردا نیشانەی دڵسۆزی و وەفاداریە، کە دەڵێت:

شوان:

مەڕەکانم چەندە جوانن چەند بە کەڵك و بەسەزمانن
بڕۆن ... بڕۆن بۆ ئەولایە زۆر لەوەڕی چاکی تیایە

مەڕەکان:

لوورەی گورگێ دێتە گوێمان نزیك کەوتۆتەوە لێمان
ئەگەر تۆ زوو نەگەی پێمان ئەو بەدخووە دێتە ڕێمان (بێکەس، ٢٠٠٨، ٢١٥)

(گۆران)ی شاعیر لە داڕشتنی کۆمەڵەی حەوتەمدا، کە چەند دەقێکە بە شێوازی پیەس و لە یەك پەردەدایە، بە ناونیشانی (ماستاو...،

جۆقی یۆنسکۆ، موحاکەمەی مام چەوەندەر، نق و جق)دا هونەری گێڕانەوەی بەهۆی دیالۆگی نێوان کەس/کاراکتەرەکانەوە بە شێوازی ڕاستەوخۆ ئەنجام داوە، چەند مەبەستێکی شیعری نەتەوەیی و مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمە لە چەند دیمەنێکدا پیشان دەدات، کە بە شێوەی ناوهێنانی کارەکتەر یان دانانی پیت یان دانانی هێڵ بۆ دیاریکردنی دیالۆگەکان داڕێژراوە، بۆ نموونە لە دەقی (ماستاو...)دا دەڵێت:

- پەردە هەڵکشا-

ئا: تەلەفۆنی ئەم سەر: ئاغا لە هاوینە هەواری کوێستان

ب: تەلەفۆنی ئەوسەر: کاربەدەستێك لە باڵێوزخانەیەك

ئا:

هەلاو... هەلاو... گەورەم! سێرم!

هۆی گیرفان و سکی تێرم

هەلاو... هەلاو...

ڕووناکیی چاو!

ب:

ئەلۆ... ئەلۆ... ((شێك))م! ((ئاگا))م!

لەناو گەلتا پشتم ، پەنام!

ئەلۆ... ئەلۆ...

((کۆت)) براڤۆ! (گۆران، ١٣٨٦، ٢٧٣)

لە دەقی (جۆقی یۆنسکۆ)دا دیالۆگکردن لە نێوان چەند کەسێکدایە، وەك دەقێکی فرەدەنگی دیاریدەکرێت، کە دەڵێت:

-پەردە هەڵکشا-

پرۆفیسۆر:

هاتووینە دێی بەرد و کوچك

خڕ بیژەنە وەستای دومبك!

خڕ بیژەنە کەمانەژەن!

کچان، ئێوەش سەما بکەن!

{ساز و سەما دەست پێ ئەکا}

کچە مامۆستای گۆرانیبێژ:

من زانای دەرسی ئەلفبام!

دوو جار بڵێن: تەرلای لای لام!

هەموو:

تەرلای لای لام...

تەرلای لای لام... (گۆران، ١٣٨٦، ٢٧٦)

(قانع)ی شاعیر لە دەقی شیعری (یەك دواندن)دا بە شێوەی ڕاستەوخۆ و بە پرسیارو وەڵام دیالۆگێکی شیعری دروست دەکات، کە هەر خۆی پرسیار دەکات و وەڵامدەداتەوە، بە گیانێکی نەتەوەیی مەبەستی گەیاندنی زانیاری و پێدانی ئامۆژگاریە بۆ نەوەی داهاتووی کۆمەڵگەی کوردی، کە دەڵێت:

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئەی کوڕ نەوەی کێی؟ نەوەی شێرانم

تۆ لەکام هۆزی؟ هۆزی کوردانم

بۆ ڕەنگت زەردە؟ دەردم گرانە

دەردەکەت چیە؟ کزی کوردانە

جا، بۆچی کزن؟ چونکە جێماوین

جێمانێکی چۆن؟ تەواو فەوتاوین (قانع، ٢٠٠١، ٣٦٠)

هەروەها لە چەند دەقێکی وەك (قانع و باز) و (جوتیار و گاجووتەکەی) و (قانع و لێفەکەی)دا بە شێوەی ناوهێنان و ڕاستەوخۆ دیالۆگ لەگەڵ کەسی بەرامبەر و ئامادەدا لە ڕێگەی بانگکردن و نەکردنی کارێك دەکات، کە وەك کەسی قسە بۆکراو و گوێگر دیالۆگ ئەنجام دەدەن، کە لە دەق (قانع و باز)دا دەڵێت:

ئەی باز! ئەی مەلی باڵداری خوێنخوار

لەناو مەلەکان مەشور بە زۆردار

ئازاری گیانی گیانداران ئەدەی

بەلای دەردتۆ، خۆت بەخێو ئەکەی

تا دەگاتە:

مردنت باشە تا ژیانی وات

شۆڕەت، خوێنخۆریت بخەیتە ووڵات

من بە تۆ ئەڵێم هەی ستەم پیشە!

ئەمە کردار و کردوە و ئیشە! (قانع، ٢٠٠١، ٤٧٦)

پاشان لە دوای سێیەم دەق باز وەك کاراکتەری دیالۆگەکە وەڵامی شاعیر دەداتەوە و بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و ڕووت، کە دەڵێت:

وەڵامی باز:

(قانع)خوێنخۆریم خەتای خۆم نییە

سروشتم وایە، دەسەڵات چییە؟

ئەگەر تەبیعەت دەنوك نەدا پێم

سەربەندی شاخان، دانەێ بۆ جێم

چنگی قولاپدار وەك نێرەی خوێنڕێژ

نەخاتە پەنجەم مەحکەم و درێژ

نینۆك وەك ئەڵماس، نەخاتە پەنجە

هیچ مەلێ لەمن نابێ دڵ ڕەنجە

منیش وەك کۆتر دانە خۆر ئەبووم

بۆ خۆم ئەژیام، بەهەر جۆر ئەبووم (قانع، ٢٠٠١، ٤٧٧)

هەربەو شێوەیە لە دەق (جوتیارو گاجووتەکەی)یشدا شاعیر بەهۆی دیالۆگی ڕاستەوخۆوە، لە شێوەی پرسیارو وەڵامدا، چۆنێتی ژیانکردن و هۆکاری برسێتی و ڕووتی کەسێتی جوتیار و زەحمەت و نارەحەتی ژیان وکارو پیشەی گاجووتمان بۆ باس دەکات، کە دەڵێت:

گارەش، نووری بینایيم

ئەی کۆمەکی تەنیایم

تا دەگاتە:

لە تۆ سەرم سوڕماوە

چییە والێت قەوماوە

نەتۆ ئەووەستێیت نە من

لەبەرچاو ، دۆست و دوژمن

کەچی هیچ دیار نییە

چییە؟ ئەم سیحرە چییە؟

وەڵامی گاجووت:

مام سمایل، جوتیارم!

ڕەفیقی کۆهسارم

تۆ، شت زۆر پەیدا ئەکەی

بە هیچ، لە ناوی ئەبەی

باوەجوود خەتات نییە

دەستەڵاتی تۆ چییە؟

تا لە کۆتایدا دەڵێت:

ئەگەر گشتی بۆ خۆت بێ!

ئیشت ئەکا جێبەجێ (قانع، ٢٠٠١، ٤٧٨-٤٨٠)

باس لە ژیانی جوتیاری کوردە و پیشاندانی لە زۆر لایەن و ڕوویەکەوە، هەروەك (دکتۆر عیزەدین مستەفا) دەڵێت: ((قانع لە نەخشەکێشانی وێنەی فەللاحدا شتێکی ترە، تەواو ئازاری فەلاحانەی چەشتووە، بەهەست و بە هونەریش ئەو مەبەستەی پیشانداوە)) (علی، ٢٠١٣، ٢٤٤) لە دەقی (لەگەڵ گەنم)دا ، دیالۆگی شاعیر پرسیارکردنە لەپێناو گەیشتن بەڕاستییەك کە هەمووکەس دەیزانن، کە دەڵێت:

قانع:

گەنم تۆ دینت، تۆ لەکام گیایت

ئەمە چەن قرنە، خەڵکی سەر دنیایت

ڕاستم پێ بێژە تۆ بۆچی چاکی؟

لەناو دەغلانا، تۆ بۆچی تاکی؟!

کێ تۆ سەوز ئەکا؟ کێ تۆ ئەچێنێ؟

کێ لەگەڵ تۆدا ئارەق ئەڕژێنێ؟

تا دەگاتە :

ڕاستم پێ بێژە کۆنەی کۆنە ساڵ!!

هەتاکو ئیستە، کێت کردووە بە ماڵ؟ (قانع، ٢٠٠١، ٣٦١)

ئەمەش وەك نموونەی دەمەتەقێ لەگەڵ کەسی بەرامبەر(بێگیان/سروشت)دا، کە ((هەر بە زمانی گەنمەوە وەڵامی خۆی دەداتەوە، قانع ئەم جۆرە دیالۆگەی لە هەندێ لە شیعرەکانیدا بەکارهێناوە و لەو دیالۆگاندا خۆی وەڵامی دەداتەوە)) (علی، ٢٠١٣، ٢٤٥)، کە دەڵێت:

گەنم:

قانع! من گەنم و پاشای نیعمەتم

بە واتای خەڵقی، خەڵکی جەننەتم

هەر منم کە هۆی ژینی ئینسانم

هەر من ڕەونەقی گەل و نیشتمانم

تا دەگاتە:

ڕوو سووری مەجلیس، یاران هەر منم

دەبدەبەی ئاغا و خانان هەر منم

بۆمن هەزاران ڕوو ئەکەنە چۆڵ

ئەسوڕێنەوە هەمانە بە کۆڵ (قانع، ٢٠٠١، ٣٦١)

هەر بەم شێوە دیالۆگی شیعریی ڕاستەوخۆ لەلایەن (موفتی پێنجوێنی) شاعیرەوە، بە شێوەیەکی فراوان بنیاتی چەند دەقێکی شیعری پێکدێنێت، کە هەندێکیان بەهۆی پرسیارو وەڵامدانەوەوە و هەندێکی تریان بەشێوەی ئامۆژگاری کردنی کوڕو کچەکانیەوە هۆنراوەتەوە، وەك لەم دەقەیدا بە ناونیشانی (پرسیاری مەلایەکی بانەیی لە موفتی) کە لە ساڵی (١٩٤٥)دا نووسراوە، سەرەتا بە دەقی پرسیاری مەلا دەستپێدەکات، دەڵێت:

مەلا عبداللەی توتنچی پێنجوێن

بە ئێمەی ناسیت گەلاوێژ و ژین

پرسێکم هەیە لە ڕێی شەرع و دین

ساتۆیش بنووسە جوابێکی شیرین

تا لە کۆتایدا دەڵێت:

کاغەز نووسینیش کوردی زمانە

دیارە نیشانەی ئاخر زەمانە

-مەلا قادر-م لە دێی (ئارمردە)

پێویستە جوابم بەم دەست و بردە (توتنچی، ١٦٤)

پاشان لە دەقی دواتردا (وەڵامی موفتی بۆ مەلا قادری دێی ئارمردە) دێت و دەڵێت:

مامۆستای گەورەم شاعیری ڕەنگین

کۆگای زانستی ڕێگای {لەدیوانەکەدا نووسراوە: ڕێگاری } شەرع و دین

ئەو پرسیارانەی کە تۆ لێت کردووم

جوابیت عەرز ئەکەم تاکو نەمردووم

جێگەی تۆ لە دێی چۆڵ و لاپەڕە

کۆمەڵی دوورن وەك بزن و مەڕە

هیچتان نازانن ئەم دنیا ڕوونە

چۆنە و چ ڕەنگە و عالەم چلۆنە

تا دەگاتە ئەوەی دەڵێت:

نووسین بە کوردی تاکەی کوفرە لات

بۆچ لات ناخۆشە زبانی ووڵات

لێم زویر نەبی هاوڕێی ژینتم

کوردم وێنەی تۆ هەم هاودینتم

تا لە کۆتایدا دەڵێت:

-مەلا عبداللە-ی توتنجی پێنجوێن

جوابی دایتەوە بە زووبانی دین (توتنچی، ١٦٥-١٦٦)

(هەژار)ی شاعیر لە چەند دەمەتەقێیەکدا بە ناونیشانی (دەمەتەقەی بایز و پیرۆت)و (دەمەتەقەی بایزو باپیر) و (دەمەتەقەی باپیرو پیرۆت) و (دەمەتەقەی پیرۆت و باپیر) بە شێوەی دانانی پیتی (پ، ب-ب،پ)دا لەنێوان دیالۆگی دوو کەسدا شیعرێك بەرهەمدەهێنێت و دەنووسێت، کە لە دەق (دەمەتەقەی بایزو پیرۆت)دا دەڵێت:

پ: مام بایز رۆژباش

ب:علیك السلام

پ: ئەمە یانی چی؟

ب: جیرانی مەلام

پ: ئەی دوێن و پێرا!

ب: بەخوا چوومە شار (هەژار، ١٤٨،٢٠٠١-١٤٩)

لە دەق (دەمەتەقەی بایز و باپیر)دا دەڵێت:

ب: مام پیرۆت سڵاو

پ: ئای وەحەلێکم

ب:چۆنی؟ لە چیدای؟

پ: بە خوا نارێکم

ب:نارێکیت لە چی؟

پ:ئەپرسی لە من؟ (هەژار، ٢٠٠١، ١٦٢)

هەروەها لە دەق (دەمەتەقەی پیرۆت و باپیر)دا دەڵێت:

پ: باپیر مەرحەبا

ب: مەرحەبا سەرچاو

پ: بۆ کوێ وا گورجی؟

ب: بەخوا ، ئەچمە راو

پ: ڕاوی چی ئەکەی؟

ب: هەرچیم دەسکەوێ (هەژار، ٢٠٠١، ٢٥٦)

هەروەها (محەمەد ساڵح دیلان)یش لە چەند دەقێکیدا دیالۆگی شیعری ئەنجامداوە، کە لە دەق شیعری (دەمەتەق)دا، دیالۆگێکی راستەوخۆی بە شێوەی ڕووت و ناوهێنانی کاراکتەرەکان (لاس و گوڵ) وەك دوو کاراکتەری سەرەکی دیالۆگ ئەنجام دەدەن، بە شێوەی هەواڵپرسین و هەواڵگەیاندن هەروەك ئاماژەی بۆ کراوە، کە دەڵێت:

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لاس:

گوڵەباخ ئیمساڵ شکاوە چڵی

وەنەوشە سیس و ژاکاوە گوڵی

گوڵاڵە بە حاڵ هێزی تیا ماوە

ئەوەندە خوێنی لە لەشتکاوە

پەپوولە حۆل و گێژ و وڕیووە

هێندە قەبرغەی بە دڕکا چووە...!

گوڵ :

وازم لێ بێنە دەستم دامانت

نازانم چی یە ناو و نیشانت

پەڕ و بۆم وەری و لەش داڕزاوە

چقڵی دونیا لەڕووم چەقاوە

تۆ .. بەرگی زەرقیت کردۆتە بەرت

بەڵام ڕەش پۆشە ئاسمانی سەرت (دیلان، ٢٠١٣، ٦٠-٦٣)

٢-دیالۆگی ڕاستەوخۆی وەسفی:

نموونەی ئەم چەشنە دیالۆگە شیعرییە لە شیعری کۆن و نوێدا تەکنیکێکە زیاتر پشت بە لێهاتووی و سەرنج و توانای دیقەت و وردی ڕوانینی شاعیر دەبەستێت، لە وێناکردن و وەسفکردنی کەس وشت و ڕووداوەکاندا، بەجۆرێك شێوە و شێوازێکی فەلسەفی و خەیاڵێکی داهێنراو تیادا ڕەنگدەداتەوە، هەروەك (حەمدی) شاعیر بە شێوازی وەسف و دیالۆگ لە ڕێگەی بانگکردن و پرس و نەکردنی کارێکەوە، لەگەڵ (کوردستان) دا دەکات و دەڵێت:

ئەی وەطەن ڕۆم و عەجەم موشتاقی کوردستانتە

ئیفتیخاری میللەتی کورد شەوکەتی عینوانتە

بەستە سەربەرزی ئێواران و سبەینان مانگ و ڕۆژ

وەك نیشانی ئیفتیخاری سنگ و نەجمەی شانتە

لە کۆتاییدا:

پیرەمەگروون تاجی شاهانەی بەسەر بەرزی فڕاند

تەم دەماوەند داگری مەحجووبی هەورامانتە

خەتتی دیوانی شکستەی گرد و لووتی بەرزی شاخ

واضیحە بۆ سەربەخۆیی طوڕەیی فەرمانتە

جار بەجار (حەمدی)گلەت گەر لێ بکا ناحەق نی یە

جەردە ڕامەگرە نەڵێن خەڵقی کە جانی جانتە (ساحێبقران، ١٩٨٤، ٨١-٨٢)

هەروەك لە شیعری نوێدا، بۆ نموونە (دڵزار)ی شاعیر بەشێوەی پرسیار و وەڵامدانەوە، دیالۆگێکی ڕاستەوخۆی وەسفی لەگەڵ دڵدا وەك

کەسی بەرامبەر خودی شاعیرە ئەنجامدەدات، لێرەدا کەسی بەرامبەر (دڵ) کە خودە دەست بە دیالۆگ دەکات، لە دەقی شیعری (دڵ و دڵزار) دا، کە دەڵێت:

دڵ:

دڵ دەڵێ دڵزار لە بۆچی سینە کورەی ئاگری؟

بۆچی فرمێسکت بە سروەی بەحری ئەبیەز ناسڕی؟

بۆچی داری غەم بە تەوری کەیفو شادی نابڕی؟

بۆچی بەرگی زیللەتت سەرتا بەخوار دادڕی؟

بۆچی ڕێگەی ڕەوشەنی ژینی بەرز داناگری؟

دڵزار:

ئەی دڵا بای بەحرو بەڕ ئەشکم وشك ناکاتەوە

باخی ڕەنگینی فەلەستین دڵگەشیم ناداتەوە

کێوەکەی قودسی موقەددەس مەینەتم ناباتەوە

حەسرەتی دووری وەتەن خوێنی جگەر دەخواتەوە

ناعیلاجم غەم دەخۆم و کەس غەم لە بۆ خۆی ناکڕێ (دڵزار، ٢٠٠٦، ٧٣)

لەم دەقە شیعریەدا شاعیر دیالۆگ لەگەڵ سیمبوڵێك سازدەکات کە (دڵ)ە، بەڵام ئەم سیمبوڵە بە واتا میتافۆرییەکەی خراوەتە دووتوێی گفتوگۆ شیعرییەکەوە.

هەروەها (قانع)ی شاعیر لە دەق (لەگەڵ شاخی هەوراماندا) دیالۆگێکی ڕاستەوخۆ لەگەڵ شاخی هەوراماندا وەك کەسی بەرامبەر(سروشت)، لەڕێگەی هەواڵپرسین و شێوەی وەسف ئەنجام دەدات، سەرەتا بە وەسفکردن و پیاهەڵدان دەستپێدەکات و دواتر هۆکاری بێ ڕەنگی و دڵتەنگی دەبێتە جێگەی پرسیار و شاخی هەورامان وەڵامی دەداتەوە، کە دەڵێت:

قەڵای هۆزو گەل، شاخی هەورامان

پرسیارم هەیە دەستم بە دامان

لەلام ڕووناکە، شاخێکی سەختی

پشت و کۆمەکی، وەخت و بێ وەختی

سەرکڵاوانت کوێستانی پرگوڵ

تەماشای گوڵت، زاخاو ئەدا دڵ

تا دەگاتە:

ئیستە نازانم، بۆچی بێ ڕەنگی؟!

دووربێ لە گیانت، بۆچی دڵتەنگی؟

شاخی هەورامان:

وتی: ئەی (قانع)، لەمن بێ کەستر

لە من داماوتر، لەمن بێ دەستر

بۆچی لێت پرسیم؟ دەردم گرانە؟؟

وامن پێت ئەڵێم؟ زۆر چاك بزانە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

تەماشا ئەکەم، بەرزە دەماخم

لەناوشاخانا ، سەرگەورەی شاخم

تا دەگاتە:

قەڵبەزەی تاقم، قرمەی بەفراووم

چەپکەی لانزار، وەك بووك نەخشاووم

شنەی نەسیمم لەبەری بەیان

ئەدا لە گۆنای نازك نەوهەڵان

ئەمجا ئەزانی، کەمن بەهەشتم

سەرەتا بەخوارم، ڕاستە گوڵ گەشم (قانع، ٢٠٠١، ٣٩٦-٣٩٧)

٣-دیالۆگی ڕاستەوخۆی شیکاریی:

هەرچەندە بەپێی ئەو شێوە بە یەکداچوون و تێکەڵبوونەی لەم جۆرەی دیالۆگی ڕاستەوخۆ لەگەڵ دیالۆگی ڕاستەوخۆی وەسفیدا، بەڵام دەتوانیین وەك جۆرێکی تری دیالۆگی ڕاستەوخۆ بە سیما وزانیاری زیاتر ئەم چەشنە بە جۆرێکی سەربەخۆو جیا دابنرێت، هەروەك لە نموونە شیعرییەکاندا دەکرێت ئاماژەی بۆبکرێت و بەدیاربخرێت.

بەوپێیەی لە ڕووی بەکاهێنانی زمانەکەیەوە زۆر قوڵتر و چڕترە و لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕووی ناوەڕۆکەوە ڕۆچوونە بۆ ناو زانیارییە مێژوویی و ئایینی و کەلتوری و کۆمەڵایەتییەکان، بەجۆرێك بیرکردنەوە و لێکدانەوەی فرەتر هەڵدەگرێت. بۆنموونە وەك (پیرەمێرد) لە دەقی شیعری (ڕاستی)دا، ڕووداو و بەسەرهاتی کەسێکی خزمی خۆیان دەکاتە نموونە و ئەنجامی کاری چاك و خراپ و دەرکەوتنی ڕاستی و درۆ، هەر لێرەوە پەیامی ڕاستی دەدات بەگوێی هەموو کەسێکدا، کە لە ژیانی خۆیدا بیکاتە بیروباوەر و ئامانجی و کاری پێبکات، لە گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا وەك گێڕانەوەیەکی بابەتی و خودی، تەکنیکی دیالۆگی وەسفی و دیالۆگی ڕاستەوخۆی شیکاریی، شێوەی پرسیارو وەڵام بەکارهاتووە، کە دەڵێت:

پیاوێکی خزمی ئێمە فەقێ قادری گورگەدەر

عومری بە ڕاوو سوحبەت و خۆشی دەبردە سەر

پێنج باری ئێمە باسووق و سجووق بار ئەکا لە وێ

خۆ دیارە (باجگر) لەو سەرەڕێیە پارەیان ئەوێ

ئەو وەختە ئیحتیساب بووگەلێ پارەیان ئەسەند

باجگر لە دەوری شار هەموو ڕێیان ئەکردە بەند

پیاوێکی تر دیسان وەکوو ئەو باری پێ دەبێ

تەگبیری بۆ دەکا دەڵێ دەربازی کەین بە شەو

دەیزانی (هەمزە) باجگری پیر، چاوی وا لە خەو

ئەمیان ئەڵێ: دزینە و ڕەسمی دووقات ئەبێ

بەم ئاین و ئۆین و شاردنەوە ، چۆنمان نەجات ئەبێ؟

لام وایە هەر لە ڕاستییەوە ڕێی خۆم بگرمە بەر

ڕسگار ئەبم بە ڕاستی ، هەموو ئیش ئەچێتە سەر

تا دەگاتە:

س: بارت چیە؟ بوەستە کەرت ڕاگرە لە وێ

ج: باسووق و سجووق و مێوژو دۆشاوە، چیت دەوێ؟

س: ڕووت ڕەش بێ، بۆچی گاڵتە بە ڕیشی سپیم ئەکەی؟

من بێم هیچ نەبێ برۆ دەردی سەریم ئەدەی

ج: خەرەفاوی پیرە ! گاڵتە بە ڕۆژ ناکرێ وەرە

هەرچی کە پێم وتی : هەیە بارمتەکەت بەرە

س: ((دفع البلا)) بە ، تێ پەڕە ئاڵتوون بێ بارەکەت

من نامەوێ سەر و سەمەنە و سەکوت و چارەکەت

لێم لادە گورگی ((گورگەدەر))ی گەر ، کە ڕاپەڕم

سەد گورگی وەك تۆ هەڵ دەدڕم ، ئێستەکەیش کوڕم!

هەرچەند وتی : کە ڕاست ئەکەم ، ئەو تووڕەبوو نەهات

ڕاست و ڕەوان لە باجگر و جەردە نەجاتی هات

سەیرکە ڕاست و چەوتی نەتیجەی بەچی ئەگا؟

وا چاکە پیاو هەموو دەمێ ڕاست بێ ، درۆ نەکا (پیرەمێرد، ١٩٩٠، ٤٠٣-٤٠٤)

هەروەها (شێخ سەلام)ی شاعیر لە دەق (گفتوگۆی ملەکەوە)دا، هەروەك لە ناونیشانی دەقەکەوە ئاماژە بە دیالۆگی شاعیر لەگەڵ شاخی ملەکەوەی ناوچەی پێنجوێنە، وەك سروشتی کوردستان لەگەڵ دیمەنەکەیدا، کۆمەڵێك تایبەتمەندی و ڕووداوی مێژووی و کۆمەڵایەتی و دۆزی نەتەوەیی تیادا ڕەنگرێژکراوە، هەموو ئەمانە بەهۆی پرسیارکردن (بۆچی، کوا، کوانێ) و وەڵامدانەوەی کەسی بەرامبەر، پاشان ئاڵوگۆڕکردنی قسەکەر و گوێگر، لە ڕێگەی گێڕانەوەوە ئەنجامدراوە، بە دانانی سێ ئەستێرە لە نێوانی دەقەکاندا جیاکراوەتەوە، دەڵێت:

هەی ملەکەوە بۆچی داماوی ؟

بۆچی وا کەوە و شین هەڵگەڕاوی؟

بۆ ڕەنگی خاکی لە ڕووت براوە؟

بۆچی سەوزە گیات لێ نەڕواوە؟ ....

***

زۆر بە کەساسی شاخی کۆنە ساڵ

جوابی دامەوە بە زمانی حاڵ

شاخێکی بەرزو سەوزو سەخت بووم

پڕ گوڵ و نەسرین پڕ لە درەخت بووم .... (سەلام، ١٩٩١، ٧٢)

پاشان کەسی بەرامبەر (ملەکەوە) دەبێتە قسەکەر و دەڵێت:

کوانێ نەعرەتەی شێری ژیانم؟

کوا زیرەی پڵنگی بەری بەیانم؟

کوا چریکەی باز لەسەر کڵاوان؟

کوانێ قاسپەی کەو لە گۆی شەتاوان؟

پێت بڵێم بۆچی شین هەڵگەڕاوم

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بۆ بووم بە قەقنەس بۆچی سوتاوم (سەلام، ١٩٩١، ٧٣-٧٤)

هەروەها بۆ نموونە (قانع)ی شاعیر لە دوو دەق شیعریدا، کە بۆ کۆچی دوایی (موفتی پێنجوێنی) وتووە، بە ناونیشانی (قانع و گۆڕی موفتی) لە دیوانی (موفتی پێنجوێنی) نووسراوە، شاعیر هەر خۆی پرسیار دەکات و وەڵامدەداتەوە، واتا بە شێوازی دیالۆگی نێوان دووکەسی ئامادە و ڕاستەوخۆ سەرەتا بە شێوەی وەسف و پیاهەڵدان و دواتر شیکاری ژیانی کۆمەڵگە و نەتەوەکەی و حاڵی خۆی لەدوای بە جێهێشتنی برادەرو هاوڕێی (موفتی)، کە وەك کەسی بەرامبەر و وەڵامدەرەوە، دەڵێت:

ئەی برای شیرین یاری هاوفەردم

کڵێشەی وێنەی ڕەنگەکەی زەردم

هاوڕێی مناڵیی قوتابخانەکەم

هاوڕێ چۆڵ گەردی بیابانەکەم

تا دەگاتە:

بۆ بەجێت هێشتم ڕووناکی دڵم؟

دیلی گیراوی زیندانی گڵم؟

- وەڵامی موفتی لە گۆڕەوە...

بە دەنگی نەرم کە هاتە زمان

وتی ئەی هاو فەرد وێڵی بیابان

ئاخر چۆن نەمرم بەم ئاخ و دەردە

بەم لێوە وشکە و بەم ڕەنگە زەردە

تا دەگاتە:

بەخوات ئەسپێرم دەروون پڕ لە زام

وا چاوەڕێتم زووکە بێ بۆ لام (توتنچی، ٢٥٢-٢٥٥)

هەروەها (مەدهۆش)ی شاعیر لە دەقێکدا بە ناونیشانی (قانع){لە هەردوو چاپی دیوانەکەیدا نووسراوە:قانیع}، تیایدا سەرەتا بەشێوەی وەسف باس لە بلیمەتی و دانای و ڕەنگینی شیعرەکانی قانع دەکات، دواتر بە هۆی دیالۆگکردن و پێدانی زانیاری لەلایەن کەسانی بەرامبەر، دیالۆگێکی ڕاستەوخۆ ئەنجام دەدات، کە پاش بڵاوکردنەوەی دەقە شیعرییەکە (قانع)ی شاعیر بە دەقێکی شیعری وەڵامی (مەدهۆش)ی شاعیر دەداتەوە، ئەمەش وەك جۆرێك لە دیالۆگی شیعریی نێوان دوو دەق دادەنرێت، واتا وەك دەقێکی پرسیار ئامێز و دەقێکی وەڵامدەرەوە پێکدەهێنێت، هەرچەندە بەئەو شێوەیە لە شیعری کلاسیکدا، وەك جۆرێك لە دیالۆگی شیعریی نێوان دوو شاعیر، کە لە ئەنجامی ئاڵوگۆڕی نامەی شیعریی لە نێوان شاعیراندا دروست دەبێت، بەڵام ئەمەش لێرەدا وەك جۆرێك لە دیالۆگی شیعریی نێوان دوو دەق دادەنرێت، کە تیایدا هەندێکجار شاعیر خودی خۆی هەردوو دەقەکە دادەڕێژێت بە نموونەی دەقی شیعری کلاسیك لای(حەمدی) دەقی (تەرجیع بەندی نیشتمانی)، (وەڵامی نیشتمان)، (وەڵام بۆ مەلا عەبدول خالیقی ئەثیری).(حەمدی، ١٥٥،١٩٨٤، ١٢٢، ١٢١)،هەندێجاریش دوو شاعیر بێئەوەی ئاگاداری یەك بن دەقە شیعرییەکانیان دەچنە قاڵبی دیالۆگکردنەوە، وەك ئەم نموونەیە کاتێك (مەدهۆش)ی شاعیر دەڵێت:

بیستبووم قانع هەیە شاعیرە

هونەرمەندێکی دانا و ماهیرە

هەر کەشکۆڵێکم ئەکەوتە بەرچاو

یا گۆڤارێکم ئەدی ناوبەناو

به شیعری قانع ڕەنگین کرابوو

له لای هەموو کەس پەسەندی تیابوو

گەلێ شیعریشم لای خۆم نووسیبوو

زۆرم لا جوان بوو، خۆیشیم نەدیبوو

ڕۆژێکیان پرسیم ئەم شەمامەیە

بۆنی وا خۆشە ، ڕەنگی کامەیە

تا دەگاتە :

تێر تێر پێکەنیم بەم سینەمایە

وتم: چۆن شاعیر ئاوا ئاوایە؟!

ئەم هۆنراوەیە هی ئەم پیاوەیە

ڕاستە کە خەزنەش لە کەلاوەیە

هاوڕێیەکی خۆم لێم هاتە پێشێ

وەختەبوو گوێچکەم لەبن دەرکێشێ

وتی: هەی نەفام دەمی خۆت بگرە

ڕەخنە لە سیمای زانایان مەگرە

شاعیر کەی لەمە چاکتر ژیاوە

نابینی پاکی بە خەم فەوتاوە (مەدهۆش، ١٩-٢٠) (ب، http://www.ewinebook.blogfa.com ٢٣)

لە پاش بڵاوکردنەوەی ئەم دەقە شیعرییە، (قانع)ی شاعیر بە دوو دەق وەڵامی دەداتەوە، دیالۆگێکی شیعریی لەگەڵ هاوڕێ و برادەردا دەکات، بە هونەری درکە و خوازە ووەسف و ڕوونکردنەوەی کۆمەڵێك زانیاری بۆکەسی بەرامبەر،کە یەکێکیان لە هەمان ژمارەی ڕۆژنامەی (ژین)**، ئەویتریان لە گۆڤاری (دەنگی گێتی تازە)***، کە لە دەقی دووەمیدا دەڵێت:

برای خۆشەویست! یاری نادیدەم!

شاعیری بەرزی زۆر پەسەندیدەم!

لە برادەران منت پرسیبوو

لەناو گۆڤارا شیعرت نووسیبوو

منت نەدیبوو کە ئایا چۆنم

پێت نەزانیبوو کە کەوڵەکۆنم

تا دەگاتە:

بۆچی براگیان هەر فاسۆن پیاوە

قۆندەرەی تازە خاوەنی ناوە (مەدهۆش، ٢١)

٤-دیالۆگی ڕاستەوخۆی سیمبولی:

لەم چەشنەی دیالۆگی ڕاستەوخۆدا دیالۆگ بەهۆی بەکارهێنانی کۆمەڵێك سیمبول (هێما)و ڕەمزەوە دەردەبڕێت و دەردەخرێت، ، واتا وەك خەسڵەت و تایبەتمەندی جیهانە شیعرییەکە لە دەربڕینی واقیعدا بە خەون و خەیاڵ، ((کە پەنا بۆ درکە (کۆدکردن)و ئیشارەت پێدان

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دوور لە ڕاپۆرتدان و ئاشكراكردنی ڕاستەوخۆ و پێشنیاری زیادە دەبات)) (سلیمان، ٢٠١٣، ٧)، لە ڕێگەی خودی زمانەوە، ئەگەر شیعر ((لە زمانی ئاماژەو سەمبول و توخمی برووسكە ئاسا پێكهاتبێت)) (مەلا، ٢٠١٢، ١٦) ، بە جۆرێك لە پێناو دەرخستنی ڕووداو و كەسەكاندا بە شێوەیەكی ناڕاستەوخۆ ئاماژەیان بۆ دەكرێت، كە هەر هێماو ڕەمزێك هەڵگری كۆمەڵێك زانینی دیاریكراوە، تیایدا وەرگر یا خوێنەر لە دوو توێی دەقەكە و دەورووبەری دەقەكە، واتای سیمبول و ڕەمزەكانی بۆ ئاشكرا دەبێت و لێیان تێدەگات، كە هەندێك جار شاعیر یا نووسەر بە ساناى بەكاریاندەهێنێت، هەندێك جاریش ئاستی تێگەیشتنی خوێنەری ئاسایی تێدەپەڕێنێت و بیركردنەوەی قووڵ و زانیاری پێویستی سەبارەت بە هێماو ڕەمزەكان دەوێت، دیارە ئەمەش بەپێی قۆناغەكانی نوێكردنەوە و سەردەمی نووسینی شیعرەكانیش لەلایەن شاعیران و نووسەرانەوە بەكارهێنانەكانیان دەگۆڕێت و تەنانەت پەیڕەوە شیعرییەكەش دیاریدەكرێت. بۆیە ئێمە دەتوانین لە ڕێگەی نموونە شیعرییەكانەوە ئەو ڕاستییانەمان بۆ دەربكەوێت، بۆ نموونە سیمبولەكانی (بەرد، شاخ، شێر، پشیلە، جوتیار، كرێكار،....هتد)، لە دەقی شیعری چەند شاعیرێكی وەك (قانع، گۆران، دیلان، كامەران، ...) كراونەتە كەرەستە وسیمبول بۆ مەبەستی سەرەكی دیالۆگكردن و گەیاندنی بیروڕا و پیشاندانی واقیع لەهەموو لایەنەكانی ژیانەوە، هەروەها بە كۆدكردنی دەقە شیعرییەكاندا، هەروەك(هەژار)ی شاعیر لە دەقی شیعری (گزی هێزە)دا سیمبولانە دەقەكە بەرهەمدەهێنێت، دەڵێت:

شێر پشیلەی دی واقی وڕمابوو

لە بیچم و تەرزا وەكو خۆی وابوو

پرسی وەك منی بەڵام زۆر وردی

لێم ڕوونە زل بووی كێ وای لێ كردی

وتی: بنیادەم بە كزی و گەڕە

جانەوەرێكی دووپێی بەدفەڕە

وتەی زۆر خۆشی ختەو سندانە

بەشم ڕۆژو شەو بەدار لێدانە

گوتی مەترسە بە گۆڕی بابم

تۆڵەت نەسێنم ئاسوودە نابم (هەژار، ٢٠٠١، ٤١٨)

هەروەها (دیلان)ی شاعیر لە دەقی شیعریی (لاوك)دا (ئاشنا، ٢٠٠١، ٥٥-٥٨) دیالۆگێكی شیعریی ڕاستەوخۆی لە نێوان دوو كاراكتەری (كیژ و شوان)دا ئەنجامداوە، وەك دیمەنی شانۆییەك و گێڕانەوەی ڕووداوی نێوان دوو دڵدار پیشاندەدات، كە سەرەتا بە شێوەی دیالۆگی ڕاستەوخۆی ڕووت بە ناوهێنانیان و بانگكردن و داواكاری كیژ بۆ شوان و وەڵامدانەوەی دەست پێدەكات، پاشان لە ڕێگەی وەسف و پیاهەڵدان و باسكردنی ژیانی پڕ ڕەنج و تێكۆشانی چینی زەحمەتكێش و ماندووی ڕۆژگار و كۆڵنەدەر، تا لەكۆتایی دەقەكەدا شاعیر لە ڕێگەی بەكارهێنانی ((ڕەنگ وەكو سەمبول)) (مەلا، ٢٠١٢، ١٣)، كە ڕەنگی سوور لەبەرامبەر یەكێتی سۆڤێتی جاران، هەردوو كارەكتەر بەشێوەی داواكردن و بانگكردنەوە دروشمی ئازادی و كامەرانی، بە دەنگ هەڵبڕین و هەڵپەڕكێوە دەڵێنەوە، كە سەرەتا دەڵێت:

كیژ: هۆ كاكەی شوان، كاكەی ناو شاخ

چاوەڕێی سۆزە، گوڵی باخ

ڕاوەستاوی سیحری فووتن

ئاوارەو سەرسامی خووتن

....

شوان: هۆ كیژی شەنگ، هۆ كیژی شەنگ

مەیفرێنە خەیاڵی مەنگ

مەستی بۆنی ناو شاخانم

گێژی بریقەی داخانم

....

تا لە کۆتایدا هەردووکیان دەست ئەکەنە ملی یەکتری و بە هەڵپەڕکێوە ئەڵێن:

هۆ ئاسۆی سوور، هۆ ئاسۆی سوور

خۆت دەرخە لە دەمکەلی دوور

لەگەڵ ئاسۆی ئەرخەوانی

دیاری تۆبێ کامەرانی (دیلان، ٢٠١٣، ١٠٣-١٠٧)

لە دەق (مژدەی مەلێك)دا، دیلانی شاعیر لە ڕێگەی دیالۆگی نێوان منداڵ و کۆترێکەوە، کە سیمبولی (ئاشتی)یە، ئەمەش وەك ((ڕەمزی وێنەیی... کە فۆرم و واتا لەیکدەچن، بنەمای ئەم لێکچواندنە یان واقعییە یان پەیپێبراوە، یان ئێمە وا بیری لێدەکەینەوە کە لەیەکدەچن)) (مەحویی، ٢٠٠٩، ٣٩-٤٠) ، واتا کۆتر وەك مژدەهێنی ئاشتی و نەمانی شەڕو بەدەستهێنانی مافی ئازادی و سەربەخۆیە بۆ هەموو میللەتان، تەنانەت منداڵی نەتەوەی کوردیش دژ بە شەڕو جەنگە و ئاشتیخوازە لە کۆتر داوا دەکات وەك میللەتانی تر، بێت و مژدە و دیاری ئاشتی بۆ بێنێت، دەڵێت:

منداڵ: وەرە من شەرم ناوێ

بملاوێنە تاو تاوێ

من بە ئاشتی و ژینی شەنگ

دوور لە بۆمبا و گڕی جەنگ

وەك گوڵ ئەگەشێمەوە

وەك بوك ئەڕازێمەوە

کۆتر: کۆرپەی شیرین گروگاڵ

ئەوا لەگەڵ بای شەماڵ

بۆم هێنای مژدە و دیاری

دەسکە بە خنە و یاری

ئەوا هەموو میللەتان

کەوتوونە ڕێی تێکۆشان (دیلان، ٢٠١٣، ٧٦-٧٧)

ئەنجام:

١- ئەدەبیاتی نوێی کوردی بە تایبەتی شیعری نوێی کوردی، بە کۆمەڵێك هۆکاری ناوخۆ و دەرەوە کاریگەربووە، کە نوێکردنەوەی کارە ئەدەبی و دەقە شیعرییەکان لە لایەنی ناوەڕۆك و تەکنیکەوەیە، لەم ڕووە دیالۆگ، ڕۆڵی گرنگ و کاریگەری بینیوە، بەوەی شاعیران لە نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا بەکاریانهێناوە و بەرهەمی ئەدەبی نوێی وەك (چیرۆکە شیعر، پەخشانە شیعر، ڕۆمانە شیعر، درامای شیعری...)یان دارشتووە.

٢- جۆرەکانی دیالۆگ بەپێی تایبەتمەندییەکانی، دیالۆگی ڕاستەوخۆی وەسفی - شیکاریی بۆ دوو جۆری سەربەخۆ جیاکراونەتەوە، بەمەش چوار چەشنی (دیالۆگی ڕاستەوخۆی ڕووت، دیالۆگی ڕاستەوخۆی وەسفی، دیالۆگی ڕاستەوخۆی شیکاریی، دیالۆگی ڕاستەوخۆی سیمبولی)لە شیعری نوێدا بەکارهاتووە، جگەلە دیالۆگی شیعری لە ناو دەقێکدا، دیالۆگی شیعری دوو دەقی شاعیرێك یان دوو دەقی دوو شاعیر، بە شێوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی پرسیارو وەڵام دیاریکراوە .

٣- شاعیرانی شیعری نوێ بە شێوەیەکی بەرچاو دیالۆگی ڕاستەوخۆیان بۆ گۆڕینەوەی بیرورا و وەسف و گەیاندنی مەبەست و ڕووداوە کۆمەڵایەتی و نەتەوایەتی و نیشتمانی و سیاسی و ڕۆشنبیرییەکان بووە، بێجگەلە لایەنی خۆشەویستی و دەربڕینی ناخی خۆیان.

٤-لە ڕووی تەکنیکی بەکارهێنانەوە، شاعیران شێوەی بەکارهێنانی ناوی کەس و پیت و دەستەواژەی (وتم، وتی، پرسی، وەڵامدمایەوە، وتیان، پرسیان، ...)و بانگکردن و دانانی نیشانەی (-)هێڵ بۆ ئاخاوتنی کەسەکان، تەنانەت شێوەی دەربڕینی قسە لە ڕێگەی دانانی نیشانەی خاڵبەندی پرس و سەرسوڕمان و ئەستێرە پەیڕەویکراوە.

٥- شاعیران دیالۆگیان لە بەرامبەر کەسی ئامادە و نائامادە ئەنجام داوە، کەسەکانیش وەك خودی خۆی و خۆشەویست و هاوڕێ و برادەر و لەگەڵ سروشتدا دواون، تەنانەت بەرامبەر بە کۆمەڵیش.

٦- بەکارهێنانی زمان بەپێی بەرهەمە شیعرییەکە و ڕۆژگار و سەردەم و ئاستی کەسەکان، لەڕووی(کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و سیاسی و..، چۆنێتی دەربڕینی شیعر، شێوازی سادە و ئالۆزی تیادایە، لە ڕێگەی بەکارهێنانی هونەری درکە و هێما و ڕەمزەوە.

ڕوونکردنەوە:

(*)((چەمکی نوێکردنەوە- هەرچەندە کە چەمکێکی زاراوەییە زیاتر لەوەی کە شیعری بێت- لەگەڵ ڕەوتی پەرەسەندنی مێژووی شیعردا لە برەوێکی هەمیشەیی دایە، واتا پێویستی بەوە هەیە، کە هەنگاوی دوای ئەوە لە هی پێشووتر باشتر بێت، بەو مانایەی کە حەتمییەتی مێژووی گۆڕان دەبێت هەردەم بە ئاراستەی پۆزەتیڤی بڕوات.)) (کریم، ٢٠٠٦، ١٤)

(**)((ڕۆژنامەی (ژین)، درێژەپێدەر و تەواوکەری ڕۆژنامەی ژیان بووە، یەکەم ژمارەی دەکاتە ژمارە (٥٥٤) لە ساڵی ١٩٣٩ تا ٧/شوباتی ١٩٦٣، بە بەردەوامی لە سلێمانی دەرچووە ...))، (حوسێن، ٢٠١٠، ٢٠٣)

(***)کۆواری دەنگی گێتی تازە، هەفتانەیەکی ڕێك و پێکی ئەدەبی و خوێندەواری و زمانی و ئیجتماعی و پەیامی و هەفتەیی کوردی (کرمانجی باشوور)ە، خاوەنی ئیمتیاز: محامی فایەق تۆفیق، مودیر مسئوول: محەمەد بابان، مودیری ئیدارەو رەئیسی تەحریر: حوزنی موکریانی، لە چاپخانەی معاریف لە بەغداد دەرچووە، لە ساڵی ١٩٤٤–١٩٤٦، تاساڵی چوارەمی بلأوکردنەوەی ، پاشان سەرلەنوێ بە پرۆژەی هاوبەش لە لایەن (دەزگای ئاراس و بنکەی ژین)ەوە ،لە ئا. سدیق ساڵح و ڕەفیق ساڵح و عەبدوڵا زەنگەنە، خوولی یەکەمی کۆوارەکەیان لە پێنج بەرگدا کۆکردۆتەوە و خوولی دووەم لە دوو بەرگدا لە هەولێر- کوردستان، لە چاپخانەی ئاراس بە چاپیان گەیاندووە و بڵاوکراوەتەوە.

لیستی سەرچاوەکان:

أ/کتێب:

١-ئاشنا، ئومێد(٢٠٠١)، بارانی سلێمانی (بەرهەمی بڵاونەکراوە و لە یادکراوی محەمەد ساڵح دیلان)، چاپی یەکەم ، بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە(١٠٣)، چاپخانە وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٢- ئاوارە(١٩٦٧)، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی نوێی کورد، چاپخانە ژین، سلێمانی.

٣- ئەمین ، عەبدولقادر محەمەد (٢٠٠٢)،وێنەی شیعری لە ڕێبازی رۆمانسیی کوردیدا، سلێمانی .

٤- تاقانە، ئەحمەد (٢٠٠١)، تۆفیق فیکرەت و شاعیرە نوێخوازەکانی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، بڵاوکردنەوەی دەزگای ئاراس، هەولێر.

٥-پیربال، فەرهاد (٢٠٠٥) ، ڕەگوریشەکانی تازەبوونەوەی شیعری کوردی، چاپ و بڵاوکردنەوەی: دەزگای کوردستان، هەولێر.

٦-حوسێن، هەڤاڵ ئەبوبەکر (٢٠١٠)، پێگەی ڕێبازی رۆمانتیکیی لە شیعری کوردیدا، چاپخانەی لەریا، سلێمانی.

٧-خۆشناو، ئەبوبکر (٢٠٠٢) ، شیعری بەرەنگاری کوردی ١٩٧٥-١٩٩١ ، سلێمانی.

٨-خەزنەدار، مارف (٢٠٠١)، مێژووی ئەدەبی کوردی (لە سەرەتاوە تا سەدەی چواردەم)، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، بڵاوکراوەی دەزگای ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٩-ڕەسوڵ، عیزە دین مستەفا (١٩٨٩) ، ئەدەبیاتی نوێی کوردی، مطبعة التعلیم العالی، اربیل.

١٠-ساڵح أ،ساڵح ب،زەنگەنە، ئا. سدیق و ڕەفیق و عەبدوڵا (٢٠١٠)، کۆواری دەنگی گێتی تازە، پرۆژەی هاوبەشی دەزگای ئاراس و بنکەی ژین ، خوولی دووەم، بەرگی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر- کوردستان.

١١-سەعید، محەمەد ئەحمەد (٢٠٠٨)، کەرکوك و بزاڤی شیعری کوردی-لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندن-، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، کوردستان- سلێمانی.

١٢-علی، طاهر محمد (٢٠١٣)، قانع ژیان و بەرهەمی (لێکۆڵینەوەیەکی شیکارییە)، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

١٣-عەبدولکەریم، حەمید عەبدولکەریم (٢٠٠٠)، ئەحمەد موختار بەگی جاف –شاعیر و مرۆڤ-، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی دەزگای سەردەم، سلێمانی.

١٤-کاکی، حەمەنووری عومەر (٢٠١٢)، شێوازی شیعری نوێی کوردی کرمانجی ناوەڕاست (١٩٢٠-١٩٧٠)، چاپخانەی روون، بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی.

١٥-کاکەی فەللاح، حەمە حەمە ئەمین قادر (١٩٧٨)، کاروانی شیعری نوێی کوردی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

١٦-کریم، ئازاد عەبدلواحێد (٢٠٠٦)، نوێکردنەوە لە شیعری کوردیدا (دوای جەنگی جیهانی یەکەم تا ساڵی ١٩٧٠)، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئارابخا، کەرکووک.

١٧-محمد، مەسعوود (٢٠١٠)، حاجی قادری کۆیی، بەشی سێیەم ، چ. دووەم، چا. ئاراس، هەولێر.

١٨-مەحوی، محەمەدی (٢٠٠٩)، زانستی هێما- هێما، واتاو واتالێکدانەوە، بەرگی یەکەم، چاپخانەی پەیوەند، سلێمانیی.

١٩-رسول، عزالدین مصطفی (١٩٦٦)، الواقعیه في الأدب الكردي، صیدا- بیروت.

٢٠-الصائغ، یوسف (٢٠٠٦)، الشعر الحر في العراق –منذ نشأته حتی عام ١٩٥٨-، مطبعة اتحاد الكتاب العرب، دمشق.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ب-گۆڤارو رۆژنامە:

١- بیمار، عەبدولرەزاق (١٩٧٠)، دانشتنێك لەگەڵ گۆراندا، گ. بەیان، ژمارە(٢).

٢-حسین، محمود، علی طاهر و شنۆ محمد (٢٠١٢)، زاراوەی ئاسۆی چاوەڕوانیی و خوێندنەوەی دەق شیعریی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی (B)، ژمارە ٣٣.

٣-خەزنەدار، مارف (٢٠٠٦)، خاڵبەندی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، گۆڤاری ڕامان، ژمارە(١١٥).

٤-سدیق، ئارام (٢٠١٠)، ڕەگەزی «ناونیشان» لە چیرۆکی نوێی کوردیدا، گۆڤاری ڕامان، خولی سێیەم، ساڵی پازدە، ژمارە(١٥٧).

٥-سەعید،حمە، ناز ئەحمەد، ئەڤین ئاسۆس(٢٠١٨)، دیالۆگ و فرەدەنگی لە شیعرە فارسییەکانی مەحوی دا، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ساڵی پێنجەم ، ژمارە(١٥).

٦-محمد، دڵشاد علی(٢٠٠١)، دیاردەی کاریگەری مەولەوی لەسەر شاعیرانی کرمانجی خواروو (پیرەمێرد،گۆران،دیلان)، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، ژمارە(٥).

٧-مەلا، ئەحمەدی (٢٠١٢)، ئاژەڵاندنی ئینسان و عەقڵی ئاینی لە شیعری شێرکۆ بێکەس-دا، گۆڤاری هەنار، ژمارە(٧٥)، ساڵی حەوتەم.

٨- سلیمان، م.م. بسام خلف (٢٠١٣)، الحوار في رواية الإعصار و المئذنة لعماد الدين خليل –دراسة تحليلية-، مجلة كلية العلوم الإسلامية، العدد الثالث عشر، مجلد السابع.

پ-نامەی ئەکادیمی:

١- نوری ئەمین، محەمەد ئەمین محەمەد (٢٠٠٤) ، شەقڵی نوێخوازی لە شیعری کوردی و فارسی سەدەی بیستەمدا، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٢-حمەأمین، سارا صدق (٢٠١٠)، جەماڵ شارباژێری و ڕۆڵی لە نوێگەریی شیعری کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی.

ت-پێگەی ئەلیکترۆنی:

١-ئیلیخانیزادە، سوارەی (١٩٣٧-١٩٧٦)، تاپۆ و بوومەلێڵ (شێرکۆ بێکەس و گروگاڵ دوای گۆران

www.vejinbooks.com/view/تاپۆ_و_بوومەلێڵ/شێرکۆ_بێکەس_و_گرۆگاڵ_دوای_گۆران»

٢-مەدهۆش،حەمە عەلی (٢٠٠٦)، یانەی دڵان، چاپی سێیەم، -. http://www.ewinebook.blogfa.com

ج-دیوانەکان:

١- بێکەس، فایق (٢٠٠٨)، دیوانی بێکەس ، ڕێکخستن و ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا، چاپی یەکەم، سنە-ناسیح رەحمانی.

٢- پیرەمێرد (١٩٩٠)، دیوانی پیرەمێرد، سەرجەمی شیعرەکانی پیرەمێرد،کۆکردنەوەو ساغکردنەوە: (فائق هوشیار، محمود احمد محمد، مصطفی صالح کریم، محمد نوری توفیق، احمد زرنگ مصطفی)، بەرگی یەکەم، مطبعة الزمان، بغداد.

٣- توتنچی، مەلا عەبدوڵلای(-)، دیوانی موفتی پێنجوێنی، کۆکردنەوەو ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا و عبدالکریم مفتی، ئەمینداریی گشتی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان .

٤- دڵزار (٢٠٠٦)، دیوانی دڵزار-شیعر، چاپی دووەم، بەڕێوبەرایەتیی چاپخانەی ڕۆشنبیر، هەولێر.

٥- دیلان، محەمەد ساڵح (٢٠١٣)، دیوانی شیعر، ئامادەکردن و لێکدانەوە و پەراوێزنووسین و پێشەکی: دکتۆر عەبدوڵلا ئاگرین، چاپی دووەم، چاپخانەی چوارچرا، هەولێر.

٦-ساحێبقران، ئەحمەد بەگی (١٩٨٤)، دیوانی حەمدی ، لێکۆلینەوەی جەمال محەمەد محەمەد ئەمین، لەسەر ئەرکی کامل محمد عەزیز قەفتان چاپکراوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی سەرکەوتن، سلێمانی.

٧- سەلام(١٩٩١)، دیوانی سەلام، ئامادەکردن و پێداچوونەوە و پێشەکی بۆ نووسینی:ئومێد کاکە ڕەش، چاپی دووەم، چاپخانەی الحوادث، بەغدا.

٨- گۆران، عەبدوڵلا (١٣٨٦) ، دیوانی گۆران، بڵاوکراوەی پانیز، چاپی سێیەم، چاپخانەی دالاهۆ، کتابخانەی ملی ایران، تهران.

٩- مەدهۆش(-)، دیوانی مەدهۆش.

١٠- قانع(٢٠٠١)، دیوانی قانع ١٨٩٨-١٩٦٥(شاعیری چەوساوەکانی کوردستان)، کۆکردنەوەی بورهان قانع، چاپی چوارەم، سلێمانی.

١١- هەژار(٢٠٠١)، دیوانی هەژار(بۆ کوردستان)، بڵاوکراوەی ئاراس–ژمارە(٤)، چاپی چوارەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

شیعرییەتی ڕەوانبێژی لە هۆنراوەکانی (مەلا عەبدوڵڵای ئەحمەدییان)دا

محەمەد عوسمان محەمەد[١]، ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا [٢]
[١،٢] بەشی زمانی کوردی ، کۆلێژی زمان، زانکۆی سەلاحەددین ، شاری هەولێر، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: muhammadothman83@gmail.com

ملخص :

الشاعر ملا عبدالله أحمديان أحد العلماء المبدعين فى النصف الثانى من القرن العشرين, تخرج من مدارس الدينية. وأحد الشعراء المشهورين أمثال (الجزيرى , مولوى , محوى) من الكلاسيكيين, إلا أن شعره يتميز عن شعر باقى الشعراء المذكورين من الناحية الشكلية والموسيقية و اللغة و الأسلوب. ما ينعكس واقعه الحديث. لاشک أن الشعر يجد شعريته من خلال الفنون البلاغية, وهذا ما نجده فى شعر شاعرنا بوضوح. فهذا البحث يخص شعريته البلاغة فى قصائد ملا عبدالله أحمديان.

الكلمات المفتاحية: تتضمن الفنون البلاغية (المعانى والبيان و البديع)

وقد توصل البحث إلى نتائج عدة منها :

١.تتجسد الشعرية فى قصائد الملا عبدالله أحمديان بشكل فى خلال أستخدام الفنون البلاغية كما اتضح.

٢.أطلق الشاعر عنان خياله فى ميدان الفنون البلاغية (المعانى والبيان والبديع).

٣.تتحلى قصائد الملا عبدالله أحمديان بمتعة وجمال باستخدام كل هذه الفنون البلاغية.

کلیله وشەکان: شیعرییەت, هونەرەکانی ڕەوانبێژی (واتاناسی , ڕوونبێژی , جوانکاری)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢١/١/١٦ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/٢/١٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	muhammadothman83@gmail.com
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢١ محەمەد عوسمان محەمەد، پ. ی. د. ئیدریس عەبدوڵا مستەفا، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

The poet Mulla Abdullah Ahmadian is one of the creative scholars in the second half of the twentieth century, graduated from religious schools. He is one of the famous poets who is similar to (Jaziri, Mawlawi, and Mahwi) from the classics, but his poetry is distinguished from the poetry of the other poets mentioned in terms of form, music, language and style. Reflected fact of the conversation. There is no doubt that poetry found its way through the rhetorical arts, and this is what we clearly find in the poetry of our poet. This research concerns his poetry and eloquence in the poems of Mulla Abdullah Ahmadian,

and the keywords include the rhetorical arts (meanings, statement, and badi)

and the research has reached several results.

1. Poetry is embodied in the poems of Mulla Abdullah Ahmadian through the use of rhetorical arts, as it turned out.

2. The poet unleashed his imagination in the field of rhetorical arts (meanings, statement, and aesthetic).

3.Using all these rhetorical arts, the poems of Mulla Abdullah Ahmadian are enjoyable and beautiful.

پێشەکی :

چەمکی شیعریيەت بریتییە لەو ڕواڵەتە گرنگانەی دەبنە هۆی دروست بوونی دەقێکی بەهێز لەنێو ئەدەبدا. لە سەردەمی یۆنانی کۆن و لە ئیستاشدا لە لایەن نووسەرانی جیهانی و ئەوروپی و نووسەرانی کورد و عەرەبەوە گرنگی زۆری پێدەدرێت. هونەرەکانی ڕەوانبێژیش یەکێکن لەو هونەرانەی لە نێو شیعردا شیعرییەت بەرهەم دێنن. ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (شیعرییەتی ڕەوانبێژی لە هۆنراوەکانی مەلا عەبدوڵلای ئەحمەدییان)ە. هۆی هەڵبژاردنی ئەم بابەتە بۆ ئەوەیە بتوانین لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە شیعرییەتی هەندێ لە شیعرەکانی مەلا عەبدوڵلای ئەحمەدییان بخەینە بەردەست. گرنگی ئەم بابەتە لەوەدایە, کە ڕەوانبێژی ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە دروست بوونی شیعرییەت و جوانکردنی دەقی شیعری.

ڕێبازی ئەم توێژینەوەیە ڕێبازێکی شیکاری بەلاغییە, خزمەت بە ڕەخنەی ئەدەبی دەکات. ئەم توێژینەوەیە لە پوختەو پێشەکی و دووبەشی سەرەکی پێکهاتووە. بەشی یەکەم لە بارەی شیعرییەتەوەیە دابەشکراوە بۆ دوو تەوەر. لە تەوەری یەکەمدا باسی چەمک و پێناسەی شیعرییەت کراوە, لە تەوەری دووەمیشدا باسی شیعرییەتی ڕەوانبێژی کراوە. بەشی دووەمیش ڕەنگدانەوەی هونەرەکانی ڕەوانبێژی لە هۆنراوەکانی مەلا عەبدوڵلای ئەحمەدیانە دابەش بووە بۆ سێ تەوەر. تەوەری یەکەم تایبەتە بە واتاناسی. تەوەری دووەم تایبەتە بە ڕوونبێژی لە تەوەری سێیەمیشدا باسی جوانکاری کراوە.

لە کۆتاییدا ئەنجامی توێژینەوەکە وەک هەر توێژینەوەیەکی زانستی بە سێ خاڵی گرنگ ڕوون کراوەتەوە و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکەش بە زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتە ڕوو.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بەشی یەکەم : لەبارەی شیعرییەتەوە. (شیعرییەتی دەقی شیعری)

تەوەری یەکەم : چەمک و پێناسەی شیعرییەت.

چەمکی شیعرییەت لە کۆن و نوێدا گەلێک پێناسەی جۆراو جۆری بۆ کراوەو ماناو مەبەستەکەی ڕوون کراوەتەوە, هەر یەکێک لەو نووسەرانە بیرو بۆچوونی خۆی سەبارەت بە وشەی شیعرییەت دەربڕیوە. وشەی شیعرییەت لە سەردەمی کۆندا لە لای یۆنانییەکان بۆ یەکەمین جار لەلایەن ئەرستۆوە بەکار هاتووە, لە کتێبەکەی خۆی بەناوی (هونەری شیعر) ئاماژەی پێ کردووە. ئەرەستۆ لە بابەتی شیکردنەوەی جۆرەکانی ئەدەب (داستان و دراما)دا ویستوویەتی یاساکانی داهێنانی ئەدەب دەربخات, کە ((لەلایەکەوە لە ئاستێکی بە دوایەکدا هاتوو شیانی کردووەتەوە و لە لایەکی ترەوە بە جیاجیا لێی کۆڵیونەتەوە, لە بابەتی دراماداا تەنیا باسی تراژیدیای کردووەو ئەو بەشەی تایبەتە بە کۆمیدیا دیار نییەو یان هەر نەبووە.)) (طودوروف, ١٩٩٠, ل١٢) واتە لێرەدا ئەرستۆ هەوڵی داوە لە بابەتە ئەدەبییەکان بکۆڵێتەوەو دەست نیشانیان بکات.

ئەرستۆ چەمکی شیعرییەتی لە داهێناندا چڕکردووەتەوە, باسی ئەوە دەکات کە زمانی شاعیران و نووسەران بۆ نووسینی دەقی ئەدەبی دەبێت خاوەنی کۆمەڵێک خەسڵەت و سیمای تایبەت بێت و جیاواز بێت لەگەڵ زمانی ئاسایی و ئاخاوتنی ڕۆژانەی خەڵک, لە ئەنجامی ئەم جیاوازی زمانەدا شیعرییەت دروست دەبێت. هەروەها ئەرستۆ زۆر گرنگی بە ئاوازو مۆسیقا دەدات بۆ بەرهەم هێنانی شیعرییەت ((ئەرستۆ وای دەبینێت کە شیعرییەت لە دەقدا ئەوکاتە دێتە دی, کە بتوانێ کێش و ئاواز بەیەکەوە کۆ بکاتەوە, کە پەیوەستن بە مۆسیقاوە.)) (سامی, ٢٠٠٥, ل٢٥) واتە کێش و ئاواز و مۆسیقا دەبنە هۆی بەرهەمهێنانی شیعرییەت لە دەقی ئەدەبیدا, کە ئەمە گرنگییەکی زۆری پێدراوە لە ئەدەبی کۆنی یۆنانی و بە یەکێک لە بنەما گرنگەکانی شیعرییەت دانراوە. بە هۆی ئاوازو مۆسیقاوە شیعرییەتی دەق بەهێزتر دەبێت و زمانی دەق لە زمانی ئاسایی خەڵک جیاواز دەبێت.

(حەسەن بەنا)ش لە بارەی شیعرییەتەوە دەڵێت: ((وشەی شیعرییەت لە کۆندا دراوەتە پاڵ ئەرستۆ, کە لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی هونەری شیعر باسکراوە, هەر لە ناونیشانی کتێبەکەیدا هەمان مانای شیعرییەت هەڵدەگرێ لە ئینگلیزیدا, بەڵام لە سەدەی بیستەم دوو ناوی گرنگ پێکەوە دەهێنرێن, ئەوانیش بریتین لە یاکۆبسن و تۆدۆرۆف. ئەو وشەیەش بنچینەکەی دەگەڕێتەوە بۆ یۆنانی بە واتای [دروستکردن].)) (عزالدین, ٢٠٠٣, ل٢٧) بەم شێوەیە بۆمان ڕوون دەبێتەوە, کە بۆ یەکەمین جار ئەرستۆ ئەم زاراوەیەی بەکار هێناوەو خستوویەتیە ناو ئەدەبەوە. پاش ئەوگەلێ نووسەری تر لە سەردەمی نوێدا بە شێوازی جیاواز بەکاریان هێناوە.

(ڕۆمان یاکۆبسن) یەکێکە لە نووسەرە نوێیەکانی سەردەم, دەربارەی شیعرییەت بە شێوەیەک دەدوێت زیاتر بەلای زمانەوانییەوەی دەبات و بە بەشێکی گرنگی زمانەوانی دادەنێت و دەڵێت: ((شیعرییەت گرنگی بە بنیاتی زمانی دەدات, بە تەواوەتی وەک چۆن نیگارکێشی گرنگی بە بنیاتی وێنە دەدات, لەبەر ئەوە زمانناسی ئەو زانستە گشتگیرەیە, کە گرنگی بە بنیاتەکانی زمان دەدات. دەتوانین شیعرییەت بە بەشێکی دانەبڕاو لە زمانناسی دابنێین.)) (١٩٨١, ل٢٤) لەبەر ئەوە یاکۆبسن گرنگییەکی تەواو بە زمان دەدات و زمان بە بەشێکی سەرەکی و گرنگ دەزانێت بۆ داهێنانی شیعرییەت, چونکە بە بۆچوونی ئەو شیعرییەت پەیوەندییەکی پتەوی بە زمانناسییەوە هەیەو بە بەشێکی دانەبڕاوی دادەنێت و وای دادەنێت بە بێ زمان شیعرییەت دروست نابێت. هەروەها (یاکۆبسن) پێشتر ((بیردۆزی شیعرییەتەکەی لەسەر دوو تەوەر بەرجەستە کردووە ئەوانیش هەڵبژاردنە لە ئاستی (ستوونی) و دانانە لە ئاستی (ئاسۆیی)دا.)) (قادر, ٢٠١٤, ل٢٧) بەمانای ئەوەی هەندێ جار شیعرییەت و دروست بوونی لادان لەسەر یەکێک لەو دوو ئاستەدا بەرهەم دێت.

(حەسەن بەنا) دەربارەی یاکۆبسن و پەیوەندی بەزمانەوانییەوە دەڵێت: ((وتاری یاکۆبسن, کە بە ناونیشانی (زمانەوانی و شیعرییەت) نووسیویەتی بۆ ئەوەی بۆچوونێکی تەواوەتی پێشکەش بکات سەبارەت بە پەیوەندی نێوان (شیعرییەت و زمانەوانی), هەروەها وای دادەنێت کە شیعرییەت بەشێکە لە زمانەوانی و لێی جیانابێتەوە.)) (عزالدین, ٢٠٠٣, ل٣٢), بەڵام ((چەمکی تۆدۆرف بۆ شیعرییەت جەخت دەکاتەوە لەسەر بنەمای تەواوەتی لە گوتاری ئەدەبیدا, هەر ڕوونکردنەوەیەک لە جەوهەرو ناوەڕۆکی ئەدەب زیاتر لە ڕوونکردنەوەی

مەغزای دەقە ئەدەبییەکان. ئەویش لەمەدا جیاوازە لەگەڵ یاکۆبسن.))(عزالدین, ٢٠٠٣, ل٤٣)

تۆدۆرۆف چەمکی شیعرییەتی لە مەبەستێکی تەسکەوە گۆڕی بۆ بوارێکی فراوانتر, کە هەموو ژانرە ئەدەبییەکان لەخۆ بگرێت, نەک بە تەنیا لە شیعردا قەتیس بمێنێت, تاکو بە تەواوەتی گشتگیر بێت. تۆدۆرۆف دەربارەی چەمکی شیعرییەت دەڵێت: ((پێمان وایە, کە ناوی شیعرییەت بەسەر چەمکی ئەدەبیەت دا دەبڕێت, ئەگەر بە گەڕانەوە بۆ واتای دارشتنی وەرمان گرت. واتە ناوێکە بۆ هەموو شتێک کە پەیوەندی هەبێت بە داهێنانی کتێب, یان دانانی. لە کاتێکدا زمان لە یەک ساتدا جەوهەرو هۆکارە, نەک بە گەڕانەوە بۆ ئەو تێگەیشتنە تەسکەی کە کۆمەڵێک بنەماو یاسای ئیستاتیکی پەیوەستدا بە شیعر دەگەیەنێ.)) (طودوروف, ١٩٩٠, ل٢٣)

لەبەر ئەوە تۆدۆرۆف چەمکی شیعرییەتی گۆڕی بەوەی تەنیا لە شیعردا خۆی نەبینێتەوە, بەڵکو ژانرەکانی تری ئەدەبیش بگرێتەوە, چونکە ژانرەکانی تری ئەدەبیش, ئەگەر بێت و نووسەر بە زمانێکی ئەدەبییانەو بەکارهێنانی وشەو دەستەواژەی جوان و ڕەوانبێژییەکی پوخت بەکار بێت, ئەوا جۆرێک لە شیعرییەت دەقەکە دەبەخشێت. لەبەر ئەوە بە بڕوای تۆدۆرۆف شیعرییەت تەنیا تایبەت ناکرێت بە شیعر, (یاکۆبسن) کاتێک وشەی ئەدەبییەتی دانا لە جیاتی وشەی شیعرییەت بۆ ئەوەی لەو هەڵەیە دەرباز بن, کە هەندێ کەس تێی کەوتبوون و وایان دەزانی شیعرییەت تەنیا تایبەتە بە شیعر, بەڵام یاکۆبسن وشەی ئەدەبییەتی پێ گونجاو تر بوو بۆ ئەوەی بوارەکانی تری ئەدەب بگرێتەوە, لەمەشدا ئەو هەڵە تێگەیشتنەی نەهێشت, بەڵام تۆدۆرۆف جەختی دەکردەوە کە چەمکی شیعرییەت بۆ ژانرەکانی تری ئەدەبیش بەکاردێت. هەروەها تۆدۆرۆف دەڵێت: ((بابەتی زانستی ئەدەبی ئەدەب نییە, بەڵکو ئەوە ئەدەبییەتە.)) (الرواشدة, ١٩٩٩, ل٨)

(تاهیر ئاهەنگەری) بۆچوونێکی تۆدۆرۆفی لە گۆڤاری سروە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و بەم شێوەیە باسی شیعرییەت دەکات و بە (بوتیقا) ناوی دەبات و دەڵێت: ((سەرهەڵدانی بوتیقا جارێکی تر پرسیاری لێ براوی بەهای دەق هێنا ئاراوە. هەرکات بمانەوێ بە ئیلهام لە بابەتەکانی بوتیقا بنەمای دەقێک بە وردی وەسف بکەین, لەگەڵ هەمان بێ باوەڕی بەرەو ڕوو ئەبین کە نیسبەت بە ئیمکانی وەسفی جوانی بوونی هەیە. بۆ وێنە بنەمای دەستووری, یا سازمانی دەنگی (آوایی), شیعر وەسف ئەکەین.)) (١٣٨٠, ل١٢)

(جان کۆهین) یەکێکی ترە لە نووسەرە نوێیەکان و دەربارەی شیعرییەت بەم شێوەیە قسە دەکات و دەڵێت: ((شیعرییەت سنووری شێوازییە, کە گریمانە دەکات زمانێکی شیعری هەیە, ئینجا شیعرییەت لە تایبەتمەندییە پێکهێنەرەکانی ئەو زمانە دەکۆڵێتەوە.)) (٢٠٠٠, ل٣٠) لێرەدا جان کۆهین وەکو یاکۆبسن شیعرییەت دەبەستێتەوە بە زمان و پەیوەستی دەکات بە بابەتی شێواز. جان کوهین گرنگییەکی تەواو بە لادان دەدات و تیۆرییەکەی بە ناوی تیۆری لادان ناسراوە. ئەو تایبەتمەندییانەی زمان دەخاتە ڕوو, کە شیعرییەت بەرهەم دێنن. لە شوێنێکی تر دەڵێت: ((شیعرییەت زانستەو بابەتەکەشی شیعرە.)) (١٩٨٦, ل٩) جان کۆهین پێی وایە شیعرییەت زانستێکە وەکو زانستەکانی تر, بەڵام بابەتی زانستییەکەی جیاوازە لەگەڵ ئەوانی تر, بابەتی زانستی شیعرییەت بریتییە لە شیعر, واتە شیعر دەکرێتە پێوەر بۆ لێکۆڵینەوەی زانستییانەی دەقی ئەدەبی.

دوکتۆرە (سافییە محەمەد) لە توێژینەوەیەکی زانستیدا لەگەڵ کۆمەڵێک نووسەر لە زانکۆی کۆیە پێشکەشی کردووە دەڵێت: ((ئەگەر ئەرستۆ ئاماژەی بەوە کردبێت, کە زمانی نووسینی ئەدەب دەبێت جیاواز بێت لە زمانی ڕۆژانەو لەم سۆنگەیەوە تیۆری داهێنانەکەی خستبێتە ڕوو, ئەوا جان کۆهین شیعرییەتی لە چوار چێوەی زمانی شیعری چڕ کردۆتەوەو لە چەند بنەمایەکیشدا کورتی کردوونەتەوە.)) (نووسەر, ٢٠١٨, ل٣٧٠) واتە جان کۆهین زیاتر گرنگی بە زمانی شیعر دەدات و لەم ڕوانگەیەوە شیعرییەتی بەستاوەتەوە بە زمانی شیعرەوە. هەروەها لە بارەی جان کۆهین و یاکۆبسن لەسەر چەمکی لادان بۆ شعرییەت دەڵێت: ((هەروەک چۆن لای (جان کۆهین) بنچینەی تێڕوانینی خۆی بۆ شیعرییەت لەسەر چەمکی لادان دامەزراندووە, هەروەها لای (یاکۆبسن) (١٨٩٦ _ ١٩٨٢) یش پێوەری لادان پەیوەست کراوە بە هەردوو تەوەری جێنشینی و هاونشینی, چونکە هەر جۆرێک لادان لەسەر یەکێک لەو تەوەرانە بە ئەنجام دەگەیەنرێت و یاکۆبسن ئەم تەوەرانەی کردۆتە بنەمای شیعرییەت لە شیعردا کورتی کردوونەتەوە.)) (نووسەر, ٢٠١٠, ل٢٠)

(کەمال ئەبودیب) یەکێکە لە نووسەرە عەرەبەکان لە بارەی شیعرییەتەوە ((جەخت لەسەر ئەوە دەکات, کە شیعرییەت پابەندە بە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

شیکاری بونیادی زمانەوانی دەق. واتە لەسەر بابەتی دەنگسازی دەلالی, کە لە ئامادە باشی بواری فیزیایی بەرجەستەدا خۆی دەنوێنێت. کاردەکات لەسەر ئەو پەیوەندییەی پێکهاتەکانی دەق لەگەڵ ئاستی دەلالی و پێکهاتەی دەنگی و ڕیتمدا.)) (١٩٨٧, ل١٣)

کەواتە شیعرییەت بریتییە لەو ڕواڵەتانەی, کە زمانی ئاسایی دەکەن بە دەقی ئەدەبی لە ڕێگەی بەکارهێنانی ئەو شێواز و تەکنیک و فۆڕمانەی ئەدیب یان شاعیر لە نووسینەکانیدا بەکاری دەهێنێت, بەم پێیە شیعرییەت دەقی ئەدەبی دیراسە دەکات و دروستی دەکات. هەموو ئەو ئەدەبە بەرزەی هەیەو دروست بووە لە ڕێگەی ئەو هونەرو شێواز و تەکنیکانەی نووسەر بەکاریان دەهێنێت هاتوونەتە بەرهەم.

تەوەری دووەم: شیعرییەتی ڕەوانبێژی

هونەرەکانی ڕەوانبێژی ڕۆڵێکی گرنگ و کاریگەریان لە بەرهەمهێنانی شیعرییەت هەیە. بەهۆیەوە دەقی ئەدەبی بە گشتی و شیعر بەتایبەتی جوان و ڕێک و ڕازاوە دەبن. ڕەوانبێژی لە زمانی کوردی و زمانەکانی تردا چەندین پێناسەی بۆکراوە, هەر نووسەرێک بەشێوەیەک سەرنج و تێبینی خۆی لە بارەیەوە خستووەتە ڕوو. بۆ یەکەم جار ئەرستۆ ئاماژەی بەچەند هونەرێکی ڕەوانبێژی کردووە, کە لە کتێبەکەی بەناوی هونەری شیعر بەدیاردەکەوێت. پاشان هۆراس و دوای ئەویش لەلای عەرەبەکان زیاتر گرنگی بە بابەتی ڕەوانبێژی دراوە.

(سید أحمد هاشمی) لەبارەی پێناسەی ڕەوانبێژی لەڕووی زاراوەییەوە دەڵێت: ((ڕەوانبێژی وەسفی ئاخاوتن و ئاخێوەرە, وشەیە بە ڕەوانبێژی وەسف ناکرێ, چونکە ناتوانێت ئاخێوەر بگەیەنێتە مەبەستی خۆی, چونکە ڕێگەی ئەمە بە وشە نەدراوە)). (٢٠٠٧, ل٣٥). (ابن عبدالله)ش بەم شێوەیە پێناسەی ڕەوانبێژی دەکات ((ڕەوانبێژی زمانێکە پێشبینی گەیشتن و کۆتا هاتن دەکات. ئەمەش لەو ئاخاوتنەی عەرەب وەرگیراوە, کە دەڵێت (بلغت الغاية) واتە گەیشتنە غایەت و ئامانجی خۆی, ئەوەش ئەوکاتە وای پێ دەگوترێ, ئەگەر لە ئاخاوتندا مەبەستی خۆی پێکاو گەیاندبیە مێشکی بەرامبەرەکەی)). (٢٠٠٨, ل١١) لەلای فارسەکانیش (محمد خليل رجائی) بەم شێوەیە پێناسەی دەکات و دەڵێت: ڕەوانبێژی ((لە ڕووی زاراوەوە هەندێ جار سیفەتەو بۆ وشە دێت, گوتوویانە: (وشەی ڕەوان) هەندێ جار سیفەتەو بۆ ئاخێوەر دێت, گوتوویانە: (ئاخێوەرێرەوان))). (١٣٥٣, ل١٧) ڕەوانبێژی لەلای نووسەرانی کوردیش بۆ یەکەمین جار لەلایەن (شێخ نووری شێخ سالح)ەوە قسەی لەسەر کراوە. لە ساڵانی ١٩٢٦-١٩٢٧ لە زنجیرە وتارێک بە ناونیشانی (ئەدەبی کوردی) لە ڕۆژنامەی (ژیان) تیشکی خستووەتە سەر هەندێ هونەری ڕەوانبێژی, دواتر لە حەفتاکانی سەدەی بیستەم و دوای ئەوەش لە سەرەتای سەدەی بیست و یەک بایەخی زۆری پێدراوەو چەندین کتێبی بۆ نووسراوە. (عەزیز گەردی) لە کتێبی ڕەوانبێژیدا بەم جۆرە پێناسەی دەکات و دەڵێت: ((هەر قسەیەک, کە ئەکرێ, یا هەر نووسینێک, کە ئەنووسرێ, لە ژێر ئاڵای ڕەوانبێژی دەنگ ئەداتەوە, کە بچێتە دڵی گوێگر بخاتە هەست و سۆزێکەوە, کە هی قسەکەرە)). (١٩٧٢, بەرگی یەکەم, ل١٧)

(عەلائەدین سەجادی)یش بۆ پێناسەی ڕەوانبێژی دەڵێت: ((ڕەوانبێژی بریتییە لە دەربڕینی کۆمەڵە گوزارەیەکی فراوان لە قالبی چەند وشەیەکی کەمدا)). (١٩٧٨, ل٧) ئەم پێناسەیە زیاتر خۆی لە کورتبڕیدا دەبینێتەوە. بەچەند وشەیەکی کەم واتایەکی زۆر بدات بەدەستەوە. دوکتۆر (نوزت أحمد عثمان) لە نامەی ماستەرەکەیدا بەم شێوەیە پێناسەی ڕەوانبێژی دەکات و دەڵێت: ((ڕەوانبێژی ئەوپەڕی جوانی زمانە, شیرینی و ڕێکی ئاخافتن دەردەخات, مەبەستەکانی فراوانتر دەکات, ئاسۆیێکی بێ پایان بە زمان دەدات بەهۆی وێنەسازی, هەروەها بە وشەی ڕەنگاو ڕەنگ دەیرازێنێتەوەو تام و چەشەی کاریگەری دەداتێ... یاخود ڕەوانبێژی دەربڕینی مشت و ماڵی هەستی قسەکەرە بە پێی ئەو ڕامان و مەبەستەی, کە بۆی دادەنێ)). (١٩٩١, ل٢٢) واتە ڕەوانبێژی جوانی بە زمان و دەربڕین دەبەخشێ, بەهۆیەوە وشەکان ڕێک و ڕەوان دەبن و تام و چێژ بە دەقەکە دەگەیەنێت. هەستی خوێنەر دەوروژێنێت و وای لێ دەکات سەرنجی زیاتر بۆ لای بابەتەکە بڕوات. کەواتە ڕەوانبێژی بریتییە لە قسەی ڕەوان و جوان و ڕێک, کە شاعیر لەناو دەقی شیعردا بەکاری دەهێنێت, لەڕێگای واتای جوان و ڕوونبێژی و جوانکارییەوە. قسەکانی پوخت دەکاتەوەو مانای زیاتر بە دەقەکە دەدات, بۆ ئەوەی سەرنجی خوێنەر بۆ لای بابەتەکە ڕابکێشێت. بەشەکانی ڕەوانبێژیش لە هەر زمانێکدا دابەشکراوە بۆ سێ جۆری سەرەکی کە بریتیین لە: (واتاناسی , ڕوونبێژی , جوانکاری)

١.واتاناسی

واتاناسی بەشێکە لە بەشەکانی ڕەوانبێژی, کە چەند هونەرێک لە خۆدەگرێت و ئەو هونەرانە دەبنە هۆی ئەوەی شیعر بەشێوەیەکی جوان دەرکەوێت. (ئیمام خەتیب قەزوینی) بەم جۆرە باسی زانستی واتاناسی لەعەرەبیدا دەکات و دەڵێت: ((زانستێکە بەهۆیەوەی حاڵەتەکانی ئاخاوتنی عەرەبی پێ دەناسرێتەوە. بەو شێوەیەی پەسەندی هەل و مەرجەکان بێت)). (٢٠٠٤, ل٢٣)

عەزیز گەردی لە بارەی واتاناسییەوە دەڵێت: ((واتاناسی ئەو بەشەیە, کە ئەرکی لێکۆڵینەوەی واتا دەگرێتەبەر, پەیوەندی نێوان وشەو مانا ساغ دەکاتەوە, وەڵامی هەندێ پرسیاری وا دەداتەوە, کە پەیوەندییان بە ماناو مەبەست و پەیام و کاریگەری وشە و ڕستەو ئاخاوتنەوە هەیە, هەر وشەیەک چۆن بەکاربێ و لە چ شوێنێک بێ باشترە, پاش و پێشکردنی وشەکانی چۆن کاردەکاتە سەر گۆڕان و جەخت کردنی مانای ڕستەکە)). (١٩٧٩, بەرگی سێیەم, ل٧) مامۆستا (موحسین ئەحمەد) بەم جۆرە پێناسەی زانستی واتاناسی دەکات و دەڵێت: ((زانستی واتاناسی باس لە لێکۆڵینەوەی واتا دەکات لەبارەی کورتبڕی و درێژبڕی و پاش و پێشخستن و شوێنی پێوەلکان و شوێنەکانی جەخت و زۆری تر)). (٢٠١٣, ل١٨) لە زانستی واتاناسیدا زیاتر بۆ ئەوە هاتووەکە ئایا تا چەند هەواڵ و دەربڕینەکان دروستە و ڕاستی تێدایە.

٢.ڕوونبێژی

ڕوونبێژی بەشێکی ترە لە بەشەکانی ڕەوانبێژی, یەکێکە لە زانستە گرنگەکانی ڕەوانبێژی. چەندین پێناسەی بۆ کراوە, بۆ نموونە دوکتۆر (بسیونی عبدالفتاح فیود) لەبارەی ڕوونبێژی لەڕووی زاراوەییەوە دەڵێت: ((ئەو زانستەیە, کە تاکە واتای بە ڕێگەی جۆراو جۆری واتا ڕوون دەگەیەنێ)). (٢٠١١, ل١٥) دوکتۆر (نوزت أحمد)یش بەم جۆرە باسی دەکات ((ڕوونبێژی تەنیا ئاشکراکردنی مەبەست نییە, بەڵکو داهێنانێکی هونەری ورد, زیاتر ڕوو دەکاتە وێنەو وێنە سازی بەهۆی ئەندێشەوە... مەبەستەکەشی دەخاتە چوارچێوەیەکی وەها گەش و نایاب, کە سەرنج ڕابکێشێ)). (١٩٩١, ل٢٩) (دونیا شەهاب)یش لە نامەی ماستەرەکەی بەم جۆرە باسی ڕوونبێژی دەکات و دەڵێت: ((ڕوونبێژی واتە ئەوگوتەو ئاخاوتنانەی لە ڕووی واتاوە ڕوون و ئاشکرایە)). (٢٠١٥, ل١٣) بەو مانایەی هەر وتەیەک لەڕووی ئاخاوتنەوە جوان و ڕەوان بێت دەچێتە چوارچێوەی ڕوونبێژییەوە.

٣.جوانکاری

زانستێکی تری ڕەوانبێژی بریتییە لە زانستی جوانکاری, لە زمانی عەرەبی پێی دەڵێن: (علم البدیع) هونەرەکانی ئەم بەشە زۆر فراوانەو دابەش دەبێت بۆ دوو جۆر, جوانکاری واتایی و جوانکاری وشەیی. هەر جۆرێک لەو جۆرانە چەند هونەرێکی تێدایە, کە دەورێکی گرنگیان هەیە لە بەرهەمهێنانی شیعرییەت و بەهۆیەوە دەقەکەی پێ جوان دەبێت. (یوسف أبو عدوس) لە بارەی پێناسەی جوانکارییەوە دەڵێت: ((زانستێکە بە هۆیەوە ئەو ڕوو و سیفەتانە دەناسرێنەوە کە وا دەکەن وتە باش و پەسەندکراو بێت, ئەمەش لەدوای ڕەچاوکردنی وەکیەکی لە سروشتی حاڵ و ڕوونی گوزارشتکردنەکەی, بە دوور لە ئاڵۆزکردنی واتایی)). (١٩٩٩, ل١٢٩), (ابن عبدالله)ش بەم شێوەیە پێناسەی جوانکاری لە ڕووی زاراوەییەوە دەکات و دەڵێت: ((زانستێکە بە هۆیەوەی ڕووە جوانەکانی ئاخاوتن دەناسرێتەوە, ئەمەش دوای ئەوەی بە شێوەیەکی ڕوون و گونجاو بۆ هەل و مەرجەکان هاتبن)). (٢٠٠٨, ل٢٣١)

لەلای فارسەکانیش (میرزا عبدالعظیم خان) لەبارەی هونەری جوانکارییەوە دەڵێت: ((هونەری جوانکاری گوزارشتە لە جوانی و ڕازاندنەوە)) (١٣٠٨, ل٢) لای کوردەکانیش نووسەران پێناسەی جوانکارییان کردووە هەریەک بەجۆرێک سەرنجی خۆی لەبارەیەوە دەربڕیوە. مامۆستا (عەبدولکەریم مودەڕیس)دەربارەی زانستی جوانکاری دەڵێت: ((بەدیع هونەرێکە ئەبێ بە مایەی زانستی جوانکردن و ڕازاندنەوەی وتار, لەپاش چاودێری ڕەسایی ئەو وتارە بە پێی پێویستی حالی ئەوکەسەی وتاری پێشکەش ئەکرێ وەکو زانیارانی بەلاغە فەرموویانە...)) (١٩٩١, ل٦) واتە بەهۆی ئەو هونەرەوە شیعر و وتار جوان و ڕازاوە دەبن و دەکەونە بەردڵان. شیعر تا چەند جوانترو ڕازاوەتر بێت لەڕووی ڕەوانبێژییەوە تام و چێژی لای خوێنەر زیارتر دەبێت.

دوکتۆر (ئیدریس عەبدوڵڵا) بەم شێوەیە باسی جوانکاری دەکات و دەڵێت: ((جوانکاری یەکێکە لە سێ بەشەکانی زانستی ڕەوانبێژی..

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لە عەرەبیدا (البدیع)ی پێدەگوترێت, وشەیەکە لە رووی زمانییەوە بریتییە لە: (داهێنانی شت), یان واتایەکی تر (البدیع) بەو شتە دەگوترێ, کە بۆ یەکەمجار دادەهێنرێ)). (٢٠١٢, ل١٢) بەم جۆرە زانستی جوانکاری لە کۆمەڵێ هونەر پێکدێت و ئەو هونەرە جوانکارییانە دەبنە هۆی ئەوەی دێڕە شیعرەکان بە شێوەیەکی جوان و ڕێک بکەونە بەرچاو داهێنان بە شیعرەکانەوە دیاربێت. بەمەش شیعرییەتی دەقەکە بەهێز دەبێت.

بەشی دووەم:

ڕەنگدانەوەی هونەرە ڕەوانبێژییەکان لە هۆنراوەکانی مەلا عەبدوڵڵای ئەحمەدیاندا.

هونەرە ڕەوانبێژییەکان لە شیعردا رۆڵێکی گرنگ دەبینن بۆ دروست بوونی شیعرییەت. هۆنراوەکانی مەلا عەبدوڵڵای ئەحمەدییانیش بەدەر نییە لەو هونەرە ڕەوانبێژییانە وکۆمەڵێک هونەری ڕەوانبێژی لە بەشەکانی واتاناسی و روونبێژی و جوانکاری لە شیعرەکانیدا بەدی دەکرێت. بۆ هەریەکێک لەو هونەرانە نموونەی دیار و لەبەرچاو دەهێنینەوەو شییان دەکەینەوە.

تەوەری یەکەم: واتاناسی

شاعیر گرنگی بە چەند هونەرێکی واتاناسی داوە و لە ڕێگەیانەوە شیعرییەتی شیعرەکانی باڵا کردووە, جوانی و ڕازاوەیی تیایاندا بەرجەستە کردووە. لە خوارەوە بە پێی پێویست ئاماژەیان پێدەدەین و نموونەیان بۆ دەهێنینەوە. ئەو هونەرانەی واتاناسی لە نێو دەق ئەدەبیدا شێوازەکانی ئاخاوتن لە باری دروست بۆ باری خوازەیی دەگۆڕن و دەیانکەنە دەربڕینی ئەدەبی.

١. هەواڵ.

هەواڵ یەکێکە لە هونەرەکانی واتاناسی, لە سەر بنەمای ڕاستی و ناڕاستی بنیات دەنرێت. واتە ئەو هەواڵە ڕاست بێت یان ناڕاست گرنگ ئەوەیە پەیامێک بگەیەنێت, بۆیە هەواڵ ((ئەو قسەیە, یان ئەو دەربڕینەیە لایەنی ڕاست و درۆی هەبێ, بتوانی بڵێی ڕاستە, یان بڵێی درۆیە)). (گەردی, ٢٠١٣, ل١٩)

سوپاس هەر بۆ تۆ خودایە

بوونی گشت شت لە تۆڕایە

تۆ هەر بوویی و ئەتۆ هەر هەی

تۆ قادر و قەییوم و حەی. (ئەحمەدیان, ١٣٨٩, ل٨١)

ئەم هەواڵە مەبەست لێی دەرخستنی سیفاتی خوای گەورەیە, کە خاوەنی چەندین سیفاتی بەرزو سوپاسکراوە. لە هەر چوار نیوە دێڕەکەدا پێیاهەڵدان (پەسنکردن)و سوپاس گوزاری تێدایە, هەواڵێکە لە مرۆڤەوە بۆ خوای خۆی بە شێوەی پێیاهەڵدان (پەسنکردن)و سوپاسکردن. (سوپاس بۆتۆ خودایە) هەواڵێکە بە خودای دەدات, کە سوپاسگوزارە لە بەرامبەر (بەخششەکانی, هەروەها (بوونی گشت شت لە تۆڕایە) واتە هەموو شتێک لە دەست تۆیەو لە سایەی تۆوەیە, ئەمەش هەواڵێکە بۆ تەعزیم (گەورە نیشاندان). لە دوو نیوە دێڕەکەی تریش دەڵێت تۆ هەر بوویی و هەردەمێنی, بە تواناو بەهێز و زیندووی, ئەمەش هەر هەواڵە و بۆ تەعزیم. واتا هەواڵێکی نوێ نییە, خوای گەورە بۆ خۆی ئەم شتانە دەزانێ, بۆیە هەواڵی خوازەییە بۆ پیشاندانی وەفاو تەعزیمی خوای گەورە.

٢. دارشتن.

دارشتن هونەرێکی تری واتاناسییە لە زانستی ڕەوانبێژیدا, کە هیچ هەواڵێک لە خۆناگرێ تاکو ڕاستی و ناڕاستی تێدابێت وەکو هەواڵ. بۆیە دارشتن ((کۆمەڵە ڕستەیەکە ڕاستی و درۆ هەڵناگرن..)) (شمیسا, ١٣٨٦, ل٨٥) چەند جۆرێک لە خۆ دەگرێت وەکو (دارشتنی بێلە داخوازی, دارشتنی داخوازی(فرمان, نەهێشتن), پرسیار, خۆزی, بانگکردن...) ئەمانە هەمووی تایبەتن بە هونەری دارشتن لە بابەتی

واتاناسیدا.

ڕاگیری کەی ئەو کۆشکە خودایە

ڕەمزی شەرەف و ڕەمزو حەیایە. (أحمدیان, ١٣٧٠, ل٤٧)

ئەو کەسەی لێرەدا فرمان دەکات بەندەیەو لە خوا زۆر بچووکترە, بۆیە فرمانەکە بەشێوەی دروست نییە, بەڵکو بەشێوەی خوازەییە, چونکە بەندە ناتوانێ فەرمان لەسەر خوا بکات. فەرمان لە خواوە بۆ بەندەکانە, لەگەورەوە بۆ بچووکە, لە بەرزەوە بۆ نزمە. بۆیە ئەگەر خوا ئەم فرمانە جێبەجی بکات ئەوە لەبەر سۆز و بەزەییەتی, دەنا خوای گەورە زۆر لەوە گەورەترە فرمانی بەندە جێبەجێ بکات (ڕاگیری کەی ئەو کۆشکە) فرمانێکی خوازەییەو بۆ مەبەستی (پاڕانەوە) هاتووە.

٣. یەکسانی.

هونەرێکی ڕەوانبێژییە لە بابەتی واتاناسیدا بەو مانایە دێت, کە وشەکان یەکسان بن بەقەد ماناکانیان واتە ((دەربڕین و گەیاندنی واتاو مەبەستە بە وشەی یەکسان, واتە وشە دەربڕاوەکان بەبێ زیاد و کەم بە پێی واتاو مەبەست بێت)). (فیود, ٢٠١٠, ل٥٢٩)

دوو لاقم هەیە دەشتوانم هەڵێم

بۆ نامە چنگ تۆ خۆم و هەردوو گوێم. (أحمدیان, ١٣٧٠, ل٤٢)

لەنیوە دێڕی یەکەمی ئەم شیعرەدا, هەموو وشەکانی بۆ گەیاندنی پەیامی شاعیر لە چوارچێوەی ئەم ڕستەیەدا پێویستن و هیچ کامێکیان زیاد نییە, کە بە هۆیەوە واتاش زۆر نەبووبێ, بە هەمان شێوە واتاش بە قەد وشەکانەو لە وشەکان زیاتر نییە, بەمەش یەکسانی لە نێوان واتاو وشە دروست بووە.

٤. پێشخستن و دواخستن.

یەکێکن لە هونەرەکانی واتاناسی, ((پێشخستن بریتییە لە پێشخستنی ئەو بەشە ئاخاوتنەی لە ڕستەدا هەقی دواخستنی هەیە. (دواخستن)یش پێچەوانەی (پێشخستن)ەو بریتییە لە دواخستنی ئەو بەشە ئاخاوتنانەی لە ڕستەدا هەقی پێشخستنی هەیە)). (مستەفا, ٢٠١١, ل٧٩)

هەڵدەبڕێ لە توو گەڵایە ناسک

کرم و مەڕو مێشەهەنگ و ئاسک. (أحمدیان, ١٣٧٠, ل١)

لەم شیعرەدا شاعیر دەبوایە بڵێ (لە توو گەڵایە ناسک هەڵدەبڕێ), بەڵام شاعیر لەبەر سەرواى شیعرەکەی لادانی کردووەو فرمانی پێش خستووەو بەشەکانی تری دواخستووە.

٥. کورتبڕی.

کورتبڕی بریتییە لەوەی ((بە وشەی کەم واتای زۆر بگەیەنرێت, بەو مەرجەی چ کەم و کورییەک لە ئەدای قسەکانەوە نەبێ)). (عەبدوڵا, ٢٠١١, ل١٠٢) واتە وشەکان کەم و پوخت بن, بەڵام مانای تەواو بدەن بەدەستەوە.

بچین بۆ لای بە دەستی پڕ نەبادا

هەموو لامان بەدەستی خاڵی ڕادا. (أحمدیان, ١٣٧٠, ل٢٣)

شاعیر لە نیوە دێڕی یەکەمدا کورتبڕی کردووە, مەبەستی ئەوەیە بچین بۆلای بە دەستی پڕ لە دیاری. ئەوەش لەبەر ئەوەی کێشی شیعرەکەی تێک نەچێ, بۆیە ئەم کورتبڕییەی بەکارهێناوە.

٦. درێژبڕی.

درێژبڕی پێچەوانەی کورتبڕییە, وشە زیاد دەکرێت بۆ گەیاندنی مەبەستەکە, بەو مەرجەی واتا زیاد نەکات و لە مەبەستە بنجییەکەی لانەدات. ((درێژبڕی گەیاندنی مەبەستە بە وشەی زیاد بۆ سوود وەرگرتن لەو مەبەستە, ئەگەر ئەو وشە زیادەیە بۆ سوود نەبوو, ئەوا

دەبێتە درێژکردنەوەو حەشو)). (الصعیدی, ١٩٩١, ل١١٨)

کە دەشهێتە قسان بەو چاو و ڕاوەی

هەموو گیاندار و بێ گیان لەو بەزیوە. (أحمدیان, ١٣٧٠, ل ٤٠)

شاعیر لە نیوە دێری دووەمدا درێژبڕی کردووە, وشەی هەمووی بۆ ڕستەکە زیادکردووە, ئەگەر ئەو وشەیەی زیادیش نەکردایە مانای ڕستەکە تێک نەدەچوو. ئەوەش لەبەر ئەوەی کێشی شیعرەکەی تێک نەچێ, بۆیە ئەم درێژبڕییەی بەکارهێناوە.

تەوەری دووەم: ڕوونبێژی.

لە ڕوونبێژیدا هەندێ هونەری ڕەوانبێژی هەیە, کە دەبنە هۆی جوانکردنی شیعر و دروستکردنی شیعریەت لە ناو دەق ئەدەبییدا. ئەوانیش چەند جۆرێکن هەندێکیان بە نموونەوە باس دەکەین. شایەنی باسە, هەموو هونەرەکانی ڕوونبێژی شیعرییەتیان لەوەدایە, بە وێنە گوزارشت لە واتا دەکەن.

١. لێکچواندن.

لێکچواندن هونەرێکی ڕوونبێژییە, بریتییە لەوەی شتێک بە شتێکی تر بچوێندرێت. واتە ((لێکچواندنی شتێکە بە شتێکی دیکە, بەو مەرجەی ئەو لێکچواندنە پشت بە ناڕاستی ببەستێت, نەک ڕاستی, واتە لێکچوونەکە مەجازی بێت نەک حەقیقی)). (شمیسا, ١٣٧٠, ل٥٩)

خرمە خرمی بازنەکانت وەک زرەی زنجیری دیل

واتە زوو دێنێ بە دڵ ئاژیری تاسانی منە. (أحمدیان, ١٣٧٠, ل٣٥)

خرمە خرمی بازنەکانت: لێچووە.

زرەی زنجیری دیل: لەوچووە

وەک: ئەوزارە

زوو هێنانی تاسانی بەدڵ: ڕووی لێکچوونە

کەواتە بابەتەکە لێکچواندنە و هەرچوار بنەڕەتەکەی لێکچواندن لەم دێڕە شیعرەدا هەیە.

٢. خواستن. ئەمیش دوو جۆرە:

أ. خواستنی ئاشکرا.

یەکێکە لەهونەرەکانی ڕوونبێژی لە بابەتی ڕەوانبێژیدا. ((بریتییە لەو خواستنەی کە تێیدا لێچوو لادرابێت و لەوچووی تێدا هاتبێت, یان باسکرابێت)) (الادق, ٢٠١١, ل١٦٣) واتە یەکێ لە دوو بنەڕەتە سەرەکییەکەی لێکچواندن (لێچوو) نەهاتبێت, بەڵام (لەوچوو) هاتبێت.

نا, مانگ بوو هەڵاتبوو لە عەرزی

هەرگیانێ لە ناوی هەڵدەلەرزی. (أحمدیان, ١٣٧٠, ل٤٥)

لە نیوە دێری یەکەمدا شاعیر ناوی (زارا)ی, کە کچێکی جوان و خانەدان بووە بە مانگ چواندووە, واتە زارا وەکو مانگ بەدەرکەوتبوو لەسەر زەوی.

زارا: لێچووە , نەهاتووە

مانگ: لەوچووە , هاتووە

مادام لێچوو نەهاتبێ و لەوچوو هاتبێ کەواتە خواستنەکە خواستنی ئاشکرایە.

ب. خواستنی درکاو.

هونەرێکی تری ڕوونبێژییە ((لێکچواندنێکی شکێنراوە, (لەوچوو)ی لابراوەو (لێچوو)ی ماوە, پەیوەستێکی (لەوچوو)ەکە دراوەتە (لێچوو)ەکە, قەرینەش زمانی بێ, یان عەقڵی ڕێگری دەکات, ئەو پەیوەستە هی ئەو (لەوچوو)ە بێ, کە پێی دراوە)) (عەبدوڵڵا, ٢٠١٢, ل٨٤) واتە ئەو جۆرە لێکچواندنەیە, کە یەکێ لە دوو بنەڕەتە سەرەکییەکەی لێکچواندن (لێچوو) هاتووەو (لەوچوو) لابراوە.

بە دەست و پێ چنار کەوتە سەمایە

چ باسێکە بەگوێی ویدا چپیوە. (أحمديان, ١٣٧٠, ل٤٠)

لەنیوە دێڕی یەکەمدا شاعیر دار چناری بە مرۆڤ چواندووە. واتە دار چنار وەکو مرۆڤ کەوتە سەما.

چنار: لێچووە , هاتووە

مرۆڤ: لەوچووە , نەهاتووە

مادام لێچوو هاتبێ و لەوچوو نەهاتبێ کەواتە خواستنەکە خواستنی درکاوە.

٣.خوازە.

خوازە یەکێکە لە هونەرەکانی ڕوونبێژی لە بابەتی ڕەوانبێژیدا, کە چەند جۆرێکی هەیە. ((خوازە بریتییە لە بەکارهێنانی وشەیێک بۆ بێجگەی ئەو واتا فەرهەنگییە, دروستەی هەیەتی, لەگەڵ بوونی قەرینەیێک, زمانی بێت, یان ژیری, ڕێگری بکات لەوەی کەوا ئەم وشەیە وەکو دروست بەکارهێنرابێ و بیچەسپێنێت, کە دەبێت بۆ واتای خوازەیی بەکارهێنرابێت)). (مستەفا, ٢٠١١, ل١٦٣ـ ١٦٤)

هەڵیکرد با بەسەر عەزرا گوڕاندی

ڕنی رووی مێر غوزاران و کڕاندی. (أحمديان, ١٣٧٠, ل١٧)

لە نیوە دێڕی یەکەمدا (هەڵیکرد با) خوازەیە بە پەیوەندی بەرکاری, چونکە (با) ناتوانێ لە خۆیەوە هەڵبکا, ئەوە خوایە ئەمری پێدەکات, بۆیە (خوا) بکەری دروستە. (با) بکەری خوازەییە, پەیوەندی نێوانیان بەرکارییە.

٤. درکە.

ئەم هونەرەش تایبەتە بە بەشی ڕوونبێژی عەزیز گەردی دەڵێت: ((درکە ئەوەیە ڕاستەو ڕاست ناوی شتێک نەبەی, بەڵکو بچی ناوی شتێکی تر ببەی, کە پەیوەندی بە مانای یەکەمەوە هەبێت بۆ ئەوەی پیاو لەو مانا باسکراوە بۆ مانا مەبەستە هێما بۆکراوەکە بچێ)). (١٩٧٢, بەرگی یەکەم, ل٨٨)

پیرە پیاوێکی ڕووتی بێ ئەنواش

هەر دەلەرزێ لە ئەوبەری چۆما. (أحمديان, ١٣٧٠, ل٩)

وشەی ڕووت درکەی تاکە وشەیە لە هەژاری. واتا وشەی ڕووت مەبەستی هەژارییە. نەک مەبەستی ئەوەی هیچ شتێکی لەبەردا نەبێ.

کە وێرا بای کەسێ لای وی بکۆخێ

بە ئاوری وی دەبوو هەر داپلۆخێ. (أحمديان, ١٣٧٠, ل٢٣)

(کەسێ ناوێرێ لای وی بکۆخێ) ئەمە درکەی ڕستەیە. واتە پاشاکە زۆر ستەمکار و زاڵمە ناهێڵێ کەس لە پێشیدا قسەیەکی هەق بکات.

تەوەری سێیەم : جوانکاری

لە بەشی جوانکاریشدا چەند هونەرێک هەیە, کە شیعرییەتی دەقی پێ جوان دەکەن, لە خوارەوە هەندێ لەو هونەرانە وەردەگرین و پێناسەی هونەرەکان و لەگەڵ چەند نموونەیەکیان بۆ دەهێنینەوەو شیاندەکەینەوە. لێرەدا شاعیر خەریکی ڕازاندنەوەی وشەو دەربڕین و واتا دەبێت, بەم هۆیەوە شیعرییەت بۆ تێکستەکانی دروست دەکات.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

١. ڕەگەزدۆزی: ئەمیش دووجۆری هەیە

أ. ڕەگەزدۆزی تەواو:

هونەرێکی جوانکارییە لە بابەتی ڕەوانبێژیدا. نوسەران و لێکۆلەران پێناسەی ڕەگەزدۆزی تەواویان بەم جۆرە کردووە. ((بریتییە لەوەی, کە لە ڕستەیەکدا یا لە دێڕە شیعرێکدا, دوو وشە, یا زیاتری تیابێ و ئەم وشانە لە ڕواڵەت و شێوەدا لە یەک بچن, واتە وەک یەک بن لە ڕووی ژمارەی دەنگەکان و ڕیزکردنیان و شێوەی ڕێنووسی تیپەکانەوە, بەڵام هەریەکەیان واتای تایبەتی خۆی هەبێ)). (کاکی, ٢٠٠٨, ل٩٩)

وەڕێ کەوتن گەلێک دیاری بە کۆڵان

هەتا بڕیان هەموو مەیدان و کۆڵان. (أحمدیان, ١٣٧٠, ل٢٣)

لەم دێڕە هۆنراوەیەدا شاعیر دووجار وشەی (کۆڵان)ی بەکار هێناوە جارێک لە نیوە دێڕی یەکەم و جارێک لە نیوەدێڕی دووەم. هەردووکیان لە شێوەدا وەکو یەکن لە ژمارەی پیتەکان و جۆرو ڕیزکردنیان, بەڵام لە مانادا جیاوازن. (کۆڵان) لە نیوە دێڕی یەکەم بەمانای بە پشت (کۆڵ + ان), (کۆڵان) لە نیوەدێڕی دووەم واتە کۆڵانی گەڕەک. بەم شێوەیە ڕەگەزدۆزی تەواو دروست بووە.

ب. ڕەگەزدۆزی ناتەواو

هونەرێکی تری بابەتی جوانکارییە, شاعیر بۆ جوانکردنی شیعرەکەی ئەم هونەرە بەکار دەهێنێت. ڕەگەزدۆزی ناتەواو بریتییە لەوەی ((کە یەکێ لەو دوو وشەیەی ڕەگەزدۆزییەکە دروست دەکەن, لە یەکێ لەو چوار مەرجانەی ڕەگەزدۆزی تەواوی لەسەر دادەمەزرێ جیاوازبن, یا ئیتر لە سێ یان دوو شتی دیکەشیان لێکچووبن)). (عەبدوڵلا, ٢٠١٢, ل١٣)

بە گیان یەک بن بە لەش جودا

هەموو وەک یەک بەندەی خودا. (ئەحمەدیان, ١٣٨٩, ل٥٧)

لەم دێڕە شیعرەدا وشەکانی (جودا , خودا) لە شێوەدا زۆر لێک نزیکن, لە یەک پیتدا جیاوازن, هەروەها ماناشیان جیاوازە, لەبەر ئەوە ڕەگەزدۆزی ناتەواو دروست بووە لە جۆری ڕەگەزدۆی ناتەواوی جودا.

٢. دژیەک: ئەمیش دوو جۆری هەیە.

أ. دژیەکی فەرهەنگی.

هونەرێکی جوانکارییە, شاعیر بۆ جوانکردنی شیعرەکەی بەکاری دەهێنێت. ((ئەوەیە تیایدا بە ئاشکرا دوو دژ هاتبن)) (عتیق, ١٩٨٥, ل٧٩)

حەوای کەوی, شینی زەوی

بەرزی و نەوی, ئەمی و ئەوی. (ئەحمەدیان, ١٣٨٩, ل٣٣)

لەم دێڕە شیعرەدا وشەکانی (بەرزی , نەوی) دژی یەکترن, چونکە لە فەرهەنگدا هەریەکەو ڕەگەزێکی سەربەخۆی هەیە. بۆیە پێی دەڵێین دژییەکی فەرهەنگی.

ب. دژیەکی نافەرهەنگی.

جۆرێکی ترە لە هونەری جوانکاری ((ئەم جۆرەیان تەواو پێچەوانەی دژیەکی فەرهەنگییە. ئەو دوو وشەیەی دژیەک دروست دەکەن لە فەرهەنگدا بوونی سەربەخۆیی خۆیان نییە, بەڵکو دروستکراون لەسەر بنەمای ئەرێ و نەرێ, هەردووکیشیان لە بنەڕەتدا هەر یەک ڕیشەو ڕەگیان هەیە. (شیعا, ٢٠١٤, ل٩٣)

پەنایە هەر بۆ تۆ دەبەم

لە تۆ بەدەر کەس شک نابەم. (ئەحمەدیان, ١٣٨٩, ل٤٨)

لەم دێڕە شیعرەدا وشەکانی (دەبەم , نابەم) دژیەکی نافەرهەنگین, چونکە هەردوو وشەکە لە فەرهەنگدا یەک ڕەگەزیان هەیە, ئەویش

لە چاوگی (بردن) وەرگیراوە بە هۆی ئامرازی نەرێی (نا) بووە بە دژی یەکتر.

٣. تێهەڵکێش.

تێهەڵکێش هونەرێکی جوانکاری شیعرە, شاعیر بۆ ئەوەی شیعرەکەی جوان بێت ئەم هونەرە بەکار دەهێنێت. تێهەڵکێش ((بریتییە لەوەی, کە شاعیر دێرە شیعرێک, یان نیوە دێرێک جگە لەوەی خۆی, یان ئایەتێک, یان وتەی کەسێکی تر وەربگرێت و تێهەڵکێشی شیعرەکەی خۆی بکات)). (مطلوب, ٢٠٠٧, ل٣٧٢)

کە بۆ ئەو پەندە بیرگەت بگەڕێ

(کابرا لە هەولێر گێڕەی دەگەڕێ). (أحمديان,١٣٧٠, ل٣٧)

لەم دێرە شیعرەدا شاعیر پەندێکی پێشینانی تێهەڵکێشی شیعرەکەی خۆی کردووەو لە ناو دووکەوانە دایناوەو ئاماژەی پێکردووە.

٤. پاتکردنەوە.

لە هونەری جوانکاریدا پاتکردنەوە واتە دوو بارە, یان سێ بارە کردنەوەی وشەیەک. واتە ((ئەوەیە هۆنەر, یان نووسەر وشەیەک, یان دەستەواژەیەک, یان ڕستەیەک بێنێ و چەند جارێک پاتی بکاتەوە, بۆ چەند مەبەستێکی تایبەتی, بەو مەرجەی هەموویان واتایان یەک بێت و لە جارێکەوە بۆ جارێکی تر واتایان نەگۆڕێ, واتە نابێت وشەکان نە لە ڕواڵەت و نە لە گوزارەدا هیچ گۆڕانیان بەسەردا بێت)) (١٩٧٥, بەرگی دووەم, ل٤٧)

بەرابەر بن هەموو بەو دوو بەشەی ژین

ئەوەش دینە ئەوەش دینە ئەوش دین. .(أحمديان,١٣٧٠, ل١٩)

لەم شیعرەدا لە نیوە دێری دووەم سێ جار ڕستەی (ئەوەش دینە) پاتکراوەتەوە, بەمەش جوانی بە شیعرەکە بەخشیوە, بەم جۆرە هونەرە دەڵێن پاتکردنەوە.

٥. گێرانەوە

گێڕانەوە یەکێکە لە هونەرەکانی جوانکاری لە ڕەوانبێژیدا, دوکتۆر ئیدریس عەبدوڵلا بەم شێوەیە پێناسەی گێرانەوە دەکات و دەڵێت ((گێرانەوە بریتییە لە گێرانەوەی یەکجار, یان زیاتری وشە, یان دەستەواژەو ڕستەییێک, لە سنووری دێرێکدا, بە مەرجێک هەر جارەی لەپاڵ واتایێکی جیا لەوەی پێشووی گێردرابێتەوە)) (٢٠١١, ل٢٤٧)

ئەمن هاتووم بەیەک شەربەت سڕم کەی

وەها بێ هەست و بێ ئاگا و وڕم کەی. (أحمديان, ١٣٧٠, ل١١)

لەم شیعرەدا شاعیر لە نیوە دێری دووەم دوو جار ئامرازی (بێ)ی گێراوەتەوە, جارێک لە پاڵ وشەی (هەست) و جارێکی تریش لە پاڵ وشەی (ئاگا) بەم شێوەیە گێرانەوە دروست بووەو جوانی بە دەقەکە بەخشیوە.

٦. تەصریع

تەصریع یەکێکە لە هونەرەکانی ڕەوانبێژی لە بابەتی جوانکاریدا, دوکتۆر (موختار عطیە) بەم جۆرە پێناسەی تەصریعی کردووە. ((ئەوەیە دوا بەشی کە لە (صەدر) و (عەجزی) هۆنراوە لە کێش و سەروادا یەکسان بن)). (٢٠٠٤, ل١٢٦)

ئۆف چ شوێنێکی لە دڵما کردووە دەنگت وەرە

تاقە جارێک با ببینم تۆ خودا ڕەنگت وەرە. (ئەحمەدیان, ١٣٩٣, ل٢٨)

لەم دێرە شیعرەدا شاعیر دوا بەشی صەدر و دوا بەشی عەجزیشی هاوکێش و هاوسەروا کردووە, ئەویش هەردوو وشەی (دەنگت , ڕەنگت) هاوکێش و هاوسەروان بوونەتە وشەی سەروا. وشەی (وەرە) پاش سەروایە, چونکە لە هەموو دێرەکاندا بە هەمان مانا دووبارە بووەتەوە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٧. موتریف.

هونەرێکی جوانکارییە لە بابەتی ڕەوانبێژیدا, ئەم هونەرە جیاوازییەکەی لەگەڵ تەصریـع ئەوەیە هاوسەروان, بەڵام هاوکێش نین. بەم شێوەیە پێناسەی بۆکراوە. ((لە(سجع المطرف)ی عەرەبی وەرگیراوە.. جۆرێکە لە سەروادار, ئەوەیە کە وشە کۆتاییەکانی ڕستە, یان لەتەدێڕ هاوکێش نەبن, بەڵام هاوسەروا بن)) (عەبدوڵڵا, ٢٠١٢, ل٧٩)

لەدوای بزەیەک لێوی خۆی دەگەست

ئەوجار لەو حاڵە هەڵی دێنا دەست. (أحمديان, ١٣٧٠, ل٣٧)

لەم دێڕە شیعرەدا وشەکانی (دەگەست , دەست) بە پێی (ت) هاوسەروا کراون, بەڵام هاوکێش نین, بەمەش دەگوترێت موتریف.

٨. کۆکردنەوە.

یەکێکی تر لە هونەرەکانی جوانکاری بریتییە لە کۆکردنەوە, کۆکردنەوەش بریتییە لەوەی, کە ((قسەکەر لە نێوان دوو شتی جیاواز یان زیاتر لە ژێر یەک بڕیاردا کۆبکاتەوە)) (لاشین, ١٩٩٩, ل٩٩) واتە کۆکردنەوەی کۆمەڵێک شت لە ژێر یەک بڕیاردا.

من سوڕێکم بوو دەگەڵ تۆ بۆ وڵامیان دامەوە

ئاسن و ئاور دەزانم مەیلی چڕ ژانی منە. (أحمديان, ١٣٧٠, ل٣٥)

لەم دێڕە شیعرەدا شاعیر لە نیوە دێڕی دووەمدا (ئاسن و ئاور)ی بەیەکەوە کۆکردووەتەوە.

٩. تێل نیشان.

تێل نیشان یەکێکە لە هونەرەکانی جوانی ڕەوانبێژی, واتە ئاماژەکردن بە شتێک بە شێوەیەکی کورت. تێل نیشان ((بریتییە لەوەی هۆنەر بە شێوەیەکی خێراو بەبێ لەسەر وەستان, لە ڕێگەی وشەیەک, یان واتایەک, ئاماژە بۆ ئایەتێکی قورئانی پیرۆز, یان ڕووداوێکی مێژوویی, یان پەندێکی پێشینان و ... هەر شتێکی دیکەی هاوشێوە بکات)). (عەبدوڵڵا, ٢٠٠٧, ل ٣٠)

(اقرأ) قەڵەم هۆی زانینە

هۆی سەرکەوتنی دنیاو دینە. (ئەحمەدیان, ١٣٨٩, ل١٠٦)

لەم دێڕە شیعرەدا شاعیر وشەی (اقرأ)ی هێناوە, کە ئاماژەیە بۆ ئایەتی ((اقرأ بأسم ربک الذی خلق ..)) ئەمەش ئاماژەیەکی کورتە بەو ئایەتە پیرۆزە, کە باسی خوێندنە.

١٠. تەجرید.

یەکێکە لە هونەرەکانی جوانکاری واتایی, لە تەجریدی عەرەبییەوە وەرگیراوە. ((بریتییە لەوەی لە شتێکی خاوەن سیفەت, شتێکی تری وەک ئەو دروست بکەی, کە هەمان سیفەتی یەکەمی تێدا بێ بۆ مەبەستی زیادەڕەوی و بە هێزکردنی شتی یەکەم)). (عتیق, ١٩٨٥, ل١٨٩)

ئەی دڵ وەرە هەڵکەوە لە ساتێ

تۆماری ڕووداوی کارەساتێ. (أحمديان, ١٣٧٠, ل٤٥)

سیفەتەکە هی مرۆڤە, بەڵام شتێکی تری لێ داهێنراوە, کە دڵە. لە جیاتی ڕوو لە مرۆڤ بکرێ ڕوو لە دڵ کراوە گفتوگۆی لەگەڵ دەکات.

١١. وەسف .

یەکێکە لە هونەرەکانی جوانکاری واتایی لە ڕەوانبێژیدا, سەرچاوەکان لە بابەتی ڕەوانبێژیدا ئەوەندە باسیان نەکردووە, لە عەرەبیشدا هەر وەسفی پێ دەگوترێت. ((مەبەست لە ڕازاوە جوانی و ناشرینی و خراپی شتەکان دەگەیەنێ, واتە وەسفی ئەرێ و نەرێ (ستایش و لۆمە) دەگەیەنێ, ئەوانیش لە شیعردا لە ڕێی گوێ, یان چاو بە خوێنەر ئاشنا دەبێ)) (مەلازادە, ٢٠٢٠, ل٢٠٢)

جا هێندەی کە جوان و دڵ گوشا بوو

سەد هێندە بە ناموس و حەیا بوو. (أحمديان, ١٣٧٠, ل٤٥)

جا لێرەدا شاعیر, کە باسی زارا دەکات جگە لەوەی وەسفی جوانی دەکات, دێت ئەو وەسفە زیاتر تۆخ دەکاتەوەو وەسفی حەیاو نامووسی دەکات, کە چەند بە حەیاو بە ئەدەب بووە, شاعیر بە پێویستی زانیوە ئەم وەسفە بۆ ئەم ئافرەتە بکات.

ئەنجام:

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتینە چەند ئەنجامێکی دیاریکراو لە خوارەوە بە خاڵ روونیان دەکەینەوە.

١. شیعرەکانی مەلا عەبدوڵڵای ئەحمەدییان لە رێگەی هونەرەکانی رەوانبێژییەوە شیعرییەتێکی بەرزیان تێدا بەرجەستە کراوە. وەکو لە بەشە پراکتیکییەکە بۆمان دەردەکەوێت.

٢. لە هەموو هونەرەکانی رەوانبێژی وەکو واتاناسی و روونبێژی و جوانکاری ئەسپی خۆی تاوداوە.

٣. بە هەموو ئەم هونەرانە شیعرەکانی مەلا عەبدوڵڵای ئەحمەدییان بوونەتە شیعرگەلێکی جوان و چێژ بەخش و دڵڕفێن.

لیستی سەرچاوەکان.

یەکەم: کتێب بە زمانی کوردی

١. ئەحمەد, سافیە محەمەد (٢٠١٠), لادان لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا, چاپخانەی حاجی هاشم, هەولێر.

٢. ئەحمەدییان, عەبدوڵلا (١٣٨٩), مونـاجاتی مەلا عەبدوڵلا, نشر أحسان, تهران.

٣. سەجادی, علاءالدین (١٩٧٨), خۆشخوانی, چاپخانەی مەعاریف, بەغدا.

٤. عبدالله أحمدیان (١٣٧٠), هەست و هاوار, چاپخانەی پەیام, تاران.

٥. عەبدوڵلا, ئیدریس (د) (٢٠١٢), جوانکاری شیعری کلاسیکی کوردی, چاپخانەی هێڤی, چاپی یەکەم, هەولێر.

٦. عەبدوڵلا, ئیدریس (د) (٢٠١٢), شێواز, چاپخانەی منارە, هەولێر.

٧. کاکی, حەمەنووری عومەر (٢٠٠٨), شێواز لە شیعری کلاسیکی کوردیدا, چاپخانەی تیشک, چاپی یەکەم, سلێمانی.

٨. گەردی, عەزیز (١٩٧٢), رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا, بەرگی یەکەم - روونبێژی, چاپخانەی جاحظ, بەغدا.

٩. گەردی, عەزیز (١٩٧٥), رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا, بەرگی دووەم - جوانکاری, چاپخانەی شارەوانی, چاپی یەکەم.

١٠. گەردی, عەزیز (١٩٧٩), رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا, بەرگی سێیەم - واتاناسی, چاپخانەی کاکەی فەلاح, سلێمانی.

١١. گەردی, موحسین ئەحمەد مصطفی (٢٠١٣), بەهاری رەوانبێژی, بڵاوکراوەی نارین بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە, چاپی یەکەم.

١٢. مدرس, ملا عبدالکریم (١٩٩١), بەدیع و عەرووزی نامی, چاپخانەی (دار الجاحظ), بەغدا.

١٣. مستەفا, ئیدریس عەبدوڵلا (د) (٢٠١١), لایەنە رەوانبێژییەکان لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بەنموونەی حەمدی و حاجی قادری کۆیی, چاپخانەی حاجی هاشم, هەولێر.

١٤. نووسەر, کۆمەڵێک (٢٠٠٨), دڵدار شاعیری رەسەنایەتی و زمان و شیعر و هێزی نەتەوەیی, چاپخانەی زانکۆی کۆیە.

دووەم: کتێب بە زمانی عەرەبی

١٥. أبو العدوس, یوسف (١٩٩٩), البلاغة الأسلوبية, الأهلية العربي للنشر والتوزيع, الطبعة الأولى, أردن - عمان.

١٦. أبوديب, كمال (١٩٨٧), فى الشعرية, مؤسسة الأبحاث العربية, الطبعة الأولى, بيروت.

١٧. الأدقى, محمد طاهر (٢٠١١), المبسط فى العلوم البلاغة (المعانى و البيان و البديع), المكتبة العربية, بيروت.

١٨. الرواشدة, سامح (د) (١٩٩٩), قضاءات الشعرية, (دراسة فى ديوان أمل دنقل), المركز القومى للنشر.

١٩.الصعيدى, عبدالمتعال (١٩٩١), البلاغة العالية علم المعانى, مكتبة الأداب و مطبعتها بالجماميز, الطبعة الثانية.

٢٠.العطية, مختار (د) (٢٠٠٤), علم البديع ودلالات الأعتراض فى الشعر البحترى, دار الوفاء لدنيا الطباعة والنشر, الأسكندرية.

٢١.القزوينى, الشيخ الأمام الخطيب (٢٠٠٤), الأيضاح فى العلوم البلاغة, المكتبة العصرية للطباعة والنشر, بيروت.

٢٢.الهاشمى, السيد أحمد (٢٠٠٧), جواهر البلاغة, دارالمعرفة, الطبعة الثانية, بيروت ـ لبنان.

٢٣.سامى, سحر (د) (٢٠٠٥), شعرية النص الصوفى فى فتوحات المكية لمحى الدين بن عربى, هيئة المصرية العامة للكتب.

٢٤.شعيب, أبن عبدالله أحمد (٢٠٠٨), الميسر فى البلاغة العربية دروس وتمارين, دار أبن حزم, الطبعة الأولى, بيروت ـ لبنان.

٢٥.طودوروف, تزفيطان (١٩٩٠), الشعرية, ترجمة شكرى المبخود و رجاء بن سلامة, دار توبقال, ط٢, دار البيضاء.

٢٦.عتيق, عبدالعزيز (د) (١٩٨٥), علم البديع, دار النهضة العربية للطباعة والنشر, بيروت.

٢٧.عزالدين, حسن بنا (٢٠٠٣), الشعرية والثقافة, مركز الثقافى العربى, دارالبيضاء ـ المغريب, بيروت ـ لبنان.

٢٨.فيود, بسيونى عبدالفتاح (د) (٢٠١٠), علم المعانى, مؤسسة الموختار, الطبعة الثالثة, قاهرة.

٢٩.فيود, بسيونى عبدالفتاح (د) (٢٠١١), علم البيان دراسة تحليلية لمسائل البيان, مؤسسة الموختار للنشر والتوزيع, الطبعة الثالثة, القاهرة.

٣٠.كوهن, جان (١٩٨٦), بنية اللغة الشعرية, ترجمة محمد الولى و محمد العمرى, دار توبقال للنشر, الطبعة الأولى, المغريب.

٣١.كوين, جون (٢٠٠٠), النضرية الشعرية ـ بناء لغة الشعر اللغة العليا, الطبعة الرابعة, ترجمة أحمد درويش, دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع, القاهرة.

٣٢.لاشين, عبدالفتاح (د) (١٩٩٩), البديع فى ضوء أساليب القرأن, دارالفكر العربى, القاهرة.

٣٣.مطلوب, أحمد (د) (٢٠٠٧), معجم المصطلحات البلاغية و تطورها, مكتبة لبنان ناشرون, بيروت ـ لبنان.

٣٤.ياكوبسن, رومان (١٩٨١), قضايا الشعرية , ترجمة محمد الولى و محمد حنون , سلسلة المعرفة الأدبية , دار توبقال , الدارالبيضاء.

سێیەم: کتێب بە زمانی فارسی.

٣٥.خان, ميرزا عبدالعظيم (١٣٠٨), كتاب البديع, چاپخانه فردوسى, چاپ دوم, طهران.

٣٦.رجائى, محمد خليل (١٣٥٣), معالم البلاغة در علم معانى و بيان و بديع, در چاپخانه دانشگاه پهلوى شيراز افست گرديد, چاپ دوم.

٣٧.شميسا, سيروس (د) (١٣٧٠), بيان, چاپخانه رامين, چاپ أول, تهران.

٣٨.شميسا, سيروس (د) (١٣٨٦), معانى, نشر ميترا, تهران.

چوارەم: گۆڤار بەزمانی کوردی

٣٩.ئەحمەدییان, جەمال (١٣٩٣), غەزەلە بڵاونەکراوەکانی مامۆستا ئەحمەدییان, گۆڤاری مەهاباد, ژمارە (١٦٠), ساڵی چوارده, مەهاباد.

٤٠. تۆدۆرۆف, تزڤيتان (١٣٨٠), بوتيقاو جوانی ناسی, و: تاهير ئاهەنگەری, گۆڤاری فەرهەنگی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتی سروە, ساڵی حەڤدەهەم, ژمارە (١٨١), مهاباد.

٤١.عەبدوڵلا, ئيدريس (٢٠٠٧), دەروازەیەک بەرەو جوانکاری, ئەکادیمیای کۆواری کۆڕی زانیاری کوردستان, ژمارە (٦), هەولێر.

پێنجەم: نامەی ئەکادیمی ماستەر.

٤٢. قادر, شێرزاد عەبدوڵلا (٢٠١٤), لادان لە شيعری (ڕەفیق سابیر)دا, نامەی ماستەر, سکوڵی زمان, فاکەڵتی زمان و زانستە مرۆڤە یەتییەکان, زانکۆی سلێمانی, سلێمانی.

٤٣. شعیا, رۆكان گوریل (٢٠١٤), هونەرەكانی ڕەوانبێژی لە شیعری فۆلكلۆری كوردیدا, نامەی ماستەر, سكوڵی زمان, فاكەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەكان, زانكۆی سلێمانی, سلێمانی.
٤٤. عثمان, نوزت أحمد (١٩٩١), ڕونبێژی لە شیعری كلاسیكی كوردیدا بەنموونەی مەلای جزیری و نالی, نامەی ماستەر, كۆلێژی ئاداب, زانكۆی سەلاحەددین, هەولێر.
٤٥. علی, دنیا شەهاب (٢٠١٥), هونەری ڕوونبێژی لە شیعرەكانی بێخود دا, نامەی ماستەر, كۆلێژی زمان, زانكۆی سەلاحەددین, هەولێر.
٤٦. مەلازادە, ئامینە یاسین محەمەد (٢٠٢٠), جوانكاری لە شیعرەكانی (سەلام)دا, نامەی ماستەر, كۆلێژی زمان, زانكۆی سەلاحەددین, هەولێر.

گێڕانەوە لە چیرۆکە شیعرەکانی (ئەنور قادر محەمەد)دا

ڕەوەند حمەجەزا قاضی[١]، مەریوان عمر حسن [٢]
[١،٢] بەشی زمانی کوردی ، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی ، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: Rawand.jaza.@univsul.edu.iq

پوختەی توێژینەوەکە:

یەكێك لە تایبەتمەندیەكانی ئەدەب،نوێبوونەوە و بەرەوپێشچوونە ،كە ئەوەش هاوشانە لەگەڵ هەنگاونان و پێشكەوتنی قۆناغەكانی ژیانی مرۆڤایەتی،ئەم گۆڕانكاریانە دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی ژانری نویێ لە نێو ئەدەبدا،چونكە هیچ ژانرێكی ئەدەب وهیچ ڕێبازێكی ئەدەبی ناتوانێت بۆ هەمیشە بمێنێتەوە،تەنانەت ئەگەر بەردەوامیشبێت ئەوا پێویستی بە گۆڕانكاری و نوێبوونەوە هەیە،بۆ گونجاندنی لەگەڵ سەردەمەكەیدا.ئەم هۆكارانە بوون بەهۆی سەرهەڵدانی چەند ژانرێكی نویێ ،یەكێك لەو ژانرانەیش(چیرۆكە شیعر)ە. لە نێو ئەدەبی كوردیدا حەفتاكانی سەدەی ڕابردوو.قۆناغی گۆڕانكاری گەورەبوو،كە لەقۆناغەدا سنوری نێوان ژانرەكان بەرەو كاڵبوونەوە چووە،لێرەوە چیرۆك وشیعر وەكو دوو ژانری دێرین.لە چوارچێوەی ژانرێكی نوێدا یەكیانگرتووە وناونراوە(چیرۆكەشیعر)كە ئەم ژانرە نوێیە تایبەتمەندی هەردوو ژانرەكەی لەخۆیدا هەڵگرتووە بەتایبەت ڕەگەزی (گێڕانەوە).(ئەنور قادر) كە یەكێكە لە شاعیرە هاوچەرخەكانی نێو ئەدەبی كوردی بەشێكی زۆر لەشیعرەكان دەچنە خانەی (چیرۆكە شیعر)ەوە،لەم لێكۆڵینەوەدا هەوڵدراوە،كە تەكنیكی گێڕانەوە لەچەند چیرۆكە شیعرێكی (ئەنور قادر) دا،بخرێتە ڕوو.

كلیلی وشەكان: (ژانر ،چیرۆكەشیعر،گێڕانەوە ،ئەنور قادر)

خلاصة البحث :

ان نشوء الانواع الادبية يسير بمحاذاة التطورات الاخرى للمجتمع الانساني، بمعنى أخر إن اي مذهب ادبي لا يستطيع البقاء للابد، و في احتمال بقائه فانه لا يخلو من التغيير، وهذا يؤدي الى نشوء انواع ادبية جديدة، والشعر القصصي من الاشكال الجديدة للشعر والذي جاء من خلال اختلاط العناصر لكل من (القصة و الشعر)، وبالأخص عنصر السرد الذي يُعتَبر العنصر التكويني الاساس للشعر القصصي، حيث يمكن سبك قصة ما أو حدث ما بلغة شعرية من خلال عنصر السر د، وهذا يعطي ذوقاً للحدث من جهة، و يؤدي الى بقاء الرسالة و وصولها الى المتلقي من جهة أخرى، هذا الشكل من الشعر له جذور تأريخية في الأدب الكردي، فكُتبَت العديد من القصص و الحكايات البطولية باسلوب شعري، و حظي بالاهتمام في الادب الكردي المعاصر .

(انور قادر) من شعراء مرحلة سبعينيات القرن الماضي وبالأخص بعد ظهور جماعة (روانكه)، نستطيع أن نشير الى العديد من القصص الشعرية من بين نتاجاته الشعرية، و لعنصر السرد في قصصه الشعرية دور رئيس وذلك من خلال تقنيات مثل : (الحوار، المنولوج، الاسترجاع) .

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێككەوتەكان	ڕێكەوتی وەرگرتن: ٢٠٢١/١/٢٤ | ڕێككەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢١/٢/١٥ | ڕێككەوتی بڵاوكردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Rawand.jaza.@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو كردنەوە	© ٢٠٢١ ڕەوەند حمەجەزا قاضی ، پ.ی.د مەریوان عمر حسن، گەیشتن بەم توێژینەوەیە كراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

The start of literature genre was alongside the modernization of human society. Meaning that, any method or concept will not remain the same forever at any stage of life, so even if they stays constant, it will not remain without being affected by changes. As a result, this will lead to the initiation of new genres, so the anecdotal poems is one of the new forms of poems which resulted from the interaction of both story and poetry. One of the well known elements of this new genre is known as (Narrative) which is the basic constructing element of anecdotal poems. A story or incident would be told in a form of poems with the use of narration which this also gives joy to the event and giving a message to the teller that remains in the mind of reader and receiver on the other hand. This form of poems has a long history in the Kurdish literature. There are tens of love and heroic anecdotes written in the form of poems in the Kurdish literature, and it also left important footages and impact on the contemporary literature of the Kurds. Anwar Qadir is one of the poets of the seventies, and we can find multiple anecdotal poems of him that he wrote after the establishment of Rwanga Group. Among his anecdotal poetry, we can also find narrative stories which shows us the use of narration had a great role in his poems with the techniques of dialogue, monologue, and flashback .

پێشەکی :

حەفتاکانی سەدەی ڕابردوو،قۆناغی گەشەسەندن و گۆڕانکاریی و گەشانەوەی ئەدەبی کوردی بوو،ئەوەش بوو بەهۆی دەرکەوتنی چەندین شاعیری نوێ لە نێو ئەدەبی کوردیدا،هەرچەندە بەشێک لەو شاعیرانە تا ئێستاش وەک پێویست لێکۆڵینەوەیان لەسەر نەکراوە و تواناکانیان دەرنەخراوە،لە نموونەی ئەو شاعیرانەیش (ئەنوەر قادر محەمەد)ە، سەرەڕای ئەوەی شیعرەکانی لێوانلێون لە هەڵوێستی بەرزی نیشتیمانی و نمونەن بۆ ئیستاتیکای شیعری هاوچەرخی کوردی، بەڵام کەمترین لێکۆڵینەوە لەسەر بەرهەمەکانی کراوە،لەبەر ئەوە بەگرنگمان زانی ئەم توێژینەوە بە ناوی (گێڕانەوە لە چیرۆکە شیعرەکانی ئەنوەر قادر)دا،ئەنجام بدەین،تیشک بخەینەسەر بابەتێکی دیاریکراوی وەک (چیرۆکە شیعر)لە شیعری ئەوشاعیرە هاوچەرخەدا،بۆ زیاتر دەرخستنی توانای ئەدەبی و هەوڵدانی ئەو شاعیرە بۆ داهێنان و نوێگەری لە ئەدەبی کوردیدا،لێکۆڵینەوەکە پێکهاتووە لەپوختەیەکی لێکۆڵینەوەکە بە هەردوو زمانی (عەرەبی و ئینگلیزی) لەگەڵ دوو بەش ،کە لەبەشی یەکەمدا سەرەتا ناساندێك بۆ زاراوەی (ژانر) کراوە،پاشان چەمك و پێناسەی ژانر خراوەتە ڕوو لەگەڵ چۆنێتی ئاوێتەبوون و سەرهەڵدانی ژانری نوێ،بۆ نمونە ژانری (چیرۆکە شیعر).پاشان لەبەشی دووەمدا بەکورتی باسی ئەزموونی شاعیر (ئەنوەرقادر محەمەد) و سەرەتاکانی هەوڵدانی بۆ هاتنە نێو دنیای ئەدەبەوە خراوەتە ڕوو .پاشان باس لە ڕەگەزی (گێڕانەوە)وەك ڕەگەزێکی سەرەکی چیرۆك ،لە نێو (چیرۆکەشیعر)دا کراوە، لەگەڵ خستنەڕووی نمونەی شیعری ،دواتر ئاماژە بە ڕەگەزەکانی گێڕانەوە (دیالۆگ، مەنەلۆگ ،فلاشباك) کراوە هەروەها نمونەی پێویست لە چیرۆکەشیعر خراوەتە ڕوو .لەکۆتایدا بەچەند خاڵێك ئەنجامە بەدەستهاتووەکانی توێژینەوەکە ئاماژەی بۆکراوە.لەگەڵ نووسینی لیستی سەرچاوە سود لێوەرگیراوەکان .

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

هۆكاری هەڵبژاردنی ناونیشان :

(ئەنوەر قادر محەمەد) شاعیرێكی هاوچەرخی نێو ئەدەبی كوردییە ،بارتەقا بەو توانا ئەدەبییەی كە هەیبووە تا ئێستا وەك پێویست لێكۆڵینەوەی ئەكادیمی لەسەر نەكراوە ،بە بەراورد بەشێك لە شاعیرانی هاوتەمەنی خۆی،بۆیە بە گرنگمان زانی، كەلێكۆڵینەوەیەكی تایبەت بە (چیرۆكەشیعر)وەك ژنرێكی نوێ لە بەرهەمە شیعرییەكانیدا بكەین .

ڕێبازی لێكۆڵینەوەكە:

بەهۆی سروشتی بابەتەكەوە ڕێبازی لێكۆڵینەوەی (وەسفیی شیكاری)مان ،بە شیاو زانیوە بۆ ئەنجامدانی ئەم توێژینەوە.

گرنگی لێكۆڵینەوەكە :

گرنگی ئەم لێكۆڵینەوە لەوەدایە ،لەسەر دوو بابەت كراوە ،كە تائێستا زۆر بە كەمی گرنگی پێدراوا ،ئەویش(ئەنوەر قادر محەمەد) وەك شاعیرێكی هاوچەرخ ، خاوەن شێواز و ستایلی تایبەت بەخۆی، دووەم (چیرۆكەشیعر) وەک ژانرێكی سەربەخۆ و دەرخستنی ڕۆڵی گێڕانەوە لەم ژانرە نوێیەدا.

بەشی یەکەم : ژانرە ئەدەبییەكان :

زاراوەی ژانر وەك زۆر زاراوە و چەمكی دیكەی ئەدەبی و فەلسەفیی و هونەری ،بناغەكەی دەگەڕێتەوە بۆ گریك (یۆنانی كۆن)،هەرچەندە وشەی ژانر خۆی لە نێو زمانی فەرەنسییەوە دەركەوتووە بۆ ئەو مەبەستەی ،كە ئەمڕۆ بەكاردەهێنرێت.((وشەی ژانر (Genre) وشەیەكی فەرەنسییە ، بنچینەی بۆ وشەی (Genus) ی لاتینی دەگەڕێتەوە.لە زمانەكانی ڕۆژئاواشدا بە چەندین شێوەتر دەربڕاوە وەكو : (Kinds, Types, Forms , Genres) بەڵام بەشێوەیەكی گشتی زیاتر (Genre) بۆ ئەم مەبەستە بەكارهاتووە))(ڕەشید ، ٢٠٠١،ل٣١-٣٢) نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد ،لە كتێبی (فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی) بەهەمان شێوە بنەچەی وشەی ژانر بۆ وشەیەكی فەرەنسی دەگەڕێنێتەوە: ((ژانری ئەدەبی ،یان جۆری ئەدەبی ، لە عەرەبیدا (الجنس الادبی) وشەی ژانر لە بنەڕەتدا وشەیەكی فەرەنسییە(Genres) ئێمەش ئەم وشەیەمان لەوزمانەوە وەرگرتووە)) (ئەسوەد ، ٢٠١١،ل٣٩) بەڵام (د.موحسین ئەحمەد عومەر) پێی وایە ئەم وشە ماوەیەكی كەمە هاتووە ناو زمانی كوردییەوە و دەڵێت ((وشەی ژانر لە (Genre) هاتووە،ڕەگەكەی لاتینی یە،لە زمانی ئینگلیز و فرەنسی و زمانەكانیتری ئەوروپی بەكاردێ، ماوەیەكیشە ئەم وشەیە هاتووەتە ناو زمانی كوردی)) (عومەر، ٢٠١٢،ل٩٨) دواتر ئەم وشەیە ،هاتوەتە نێو زمانی عەرەبی و لەوێیشەوە گواستراوەتەوە بۆ نێو زمانی كوردی ((لە ناو لێكۆڵینەوە ئەدەبی و ڕەخنەییە كوردیەكاندا لە بەرامبەر ئەو زاراوەیە زاراوەكان (جۆر ، هونەر ،شێوە ، ژانر) بەكارهاتوون،هەروەها بەرامبەر زاراوەی (literary Genres) (الاجناس الادبیە) ،زاراوەكانی وەكو : (جۆرەكانی ئەدەب ،هونەرەكانی ئەدەب ، جۆرە ئەدەبیەكان ،ژانرە ئەدەبییەكان) بەكارهاتوون)) (ڕەشید ، ٢٠٠١ ،ل٣٢).بێگومان لە فەرهەنگە زمانەوانییەكانیش وشەی كوردی ڕەسەنمان هەیە ،بەرانبەر بە وشەی ژانر ، لە فەرهەنگی (خاڵ) ی ،(شێخ محمدی خاڵ)دا ،((وشەی (چەشن) واتای تەحر و جۆر دەگەیەنێت ،واتە بەم تەحر و جۆرە)) (خاڵ ،٢٠٠٥، ل١٤٣) .

چەمك و پێناسەی ژانرە ئەدەبییەكان :

ڕەنگە پێناسەیەكی تەواو گونجاو نەبێت بۆ ژانرە ئەدەبییەكان ،كە بتوانێت لە هەموو ڕوویەكەوە تیشك بخاتە سەر جۆر و پێكهاتەی ژانرە ئەدەبییەكان، بەڵام تا ئێستا لە لایەن لێكۆڵەرەوانی ئەدەبییەوە چەندین پێناسەی جۆراوجۆر بۆ چەمكی ژانرە ئەدەبییەكان كراوە.((بە ئاراستەیەكی ترو لە لێكدانەوەیەكی تری چەشنە ئەدەبییەكاندا، (م. هـ. ئەبرام) لە كتێبی (كورتەیەكی زاراوە ئەدەبییەكان) دا، دەڵێت: ژانر زاراوەیەكە، ئاماژەدەكات بە دووبارەو چەندبارەبوونەوەی جۆرێك لە ئەدەب، یان ئەوەی لە ئێستادا بە «فۆرمی ئەدەبیی» ناودەبرێت ئەو ژانرانەی كارە ئەدەبییەكانیان پێ پۆلێنكراوە لە زەمەنە جیاجیاكاندا، ژمارەیان زۆر زۆرەوە، ئەو پێوەرانەش كە پۆلێنكردنەكانیان لەسەر بنیاتنراوە

زۆر جیاوازو جۆراوجۆرن. یان دەوترێت: (گەشەکردنی هەر چەشنێکی ئەدەبیی وابەستەی هەڵوێستییەتی بە مێژوو و کۆمەڵەوە)) (حسەین ،٢٠٠٧،ل ٣٦) ،کە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ گۆڕانی بەردەوامی ژانرەکان وتێکەڵبوونیان لەگەڵ یەکدی،لەبەر ئەوە پێناسەیەکی جێگیرو بەردەوام بۆ ژانرە ئەدەبییەکان تاڕادەیەك کارێکی ئاسان نییە، ((چۆن ناوەڕۆکی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەدەب ،لە یەك ڕەنگ و یەك دەنگ نییە ، لەهەمان کاتیشدا چەسپاویش نییە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی دی دەگۆڕێت ،ئاوەهایش چوارچێوەی هونەری وئیستاتیکی دەقی ئەدەبی شتێکی چەسپاو ونەگۆڕ نییە))(رەشید ،٢٠٠٥،ل٢٦) بۆیە دەگونجێت ئەوپێناسەی بۆئێستا گونجاوە بۆ سەردەمێکی دواتر بێ بایەخ سەیر بکرێت ، یاخود ئەگەر هەمان پێناسە بەسەر بەرهەمی چەند دەیەیەك لەمەو پێشدا پراکتیزە بکەین ،ئەوا کارێکی بێ واتا دەربچێت. سەرەڕای ئەوەش چەندین پێناسەی جیاوازی بۆ کراوە.((ژانرە ئەدەبییەکان پرەنسیبێکی سیستماتیکە .ئەم تیۆرە ئەدەب بەپێی کات وشوێن و قۆناغ و زمانی نەتەوە پی پۆلین ناکات ،بەڵکو بەپێی بونیاد وسیستمی هەرژانرێکی جیاواز پۆلێنی دەکات))(ئەسوەد ،٢٠١١،ل٤١) بەڵام وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا یاساوڕێساکانی سنوربەندکردنی ژانەرەکان یاخود دانانی چوارچێوەیەکی فۆرمەلەکراو بۆ ژانرە ئەدەبییەکان کارێکی ئاسان نییە و نەبووە،هەمیشە جێی مشتومڕی نێوان شارەزایانی ئەدەب بووە. کەواتە بەشێوەیەکی گشتی ،ژانرە ئەدەبییەکان پێناسەکانیان بە پێی سەردەم و قۆناغە جیاوازەکان گۆڕانکاری بە خۆیەوە بینیوەوە.((توێژەرانی بواری ئەدەبیاتناسی لە ڕوانگەی جیاواز و جۆراوجۆرەوە پێناسەی ژانری ئەدەبیان کردوە .بۆنمونە (جیرار جینت) لە پێناسە کردنیاندا ،دەڵێت : ژانرە ئەدەبیەکان چەند جۆرێکی ئیستاتیکی ڕووتن)) (بەکر ،عەبدولوەهاب ،٢٠١٦،ل٢٤٨). یاخود لێکۆڵەر و تیۆردانەری فەرەنسی (تزیفیتیان تۆدۆرۆف ١٩٣٩-٢٠١٧) سەبارەت بە چەمکی ژانر دەڵێت :((چەمکی ژنرا بریتییە لە ڕێکەوتنێك دەربارەی بەرهەم و تێگەیشتن لە تێکستی ئەدەبی و چەمکێکی زانستی نییە)) (حەمە ئەمین ،٢٠١٤ ،ل ٢١) بەمەبەست لەم بۆچوونە گرنگیدانی ژانرەجیاوازەکانە بە ناوەڕۆکی بەرهەمەکان ،لە پیشاندانی جوانی و چێژ لەنێو دەقەکاندا .((چەشنە ئەدەبییەکان یان ئەوەی ئەوروپییەکان بە ژانرە ئەدەبییەکانیش باسیدەکەن، لە سەرچاوە کوردییەکاندا بە هونەرەکانی ئەدەب هاتووە، لە ئاست بوارە ئەدەبییەکانی تردا کەمتر لێکۆڵینەوەی لەسەرکراوە، هۆکاری ئەمەش بۆ سەختیی جیاکردنەوەی ژانرەکانو ئاوێزانبوونیان بەیەکدیو دیارینەکردنی سنوورگەلی وەهان کە بتوانن پاوانی هەریەك لەم ژانرانە جیابکەنەوە)) (حسەین ،٢٠٠٧ ،ل٣٢)، جیاکردنەوەی ژانرە ئەدەبییەکان هەر لە سەردەمی ئەرستۆوە ، کە سەرەتایەکی بنەڕەتی دانا لەمەڕ جیاوازی ژانرەکان،کە ئەویش لەبەرمەبنای تایبەتمەندی و ئەدگاری هەر جۆرێکی تایبەت بووە لە ژانرەکان ، ئەم دیاریکردنە تایبەتمەندی و سنوری بەهەریەك لەو ژانرانە بەخشیبوو ،کە بەزاندنی سنوری هەریەکەیان یاخود ویستی لێکدان و تێکەڵکردنی دوو ژانر وەك شتێکی مەحاڵ دەهاتە پێش چاو،بەڵام ئەم سنورانە بە پێی تێپەڕ بوونی زەمەن ، وردە وردە بەرەو کاڵبوونەوە چوون ((ژانرە ئەدەبییەکان لە تێڕوانینی تیۆری نوێی ئەدەبدا،ئەم تیۆرە باوەڕی بە ئاوێتە بوونی ژانرە ئەدەبییەکان هەیە،چ لە ناوخۆیاندا ،یا لە دەرەوەی چوارچێوەی ئەدەبدا ،سەرەتای ئەم بۆ چوونە بۆ سەدەی نۆزدەهەم ،سەرهەڵدان و گەشەکردنی ڕێبازی ڕۆمانتیکی دەگەڕێتەوە .ئەم تیۆرە باوەڕی بە پاکی ژانرەکانی ئەدەب نییە. لەو باوەڕەدان ،کە خاسیەتە تایبەتییەکانی هەر ژانرێکی نوێ لەناکاو و لە نەبوونەوە سەریان هەڵنەداوە ، بەڵکو ئەو خاسیەتانە لە ژێر خاسیەتی ژانرەکانی تردا دەمێنێتەوە،لە هەمانکاتیشدا هەندێك لە خاسیەتەکانی ژانرە کۆنەکانی تێدا دەمێنێتەوە))(عەبدولوەهاب ،٢٠١٥ ، ل ٣٠) کەواتە دەربارەی سەرهەڵدان و گەشەکردن و پاشان خاوبوونەوە و کاڵبوونەوی ژانرەکان دەتوانین بڵێین،کە چەشنە ئەدەبییەکان وەک جۆگلە ئاوێکی دوای باران دێتو بەناو دەشتێکدا بڕوات، چۆن دەبێ بە دوو، سێ ،...تاد، لە پڕ دووان یەك دەگرنەوە، یەکێ نامێنێت، یەکێك بەردەوام دەبێت لە ڕۆیشتن بەم شێوەیەش چەشنە ئەدەبییەکان کە لە سەرەتادا لە شیعردا کۆبووبوونەوە خۆیان لە ئەدەبی داستانو شیعری لیریکیو ئەدەبی درامییدا دەبینییەوە، بەڵام دواجار بەو میتۆدەی سەرەوە ئەم هەموو جۆرەیان لێ پەیدا بووە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

مێژووی ژانره ئەدەبییەکان :

هەرچەندە دیاریکردنی کاتێك بۆ سەرەتای جیاکردنەوەی ژانرە ئەدەبییەکان ،کارێکی ئاسان نییە،بەڵام بێگومان بە گەڕانەوە بۆ نێو کتێبە بەنرخەکەی ئەرستۆ (هونەری شیعر) دەتوانین،ئەو تایبەتمەندیانە ببینین کە وەك جیاوازیی و خاسیەتی هەریەکێك لە جۆرەکانی ئەدەب لەلایەن ئەرستۆوە دیاری کراوە ،کە لەوسەردەمەدا تەنها سێ چەشنی دیاری کردووە،کەئەمەش دەبێت بە سەرەتایترین شێواز یان هەوڵدان بۆ جیاکردنەوەی ژانرەکان لە یەکدی ((بۆ یەکەم جار(ئەرستۆ ٣٢٢.پ.ز) ئەدەبی بەسەر سێ جۆر دابەش کردووە ،(تراژیدیا، کۆمیدیا ، داستان) ئەم پۆلێنکردنەیش لە کتێبەکەی خۆی (هونەری شیعر) باسکردووە،بە گوێرەی تیۆرەکەی ئەرستۆ هەرجۆرێکی ئەدەبی جیاوازە لە جۆرەکەیتر ،هەر ژانرێك کۆمەڵێك ڕێسای تایبەتی خۆی هەیە ،کە لە ڕووی سروشت و بەهاوە جیاوازن لە یەکدی ،بۆیە ئەرستۆ پێداگری لەوە کردووە نابێ جۆرەکانی ئەدەب تێکەڵی یەکتر بکرێن ،بەڵکو دەبێت هەرجۆرێك بەسەربەخۆی خۆی بمێنێتەوە ،ئەم ڕێبازەیشی بە (پاکی جۆرەکان)ناسراوە)).(ویلك – وارین ، ١٩٨٧،ص٢٤٦) بە بۆچوونی بەشێك لە توێژەرانی ئەدەب ، مێژووی ژانرە ئەدەبییەکان هاوشانە لەگەڵ مێژووی ئەدەب ، وەك ئاشکرایە سەرەتای بەرهەمی ئەدەبی بەپێی بۆچوونی زۆرینەی لێکۆڵەران بە شیعر دەستپێدەکات ،کە ئەویش لەسەر بنەمای دابەشکارییەکەی ئەرستۆ بووە ،بەم شێوەیە تا سەدەی حەڤدەهەم ئەم تیۆرەی ئەرستۆ بەردەوام بووە.بەڵام لەو مێژووە بەدواوە ،واتا لەسەرەتاکانی سەدەی هەژدەیەمەوە ئیدی وردە وردە گۆڕانکاری لە پۆلێنکردنی ژانرەکاندا ڕوویدا ،بەڵام بەشێوەیەکی گشتی هەر دابەشکردنەکان ،لەسەر شیعروەك تاکە ڕەگەزی ئەدەبی دەکران ، لەبەرئەوەیە ((دابەشکردنە کۆنەکان تا سەدەی هەژدەیەم وابەستەی دابەشکردنی شیعرن، بەو ئاراستەیەی «ئەدەب» تا ئەو دەمە بە «شیعر» دەناسرا، هەر ئەمەش وادەکات کە پۆلێنکردنی چەشنە ئەدەبییەکان لە ئەرستۆوە تا بە برۆنتییرو هیگڵو ئیلیۆت دەگات، پۆلێنکردنی شیعرە نەك شیعرو پەخشان پێکەوە،(هیگڵ)یش شیعر بۆ دوو جۆری سەرەکیی کە (داستانو لیریکی)ن، دابەشدەکاتو لە لێکدانی ئەم دووانەش جۆری سێیەم دیاریدەکات کە (شیعری درامی)یە، کە بۆ درامای کۆمیدیو تراژیدیی بەشی دەکاتو لە لێکدانی ئەم دوانەشەوە (درامای نوێ) پێکدەهێنێت. (ت. س. ئیلیۆت)یش شیعر بۆ لیریکیو داستانو دراما دابەشدەکات.))(حسەین،٢٠٠٧ ،ل٣٤-٣٥) ،چونکە هەر لەگەڵ سەرهەڵدانی ئەدەب وەك دیاردەیەك بۆ خەم ڕەوێنی وپیشاندانی هەست وسۆز و حەز و خولیای مرۆڤ ،ئەدەب بووە بە ئاوێکی ڕوون کە مرۆڤ شێوە و ڕوخساری خۆی تێدا بینیوە ،لەگەڵ گۆڕانی حەز و ئاواتی مرۆڤدا ،گۆڕانکاری لە شێوازی دەربڕین ی هەست و گوزارشتەکانی مرۆڤیشدا ڕوویدا ،ئەمەش بوو بە هەوێنی لە دایکبونی ژانری نوێی ئەدەبی .لەبەر ئەوەیە ،کە (((برۆنتییر) پێی وایە وەك چۆن هیچ شتێك لەناو سروشتدا لەناو ناچێت ،بەهەمان شێوەیش لەنێو ئەدەبدا هیچ شتێك لەناو ناچێت چونکە چەشنی ئەدەبیی وەك چەشنی بایۆلۆژیی وایە، دێتو گەشەدەکات و لەناودەچێت، بەڵام ئەم لەناوچوونە لەناوچوونی تەواونییە، بەڵکو ڕەگەزەکانی لەگەڵ چەشنی تردا بەردەوامدەبێتو دەمێنێتەوە بۆ ژانرێکی دیکەش دەگوازرێتەوە تێکەڵی ڕەگەزەکانی دیکە دەبێت و ئەمیش گەشەدەکات)) (عزیز ،٢٠١٠،ل ٩٦).بێگومان ئەم ژانرە نوێیەش کە لەدایك دەبێت ،تەواوکەری ژانری پێش خۆیەتی ، مانەوەی ئەم ژانرەیش شتێکی گرنتیکراو نییە و ئەم شێوە نوێیەی ئەدەبیش ،ئەگەری گۆڕانکاری هەیە،بەڵام ئەمەش بەتەواوی لە ناوناچێت بەڵکو دەبێتە جۆرێك لە کەرەستەی خاو بۆ سەرهەڵدانی ژانرێکی نوێ کەتوانای وەلامدانەوەی حەز و خولیاکانی هەبێت لە سەردەمێکی دیاری کراودا،ئەم بۆ چوونەی (برۆنتێر) بووبەسەرچاوە بۆ هاندانی شاعیران نووسەرانی دەق ئەدەبی .((لەلایەك ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە هەڵوەشاندنەوەی هزری نەگۆڕی و نەمری چوارچێوەی ژانرەئەدەبیەکان ،لەلایەکی دیکەیشەوە سەرنجی توێژەرانی بۆ لێ وردبونەوەی ژانرە ئەدەبییەکان ڕاکێشا))(ڕەشید ،٢٠٠١،ل ٣٣) ئەمەش وا لەشاعیر و نووسەری دەق ئەدەبی دەکات ،کە هەمیشە بەدوای چەشن نوێی ئەدەبی بگەڕێت بۆ گەیاندنی مەبەست و پەیامەکەی، نەك تەنها خۆی لەچوارچێوەی قاڵبە کۆنەکانی ئەدەبدا بەند بکات، ئەم تێڕوانینە لە مەڕ سەرهەڵدان وگەشانەوە و پاشان پوکانەوەی ژانرە ئەدەبییەکان لای چەندین شارەزای دیکەی ئەدەبیش دەبینرێت لەوانەش ((سیمۆند پێی وایە کە ژانرە ئەدەبییەکان بەهەندێك قۆناغدا تێدەپەڕن ،کە لە قۆناغەکانی گەشەکردنی مرۆڤ لە پێگەیشتن و گەشەکردن و لەناوچوون نزیکە)) (غفور،٢٠١٥،ل٦٣). ((جەی. ئەی. کیدۆن) ژانر بە چەشن، یان پۆلێکی ئەدەبیی باسدەکاتو دەڵێت: (ژانرە

سەرەکییە کلاسیکییەکان بریتیبوون لە: داستان، تراژیدیا، لیریك، کۆمیدیاو سەتایر، لە ئێستاشدا ڕۆمانو کورتەچیرۆکیشیان بۆ زیادکراوە)). ((حسەین ،٢٠٠٧ ،ل٣٢-٣٣).وەك دەبینرێت بە پێی گۆرانی سەردەمەکان، گۆڕانکاری لە مێژووی ژانرەکاندا ڕووی داوە، بۆیە دەکرێت بڵێن مێژووی ژانرە ئەدەبییەکان بەپێی هەر سەردەمێك و بیروبۆچوونی هەر نووسەر و فەیلەسوفێك گۆڕان بەخۆیەوە دەبینێت . کە هەندیك جار دەگونجێت ژانری نزیك لەیەکتری لەڕووی ناوەڕۆکەوە بەڵام لە ژێر ناو و ناونیشانی جیاوازدا ببینرێت.یاخود دوو ژانری وەك شیعر و چیرۆك کە لەڕووی ڕووخساری هونەرییەوە جیاوازییەکی زۆریان هەبووە لە سەرەتادا ،بەڵام دواتر لەئەنجامی گۆڕانی خواست و خولیای خوێنەران ئەم جیاوازییە بەرەو کاڵبوونەوە چووە و شیعر و چیرۆك لەناو بۆتەی ژانرێکی نوێی ئەدەبییدا خۆیان بینیوەتەوە ،کە ناوی لێنراوە (چیرۆکە شیعر) ،کە توانای وەڵامدانەوە و تێرکردنی چەشەی ئەدەبی خوێنەری سەردەمی خۆیەتی،بۆیە دەوترێت مێژووی ژانری ئەدەبی هاوتەریی مێژووی ئەدەبە،((ژانری ئەدەبی جۆرە بەرهەمێکی ئەدەبییە ،کە لە ڕەوتی مێژوویدا پەیدابووە و خەملاوە،لە ڕووی تیۆریەوە چەمکی ژانر ئەو سیما هاوبەشانە دەگرێتەوە، کە کەم تا زۆر تایبەتمەندی گروپێکی فراوانی بەرهەمی ئەدەبیی سەردەمی نەتەوەیەك یان ئەدەبی جیهانییە و دەشێ بوترێ زۆربەی ژانرەکان بەسەر جۆردا دابەش دەکرێن ،ئەویش بەهۆی پرنسیپی هاوچەشن و تایبەتمەندیی وێنەیی و هونەری و جۆری بونیادەکەی لەلایەکی ترەوە، لەگەڵ هەموو سیما گشتییەکانی ژانریشدا لە ئەدەبی جیهانیدا، تایبەتمەندی و پرۆسەی مێژووی ئەدەبی هەرنەتەوەیەك دەوری لە چۆنێتی ئەو ژانرانەدا هەیە،کە سیمای ئەدەبی و نەتەویی هەرگەلێکن))(حەمە ئەمین ،٢٠١٤ ،ل ١٧-١٨) کەواتە ئەگەر چاوێك بە مێژووی ژانرە ئەدەبییەکاندا بخشێنین دەبینین، لە گۆڕانی بەردەوامدایە،لەسەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکیتر یاخود لە قوتابخانەیەکی ئەدەبییەوە بۆ قوتابخانەیەکی دیکە. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا، چەشنە ئەدەبییەکان لەگەڵ گەشەکردنی مرۆڤایەتییدا گەشەیانکردووە، ئەم گەشەکردنە لەسەر یەك تەوەری دیاریکراو نەچۆتە پێشەوە، بەڵکو بە جۆرێك لە جۆرەکان گۆڕان بەسەر فۆڕم یان ناوەڕۆك، یان هەردووکیاندا هاتووە، هەندێکجار گۆڕانکاری لە توخم و جۆری ژانرەکاندان بەدیدەکرێت ،کە دوای ئەوەش دەتوانرێت سیمای ژانرە ڕەسەنەکەی تێدابیبنرێتەوە ، بۆ نمونە هەر ئەو تراجیدیا و کۆمیدیایە لە سەرەتادا بە شیعر دەنوسرا دواتر بە شێوەی پەخشان دەنووسرا،یاخود شاعیران لە ئەنجامی لێکدانی ئەم دوو ژانر شێوازێکی نوێی شانۆنامەیان دەنووسی کە بە (تراجیکۆمیدی) ناسراوبوو،کە زادەی لێکدانی ئەو دوو ژانرە سەربەخۆیەبوو،هەروەها داستان کە لەسەرتادا بەشیعر دەنووسرا ،دواتر بەشێوەی پەخشان دەنووسراو ،پاشان لە ئەدەبیاتی سەردەمی ئێستادا داستان بەتەواوی بەرەو پووکانەوە و نەماچوو ، ڕەگەزەکانی خۆی لە نێو ڕۆماندا دەرخست.هەر لەبەر ئەوەیە (((ڕێنی ویلیك) لە کتێبی «چەند چەمکێکی ڕەخنەیی» دا، دەڵێت لەم چەرخەی ئێمەدا تیۆری ژانە ئەدەبییەکان شوێنێکی گرنگ لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکاندا داگیرناکات ،هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە جیاکردنەوەی نێوان ژانرەکان بایەخێکی ئەو تۆی نەماوە،ئەمڕۆ هەر نووسەرێك بە ئاسانی دەتوانێت سنوری نێوان ژانرە ئەدەبییەکان ببڕێت و لە ژانرێکەوە بپەڕێتەوە بۆ ژانرێکی دیکە،ئەمڕۆ ژانرەکان تێکەڵی یەکدی دەبن ،ژانری بەسەرچوو و ڕەگەزی کۆن جێدەهێڵرێت و بەکەڵکی ئەمڕۆ نایەت یان بڵێین تێکستێك دادەهێنرێت مومکینە هەموو ژانرەکان لەخۆ بگرێت))(ئەسوەد ،٢٠١١،ل ٤٤(،واتە سەردەمی کۆت و بەندکردنی شاعیر بە ژانرێکی تایبەتەوە نەماوە.بەڵکو مەودایەکی فراوان لەبەردەمی شاعیر و نووسەرانی دەق ئەدەبیدا کراوەتەوە بۆ گەیاندنی پەیامەکەیان بە وەرگر ،بەڵام ئەوەش کاتێک دەبێت کە چەشەی ئەدەبی لەبیر نەکرێت.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بەشی دووەم :

گێڕانەوە لە چیرۆکە شیعرەکانی ئەنوەر قادر محەمەد دا :

ژانری چیرۆکەشیعر :

چیرۆکەشیعر وەك زاراوە پێکهاتووە لەناوی دوو ژانری سەربەخۆ (چیرۆك + ە+ شیعر) کە لە زمانی کوردیدا هەندێکجار وشەی (شیعری چیرۆکئامێز)یشی ،پێدەوترێت،واتە شیعرێك کە چیرۆکی لەئامێز گرتبێت ،یاخود شیعرێك کە ئامێزی ئاوەڵابێت بۆ چیرۆك.ئەم زاراوانە بەکاردەهێنرێت لەبەرامبەر دەقێکی دیاری کراوی ئەدەبی ،کە خاوەنی خەسڵەت و تایبەتمەندی خۆیەتی ،کە لە نێو ئەو تایبەتمەندیانەدا بە روونی بەشێك لە بنەماکانی شیعر و بەشێکی دیکە لە بنەماکانی چیرۆك بەدیدەکرێت.((ژانرێکی ئەدەبی سەربەخۆی خاوەنی کەسایەتی و خەسڵەتی خۆیەتی ،تیایدا چیرۆکێک بە شیعر دەگێردرێتەوە،دەبێت مەبەستی ئاشکرای شیعرەکە گێڕانەوەی چیرۆک بێت.))(امین،٢٠١٢،ص٩٣) واتا لە کورترین پێناسەدا بۆ ئەم ژانرە ئەوەیە ،کە هەر لە ناوی ژانرەکەوە پێناسەی ژانرەکە خۆی هەستپێدەکرێت ،کە بریتییە لە شیعرێك لە هەناوی خۆیدا چیرۆکێکی هەڵگرتووە ،یان دەکرێت بڵێین چیرۆکێکە بە شیعر دەنووسرێتەوە.بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەربەخۆی خۆی پاراستووە.چەندین پێناسە بۆئەم ژانرە نوێیە کراوە ((لەئەنجامی نزیکی و چوونەناویەکی ژانرەکان لەئەدەبیاتی نوێ و قۆناغێکی تردا، جۆرێکی تر لە ژانر سەرهەڵدەدات،ئەویش شیعری چیرۆکئامێز یان چیرۆکەشیعرە،کە ڕەگی لەئەدەبیات کۆنی زۆربەی میللەتاندا هەیە،لە شێوە و قاڵبی شیعری نوێ و پەخشانئامێزیشدا بەشێکی دیار و جێگەی خۆی گرتووە))(حەمە ئەمین ،٢٠١٤،ل ٤٠) واتە ئەگەر بەم شێوە تایبەتمەند و جیاکراوەیش نەبێت ئەوە لە نێوئەدەبی میللی زۆربەی میللەتاندا چیرۆکەشیعر هەبووە،سەرەتاکانی دەرکەوتنی ئەم ژانرە وەك زۆر جۆری دیکەی ئەدەبی دەگەڕێتەوە بۆلای یۆنانییەکان کە تایبەتمەندیەکانی ئەم ژانرە لە بەرهەمەکانیاندا دەستنیشانکراوە ، ((یۆنانیەکان داستانە ئەدەبیەکانی خۆیان بە شیعر نووسیوە لەوانە (ئەلیادە و ئۆدیسا)ی هۆمیرۆسن ،لای ڕۆمانیەکانیش داستانی (ئەنیادە) ی ڤیرجل بە شیعر نووسراوە))(غفور،٢٠١٥،ل١٩٦) دواتر لەنێو گەلانی دیکەی جیهان وگەلانی ڕۆژهەڵاتدا ئەم ژانرە ئەدەبییە سەریهەڵدا و لەنێو میللەتی کوردیشدا شیعرئاوێزانی چیرۆك کرا و بەرهەمێکی نوێی لێ پێکهێناوە، چونکە هەمیشە چیرۆك میوانی دیوەخان و کۆڕوکۆبوونەوەکانی کۆن بووە ،چیرۆکێك کە هەم پەندئامێز و ڕێنیشاندەر بووە،بۆ ئەوەیشی زیاتر کاریگەری لەسەر گوێگرانی دابنێت زۆرجار بە شێوەی شیعر وتراوە(د.مارف خەزنەدار)لەبارەی (چیرۆکە شیعر) لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا دەڵێت ((لە مێژووی ئەدەبی نەتەوەکانی سەر ڕووی زەوی گەلێ بەرهەمی ئەدەبی هەیە،بەتایبەتی (چیرۆکەشیعر) لە کۆنی کۆنەوە بووە بە بابەتی گێتی شێعری ئەو نەتەوانە،بەم جۆرە ئەگەر ئێمە شانازی بەوە بکەین چیرۆکی شیعری هونەرێکی باو و لە ڕووە لە ئەدەبی کوردیدا، بۆمان هەیە (مەم و زین) لەڕیزی پێشەوە دابنێین ، یا بە مەزنترین چیرۆکی شیعری بژمێرین ،لەسەرانسەری مێژووی ئەدەبی کوردیدا))(خەزنەدار ،٢٠٠٢،ل٣٧٢) واتە کاتێک هەردوو ژانری چیرۆك و شیعر تێکەڵ بەیەك دەبن ،هەردوو توخمەکانی چیرۆك و شیعر لە ژانری چیرۆکەشیعر دەبینرێت .ئەم ژانرەئەدەبییە مێژووی کۆنی هەیە، میللەتی کورد و ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی هێندە دەوڵەمەندە کە خاوەنی هەموو ژانرە ئەدەبیەکانە و لە نێویشیاندا چیرۆکەشیعر ،کەواتە ئەم ژانرە هەرچەندە گۆڕانی ڕیشەی بەسەر فۆرمیدا هاتووە ،بەڵام وەك بنەما سەرەکییەکانی خۆی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی سەرهەڵدانی ئەدەبی نووسراوی کوردی ،ئەم ژانرە توانیویەتی جێگەی خۆی لە ئەدەبی فۆلکلۆری کوردیدا بکاتەوە چونکە بابەتەکانی بوونەتە جێگەی ڕەزامەندی و دڵخوازی گوێگران بووە ،لەبەر ئەوە زۆر چیرۆکی گوێ ئاگردان پاش بڵاوبونەوەیان لە نێو خەڵکیدا لەلایەن کەسانێکی خاوەن سەلیقە و بەهرەی شیعرییەوە ،لەشێوەی شیعری سەرواداردا دڕێژراونەتەوە . ((هەرقۆناغێك لە قۆناغەکانی گەشەکردن و گۆڕانی کۆمەڵگە پەیوەندی جوانیناسی و ئیستاتیکی خۆی بە جیهانەوە لە ڕێگەی چەند ژانرێکی دیاریکراوەوە بەرجەستە دەکات))(تلیمە ،١٩٧٦،ص١٣١)،پاشان ئەم جۆرە لە شیعر لە نێو ئەدەبی کوردیدا زیاتر گەشەی سەند ،ئەوەش پەیوەست بوو بە دەرکەوتن و گەشەسەندنی چاپخانەکان لە کوردستان دەقی ئەدەبیش گەشەی سەند و لە نێویشدا دەقی چیرۆکەشیعر بەهەمان شێوەگەشەی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی .بۆ نمونە ((گۆڤاری (هەتاو ١٩٥٤-١٩٦٠) لە (هەولێر) دەرچووە.تێیدا (٢١) چیرۆکەشیعر بڵاوکراوەتەوە*))(غفور،٢٠١٥،ل٢٠٠-٢٠١) ، کە ئەو ژمارە زۆرە لە

چیرۆکەشیعر ئاماژەیە بە گرنگیدانی چیرۆکنووسان و شاعیرانی ئەوسەردەمە بە ئەم شێوازە لە شیعر ،کە بێگومان گۆڤاری(هەتاو)تەنها وەك نمونەیەك وەرگیراوە ،بۆ ئەو رۆژنامە و گۆڤارانەی لەو سەردەمەدا دەرچوون ، واتە ئەم جۆرە شیعرە جگەلە گۆڤاری (هەتاو) لە نێو زۆرینەی گۆڤار وبڵاوکراوەکانی دوای پەیدابوونی چاپخانە و دەرچوونی رۆژنامەو گۆڤارەکاندا گرنگی تەواوی پێدەدار،ئەوەش بووە هۆی ئەوەی کە ،لە دوایدا و پاش دەرکەوتنی (گروپی روانگە) زیاتر پەرەبسێنێت،کە ئەم گۆڕانکاریانەیش بوون بەهۆی دەرکەوتنی ژانری نوێ و زیاتر برەو سەندنی ئەو ژانرە نوێیانەی شیعر کە تازە دەرکەوتبوون ((دوای روانگە بەتایبەتی ساڵانی هەشتاکان،شیعر زیاتر زەمینەیەکی نوێتری بەخۆوە بینی ،کەرەستەی هونەری نوێی بەخشییە شیعر ،مۆرکێکی سەردەمیانەی گرتەخۆ، ئەویش ژانری (چیرۆکەشیعر) بوو))(محمد،١٤٣٦ ھ،ل ٩٥٩) واتە شانبەشانی گۆڕانکارییە سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکان ئەدەبیش لە گۆڕان و خۆ نوێکردنەوەدا بووە ئەوەش بووە بەهۆی سەرهەڵدانی ژانری نوێی ئەدەبیی وەك چیرۆکە شیعر.

ئەزموونی شیعری ئەنوەر قادر محەمەد:

ئەنوەر قادر محەمەد ،کە بە شاعیری قۆناغی دوای سەرهەڵدانی روانگە دادەنرێت،توانیویەتی بۆخۆی خاوەنی شێوازی نووسین وستایلێکی تایبەتی شیعریی خۆی بێت ،کە بێگومان ئەمیش بە دەر نەبووە لە کاریگەری شاعیرانی پێش خۆی ،بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خاوەنی داهێنانی ناوەڕۆکێکی تایبەت و نوێکردنەوەی فۆرمی شیعری سەردەمی دوای روانگەیە ،وەك دەبینین یەکەمین دیوانی لە ساڵی(١٩٧٨) لە بەغدا لەلایەن کۆڕی زانیاری کوردەوە بۆ چاپکراوە بەناوی (زریان) ،دواتر لە هەمان ساڵدا چاپی دووەمی ئەم دیوانە بەچاپ دەگەیەنێت لە (مەهاباد).بەم جۆرە کاروانی شیعری ئەم شاعیرە بێدەنگە بەهێمنی و کپی وەك کەسێتی خۆی لەسەرخۆ و رەوان دەستپێدەکات .لەدوای تێکچوونی دۆخی رامیاری لە عێراق و کوردستان روو لەئێران دەکات و پاشان لە سوید بەرهەمێکی دیکەی شیعر بەناوی (زایەڵە) لە ساڵی (١٩٨٨) بەچاپ دەگەیەنێت .دوای گەڕانەوەی بۆ نیشتیمان لە ساڵی(٢٠٠٤) بەرهەمێکی دیکە بەناوی (زنار)دەنووسێت لەسلێمانی چاپی دەکات.کانیاوی خەیاڵ وئەندێشەی ئەم شاعیرە بەردەوام بووە لە پێشکەش کردنی شیعری جوان و قوڵ و پڕ واتا تا لەساڵی(٢٠١٨) بەرهەمێکی دیکەی بەچاپ گەیاندووە بەناوی (نسار).شاعیرسەرەتای نووسینی شیعر لای ئەنوەر قادر بۆ سەرەتا حەفتاکان دەگەڕێتەوە، واتە چەند ساڵێك پێش چاپکردنی یەکەم بەرهەمی شیعری بەناوی (زریان)وەك خۆی ئاماژەی پێدەکات لەنووسینەوەی ئەزمونەکانی خۆیدا ((ئەوەبوو لە هاوینی ١٩٧١ لە ؛ هاوکاری ؛ دا و دوای ئەم هەیت و هوت ومەشق و راهێنان و بردنە،شیعرێکی درێژم بەناوی (گۆرانی یاخی ژمارە؟!) بڵاو کردەوە،ئەو رۆژگارە هەمووکەس باسی یاخیبوونی دەکرد... هاوینی ١٩٧٠ هەندێ شیعرم دابوو بە شاعیری ناسراو (ع.ح.ب)و دوای بڵاوبوونەوەی ئەو شیعرە باسمکرد،ڕاستیەکەی ئەمجارەیان لەلاپەڕەیەکدا هەڵسەنگاندنێکی زۆر ئەرێنی و مایەی شادیی بۆ شیعرەکان کردبوو،کە هاندەرێکی باش بوون بۆ بەردەوامبوون لەنووسین وکۆڵنەدان))(محەمەد،٢٠١٦،ل١٧-١٨) ئیدی لە دوای ئەوهەوڵە بەرایانەوە ،کانیاو شیعری ئەنوەر قادر بەنێو دەشت ونشێو چیاو هەورازی ژیانیدا پێ بە پێی شاعیر هەنگاوی ناوە ، ئەنوەر قادری شاعیر بەهۆی هەڵکەوتەی جوگرافیای زێدی لەدایك بوون و بە سەربردنی ساڵەکانی تەمەنی منداڵی و لاوێتی خۆی لە شار و شارۆچکەکانی وەك (دەربەندیخان و هەڵەبجە و عەربەت و سلێمانی)بەهۆی خوێندنی سەرەتای و ناوەندی و ئامادەییەوە، پاشانیش لە ساڵی (١٩٦٩-١٩٧٠) بۆ خوێندنی زانکۆ روو لە (بەغداد)دەکات دواتریش لە ساڵی (١٩٧٨)دەچێتە سۆڤیەت بۆ خوێندن،بەڵام چوونی بۆ بەغداد و خوێندنی زانکۆ دەبێت بە وێستگەیەکی گەورە لە گۆڕانی ژیانی شاعیر و دەرکەوتنی توانا شیعریەکانی ،کە ئەوەش بە هۆیەکی تایبەت بووە ،کە شاعیر خۆی لە نووسینەوەی یاداشتێکیدا ئاماژەی پێدەدا. ((لایەنێکی تر هێورکەرەوە و خۆشی هێن ،کچێکی گروپەکەمان بوو ،کە زۆر بە دڵم بوو،هەرچەند دەمزانی لەبەر هەندێك هۆ دوای تراویلکە کەوتنە ،بەڵام تەزویەکی سەیری دەدا بەهەست و نەستم،لەگەڵ ئەوەشدا هیچ داهاتوویەك بۆ ئەو هەستەی من نەبوو،وەك لە دیدارێکدا وتومە،کەسێك بیەوەێ دەتوانێ،باڵا و سیمای ئەو لە گەلێ لە شیعرەکانی ؛ زریان؛ دا ببینێ،رەنگە هەر ئەو نائومێدیەیش ئاگری نووسینی زیاتر لام خۆشکردبێ،...هەر ئەو هەست و سۆزەیە لەباتی چێژی رۆژانەی دنیایی،بەهایەکی هونەریی

دێتە کایەوە)) (محەمەد،٢٠١٦،ل١٦) واتە ئەگەر بە وردی مشتوماڵی ئەو بەرهەم شیعریانە بکەین ، ڕەنگە زۆر چیرۆکمان بەرچاوبکەوێت کە لە ژێر پەردەی شیعردا خۆی حەشارداوە،کە ئەوەش بۆ ئاوێزانکردنی هەستی شاعیر بووە لە دەقێکی شیعریدا ،کە سەرچاوەکەی چیرۆکێکی باس نەکراوە یاخود چیرۆکێکە کەشاعیر ناوی کەسایەتی یاخود شوێن و کاتی ڕووداوەکانی گۆڕیوە و لە ژێر ماسکی ناوی کەسێتییەکی دیکەدا ئەو چیرۆکە بۆ ئێمە باس دەکات، لێرەوە ئاشنا دەبین بە چەند چیرۆکەشیعرێك لە دیوانەکەی ئەنوەر قادر ، کە هەڵگری ڕەگەزەکانی چیرۆکە،لێرەدا ئاماژە بە هەندێك لەڕەگەزەکان وهێنانەوەی نمونەی شیعری پەیوەست پێیوە دەکەین.

گێڕانەوە لە چیرۆکە شیعرەکانی ئەنوەر قادر دا :

گێڕانەوە :

گێڕانەوە یەکێکە لەو ڕەگەزانەی ،کە لە ئەدەبیاتی کلاسیکیدا زیاتر بۆ نووسینەوە یاخود باسکردن لە ڕووداوێك یان بەسەرهاتێك سوودی لێدەبینرا لە داستان و حیکایەتەکاندا.پاشان بەهۆی لێکنزیکبوونەوەی ڕەگەزە سەرەکییەکانی هەردوو ژانری شیعر و پەخشانەوە ،گێڕانەوە لە نێو شیعریشدا بەکار هات بەتایبەتی ئەو ژانرە شیعرییانەی کە سروشتێکی پەخشان ئامێزیان هەیە.((لەو چامانەشدا کە هونەری داستان لەخۆدەگرن،گێڕانەوە ڕەگەزی یەکەمینە...هۆی دواکەوتنی چیرۆك و حیکایەت لە داستانە شیعریەکان بۆ ئەوخەسڵەتە دەگەڕێتەوە کە کەسی گێڕەوە ،پێویستە کەسێك بێت هونەرمەند و لێزان و کەسانی ئاسایی تێپەڕێنێت لەگێڕانەوەی سەرزارەکی ڕۆژانە،دەنا لەبنەڕەتدا شیعر و هۆنراوەکان وەزیفەی چیرۆکیان بینیوە لە گێڕانەوەدا،چونکە گێڕانەوەی داستانەکان بۆ خۆیان ڕووداوبوون و سەربردەیەك لەخۆ دەگرن))(ڕەسوڵ،٢٠٠٩،ل٩)واتە هەرچەندە بەسەرهاتێك یان ڕوداوێکیان گێڕاوەتەوە بەڵام لە قاڵبی شیعردا گێڕاویانەتەوە، کەواتە بە شێوەیەکی گشتی گێڕانەوە بریتیە لەو ڕەگەزەی کە ڕۆڵی سەرجەم ڕەگەزەکانی دیکەی پێوە پابەندە.وەك (کارەکتەر وشوێن و ڕووداو و کات) چونکە بەبێ بوونی گێڕانەوە خوێنەر نازانێت کام ڕووداو لەکوێ و لەلایەن کام کارەکتەرەوە ڕوویداوە و لە چ کاتێکدا بووە وەک تیۆر دانەری ئەمریکایی (فرێدریک جیمسۆن) دەربارەی ڕۆڵی گێڕانەوە دەڵێت ((بە بۆچوونی من پرۆسێسی گێڕانەوە وەک یاریدەدەرێی سەرەکی لەپرۆسەی گەیەنەری بیری نووسەر لە دارشتن و ڕێکخستنی بەرهەمەکەی لە قەڵەم دەدەم))(Jameson,١٩٨١,p١٣).واتە گێڕانەوە دەبێتە پردی پەرینەوەی خوێنەر بۆ ناو دەقەکە وهەروەها گەیاندی پەیامەکە لە نێو خەیاڵی نووسەرەوە بۆ وەرگرەکە. ((لەو چیرۆکە شیعریانەی ڕەگەزەکانی چیرۆکی تێدا بەدی دەکرێت بەتایبەتی (گێڕانەوە) کەدوو بنەمای سەرەکی هەیە :

یەکەمیان : چیرۆکی تیایە و ڕووداوی دیاریکراوی لەخۆ گرتووە.

دووەمیان : ڕێبازێك دیاریدەکات بۆ گێڕانەوەی چیرۆکەکە،پێی دەوترێت « گێڕانەوە «....

بۆ ڕوونکردنەوە پرۆسەکە ئەم هێڵکارییەی خوارەوە دەخەینە ڕوو:

(گێڕەرەوە ______ گێڕدراوە __________ بۆ گێڕەوە) کە پرۆسەی گێڕانەوەکە پێویستی بەو سێ ڕەگەزە سەرەکیە هەیە)) (محمد،١٤٣٦ هـ،ل ٩٥٩) ، جگە لەوەش کە گێڕانەوە دەبێتە هۆی گوزارشتکردنی توانای نووسەر لە چۆنێتی چێژبەخشین بە باسکردن لە ڕووداوێك یان کەسایەتی یان شوێنێك هەروەها گێڕانەوە دەبێتە هۆی نیشاندانی ئاستی زمانی دەقەکە بە خوێنەر ((گێڕانەوە بە یەکێك لە گرنگترین بنەماکانی بینای هونەری دەق هەر چیرۆکێك دادەنرێت ، مەرجی سەرکەوتنی هەر کارێکی ئەدەبیشە...گێڕانەوە ناسنامەی هونەری زمانی دەق لەخۆ دەگرێت ئەو زمانە هونەریەیش لە ڕستە و دەربڕینی جۆراوجۆر پێکدێت،ڕستەو دەربڕینی گێڕانەوەش خاوەنی خەسڵەتی خۆیانن ،کە نابێت درێژدادڕی و زۆر لە خۆکردنیان پێوە دیاربێت))(ئیبراهیم ،٢٠١٥،ل٥) ئەم گێڕانەوەیە مەرج نییە شاعیر تەنها باسی کەسێك بکات ، بەڵکو زۆرجار ڕووداوێك دەگێڕێتەوە،یاخود بە گێڕانەوە وێنەی دیمەنی شوێنێکی سروشتی پیشانی خوێنەر دەدات .هەندێك بابەتی ئەدەبی هەیە ،بابەتەکە چەندە گرنگە شێوازی گێڕانەوەکەیشی هێندە گرنگە،بەتایبەت لە بابەتە گاڵتە ئامێزەکاندا،چونکە دەکرێت هەمان بابەتی گێڕدراوە

کە هەیەجان و خۆشییەکی تێدایە ،گەر لە لایەن کەسێکی ئاساییەوە بگێڕدرێتەوە زۆر ئاسایی و ساردوسڕ دەربکەوێت،بۆیە دەوترێت گێڕانەوە هونەرە نەك زانست،لەگەڵ ئەوەشدا ((هونەری گێڕانەوە سنوری دیاری کراو نییە،بەڵام بێ پاڵپشتێکی زانستی گێڕانەوەیەکی سەرپێی و کاتی دەبێت و ناتوانێت گوێگر و خوێنەرەکانی ،بۆ گێڕەرەوەکانی قایل بکات و جیهانەکەی خۆی پێکبهێنێت))(رەسوڵ،٢٠٠٩،ل١٣) ، واتە گێڕانەوە رەگەزێکە رۆڵ و سەرنجراکێشی بەرەگەزەکانی دیکەیش دەبەخشێت.(عەبدوڵلا سەراج) پێی وایە ،کە گێڕانەوە نەك هەر جوانی بە رەگەزەکانی دیکە دەبەخشێت بەڵکو خودی تەکنیکی گێڕانەوە وەك بنەمایەکی ئیستاتیکی لەنێو دەقدا رۆڵی بەرچاو دەگێڕێت ،رۆڵی گێڕانەوەی لە (١٤) خاڵدا خستەوەتەڕوو،کە گرنگترینیان :

((١- دیاردەی سەیروسەمەرە خستنەوە وچنینی لەگەڵ واقیعدا.

٢- گونجاندن و هارمۆنیکردنی دۆخ و بارە ناوەکییەکان لەگەڵ دیاردە دەرەکییەکاندا .

٣- بەکارهێنانی دووانە دژبەیەکەکان.

٤- دامەزراندن و تەوزیفی هێما و سیمبولەکانی کەلەپوور و ئەفسانە .

٥- تەقاندنەوەی وزە پەنهانەکانی زمان .

٦ - بەکارهێنانی راناوە جیاجیاکان لەهەمان دەقدا،بۆ دەربڕینی فرەدەنگی و دووان و دایەلۆگان(Dialoque) . .

٧- هەڵگەڕانەوە رەوتی رووداوەکان بەرەوپێشوو.(flash back).

٨- چونە بەرەوە(اسشراف)،ئەمەش پێچەوانەی فلاش باکە.

٩- ناخگۆیی.)) (سەراج،٢٠١٢،ل٩-١٠) .

بۆیە دەبینین لە سەرجەم چیرۆکەشیعرەکانی (ئەنوەر قادر) بەشێکی زۆری لەم جوانیانەیی لە تەکنیکی گێڕانەوەدا بەکارهێناوە ،لەبەر ئەوە ئەم رەگەزە لە چیرۆکە شیعردا ئامادەییەکی فراوانی هەیە,ئەنوەر قادر لە چەندین هۆنراوەیدا سوودی لەم رەگەزە بینیوە و بەهۆی ئەم رەگەزەوە چەندین وێنەی هونەر جوانی لە چیرۆکەشیعرەکانیدا چێ کردووە.وەك دەبینین لە هۆنراوەی (کۆچی شازادە) دا ، دەڵێت :

ئیمشەو گیانە خەومەبینێ :

زریان داری لە بن و بێخ هەڵئەکێشا

گەرداو دەریای رائەفراند

کەشتی ئەشکا

مەلەوانی چاو نەترساو

لەپەل ئەکەوت و ئەخنکا

جیهان گشتی وێران ئەبوو

ئیمشەو گیانە!

سەرم لەشمی بەجێ ئەهێشت

پەنجەکانم هەڵ ئەوەرین

دڵم سنگمی بەدەس ئەدرِی و بە شەقامەکاندا رای ئەکرد

تۆش کۆچت کرد بەجێت هێشتم

لە تۆ زیز نیم ،خۆم بە خۆم کرد (محەمەد،٢٠١٨،ل٨٨)

ئەم گێڕانەوەیە کە بووە بەهۆی ئەوەی شاعیر خەوەکەیمان بۆ بگێڕێتەوە، هەروەها چەندین وێنەی شیعریی بنیاتناوە،کە باس لە چەندین رووداوی گەورە وکارەستبار دەکات ،کە دووبارەبوونەوەیان ئاسایی نییە، وەك (کەشتی ئەشکا،مەلەوانی چاونەترساو ,لەپەل ئەکەوت و ئەخنکا

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ـ یان سەرم لەشمی بە جێ ئەهێشت) باسکردنی ئەم ڕووداوە دەگمەنانە بێ هۆ نییە و شاعیر مەبەستی خۆی لە دوای باسی ئەم ڕووداوانە دەخاتە ڕوو ئەڵێت (تۆش کۆچت کرد،بە جێتهێشتم) واتە ئەم جێهێشتنەی ئەویش هاوشێوەی ئەو ڕوداوە کارەستبارانەی دیکەیە. واتە لێرەدا شاعیر بەهۆی گێڕانەوەوە مەبەستەکەی خۆی بەیان دەکات. لەبەر ئەوەیە بەشێك لە لێکۆڵەرەوانی ئەدەب چیرۆکەشیعر بە (شیعری گێڕانەوە) ناو دەبەن وەك (((کاتە هامبرغر) بە پلەی یەکەم جیاوازی لە نێوان دوو جۆر شیعردا کردووە:

١- شیعری لیرکی یان شیعری ویژدانی.

٢-چیرۆکەشیعر یان شیعری گێڕانەوە.))(هەورامان،٢٠١٨،ل٣٣-٣٤)

بۆیە دەکرێت(گێڕانەوە)وەك سەرەکیترین خاڵی هاوبەشی نێوان چیرۆك و چیرۆکەشیعر دەست نیشان بکرێت گێڕانەوە چ لە چیرۆکە شیعردابێت یاخود چیرۆکی ئاسایی و ڕۆمان ،لەڕێگەی چەند تەکنیکێکەوە دەبێت ،وەک (دیالۆگ ، مەنەلۆگ ، فلاشباك ،وەصف) بۆیە لێرەدا چەند نمونەیەك دەخەینە ڕوو ،کە (ئەنوەر قادر) بەهۆی سود وەرگرتن لەم تەکنیکانە چەند چیرۆکەشیعرێکی هۆنیوەتەوە.هەروەها دەتوانین سەرجەم ئەو تەکنیکانە بەتەنها لە چیرۆکە شیعری (داستانی ئەڤینی سێوەخان)دا،دەستنیشان بکەین،کە هەر لە ناونیشانەکەیەوە تێدەگەین ئەم دەقە لە شیعرێکی ئاسایی زیاترە،کەشاعیر خۆی وشەی (داستان)ی ، لە ناونیشانەکەیشدا بەکار هێناوە.لە چیرۆکەشیعرەدا شاعیر بە سودوەرگرتن لە ڕەگەزی گێڕانەوە و لەسەر شێوازی (هەبوو نەبوو) دەست بەنووسینی دەقەکەی دەکات،بەڵام بە فۆڕمێکی جیاوازتر و دەڵێت :

دێیەك هەبوو ،

بە زستانان کراسی بەفری دەپۆشی،

بەهارانیش گوڵاڵەی دەکردە بەری ،

ڕەز بە هاوین کراسی ئاودامانی بوو،

پایزانیش خۆی هەڵدەژەند لە گەڵای زەردی ئاڵتوونی ،

دێیەك هەبوو،دێیەك چ دێ؟!

دێی قەد شاخی کوردستان بوو،(محەمەد،٢٠١٨،ل١٨٣)

لە بەشێکی زۆری چیرۆکی فۆلکلۆری کوردیدا، چیرۆکبێژ بە شێوازی (هەبوو نەبوو) دەستپێدەکات،بەڵام شاعیر لێرەدا بەشێوازێکی جیاواز دەست بە گێڕانەوەی چیرۆکەکەی دەکات ،کە بەهۆی تەکنیکی گێڕانەوە و سود وەرگرتن لە وەسف وێنەی دێیەك دەهێنێتە پێش چاومان ،کە وەرزەکانی هەریەکە و خاوەنی جوانی و تایبەتمەندی خۆیەتی ،واتە لێرە گێڕانەوە بە پاڵپشتی وەسف توانیویەتی وێنەیەکی جێژبەخشی هونەریمان بۆ دروستبکات،بەڵام وەسفی سروشت و چوار وەرزی گوندەکە مەبەستی سەرەکی شاعیر نییە بەڵکو لەبری ئەوە پێمان دەڵێت لەناو ئەو گوندە چی ڕوودەدا و دەڵێت :

دێیەك چ دێ ؟!

لە زاری ئاگردانییەوە

سەدان داستانی گەرم و گوڕ،

سەدان ڕازی خۆشەویستی،

دەپرژاندە دڵی پاکی ڕۆڵەکانی ،(محەمەد،٢٠١٨،ل١٨٣)

شاعیر لێرەوە دەست لەوەسفکردنی خودی گوندەکە و سروشت و جوانییەکەی هەڵدەگرێت و دەست دەکات بە گێڕانەوەی ئەو ڕووداوانەی کە لەم گوندەدا ڕوویانداوە.ئەویش گێڕانەوەی(داستانی ئەڤینی سێوەخان)کە لەم چیرۆکە شیعرەدا سەرجەم ڕەگەزەکانی وەك (گێڕانەوە، دیالۆگ ،مۆنۆلۆگ ،کەسێتی،ڕووداو ، کات ، شوێن ،پلۆت،وەسف)هەیە.ئاشکرایە کە شاعیر بۆ گێڕانەوەی ڕووداوەکانی نێو

چیرۆکە شیعرەکەی پێویستی بە تەکنیکەکانی وەک (دیالۆگ ، مۆنۆلۆگ ، فلاشباک) دەبێت .کە سەرجەم ئەم تەکنیکانەیش لە چیرۆکە شیعرەکانی ئەنوەر قادر دا، بە دی دەکرێت.

یەکەم / دیالۆگ :

دیالۆگ واتە گفتوگۆ لە نێوان دوو کەس یان زیاتر،کە لە ئەنجامی هەردوو کردەی (گوتن + بیستن) دێتە بوون.دیالۆگ لە سەرجەم چیرۆك و ڕۆمان و داستان ...هتد هەیە .واتە بەشێوەیەکی گشتی لە سەرجەم ئەو بەرهەمانەدا هەیە،کە بەشێوەی پەخشان نووسراوە،ئەوەش بەهۆی پێکهاتە و مەودای فراوانی ئەو دەقە ئەدەبیانەی کە بەپەخشان نووسراون ،بەڵام ئەم ڕەگەزە کەمتر لە ژانری شیعردا جێگەی بووەتەوە،چونکە شیعر خۆی لەترپەیەکی خێرا لە سۆز و ئیلهام کە دەزێتە خەیاڵدانی شاعیرەوە ،ئەویش لەئەنجامی خەیاڵێکی تێژڕەوە لە مەڕ بابەتێکی دیاری کراو.بەڵام هەرچی ئەو ژانرانەیە کەسەر بە پەخشانن جگە لە خەیاڵ پێویستیان بەتوانای درێژەپێدان و ڕیکخستنی ڕووداوەکان و بیرکردنەوەیە لە ئەنجامی ڕووداوەکان،بۆئەم مەبەستەش پێویستیان بە دیالۆگی نێوان کارەکتەرەکان هەیە.کە ئامانجی ئەم دیالۆگەش لە دەق ئەدەبیدا بریتیە لە ((ئەرکی سەرەکی دیالۆگ پەردە لادانە لەسەر باگڕاوندی تێکست یاخود جۆری ڕەهەندی چیرۆکەکە بەگشتی ،خودی دیالۆگی کەسەکانیش ڕاستەوخۆ یان نا ڕاستەوخۆ گوزارشت لە سیما و تەنانەت ئاست وهێلی هزریان دەکەن وە خەسڵەت و پلەوپایەی قسەکەرەکانیش ئاشکرا دەکات))(حەسەن ،٢٠٠٩،ل١٥٥) واتە ئەوە دیالۆگە کە شاعیر دەیکات بەئامرازێك لە ڕێگەی کەسێتیەکانەوە، بۆئەوەی لە بری چیرۆك بەشیعر پەیامەکەی خۆی بگەیەنێت بە وەرگر.لەم دیوانەی ئەنوەر قادر دا چەندین دەق شیعری دەبینین،کە ڕەگەزی دیالۆگی تێدایە،کە شاعیر بەوپەڕی هونەرییەوە سودی لەم ڕەگەزە بینیوە ،وەك دەبینین لە شیعری (ئێوارەیە و کۆچ ئاگرە و ناکوژێتەوە) دیالۆگێکی نایابی هونەری دەبینین ،کە لەنێوان شاعیر و هەورەکاندا دێتە کایەوە ،،دەڵێت :

هەورەکانی ئاسمانی شار

بۆ باوەشی گۆماوەکەی ؛ دەربەند ؛ ئەفڕین

وتیان : نامە ... سڵاو ، هەواڵ

بۆ باوك و دایکت نانێری

ئەی نامەی ئەوانت ناوێ؟!

وتم ؛سیروان ؛ هەموو ڕۆژێ

هەواڵیانم بۆ ئەهێنێ . (محەمەد،٢٠١٨،ل٤٢)

وەك دەبینین دیالۆگێکی جیاواز لەم دەقە شیعرییەدا هەیە،کە ئەویش لە نێوان (هەور + شاعیر) دا، دێتە کایەوە،چیرۆکی پشتی دیالۆگەکە بریتیە لە بیرکردن و گەڕانەوە بە خەیاڵ بۆ زێدی شاعیر ،کە (دەربەندیخان) بووە،لەو سەردەمەی شاعیر لە بەغدا خوێندکاری زانکۆ بووە، شاعیر نایەوێت هەواڵی خۆی بۆ (دایك و باوك)ی بنێرێت بە (هەور)ەکاندا. چونکە ئاشکرایە (هەور) هەموو ڕۆژێك ئامادەگی نییە بەسەرییەوە جگە لەوەش وەڵامی (هەور)ەکان،دەداتەوە دەڵێت:من بەهۆی ڕووباری (سیروان)ەوە،کە هەموو ڕۆژێك ملی ڕێگە دەگرێت و سەر بەرەوخوار دەکەوێتە ڕێ،هەموو ڕۆژی هەواڵی نوێی (دایك و باوك)ی پێدەگات.شاعیر بەو پەڕی توانای هونەری خۆیەوە توانیویەتی دیالۆگێکی هونەری بەرز لە نێوان خۆی و هەورەکاندا بێنێتە کایەوە، کە لە چوارچێوەی پرسیار و وەڵامدایە،وەبەهۆی ئەوێنە شیعرییەوە کە لە دیالۆگەکەدا هەیە،خوێنەر تێدەگات کە هەورەکان لە خوارەوە بەرەو باکور واتا دەربەند دێن ،وە شاعیریش لە خواروو چاوەڕوانی شۆڕبوونەوی سیروان دەکات بۆ پێگەیشتنی هەواڵی زێدەکەی خۆی. جگە لەم هۆنراوە شاعیر لە چەندین شیعری دیکەیشدا بەهۆی دیالۆگەوە پەیامێکم بە وەرگر دەگەیەنێت ،بەڵام گرنگترین لایەنی هونەری ئەوەیە ،کە دیالۆگەکەلەنێوان شاعیر و شتە بێگیانەکاندا ڕوودەدات کە توانای (وتن و بیستن)یان نییە، وەك دەبینین بە هەمان شێوە شاعیر لە هۆنراوەی (گوڵسورخی لە هەرێمی مەرگا سۆزئەکا)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دیالۆگ لە نێوان (قسەکەر + پۆلێ مەل ،درەخت) ئەنجام دەدات و دەڵێت :

پۆلێ مەلی سەرکەشم دی بۆ وڵاتی بەفر ئەڕۆیشتن

وتم بۆ کوێ؟

درەختم دی نیازی کۆچی سارای هەبوو

وتم بۆ کوێ ؟!

لە بەرزایی بێدەنگیا ... من ئەسووتام

لە دامێنی خامۆشیا ... وەستابووم هەر ڕائەمام

وتیان هەتاوی ئەم شارە مردوویەکە

لەتابوتی هەورەکاندا ڕاکشاوە

وتیان هەتاوی ئەم شارە شێ سوارێکە

سەرتاپای نوقمی خوێناوە... (محەمەد،٢٠١٨،ل٤٢)

لەم چیرۆکەشیعرەدا، شاعیر هەردوو ڕەگەزی (مۆنۆلۆگ و دیالۆگ) بەکاردەهێنێت،وەك دەبینین لە دیالۆگەکەدا ، لە شێوەی پرسیار و وەڵامدا لەنێوان شاعیر و پۆلی مەل ،لەگەڵ شاعیر و درەختدا درووستبووە،پاشان شاعیر لە ڕوانگەی ئاورەبوونی باڵندەکانەوە ،لە ناخی خۆی دەڕوانێت کە چۆن نوقمی بێدەنگی بووە ،تا کاتێک ئەم بێدەنگیە دەشکێت،پرسیار لێکراوەکان وەڵام دەدەنەوە، خوێنەر هەست بە جیاوازی لە وەڵامی هەریەکێك لەم دووانە دەکات ،کە وەڵامی (پۆلە مەلەکە) ئەوەیە ،کە وەڵامی پرسیاری (بۆ کوێ) دەدەنەوە و هۆکاری ڕۆشتنەکەیان ڕوون دەکەنەوە، کە لە وەڵامی مەلەکانەوە دەردەکەوێت ،کە هەتاوە وەك مردوویەك لە سەر پشتی هەورەکان ڕاکشاوە.دیارە ئەمەش بەهۆی ئەوەی کە وەرزەکە زستانە و شاعیر لە یەکەم دێڕدا ئاماژەی پیکردووە بە خوازەی (وڵاتی بەفر).پاشان درەختەکان وەڵامی ئەو پرسیارە دەدەنەوە ،ئاخۆ بۆچی بەرەو سارا کۆچ دەکەن و دەڵێن ئەمانیش بەهۆی ئاورنەدانەوەی خۆرەوە لێیان بڕیاری کۆچی سارایان داوە.واتە دیالۆگەکە لە ڕێگەی تەکنیکی بەکەسکردنی شتەکانەوە و هێنانە قسەی بێگیانەکاناوە دروستبووە ،کە ئەوە بۆخۆی شێوازێکی تازە و داهێنانێکی ئەدەبی گرنگ بوو کە شاعیر پەی پێ بردووە هەر لەسەرەتای ئەزموونی شیعر نووسینیەوە.

دووەم/ مۆنۆلۆگ :

مۆنۆلۆگ زاراوەیەکە،کە لە زمانی کوریدا هەندێکجار وشەی (ناخگۆیی)بۆ بەکاردەهێنرێت،کە یەکێکە لەو تەکنیکانەی شاعیر لە ڕێگەیەوە بەناو ناخی خۆیدا ڕۆدەچێت و ئەوەی دەیەوێت لە دیالۆگێکی ڕاستەوخۆدا نەیڵێت لێرەدا بە پەنهانی بۆ خوێنەری ئاشکرا دەکات .ئەم تەکنیکە زیاتر لە چیرۆك و ڕۆماندا بەکاردەهێنرێت ،بە بەراورد بەشیعر ((ڕۆماننووس بەهۆیی دوانی ژوورەوە(مۆنۆلۆگ) وێنەی کەسایەتیەکانمان بۆ دەکێشێ))(سەڕاج ،٢٠٠٧،ل١٣)،بەڵام وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا لە ئەنجامی پێکداچوونی ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی (شیعر و چیرۆك) ئەوا چیرۆکەشیعر درووستبووە ،لە چیرۆکە شیعریشدا ،شاعیر پەنا بۆ ئەم ڕەگەزە دەبات .چونکە لە چیرۆکە شیعریشدا وەك چیرۆکی ئاسایی کارەکتەر هەیە،شاعیریش بۆ پیشاندانی چۆنیەتی بیرکردنەوە و ئاشکراکردنی لایەنی دەروونی و ئەقڵی کارەکتەر ڕێگە دەدا بەهۆی مۆنۆلۆگەوە ئەو کەسێتیە خۆی بۆ خوێنەر ئاشکرا بکات ((مۆنۆلۆگ یەکێکە لە بنەما سەرەکیەکانی وێنەکێشانی بارودۆخی کارەکتەر ورۆڵی سەرەکیش لە ڕووداوەکان دەگێرێت وپێویستی بەوەڵام دانەوەی خێرای هیچ یەکێك نییە ، دوور لە کارلێکی گوێگر بەڕێوە ئەڕوات))(فەرەج،٢٠١٢،ل١٦٠) واتە بە پێچەوانەی دیالۆگەوە ،لە مۆنۆلۆگدا کەسی گوێگر بوونی نییە،تەنانەت هەندێکجار پێویستی بە قسەکەریش نییە،بەڵکو ئەوەی هەیە تەنها بیرکردنەوە وەرگێڕانی بیر و خەیاڵی کارەکتەر بۆسەر وشە.جا ئەم وشە بهێتە گوتن یان نەیەت.لە نێو بەرهەمە شیعریەکانی ئەنوەر قادر دا، چەند نمونەیەکی شیعریمان بەرچاو دەکەوێت ،کە شاعیر پەنای بردووەتە بەر ئەم تەکنیکە و سودی لێ بینییوە .وەك لە شیعری

(وەرەخوری...ئەی خواکەی غەریبان،لە کلکەی هەوری ئاڵەوە وەرە خواری!)دەردەکەوێت،ئاشکرایە هیچکاتێك نەبووە مرۆڤ بەرامبەر بە خودا قسەی خۆی بکات رووبەڕوو،واتا قسەکردن لە گەڵ خودا روونەداوە لە شێوەی دیالۆگدا (جگە لە گفتوگۆی چەند پێغەمبەرێك بەرامبەر بەخودا)واتە مرۆڤ ئەو کاتەی داوای شتێك لە خودا دەکات هاوشێوەی دیالۆگێکی ئاسایی چاوەڕێی وەڵام نییە ڕاستەوخۆ،بەڵکو مرۆڤ بە پەنهانی و لە نێو دڵی خۆیدا ڕاز و نیازی خۆی بۆ خودا ئاشکرا دەکات.چونکە دەزانێت خودا دەتوانێت داوەکەی ببیستێت بە بێ دەنگ هەڵبڕین و قسەکردنیش.بەڵام ئەوەی لەم ناونیشانەدا دەخوێنرێتەوە ،هەڵچوونێکی دەروونی زۆر شاعیرە بەرامبەر بە دۆخی ئەو سەردەمەی کوردستان کە چەند مانگێك پاش نسکۆی شۆڕشی ساڵی ١٩٧٥ نووسیویەتی واتە لەم دەقەدا شاعیر بانگی مانەوەی بەهێزی خۆی دادەت و دەڵێت :

خۆ من چەمە زستانەنیم، هەر هاوین هات هەڵپرووکێم

ئەستێرەنیم ،شەونەبێ نەتوانم بفڕم

خۆریش نیم، بە باڵە مەلە،بەڕۆژدا ئاسمان تەی بکەم

چۆن کپ ئەبم ؟!(محەمەد،٢٠١٨،ل٦٥)

شاعیر لێرەدا دەنگی هاواری ناخی خۆی بە گوێی خودادا دەدات،دەیەوێت بڵێت هەرچەند شکستمان بێتە ڕێ بەڵام ئێمە کۆڵنادەین شاعیر خۆی وەك نوێنەری گەل وێنا دەکات ((ئەم دەقەی ئەنوەر قادر لە پایزی ساڵی ١٩٧٥ دا نووسراوە،نزیکەی شەش مانگ لەدوای هەرەسی شۆڕشی کوردی ...دەنگی شاعیر دەنگی ناوەوەی کوردە،ئەودەنگەی کە ناشێت بە ئاسانی کپ بکرێت یان بکوژرێت ڕاستە لەدەرەوەڕا شۆڕش شکستی پێدەهێنرێت ،بەڵام دەنگی گەل لە ناوەوە ڕا دەنگێکی زیندووە،دەنگێکە ئەگەرچی لەلایەن ئەویترەوە نابسترێت ،بەڵام ئامادەبوونی هەیە))(هەورامان،٢٠١٨،ل ١٧٤)واتە شاعیر ئەگەر تەنها لە ناخی خۆیشیدا بێت پاڵپشتی خۆی دەکات و بەخۆی دەڵێت ئەم وەك (ئەستێرە)نییە،گەر شەونەبێت نەتوانێ دەرکەوێت،بەڵکو ئەم مرۆڤێکە لە هەموو بونەورێکی سەرزەوی بەهێزترە.خۆی لە(خۆر)یش پێ بەهێزترە ،کە تەنها لە ڕۆژدا دەتوانێت دەرکەوێت و لە سنوری ڕۆژ لایدا بوونی ئەویش نامێنێت ، بەڵام بەگەڵ ئەوەیشدا بەهێز و نەبەزی شاعیریش بێ سنوور نییە،بەڵکو شاعیر ئەوە بەبیر خۆی دێنێتەوە کە ئەویش لە کات و ساتێکی دیاریکراودا ئاوادەبێت و کپ دەبێتەوە،دەڵێت:

گەر شێت نەبم من لەکوێ ودەست لە ملی وڵات کردن لە کوێ؟!

گەر شێت نەبم من لەکوێ و هەڵمژینی هەلاڵەی لێوی

؛کابوڵ؛ی یار لەکوێ ؟! (محەمەد،٢٠١٨،ل٦٨)

شاعیر لێرەدا ،بە پێچەوانەی پێشووە وە ،دەست لەو خەونەی خۆی هەڵدەگرێت و بەخۆی دەڵێت ،(گەر شێت نەبم) واتە شاعیر رووی دەمی لە خۆیەتی و خۆ بە کەسێکی کامڵ نازانێت لەبەر ئەوەی پێشتر بیری لە (دەست لە ملکردنی وڵات) کردبووەوە.پاشان شاعیر وەك ئەوەی نا ئومێد بووبێت لە هەموو مرۆڤەکان تا قسەی دڵی خۆییان بۆ بکات ، هەر بە بێدەنگی و لە نێو دڵی خۆیدا ڕوو لەخوا دەکا و دەڵێت :

من نامەوێ لە وڵاتی غەریبیدا سەری تاسەم بنێمەوە

من دڵ ...دڵم لەبۆتەی لەشما غەریبە

ئەی خواکەی غەریبان تۆ!

لە کلکەی هەوری ئاڵەوە بە پێی پەتی

کەی دێیت و کەی پەیامێ بۆ مە دێنی و

کەی بە هەموو جیهان ئەڵێی :

ئا ئەمانە جگەرگۆشە بێ نازکەوتووەکانی منن؟!(محەمەد،٢٠١٨،ل٦٨)

ئەم مەنەلۆگەی شاعیر لە ئاستێکی بەرزی هونەریدایە، کە لە شێوەی پرسیارێکی بێوەڵامدا ،قسەی ناخی خۆی دەکات ،وەك نیشاندان

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

و دەربڕینی نارەحەتی و ناخۆشی ژیانی خۆی بۆ خودا..لە هەمانکاتدا دواکارە لە خودا کە جیهان ئاگادار بکاتەوە (لە بێنازی)وبێ دەوڵەتی وبێدەرەتانی گەلی کورد کە شاعیر وەك نوێنەرو پەیامنێری ئەوان دێتەگۆ.کە لەسەرەتادا شاعیر شکات لە حاڵی خۆی دەکات کە تەنانەت(دڵ) ی خۆیشی لێی(غەریب) بووە،و دەیەوێت جێیبهێڵێت.واتە سکاڵاکە جارێ خودییە و جارێکیش گشتییە.بەڵام هیچ سکاڵایەکیان چاوەڕوانی وەڵامی گوتن نییە، بەڵکو چاوەڕوانی وەڵامی کردەییە.واتا مەنەلۆگ لێرەدا لە چوارچێوەی بیرکردنەوەیەك لە داهاتوو هەروەها گلەییەك لە ڕابردوودا ،کە لە ناخی شاعیردا پەنگی خواردبووەوە نیشان دراو.

سێیەم/ فلاشباك :

فلاشباك وەك تەکنیکێك لە تەکنیکەکانی گێڕانەوە شاعیر پەنای بۆ دەبات نزیکە لە مۆنۆلۆگەوە سەر بە لایەنی شەپۆلی هۆشە ((ئەم تەکنیکە پتر بایەخ بە لایەنی سایکۆلۆژیی کەسایەتی سەرەکی دەدات..ڕاکردنە لە جیهانی دەرەکی و پەنابردنە بە جیهانی ناوەکیی خود)) (ئەسوەد،٢٠١١،ل٢٣٣) سەرەڕای نزیکییان لەیەکدی ، بەڵام فلاشباك جیاوازیی هەیە لەگەڵ مۆنۆلۆگ ،چونکەمۆنۆلۆگ دەکرێت کردەیەکی تا ڕادەیەك خۆویستی بێت یاخود بیرکردنەوەیەك بێت لە داهاتوو ،بەڵام فلاشباك هەر وەك لە ناوەکەیەوە دەردەکەوێت گەڕانەوەیە بۆ ڕابردوو بۆیە هەندێك جار لێکۆڵەرەوانی ئەدەبی لەبری وشەی فلاشباك ،زاراوەی (دواخراو) بەکاردەهێنن ،کە مەبەست لێ گێڕانەوەی ڕووداوێکە کە پێشتر ڕوویداوە بەڵام ڕووداوەکە باس نەکراوە لە کاتی خۆیدا،گێڕانەوەکە دواخراوە((واتە گێڕەرەوە (حیکایەتخوان) کاتی ئێستای گێڕانەوەکە ڕادەگرێت و دەست دەکات بە گێڕانەوەی ئەو ڕووداوانەی کە لە زەمەنێکی دوور بەر لە گێڕانەوەی ڕووداوەکە ڕوویانداوە،بە مەبەستی پێدانی زانیاری زیاتر بە خوێنەر))(ئیبراهیم،٢٠١٥،ل٥٣)واتە گێڕەرەوە لە ڕێگەی گێڕانەوەی خەیاڵی یەکێك لە کارەکتەرەکانەوە،گێڕانەوەی ئەو ڕووداوەی ئێستا ڕادەگرێت و ڕووداوە کۆنەکە بەشێوەی فلاشباك دەگێڕێتەوە،ئەوەش یەکێکە لەتایبەتمەندیەکانی فلاشباك ئەوەیە کە خۆنەویستانە ڕوودەدات ،لە ئەنجامی بەرکەوتنی یەکێك لە هەستەکانی وەك (بینین ،بیستن ، بۆنکردن ، تامکردن ، دەستلێدا)وە کارەکتەرەوە دەگەڕێتەوە بۆ بیرکردنەوە لە ڕابردوو ((فلاشباك هێنانەوەی ڕووداوێکی ڕابردووە لە ڕێی زەینی کارەکتەرەکانەوە وتێکەڵکردنی لەگەڵ ئێستا ... لێرەدا ئاستی یەکەمی گێڕانەوەکە ڕادەگیرێت و دەگەڕێتەوە بۆ باسکردنی ئەوڕووداوەی لەڕابردوودا ڕوویداوە.فلاشباك کردەیەکی لە پڕو بێ بەرنامەیە،لەدەرەوەی ویستی مرۆڤە))(عەلی، ٢٠١٥،ل١٥٤) (ئەنوەر قادر)ی شاعیر لە چەندین چیرۆکە شیعردا ،زۆر بەلێهاتووی سوودی لەم تەکنیکە وەرگرتووە .وەك دەبینین شاعیر لە چیرۆکە شیعرێکی دیکەدا بەناوی (غەریبی) ڕووداوێکمان بۆ دەگێڕێتەوە کە بەسەر (مەولانا خالیدی نەقشبەندی)دا ،هاتووە،بەڵام لە دوای ڕووداوی یەکەم (مەولانا خالید خۆی دەبێتە گێڕەرەوە ڕوداوێکیتر کە بەهۆی فلاشباکەوە ڕوویداوە و دەڵێت :

مەولانا بەوگەورەییە،

ڕۆژێ دوو دوو،

تەنەکە ئاوی بەسەر شان،

بۆ تەکیەکەی شێخی (دەهلەوی) دەهێنا،

لەڕێ لایدا ،تۆزێ دانیشت ،نەختێ ڕاما،

هۆن...هۆن فرمێسك بەسەر ڕوویدا قەتارەی بەست،

لە پەنجەرەی تەکیەوە (شێخ) چاوی لێ بوو،

شێخ بانگی کرد وتی: خالیدا!

لە لێزمە فرمێسکی ئەمڕۆت نەگەیشتم!

وتی: قوربان ئەو ئافرەتەی،

که بەتەنیشتما تێپەڕیوو...

ڕووخساری هەر لە ڕووخساری دایکم دەچوو،

هەرکە بینم،سلێمانیم کوچە کوچە هاتە پێش چاو،

یەکسەر ئاگرم تێ بەربوو،دڵم پڕبوو،

ببورە لێم ،خۆت دەزانی قوربان سۆز و

قوربان کەڵکەڵەی نیشتیمان .... (محەمەد،٢٠١٨،ل١٣١-١٣٢)

شاعیر لێرەدا بەهۆی سود وەرگرتن لەتەکنیکی گێڕانەوە،ڕووداوێکمان بۆ دەگێڕێتەوە ،کە ئەو ڕووداوەیش ڕووداوێکی دیکەی بەهۆی فلاشباکەوە لە هەناوی خۆیدا هەڵگرتووە،کە ڕووداوی یەکەم پیشاندانی (مەولانا خالیدی نەقشبەندی)یە،کە بە شان ئاو بۆ تەکێی شێخەکەی دەبات،لەو کاتەدا دا دەنیشێت و دەست بەگریان دەکات بەهۆی فلاشباکەوە،پاشان بەهۆی گێڕانەوەی هۆکاری گریانەکەی بۆ شێخەکەی،خوێنەریش لە هۆکاری گریانەکەی تێدەگات و لە گێڕانەوەکەیدا ئاماژە بە (بینین ژنێك) دەکات ،کە لە یەك کاتتدا (دایك+سلێمانی) ی بە شێوەی فلاشباك هێناوەتەوە یادی مەولانە.شاعیر وەك گێڕەرەوەی هەمووشت زان،خۆی دەرنەخستووە بەڵکو بەشێکی گێڕانەوەکی بۆ کارکتەرەکان جێهێشتووە ((شاعیر زۆرجار بگێڕەوەی لاوەکیش دێنێتە ئاراوە،بەڵام ئەمانە زۆر بەکەمی ڕۆڵ دەگێڕن)) (ڕەئوف،٢٠٠٩،ل١٥٨) ئەوەش دەبێتەهۆی ئەوەی ،کە خوێنەر زیاتر چێژ لە خوێندنەوەی چیرۆکەشیعرەکە ببینێت و پێ بەپێ لەگەڵ ڕووداوەکانی نێویدا بڕوات. ئەم چیرۆکە شیعرە کە ئەم ڕووداو بەسەرهاتانەی تێدایە لەگەڵ دیالۆگ و فلاشباك هەموو کەرەستەی نووسینی چیرۆکن،بەڵام شاعیر بەهۆی توانا و سەلیقەی ئەدەبی خۆیەوە لەشێوەی چیرۆکە شیعرێکدا دایرشتووەتەوە و گێڕانەوەی کردووە بە هۆکارێك بۆ وەسف کردنی چەند ڕووداوێك و دەرخستنی لایەنی دەروونی کارەکتەرێکی نێو ڕووداوەکان ،کە (مەولانا خالیدی نەقشبەندی)یە.

ئەنجام :

١-جیاکردنەوەی ژانرە ئەدەبییەکان هاوشانە لەگەڵ پێشکەوتن و تێگەیشتنی زیاتری مرۆڤ لە بابەتە ئەدەبییەکان و لەم ڕێگەیەوە کارکراوە بۆ دیاریکردن و تەرخانکردنی ژانرێکی تایبەت بۆ بابەت ومەبەستێکی دیاری کراولە کۆندا هەوڵدراوە هەر ژانرێك و ڕیسا ویاسای تایبەت بەخۆی هەبێت.لەگەڵ سنورێکی دیارکراودا .

٢-لەگەڵ گۆڕانی سەردەمەکاندا و بەرەوپێشچوونی زیاتری کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی هەوڵدرا بۆ کاڵکردنەوەی ئەوسنورەی لە نێوان ژانرە ئەدەبییەکاندا هەبوو،پاشان بەهۆی لێك نزیك کردنەوەی ژانرە ئەدەبییەکان بوو بەهۆی سەرهەڵدانی هەندێك ژانری نوێی وەك (چیرۆکە شیعر) و پوکانەوە و بەسەرچونی سەردەمی هەندێك ژانری وەك (داستان و حیکایەت) .

٣-چیرۆکە شیعر وەك ناوەڕۆك و مەبەست ڕەگ و ڕیشەی مێژووی هەیە ،لە نێوئەدەبی کودیدا،بەڵام وەك لەبەرچاوگرتنی تەکنیك وفۆڕمی نوێ زیاتر بۆ دوای سەرهەڵدانی گروپی ڕوانگە دەگەڕێتەوە لەئەدەبی هاوچەرخی کوردیدا.

٤-ئەنوەر قادر محەمەد وەك شاعیرێکی هاوچەرخ توانیویەتی بەسوود وەرگرتن لە ڕەمزە کلتوریی وفەرهەنگییەکانی نێوئەدەبی کوردی چەندین چیرۆکەشیعری بەپێز بنووسێت،کە دەتوانرێت بەشێکی زۆر لەخەسڵەت وتایبەتمەندیەکانی چیرۆکە شیعری تێدا دەستنیشان بکرێت .

٥-گێڕانەوە ،کە لە کۆندا ڕەگەزی سەرەکی پێکهێنەری چیرۆك و داستان و بابەتە پەخشانئامێزەکان بووە،بەڵام لە ئەدەبی هاوچەرخدا لە نێو شیعریشدا ڕۆڵی خۆی گێڕا،بەتایبەتی لە نێو چیرۆکەشیعر دا ،وەك ڕەگەزی سەرەکی ڕۆڵێکی بەرچاوی هەیە،بەیەکێك لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی دیارکردنی چیرۆکە شیعر دیاری دەکرێت .

٦-ئەنوەر قادر محەمەد ،توانیویەتی زۆر بەهونەریانە سود لە ڕەگەزی گێڕانەوە ببینێت ، چ لە ڕێگەی گێڕانەوەی ڕاستەوخۆوەبێت یاخود تەکنیکەکانی دیکەی گێڕانەوەی،وەك (دیالۆگ ،مەنەلۆگ ،فلاشباك)بووبێت،کەبێگومان شاعیر لە گێڕانەوەکاندا ڕەچاوی کورتبڕی و ڕستەی شیعرییکردووە،کە بەهۆیەوە سیمایەکی ئیستاتیکی و چێژێکی هونەری تایبەتی بەخشیوە بە چیرۆکە شیعرەکانی.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لیستی سەرچاوەکان :

پەرتوکە کوردییەکان :

١-ئەسوەد ،نەوزاد ئەحمەد،(٢٠١١)، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی ڕەخنەیی ،چاپخانەی بینایی ، سلێمانی .

٢- حسەین ، هەڤاڵ ئەبوبەکر ،(٢٠٠٧)چەشنە ئەدەبی و ڕۆژنامەنووسیەکان و ڕەنگدانەوەیان لە(ژیان و ژین)دا ١٩٢٢-١٩٥٠، چاپخانەی شڤان ، سلیمانی .

٣- خەزنەدار ،مارف ،٢٠٠٢،مێژووی ئەدەبی کوردی – بەرگی دووەم ، چاپی یەکەم ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،دەزگای بڵاوکردنەوەی ئاراس ، هەولێر .

٤-ڕەئوف ، لوقمان ، (٢٠٠٩)،بنەماکانی مۆدێرنە لە شیعرەکانی شێرکۆ بێکەسدا،چاپی یەکەم ،دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، سلێمانی .

٥-ڕەسوڵ:تەها ئەحمەد،(٢٠٠٩)، فەنتازیای داخراو ،چاپخانەی کارۆ،بەڕێوبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی ،سلێمانی .

٦-ڕەشید ،د.فوئاد ، (٢٠٠٥)، ناسنامەی دەق ،چاپی یەکەم ،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، هەولێر .

٧- سەراج:عەبدوڵڵا ، (٢٠٠٧) بەرەوئاستانەی ڕۆمان و گۆشەنیگاکان ، ،دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم ، سلێمانی .

٨-عزیز،شکری ،) ٢٠١٠) ،تیۆری ئەدەب ،و.سەردار ئەحمەد گەردی ، چاپخانەی ماردین،هەولێر.

٩- هەورامان ، د.محمەد ئەمین محەمەد نوری ئەمین ، (٢٠١٨)،ژانرە ئەدەبیەکان ،چاپی دووەم ،چاپخانەی ئەزمەڕ،سلێمانی.

فەرهەنگ :

١٠-خاڵ،شێخ محمد ، (٢٠٠٥)،فەرهەنگی خاڵ،چاپی دووەم ،بڵاوکراوەی ئاراس،هەولێر.

١١-عومەر ،د.موحسین ئەحمەد ، (٢٠١٢)،فەرهەنگی ئەدەبی ،چاپخانەی حەمدی ، سلێمانی .

پەرتوکە عەرەبییەکان :

١٢-تليمه ،د.عبدالمنعم ،(١٩٧٦)،مقدمه فى النثر الادب ،دار الثقافه للطابعه و النشر،قاهره .

١٣- ويلك،رينية-وارين،اوستن،١٩٨٧،نظرية الادب،ت.محي الدين صبحي ،المؤسسة العربية للدراسات والنشر،بيروت،لبنان.

١٤- امين،آحمد،٢٠١٢،آلنقد آلآدبى،مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافةمدينة تصر،القاهرة .

نامە ئەکادیمیەکان :

١٥- ئیبراهیم ،سەمیر ئەحمەد،٢٠١٥،هونەرەکانی گێڕانەوە لە ڕومانەکانی (خوسرەو جاف)دا.(نامەی ماستەر)پێشکەشی ئەنجومەنی کۆلێژی زمانی زانکۆی سەلاحەدین،هەولێر کراوە.

١٦-حەمە ئەمین ، باخان ئەحمەد ، (٢٠١٤) ،شیعری چیرۆکئامێز لە ئەدەبی کوردیدا(بە کەرەستەی کرمانجی خواروو) ساڵانی ١٩٩٠-٢٠٠٠، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی

١٧- حەسەن : مەریوان عومەر، (٢٠٠٩) ، سیما وخەسڵەتی کارەکتەر لەکورتەچیرۆکی کوردیدا ١٩٢٥ – ١٩٥٠،تێزی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی ،سلێمانی .

١٨-عەبدولوەهاب ،کوردستان نادر ، (٢٠١٥)، تیۆری بونیادی دەق لە دەقەکانی شێرکۆ بێکەسدا ، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر .

١٩-عەلی، سروە طاهیر ، (٢٠١٥)، بنیاتی هونەری لە کۆمەڵە چیرۆکی «هەڵۆ»ی»ڕەووف بێگەرد»دا.،نامەی ماستەر ،زانکۆی سلێمانی ، سلێمانی .

٢٠-غفور ،عبدالصمد قادر ، (٢٠١٥) ، ژانرەکانی ئەدەب لە گۆڤاری هەتاودا ، زانکۆی سەڵاحەددین ، هەولێر.

٢١-فەرج-سنور قادر، (٢٠١٢)، تەكنيك لە كۆمەڵە چيرۆكی ((گوڵی ڕەش))ی شێرزاد حەسەن دا.نامەی ماستەر،زانكۆی سلێمانی ، سلێمانی
.

گۆڤاری ئەكاديمی :

٢٢-بەكر،هيمداد حوسێن ، عەبدولوەهاب ،كوردستان نادر، (٢٠١٦)،دەق واڵا و دەق ئاوێتە دوو فۆرمی تازەی ژانرە ئەدەبييەكان ،گۆڤارا زانكۆيا زاخۆ ، ژمارە(٢) ، زاخۆ .

٢٣- -محمد ،أ.م .د.عبدالقادر حمەامين،١٤٣٦هـ، مجلە الآستاد،العدد ٢١٤،المجلد الآول. بغداد

گۆڤاری ئەدەبی :

٢٤-ڕەشيد،د.فوئاد، (٢٠٠١)،دەق ئاوێتە ناو و ناسنامە « كێشەی ئاوێتەبوونی ژانرە ئەدەبييەكان لە ئەدەبی هاوچەخی كورديدا،گ.ڕامان ،ژمارە ٦٥،ل ٣١-٣٢، هەولێر .

٢٥- سەراج،عەبدوڵلا، (٢٠١٢)، زمان ،ڕۆمان و جوانييەكانی گێڕانەوە،گۆڤاری هەنار ، ژمارە ٧٧.ل١٠ ، سلێمانی .

٢٦-محەمەد،ئەنوەر قادر، ٢٠١٦،كورتەيەك لە ئەزمونی شيعر و نووسين ،گۆڤاری باران ،ساڵی يەكەم ژمارە ٢ ، سلێمانی .

ديوان :

٢٧-محەمەد ، ئەنوەر قادر ، (٢٠١٨)، زريان – زايەڵە –زنار – نسار ،ناوەندی بلاوكردنەوەی ئەندێشە ، سلێمانی.

پەرتوكی ئينگليزی :

28- Jameson ,Fredric, 1981, The political Unconscious; Narrative as a Socially symbolic Act ,London.

پێواژۆی درکپێکردنی دروستەی نووسین لە زمانی کوردیدا

شیلان عومەر حسێن[١]

[١]بەشی کوردی ، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی ، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: shilan.hussein@univsul.edu.iq

Abstract

This research entitled (Cognitive Processing for Writing structure in the Kurdish Language) aims to describe the mental processing behind a certain text, which is firstly the plan processing that includes producing thought and organizing ideas. Secondly, there is transfer (change) processing of the thought-related inputs and conceptual contents of the thought output that is considered as the production of the text. Thirdly, there is a review processing, which includes reviewing both reading and writing from the beginning. Since the writing processing is a mental processing, having its own regulations, competencies and skills; so the working memory rates the mental processing for the process of writing, because the main function of this memory is to restrict the processes of receiving information by human being and processing them. These are the topics that have been presented in the first section of this research.

In the second section, the smallest unit in the writing structure in the Kurdish language was taken to activate the mental processing, which is the paragraph, where the composing parts of the paragraph, their combinations and components were presented, according to the mental processing for the thought-related inputs of the text production, through which the cognitive processing of composing the writing structure has been examined and examples from the Kurdish language have been presented to validate this hypothesis.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢١/١/٣١ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/٣/١٥ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	shilan.hussein@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢١ پ.ی. د. شیلان عومەر حسێن، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

خلاصة البحث

هذا البحث المعنون (معالجة ادراك تركيبة الكتابة في اللغة الكوردية) يهدف الى وصف المعالجة العقلية وراء نص معين، والتى هي اولا معالجة التخطيط التي تشمل انتاج الفكر وتنظيم الافكار، وثانيا معالجة تحويل (تغيير) المدخلات الفكرية والمحتويات المفهومية لناتج الفكر والذي يعتبر كانتاج النص. وثالثا فان هناك معالجة المراجعة والتى تشمل المراجعة من البداية لكل من القراءة والكتابة. بما ان معالجة الكتابة هي معالجة عقلية والتى لها ضوابطها ومؤهلاتها ومهاراتها، فان الذاكرة العاملة تقوم بمعادلة هذه المعالجات العقلية لعملية الكتابة، لان الوظيفة الاساسية لهذه الذاكرة تعتبر تقييد عمليات استقبال المعلومات لدى الانسان ومعالجتها. وهذه هي المحاور التي تم تقديمها في الفصل الاول من هذا البحث.

في الفصل الثاني، تم اخذ اصغر وحدة في تركيبة الكتابة في اللغة الكوردية لتفعيل هذه المعالجات العقلية، والتي هي عبارة عن المقطع المكتوب (بركراف)، حيث تم تقديم الاجزاء المكونة للمقطع المكتوب وتركيباتها ومكوناتها، حسب المعالجات العقلية للمدخلات الفكرية لانتاج النص، حيث تم من خلالها فحص المعالجات الادراكية لتكوين تركيبة الكتابة وتم تقديم نماذج من اللغة الكوردية للتحقق من الفرضية.

کلیلەوشە: پێواژۆی درکپێکردن، یادگەی کارکەر، دەستپێداگەیشتنەوەی کۆزانیاریی، پێکهێنانی کۆزانیاریی، تێکردەبیرییەکان، ناواخنە چەمکییەکان.

پێشەکی:

پێواژۆی نووسین پێواژۆیەکی فیزیکیی و ئاوەزییەو ڕێککارو توانستو لێهاتوویی خۆی هەیە، مەبەستی ئەم توێژینەوەیە پەسنکردنی ئەو پێواژۆ ئاوەزییانەیە لە پشت دەقێکەوەن و پێواژۆ فیزیکییەکان بەرجەستەیدەکەن، کە ئەوانیش پێۆاژی پلاندانانە، کە بەرهەمهێنانی بیرو ڕێکخستنی بیرەکان لەخۆدەگرێتو دواتر پێواژۆی گۆڕینی تێکردە بیرییەکانو ناواخنە چەمکییەکانە بۆ دەرکردەی بیر، کە بەبەرهەمهێنانی دەق دانراوە، لەگەڵ ئەمانەشدا پێواژۆی پێداچوونەوەیە کە سەرلەنوێ و خوێندنەوەو نووسینەوە لەخۆدەگرێت، پێکیاندەهێنن و یادگەی کارکەر ڕێژی ئەم پێواژۆ ئاوەزییانەی کردەی نووسین دەکات، چونکە ئەم یادگەیە ئەرکی سەرەکی بە کۆتوبەندکردنی کردەکانی وەرگرتنی زانیاری مرۆڤ وچارەسەرکردنی دانراوە، ئەم تەوەرانە لەبەشی یەکەمی ئەم توێژینەوەیەدا خراونەتەڕوو.

بۆکارەکیکردنی ئەم پێواژۆ فیزیکیی و ئاوەزییانە بچوکترین یەکەی دروستەی نووسین لە زمانی کوردیدا وەرگیراوە، کە پەڕەگرافەو بەپێی پێواژۆ ئاوەزییەکان لە تێکردە بیرییەکان بۆ بەرهەمهێنانی دەق، بەشەپێکهێنەرەکانی پەڕەگراف و دروستەو پێکهاتەیان خراونەتەڕوو، بۆ شیکردنەوەو لێکدانەوەی ئەم پێواژۆیانەش ڕێبازی پەسنی شیکاریی کاربێکراوە، بەگشتی ئەم لیکۆڵینەوەیە مۆدێلی پێواژۆی درکپێکردنی نووسینی تێدابەکاربراوە ، کە تیایدا پشکنین بۆ پێواژۆ درکپێکردنی پێکهێنانی نووسین دەکات و نموونەی زمانی کوردی بۆ پاساودانی گریمانەکان پێشکەشدەکات.

بەشی یەکەم: زمانی نووسینو پێواژۆی درکپێکردن:

١/١) زمانی نووسین:

زمان «پێرەوێکی کردەی پەیوەندیی و لەیەکگەیشتنەو ئامرازێکی مامەڵەکردنی کۆمەڵایەتییە، کە تیایدا دروستە ڕێزمانییەکان بۆ دەربڕینی (چەمك/بیر/واتا)،لە دەوروبەردا بەکاردەهێنرێن، لە شێوەی چەشنەکانی زمان(ئاخاوتن،نووسین، ئاماژە، وێنە...تاد) »(حسەین،٢٠١١، ٧) دا. زمانی نووسین وێناکردنی ئاخاوتنەو شێوەیەکی زمانە، یان فۆڕمێکی گرنگو میکانیزمێکی بەرجەستکراوی پێراگەیاندنی بیرە، یاخود بیرێکی گەڵاڵەکراوە، کە بە هۆی کەناڵی ئاخاوتنەوە دروستدەبێتو دەنوسرێتەوە، یان نووسین، نواندنی زمانە بە بەکارهێنانی هێماو ئاماژە، کە بە پێرەوی نووسین ناسراوە، یاخود نووسین بە «کردەی بە کۆدکردنی پەیامو گۆڕینی بیر بۆ زمان پەسنکراوە(Byren، ١٩٨٨، ٧»، سەرەتای پێواژۆی نووسین بۆ وێنەو نەخشو هەڵکۆڵینو نووسینی سەر ئەشکەوتەکان دەگەڕێتەوە، بە پوختی پەسنکردنی پێواژۆی زمانی نووسین بەم هاوکێشەیە دەنوێنین:

١- نووسین ⟵ (بیر+بابەت= بروا)

ئەم هاوکێشەیە کرۆکی پێواژۆی نووسین بەرجەستە دەکات، بەوەی کارامەیی نووسەر لەوەدایە کە بتوانێت بیرەکانی لە ڕێی بابەتەوە بکاتە بروا لای خوێنەرەکانی، بە شێوازو هونەرێکی وەها کە کاریگەریی و وروژاندن لای خوێنەر دروستبکات، شێوازی نووسینیش «بەو ڕێگەو شێوازو تەکنیكو میکانیزمە ناسراوە، کە نووسەرێك بۆ نووسینی بابەت بۆ جەماوەرەکەی هەڵیدەبژێرێت»(المسدی، ١٩٨٢، ٧)، بەهۆی شێوازەوە دەتوانین نووسەر دیاریبکەین، یاخود شێوازی نووسین چەمکی دۆزەرەوەی ئەو هەڵبژاردنانەیە، کە نوسەر بەپێی دنیابینی خۆی پەنا دەباتە بەر هەڵبژاردنی کۆمەڵە وشەیەكو چەشنە دروستەیەکی سینتاکسیی و سەر لەنوێ ڕێکخستنەوەی وێنەکان لە ئاوەزداو دارشتنەوەی لە چوارچێوەی نووسیندا، بە چەشنێك کە وروژاندنو کاریگەری لای بەرامبەر دروستبکات، بەهۆی جۆراوجۆری شێوازی نووسینەوە، دەتوانین جۆراوجۆری بیرکردنەوەی نوسەرەکان دیاریبکەین، نووسین کە پێواژۆیەکی فیزیکیی و ئاوەزییە، ڕێککارو توانستو لێهاتوویی خۆی هەیە، بۆ پەسنکردنی لایەنی ئاوەزیی و درکپێکردنی کردەی نووسین، ڕێبازو میتۆدی جۆراوجۆر هاتوونەتەئاراوە، لەم باسەدا ڕێبازی درکپێکردن بۆ شیکردنەوەی پێواژۆکانی زمانی نووسین بەکاربراوە، بەگشتی ڕێبازە درکپێکردنییەکان بۆ دروستەی نووسین، بۆ ساڵانی ١٩٨٠ دەگەڕێنەوە، بەتایبەت لای (Hayes and Flower 1980)، لێکۆڵینەوە نوێیەکانی ساڵانی ٢٠٠٠ بەدواوە، هەوڵیاندا لەوە بگەن، کە چۆن سنورداریی پێرەوی درکپێکردنی مرۆڤ ، پێواژۆکانی کردەی نووسین کۆتوبەنددەکات، گەشتوونەتە ئەو بڕوایەی، کە یادگەی کارکەر(زانیارییەکان بە سێ چەشنە یادگەدا تێپەڕدەبێت):

١.یادگەی هەستی: ئەو زانیاریيانەی لە ڕێگەی هەستەوەرەکانەوە وەردەگیرێن دەچنە ناو پێرەوی چارەسەرکردنی زانیارییەکانەوەو بەجفرەدەکرێن واتە یادگەی هەستی، کە توانای مانەوەی زانیاریی تێیدا زۆر کەمەو لەبیر دەچنەوە ئەگەر مامەڵەی پێویستیان لەگەڵ نەکرێت.زانیارییەکان بە چرکە دەمێننەوە.

٢. یادگەی کارکەر- کورت-خایان: لە کردەی زانیارییەکاندا رِۆلَی هەیە، تا زانیارییەکان کورتبن، زیاتر دەمێننەوە لێرەدا، تا زیاتر لە هەستەوەرێك بەکاربهێنرێت زۆرتر ئەو زانیارییە دەمێنێتەوە. زانیارییەکان بۆ چەند خولەکێك دەمێننەوە.

٣. یادگەی درێژ-خایان: زانیارییەکان بۆ ماوەیەکی درێژ(لە یەك خولەك-تا کۆتایی تەمەن) بەردەوامدەبێت. زانیارییە هەمیشەییەکان، کۆزانیاریی، فەرهەنگ.. لەم چەشنەن، بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە(کەمال،٢٠١٢)(خەلیل،٢٠١٣).

Working Memory)، بەرپرسە لە پێواژۆ درکپێکردنەکانی کردەی نووسین، بەپێی ئەوەی یادگەی کارکەر خۆی بە کۆتوبەندکەرێکی سەرەکی کردەکانی زانیاری مرۆڤ وچارەسەرکردنی دانراوە، لە واقیعدا یادگەی کارەکەر توانای دەستکاریکردنو تاقتکردنی زانیارییە کاتییەکانی هەیە، لەمەوە وتراوە «نووسین بارکراوە بە زیاتر لەوەی کەهەیە، یاخود پڕترە لەوەی کەهەیە»(Hayes and Flower ، 1980،

٣٣٦)، ، زۆرێك لە توێژینەوەكان لێكۆڵینیان لە كاركردنی ئاوەزی نووسەر كردووە، بەوەی كارامەیی‌و بەهرەمەندیی نووسەر لەوەدایە، كە لەساتەوەختی گوزەركردنی زانیارییە كاتییەكان بە یادگەیدا ڕاستەوخۆ مامەڵەیان لەگەڵدا دەكات‌و چارەسەرییاندەكات، چونكە زانیارییەكان لە یادگەی كاركەردا كاتیین‌و بە خولەك دەمێننەوەو زووگوزەردەكەن، بۆئەمەش لێهاتوویی نوسەر دەكەوێتەوە سەر بەكارهێنانی ستراتیژە كاراكانی بەڕێوەبردنی كردەی نووسین و بریتیین، لە بەگەڕخستنی زیاتر لە هەستەوەرێك‌و سەرنجدان‌و وردەكاریكردن‌و پراوەكردن‌و ئاگایی‌و ئەزموونكردنی زانیارییەكان‌و تاقیكردنەوەیان، بەمەش ئاوەزمەندیی‌و بەهرەمەندیی‌و هونەرمەندیی نوسەر هەمبەر بە كەسانی ئاسایی دەردەكەون، پێواژۆكان بەرجەستەكەری ئەم گریمانەیەن.

٢/١) پێواژۆی دركپێكردنی زمانی نووسین:

بۆ پەسنكردنی مۆدێلی پێواژۆی دركپێكردنی كردەی نووسین، دوو بابەت هەژموونی بەسەر تیۆرە دەروونییەكانی پێواژۆی دركپێكردنی كردەی نووسیندا گرتووە، ئەوانیش: «١. نووسین بریتی نییە لە گواستنەوەی بیرەكان بۆ دەق بە تەنها، بەڵكو لەگەڵیشیدا بریتییە لە خولقاندنی ناواخنەكان‌و تەنیی تانوپۆی بابەتەكانە بەپێی پێویستی وەرگرەكان. ٢. لەبەرئەوەی كردەی نووسین لە تێكچڕژاوی ڕستێك لە پێواژۆوە جیاوازەكان پێكهاتووە، بەوەی هەم كردەو پێواژۆیەو هەمیش بەرهەمە، ئەمەش پێویستی بە توانستی باڵای یادگەی كاركەرە، بۆ ئەمەش پێویستە نووسەر پەرە بە ستراتیژە كاراكانی بەڕێوەبردنی كردەی نووسین بدات»(Galbraith،٢٠٠٩ ، ٧)، لەمەشەوە خودی نووسین وەك بەرهەمهێنانی دەق بریتیە، لە مۆدێلی پێواژۆی دووانەیی كە لە كارلێكی نێوان پێواژۆی بیركردنەوەی باڵاو كارامەییە ئاوەزییە باڵاكان‌و پێواژۆی زمانەوانی كە بەرهەمهێنانی هەموو دەقێك لەخۆی دەگرێت پێكهاتووە، لە تیۆری شارەزایی نووسینی (Hayes & Flower ١٩٨٦)دا ، بە پوختی بۆ ئەم مۆدێلە جیاكاریی لە نێوان سێ پێواژۆی كرۆكی نووسیندا كردووە، «یەكەمیان پلاندانان، كە بەرهەمهێنانی بیرو ڕێكخستنی‌و دەستنیشانكردنی ئامانج وەك پێكهاتەكانی دیاریكراون. دووەم، گۆڕین كە وەرگێڕان‌و گواستنەوەی پێكهاتەی پلانە بۆ دەق، بە واتا پێواژۆی گواستنەوەی ناواخنە چەمكییەكانە بۆ فۆرمە زمانییەكان. سێیەم، پێداچوونەوە، كە خوێندنەوەو نووسین لەخۆدەگرێت، ئەم پێواژۆیانەش بەپشتبەستن بە دووجۆر زانیاریی بەگەڕدەخرێن:ا. بەرجەستەكردن‌و نواندنی ئەو زانیارییانەی لە ژینگەی دەوروبەرەوە وەردەگیرێن، كە ئەركی نووسین‌و بەرهەمهێنانی دەق لەخۆدەگرێت. ب. كۆزانیاریی هەڵگیراو لە یادگەی درێژ-خایاندا، ئەمیش ئاگایی لەسەرباس‌و مۆدێلی وەرگران‌و بەرنامەی نووسین‌و یاساو دەستوری زمان‌و زانینی پێوەرەكانی دەقێكی نموونەیی لەخۆدەگرێت» (Galbraith ، ٢٠٠٩ ، ٨)، لەمەوە دەبینین سروشتی گەڕانەوەو دوبارەبوونەوەو زنجیرەیی پێواژۆكان لەم مۆدێلەدا خاڵێكی بنەڕەتییەو هەریەك لە پێواژۆكانی(پلاندانان‌و گۆڕین و پێداچوونەوە)، وەك بنەمایەك لەهەموو چركەیەكی كردەی نووسیندا ئەگەری ڕودانییان هەیەو ئەمەش لەخۆیدا ئاماژە بە پێواژۆ دركپێكردنییەكانی كردەی نووسین دەدات، زیاتر لەوەی ئاماژە بە قۆناغەكانی كردەی نووسین بدات، هەماهەنگیی نێوان ئەم پێواژۆیانە بەرپرسیارێتی چاودێرو بەگەڕخەرو بەئاگاهێنەرەوەیەكە، كە لەم مۆدێلەدا بە مۆنیتەر/ بەگەڕخەر دەستنیشانكراوەو ڕۆڵی كارای لە ڕێژیكردنی پێواژۆكانی نووسیندا هەیە، بڕوانە هێڵكاری(١):

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

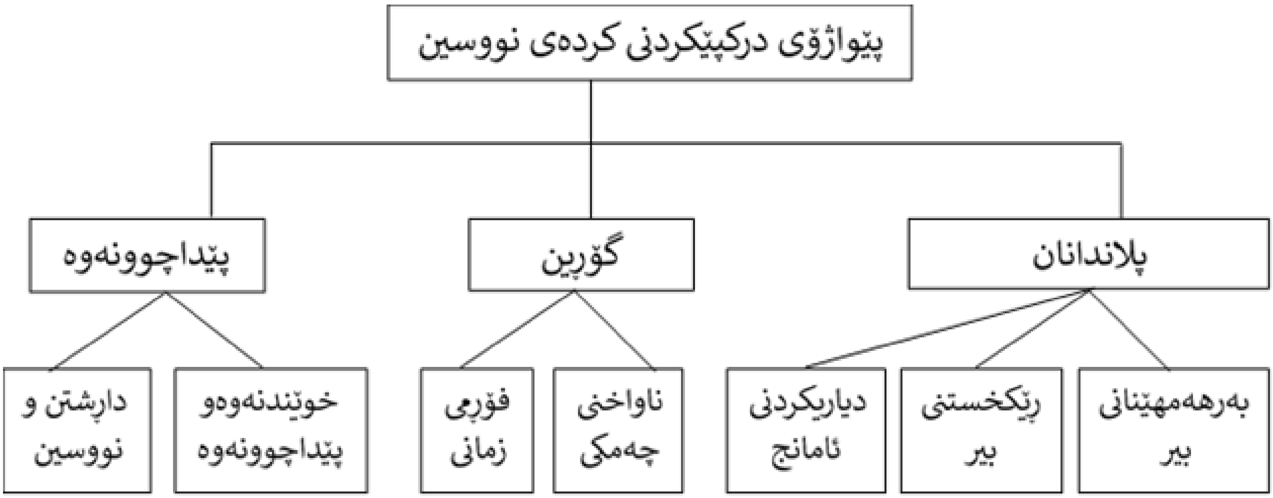

هێلکاری(١)

پێواژۆی درکپێکردنی کردەی نووسین

یەکێك لەدەرەنجامە ئەرێنییەکانی ئەم مۆدێلە ئەوەیە کە پەسنی جیاکاری لە نێوان نووسەری شارەزاو پسپۆڕو نووسەری نوێدا کردووە، بە واتایەکی دی جیاکاری لە نێوان نووسینی نموونەیی‌وبالاو نووسینی سەرەتاییدا کردووە، بەوەی نووسەری نموونەیی بنیادی ئامانجەکانیان بە شێوەیەکی وردترو فراوانتر دەنوێنن‌و پەرەدان بەم نواندنە لەسەرانسەری نووسینەکەدا بەردەوامدەبێت‌و بەتایبەت لە پەرەدان بە ئامانجە ڕەوانبێژییەکانی سەرتاپای دەقەکەداو بەکارهێنانی بەمەبەستی گەڕانەوە بۆ ناواخنی دەقەکە، لەکاتێکدا نووسەری سەرەتا/نوێ، پشت بە ئامانجە ناواخنییە بەرجەستەییەکان/کۆنکرێتییەکان دەبەستێت، لەمەوە نوسەری نموونەیی پێواژۆی پلاندانان فراوان‌و وردتردەکاتەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە نواندنە چەمکییەکانیان وردترە بۆیە پێویست دەکات پێواژۆکانی تری گواستنەوەو پێداچوونەوەش زۆر وردەکارانەتر بکات، لەبەرئەوەیە نووسەری نموونەیی هەڵسەنگاندن بۆ نووسینەکەی بەپێی ئەرکی سەرەکیی پەیوەست بە ئامانجەکەی دەکات نەك بەپێی ئەوەی ئایا ئەم دەقە گوزارشتکارە یان نا، بۆئەمەش بەبەردەوامی پێداچوونەوەو ڕێککاریی بۆ نووسینەکەی دەکات. Bereiter & Scardamalia (١٩٨٧) ئەم جیاوازییەیان، بە جیاوازی نێوان «مۆدێلی دەربڕینی کۆزانیاری نووسین‌و مۆدێلی گۆڕین‌و گواستنەوەی کۆزانیاریی نووسین، پوختکردۆتەوە» Galbraith، ٢٠٠٩، ١٢).

مۆدێلی درکپێکردنی نووسین بەگشتی جەخت لە کردەی بیرکردنەوە بۆ بەرهەمهێنانی دەق دەکاتەوە ، بەوەی سروشتی بیرکردنەوە لەپشت دەقەوە دەکەنە پێوەر، بەتایبەت لەکارەکانی دواتری Hayes (١٩٩٦) دا ، (Hayes) بەم شێوەیە پێداچوونەوەی بۆ پێکهاتەکانی پێواژۆکانی درکپێکردنی کردەی نووسین کردووە، بەوەی «پێکهاتەی پلاندانان یەکێکە لە پێکهاتەکانی یەکەی کردانەوەو گشتیترە، پێواژۆی گۆڕینیش بە بەرهەمهێنانی دەق ناودێریکردووە، پێواژۆی پێداچوونەوەش، وەك کردەیەکی لێکدراوو تێکچڕژاوی نێوان پێواژۆوە بنەڕەتییەکانی لێکدانەوەی دەق، کردانەوەو بەرهەمهێنانی دەق لەخۆدەگرێت، لەوەش زیاتر یادگەی کارکەر لەم مۆدێلەدا وەك مۆدێلی یادگەی کارکەری فرە پێکهاتەیی، نەك وەك سەرچاوەو ژێدەرێکی گشتی بەکاربراوە»(Hayes، ١٩٩٦، ١٦-١٣).

Kellogg (٢٠٠١) مۆدێلی یادگەی کارکەری لە نووسیندا پێشکەشکردووەو بەپێی ئەم مۆدێلە، یادگەی کارکەر لەسێ پێکهاتەی سەرەکی پێکهاتووە: «ناوەندی جێبەجێکار، بازنەی فۆنۆلۆژی، پادی وێنەکێشانی بینراوو شوێنیی»(Galbraith،٢٠٠٩، ١٤)، ناوەندی جێبەجێکار لە بەدەستهێنانەوەی زانیارییەکان بەرپرسە، لە یادگەی درێژخایانەوە، ڕێژیکردنی سەرنجدانەکان، سەرپەرشتکردنی پڕۆوەکە بەگشتی‌و هەماهەنگیکردنی چالاکی وەچە پڕۆوەکانی تر، ئەم پێکهاتە ناوەندییانە پاڵپشت‌و ڕێژی کردەکانی وەچە پڕۆوەکانی لەلایەن بازنە/ زنجیرەی

فۆنۆلۆژییەوە دەکرێت، کە پارێزەرو هەڵگری کەرەستە زارەکییەکانە لە یادگەی کاراداو لەگەڵ پادی وێنەکێشانی بینراووشوێنیدا، کە پارێزەرەو هەڵگری کەرەستە بینراو و شوێنییەکانە لە یادگەی کارادا، بڕوانە هێڵکاری(٢):

پێواژۆی نووسین	پێکهاتەی یادگەی کارکەر		
	بازنەی فۆنۆلۆژی	ناوەندی جێبەجێکار	پادی بینراوو شوێنیی
پلان	√	√	√
گۆڕین	√	√	√
بەرنامەڕێژی		√	
جێبەجێکردن		√	
خوێندنەوە	√	√	
نووسین			√

هێڵکاری(٢)

مۆدێلی یادگەی کارکەر لە کردەی نووسیندا (Kellogg) (٢٠٠١))

Chenoweth & Hayes 2001 پەرەیان بەم مۆدێلەداو وردەکارییان لە بەرهەمهێنانی دەقدا بۆ ئەم پێواژۆیانە گەڕاندۆتەوە(Kellogg، 4 ،2008)و(Galbraith ، 2009، 11):

١.پێواژۆی دەستپێداگەیشتنەوەی کۆزانیاریی knowledge retrieval process: بریتیە لە کردەی گەڕاندنەوەو دەستپێداگەیشتنەوە بەو بیرانەی کە پێکهێنراونو کۆزانیاریی هەڵگیراون لە یادگەی درێژخایاندانو دەگۆڕێن بۆ دەق، کە بە گۆڕینی کۆزانیاریش پەسنکراوە، ئەمەش بە سەرلەنوێ پێداچوونەوەو ڕێکخستنەوەی کۆزانیاریی‌و هەڵاوێرکردنی یەکە جۆراوجۆرەکانی، کە لەبنیاتی کۆزانیاریدا هەن(بۆ وردەکاریی زیاتر بڕوانە(حسێن،٢٠١٤، ٤-١٠))، لەپێناو دارشتنی ناواخنی نوێدا بەئاکامدەگەیەنرێت.

٢.پێواژۆی پێکهێنانی کۆزانیاریی knowledge constituting process: بریتیە لە کردەی پێکهێنانی ناوەڕۆك، لەئەنجامی پەیوەستبوونی یەکەی هێمایی هەڵگیراو کە ناواخنکراوە لە پێڕەوی یادگەی سیمانتیکییدا، ئەو دەرکردەیەشی کە بەرهەمدێت بریتیە لە ڕێکخستنێکی ناوەکییانەی ناوەڕۆکەکان لە یادگەی سیمانتیکیدا، دەرەنجامەکەشی ئەوەیە کە ناوەڕۆکی نوێ دەتوانرێت وەك پێکهێنانی کۆزانیاریی لە یادگەدا هەڵبگیرێت.

بەشی دووەم: دروستەی نووسین لە زمانی کوردیدا:

١/٢) یەکەی نووسین:

ئەرکی ئەم بەشە پەسنکردنی ڕێککارەکانی بە کۆنکرێتکردنی ئەو پێواژۆ فیزیکیی‌و ئاوەزییانەی نووسینە، کە خودی کردەی نووسین دەنوێنن، ئەمەش بەبەرجەستەکردنی تێکردەبیرییەکانە لە ناو چوارچێوەی ڕستەکاندا، بەوەی کە کردەی نووسین بیرێکی گەڵاڵەکراوە بە تۆمارکراوی، دەپرسین ئەم بیرە چۆن گەڵاڵەدەکرێت‌و چۆن بە وشەو ڕستەکان دەهۆنرێتەوە؟ هەموو نووسینێك لە گردبوونەوەی دێڕەکان پێکهاتووە،

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دێڕێکیش دەگونجێت ڕستەیەك یان زیاتر بێت، بە کۆمەڵە ڕستەیەکی پەیوەستدار پێکەوە دەوترێت پەڕەگراف (Paragraph)، پەڕەگراف «کڵێشەیەکی نووسینەو گوزارشتکردنە لە بیرێك، کە بە کۆمەڵە ڕستەیەك هێمای بۆ دەکرێت»(Zemach& Islam، ٢٠١٢، ٩)،لە نووسینی ئەکادیمییدا پەڕەگراف بریتیە لە یەکەیەکی بچوکی نووسین و جەخت لە سەر یەك بیرۆکە دەکاتەوەو پەرەیپێدەدرێت، یان پەڕەگراف کۆمەڵە ڕستەیەکی پەیوەستدارە پێکەوە، کە دەربڕی یەك بیرە، دەکرێت بە تەنهاو سەربەخۆ بێت، یان درێژە بە بیری پەڕەگرافەکە بدرێت و ببێتە پێکهێنەری فۆرمەکانی تری نووسین، وەك:(وتار، نامیلکە، چیرۆك، ڕۆمان،...).

پەڕەگراف بە «گروپێکی (٣-١٠) ڕستەیی، واتە (٥٠-١٠٠) وشەیی، کە دەربارەی یەك سەرباسە(تۆپیك) دانراوە»سەرەتای هەموو پەڕەگرافێکیش بەوە دەناسرێتەوە دەبێت بۆشاییەك بەجێبهێڵرێت و لە کۆتایشدا خاڵێك دابنرێت»(Zemach& Rumisek، ٢٠١٢، ١١)، ئەمانە هێمان بۆ دەستپێکردن وکۆتایی بە پەڕەگراف و ئاماژە بەوە دەدەن، کە خوێنەر بزانێت بیری سەرەکی ئەم پەڕەگرافە لە کوێیەوە دەستپێدەکات و لە کوێدا کۆتایی دێت.

بە پوختی پەڕەگراف بە نووسینێکی بچوککراوە دانراوەو ئاشنابوون بە دروستەو پێکهاتەی پەڕەگراف لەخۆیدا پەسنکردنی دروستەو پێکهاتەی نووسینە بەگشتی، کەواتە پەسنکردنی دروستەی نووسین لە خستنەڕووی دروستەی پەڕەگرافەوە هەڵدەهێنجرێت و سەرچاوەدەگرێت.

٢/٢) دروستەی پەڕەگراف:

زاراوەی دروستە (structur) «مەبەست پێی چۆنێتی خستنەتەکیەکی کەرەستەکانە(توخمەکان و گۆکردنیان)، کە دەبێت توخمەکانی لەڕوی سینتاکسییەوە دروست و لەڕوی سیمانتیکییەوە ڕاست و لەگەڵ یەکتریدا گونجاو بن»(مەحوی،٢٠١١، ٣٧)، دروستەی پەڕەگرافیش ڕستێك لە توخم و پێکهاتە تانوپۆی ڕایەڵەکانی دەنەخشێنن، کە ڕستەکان و هەر ڕستەیەو بەپێی جێکەوتەو هاتنی لە دروستەی پەڕەگرافەکەدا بەشێکی پەڕەگرافەکە پێکدەهێنێت و بریتین لە(Zemach& Rumisek، ٢٠١٢، ١٢-١٧):

یەکەم: ڕستەی/ بەشی پێشەکی Introduction:

ڕستەی دەستپێکردن/سەرباسی/ سەرەکیشی پێدەوترێت، بریتیە لە ڕستەی بیری سەرەکی پەڕەگرافەکە، بە گرنگترین بەشی پەڕەگراف دانراوە، یەکەم ڕستەی پەڕەگرافەو دەکرێت لە ناوەڕاست یان کۆتایی پەڕەگرافیشدا بێت، بە ڕاستەوخۆیی بیری سەرەکی نوسەر لە ناو بەشی پێشەکیدایە، دەگونجێت دێڕێك بێت یان زیاتر، بەشی پێشەکیش پێکهاتووە لە:

ا. سەرباس(تۆپیك)/بابەت: ڕستەی سەرباسی بریتیە لە بابەتی سەرەکی ڕستەکە، ڕستەی گرنگی پەڕەگرافەکەن و هەموو بەشەکانی تری پەڕەگراف بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بەشەن.

ب. بیری سەرەکی: بریتیە لە تێڕوانین و بۆچوون و دیدگای نووسەر لەسەر سەرباس/بابەتەکە، یان ئەو هەوڵەی کە نووسەر دەیدات بۆ گواستنەوەی سەرنج و پەیامی خۆی دەربارەی سەرباسەکە بە خوێنەرانی، بە واتا خودڕوانینە لە سەرباس/ بابەتەکان و» بینی بابەتە بەچاوی خود»(حسەین، ٢٠٠٦، ١٢٣)،وەك:

١- خـوشـکـەکـەم باشترین هاوڕێمە.

سەرباس بیری سەرەکی

٢- بیرکردنەوە بنەمای زانستی زانیارییەکانە دەبێت ئاگایانەوئەرێنیانە ئاراستەی بکەین.

سەرباس بیری سەرەکی

ئەم بەشە کارەکیکردنی پێواژۆی پلاناندان لە خۆدەگرێت، بەوەی ئەو بیرەی کە نووسەر هەیەتی دەربارەی بابەتێك (لەئەنجامی دەستپێداگەیشتنەوە بە کۆزانیارییەکانی)، دەبێت بەم شێوەیە لە چوارچێوەی نووسیندا ڕێکیبخات.

دووەم: بەشی ناوەڕۆك tnetnoC:

بەدوای بەشی پێشەکیدا کۆمەڵێك ڕستە دێن، کە بەبەشی ناوەڕۆك یان پشتگیری دەسنیشانکراون و ئەرکی ئەم بەشە تاووتوێکردنو ڕونکردنەوەو پەرەپێدانە بە بیری سەرەکی ، کە پەیوەست بە سەرباسی بەشی یەکەم خراوەتەڕوو، لێرەدا پێویستە ئەو بیرە پەرەپێبدرێتو فراوانبکرێتو نووسەر بتوانێت کاریگەریو بڕوا لای بەرانبەرەکانی دروستبکات، ئەمەش دەکەوێتە سەر چۆنێتی گۆڕینو گواستنەوەی ناواخنە چەمکییەکان بە وشەو ڕستەکان لە دروستەی پەرەگرافەکەدا، کە پێواژۆی گۆڕین پەسندەکەن، بۆئەمەش ڕێبازەکانی نووسین لەم بەشەدا بەکاربراوە، دەتوانرێت بە گێڕانەوە، هێنانەوەی ڕاستیو بەڵگەنەویستی، شیکردنەوەو پەسنکردن، یان بەراوردکردنوئامارکردن، کە ئەمانە جۆری ڕێبازی نووسین وەك پەسنکردن\وەسفکردن، گێڕانەوەیی، بەراوردکردن، پۆلێنکردن، شیکردنەوەیی... دیاریدەکەن، هەموو ڕستەکانی بەشی ناوەڕۆك دەبێت پەیوەستبن، بەو بیرە سەرەکییەی لە ڕستەی سەرباسیدا خراوەتە ڕوو، ڕستەکانی ناوەڕۆك/پشتگیری ئەو ڕێگایانەن، کە ڕونیدەکەنەوە بیرەکە چۆن جێبەجێبکرێت یان بخرێتە ڕوو، بۆ کارەکیکردنی ئەم بەشە ، ئەو بیرەی لە نموونە(٢)دا خراوەتەڕوو، لە پەرەگرافی (١)دا خراوەتەڕوو، بەشێوەیەك ئەو بەشەی کە تۆخکراوە بەشی پێشەکییەو ئەو بەشەشی هێڵی بەژێردا هاتووە

بەشی ناوەڕۆکە:

١.بیرکردنەوە بنەمای زانستی زانیارییەکانە، دەبێت ئاگایانەوئەرێنیانە ئاراستەی بکەین. <u>Loa Tzu لەم بارەیەوە دەڵێت:" وریای بیرکردنەوەکانت بە دەبن بە وشە، وریای وشەکانت بە دەبن بە کردار، وریای کردارەکانت بە دەبن بە خو، وریای خوەکانت بە دەبن بە کەسایەتی، وریای کەسایەتیت بە دەبن بە چارەنوس، بەم پێیە بیرو بیرکردنەوەکانمان دەبنە سەنگی مەحەك بۆدیاریکردنو ڕەنگرێشتنی کەسایەتیمان لە داهاتووماندا</u>، بۆیە دەبێت وریایانەوئاگایانەوئەرێنیانە بەپرۆسەی بکەین، تا کەسایەتیەکی دروستمان هەبێت.

سێیەم: ڕستەی/ بەشی کۆتایی/ ئەنجام:

ئەو بەشەی پەرەگرافە کە کورتە یان سەرنج یان تێچین دەدات، لەسەر بیرە سەرەکییەکەی بەشی پێشەکی، ڕستەکانی بەشی کۆتایی، ئەرکییان داخستنو کۆتایی هێنانە بە بیری پەرەگرافەکە، ئەمەش بە گەڕانەوە بۆ بیری سەرەکی پەرەگرافەکە دەبێت، بەوەی وشەو فرێزە (کلیلیەکان)ی ڕستەی سەرباسی دوبارە بکاتەوە، یان پارا وشەو پارافرێزو پارا ڕستە بکرێنەوە، یان ئەنجامێك بە دەستبهێنرێتو بخرێتەڕوو، بڕوانە ئەو بەشەی بەخواری نوسراوە لە پەرەگرافی(١)دا.

چوارەم: بەشی ناونیشان:

ناونیشان بریتیە لە ناوو پێناسەو پەسنکردنی ناواخنی نووسینەکەو ڕێنمویی و ڕێبەرێتی خوێنەر بۆ (بەرهەمەکە) دەکات، واتە ئەو دەبێتە کلیلو ڕێنموکار بۆ خاڵی سەرەکی نووسینەکە، هەمیشە ناونیشان بریتیە لە وشەو فرێزی پەیوەستدار، لە ڕستەی تەواوکەری پێکهاتووە، هەموو چەشنە وشەکانی ناونیشان دەبێت بە گەورەیی بنووسرێن، لە ناونیشاندا نابێت نیشانەی قسەی وەرگیراو هەبن، لە دانانی ناونیشاندا دەبێت ڕەچاوی ئەمانە بکرێت(بۆکانی،٢٠١٦، ٥٤):

١. کورتو پوختو بێت. ٢. وردو دیاریکراوبێت. ٣. گشتگیربێت، ناواخنی باسەکە لەڕووی(کێشە، ئامانج، کات، شوێنو دەوروبەر) لەخۆبگرێت.

پێنجەم: بەشی یەکێتیی بابەت:

یەکێتیی بابەت، بریتییە لە یەکپارچەیی هەموو ڕستەکانی پەرەگرافەکە لەڕوی بابەتەوە، بەواتا هەموو ڕستەکان بە سەرباسەکەوە پەیوەستبن و پەرە بە بیری سەرەکی بدەن، ئەگەر ڕستەیەك یان بابەتێك لە پەرەگرافەکەدا پەیوەست نەبن بە بیرە سەرەکییەکەوە، ئەوا پەرەگرافەکە لەڕوی یەکگرتنەوە، کەم بەها دەبێتو یەکێتی بابەتی تێدا ڕەچاونەکراوە.

شەشەم: بەشی پەیوەندیی لۆژیکی/پەیوەستبوونی بیریی:

پەیوەندییە بیرییەکان تایبەتمەندییەکی تری گرنگی پەرەگرافن، لە نووسیندا بیرەکان بە لۆژیکی ڕێکدەخرێن. بیرەکان و ڕستەکان لە ڕێکخستنێکدان کە چەمك بۆ خوێنەر بەرهەمدەهێنن، بەوەی هۆو ئەنجامەکان بە زنجیرەیی بەدوای یەکدا بێن، بیرۆکەکانی ناو ڕستەکان بە ڕیزبەندییەك ڕێکخرابن بەلای خوێنەرەوە واتا بگەیەنن، ئەگەر بیرۆکەکان بەشێوەیەکی لۆژیکی ڕێکخرابن ئەوا خوێنەر بەئاسانی دەتوانێت پەی بە پەرەسەندنی بیرۆکەکان بەرێت، خوێنەر بەخێرایی تێدەگات کە بیرۆکەی سەرەکی چییەو شوێنپێی بیرکردنەوەی نووسەر هەڵدەگرێت، بە پوختی پەیوەندی لۆژیکیی لە دروستەی پەرەگرافدا بەمانە دەنوێنرێن:

ا. بەهۆی وشە پەیوەستکەرەکانی، وەك (بەڵام، کەی، لەبەرئەوە، لەگەڵ ئەوەشدا...)، دەردەخرێ ئەم پەیوەندییەن.

ب. ڕێکەوتن و گونجانی هەڵبژاردەی تاف و کەس.

پ.ئەنافۆرو کاتەفۆر:بریتیە لە پەیوەندیی نێوان ناوو جێناوەکان، ئەنافۆر بریتیە لە کردەی دوبارەکردنەوەی وشەیەك، بەمەبەستی جەختکردنەوە یان کاریگەریی، یان سەرنجپێدان، لە ڕێزماندا جێناوەکان ئەم ڕۆڵەدەگێڕن"بە کردەی ئاماژەدانی جێناوێك بە هەبوویەکی پێش خۆی لە ڕستە یان دەقدا دەوترێت ئەنافۆر، هەرچی کەتافۆریشە بریتیە لە ئاماژەدانی جێناوێك بە هەبوویەك کە لە دوای جێناوەکەوە لە ڕستە یان دەقدا دێت»(فەرەج،٢٠٠٠، ٦٠، ٦٩)، وەك:

٤. سەگەکە پشیلەکە ڕاودەنێت، <u>ئەو</u> یاری لەگەڵ <u>ئەو</u>دا دەکات.

ئەنافۆر ئەنافۆر

٥.<u>ئەو</u> بەهێزترین کەسێتی هەیە، <u>ئەو</u> کەسێکی زۆر مەزنە، <u>ئەو</u> زۆر میهرەبانە، <u>ئەو</u>کەسە باوکمە.

کەتافۆر کەتافۆر کەتافۆر کەتافۆر

ت.خاڵبەندی:تەکنیکێکی زمانە، نیشانەکانی خاڵبەندی بریتین لە کۆمەڵە ئاماژەو هێمایەکی وێنەکراوی گۆنەکراو، کە نووسەر بۆ گەیاندنی واتایەکی دیاریکراو پەنایان بۆدەبات، یان خۆیان بۆ خۆیان لە ڕستەدا ئەرکێکی دیاریکراو دەبینن، وەکو پرسیاریی و سەرسوڕمان یان بۆ ڕێکخستنی ناوەڕۆکی دەقێكو خوێندنەوەی بەشێوەیەکی ڕاست بەکاردەهێنرێت.

حەوتەم: بەشی پەیوەندیی ڕێزمانیی :

بریتییە لەڕستەی ڕێزماندروستی واتادروستو بەکارهێنانی ئامرازەکانی پێکبەستن بۆ پەیوەستکردنی بیرەکانو بۆکەمکردنەوەی دوبارەبوونەوەی بێزارکەرانە، دەبێت ڕستە بەئاسانی ڕێنوییکەری ڕستەی دواتری بێت، لێرەدا بەچەند ڕێگایەك ئەم پەیوەندییە پەسندەکەین، ئەویش دوبارەکردنەوەی بیرەکان، پەیکاڵی جێناوەکان، وشە پەیوەستدارەکان، چوار چەشن وشەی پەیوەستدار دیاریکراون، هەموویان دەتوانرێن بۆ پەیوەستکردنی ڕستەکان یان ڕستیلەکان و بۆ پیشاندانی پەیوەندی بیرەکان بەکاربهێنرێن. ئەوانیش بریتین لە(Zemach& Rumisek، ٢٠١٢، ٢٢):

١.وشە سەرەکییەکان لە ڕستەکاندا key words: وشە سەرەکییەکان ئەو وشەو دەستەواژانەن، کە بۆ دەستپێکی ئاخاوتنو نووسین بەکاریاندەهێنین ، بەمەبەستی پەیوەستکردنی بیرەکان پێکەوە، ئەوان بەشێکی دروستەی ڕستەکان پێکدەهێنن، وەك ئەمانەی هێڵیان بەژێردا

هاتووه لە (٦، ٧)دا:

٦. پیرمدەکەوێتەوە ئەو رۆژەی کە......

٧. لە پیرم دێ سولەیمانی کە دارولمولکی بابان بوو

نەمەحکومی عەجەم نە سوخرە کێشی ئالی عوسمان بوو

٢. تەکخەر/ تەکخراو coordinators : تەکخەرەکان بریتین لە مۆرفیمی خستنەتەکیەکی (و، بەڵام، یان، لەبەرئەوە..)، کە دوو ڕستە/ ڕستیلەی سەربەخۆ دەخەنە تەکیەك بۆ دروستکردنو پێکهێنانی یەك ڕستە، وەك:

٨. دەمەوێت قسەی لەگەڵدا بکەم، بەڵام دەترسم.

٩. هاتم چاوم پێتانبکەوێت و بڕۆم.

٣. ڕستیلە: لە زماندا یەکەی بنەڕەتیو سەرەکی نووسین بریتیە لە ڕستە، ڕستەکان لە ڕستیلەکان پێکدێن، ڕستیلە بریتیە لە دەستەیەك لە وشەکان کە لە کەمترین باریدا دەبێت بکەرو کرداری لەخۆگرتبێت، یان دەستەیەکی وشەکانە کە بەدوای کرداردا دێن، کە تەواوکەری بیری ڕستەکەن پێکەوە، دوو چەشن ڕستیلە هەیە (ڕستیلەی شوێنکەوتوو/ سەربەخۆ).

یەکەم: ڕستیلەی سەربەخۆ: ئەو چەشنەیە کە بکەرو کرداری هەیەو دەتوانێت خۆبەخۆ واتابگەیەنێتو ڕستەیەو سەربەخۆیە، سێ ڕێگەمان هەیە بۆ خستنەتەکیەکی ڕستیلە سەربەخۆکان:

ا. لێکدانی ڕستیلەکان لەگەڵ مۆرفیمەکانی خستنە تەکیەکدا (تەکخەر):

مۆرفیمە تەکخەرەکان شوێنیان لەسەرەتای ڕستیلەی دووهەمدایە، کۆما هەمیشە لەپێش ئەمانەوە دێن. تەکخەرەکان نیشاندەری پەیوەندی نێوان دوو ڕستیلەن، نووسەر دەتوانێت کام تەکخەرەیان باشترین خزمەت بە مەبەستەکەی دەکات ئەوەیان هەڵبژێرێت، بۆنموونە:

مەبەستی نووسەر	تەکخەرەکان
بۆ زیادکردنی بیرێك	/ و/
بۆ نیشاندانی نێواندژی	/بەڵام، هێشتا/
پێشکەشکردنی ڕایەك / هەڵبژاردەیەك	/یان، نە....نە/
ئاماژەدان بە ئەنجامێك	/ لەبەرئەوە/
ئاماژەدان بە هۆکار	/ بۆ/

١٠. نانم خوارد و خەوتم.

١١. نەخۆشبووم، لەبەرئەوە نەهاتم.

ب. ڕێگایەکی دی بۆ لێکدانی ڕستە سەربەخۆکان، بەکارهێنانی کۆمایە، کۆما لە خاڵبەندیدا، کاتێك دوو ڕستیلە بە توندی بیرەکانیان پەیوەند بن پێکەوە بەکاردەهێنرێن، وەك:

١٢. دوو گۆڵی یارییەکی زۆر بڵاوە لەلای گەنجان، هەموو گەنجێك دەیزانێت.

پ. پەیوەستکەری ڕستە: پەیوەستکەری ڕستە شوێنی لە سەرەتای ڕستیلەی دووهەمدایەو لەپێشیەوە کۆما دێت، وەك تەکخەرەکان

نیشاندەری پەیوەندی بیرەکانی ناو دوو ڕستیلەکانن.

مەبەستی نووسەر	پەیوەستکەری ڕستە
بۆ زیادکردنی بیرێك	زیاتر لەوەش
بۆ ئاماژەدان بە ئەنجام	لەبەرئەوە/ لەسەرو ئەوەشەوە
ئاماژەدان بە ئەنجامێکی چاوەڕواننەکراو	لەگەڵ ئەوەی
بۆ زیادکردنی بیر	زیاتر لەوەش، هەروەها
بۆ کورتکردنەوە	لە کۆتاییدا، بەکورتی، بە پوختی
نیشاندانی چوونیەکی	هەروەك، وەکو، بەهەمان شێوە
نیشاندانی کات/ زنجیرە	یەکەم، دووهەم/ دواتر، کاتێك
نیشاندانی ئەنجام	بەم شێوەیە، وەك دەرەنجامێك، لەبەرئەوە
نیشاندانی پێچەوانە	بەهەرحاڵ، لەلایەکی ترەوە، بەپێچەوانەوە
نیشاندانی جەختکردنەوە	لەڕاستیدا، بەپێچەوانەی ئەمەشەوە
هێنانەوەی نموونە	بۆ نموونە، وەکو
بۆ ڕونکردنەوە	بە وشەیەکی تر، بەواتایەکی تر
گشتاندن	بەگشتی، سەرتاپا

١٣. کۆششی زۆرم کردبوو، لەگەڵئەوەی کاتێکم دانا بۆ بینینی هاوڕێکانم.

دووەم: ڕستیلەی شوێنکەوتوو:

ئەمان بکەرو کرداریان هەیە، بەڵام سەربەخۆو خۆبەخۆ ناتوانن لەسەر پێی خۆیان بوەستن، ئەمان شوێنکەوتوون ،لەبەرئەوەی لە وشەی لێکدەرو ڕستیلەیەکی سەربەخۆ پێکهاتوون، بڕوانە هاوکێشەی(٢).

٢.لێکدەر + ڕستیلەی سەربەخۆ = ڕستیلەی شوێنکەوتوو

١٤. کاتێك کە من تاوانبارکراوم بە تاوانێك.

١٥. لەکاتێکدا بەڕێگادا تێدەپەڕیم.

مەبەستی نووسەر	لێکدەر
بۆ ئاماژەدان بە کات	لەکاتێکدا، کاتێك، وەك، هەرکاتێك، پێش، دوا، تاوەکو، جارێکیان
بۆ ئاماژەدان بەشوێن	لەکوێ
بۆ ئاماژەدان بەهۆکار	لەبەرئەوە، هەرچەندەڤن بزانە کە
بۆ ئاماژەدان بە پێچەوانەیی	سەرەڕای ئەوە، لەکاتێکدا
بۆ ئاماژەدان بە ئەنجام	هەروەها.....کە

بە گشتی لێکدەرەکان ڕستیلەی شوێنکەوتوو و سەربەخۆ پێکەوە گرێدەدەن، بۆ پێکهێنانی ڕستە، لە گردبوونەوەی ڕستەکانیشدا پەرەگرافەکان بەرهەمدێن، بە پوختی بەرهەمهێنانی نووسین دەکەوێتەوە سەر چۆنێتی بەرهەمهێنانی پەرەگرافەکانو پەرەگرافەکانیش لەکارەکیکردنی پێواژۆ درکپێکردنەکانی دروستەی نووسینەوە سەرچاوە دەگرێت.

ئەنجام

١.نووسین پێواژۆیەکی فیزیکییو ئاوەزییو چالاکییەکی ژیرییە، لەکارلێکی نێوان پێواژۆی بیرکردنەوەی باڵاو کارامەییە ئاوەزییە باڵاکانو پێواژۆی زمانەوانی، کە بەرهەمهێنانی هەموو دەقێك لەخۆیی دەگرێت پێکهاتووەو بە پێواژۆوە درکپێکردنەکانی(پلاناندان، گۆڕین، پێداچوونەوە) پەسنکراون.

٢.کردەی نووسین پێرەوێکی تێکچرژاوی پێواژۆوە ئاوەزییەکانە، یادگەی کارکەر ڕێژی ئەم پێرەوە لەخۆدەگرێت، بۆیە کارامەیی نوسەر لەوەدایە چۆن ئەو زانیارییە کاتییانەی بۆماوەیەکی کەم لەم یادگەیەدا دەمێننەوە مامەڵەی لەگەڵدا بکاتو چارەسەریانبکات.

٣.دروستەی نووسین بە دروستەی پەرەگراف پەسنکراوە، هەرچی پێواژۆوە درکپێکردنییەکانە لە بەرهەمێنانی نووسیندا بەم پێکهاتانە بەرجەستەکراون، ئەوانیش:ناونیشان، پێشەکی، ناوەرۆك، یەکێتی بابەت، پەیوەندی لۆژیکی، پەیوەندی ڕێزمانی، کۆتایی /ئەنجام.

سەرچاوەکان

ا. بە زمانی کوردیی:

١. بۆکانی، سابیر(٢٠١٦)، میتۆدی توێژینەوەی زانستی، چاپخانەی چوارچرا، چاپی یەکەم، سلێمانی،

٢. حسەین، شیلان(٢٠١٤)، زمانو پەرەپێدانی مرۆیی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، سلێمانی.

٣. حسەین، هەڤاڵ(٢٠٠٦)، ضةشنة ئةدةبي و رِؤذنامةنوسيية‌كان و رِةنطدانةوةيان لة «ذيان و ذين»دا(١٩٣٢-١٩٥٠)، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

٤. خلیل، ناهیدە(٢٠١٣)، زمانپژاندنو دیاردە سایکۆفۆنۆلۆژییەکان لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

٥. فەرەج، هۆگر(٢٠٠٠)، پراگماتیكو واتای نیشانەکان، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

٦. مەحموود، ئاڤێستا(٢٠١٢)، پرۆسە سایکۆلۆژییەکان لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

٧. مەحوی، محەمەد(٢٠١١)، بنەماکانی سینتاکسی کوردیی، بەرگی یەکەم، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

ب. بە زمانی عەرەبی:

١. المسدی، عبدالسلام(١٩٨٢)، الاسلوبیە والاسلوب، الدار العربیە للکتاب.

پ. به زمانی ئینگلیزی:

1.David Galbraith, Stoke-on-Trent (2009), Cognitive Models of Writing, University of Southampton.

2.Hayes, J. R., & Flower, L. (1980). Identifying the Organization of Writing Processes. In L. W. Gregg, & E. R. Steinberg (Eds.), Cognitive Processes in Writing: An Interdisciplinary Approach (pp. 3-30). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

3.Hayes, J. (1996) A New Framework for Understanding Cognition and Affect in Writing. In: Carnegie Mellon University.

4.L. Flower, J. Hayes. (1981) A Cognitive Process Theory of Writing. Psychology College Composition and Communication.

5.Kellogg, R.T. (2008). Training writing skills: A cognitive developmental perspective. Journal of writing research, Saint Louis University | USA.

6.Zemach. D.E& Rumisek. L.A (2012). Academic Writing from paragraph ti essay. Macmillan.

7.Zemach & Islam (2012). Paragraph Writing from sentence to paragragh. Macmillan.

8.Byne.D(1988), Teaching Writing Skills,Logman, London.

وێنەی خوازەیی لە دیوانی (تەمەن)ی (ئەحمەد محەمەد)ی شاعیردا

ئیدریس محەمەد رضا[1]، ئیدریس عەبدوڵلا مستەفا[2]
[1،2] بەشی زمانی کوردی، زانکۆی سەڵاحەدین، شاری هەولێر، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: Edres76.em@gmail.com

الملخص

المجاز وفق ما لديها من أهمية، في أنتاج الصور الأدبية المختلفة، قد تساهم هذه الصور كلها في أنتاج الأقتصاد الكلامي، وصنع أيجاز جميل للكلام، و في كثير من الأحيان لا يدريك ذلك القارئ العادي، و أنما يدركها القارئ المختص، وتصنع الصور المجازية غرض الأيجاز الألفاظ في النص الأدبي، و تعطي لذة لقارئ النص، أذ بواسطتها تتغير طريقه الكلام العادي الى صور مختلفة.

المجاز هي أحدى الفنون اللتي تصنع أساسيات الأدب، و تعطي جمالا للنص الأدبي المطلوب طريقتها، و من هنا يقدم هذا البحث خدمة لتوثيق نصوص الشعراء المشار اليها في البداية.

الكلمات المفتاحية: المجاز ، المجاز البدهية ، المجاز المرسل، العلاقات المجازية.

كليلە وشەکان بریتین لە: خوازە، خوازەی ژیری، خوازەی رەها، پەیوەندییە خوازەییەکان.

المجاز هي أحدى الفنون اللتي تصنع أساسيات الأدب، و تعطي جمالا للنص الأدبي المطلوب طريقتها، و من هنا يقدم هذا البحث خدمة لتوثيق نصوص الشعراء المشار اليها في البداية.

الكلمات المفتاحية: المجاز ، المجاز البدهية ، المجاز المرسل، العلاقات المجازية.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
رێککەوتەکان	رێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢١/٢/٢٥ | رێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/٣/٢٤ | رێککەوتی بلاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Edres76.em@gmail.com
مافی چاپ و بلاو کردنەوە	©٢٠٢١ ئیدریس محەمەد رضا، پ.ی.د. ئیدریس عەبدوڵلا مستەفا،گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر رەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

The metaphor according to its importance in the production of different literary images, it contributes through these images to the production of verbal economics by producing a beautiful summary of speech, and in many cases the images of the metaphor are not perceived by the average reader, but rather by the competent reader. Metaphorical images make for the purpose of brevity the words in the literary text, and give pleasure to the reader of the text, as by means of them the way of ordinary speech changes into different forms.

Metaphor is one of the arts that creates the basics of literature, and gives beauty to the literary text required by its method. Hence, this research provides a service for documenting the texts of the poets referred to at the beginning.

Keywords: metaphor, intuitive metaphor, transmitted metaphor, impedance relations.

پێشەکی

یەکەم/ گرنگی ناونیشان

هەڵبژاردنی ناونیشان بۆ هەر توێژینەوەیەکی زانستی گرنگی تایبەتی خۆی هەیە، ئەمەش لەبەر ئەوەی ناونیشانی توێژینەوە دەبێتە بنەما بۆ خوێندنەوەیەکی زانستیانە بۆ ئەو بابەتەی لێکۆڵەر شرۆڤەی کردووە، ئێمە بە باشمان زانی بۆ ئەم توێژینەوەیە، ناونیشانی (وێنەی خوازەیی لە دیوانی تەمەنی ئەحمەد محەمەد)دا، هەڵبژێرین.

وێنەی خوازەیی وەك یەكێك لە بنەماكانی ڕوونبێژی، جێگەی سەرنج و تێڕامانی بەلاغییەکان بووە لە هەموو سەردەمەکاندا، لای کوردیش لە سەدەی ڕابردووەوە و بە تایبەتی لە حەفتاكانی سەدەی بیستەم، بووە بە بابەتێكی توێژینەوە و لای لێكراوەتەوە و شرۆڤەی شیعری هەندێك لە شاعیرانی پێكراوە.

دووەم/ ڕێبازی توێژینەوەکە

ڕێبازی توێژینەوەكە وەصفییە، چونكە توێژینەوەكە وەصفی حاڵەتی ئەو داهێنانە دەكات، كە شاعیر وێنەكانی پێ دروست كردووە.

سێیەم/ پێکهاتەی توێژینەوەکە

وەك هەر توێژینەوەیەكی تری زانستی، سەرەتای توێژینەوەكەمان بە ناونیشان و پێشەكییەكی پوخت دەست پێكردووە، دواتر توێژینەوەكەمان كردووە بە دوو بەشی سەرەكی.

لە بەشی یەكەم پێناسەی خوازەمان وەك لایەنێكی گرنگی ڕوونبێژی كردووە، لەڕووی وشەیی و زاراوەییەوە خوازەمان ناساندووە، هەر لەم بەشەدا بەڕیزبەندی ناوی ئەو بەلاغییانەمان هێناوە، ئەوانەی بە كتێب خزمەتیان بە كتێبخانەی كوردی كردووە، لە سەرەتاوە دەستیان بۆ ناساندن و ئاشناكردنی زانستی ڕەوانبێژی، بە خوێنەر و قوتابیانی بەشی كوردی كردووە، لایەنی (خوازە)مان وەك بابەتێكی پێویست بۆ ئەم توێژینەوەیە وەرگرتووە، هەندێك لەو جۆرانەمان باس كردووە، كە ئەوان باسیان كردووە و لە دیوانی شاعیریشدا نموونەمان بۆ بینیوەتەوە.

بەشی دووەمی توێژینەوەكەمان تەرخان كردووە، بۆ لێكدانەوەی ئەو بەیتە شیعرییانەی خوازە تیایدا بووە بە بنیاتی ڕوونبێژی، ئەمەش بە ڕیزبەندی لە جۆرەكانی خوازە، لەبەر ڕۆشنایی ئەو جۆرانەی باسیان لێوەكراوە و لە دیوانەكەدا نموونەمان بۆ بینیونەتەوە، لە كۆتاییدا چەند ئەنجامێكمان بۆ توێژینەوەكە بەدەست هێناوە و لیستی سەرچاوەكانمان دەستنیشان كردووە.

چوارەم/ كێشەی توێژینەوەكە

دیوانەکەی شاعیر پێویستی بە ڕوونکردنەوە هەیە، بۆ هەموو ئەو داهێنانانەی شاعیر دایهێناون لە شیعرەکانیدا، شیعرەکانی ئاسان و دڵگیر و پڕ وێنەی شیعرین، بەڵام لایەنەکانی ڕەوانبێژی و لەناو ئەم لایەنانەشدا (خوازە)، مەڵۆیەکی گەورەی بۆ خەرمانی ڕەوانبێژی خڕکردۆتەوە، لەبەر ئەوە پێویستی بە ڕوونکردنەوە هەیە بۆ داهێنانەکانی شاعیر.

بەشی یەکەم : خوازە وەك توخمێکی ڕوونبێژی

تەوەرەی یەکەم : خوازە چییە؟

لێرەدا لە هەر دوو ڕووی وشەیی و زاراوەییەوە پێناسەی وشەی (خوازە) دەکەین:

ا. لەڕووی وشەییەوە:

لە زمانی ئینگلیزیدا بە (Metaphor) دەنوسرێت و دەخوێندرێتەوە، ((شێوەیەکە لە شێوەکانی قسەکردن، کە تیایدا وشەیەك یان ڕەمزێك لەبری شتێك، یان کارێك دادەنرێت، بە هیچ جۆرێك واتاکەی لەسەری ناچەسپێت، ئەم وشەیە لە کۆتاییەکانی سەدەی پازدە لەلایەن فەرەنسییەکانەوە بەکار هاتووە و ئەوانیش لە یۆنانی کۆنیان وەرگرتووە، لە (metapherein›› to)ی یۆنانی وەریانگرتووە)) (Elizabeth Knowles, 2006, 1893).

خوازە لە زمانی عەرەبیدا پێی دەوترێت: (المجاز)، (مەجاز) بە هەندێ لەم واتایانە هاتووە:

((مجاز/ ناوی شوێنە لە (جاز ب) واتە: (بەهۆی ئەوەوە دەبێ) هاتووە.

مەجازیش لە ئاخاوتن/ ئەو ئاخاوتنەیە، کە تەجاوزی ئەو مانایەی کردووە، کە بۆی دانراوە.

هەروەها (جەوەزە) بە واتای حەڵاڵ بۆکردن وڕێگەپێدانیش دێت)) (معجم المعاني الجامع، موقع الکترونی)

خوازە لە زمانی کوردیشدا بەم شێوەیە باسکراوە:

لە فەرهەنگی (نۆبەرەی گیو موکریانی) وشەی (مجاز) بەم شێوەیە پێناسە کراوە، ((مجاز: وشەیەکە بە پێچەوانەی واتای ڕاستەقینەی خۆی بەکار ببرێت و بخرێتە سەر واتایەکی تر کە هەڵیگرێ، خوازە، خوازراوە)) (٢٠١٧، ٤٨٩).

عەلائەدین سەجادی دەڵێت: ((خوازە وەیا خوازمان لە دەستووری زمانی کوردیدا ناون بۆ ئەو واتایەی کە لە زمانی عەرەبیدا بە (مەجاز) گوزارشتی لێ دراوەتەوە)) (٢٠١٩، ٥٩)، لێرەدا خوازە بە ناو ناسێندراوە لە بەرامبەردا عەرەب بە (مجاز) گوزارشتی لێ کردووە.

ب. لەڕووی زاراوەییەوە:

خوازە لە زانستی ڕەوانبێژیدا پێگەیەکی فراوان و گرنگی هەیە، جێگەی بایەخ و تێڕامان و توێژینەوەی پسپۆڕانی ئەم بوارەیە، بریتییە لە ((وشەیەکی بەکارهاتوو بۆ واتایەکی تری دوور لە واتاکەی خۆی بەپێی جۆری بەکارهێنانی واتایەکی تری پێ دەبەخشێت)) (السكاكی، ١٩٣٧، ٥٩٠)، بەکارهێنانی وشەیەکە بۆ مانایەکی دوور لە مانای بنجی خۆی، بنەمایەکی گرنگە لە دروستکردنی وێنەی ڕوونبێژی لە ئاخاوتن و ئەدەب بەگشتی و شیعر بەتایبەتی، خوازە هونەرێکە لەسەر بنەمای ((ڕاستی وەستاوە و دوورە لە درۆ، مەبەست لێی ئەوەیە، ئێمە لە وشەکانی تێپەڕیوین بۆ ئەوەی ئەو ڕاستییە وا پیشان بدەین کە دەربڕینێکی تایبەتی هەیە و کاریگەرییەکی باشتر و بەهێزتر دروست بکات، وەك لەوەی لەکاتی بەکارهێنانی وشەکان لەشوێنی خۆیان دروستی دەکەن)) (عصفور، ١٩٧٤، ١٣١)، لێرەدا وشەی بەکارهاتووی بۆ غەیری واتای خۆی ناچێتە خانەی درۆ، بەڵکو بۆ جوانکردن وبەهێزکردنی دەربڕینەکەیە، ئیتر ئەو دەربڕینە ئاخاوتن بێت، یان شیعر، یاخود هەرشێوازێکی تری ئەدەبی.

دەتوانین لە پێناسەیەکی کورتدا بڵێین: ((خوازە: بریتییە لەوەی، کە وشەیەك بۆ مانای دروستی خۆی بەکارنەبرێ، بەڵکو بۆ مانایەکی تر بخوازرێ و مەبەستێکی تر بگەیەنێ)) (گەردی، ١٩٧٢، ٦٧)، وشەیەکە بۆ واتایەکی تر بەکاردێت، واتای بنجی خۆی ناگەیەنێت و واتایەکی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

تر دەگەیەنێت.

لە پێناسەیەکی تردا هاتووە، کە خوازە بریتییە لە ((وشەیەکی بەکارهاتوو بۆ غەیری ئەو واتایەی بۆی دانراوە، لەبەر پەیوەندییەکی نێوانیان، کە لێکچوون نییە، لەگەڵ قەرینەیێك، کە ڕێگری دەکات لەوەی بۆ واتای دروستی خۆی بەکار هاتبێ..)) (ئیدریس عەبدوڵلا، ٢٠١٤، ١٧٥)، وشەی خوازراو لێرەدا بۆ ئەو واتایە نییە، کە وشەکە دەیبەخشێت، بەڵکو بۆ واتایەکی ترە کە مەبەستێکی تر و واتایەکی تر دەدات، ئەمەش بەهۆی ئەو قەرینە جیادەکرێتەوە، کە لەناو ڕستەکە، یان دێڕە شیعرەکە هاتووە.

خوازە لە پێکهێنانی هونەری شیعر و نەخشاندنی تابلۆ و وێنەی شیعریدا، بنەماو ڕۆڵێکی گرنگ و بەرچاوی هەیە، جگە لە وێنەی شیعریش ((خوازە دیاردەیەکی زمانییە بە تەنیا تایبەت نییە بە زمانێك جیا لە زمانەکانی دی، دروستبوونی ئەم دیاردەیەش پەیوەستە بەرەو پێشچوونی زمانی)) (دنیا شهاب علی، ٢٠١٥، ٦٥)، لە هەموو زمانەکان بە گشتی و لە زمانی عەرەبیدا بە تایبەتی، خوازە بنەمایەکی سەرەکییە لە زانستی ڕەوانبێژیدا، ئەمەش بەهۆی دەوڵەمەندی زمانی عەرەبییەوە لەڕووی هەبوونی وشەوە، بەدوای ئەویشدا زمانی ئینگلیزی دێت.

لەم پێناسانەوە دەگەینە ئەوەی کە بڵێین: خوازە بەشێکی گرنگ و فراوانی ڕوونبێژییە، بەکارهێنانی وشەیەکە بۆ واتایەکی دوور لە واتای بنچی خۆی، ئەمەش بەهۆی بوونی مەبەستێك، کە ناهێڵێت بۆ واتای ڕەسەنی خۆی بەکاربێت، ئەم مەبەستەش واتایەکی نوێ دەبەخشێ بە وشە خوازراوەکە و واتایەکی نوێ دەدات بەدەستەوە.

خوازە لە زانستی ڕەوانبێژی لە زمانی کوردیدا، شوێنی (مجاز)ی لە ڕەوانبێژی عەرەبیدا گرتۆتەوە، چونکە عەرەب ئەم لایەنە گرنگەی ڕەوانبێژی بە ((دیاردەیەکی پڕ شانازی ناو قسەو گفتوگۆکانیان دەزانن، دەڵێن: (مجاز) لووتکەی زمانپاراوی دەربڕینەکانە، ئەم بەلاغەتەشیان بە هۆکاری پێشکەوتنی زمانەکەیان بەسەر زمانەکانی تر دەزانن)) (ابی علی الحسن بن رشیق القیروانی، ١٩٨١، ٢٦٥)، لە زمانی عەرەبیدا زانستی ڕەوانبێژی پانتاییەکی فراوانی داگیرکردووە، سەدان کتێبی ئەکادیمی و زانستیان لەم بوارەدا نووسیوە و پێشەنگ و لە لووتکەدان.

تەوەرەی دووەم : ژمارەی هونەرەکانی خوازە

ژمارەی هونەرەکانی خوازە لای ڕەوانبێژانی کوردی جیاوازە، ئەم جیاوازییەش لەبەر دوو تایبەتمەندییە، ئەمەش لەبەرئەوەی هەموو ڕەوانبێژێك، هێندەی یەکتر باسیان لە هونەرە خوازەییەکان نەکردووە، تایبەتمەندییەکانیش ئەمانەن:

١. ئەو ڕووبەرەی ئیشیان لەسەر کردووە، جۆرەکانی بۆ سنووردار کردوون، هەیە لە دیوانێك یان چەند دیوانێك کاری لەسەر ڕەوانبێژی کردووە، هەیانە لەم ڕووبەرەش کەمتر بووە.

٢. هەموو نووسەرێك شێوازی خۆی هەیە لە ئیشکردن لە کاری ڕەوانبێژیدا، واتە مەرج نییە هەموو بەلاغییەك، هەموو هونەرە خوازەییەکانی بەلاوە گرنگ بێ.

نووسەرانی ئەم بوارە لە ئەدەبی کوردی لە سەدەی بیستەم زۆرن، بەڵام ئەوانەی سەرمەشقی ئەم بوارەن و بە کتێب باسیان لە ڕەوانبێژی کوردی کردووە، هەروەها لە خوازە و جۆرەکانی دواون، بریتین لەم بەرێزانەی لای خوارەوە:

یەکەم : عەزیز گەردی

بە یەکەم نووسەری کورد دادەنرێت، کە بە کتێب خزمەتی گەورەی بە ئەدەبی کوردی کردووە، یەکەم نووسەری کوردیشە لە حەفتاکانی سەدەی بیستەم لە بواری بەلاغەت و ڕێزمان و ئەدەبی کوردی جێگە دەستی دیارە، هەرچەندە پێش ئەم (شێخ نوری)یش لە بیستەکانی سەدەی ڕابردوو لەسەر ڕەوانبێژی نووسیوە، بەڵام نووسینەکەی ئەو لە چەند وتارێکی کورت زیاتر نییە و نەبووە بە کتێب.

لە بەرگی یەکەمی کتێبی (ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی)دا، دەڵێت: ((خوازە بریتییە لەوە، کە وشەیەك بۆ مانای دروستی خۆی بەکار نەبرێ، بەڵکو بۆ مانایەکی تر بخوازرێ و مەبەستێکی تر بگەیەنێ)) (١٩٧٢، ٦٧)، دوابەدوای ئەم پێناسینەش، دوو جۆری بۆ خوازە دەستنیشان کردووە، کە ئەمانەن:

یەکەم : خوازەی زمانی: ئەو خوازەیەیە، کە پەیوەندییەکەی لێکچوون بێت.

ئەمیشی کردووە بە دوو جۆرەوە:

یەك : خواستن

بنەرەتەکانی خواستنیشی کردووە بە چوار جۆر، ئەوانیش بریتین لە: (بۆخواستراو – لێخواستراو – خواستراو – نیشانەی خواستن).

بۆ دروستکردنی خواستن، پێنج هەنگاوی دیاری کردووە، کە ئەمانەن:

١.چوواندنی نهێنی ٢.پەیوەندی هەردوولا ٣.لەبیرخۆ بردنی چو اندنە نهێنییەکە

٤.تێکەڵ کردنی هەردوولا ٥.نیشانەی خواستن.

جۆرەکانی خواستنیشی بۆ ئەم جۆرانە دابەش کردووە:

١.خواستنی ئاشکراو خواستنی درکاو

٢.خواستنی نەژادی و خواستنی پاشکۆیی

٣.خواستنی ڕاستەقینە و خواستنی ڕامانی

خواستنی ئاشکرایشی کردووە بە دوو جۆرەوە :

١.خواستنی ڕێك ٢.خواستنی بە پلار

دابەش کردنی خواستنی کردووە بە سێ بەشەوە:

١.خواستنی پاڵێوراو ٢.خواستنی پەتی ٣.خواستنی بەرەڵا

دوو : خوازەی بەرەڵا

هەموو خوازەیەکی تری زمانی دەگرێتەوە کە پەیوەندییەکەی لێکچوون نەبێت، ئەمیشی بۆ چەند پەیوەندییەك دابەش کردووە، کە ئەمانەن:

١.پەیوەندی چاوگی ٢.پەیوەندی هاماوی ٣.پەیوەندی پاژەیی

٤.پەیوەندی شوێنی ٥.پەیوەندی هۆیەتی ٦.پەیوەندی بەرهۆیی

٧.پەیوەندی پەیوەستی و پەیوەستراوی ٨.پەیوەندی خاوەنێتی ٩.پەیوەندی هەبوونی

دووەم : خوازەی ژیری

بەرێزیان دەڵێن: لەبەرئەوەی خوازەی ژیری لە دانەپاڵ هاتووە، دانەپاڵیش ئیسنادی زۆرە، بە تەنیا سێ لە جۆری دانەپاڵی باسکردووە :

١.دانەپاڵ هۆ ٢.دانەپاڵ کات ٣.دانەپاڵ شوێن

دووەم : عەلائەددین سەججادی

بەڕێزیان دەڵێن: ((خوازە وە یا خوازمان لە دەستووری زمانی کوردیدا ناون بۆ ئەو واتایەی، کە لە زمانی عەرەبیدا بە (مجاز) گوزارشتی لێ دراوەتەوە)) (٢٠١٩، ٥٩).

خوازەی کردووە بە دوو جۆرەوە، ئەوانیش بریتین لە:

١.خوازەی ژیری- عەقلی: ئەوەیە کە کردەوەیەك بدرێتە لای شتێك، وە یا یەکێك، کە لەڕاستیدا ڕەوا نەبێ بدرێتە لای ئەو.

٢.خوازەی زمانی- لوغەوی: مەبەست لەم گوزارشتە ئەوەیە، وشە لە کاتی خۆیا، کە دانراوە بۆ شتێکی تایبەتی دانراوە، پاشان گوێزراوەتەوە بۆ گوزارەیەکی تر، وە ئەبێ پەیوەندی لە نێوانی هەر دوو گوزارەکەدا هەبێ، ئەم پەیوەندییەش پەیوەندێك بێ هەست بۆی بچێت و بیدۆزێتەوە، نەوەك پەیوەندی ڕاستەقینە، کە جیا نەبوونەوەیە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

هەروەها دەڵێن: دەبێ بزانرێ، کە زیاتر (خوازە) بەسەر (خوازەی بەرەڵا- مجاز مرسل)دا سەرەونخوون ئەکرێتەوە، ئەم خوازەی بەرەڵایەش جیاکردنەوەی لەگەڵ خواستندا ئەوەیە، کە ئەگەر پەیوەندی لە نێوانی دوو شتەکەدا، واتە؛ لێ خواستراو و بۆخواستراو لێکچوون بوو، ئەوە خواستنە.

سێیەم : عەبدول سەلام سالار

بەرێزیان دەربارەی خوازە وتوویانە: ((لە زمانی میللەتاندا، خوازە بایەخێکی زۆری پێدراوە، چونکە سەرچاوەیەکی گرنگی بنیاتی وێنەی ڕەوانبێژییە)) (٢٠٠٠، ٧٤).

باسی لە جۆرەکانی خوازەش کردووە و بەم شێوەیە دابەشی کردوون:

یەکەم : خوازەی زمانی

خوازەی زمانی کردووە بە دوو بەش، کە بریتین لە:

ا.خواستن ب. خوازەی بەربڵاو

ا. خواستن :

چوار (٤) جۆری بۆ خواستن دەستنیشان کردووە کە ئەمانەن:

١.خواستنی بەرجەستەکراو ٢.خواستنی ماددی

٣.خواستنی ژیان بەخشین ٤.خواستنی گواستنەوەی هەستەکان

خواستنیشی بە پێی (لێخواستراوو بۆخواستراو) بەم شێوەیە دابەش کردووە:

١.خواستنی ئاشکرا ٢.خواستنی شاراوە ٣.خواستنی هاودژی (العنادية)

٤.خواستنی گونجاو (الوفاقية) ٥.خواستنی ڕوون (العامية) ٦.خواستنی قووڵ (الخاصية)

٧.خواستنی هاتنەدی (التحقيقية) ٨.خواستنی ئەندێشەیی

٩.خواستنی هەستپێکراو لەڕووی هەستییەوە ١٠.خواستنی هەستپێکراو لەڕووی ژیرییەوە

١١.خواستنی ژیری بۆ ژیری ١٢.خواستنی هەستپێکراو بۆ ژیری ١٣.خواستنی ئازاد

١٤.خواستنی ڕووت ١٥.خواستنی ڕازاوە ١٦.خواستنی نواندن

ب. خوازەی بەربڵاو :

لە خوازەی بەربڵاویشدا چەند پەیوەندییەکی ئاماژە پێکردووە، کە بریتین لەمانەی خوارەوە:

١.پەیوەندی پاژەیی ٢.پەیوەندی ئامێری ٣.پەیوەندی پەیوەستراوو پەیوەست

٤.پەیوەندی پەیوەست و پەیوەستراوی ٥.پەیوەندی گشتی و تایبەتی ٦.پەیوەندی هۆ

دووەم : خوازەی ژیری

لە خوازەی ژیریشدا چوار (٤) جۆر دانەپاڵی دیاری کردووە، کە ئەمانەن:

١.خوازەی ژیری بە دانەپاڵ کات ٢.خوازەی ژیری بە دانەپاڵ شوێن

٣.خوازەی ژیری بە دانەپاڵ هۆ ٤.خوازەی ژیری بە دانەپاڵ چاووگ

چوارەم : ئیدریس عەبدوڵلا

چوارەم نووسەری کوردە، وەك شارەزایەکی بواری ڕەوانبێژی خزمەتی بە کتێبخانەی کوردی کردووە، چەند کتێبێکی بۆ ئەم بوارەی ئەدەب نووسیوە، لە کتێبی (لایەنە ڕەوانبێژییەکان لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بە نموونەی حەمدی و حاجی قادری کۆیی)، باسی زۆربەی لایەنەکانی

ڕەوانبێژی کردووە، لە باسی خوازەدا دەڵێت: ((بریتییە لە بەکارهێنانی وشەیەك بۆ بێجگەی ئەو واتا فەرهەنگییە دروستەی هەیەتی، لەگەڵ بوونی قەرینێك، زمانی بێت، یان ژیری، ڕێگری بکات، لەوەی کەوا ئەم وشەیە وەکو درووست بەکارهێنراو و بیچەسپێنێت، کە دەبێت بۆ واتای خوازەیی بەکارهێنرابێت)) (٢٠١١، ١٦٣-١٦٤)، جۆرەکانی خوازەشی بە م شێوەیەی لای خوارەوە بە ووردی باسکردووە:

یەکەم: خوازەی زمانی

ئەمیش دوو جۆرە:

١.خواستن: ((لێرەدا پەیوەندی نێوان واتای دروست و واتای خوازەیی وشەکان، لێکچوونە)) (باطاهر، ٢٠٠٨، ٢٤٩)

٢.خوازەی ڕەها: ((لێرەدا پەیوەندی نێوان واتای دروست و واتای خوازەیی، لێکچوون نییە)) ((باطاهر، ٢٠٠٨، ٢٥٠).

خوازەی ڕەها بە بوونی ئەم پەیوەندیيانە، چەندین جۆری تری لێ دروست بووە، گرنگترین ئەم پەیونەدییانەش لێرەدا بەخاڵ دەژمێرین، دواتریش نموونەمان بۆ هەریەکەیان، کە لە دیوانەکەدا هەبێت هێناوەتەوە. پەیوەندییەکانیش بریتین لە:

١.پەیوەندی کەرتی ٢.پەیوەندی گشتی ٣.پەیوەندی تایبەتکردن

٤.پەیوەندی گشتاندن ٥.پەیوەندی ڕابردوویی ٦.پەیوەندی داهاتویی

٧.پەیوەندی پێویستی ٨.پەیوەندی پەیوەستی ٩.پەیوەندی مەحەللی

١٠.پەیوەندی هۆیی ١١.پەیوەندی بەرهۆیی ١٢.پەیوەندی سەرچاوەیی

١٣.پەیوەندی بەدەلی

دووەم: خوازەی ژیری

خوازەی ژیریش بە هەمان شێوەی خوازەی ڕەها، بە پێی ئەو پەیوەندییەی نێوان دراوەپاڵی دروست و دراوەپاڵی خوازەیی، کردوویەتی بە شەش جۆر، یەکێك لە جۆرەکان، کە خاڵی شەشەمە، داهێنراوی بەرێزیانەو پێشتر باس نەکراوە.

١.پەیوەندی کاتی ٢.پەیوەندی شوێنی ٣.پەیوەندی بەرکاری

٤.پەیوەندی هۆیی ٥.پەیوەندی سەرچاوەیی ٦.پەیوەندی پەیوەستەکی شوێنی

دواتر لە کتێبی (کۆوانەکانی ڕەوانبێژی)دا، یازدە جۆری پەیوەندی خوازەیی دیاری کردووە، پێناسەی بۆ کردوون و نموونەی بۆ هەموویان هێناوەتەوە، بەم شێوەیەی لای خوارەوە ڕیزبەندی کردوون:

١.خوازە بە پەیوەندی شوێنی ٢.خوازە بە پەیوەندی کاتی

٣.خوازە بە پەیوەندی ژمارەیی ٤.خوازە بە پەیوەندی ئاوەڵناوی

٥.خوازە بە پەیوەندی بەرکاری ٦.خوازە بە پەیوەندی ئامێری

٧.خوازە بە پەیوەندی کەرتی ٨.خوازە بە پەیوەندی گشتی

٩.خوازە بە پەیوەندی ڕابردوویی ١٠.خوازە بە پەیوەندی ئاییندەیی

١١.خوازە بە پەیوەندی هاوسێیەتی

پێنجەم : موحسین گەردی

لەلای ئەم شارەزایەی بواری ڕەوانبێژیش خوازە بەپێی بەکارهێنانی، لەلایەنی ژیری و زماندا دابەش دەبێ بۆ دوو جۆر :

یەکەم / خوازەی ژیری

لە پێناسەی خوازەی ژیری دەڵێن: ((ئەوەیە وشەیەك بدرێتە پاڵ وشەیەك، کە مافی درانە پاڵی نەبێ، گەر لەبەر بوونی پەیوەندی نێوانیان نەبێ)) (٢٠١٣، ١٦٦).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دواتر باسی لە جۆرکانی پەیوەندی درانەپاڵی لە خوازەی ژێریدا کردووە، کردوویەتی بە چەند جۆرێکەوە، کە ئەمانەن:

١.دانە پاڵ کات ٢.دانە پاڵ شوێن ٣.دانە پاڵ هۆ

دووەم / خوازەی زمانی

لەم جۆرەشیاندا بەڕێزیان دەڵێن: ((لادانی وشەیە لە مانای بنەڕەتی خۆی بۆ مانایەکی تر لەگەڵ بوونی پەیوەندییەك لە نێوان هەردوو ماناداو، نیشانەیەکیش هەبێ قەدەغەی مانای یەکەم بکات)) (٢٠١٣، ١٧٢).

خوازەی زمانیشی بە پێی پەیوەندی نێوان هەردوو ماناکە کردووە بە دوو بەش، ئەوانیش بریتین لە

بەشی یەکەم : خوازەی بەربڵاو

واتە : بەکارهێنانی وشە بۆ مانایەکە تری جیا لە مانای بنەرەتی خۆی، بە هۆی بوونی پەیوەندییەك لە نێوان هەردوو واتادا، ئەم پەیوەندییەش وێکچوون نەبێ، نیشانەیەکیش هەبێ قەدەغەی مانای یەکەم بکات.

هەندێك لە پەیوەندییەکانیش بریتین لەمانەی خوارەوە:

١.پەیوەندی گشتی ٢.پەیوەندی هەندەکی ٣.پەیوەندی شوێنی

٤.پەیوەندی پەیوەست بوون ٥.پەیوەندی هۆیەتی ٦.پەیوەندی ئامێری

٧.پەیوەندی ژمارەیی

بەشی دووەم : خوازەی وێکچوون/ خواستن

لێرەشدا دەڵێت: خواستن بەپێی دابەشبوونی لە نێوان تاکە وشە و ڕستەدا دوو جۆری هەیە:

١.خواستنی تاك ٢.خواستنی وێنە

بە گشتی ئەم نووسەرانەی کورد خوازەیان کردۆتە خواستن، کە لەسەر پەیوەندی لێکچوون دادەمەزرێ لە نێوان بنەرەتەکانی، لەگەڵ پەیوەندییە خوازەییەکانی دامەزراو لەسەر غەیری لێکچوون.

خواستنیان کردۆتە ئەم جۆرانە:

١.خواستنی ئاشکرا ٢.خواستنی درکاو ٣.خواستنی نەژادی

٤.خواستنی پاشکۆیی ٥.خواستنی ڕاستەقینە ٦.خواستنی ڕامانی

خوازەشیان بەم جۆرە باسکردووە:

١.خوازەی کاتی ٢.خوازەی شوێنی ٣.خوازەی هۆیی ٤.خوازەی بەرهۆیی

بەشی دووەم : خوازە بە نموونەی شیعریی دیوانی تەمەن

خوازە وەك لایەنێکی فراوان و گرنگی ڕوونبێژی، دەکرێت بە دوو جۆری سەرەکییەوە، ئەوانیش بریتین لە: (خوازەی ژێری و خوازەی رەها)، ئێمەش ئەم دوو جۆرەی خوازەمان کردووە بە دوو تەوەرەی جیا، لە دیوانی (تەمەن)ی (ئەحمەد محەمەد)ی شاعیر بەنموونەوە باس لە جۆرەکانی خوازە دەکەین.

تەوەرەی یەکەم/ خوازەی ژێری

خوازەی ژێری لە رەوانبێژی عەرەبیدا بە (المجاز الحكمي) و (والاسناد المجاز)ی هاتووە، بریتییە لە ((دانەپاڵی کار، یان هەر شتێکی دی، کە هاوواتای کارەکە بێت، جگە لەوەی کەبۆی دانراوە)) (عتيق، ٢٠٢٠، ١٤٤).

خوازەی ژێریش بەهۆی جۆری ئەو پەیوەندییەی نێوان وشەی خوازراو بۆ کاری دانەپاڵی دروست و خوازەیی پێکدێنن، دەکرێت بە چەند جۆرێکەوە، هەندێکیان بە نموونەوە باس دەکەین:

١.خوازە بە پەیوەندی شوێنی :

لێرەدا خوازتنەکە مەرجە پەیوەندی بە شوێنەوە هەبێت، وشەیەکە بۆ واتایەکی تر بەکار دێت و تیایدا ((باس لە شوێن دەکرێت و مەبەست ئەو خەڵکەیە کە لەو شوێنە دەور دەبینێت، واتە: بکەری خوازەیی شوێنەکەیە، بکەری درووستیش خەڵکی شوێنەکەیە، پەیوەندی نێوانیشیان شوێنە)) (ئیدریس عەبدوڵلا، ٢٠١٢، ٨٦)، بکەری خوازەیی وشەی خوازراوە، بکەری درووستیش بنەچە و بنەرەتی وشەکەیە، بکەری خوازەیی لە جێی بکەری دروست بەکاردێت.

چیاکانیش بێ وەنەوزێ نیگابانی شار ئەکێشن

کوچەو کۆڵان بەهێمنی بەرگی تەنیایی ئەپۆشن (٦٦)

کوچەو کۆڵان، واتە : خەڵکی گەرەك و کۆڵان

کوچەو کۆڵان : وشەی خوازەییە

خەڵکی گەرەك و کۆڵان : وشەی دروستە

قەرینە یان مەبەستەکە عەقڵییە، کوچەو کۆڵان بەرگی تەنیایی ناپۆشێت، واتە: کوچەو کۆڵان هەست بە تەنیایی ناکەن، ئەوەی هەستی پێ دەکەن، خەڵکی نێو کوچەو کۆڵانەکەیە، پەیوەندی نێوانیان شوێنییە، کوچەو کۆڵان شوێنی ژیان وکۆبوونەوەی خەڵکە، کوچەو کۆڵان وشەی خوازراوە و خەڵکی گەرەك و کۆڵانیش وشەی دروستە.

پەنجەرەی ئەم عەشقەی ئێمە بەرامبەر بە خۆرنشینە

وەکو کانی ئەم هەوارە ساف و بێگەرد و شیرینە (٨٢)

وەکو کانی ، واتە: وەکو ئاوی کانی

کانی : وشەی خوازراوە

ئاو : وشەی دروستە

قەرینە عەقڵییە، کانی ناخورێتەوە، ئەوەی دەخورێتەوە ئاوی ناوکانییەکەیە، ئەویش ئاوێکی ساف و بێگەرد و شیرینە، کەواتە لێرەدا باسی شوێن هاتووە و مەبەست لە ئەوەیە کەلەناو شوێنەکەدا هەیە، پەیوەندی نێوانیان شوێنییە، بەمەش وێنەی خوازە بە پەیوەندی شوێنی دروست بووە .

شار بێدەنگ و کپ و خامۆش دەنگم بە هیچ کەسێ ناگا

هاوارێکی دەم بەخەندە بۆ خۆشبەختی بانگم ناکا (٩٩)

شار ، واتە : خەڵکی شار

شار : وشەی خوازراوە

خەڵکی شار : وشەی دروستە

قەرینە عەقڵییە، عەقڵ پێمان دەڵێت شار بێدەنگ و کپ و خامۆش نابێت، بێدەنگی و کپ و خامۆشی سیفەتی مرۆڤە و دراوە بە شار، لێرەدا مەبەست خەڵکی شارە، کە بێدەنگ و کپ و خامۆشن، پەیوەندی نێوان وشەی خوازراو و وشەی دروست شوێنییە، بەمەش خوازە بە پەیوەندی شوێنی دروست بووە.

هاتووم ئەمشەو وەکو باران، لەناو چاوتا داکەمەوە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

گریانێك بم وەكو ئاسمان، بەهیچ كەسێك ژیرنەبمەوە (١٨٦)

گریانێك بم وەكو ئاسمان ، واتە : بارانێك بم وەكو ئاسمان

گریانێك : وشەی خوازەییە

بارانێك : وشەی دروستە

قەرینە عەقڵییە، گریان هەرگیز وەكو ئاسمان نابێت، لەبەر ئەوەی ئاسمان شوێنە، مەبەست لە گریانێك بم وەكو ئاسمان، واتە بارانێك بم وەكو ئەوەی لە ئاسمانەوە دەبارێت و دێتە خوارەوە، پەیوەندی نێوانیان شوێنییە و خوازە بە پەیوەندی شوێنی دروست بووە.

١.خوازە بە پەیوەندی كاتی :

پێویستی بە بوونی كات هەیە تا ئەم جۆرە بێتە ئاراوە، ((لێرەدا شت دەدرێتە پاڵ كات، لەبەر ئەوەی پەیوەندی هەیە لە نێوان واتای خوازەیی (كات) لەگەڵ واتای درووست، كە بریتییە لە «ئەوەی لەناو ئەو كاتە دەژی»)) (عەبدوڵلا، ٢٠١١، ١٧٧)

چەند نموونەیەك لە دیوانەكە وەردەگرین:

ئێوارەیە و گەشەی هەتاو ماڵئاوایی ئەكا لە شار

زەردەپەڕی دەمەومەغریب سەرهەڵئەگرێ لەشەوی تار (٦٦)

زەردەپەڕ لە شەو سەر هەڵناگرێ، لە خەڵكانی نێو شەوەكە سەر هەڵدەگرێ، واتە: باسی (شەو) كراوە، كە كاتەو مەبەست خەڵكی نێو ئەو كاتەیە، بەمەش خوازە بە پەیوەندی كاتی دروست بووە.

لە هێمنی هێمنتر بووی چۆن رووبارێك پەی پێ بردی

ڕۆژگارێكی رەش و تاریك لە چاوانی منی كردی (٧٧)

ڕۆژگارێكی رەش و تاریك، مەبەستی لە خەڵكی ڕۆژگارەكەیە، كە خەڵكێكی خراپ و بێ ئەمەك و بە ئیرەیی لەو ڕۆژگارە دروست بووە، بووە بە درکی نێوانیان و لێكیان كردوون، باس لە ڕۆژگار كراوە و ڕۆژگاریش كاتە، خوازە بە پەیوەندی كاتی دروست بووە.

ئەو دەمانەی لەتۆ دوورم

هەموو دنیا لەمن دوورە (١٥٠)

هەموو دنیا لەمن دوورە، واتە: هەموو خەڵكی دنیا لەمن دوورە، خوازەیە بە پەیوەندی كاتی، لەبەر ئەوەی باسی كات كراوە.

تەوەرەی دووەم/ خوازەی رەها

وشەیەكی بەكارهاتووە بۆ واتایەكی تر لەوەی كەبۆی دانراوە، بە مەرجێك قەرینەیەك هەبێت ڕێگری بكات لە واتای دروستی خۆی بەكار بهێنرێت، ((وشەیەكی خوازراوە بۆ واتایەكی تر بەكارهاتووە، بەهۆی بوونی پەیوەندییەكی لێكنەچوو لە نێوانیان و قەرینەیەك، ئەم قەرینەیە ڕێگری دەكات بۆ ئەوەی كە بۆ واتای دروستی خۆی بەكاربهێنرێت)) (الأسمر، ٢٠٠٥، ٩٨).

خوازەی رەهاش وەك خوازەی ژیری، بەهۆی بوونی پەیوەندی وشەی خوازەیی و وشەی دروست، دەكرێت بە چەند جۆرێكەوە، كە ئەمانەن:

١.خوازە بە پەیوەندی كەرتی

لەم جۆرەدا باس لە كەرت دەكرێت، بەڵام مەبەستی دروست گشتە نەك كەرت، بۆ نموونە:

گەرچی باخی شیعرەکانم وەك شێوەی تۆ گوڵبارانە

بەڵام چیبکەم پێکەنینم لەژێر هەوری خەمبارانە (٢٣)

باسی پێکەنین کراوە کە کەرتە، بەڵام مەبەستەکە خۆیەتی کە گشتە، چونکە ئەوە خۆیەتی لەژێر هەوری خەمباراندا کەوتووە، نەك پێکەنینەکەی، ئاخر ئەگەر خۆی لەژێر خەمە سەختەکە نەبووایە، لەداخا پێکەنینی نەدەهات، کە ئەم پێکەنینە پێکەنینی خەمە و ئاسایی نییە، بەمەش خوازە بە پەیوەندی کەرتی دروست بووە.

ئەی ئێستاکە ئاهت بۆکرد بە هاودەمی هەناسەی من

خۆزگەت بۆکرد بە گوڵێکی زەرد و تینوی دواکاسەی من (٤٩)

مەبەست لە (ئاه)، ئەوە، مەبەست لە هەناسەی من (شاعیر خۆیەتی)، ئەوان کەرتی هەردوانن، کە دوانەکان دولبەر و شاعیر گشت و مەبەستن، ئاهو هەناسە کەرتن، کەرت هاتووە و گشت لابراوە، بەوەش وێنەیەکی خوازەیی بە پەیوەندی کەرتی دروستبووە.

شار بێدەنگ وکش و خامۆش دەنگم بە هیچ کەسێك ناگا

هاوارێکی دەم بە خەندە بۆ خۆشبەختی بانگم ناکا (٩٩)

واتە کەسێکی دەم بە خەندە، کەسێك نییە بتوانێت دڵخۆشی بکات، باسی کەرت هاتووە، بەڵام مەبەستەکە گشتە، بەمەش خوازە بە پەیوەندی کەرتی دروست بووە.

٢.خوازە بە پەیوەندی گشتی

بە پێچەوانەی خاڵی یەکەم، وشەی خوازراو گشتە و مەبەست لێی کەرتە، بۆ نموونە:

هەناسەکەم خۆ نەمتوانی هەناسەیەك هەناسەت بم

بۆ حەرفێکی ماڵئاوایی زەردەخەنەی پڕ تاسەت بم (٧٧)

هەناسەیەك واتە یەك هەناسە، یان یەکجار هەناسەت بم لە کۆی گشت هەناسەکانت، هەناسەیەك کەرتە، کاتێکی کورت کە هەزاران هەناسەی تیایە، گشتە، مەبەست گشتەکەیە بە کەرت گوزارشتی لێکراوە، بەمەش خوازە بە پەیوەندی گشتی دروست بووە.

غەریبیتان تیشکی خۆری ناو رووبارەو ئەدات لەڕووم

تەمەن تاسەی ئێوە ئەکات ، بەبێ ئێوە بەساڵاچووم (٢٦)

تەمەن گشتە، واتە لەو کاتەوەی یارەکەی ناسیوە، تا پێی دەگات نەك هەموو تەمەن، چونکە قەرینەی عەقڵی دەڵێت: خۆ لە ساتی لەدایکبوونیدا خۆشەویستی نەکردووە، بۆیە با بەگشتیش قسەی کردبێت، بەڵام مەبەست هەر کەرتە، بەمەش خوازە بە پەیوەندی گشتی دروست بووە.

چی لە باخی هەڵوەریوکەم گوڵی خۆزگەم لێ نەچنیوە

لەو ڕۆژەوەی لەخۆر دوورم سایەی باڵای خۆم نەدیوە (١٠٧)

لێرەدا باسی باخ کراوە، مەبەست دارە، کە گوڵی لێ دەوەرێ، باخ کۆمەڵێك داری تێدایە، کە بەشێك لەم دارانە گوڵ دەگرن، گوڵیش سروشتی وایە دوای ئەوەی تەواو گەش دەبێت، ئیتر گەڵاکانی هەڵدەوەرێ، داریش گشتە و گوڵیش کەرت، بەمەش وێنەی خوازە بە پەیوەندی گشتی دروست بووە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٣.خوازە بە پەیوەندی تایبەتکردن

وشەیەکە تایبەتە بە یەك شت یان یەك کەس

خامەی دەستم هەنسك ئەداو نۆ شیعرێکی ئەگرێنێ

لە دەست غوربەتی تۆ ناچار وشەکانی ئەشێوێنێ (١٧٢)

خامە بە واتای پێنوس یان (قەڵەم) هاتووە، خامە تایبەتە بە یەك شت، ئەو شتەش نووسینە، لێرەدا خامە وشەی خوازەییە و تایبەتە بە یەك شت، دەکرێت هەندێك جار تایبەتیش بێت بە یەك کەس، چونکە زۆرجار دەوترێت (فلان کەس خاوەنی قەڵەمی خۆیەتی)، واتە یەك شێواز تایبەتە بە یەك کەس، بەمەش خوازە بە پەیوەندی تایبەتکردن دروست بووە.

٤.خوازە بە پەیوەندی گشتاندن

وشەی خوازراو گشتگیرەو بۆ زۆر مەبەست دەبێت

تەمەن بۆچی وا بێ وەفای ساتێك لەرێی من ناوەستی

دەستم دەگری بەرەو پیری و دەرگای خۆزگەم لێ دەبەستی (١٠٤)

لێرەدا تەمەن، مەبەستی لە کاتە، کە بە خێرایی دەڕوات و ڕاناوەستێت، کات گشتگیرە بۆ گشت قۆناغەکانی تەمەن، وشەی خوازراو تەمەنە، وشەی تەمەنیش بۆ زۆر مەبەست بەکار دێت، بەمەش خوازە بە پەیوەندی گشتاندن دروست بووە.

٥.خوازە بە پەیوەندی بەدەلی (جێگرەوە)

شتێکە لەجیاتی شتێکی دیکە هاتووە.

لە پاییزی چارەنوسا گەڵایەکم بێ ناونیشان

ئەستێرەی گریاوی منە، بۆت ئەڕوانێ شەودرەنگان (٢٩)

ئەستێرەی گریاو، واتە: چاوی گریاو، ئەستێرە وشەی خوازراوە و لەجیاتی چاو هاتووە، وێنەی خوازەیی بە پەیوەندی بەدەلی دروست بووە.

٦.خوازە بە پەیوەندی ئاییندەیی

وشەی خوازراو باس لە شتێك دەکات لە داهاتوو پێی دەناسرێت

لە کەناری دەریای ژینا لە بێکەسی بێکەستر

خۆ من ئەهلی مەستانە نیم، لە بادەنۆشان مەستر (٤٠)

مەستانە، وێنەی خوازەییە بە پەیوەندی ئاییندەیی، چونکە باسی ئایندە هاتووە کە (مەستی)یە، بەڵام مەبەست خواردنەوەیە نەك مەستی.

٧.خوازە بە پەیوەندی پێویستی (لازمی)

واتای دانراو بۆ وشەی باسکراو پێویست بێت بۆ واتا خوازەییەکەی بۆ نموونە:

ڕازاوەی کەن ئەم هەوارە با شەوانی چراخان بێ

با سەرچاوەی کانێسکانی شوێن ئارامی ئاسکەکان بێ (١٦٠)

چراخان بێ، واتە: ڕووناك بێ، واتای دانراو چراخانە و پێویستە بۆ ڕووناکی، کە واتا خوازەییەکەیتی، بەمەش خوازە بە پەیوەندی پێویستی دروست بووە.

وەرە ئەی دڵ ئاوێنە، دڵی پاکم بدوێنە

تەنیا هیوام بە تۆیە چرایەك داگیرسێنە (١٤٨)

چرایەك داگیرسێنە، وشەی خوازەییە، واتە: ڕوناکییەك بخەرە ژیانمەوە، کە واتا خوازەییەکەیەتی، واتای دانراو بۆ وشەی خوازراو پێویستە، خوازە بە پەیوەندی پێویستی دروست بووە.

٨.خوازە بە پەیوەندی پەیوەستی (مەلزومی)

واتای دانراو بۆ وشەی باسکراو پەیوەست بێت بۆ واتا خوازەییەکەی، بۆ نموونە: ڕوناکی دەرکەوت، واتە: خۆر دەرکەوت.

من چاوەڕێی سێبەرێك بووم تا لەگەڵتا ئارام بگرم

چیدی لەخەم دەست بەردەم و ئیتر ئەشکی خەم نەسڕم (١٥٣)

سێبەرێك، واتە: خانوویەك، بوونی سێبەرێك لەگەڵ دولبەرەکەی، هۆکاری سەرەکییە بۆ ئەوەی ئارام بگرێت، لێرەدا وشەی باسکراو سێبەرێکە بۆ واتا خوازەییەکەی کە خانووە، بەمەش خوازە بە پەیوەندی پەیوەستی دروست بووە.

ئێستا لە دالدەی کام کۆشکای تا دەروازەت لێ بکاتەوە

مانگەشەو بویت ئەتویست هەتاو باوەشت بۆ بکاتەوە (١٥٨)

هەتاو، سەرچاوەکەی خۆرە و پەیوەستە بە خۆرەوە، واتای دانراو بۆ وشەی باسکراو پەیوەستە بە واتا خوازەییەکەی، بەمەش خوازە بە پەیوەندی پەیوەستی دروست بووە.

٩.خوازە بە پەیوەندی ئامێری

ئەوەیە کە وشەی خوازراو ئامێرە و بە واتای شتێك هاتووە، بۆ نموونە:

ئەستێرەیەك خامۆش کراو لە ڕەشماڵی شەویان ئاڵان

تفەنگ هات و خەوی زڕان شیرین خەوی برد بە تاڵان (٦٩)

لێرەدا تفەنگ خوازەیە بە پەیوەندی ئامێری، باسی ئامێر کراوە کە تفەنگە، بەڵام مەبەست لە خاوەنی تفەنگەکەیە، کە کەسێکی چەکدارە.

١٠.خوازە بە پەیوەندی هۆیی و بەرهۆیی

خوازە بە پەیوەندی هۆیی ئەوەیە، کە ((واتای دانراو بۆ وشەی هێنراو، هۆ بێت بۆ واتا خوازەییەکەی لە دەربڕیندا، هەروەها خوازە بە پەیوەندی بەرهۆییش ئەوەیە، کە واتای دانراو بۆ وشەی بەکارهێنراو هۆکار بێت)) (عاکوب، ١٩٩٩، ٥٠٢).

دوا هەتاوی خۆشەویستیم لە چاوی تۆ ئەبێ

ئیتر شنەی دوا سەرنجم بەشوێن پێتا هەنگاو نانێ (٩٦)

لەم نموونەیەدا هەردوو وێنەی خوازە بە پەیوەندی هۆیی و بەرهۆیی هەیە، ئەمەش جۆرێکی زۆر تێکچنراو و هونەرییە، کە لە یەك وشەدا دوو جۆری خوازەیی بەرهەم هێنابێ، ئەسڵی بەیتەکە لەسەر وشەی هەتاوەکە چڕ دەبێتەوە، لە یەك کاتدا دوو هونەر دروست دەکات، بەم شێوەیە:

١. هەتاو لەجیاتی خۆر هاتووە، چونکە بەرهۆیی خۆرەکەیە، ئەگەر خۆر نەبێ هەتاو نابێ، ئەمەش خوازەیە بە پەیوەندی بەرهۆیی، واتە بەرهۆ هاتووە و مەبەست هۆیە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٢.ئینجا مەبەست لە خۆرەکەش، ڕۆژە نەوەك خۆری ئاسمان، لێرەشدا خۆر هاتووە بە پەیوەندی هۆیی، چونکە باسی هۆکراوە، کە خۆرەو مەبەست بەرهۆکەیە کەوا ڕۆژە.

ئەم جۆرە نموونانە، بەرهەمی زۆر چڕکردنەوەی ئاخاوتنە، لە ڕێگەی کورتبڕی زۆرەوە ئەنجام دەدرێن، کارێکی داهێنانی (ئیبداعی) ناوازەیە، دەق ئەدەبی دەکاتە دەق نوخبەوی (بژاردە)، بژاردە نەبێ خوێنەری ئاسایی و تەنانەت گەلێ خوێنەری ئاست بەرزیش ناتوانن بچنە بنج و بنەوانی ئەم جۆرە تێکستانە.

ئەنجام

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا، ئەم ئەنجامانەی لای خوارەوەمان بەدەست هێناوە:

١.خوازە یەکێکە لەو هونەرە ڕوونبێژیانەی وێنەی جۆراوجۆر لە ئەدەبدا دروست دەکات.

٢.هەموو جۆرێکی خوازە هەر بەرهەمی کورتبڕییە.

٣.ڕەوانبێژانی کورد هەموویان، کە باسی خوازەیان کردووە، هێندەی یەك ژمارەی شێوەکانی خوازەیان ئاماژە پێ نەداوە، هەریەکەو باسی هەندێکی کردووە.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم : کتێب بە زمانی کوردی

١.عەبدوڵلا، ئیدریس (د)، (٢٠١١)، لایەنە ڕەوانبێژییەکان لە شیعری کلاسیکی کوردی بە نموونەی حەمدی و خاجی قادری کۆیی، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی حاجی هاشم، چ١، هەولێر.

٢.عەبدوڵلا، ئیدریس (د)، (٢٠١٢)، شێواز، چاپخانەی منارە، چ١، هەولێر.

٣.عەبدوڵلا، ئیدریس (د)، (٢٠١٣)، کۆوانەکانی ڕەوانبێژی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چ١، هەولێر.

٤.سەجادی، عەلائەدین (د)، (٢٠١٩)، خۆشخوانی، انتشارات کوردستان ، سنە.

٥.گەردی، عەزیز (د)، (١٩٧٢)، ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا، چاپخانەی الجاحظ، بغداد.

٦.گەردی، موحسین ئەحمەد مصطفی (د)، (٢٠١٣)، بەهاری ڕەوانبێژی (واتاناسی، ڕوونبێژی، جوانکاری)، چاپخانەی نارین، چ١، هەولێر.

دووەم : کتێب بە زمانی عەرەبی

٧.الأسمر، راجي، (٢٠٠٥)، علوم البلاغة، الموسوعة الثقافية الشاملة، دار الجيل، بيروت، لبنان.

٨.السكاكي، أبي يعقوب يوسف محمد بن علي، (١٩٣٧)، مفاتح العلوم، مطبعة مصطفى البابي و أولاده، ط١، مصر.

٩.القيرواني، أبي علي الحسن بن رشيق، (١٩٨١)،الأزدي، العمدة، الجزء الأول، ط٥، دار الجيل، سوريا.

١٠.بن طاهر، بن عيسى، (٢٠٠٨)، البلاغة العربية، مقدمات وتطبيقات، دار كتاب الجديد المتحدة، ط١، ليبيا.

١١.عصفور، جابر أحمد ، (١٩٧٤)، الصورة الفنية في التراث النقدي والبلاغي، كلية الاداب، جامعة قاهره، قاهرة.

سێیەم : کتێب بەزمانی ئینگلیزی.

١٤-Elithabeth Knowles, Oxford advanced learnrs dictionary, ٢٠١٨, ٢٠ Edition.

چوارەم : نامەی ئەکادیمی ماستەر.

١٥.علی، دنیا شهاب، (٢٠١٥)، هونەری ڕوونبێژی لە شیعرەکانی بێخود دا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سەڵاحەددین، هەولێر.

١٦.عەبدولرەحمان، عەبدول سەلام سالار، (٢٠٠٠)، هونەری ڕەوانبێژی لە شیعری (نالی)دا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

پێنجەم : فەرهەنگ بەزمانی کوردی.

١٧.موکریانی، گیو، (٢٠١٧)، فەرهەنگی نۆبەرە، پێداچوونەوەی: د.کوردستان موکریانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژهەڵات، چ٢، هەولێر.

شەشەم : پێگەی ئەلیکترۆنی ئەنتەرنێت بەزمانی عەرەبی.

١٨.معجم المعاني الجامع، (٢٠٢١)،قاموس: عربي-عربي، مادة (مجاز)، موقع الكتروني، www.agmaany.com.

١٩.عتيق، عبدالعزيز، (٢٠٢١)، علم البيان، جزء الأول، ص١٤٤، من الأنترنيت، www.almerga.Com.,

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئایکۆنی بەرەنگاری لە شیعری کوردیدا
«بە نموونە لە گۆڤاری نووسەری کوردستاندا»

دڵشاد عەلی محەمەد [١]، نەوزاد عەلی ئەحمەد [٢]

[١،٢] بەشی کوردی، زانکۆی سلێمانی ، شاری سلێمانی ، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: dr.dalshad@yahoo.com

پوختە – ملخص

ئایکۆن بە تەنیا و شیعری بەرەنگاریش بە تەنیا باس و بابەتیان لە جیهان لەسەر نووسراوە، بەڵام بۆ زاراوەی «ئایکۆنی بەرەنگاری» وەک یەک زاراوە باسێک نەکەوتۆتە بەرچاومان. لەناو کورددا زیاتر کار لەسەر شیعری بەرەنگاری کراوە.

ئەم بابەتە، دابەشی دوو بەشکراوە، لەبەر گرنگی زاراوەی ئایکۆن و ئایکۆنی بەرەنگاری، بەشی یەکەمی بابەتەکەی بۆ تەرخانکراوە، بەشی دووەم، بەشێکی پراکتیکییە و نموونەی شیعرەکان لە گۆڤاری نووسەری کوردستان وەرگیراون، ئەم گۆڤارە لە شاخ لە سەنگەری پێشمەرگەدا لەنێوان ساڵانی ١٩٨١ تا ١٩٩١ چاپ و بڵاوکراوەتەوە.

مفردة أيقونة المقاومة، لم يتم التداول بها، لا في الأدب الكردي ولا حتى في الأدب العالمي أو أدب الدول المجاورة أيضاً، حيث تم تداول المفردتين كل على حدة في الأدب العالمي. لكن مفردة «أيقونة المقاومة» كمفردة لوحدها لم نعثر عليها، حيث تداول الكُرد مفردة شعر المقاومة أكثر.

هذا الموضوع، تم تقسيمه إلى قسمين، ويتناول القسم الأول أهمية مفردة الأيقونة وأيقونة المقاومة. أما القسم الثاني، فهو يتناول بعض النماذج الشعرية من مجلة (نووسەری كوردستان)، هذه المجلة كانت في تصدر وتطبع في الجبل وفي خنادق البيشمركة من سنة ١٩٨١ وحتى ١٩٩١.

وشە کلیلییەکان(ئایکۆن، بەرەنگاری، ئایکۆنی بەرەنگاری، شیعر، نووسەری کوردستان)

Abstract

So far, the term resisting icons of has not been touched on either in Kurdish literature or in world literature. There are studies dealing with the term icon and others that deal with the term resisting poetry at the global level, but the resisting icons as a term has not yet been touched upon, and what the Kurdish literature has dealt with in this regard is the resisting poetry.

This research is divided into two parts. The first part has been devoted to the terms icon and resisting icons, while the second part is a practical study that includes some poems taken from the journal «Nusari Kurdistan” published during the armed struggle in the mountains from 1981 untill 1991.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢١/٢/٢٧ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/٣/٢٠ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	dr.dalshad@yahoo.com
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢١ پ.د. دڵشاد عەلی محەمەد ، نەوزاد عەلی ئەحمەد،گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

پێشەکی

ساڵی ١٩٨٠ بە گوێرەی بڕیارێکی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی بەعسییەکان، دەرگای یەکێتیی نووسەرانی کورد داخراو و پێویست بوو بچنە نێو یەکێتیی ئەدیب و نووسەرانی وڵاتی عیراق. هەر ئەوکاتە لە شاخیش کۆمەڵێک نووسەر و ئەدیبی پێشمەرگەی یەکێتیی نیشیمانیی کوردستان بنکەی نووسەری پێشمەرگەیان دامەزراندبوو، هەروەها گفتوگۆ گەرم بوو بۆ دامەزراندنی یەکێتییەک بۆ نووسەران بەناوی یەکێتیی نووسەرانی کوردستان.

دەستەی بەڕێوەبەر و لقەکانی یەکێتیی نووسەرانی کورد لە ساڵی ١٩٨٠- ١٩٨٣ لە ململانێی مان و نەماندابوون، تا ساڵی ١٩٨٣ بڕیارەکە کەوتە بواری جێبەجێکردن و یەکێتییەک نەما بەناوی یەکێتیی نووسەرانی کورد، بەعس لە یەکێتییە عیراقییەکە نووسینگەیەکی کردەوە بەناوی نووسینگەی ناوچەی ئۆتۆنۆمی لە یەکێتیی ئەدیب و نووسەرانی وڵاتی عیراق. نووسەرانی پێشمەرگە وەک وەڵامێک بۆ بڕیارەکەی بەعس ساڵی ١٩٨١ لە شاخ یەکێتیی نووسەرانی کوردستان-یان دامەزراند، ناویان لە گۆڤارەکەشیان نا گۆڤاری نووسەری کوردستان و لە ماوەی ١٠ ساڵدا، لە ساڵی ١٩٨١ تا ١٩٩١ هەژدە ژمارەی لێدەرچووە. لە کاتی پۆلێنی مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردی ئەو گۆڤارە دەچێتە خانەی ڕۆژنامەگەریی نهێنییەوە.

لەم بابەتەدا توێژینەوە لە بابەتێک دەکرێت هەم وەک زاراوە، هەم وەک سەرچاوەی پراکتیکی لە بواری توێژینەوەی زانستیدا تا ئێستا کاری لەسەر نەکراوە، ئایکۆن بە تەنیا و شیعری بەرەنگاریش بە تەنیا باس و بابەتیان لە جیهان لەسەر نووسراوە، بەڵام بۆ زاراوەی «ئایکۆنی بەرەنگاری» وەک یەک زاراوە باسێک نەکەوتۆتە بەرچاومان. لەناو کورددا تەنیا کار لەسەر شیعری بەرەنگاری کراوە.

ئەم بابەتە، دابەشی دوو بەشکراوە، لەبەر گرنگی زاراوەی ئایکۆن و ئایکۆنی بەرەنگاری، بەشی یەکەمی بابەتەکەی بۆ تەرخانکراوە، بەشی دووەم، بەشێکی پراکتیکییە و نموونەی شیعرەکان لە گۆڤاری نووسەری کوردستان وەرگیراون، ئەوەی گرفتی سەرەکی بوو، پێناسە و دۆزینەوەی سەرچاوە بوو بۆ زاراوەی ئایکۆن و بیروڕای توێژەران لەو بارەوە، گرفتی دووەم بەدەستخستنی هەر هەژدە ژمارەکەی گۆڤارەکە بوو، کە بەداخەوە زۆربەی دانەکانی فەوتاون و تا ئێستاش چاپنەکراونەتەوە.

بەشی یەکەم

ئایکۆن و ئەدەبی بەرەنگاری

ئایکۆن Icon

وەک زۆربەی زاراوە ئەدەبی و فەلسەفی و فیکرییەکانی تر، ڕەگوریشەی زاراوەی ئایکۆن ICON بۆ ڕۆژگاری گریکەکان دەگەڕێتەوە، لە لای گریکەکان بە واتای وێنە دێت «EIKWV». لە کۆندا ئایکۆن زیاتر وەک هێما و نیگارێکی ئایینی خۆی دەنواند و لە پەرستگاکان دەبینرا، بەڵام هەر تەنیا لە نیگار و وێنەدا سنووردار نەکرا، بەڵکو زاراوەی نووسینی ئایکۆنیش پەیدا بوو وەک جێگرەوەیەک بۆ وێنە و نیگاری ئایکۆنی. بۆ نموونە لە ڕۆژگاری قەدیس یوحەننا مەکسمۆڤیچ ئایکۆن لە نێوان هێما و نیگار و وشەدا تێکەڵاوکرابوو. iconography لە دوو بەش پێکهاتووە ICON بە واتای نیگار و graphy بە واتای دەنووسین دێت(dictionary.cambridge.org/dictionary/english/iconography). لاهوتییەکان بە حاڵەتێکی بینراو سەیری ئایکۆنەکانیان دەکرد، فلادیمیر لوسکی Vladimir Nikolayevich Lossky پێی وایە ئایکۆن یەکەمین پلەیە لە پلەکانی مەلەکوت. نیگار و نیگارکردن و لێکدانەوە و شیتەڵکاریی و خاوەندارێتی بۆ ئایکۆن بە گوێرەی کاروانی مێژوو گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، بۆ نموونە جۆرەکانی ئایکۆن و ڕوحداری لە پەرستندا لە سەدەی دووەمی زایندا بەراورد بە سەدەی شەشەم و حەوتەمی زایینی قۆناغە ڕوحییەکەی لە ژیانی مرۆڤدا، خوێندنەوەی دیکەی بۆ کراوە.(monoskop.org/Vladimir_Lossky).

لەفەرهەنگی ئۆکسفۆرد (٢٠٠٠, p: ٦٤٢ Oxford) ئایکۆن بەم واتایە هاتووە: « لە بواری کۆمپیوتەردا؛ سمبۆلێکی بچووکە لەسەر شاشەی کۆمپیوتەردا و گوزارشت لە بەرنامە یاخود فایلێک دەکات. کەسێک یان شتێکی بەناوبانگە، کە خەڵک پێیەوە سەرسام بن و وەکو هێما سەیری بکەن، کە گوزارشت لە بیرۆکەیەکی دیادریکراو دیاریکراو، شێوازێکی ژیان.. تاد بکەات. وێنە یا پەیکەری کەسێک بە پیرۆز دابدرێت

بەڵام لە لە فەرهەنگێکی فەرەنسیدا بەمجۆرە پێناسەی ئایکۆن کراوە «١- لە زمانی فەرەنسی ikona –ە، ئەویش لە زمانی یۆنانی بێنەزنتین eikon و ikona واتە ئاماژە، وێنە. لە فەرەنسی کۆن icoine واتە ئاماژە، وێنە. لە کڵێسەی رۆژهەڵات ئەو وێنە و ئاماژە ئاینیانەن لەسەر تەختەدارێک دروست دەکرێت، ئایکۆنی بێزەنتین. ٢- ساڵانی ١٩٨٠- ١٩٩٠ لە زمانی ئینگلیزی لە وشەی icon وەرگیراوە . واتە بابەتگەلی گرافیکین، بە شێوەی هێما یان وێنەی ئاگادارکردنەوە لەسەر شاشە پێناسی پرۆگرامێک یان بەرچاوخستنێک یاخود داوایەک نمایش دەکات (Reg, ٢٠٠٥, p١٧٨) بەڵام لە فەرهەنگە عەرەبییەکاندا بە تایبەتیش لەم فەرهەنگانەدا الوسیط، الرائد، لسان العرب، المحیط، پێناسەکان لەیەکتر نزیکن، تا هەست دەکرێت، چەند فەرهەنگێک واتا و پێناسەکەیان لەبەر یەکتر گرتۆتەوە، عەرەب بە ئایکۆن دەڵێن (ایقونة. ئایکۆن پەیکەرێکی بچووکە بۆ کەسایەتییەکی ئاینی مەبەستی پیرۆزراگرتنە، یاخود بەرگێکی بچووکە لە زێر یان زیو دروووستکراوە، زەخیرەی قەدیسەکانی تێدا دەپارێزرێت. وێنەیەکی قەدیسە لە لای کریستینەکان یاخود پەیکەرێکە بۆ کەسایەتیێکی ئاینی کە شایان بە پەرستنە. لە لای نەسرانییەکانیش نیگارە، لەسەر دار یاخود ئاسن نوێنەرایەتی دیمەنێکی ئاینی دەکات. لە فەرهەنگی المنجد نووسراوە «ایقونة واتە وێنە و پەیکەر لە عەرەبیدا بە واتای النصمة دێت»(١٩٥١،ل٢٠). سەرچاوەیەکی تر بەم شێوەیە باس لە ئایکۆن دەکات؛ «وشەی ئایکۆن لە بنچینەدا گریکییە و لە eikenai هوە هاتووە، کە بە مانای «هاوشێوەیی» یان «وەکو» دێت. لە هەندێ ئایندا پێگەی کەسایەتییە ئاینییەکان بە ئایکۆنێك گوزارشتی لێوە دەکرێ. دەشێ ئایکۆن وەسف بێ بۆ کەسێك، کە پەیوەندیی بە بیرۆکەیەکەوە هەیە. بۆ نموونە مەهاتما غاندی وەکوو ئایکۆنی ئاشتی و مرۆڤایەتی رێز و شکۆی پێ دەدرێ، لە کاتێکا ئەدۆڵف هیتلەر وەکوو ئایکۆنی توندوتیژی و رق و کینە سووك دەکرێ»(vocabulary.com/dictionary/icon).

ئەگەر ئایکۆنەکانی رۆژهەڵات وەربگرین، میسر دەبێت بە مەڵبەندێکی دەوڵەمەند، «کڵێسەی قبتی گرنگی بە ئایکۆن داوە. ئایکۆن هونەرێکی قبتیە لە رێگای مەسیحییەکانەوە لە سەدەی یەکەمی زاینی قبتییەکان بەرهەمیان هێناوە، تا ساڵی ٦٤١ کە عەرەب چوونەتە میسر، تا ئێستاش ئایکۆن لە کڵێسەکاندا هەیە. بۆ بینەر کۆمەڵێک واتای جوان دەدات بۆ سەرنجراکێشانی عەقڵی مرۆڤ کە سەردانی کڵێسە دەکەن. قبتیەکان شەهید وەک قارەمان یان سوارچاکێک پیشان دەدەن، کە سواری ئەسپێک بووە و شمشێرێکی بەدەستە یاخود قەڵغانێک بۆ ململانێ لەگەڵ دوژمندا. ئایکۆن بەرهەمی داهێنانی رۆشنبیریی مرۆڤە»)الملاخ، الهلال، ینایر ٢٠٢٠، ل١٨٠ تا ل ١٨٢) هەروەها هاتووە:»ئایکۆن دەقاودەق بریتیە لە وێکچوون و نوێنەرایەتیکردن»(الملاخ، الهلال، ینایر ٢٠٢٠، ل ١٨٣). کە ئەمەیان بۆ بواری پراکتیکی لە ئەدەبدا گرنگە.

ئەو زاراوەیە لەگەڵ پێشکەوتنەکانی تەکنۆلۆجیادا، واتا و هێماگەریی نوێ بەبەرا کراوە، لە جیهانی کۆمپیوتەردا، وێنەیەکی بچووک یاخود هێمایەکی بچووکە لەسەر شاشەی کۆمپیوتەردا کە ئاماژەیە بۆ کلیک کردن تا زانیاری بە بەرامبەر بدات، هێمای تریش هەیە کە شوێنی دیسک، فایل یان زانیاری دەبەخشێت.

دوای گەڕان و پشکنین و سەیرکردنی کۆمەڵێک فەرهەنگی کوردی، لە هیچێکیاندا ئەم زاراوەیە دانەندراوە و باس نەکراوە، لەو حاڵەتەدا باشترین کار گەڕانەوەیە بۆ ئەدەبیاتی لاتینی بەتایبەتیش لە بوارە فەرهەنگیەکەیدا، بەکارهێنانی زاراوەی (ئایکۆن) لە زمانی کوردیدا بە گونجاو دەزانم، چونکە ئایکۆن نیگار و وێنە و شێوەکارییەکی رووت نیە، بەڵکو کارێکی زیهنی روحییە و هەر ئەو حاڵەتەشە لە شێوەکارییەکی رووت و ئاسایی جیایدەکاتەوە، دەکرێت ئێمەش وەک زۆربەی گەلانی جیهان هەمان زاراوە بەکاربهێنین.

ئایکۆن و ئەدەب

بەهای ئایکۆنەکان لەوەدانیە، کە لە وێنە فۆتۆگرافییەکە بچێت، بەڵکو لە واتا روحییەکان و لاهوتییەت و نووسینەکان دایە. تابلۆی شێوەکاری، کارێکی هونەرییە و بە دیوارێک هەڵدەواسرێت و جوانی دەبەخشێت، بەڵام ئایکۆن تابلۆیەکی هونەری ئاینییە، بەڵکو تابلۆیەکە بۆ نوێژ و پەرستن و تێرامان و موناجات. ئەمە بەشێک بوو لە رای ئیمانداریی ئەرسەدۆکسی((localprayers.com/GR/Athens و خوێندنەوە و روانینیان بۆ ئایکۆن و کاریگەرییەکانی لەسەر مرۆڤ. ئەی کەواتە ئەو هێزە روحییە لە دەقێکی ئەدەبی چ پیرۆزیی و چەشەیەکی گەرمی لە لای خوێنەردا هەیە؟ چەشە و دەق دوانەی تەواوکەری یەکترن، ئەگەر چەشە و کاریگەریی نەبێت، خوێنەر بارگاوی نابێت بۆ بەردەوام بوون لەسەر خوێندنەوەی دەقدا و وەرگر رۆڵی ون دەبێت، بۆ ئایکۆنی ئەدەبیش ئەو کاریگەرییە زیاتر دەبێت، چونکە خاڵێکی گەرم هەیە، کە گەرمایی بە وەرگر دەدات بە تایبەتیش لە ئایکۆنی بەرەنگاریدا، کە پەیوەستە بە روح و پیرۆزیی بەرەنگاری و مانەوە و بەردەوام بوون لەسەر تێکۆشان و قوربانیدان. ئا ئەمەیە جیاوازییەکان لەنێوان نیگارێکی رووت لە ئایکۆن و ئایکۆنی بەرەنگاری و دەقێک کە هەڵگری ئاماژەی بەرەنگاری بێت، بەڵام ئەمەش بە واتای ئەوە نایەت کە خەیاڵی خوێنەر بۆ دروشم و دروشمبازی لە دەقدا پەلکێش بکات، راستە دروشم بریتییە لە هێما یاخود ئاماژە و پەیامێکی ئاراستەکراوە بۆ جەماوەر، بەڵام پێویستە سەرەرای لایەنە هونەرییەکە، سۆز و سەرنجدانی ئارەزوو هانبدات، چەشە و هونەرێکی جوان و باڵا بە خوێنەر بدات، نەک بەتاڵ بێت لە سەرنج و چەشە و ئارەزوو.

بۆ لێکۆڵینەوە لە ئاماژە، پسپۆرانی بواری هونەرەکانی ئەدەب، لەگەڵ چەند زانستی تری وەک زانستی زمان و رەوانبێژی و شێوازی شیعردا سوودیان لەو میتۆدە وەرگرتووە)فیدح، ١٩٩٣، ل٧(ئەمە و ورتر لەمەش ئەم بۆچوونەیە کە لەسەر نوێنەرایەتی وەستاوە، «ئایکۆن ئاماژەیەکە خاوەندارێتی لە تایبەتمەندییەکانی شتێک دەکات بە نوێنەرایەتی، واتە نوێنەرایەتی شتێک دەکات و لەسەر پرەنسیپی لێکچوون دەوەستێت، هەروەها ئایکۆن دەوەستێتەسەر پرەنسیپی لێکچوون. لە کاتی کارکردن لە دەق ئەدەبیدا دیسان دەکرێت بۆ ئەم بۆچوونەی پێرس بگەرێینەوە و وای دەبینێت؛ ئاماژەی هەستی و ناهەستی بۆ دال و مەلول دابەش دەبن و بنیاتی دەلالی ئاماژەکان لە چوار رەگەز پێکهاتوون:» ١- ئاماژە نوێنەرایەتی شتێک دەکات، یاخود جێی دەگرێتەوە. ٢- ماددەی ئاماژە پێکراو، یاخود بابەت. ٣- شیکارکەر (المحلل)، واتە ئەوکەسەی هەست دەکات و ئاگایی لە ئاماژەدا هەیە. ٤- رێگایەکی دیاریکراوکە پرۆسێسی کاری ئاماژە تەواو دەکات، پیرس ناوی ناوە؛ زەمینەسازی و بناغە»(محمد، الملتقى الاوطني الرابع «السيمياء و النص الادبي، ل٢).

ئەدەبی بەرەنگاری ecnatsiser fo erutaretiL

سەرەتا ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە جیاوازی کردنە لەنێوان هەردوو زاراوەی (بەرگری) و (بەرەنگاری)دا. وەک لە دامودەزگا حکومییەکانی باشووری کوردستاندا رۆیشتووە بەرگری بەرامبەر بە (دفاع) داندراوە، منیش پێموایە بەرگری بۆ ديفاع گونجاوە و بۆ مقاومة-ش زاراوەی بەرەنگاری شیاو و گونجاوە. بەڵام نووسەران و ئەدیبانی ئێمە بەرامبەر بە زاراوەی مقاومة خۆیان ساغ نەکردۆتەوە، چ زاراوەیەک بە کوردی بەرامبەری بەکاربهێنن. لە ئەدەبیاتی شاخدا زاراوەکانی بەرەنگاری یاخود بەرگریی بۆ مقاومة بەکارهێنراوە، دەکرێت هەر تەنیا بۆ نموونە سەیری ژمارەکانی رۆژنامەی بەرەی کوردستانی بکرێت. لە شاریش بەهەمان شێوە ئەو ئاڵۆزییە هەیە، جیاوازی لەنێوان دفاع و مقاومة نەکراوە. بۆ نموونە پێش زیاتر لە پەنجا ساڵ لەم گۆڤارەدا ئەم ناونیشانە نووسراوە، «بەرگریی ئەلەکتریک « بەرامبەر بە زاراوەی مقاومة (بەرگری)یان داناوە)قەرەداغی، زانیاری(گۆڤار)، ژمارە ٣، ١٩٧١، ل٩١(، بەڵام لەبابەتێکدا سەبارەت بە دڵداری شاعیر زاراوەی بەرەنگاری بۆ شیعرەکانی بەکارهێنراوە، ناونیشانی بابەتەکە بەمجۆرەیە»دڵدار شاعیری بەرەنگاری و شۆرش»، ئەم چەند وشەیە وەک بەڵگە لەو نووسینە وەردەگیرین:» ئەو بانگەوازە گەرمانە بۆ کۆکردنەوەی لاوان و دابەزاندنیان بۆ مەیدانی خەبات پێویستی بە رێکخستن هەیە، چونکە کۆمەڵە و حیزبی خاوەن بەرنامەی روون و رەوان و زانستی دەتوانێ تێکۆشانی گەل رێکبخات و دەورێکی کاریگەر ببینێ لە گۆرەپانی بەربەرەکانی و راپەرینی شۆرشگێرانەدا»(بیمار، ٢٠١٧، ل١٤٢).

لە پێناوی باشتر وردبوونەوە و تێگەیشتن لە زاراوەی بەرەنگاری یاخود بەرگری لە بواری فەرهەنگییدا سەیری چەند فەرهەنگێکی جیاواز بە زمانەکانی کوردی، فارسی، عەرەبی و ئینگلیزی دەکەین لەم فەرهەنگەدا بەمجۆرە لێکدراوەتەوە؛ «پایداری: باشار، بەرقەراری، بەرگە، پایەداری، پشوودرێژی، تابشت، تابوشت، تاقەت، تامل، توانا، تەحەمول، خودداری، خۆڕاگرتن، خۆڕاگری، دامەزراوی، دەوام، راوەستاوی، سبات، سەبر، سەقام، لەسەرەخۆیی، ملەجیرۆکی، نەمری، وەرگە»(ئیبراهیمی، ٢٠١٢، ل٣٦٠). لێرەش بەم شێوەیە باسکراوە «مقاومت: بەرگری، بەرگەگری، خۆڕاگری، دەوام، راوەستاوی، مقاومت،١- باشار، باشارکردن، پشوودرێژی، پێ داگرتن، تاب، تابشت، تابوشت، تابهێنان، تاقەت، تامل، توانا، تەحەمول، خۆڕاگرتن، دەوام هێنان، دەربردن، رەختەیی، سووربوون، سووربیەی، سەبر، لەسەرەخۆیی، ملەجیرۆکێ، وەرگە، ٢- بەربەرەکانی، بەرەنگاری، ٣- بتەوی، گوربی، قایمی(ئیبراهیمی، ٢٠١٢، ل١٦٧٧). ئەمانەش لە چەند فەرهەنگێکی تر وەگیراون:»بەرگری: بەرگرتن. فارسی: دفاع» (هەژار، ١٣٦٨، ل٧٦). بەرەنگاری: بەرانبەری کردن، دەگژراچون. (فارسی: گلاویزشدن(هەژار، ١٣٦٨، ل٧٧).).»الدفاع: بە بۆر و گیراوی. لاڤاوی گەورە»(زیوەر، ٢٠٠٤، ل٢٢٢). «بەرگریی: بەرەنگاری بوونەوە»(موکریانی،٢٥٧٣(١٩٦١)، ل٧٦). «بەرەنگاریی: خەباتکردن»(«(موکریانی،٢٥٧٣(١٩٦١)، ل٧١). «الدفاع: ئەو رێگا و شێوازانەی بۆ پێشگرتن لە هێرشی دوژمن دەگیرێتەبەر»(لویس، ١٩٩٦، ل٢١٨). «بەرگری کردن: کاربەدەستانی پەروەردە و فێرکردن دەیانەویست قوتابخانەکە بگوێزنەوە خانووبەرە تازەکە، بەڵام منداڵەکان و دایک و باوکانیان بە توندی بەرگری یان دەکرد»(کاویان، ٢٠٠٠، ل٣٨). «مقاومت کردن: پایداری کردن در برابر، زندە ماندن، محکم گرفتن»(کاویان، ٢٠٠٠، ل٣٠٩). «بەرەنگاربوون: گەیشتنی دوو گیاندار بەیەک لووت و بزووت»(خال، ٢٠٠٥، ل٤٨). «بەرگریی: (١-بەر/ ٢- گر (گرتن)+ئی). پێش لە پێشکەوتن و سەرکەوتنی نەیار و دوژمنان برینەوە، بەرامبەر دوژمن وەستان و خۆڕاگرتن (بە عەرەبی؛ دیفاع، مقاومە): وەزیری بەرگری. ئیستعمار و کۆنەپەرستان بەرگری نەتەوایەتی ئازادیخوازانەیان پێ ناکرێ»(زەبیحی، ١٣٤٧، ل٤١٣). «بەرگری: resistance (قەزاز، ٢٠٠٠، ل٩٣).» بەرەنگاری: meet/ encounter face- to- face»(قەزاز، ٢٠٠٠، ل٩٠).

لەم فەرهەنگە عەرەبیشدا، هەمان دەقە فەرەنسییەکە بە کەمێک دەستکارییەوە نووسراوەتەوە «وشەی بەرەنگاری لەگەڵ ئاگربەسی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٠ دەستی پێکردووە، کە جەنەراڵ دیگۆل لە بانگەوازەکەیدا داوای رووبەڕووبوونەوەی نهێنی دژی داگیرکاریی ئەڵمانیای کرد. واتا ئەدەب، کە چەند ئەدیبێک بە بەرهەمەکانیان دژی داگیرکاری وەستانەوە. هەروەها بە واتای پەلهاویشتنی دەلالاتی فکری بەرەنگاری بۆ شێوە جیاوازەکانی بەرخۆدان»(ارون، ٢٠١٢، ل١٠٩٠)، بەڵام پێویستە بزانرێت»لە مێژووی مرۆڤدا لە کۆن و تازەدا، هیچ کارێکی ئەدەبی بەدەر نیە لە خاسیەتی بەرەنگاری»(شوکري، بە بێ، ل٧)، کەواتە ناکرێت کەلەپووری نەتەوەیی فەرامۆش بکرێت، کە پڕە لە نموونەی پاڵەوانێتی و ململانێ و بەرەنگاربوونەوە. هەر ئەدەبێک بچێتە خانەی بەرەنگارییەوە سێ رەهەندی هەیە»مرۆڤایەتی موتلەق، نەتەوەیی سنووردار، کۆمەڵایەتی کە سیغەی میللیی هەبێت»»(شوکري، بە بێ، ل١٦). ئەم رەهەندانە لە جەنگە گەورەکانی جیهاندا زیاتر رەنگی داوەتەوە، کە تەنیا بە کاری وەسف و تۆمار کردن نەوەستاوە، بەڵکو کۆی بوارەکانی ژیانی مرۆڤایەتی گرتۆتەوە.

ئەوەی تا ئێستا ئەوەی باسکراوە ئەو ئەدەبە لەناوجەرگەی جەنگ و شەڕدا سەریهەڵداوە و پێشکەوتووە «جەنگ چ ناوخۆیی یاخود دەرەکی، لە هەر کوێی دونیادا رووبدات، بەشێوەیەکی سروشتی دەبێتە مایەی دروستبوونی وەرچەرخان. یەکێك لەم وەرچەرخانانە بریتییە لە گۆڕانی هزر و بیر. گرنگترین زەمینەی ئەم وەرچەرخانەش، گۆڕانکارییە لە هونەر و شێوازە جۆراوجۆرەکان بەهۆی جەنگەوە. ئەدەبیات و ئەدەبیاتی داستان، وەك لقێکی هونەر، لەم مەسەلەیە بەدەر نییە و بەهۆی زەمینەی کۆمەڵایەتی و مرۆییەوە، دەکەوێتە ژێر کاریگەری مەسەلەی جەنگەوە. لە هەندێ لە قۆناغەکانی زمان و هەندێ زماندا، ئەدەبیاتی جەنگ لەدایك دەبێ، بەشێکیش لەم ئەدەبیاتی جەنگە، بە ئەدەبیاتی بەرەنگاری یاخود ئەدەبیاتی پایەداری ناودەبرێ(میرعلی، ششتمدی، ل١٥).

ژینگەی خەباتی گەلانی رۆژهەڵات، جەنگی ڤێتنام، ئەزموونی خەباتی ئەو وڵاتانەی ناویان بوو بە بلۆکی سۆسیالیستی هاتووە، ئەزموونی چین، وڵاتانی ئەمریکای لاتین، لەگەڵ ئەو ئەدەبەی لە رۆژانی رووداونی هەردوو جەنگە جیهانییەکە و کاتی جەنگەکان و دوای جەنگەکان لە

دایک بوون، سامانێکی دەوڵەمەندیان لە بواری ئەدەبی بەرەنگاریدا هەیە، ئەگەرچی هەر یەکێک لەو ئەدەبانە جیاوازن و خاسیەتی خاک و نەتەوەی تایبەت بە خۆیان هەیە، بە تایبەتیش مامەڵەکردنیان لەگەڵ کولتور و زماندا. هەر هەموویان لە ناوەڕۆکدا یەک ئامانجیان هەبووە. بەڵام ناکرێت تەنیا لە چوارچێوەی کلیشەبەندی شێوە و ناوەڕۆکدا قەتیس بکرێن، چونکە «مادام شێوە و ناوەڕۆک هەیە، واتە دوو شتن، نەک یەک شت»(عبود، الموقف الادبي، ١٩٨٠، ل٥)، کەواتە لەکاتی ئیشکردن لە دەقدا هەست بە جیاوازی یاخود ئاوێتەبوونی هەردووکیان دەکرێت. بۆچوونێک هەیە کە ئەو ئەدەبە بەم شێوەیە دەناسێنێت»جۆرێکە لە دژە هێرشی کولتووری بەرامبەر بە کولتووری داگیرکردن»(ادونیس، ٢٠٠٥، ل١٠٦). پێناسەکان گەلێکجار تێکەڵاو بە ئینتمای حزبی و ئایدیۆلۆجی کراون، هەربۆیە ئەوجۆرە ناسین و پێناسانە تەمەنیان کورت بووە، یاخود چوارچێوەیان سنووردار بووە، ئەمە بەو واتایە نیە، کە ئەدەبی حزبی، ئەدەبێکی مردوو بێت، نەخێر، لێکدانەوە و شیتەڵکارییەکان قووڵ نین و سنووری ئەو ئەدەبەیان بەرتەسک کردۆتەوە.

شیعری بەرەنگاری کوردی

سەبارەت بە سەرەتاکانی شیعری بەرەنگاری لە ئەدەبی کوردیدا، لەم سەرچاوەیەدا نووسراوە: «شیعری تێکۆشان یاخود بەرگری ئەوکاتە لەناو ئەدەبی کوردیدا دەرکەوت، لە کوردستان و ئەو ناوچە کوردییانەی کە رووبەرووی شاڵاوی داگیرکردنی هەمیشەیی ئیمپراتۆریەتی فارسی و عوسمانی دەبوونەوە. رەگی ئەم جۆرە شیعرە بۆ مێژوویەکی کۆن دەگەڕێتەوە بۆیە دەتوانرێ هەندێ لە شیعرەکانی ئەحمەدی خانی و حاجی قادری کۆیی بکرێنە بنەما و بناغەی شیعری بەرگری بۆ رۆژانی ئەمڕۆشمان»(مەعروف ٢٠٠٣، ل٤١). ئەگەر لە ناوەڕۆکی ئەدەبیاتی بەرەنگاری بڕوانین، لە کۆمەڵێک دەقدا کێشەی سیاسی وەک کێشەیەکی کۆمەڵایەتی بنیاتی دەقەکانیان لەسەر دارێژراوە. سەبارەت بە سەرەتاکانی ئاشنابوونی ئەدەبیاتی کوردی بە ئەدەبی بەرەنگارییەوە ناکرێت داستان و لاوکی کوردی فەرامۆش بکرێن، کە فۆلکلۆر و کەلەپووری کوردی لەو رووەوە دەوڵەمەندە، پیرەمێرد لە کاتی چاپکردنی چیرۆکی دوانزدە سوارەی مەریوان لەسەر بەرگەکەی ئەم رستەیەی نووسیوە «ئەم داستانە نەعرەی ئەو شێرانەیە کە لە بێشەی فەرامۆشیدا خامۆش بوو بوون، (پیر)ی جوانی کردنەوە و هێنایە مەیدان»(حلمی، ١٩٨٨، ل٨٤). بۆ پشت راستکردنەوەی ئەو بۆچوونە لە تێزێکی دکتۆرادا، نزیکەی شەست ساڵ لەمەوبەر نووسراوە:»داستانی پاڵەوانێتی وێنەی گۆڕەپانێک لە گۆڕەپانەکانی خەباتی گەلی کورد دەکێشێت.. داستانە گەورەکان خەباتی خوێناوی گەل دژی داگیرکەران لە سەدەکانی رابردوو دەگێڕێتەوە، یەکێک لەو داستانانەش دوازدەی سوارەی مەریوان-ە، هەروەها داستانی قەڵای دمدم بە هەمان شێوە»(رسول، ١٩٦٦، ل٤١-٤٢).

«لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا نەتەوەی کورد دووچاری دوو دەردی مێژوویی بوو بوو، یەکەمیان وەکو زۆربەی نەتەوەکانی رۆژهەڵات لەژێر باری کۆمەڵی چینایەتی دەتلایەوە، دووەمیان لە هەموو مافێکی نەتەوایەتی و مرۆڤایەتی بێ بەش کرابوو، ئەمەبوو بەهۆی دواکەوتنی لە هەموو بارێکی ژیاندا. شاعیرانی کورد تا رادەیێک وەزعی کورد و ئامانجی نەتەوەکەیان لە شیعرا دەربڕیبوو، بەمە کارێکی گەورەیان کرد بووە سەر مشتوماڵ کردنی بیروباوەڕی کوردایەتی و رێگای ئازادی و سەربەستی و ژینی بەختیارییان بە گەل پیشان دابوو»(خەزنەدار، ١٩٨٤، ل١٢٩). ئەم دوو بۆچوونەش دەبن بە تایبەتمەندی بۆ ئەدەبی بەرەنگاری کوردی «مەیدانێکە بۆ رووبەڕووبوونەوە و زۆر جار بە قووڵییەوە پەیوەست دەبێ بە بزووتنەوەیەکی رزگاریخوازیی بەبەرنامە و پێڕەو، بەڵام پێوەندیی بە خەبات و تێکۆشانی گشتی خەڵکیشەوە هەیە بە مەبەستی ئاراستەکردنی ژیانی خۆیان. ئەم ئەدەبە گەلێکجار بە هەستێکی بەتینی ئیرۆنیا و تێڕوانینێکی ورد لە بابەتەکانی تایبەت بە بوون و کێشەکانی شووناس رەنگرێژ دەکرێ. بێجگە لەمەیش، بابەتەکانی بەرەنگاربوونەوەی داگیرکاری، دوورخرانەوە لە وڵات، تێکشکان، خۆشەویستی و سۆزی نیشتمان، خەسڵەتی ئاسایی ئەم ئەدەبەن. زمانی ئەدەبی بەرەنگاری بەو شێوەیە تەمومژاوی و سەخت و چڕە نییە، کە کەم کەس تێیبگا»(مەلا عەلی، ١٩٩٨، ل٩)، بەڵام ئەگەر خاڵەکان وردتر پوختتر بکرێنەوە، ئەمانە دەبن بە توخمی سەرەکی بۆ ئەدەبی بەرەنگاری کوردی؛ پێشمەرگە، وەک هێمای بەرەنگاری و بەردەوامبوون و کۆڵنەدان. شەهید خوێنی شۆڕش و هێمای قوربانیدان. کوردستان وەک خاک و پارێزگاری لێکردن. ژن، دایک هێمای جۆشدانی خەبات و نیشتمان و خۆشەوستی.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئەدەبی بەرەنگاری، ئەدەبی هوشیاری نەتەوەیی و نیشتمانیی و سەنگەر پتەوکردن بووە بەرامبەر بە سیاسەتی داگیرکاری و چەوساندنەوە و جینۆسایدکردنی خەڵک و نەتەوە. ئەو ئەدەبە، ئەدەبی سەنگەر و شەڕ و جەنگێکی پیرۆز بووە. بەڵام ژینگەی خەبات و تێکۆشان ئەگەر جیاوازیش نەبن، خاسیەت و تایبەتمەندی خۆیان هەیە، بە تایبەتیش ئەو ئەدەبی بەرەنگارییەی لە شار بڵاودەکرێتەوە، نابێت بە هەمان پێوەر بپێورێت کە لە ڕۆژنامەگەریی پێشمەرگە لە شاخ و ڕۆژگاری خەباتی چەکداریدا بڵاودەکرێنەوە، ئەو ئەدەبەی بە نهێنی لە شار و لەژێر دەسەڵاتی داگیرکاری و دیکتاتۆری و فاشیەتدا بڵاودەکرێنەوە، بە هێما و ئاماژە دادەپۆشرێن.

بەشی دووەم

ئایکۆنی بەرەنگاری لە شیعرەکانی گۆڤاری نووسەری کوردستاندا

شیعر

شیعر بەهێزترین شێوەکانی ئەدەبە، بە تایبەتیش ئەگەر ئەو شیعرە لە «ڕۆژگاری کارەسات و بەرەنگاریدا لە دایک بووبێت(باقری، ١٣٩٧، ل١٢٠)، چونکە ئەو ئەدەبە بەشێکە لە ئەدەبی نیشتمانیی و نەتەوەیی»جمعة، ٢٠٠٩، ل٣٨». هێزی شیعری بەرەنگاری بریتییە گواستنەوەی زمانی شیعر بۆ گوێ و دڵ و دەماودەم کردندا. نووسەرێک پێیوایە کۆنترین شیعری میللی بەرەنگاری لە خاکی ئێستای ئەفغانستان نووسراوە و پاشان لە ناوچەکە بڵاوبۆتەوە، خەڵکی بەلْخ شیعرەکەیان نووسیوە و گاڵتە بە میر ئەسەد بن عەبدوڵڵا دەکەن کە لە جەنگێکدا شکاوە(چهرقانی، فصلنامه علمي - پژهشی ، ١٣٩٥، ل١٦٧). ئەدەبی میللی گەلان پڕە لە ئەدەبێک کە ڕەگی لەسەر بەرەنگاری و پارێزگاری لە خاک و میر و دەسەڵات بنیاتنراوە، ئەوجۆرە دەقانە لە ڕابردوو و ئێستادا شیعری یاخیبوون و شۆڕشن(KENDALL, ٢٠٠٧, ٢:p). ئەدەبی کوردیش بەوجۆرە دەقانە دەوڵەمەندە بە تایبەتیش لاوک.

بە هەڵدانەوەی لاپەڕەکانی هەر هەژدە ژمارەکەی گۆڤاری نووسەری کوردستان، ئاست و پەیام و ئاڕاستەی ئەو ئەدەبەمان بۆ دەردەکەوێت؛

شیعری «خەوەبەردینە»:

لە چەشنی گەرووی کەو..

کەوی دۆمی یەخسیری زینداني داری

پڕی سەوزە بەستەی خرۆشانی باری،

تەرەی باوەشی تا سەرباری بناری»موهتەدی، ئابی ١٩٨١، ل٣١»

شیعرەکە بە هێما و ئاماژەی جیاواز دەوڵەمەندە، هەمەڕەنگە لە ئاڕاستە و ئاریشەکانی کۆمەڵگادا، زۆرن ئەوانەی لە خەوەبەردینە دواون، زۆربەیان وەک شیعرێکی سیاسی و حزبی ڕووت خوێندنەوەیان بۆ کردووە، ڕاستە ئەو ڕۆژگارە، سیاسەت و ئایدیۆلۆجیای حزبی ئەدەبیاتی ئێرانی داپۆشیبوو، بەڵام ئەم دەقە جیاوازە لە مامەڵەکردن لەگەڵ کۆمەڵێک نیشانەدا. کەو زیندەوەرێکی دیلە و سەوزایی خەیاڵدانی بردووە. خەوەبەردینە دەقێکی ئاڵۆزە، بەڵام هێما و نیشانەکان، وەک ئایکۆنی بەرەنگاری و مانەوە و ژیان بەرجەستە کراون، با سەیری «نووری خۆر» بکەین، کە دوو وشەن و هەردووکیان نیشانەن بۆ ڕووناکی و هەتاو و ڕۆشنایی؛

لەبەر نووری خۆرا، کەمێ کوێرەکانی شەوارەن

زنەی دەم بە هاواری هاری درۆزن هەزاران»موهتەدی، ئابی ١٩٨١، ل٣٤»

«دوو پارچە هۆنراوە»؛ ئەم دوو شیعرە، دەنگی بەرەنگاری ڕۆژانی بەرەنگاربوونەوەن و ببوون بە سروودی سەر زمانی پێشمەرگە و خەڵک. شەهید ئارام دەبێت بە ئایکۆنی شەهید بوون و بەرەنگاری و ڕێگای هەتاو:

لە جوانترین کاتی مەرگا،

شاخەکان پڕبوون لە هاوار!

چی ئەستێرەی،

درەوشاوەی ئاسمانی سەر (قەراخ) هەبوون،

یەکە.. یەکە.. کوژانەوە و،

بەسەر باڵای خەفەتباری تەنگیسەرا. ڕژانەخوار!

ئیدی لەوساوە تا ئێستا،

ئەو تەنانەی،

کە شەوانە تا بەیانی دەسوتێن و خەفەنابن... ئەستێرە نین!!

تکەی خوێنی،

زامی جەستەی.. شاسواری ڕێگای هەتاون!

لە ئاسمانی کەسیرە بووی کوردستانا...

بۆ هەژاران داگیرساون! «کوێستانی، ئاباری ١٩٨٢، ل٥٢»

شاسواری ڕێگای هەتاو، نیشانەیە بۆ ئازایەتی و قارەمانێتی و ڕێبەر و سەرکردەیی، واتە ئەو شەهیدی هەتاو و ڕووناکی و ڕۆشناییە. ئارام نەک دەبێت بە نیشانە بۆ قارەمانێتی، بەڵکو لەوکاتەوە تا بە ئەمڕۆش دەگات بۆتە ئایکۆنێک بۆ هێمای شەهید و ڕێگای خەبات. ئارام ناوی شاسوار جەلال-ە.

شیعری «کۆچی زاوایەکی نامۆ»؛

خۆ.. تۆ وەکو هەڵۆیەکی هەوار دیدە

لەسەر لووتکەی بەرز نەبا نەدەنیشتی

وەک کۆچەرێکی گەریدە

لەم وڵاتە سەر بە تەمە گەورە ببووی

ڕەنجبەرێکی چاو قایم بووی»کرمانج، ئابی ١٩٨٢، ل٤٦»

لەم وێنەیەدا جەمیل ڕەنجبەر بە هەڵۆ دەچوێنرێت، هەڵۆش هێمایە بۆ بەرزی، ئازادی، هێز. ڕەنجبەریش هەم نیشانەیە بۆ پاشناوی شاعیری شەهید جەمیل ڕەنجبەر، هەم نیشانەیە بۆ ئایدیۆلۆجیای شەهید، کە بەرگریکارێکی سەرسەختی هەژار و ڕەنجبەران بوو. وڵاتی سەر بە تەمیش واتە نیشتمانێکی داگیرکراو و داپۆشراو بە ڕەنگی تەڵخ و ڕەش، هەڵۆ دەبێتە هێمایەکی ئایکۆنی بەرەنگارییە بۆ ژیان و ئازادی.

شیعری «وەرزی ئازار»؛

تۆی عاشقیش لەوەتی هەیت

یەک وەرزیت و لەبەر باڵای یەک ئازارا

گیان رائەگریت

ئەی چرای خوێنە سوورەکە

ئەی چینە گیان پۆلاینەکە

لە سروشتیش گەورەتریت»سەعید، ئابی ١٩٨٢، ل٦٨»

چرا، خوێن، سوور، پۆلا نیشانەن بۆ کرێکار و چینی چەوساوەکانی جیهان. شاعیر ئەو چینە دەکات بە هێمای وەستانەوە، شۆڕشگێری، کار، بەرهەم، خۆڕاگری، کۆڵنەدان. وەرزەکان دەگۆڕێن، بەڵام ئەوی چینە وەک چینێکی ئاسنین لە گۆڕانکارییەکانی سروشت بەهێزتر و گەورەترە. کرێکار هەمیشە هێمای ئایکۆنی بەرەنگاربوونەوەیە دژی چەوساوە و نادادپەروەری.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

شیعری «چەند پەنگرێک»؛

بە مانگ بڵێن با زوو هەڵبێ

چونکە قۆناغ دوور و سەختە و

هاوڕێکانم نیازە بەشەو بکەونە ڕێ

دەنا چیتر لە ئاسمانی من هەڵنەیە و

لە خاکی من سەرهەڵگرێ «ڕەفعەت، ئاداری ١٩٨٣، ل٦٢»

شاعیر داوا لە مانگ دەکات، ڕۆشنایی بەو ناوە ببەخشێت، چونکە هاوڕێیەکانی بەشەو ڕێگا دەبڕن تا شوێنپێی خۆیان ببین. پێشمەرگە بە هاوڕێ چوێنراوە. بەفر هێمایە بۆ جوانی، ڕوونی، زستان، ڕووناکی، ساردی، ترس، ڕۆشنبوونەوە، کوردستان.

شیعری «کوچەی مەرگ»؛

چەمی خوێن لە شایی بەفرا ئاگر دەگرێ..

لوتکە ورد ورد دەتوێتەوە

کە بەیانیش ڕاوچییەکان دەکەونە دروێنەی شاخان

هەرچی خوێنە بۆتە مەل و دەنووکیان سوور دەچێتەوە «دەشتی، ئایاری ١٩٨٣، ل٦٥»

وێنەیەکی سەرنجڕاکێشی نێو سەنگەرەکانی بەرەنگارییە، ڕاوچی نیشانەیە بۆ هێزی داگیرکەر و لەناوبردن و کوشتن و خوێنڕشتن، بەڵام ئەو خوێنەی دەڕژێت، باڵندەکان هان دەدات و تۆڵەی ئەو خوێنڕشتنە بکەنەوە، باڵندەکان ئەوەندە تووڕەن دەنووکیان لە خوێن وەردەدەن بە مەبەستی ڕشتبوون لەسەر تۆڵەکردنەوە. لێرەدا مەل نیشانەی بەرخودان و تۆڵە و ئازادی و پەیامبەرییە.

شیعری «باژێرێ من»؛

باژێرێ من بتوز و مژە..

چیرۆکا من

مینا داستانا ستێرا

کاروان کوژە «دهۆکی، کانوونی یەکەمی ١٩٨٤، ل٦»

ئەستێرە و کاروانکوژ دوو نیشانەی جیاواز و دژ بەیەکن. داستانی ئەستێرە، واتە ئەو داستانەی پێشمەرگە لەکاتی هێرش و جەولەدا تۆماریان دەکەن، بەڵام کاروانکوژە نیشانەیە بە هێزێک کە ڕێگرە لەبەردەم ئەو کاروانە، دەکرێت کاروانکوژ هێما و نیشانە بێت بە جاش و سیخوڕ و هێزی دوژمن.

شیعری «دەنگی ئارام»؛

ئەمجارەیان.. نینۆکی هیچ دڕندەیەک

لە لەشمدا ناچەقێنرێ

هیچ وشەیەک، لە گەروما

ناتاسێنرێ

«قانع»ێکم، بە گیانی داگیرساومەوە

هاتوومەوە

بە چەوساوەکانی جیهان شاد ببمەوە

«بێ کەس»ێکم، «بیست و حەوت ساڵە

بەرامبەر گشت «ئەدمۆنزێ»

ئەلێمەوە « بلێسە، کانوونی یەکەمی ١٩٨٤، ل٤٥»

قانیع شاعیری چەوساوەکانە، بێکەس شاعیری دەنگی راپەڕیوە دژی ئیمپریالیزم و داگیرکەران، هەردووکیان هێمان بە دەنگی بەرگری و بەرەنگاری لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا. ئاماژەدان بە شەهید ئارام و نینۆکی دڕندەکان، واتە ئەو جاشانەی شەهیدیان کرد. هەر سێ وێنەکە ئایکۆنی هاوار و راپەڕین و شەهیدن، لە پێناوی ژیانێکی بەختیار و ئاسوودە بۆ گەل و نیشتمان.

شیعری «بانگ»؛

ئەی هەکارا!

ئەی سەری خوێناویی کوردستان!

من بازووی لەشی تۆم، تەوێڵتم

چاوا! چاوە

گلێنەی راستت بم، چەپت بم

چاوا! چاوە

هەرووکمان دوو باڵی مەلێکین

دوو سەری یەک پردی چەمێکین «جوامێر، کانوونی یەکەمی ١٩٨٤، ل٤٩»

بانگ شیعرێکی شێوەدرامای جوامێری شاعیرە، داوای یەکریزی هێزە کوردستانییەکان دەکات، ئەو شیعرە بانگەوازێکە بۆ چوونی هێزی پێشمەرگەی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان بۆ ناوچەکانی بادینان. هەکار نیشانەیە بە کارەساتی هەکاری. دوو باڵی مەل نیشانەیە بە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستانی عیراق.

جلەوی ئەسپەکەی شۆڕشی «حسەین»و

«عەزۆ»تم لێ بگرە «جوامێر، کانوونی یەکەمی ١٩٨٤، ل٥١»

حسەین مەبەست لە حسەین و حەسەن- ی شیعەکان نیە، بەڵکو ئاماژەیە بە شەهید حوسێن بابەشێخ، عەزۆ ئاماژەیە بە شەهید ئیبراهیم عەزۆ. حسێن بابەشێخ لە کارەساتی هەکاری شەهید کرا، ئیبراهیم عەزۆ-ش لە کاتی پەڕینەوە لە سنووری سوریا بەرەو باشووری کوردستان شەهید کرا.

ئەوەتا وا گورگی سەر کەوشەن

گورگی بۆر.. گورگی رەش

بێ کڵاو، کڵاودار، ریشنیان «جوامێر، کانوونی یەکەمی ١٩٨٤، ل٥٣»

گورگ نیشانەیە بۆ دوژمن و داگیرکەرانی کوردستان، ئاماژەدان بە چوار جۆر گورگی جیاواز؛ گورگی رەش، گورگی بێ کڵاو، گورگی کڵاودار، گورگی ریشن، هێمان بۆ داگیرکەرانی کوردستان.

شیعری «شاعیر»؛

نیوەشەوێک،

ویستیان ئیتر، چاوەکانی، حسەین مەولوود،

تاقە گوڵێکی سورداش و،

چاوەکانی دەستگیرانەکەی نەبینێ!

هەردوو چاویان توند بەستەوە..

نیوەشەوێک،

ویستیان ئیتر، دەستەکانی،

نەتوانن قەڵەم و، تفەنگ هەڵگرنەوە»»باقی، شاعیر، کانوونی یەکەمی ١٩٨٤، ل٧٣»

حسەین مەولود (١٩٥٣-١٩٧٩) واتە مەلا عەلی کە لە موسڵ لە سێدارە درا. قەڵەم نیشانەیە بۆ شیعرەکانی مەلا عەلی. تفەنگ نیشانەیە بۆ پێشمەرگە. وێنەکان ئاماژەن بە قارەمانێتی و ئازایەتی. مەلا عەلی ئایکۆنی شیعری بەرەنگاری و قارەمانێتییە.

شیعری «دییم»؛

تۆم ئەبینی

لەسەر کورسیە رەشەکە دایان نابووی

بۆ ئەشکەنجە

هەتا بتکەن بەو (من)انەی روو زەردییان لە رووپەڕی

رۆژنامە و لە پشت شوشەی تەلەفزیۆن بەسەر ماڵاندا ئەگێڕا»لوقمان، کانوونی یەکەمی ١٩٨٤، ل١٠٢»

کورسی رەش نیشانەیە بۆ زیندان و ئەشکەنجەدان، زیندان قوتابخانەی تاقیکردنەوە و بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتی خۆسەپێنە. بۆ شۆڕشگێڕەکان زیندان هێمایەکی ئایکۆنییە بۆ بەرەنگاری و خۆڕاگری.

شیعری «ئاگرە سوورە»؛

من پشکۆیەک لەو ئاگرەم کە ئاسنیش دەتاوێنێ

من دڵۆپێک لەو بارانەم کە دەریایەک بەدی دێنێ

من شەماڵم، ئەو شەماڵەی پڕ لە شنەی بە سۆز و تاو

دەمە و بەهار بەفری داگیرکەری وڵات دەکەم بە ئاو

من ژیلەمۆم، ئەو ژیلەمۆی دوای هەزاران ئاو لێ پژان

دیسانەوە گڕ دەهاوێم دەیڵێمەوە گۆرانی ژیان «نەکەرۆز، کانوونی یەکەمی ١٩٨٤، ل١٢٣»

ئەم شیعرە، شیعری سەنگەر و رێکخستنە نهێنییەکان بوو، وەک سروودیش تۆمار کراوە. پشکۆ، دلۆپ، شەماڵ، بەهار، ژیلەمۆ، گڕ، رووناکی کۆمەڵێک نیشانەن بۆ هیوا، ژیان، خەبات، نەسرەوتن، بەرەنگاری. ئەو نیشانە ئایکۆنیانە پەیامی بەرەنگاری دەقێکی ئەدەبین، کە هیوا و کۆڵنەدان و بەردەوامبوون و خۆڕاگری کۆیان دەکاتەوە و داوای شۆڕشێک دەکات ئاگرە سوورەی کوردستانە، واتە دادپەروەری و یەکسانی بەرنامەی بێت بۆ ژیانێکی ئاسوودە و بەختیار.

شیعری «کەڵ»؛

میری شەهیدانی هەولێر

ئەی حەیرانی سووتە مەرۆی

برین.. بگێڕ

ئەی هاوڕێی بەهرە رەنگین

گوڵ خەندەرانی پێکەنین

لە هەواری قەندیلەکەی ناو گیانمانا

سنەوبەری چوار وەرز سەوزی

تۆ.. سروەکەی سەری رەشی

تۆ.. ئەنتێنی ئێزگەی شۆڕشی

تۆ بڵندگۆی،

دەنگدانەوەی دڵی ئێمەی

رادیۆی ناو دەستی پێشمەرگەی

ئەو ریکۆردەی هەموو رۆژێ

سروودەکەی..

شۆڕشی نوێمان لێ ئەدەی..

پەیتا.. پەیتا..

ئاگردانی (پشکۆ)ی خۆت و

نەوەی پشکۆی ئەم کوردستانە

خۆش ئەکەی! «جوامێر، تشرینی یەکەمی ١٩٨٥، ل٨٣»

ئەم وشانە؛ بەهرە رەنگین، سروە، رادیۆ، میری شەهیدان، بڵنگۆ، گوڵ خەندەران، حەیران نیشانەی ئایکۆنین بۆ شەهید عەبدولخالیق مەعروف، شاعیر وەک هونەرمەند و وەستایەکی شارەزا لە چوارچێوەی چەند وێنەیەکدا نیگاری کردوون. ئەو شەهیدە دەکات بە هێمای پشکۆیەک بۆ نەوەی نوێی کوردستان. تا ئێستاش عەبدولخالیق مەعروف هێمای بەرگرییە بۆ دژایەتی لە چەقبەستن و دواکەوتوویی کوردەواری، کە شەهیدیش دەبێت، دەبێت بە هێمای ئایکۆنێکی زیندوو بۆ ناسینی ستەم و دیکتاتۆری و بەردەوام بوون لەسەر خەبات. پشکۆ کە لەنێو کەوانەی داناوە، ئاماژەیە بە کوڕە گەورەی شەهید کە ناوی پشکۆیە.

شیعری «سروودی خاک»؛

رەفیق سابیر ئەم شیعرەی بۆ یەکەمجار بە ناونیشانی «سروودی خاک» لە ژمارە ١٥ی گۆڤاری نووسەری کوردستان بڵاوکردۆتەوە، پاشان شاعیر ناوەکەی بۆ لاوکی هەڵەبجە گۆڕی، کە دوایی ناوەکەی بۆ لاوکی هەڵەبجە گۆڕی، باڵاترین نموونەی شیعری پێشکەش بە هەڵەبجە کردووە، ئەو شیعرە دەقی وەرزەکانی ساڵە:

بە تەنیا جێی مەهێڵن

ئەمشەو زریان دەیچێنێ

تەم و مژ دایدەپۆشێ

مانگەشەو دەیرفێنێ

گەرووی بە گزنگ تەڕ کەن

زامەکانی بە شێلان

بە گۆرانی داپۆشن

یان بە سەوزی دارستان «سابیر، ١٩٨٩، ل٨٧»

دەخوازێت گەرووی شەهیدەکان بە گزنگ تەڕ بکرێن، زیندوویتی بە تەرم دەدات و بە چرینی گۆرانی بەسەر بکرێنەوە، ئەمانە هیوان نەک تەسلیم بوون، هەر بەمە ناوەستێت، داوا دەکات، کەژاوەی شەهیدەکان بە گوڵ یان گەڵا داپۆشرێن و شایلۆغانێک بکرێت، با لە خوێن بێت.

با هەڵەبجە دوا سەمفۆنیای ئەم شەوە بێ

با هەڵەبجە پەیامی سووری نەوە بێ

با دوا کەرنەڤاڵی خوێن و

بریني ئەبەدی روحی نەتەوە بێ

بە هەڵەبجە تا هەتایە

هەڵەبجە بێ و هەڵەبجە بێ و هەڵەبجە بێ «سابیر، ١٩٨٩، ل٩٩»

پێویستە جیاوازی لەنێوان ئەدەبی بۆنە و ئەدەبی بەرەنگاری بکرێت و هەردووکیان لە ئەدەبی ستایش و پیاهەڵدان جیابکرێنەوە، کە باسی ئایۆنەکانی بەرەنگاری لە ئەدەبی کوردی دەکرێت. رەنگی سوور رەنگێکی گەرمی نێو چوار رەنگە سەرەکییەکەیە، کە هەر یەکێکیان گوزارشتە بۆ شتێک «سوور(خوێن، شەبەق)- تێکۆشان- قوربانیدان و شەهیدبوون. محەمەد، ٢٠٠٧، ل «.

شیعری «کۆست»؛

بەهارە ئەمساڵ، بەهار خەمینە

دەشت و دەر و کێو، سیما خوێنینە

نە «جمە»ی خەڵک، نە «فرە»ی مەلە نە نووزەی ژینە

نە شنەی دار و، هاژەی رووبار و، بزەی کەنینە

هاوارە.. دادە.. گریانە.. شینە

«بەهارە» رۆڵەم بەهار خەمینە

کۆستی هەڵەبجە و مەرگی ئەوینە. ژیلا، پایزی ١٩٨٩، ل١٨٤»

ژیلا لەم شیعرەیدا بە کۆمەڵێک نیشانەی لێکچوو پرسەی بۆ هەڵەبجە داناوە. خەم، خوێن، نووزە، هاوار، مەرگ، کۆست بەو نیشانانە گوزارشت لە مەرگی ئەوینێک دەکات کە ناوی هەڵەبجەیە، ئەگەرچی هەر یەکێک لەو نیشانانە واتایەکی جیاوازی دەلالەتی دەبەخشن، بەڵام لە ئەنجامدا یەک واتا کۆیان دەکاتەوە. لە کۆتایدا بە بەهارەی کچی دەڵێت، کە تازە لە دایک بووە، رۆڵەم بەهارە ئەم بەهارەمان بەهۆی کیمیابارانکردنی هەڵەبجە هەم خەمینە و هەم مەرگی ئەوینە، بەڵام لێرەدا «بەهارە»ی کچی دەبێت بە نیشانەی ژیان و لە دایک بوونەوە. ئەمە و لەنێو هەناوی ئەو نیشانانەدا هەڵەبجە بوو بە هێمایەکی ئایکۆنی جیهانی بۆ تاوان و تاونباران.

شیعری «رێبوار»؛

رێبوارێکم

بە قەد مێژوو،

وەرز و ساڵ و سەدەم دیوە

بە قەد مێژوو،

چقڵی رێگام

لەنێو سنگ و دڵ چەقیوە

بە قەد مێژوو، دێوەزمەی بە سامی رێگا

لە ئاسمانی چاوەکانما

ئەستێرەی گەشی چنیوە!

بە قەد مێژوو

فرمێسکی چاوم سڕیوە «مەلەکشا،١٩٩٠، ل١٠٧»

رێبوار نیشانەیە بە کەسێکی تێکۆشەر و کۆڵنەدەر و عەودالی ئەستێرە و ژیانێکی خۆش. ئەو پێشمەرگەی بە رێبوار چواندووە، چونکە

لەوەتەی مێژوو هەیە نەحەساوەتەوە، بەرامبەر بە چقڵ و دێوەزمەکان خەبات دەکات، تا ئەستێرەی گەش و ڕۆشن بچنێت. پێشمەرگەش کەسێکی قارەمان و تێکۆشەرە، بۆتە هێمای ئایکۆنی بەرەنگاری بۆ نەتەوەیەک کە خەبات لەپێناوی ئازادی و یەکسانی و ڕزگاری دەکات.

شیعری «ژ بیر نەکە»؛

گەلەک جاران

توزا پێلاڤێن کارکەری

مەزنترە

ژ مەرجانێن تاجێ سەری « قەرەنی، زستانی ١٩٩١، ل٥٧»

شاعیر بەم وێنەیە بەراورد لەنێوان کرێکار و دەسەڵات دەکات. دوو وێنەی دژ بەیەکی بەرامبەر بە یەک داناون، تۆز و مەرجان. بەڵام بەلای ئەو تۆزێ پێڵاوی کرێکار گەورەترە لە مەرجانی تاجی سەر. تاج نیشانەیە بۆ دەسەڵات. شاعیر پایەیەکی باڵا بە کرێکار دەدات، چونکە دەزانێت کرێکار هێمایەکی ئایکۆنی بەناوبانگە بۆ کار و بەرهەم و یەکسانی و دادپەروەری و کۆمەڵگایەکی بەختیار و ئاسوودە.

ئەنجام

- ئەمە یەکەمین کاری زانستییە لەسەر گۆڤاری نووسەری کوردستان کرابێت، کە بۆ ماوەی ١٠ ساڵ لە شاخ دەرچووە.

- لەم توێژینەوەیەدا زاراوەی ئایکۆن هەر تەنیا لە تابلۆی ئاینی و نیگاری پیرۆزی کڵێسەکان قەتیس نەکراوە، بەڵکو وەک ئاماژە و هێما لەسەر دەقی شیعری پراکتیزەکراوە.

- ڕەگی بەرەنگاری لە ئەدەبی کوردیدا، مێژوویێکی دێرینی هەیە بەتایبەتیش لە بواری فۆلکلۆردا، لە فۆلکلۆریش لە لاوکدا، لەو ڕووەوە ئەدەبەکەمان خاوەنی چەندان دەقی باڵایە.

- ئەگەرچی ئاووهەوای نووسین و بڵاوکردنەوە لە چاپەمەنییەکانی شاخدا، لەگەڵ بڵاوکردنەوە لە شار و لەژێر دەسەڵاتی داگیرکەراندا جیاوازە، بەڵام دەقەکان نە شیعریەتیان لە دەستداوە، نە ئاستی هونەری.

- شیعر و ئەدەبیاتی ئێمە دەوڵەمەندە بە ئایکۆنەکانی بەرەنگاری، لەم توێژنەوەیەدا هەڵوەستە تەنیا لەسەر چەند دەقێک کراوە، ئەگەرنا گۆڤاری نووسەری کوردستان لەو بوارەدا زۆر دەوڵەمەندە.

- ئەو نیشانە ئایکۆنییانەی لەم توێژنەوەیەدا وەک دەرئەنجام درکیان پێکراوە بریتین لە؛ پێشمەرگە، شەهید، زیندان، ژن، خێزان... هتد، کە هەر یەکێکیان بە نیشانە و هێمای جیاواز لە دەقە شیعرییەکاندا تەوزیفکراون.

لیستی سەرچاوەکان

کتێب بە زمانی کوردی

ئیبراهیمی، عەبدوڵلا(٢٠١٢)، کاوە فەرهەنگی فارسی-کوردی، بەرگی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی ئاراس، هەولێر

بیمار، عەبدولرەزاق (٢٠١٧)، لە سێبەری ڕەخنە و لێکۆڵینەوەدا، چاپی یەکەم، چاپ ناوەندی ڕێنوێن، ناوی چاپخانە نیە.

حلمی، ڕەفیق (١٩٨٨)، شعر و ئەدەبیاتی کوردی، چاپی دووەم، لەسەر ئەرکی زانکۆی سەلاحەدین چاپکراوە، چاپخانەی خوێندنی باڵا، هەولێر

خەزنەدار، مارف(د) (١٩٨٤)، لەبابەت مێژووی ئەدەبی کوردی یەوە، بریتییە لە چواردە لێکۆڵینەوە، لە بڵاوکراوەکانی پرۆژەی ١٠٠ کتێبی کوردی زنجیرە ٤، چاپخانەی الموسسة العراقية للدعاية و الطباعة، بەغدا

خاڵ، محەمەد(٢٠٠٥)، فەرهەنگی خاڵ، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

زەبیحی، عەبدولرەحمان (١٣٤٧)، قاموسی زبانی کوردی، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی بڵاوکردنەوەی فەرهەنگ و ئەدەبیاتی کوردی (ئینتشاراتی سەلاحەدینی ئەییووبی)، ئیران

زیوەر، مەحمود(٢٠٠٤)، فەرهەنگی زێوەر، کوردی- عەرەبی، لە کتێبە چاپکراوەکانی شارەوانی سلێمانی، چاپخانەی ژیر، سلێمانی

قەزاز، شەفیق (د) (٢٠٠٠)، فەرهەنگی شارەزوور، کوردی- ئینگلیزی، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر

کاویان، فەتاح(٢٠٠٠)، حەوتەوانە، فەرهەنگی ئینگلیزی-کوردی- فارسی، لە چاپکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپخانەی ئۆفسێتی تیشک، سلێمانی

مەعروف، کەمال(د)(٢٠٠٣)، ئەدەبیاتی کلاسیکی و نوێخوازی کوردی، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری، بەرێوەبەرێتی گشتیی چاپ و بڵاوکردنەوە، سلێمانی

موکریانی، گیو(٢٥٧٣, ١٩٦١)، فەرهەنگی مەهاباد، فەرهەنگێکی قوتابخانەیی کوردی و آرەوبی یە، چاپی یەکەمین، چاپخانەی کوردستان، هەولێر

هەژار(١٣٦٨)، هەنبانەبۆرینە، فرهنگ کوردی- فارسی، ئ تا س، چاپ اول، سروش تهران

کتێب بە زمانی عەرەبی

ادونيس(٢٠٠٥)، زمن الشعر، دار الساقي للنشر و التوزيع، بلا

ارون، پول- جاك، دينيس سان(٢٠١٢)، الان ڤيالا، معجم المصطحات الادبية، الطبعة الاولى، ترجمة: محمد حمود(دكتور)، من منشورات الموسسة الجامعية للدراسات و النشر و التوزيع، بيروت

اولمان، سيفان(١٩٦٩)، دور الكلمة في اللغة، طبعة الثانية، ت: كمال بشر، من منشورات مكتبة الشباب، مصر، القاهرة

فديح، عبدالقادر(١٩٩٣)، دلائلية النص الادبي، ديوان المطبوعات الجامعة وهران، تونس

رسول، عزالدين مصطفى(د) (١٩٦٦)، الواقعية في الادب الكردي، منشورات دار المكتبة العصرية، صيدا- بيروت

شوكري، غالي(بلا)، ادب المقاومة، من منشورات مكتبة الدراسات الادبية، دار المعارف بمصر، بلا

كنفاني، غسان(١٩٦٨)، الادب الفلسطيني المقاوم تحت الاحتلال١٩٤٨-١٩٦٨، الطبعة الاولى، من منشورات موسسة الدراسات الفلسطينية، سلسلة الدراسات ، بيروت

لويس، معلوف(١٩٩٦)، المنجد في اللغة، الطبعة الخامسة و الثلاثون، بيروت

کتێب بە زمانی فارسی

عميد، حسن(١٣٧٧)، فرهنگ فارسی عميد، موسسهء انتشارات امير كبير، تهران

کتێب بە زمانی ئینگلیزی

Aron, Paul(2002), Le Dictionnaire du Litterature, Ed Puf, Paris

Martenet ,Jean(1975), CLEFS Pour LA SEMIOLOGIE. Paris: Edition

Oxford University Press(2000), Oxford Advanced Learners Dicitonary, Sixth edition

Reg , Alain(200٥), Dictionnaise culturel en langue francaise , Ed. Dictionnaise le Robert Paris

گۆڤاری کاغەزی و ماڵپەڕی ئەلیکترۆنی بە زمانی جیاواز

١٢ ژمارەکەی گۆڤاری نووسەری کوردستان ١٩٨١-١٩٩١

زانیاری (گۆڤار) بەغدا، ژمارە ٣، ١٩٧١

الهلال (مجلة) مصر، العدد ١٥٢٣، يناير ٢٠٢٠

الموقف الادبي(مجلة)، العدد ١٩، ديمشق، ايار ١٩٨٠

كعوان محمد (دكتور)، الرمز و العلامة و الاشارة المفاهيم ، الملتقى الاوطني الرابع «السيمياء و النص الادبي

نقد ساختاری روایت در داستانهای ادبیات مقاومت ایران مولف: دکتر حسنزاده میرعلی - علی ششتمدی ویراستار علمی: مهدی احمدی لفورکی نوبت چاپ: اول-١

https://www.localprayers.com/GR/Athens

https://www.vocabulary.com/dictionary/iconhttps://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/iconography https://monoskop.org/Vladimir_Lossky

(رَيْبُ المنَوُن) في الشِّعر العَربيّ
دراسة نحويّة دلاليَّة

زانا شاباز كريم [1]
[1]قسم اللغة العربيّة، كليّة اللغات ،جامعة السليمانيّة، إقليم كوردستان، العراق
Corresponding author's e-mail: Zana.mustafa@univsul.edu.iq

المُلخَّص:

هذا البحثُ يَستكشفُ ظاهرةً مُنتَشِرةً في الشّعرِ العربيّ، وهذهِ الظّاهرةُ هي استعمالُ مُرَكَّبٍ إضافيّ هو (رَيب المَنون) الذي يأتي بِمَعنَى حوادِثِ الدّهرِ وصروفِه المُختَلِفةِ التي تُقلِقُ الإنسانَ وتُخيفُه، إذ يُؤتَى بِهِ للدّلالةِ على المَوتِ. والتراثُ العربيُّ وظَّفَ استعمالَ هذا المركَّبِ، فنجدُ أنّ أصحابَ المُعجَماتِ اللغويّةِ ذَكَرُوه في مُؤلَّفاتِهم وبيَّنُوا دلالَتَهُ، والشُّعراءُ استعملوُه منذُ بداياتِ الشّعرِ العربيّ ولا سيَّما في أدبِ ما قبلَ الإسلامِ.

وقد ظَهَرَ لنا مِن خلالِ استقراءِ الشّعرِ العربيّ أنّ الشّاعرَ يأتِي بهذا المُركَّبِ للإشارةِ إلى شدائدِ الحياةِ ومصائِبها المختلفةِ التي تُصيبُ الإنسانَ وليسَ للإنسانِ سلطةٌ أو قُدرةٌ عليها، ولا يُمكِنهُ دفعُها، فهو مكتوفُ الأيدي حيالَها، فضلاً عن استعمالِهِ للدلالةِ على الموتِ الذي هو من أشدِّ المَصائِبِ وأعنفِها.

وبما أنّ هذا المُركّبَ الإضافيَّ اسمٌ فيكونُ واقعاً تحتَ حُكمِ الجُملةِ العربيّةِ، فيكونُ مَرفوعاً، أو منصوباً أو مجروراً. وسيُحاوِلُ هذا البحثُ وصفَ كيفيّةِ استعمالِ الشُّعراءِ له، وتحليلَ شكلِ هذا المُركَّبِ للتوصُّلِ إلى الدلالاتِ التي أرادَ الشُّعراءُ بيانَها في أشعارِهم.

الكلمات المفتاحيّة: مركّب إضافيّ، ريب المنون، حالات الاسم الإعرابيّة (الرفع، النصب، الجرّ)، الدلالة السياقيّة.

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێككەوتەكان	ڕێكەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١١/١٨ | ڕێككەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢١/١/٣ | ڕێككەوتی بلاوكردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Zana.mustafa@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بلاو كردنەوە	©٢٠٢١ د.زانا شاباز كریم،گەیشتن بەم توێژینەوەیە كراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

پوختە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە لەسەر دیاردەیەکی زمانەوانیی باو دەوەستێت لە هۆنراوەی عەرەبیدا لەسەردەمە جیاوەکانی ئەدەبی عەرەبیدا، کە بریتیە لە بەکارهێنانی ناوێکی لێکدراو لە دوو وشە (ریب المنون) کە عەرەب بە واتای مردن و هەموو ئەو بەڵا و نەهامەتیانەی روزکار بەسەر مروفیاندا دەهێنێت بەکاری هێناون. بەکارهێنانی ئەم ناوە لێکدراوەش بەو دوو واتایە هاوتایە لەکەڵ ئەو واتایانەی زانا فەرهەنکناسەکانی عەرەب داویانەتەباڵ ئەو وشەیە.

لە ئەنجامی خوێندنەوەی ئەو شیعرانەی ئەم وشەیەیان تیادا هاتووە، دەردەکەوێت کە شاعیری عەرەبی بۆ کوزارشتکردن لە بێهیوابوون وجۆکدادان لەبەردەم دەسەڵاتی زەمانە ئەم دەربڕینەی بەکارهێناوە و هەندێکیشیان بۆ مەبەستی شانازیکردن ودەرخستنی بەهێزی خۆیان بەرامبەر سەختیی و نەهامەتیەکانی رۆژزکار بەکاریانهێناوە.

بەپێیەی کە ئەم دەستەوازە واتادیارە ناوە، کاریکەردەبێت، وەك هەر ناوێکی تر لە زمانی عەرەبیدا، بە بارە رێزمانیەکانی ناو، ئەمەش کاریکردەسەر چۆنێتی دابەشکردنی لێکۆڵنەوەکە.

لێکۆڵەر مەبەستێتی شێوازی بەکارهێنانی ئەم دەستەواژەیە لە شیعری عەرەبیدا دەربخات، لەرووی شێوە وناوەڕۆکیشەوە.

ABSTRACT:

This research explores a widespread phenomenon in Arabic poetry, and this phenomenon is the use of an additional compound (Raib al manoon) that comes in the sense of the eternal accidents and its various modes of worrying and intimidating man, as well as the significance of human being, as well as his fear of God. Arabs have used this compound since ancient times, and we find that the owners of linguistic puzzles mentioned it in their literature and explained its significance, and so did the poets from the beginnings of Arabic poetry in pre-Islamic literature.

And it became clear to us through the extrapolation of Arabic poetry that the poet comes this compound to refer to the adversity of life and its various misfortunes that afflict a person and that the human being has no authority or ability, and he cannot pay it, because he is idle about it.

This is because this additional compound is a name that is under the rule of the Arab sentence, so it is raised, erected or cited. This research will attempt to describe how poets use it, and analyze the form of this compound to arrive at the indications that poets wanted to express in their verses.

المُقدِّمة:

الحمدُ للهِ ربِّ العالَمينَ على تمامِ النِّعَمِ والعِياذُ بهِ مِن البَلاءِ والوَباءِ والسُّقْمِ، والصّلاةُ والسّلامُ على خيرِ مَن نطقَ بِلُغَةِ الضّادِ.

ليسَ بِخافٍ على الدارسينَ أنَّ الشِّعرَ ديوانُ العربِ، فإنّهم شُغِفُوا بهِ وتعلَّقُوا بهِ ونَبَغُوا فيه، فألَّفُوا فيهِ الكثيرَ وأَلِفُوه، ولمْ يُبقِ الشُّعراءُ رُكناً مِن أركانِ الحياةِ مِن دونِ أنْ يتطرّقُوا إليهِ في أشعارِهم، ولمْ يَتركُوا معنًى مِن المعاني المتعلّقة بالإنسانِ مِن دونِ تركِ بَصْمَتِهم عليه. ومِن هذه المَعاني (رَيْبِ المَنُون) الذي وَجَدَهُ الباحثُ مُنْتَشِراً في شِعرِهم، إذا أرادوا التعبيرَ عن الموتِ أو عن صُروفِ الدَّهرِ وحَدْثانِه، فساقَ الشّاعرُ هذا المُركَّبَ الإضافيّ حينما كانَ يَقصِدُ إظهارَ افتخارِهِ بنجاتهِ مِن رَيبِ المَنونِ، وذَكَرَهُ كذلك عندَ استسلامِهِ و وقوفِه بلا حِيلةٍ أمامَ نَوائِبِ الدَّهرِ، وكذلك عندَ رِثائِهِ أحدَ نبيهِ.

وهذا الانتشارُ الواسعُ لهذا المركَّبِ الإضافيّ في الشّعرِ العربيّ دَفَعَ الباحثَ إلى دراستهِ فيه، مِن خلالِ وصفِ تلك الظاهرةِ و تحليلِها، وصولاً إلى بيانِ دلالاتِها في الشّعرِ العربيّ.

ومِن الجليّ أنَّ هذا المُركَّبَ الإضافيَّ يَقَعُ في الجملةِ مرفوعاً أو منصوباً أو مجروراً، على وفقِ أحوالِ الإسمِ الإعرابيّة، وهذا الأمرُ أثَّرَ في خطّةِ البحثِ، فَبُنِيَ على تمهيدٍ وثلاثةِ مَباحِثَ وخاتمةٍ، خُصِّصَ التمهيدُ للتعريفِ بـ(ريب المنون) في ضوءِ المُعجَماتِ اللغويّة، وفي المبحثِ الأوّلِ دُرِسَ ذلك المُركَّبُ الإضافيّ في الأبياتِ الشّعريّةِ التي جاءَ فيها مرفوعاً، وتَناوَلَ الباحثُ في المَبحثِ الثاني نَصبَ (ريب المنون)، وخَصَّصَ المبحثَ الثالثَ لِجَرّهِ بحرفِ الجرّ أو بالإضافة. وفي الخاتمةِ بُيِّنَ أهمُّ ما تَمَّ التّوصُّلِ إليه مِن نتائجَ متعلّقةٍ بالدّراسةِ.

وغايتي مِن هذا العَمَلِ تقديمُ خِدمةٍ لِلُّغةِ العربيّةِ، ورَجائي الوصولُ إلى تلك الغاية، لكنَّ النَّقصَ لا يزالُ قائماً، فقد حَفِظتُ شيئاً وغابتْ عنّي أشياءُ.

تمهيدٌ: تعريفٌ بالعبارة:-

أوّلاً: الرَّيب:

جاءَ في كتابِ العينِ أيضاً أنَّ «الرَّيبَ الشكُّ والرَّيبُ صَرفُ الدهرِ وعَرَضُه وحَدَثُه. والرَّيبُ ما رابَكَ مِن أمرٍ تَخوَّفت عاقِبتَهُ» (الفراهيديّ: ٢٠٠٣: ٢/١٦٥). وجاءَ في مُعجَمِ مقاييسِ اللغةِ أنَّ « الراءَ والياءَ والباءَ أُصَيلٌ يَدلُّ على شكٍّ أو شكٍّ وخوفٍ، فالرّيبُ: الشكُّ، ... والرَّيبُ ما رابَكَ مِن أمرٍ تقولُ: رابَني هذا الأمرُ، إذا أدخلَ عليكَ شكّاً وخوفاً» (ابن فارس: ١٩٧٩: ٢/٤٦٣). ويُقالُ: « ورابَني الأمرُ رَيباً أي نابَني وأصابَني. ورابَني أمرُه يَريبُني أي أدخلَ عليّ شكّاً وخوفاً» (الأزهريّ: ١٩٦٧: ١٥/٢٥٣).

ممّا سَبَقَ ذكرُه نستنتجُ أنَّ المعنى اللغويَّ للرَّيبِ هو الشكُّ والخوفُ وكذلك النائبةُ والمصيبةُ، واستعملتِ العربُ الفعلَ مِن الرَّيبِ فقالتْ: رابَني أمرٌ، إذا قَصدوا بذلك أنّ ذلك الأمرَ أدخلَ في نفسِهِم شكّاً وخوفاً، لا سيّما إذا كانَ هذا الأمرُ ممّا لا تُحمَدُ عُقباهُ.

ثانياً: المَنُون:

وفيما يَخُصُّ لفظَ المنونِ فـ «المَنُونُ المَوتُ وهو مؤنّثٌ... وسُمّيتْ مَنُوناً لأنّها تمنُّ الأشياءَ أي تَنقُصُها. (الفراهيديّ:٢٠٠٣: ٤/١٦٩). « و» الميمُ والنونُ أصلانِ. أحدُهما يَدلُّ على قطعٍ وانقطاعٍ، والآخَرُ على اصطناعِ خيرٍ. الأوّلُ المَنُّ: القطعُ ومنه يُقالُ: مَنَنْتُ الحبلَ: قَطَعْتُهُ... والمَنُونُ: المَنيّةُ لأنّها تَنقُصُ العددَ و تَقطَعُ المَدَدَ.» (ابن فارس: ١٩٧٩: ٥/٢٦٧ وقال الفرّاءُ: المنون تُذكَّرُ وتُؤنَّثُ فمَن ذكّره أرادَ بِها الدّهرَ ومَن أنّثَ أرادَ بِها المَنيّةَ.»(الأزهريّ: ١٩٦٧: ١٥/٤٧٤).

وقد أضافتِ العربُ الرَّيبَ إلى المنونِ وأرادَتْ بالتركيب الإضافيّ نوائِبَ الدَّهرِ وحوادِثَهُ وصُروفَهُ، كما أرادَتْ بها الموتَ، فـ«ريبُ المنونِ حوادثُ الدَّهرِ.» (الجوهريّ: ١٤١/١، ابن منظور: ١٩٩٩: ٢٨٥/٥). والمُركَّبُ الإضافيّ هو «كُلُّ اسمين تَنَزَّلَ ثانيهما ممّا قبلَه كغلامِ زيدٍ منزلةَ التنوينِ في الاسمِ المفردِ كزيدٍ ممّا قبلَه في إجراءِ الإعرابِ على ما قبلَه وبقائِه على حالِه.»(الفاكهيّ: ١٩٩٣، ٨٩).

وقدْ تعاملَتِ العربُ مع (ريب المنون) كوحدةٍ معنويّةٍ واحدةٍ مُريدةً بِهِ المعنيينِ المذكورَينِ، وهذا يَعودُ إلى طبيعةِ المُركَّبِ الإضافيّ، لأنَّ «المضاف والمضاف إليه بِمَنزلةِ اسمٍ واحدٍ منفردٍ، والمُضاف إليهِ هو تَمامُ الاسمِ ومُقْتَضاهُ»(سيبويه: ١٩٨٣ ، ٢٢٦/٢).

«وأصلُ الرَّيبِ القَلَقُ واضطرابُ النَّفسِ ، وريبُ الزَّمانِ وريبُ المنونِ نوائِبُ ذلك، قال الله تعالى: [نتربَّصُ بهِ ريبَ المنونِ](الطور: ٣٠)، ولمّا كانَ الشَّكُّ يَلزَمُه اضطرابُ النفسِ وقَلَقُها غَلَبَ عليه الرَّيبُ فأصبحَ حقيقةً عُرفيةً يُقالُ رابَهُ الشَّيءُ إذا شَكَّكَهُ» (ابن عاشور: ١٩٩٧: ٢٢٢/١).

وَرَدَتْ عبارةُ (ريب المنونِ) في خُطبةِ قطري بن الفجاءة (٧٨هـ) وهو يُحَذِّرُ سامِعِيه مِن الاغترارِ بالدُّنيا وما فيها مِن الأمورِ المادّيّةِ قائلاً: «أَلَستُم في مَساكنِ مَن كانَ أطولَ أعماراً، وأوضحَ آثاراً، وأعدَّ عديداً، وأكثفَ جنوداً... فهل بَلَغَكُم أنّ الدُّنيا سمحتْ لهم نفساً بِفديةٍ، وأغنتْ عنهم فيما أمَّلَتْهم به بخطبٍ، بل أثقلَتْهم بالفوادحِ، وضعْضعَتْهم بالنوائبِ، وعفَّرتْهم للمَناخرِ، وأعانتْ عليهم ريبَ المنونِ، وعقرَتْهم بالمصائب»(ابن عبد ربّه: ١٩٨٣: ٢٢٦/٤-٢٢٧). تجدُرُ الإشارةُ هنا إلى أنّ هذهِ الدِّراسةَ خاصّةٌ بالشِّعرِ وأنَّ النَّصَّ الواردَ نَصٌّ نثريٌّ جاءتْ فيه عبارةُ (ريب المنون)، وكانَ الغرضُ مِن إيرادِ ذلك النَّصِّ تأكيدَ دلالةِ تلك العبارةِ على نوائِبِ الدَّهرِ كما ذكره أصحابُ المعاجمِ، فالمرادُ بـ(ريب المنون) في هذه الخطبةِ هو حوادِثُ الدهرِ وصُروفُه ونوائِبهُ كما سبقَ بيانُه.

تَتوزَّعُ استعمالاتُ (ريب المنونِ) في الشِّعرِ العربيّ بينَ أحوالِ الاسمِ الإعرابيّةِ الثَّلاثِ التي هي الرَّفعُ والنَّصبُ والجَرُّ(السامرائيّ: ٢٠٠٧، ٣٠)، فـ«النَّصبُ في الأسماءِ: رأيتُ زيداً، والجرُّ: مررْتُ بزيدٍ، والرَّفعُ: هذا زيدٌ.»(سيبويه: ١٩٨٣: ١٤/١)، وهذا الواقعُ يَدفَعُنا إلى دراسةِ العبارةِ مُقسَّمةً على أحوالِها في الإعرابِ، ونبدأُ الدِّراسةَ بالرَّفعِ يَليه النَّصبُ ثُمَّ الجرُّ.

المبحث الأوّل: الرَّفعُ:

جاءَ في كتابِ التَّعريفاتِ للشَّريفِ الجرجانيّ أنّ «المرفوعات هو ما اشتملَ على عَلَمِ الفاعليّةِ.» (الجرجانيّ: ١٩٨٥: ٢٢٤). وذكرَ ابنُ كيسان «أنّ الرَّفعَ كلَّه مِن وجهٍ واحدٍ وهو أنْ تقرنَ خبراً باسمٍ، فإنْ كانَ الخبرُ مقدّماً رفعت به الاسم، والخبرُ أبداً فيه تأويلُ الفعلِ وذلك قامَ زيدٌ... فالرَّفعُ إذن في اجتماعِ اسمٍ وخبرٍ وهما جميعاً مستحقّانِ للرَّفعِ لأنّ كلَّ واحدٍ منهما متعلّقٌ بصاحبهِ مسند إليه، لا يقتصرُ على أحدِهما دونَ الآخرِ.»(ابن كيسان: ١٩٧٥: ١٢٣). ومعنى ذلك «أنَّ الرَّفعَ هو عَلَمُ الإسنادِ إذ إنّ تعلُّقَ المسندِ بالمسندِ إليه وحاجةَ كلٍّ منهما إلى الآخرِ هو المعنى المُوجِبُ للرَّفع.»(الخالديّ:٢٠٠٦: ٢١٧). وذَكَرَ السّامرائيُّ أنَّ «الرَّفعَ دليلُ الإسنادِ أو العُمدةِ، وليسَ في العربيةِ اسمٌ مرفوعٌ إلاّ وهو طرفٌ في الإسنادِ أي عمدةٌ.»(السامرائيّ: ١٩٧١: ٣٤٦، جميل علوش: ١٩٩٧، ٩٤). وقالَ الزّجاجيّ: «اعلَمْ أنّ الاسمَ المبتدأ مرفوعٌ، و خبرُه إذا كانَ اسماً واحداً مثلَه فهو مرفوعٌ أبداً وذلك قولُك (زيدٌ قائِمٌ) فزيدٌ مرفوعٌ لأنّه مبتدأ والابتداءُ معنى رفعِه، وهو مضارَعَتُه للفاعلِ، وذلك أنّ المبتدأ لا بدّ له مِن خبرٍ ولا بدّ للخبرِ مِن مبتدأ يُسنَدُ إليه، وكذلك الفعلُ والفاعلُ لا يستغني أحدُهما عن صاحبِه فلمّا ضارَعَ المبتدأُ الفاعلَ هذه المضارَعَةَ رُفِعَ نحو قولك زيدٌ قائمٌ فـ(زيد) مرفوعٌ بالابتداءِ و(قائم) خبرُه.»(الزّجاجيّ: ١٩٨٤: ٣٦). ومِن جانبٍ

آخرَ «قيل بل المبتدأ والخبرُ هما الأوّلُ والأصلُ في استحقاقِ الرَّفعِ وبقيّةُ المرفوعاتِ محمولةٌ عليهما، ونُسِبَ هذا القولُ إلى سيبويه وابنِ السَّرّاج.»(السّامرائيّ: ٢٠٠٧: ٢٤/١). ويتّضحُ ممّا سبقَ ذكرُه أنّ رأيَ رضيّ الدين الاسترابادي الذي قال: «الرَّفعُ عَلمُ كَونِ الاسمِ عمدَةَ الكلامِ، ولا يَكونُ في غيرِ العُمَدِ.»(الاسترابادي: ١٩٩٦، ٧٠/١)، هو المفضَّلُ والمقبولُ عندَنا، وهذا ما أكّدَه السامرائيُّ أيضاً كما تبيَّنَ.

ومعنى ذلك «أنَّ الرَّفعَ هو أرفَعُ مَراتِبِ الإعرابِ وأعلاها، وهو أولَى تلك المَراتبِ بِما يُعرَفُ بالعُمدةِ في الكلامِ... الرَّفعُ إذن مَعناه المَرتَبةُ الرَّفيعةُ في الإعرابِ، وذلك حينَ يَقعُ اللفظُ مَوقِعَ العُمدةِ في الكلامِ، على أنْ يتجرَّدَ اللفظُ اسماً كانَ أو فعلاً مُعرَباً لذلك الموقعِ.»(الجواري: ٢٠٠٦، ٣٧-٣٨).

ممّا سبقَ يتبيّنُ لنا أنّ الرَّفعَ قِوامُ العمليّةِ الإسناديّةِ و عَلمُ ركنَيِ الإسنادِ الأساسينِ اللذينِ هما المسندُ والمُسند إليه، أو عَلَمُ ما كانَ عمدةً في الكلامِ.

ويذهبُ فريقٌ مِن النحويّين إلى أنّ الرَّفعَ في الأصلِ للفاعلِ، وارتفعَ المبتدأُ لأنّه قد ضارَعَ الفاعلَ في كَونِه محتاجاً إلى الخبرِ احتياجَ الفاعلِ إلى الفعلِ، والخبرُ بمنزلةِ الفعلِ في الجملةِ الاسميّةِ. وذهبَ فريقٌ آخرُ مِن العلماءِ إلى عَدِّ الرَّفعِ عَلَمَ المبتدأ والخبرِ.

سنَدرُسُ في هذا المَبحثِ الأبياتَ الشِّعريّةَ التي وردتْ فيها عبارةُ (ريب المنون) مرفوعةً، سواءٌ أكانَ رفعُه بسببِ كَونِها فاعلاً أم مبتدأ أم خبراً أم اسماً لأحدِ النَّواسخِ، إلاّ أنّنا وجدْنا أنّ معظمَ حالاتِ رفعِ (ريب المنون) كانتْ بسببِ كونِها فاعلاً، والفاعلُ ارتفعَ «لأنَّك لم تَشغَلِ الفعلَ بغيرِه و فرّغتَه له.»(سيبويه: ١٩٨٣: ٣٣/١)، ومعلومٌ أنّ الفاعلَ هو المسنَدُ إليه فعلٌ أو شِبهُهُ.(الصبّان: ٦٠/٢). ومِن أمثلةِ كَونِ (ريب المنون) فاعلاً ما جاءَ في قولِ الأعشى(الشنطيطيّ: ٢٠٠٥، ٢٠٦):

أَأَنْ رَأَتْ رَجُلاً أَعْشَى أَضَرَّ بِهِ رَيبُ المَنونِ وَدَهرٌ مُفْنِدٌ خَبِلُ

جاءَ (ريبُ المنونِ) في بيتِ الأعشَى فاعِلاً للفعلِ التامّ (أَضرَّ)، وهو مُذكَّرٌ هنا، بِدَليلِ عدمِ تأنيثِ الفعلِ معه، والمُرادُ به في هذا البيتِ ما يُصيبُ الإنسانَ مِن المصائبِ والنوائبِ، والشّاعرُ لم يَعنِ به الموتَ هنا، لأنّ معنى (أضرَّ بِهِ) ينسجمُ، أكثرَ، معَ المصائبِ غيرِ الموتِ. ودليلُ عدمِ إرادةِ معنى الموتِ بـ(ريب المنون) في هذا البيتِ الشِّعريِّ وُرودُ الفعلِ الماضي (رأى)، إذِ المرأةُ المذكورةُ قد رأتْ هذا الرَّجلَ الأعشَى الذي أَضَرَّ بِه ريبُ المنونِ فهو مَرئيٌّ للعيانِ ولم يَمُتْ، بل أضرَّ به ريبُ المنونِ. ويُؤكِّدُ رأيَنا هذا ما قالَهُ أبو هلال العَسكريّ في كتابِهِ الصِّناعَتينِ: «وأيُّ شيءٍ أبغَضُ عندَ النِّساءِ مِن العَشا والضَّرِّ يَتبيَّنَّهُ في الرَّجُلِ؟ وأَعجَبُ ما في هذا الكلامِ أنّه قالَ: حَبلَ مَن تَصِلُ هذه المرأةُ بَعدي وأنا بِهذهِ الصِّفةِ مِن العَشا والفَقرِ والشَّيبِ؟» (العسكريّ: ٢٠٠٦، ٧٨).

وجاءَ (ريبُ المنونِ) فاعلاً بِمعنَى البَلاءِ والمصيبةِ في قولِ أُمَيّةَ بنِ أبي الصَّلتِ (القالي: ١٩٧٨، ١٠٩/٣):

يا أُمَّ هَيثمٍ ماذا قُلتِ أبلاني رَيبُ المَنُونِ وهذانِ الجَديدانِ

فإسنادُ الفعلِ (أبلَى) إلى الفاعلِ (ريب المنون) يَدُلُّ على أنَّ المُرادَ بِهِ في هذا البيتِ هو البَلاءُ والمُصيبةُ.

و مِثلُ ما سبقَ أيضاً ما جاءَ في قولِ عديّ بنِ زيدٍ (الأصفهانيّ: ١٩٥٠، ٢/١٣٩):

لَمْ يَهَبْهُ رَيبُ المَنُونِ فَبادَ الـ مُلكُ عَنهُ فَبابُه مَهجُورُ

فجاءَ في البيتِ (ريب المنونِ) فاعلاً للفعلِ (يَهَبْ) المجزومِ بـ(لم) وأصلهُ (يَهابُ) بمعنَى (يُخيفُ)، ومعنى (ريب المنون) مصائبُ الدَّهرِ غيرُ المَوتِ، بدليلِ وُرودِ الجملةِ الفعليّةِ (بادَ المُلكُ)، والجملةِ الاسميّةِ (بابهُ مهجورُ) بعد جملةِ (لم يَهبْهُ ريبُ المنونِ)، فهذا الشَّخصُ أحاطتْ بهِ المصائبُ، إلاّ أنّ هذه المصائبَ لم تُخِفْهُ مع زوالِ مُلكِه وكَونِ بابِه مهجوراً.

مع دلالةِ (ريبِ المنونِ) على حوادِثِ الدَّهرِ ومَصائِبهِ ونَوائِبهِ غيرِ المَوتِ كما جاءَ في الأمثلةِ السَّابقةِ، نجدُ أنّ هذا المُركَّبَ الإضافيَّ، غالباً، يَدُلُّ على المَوتِ في الشِّعرِ العربيّ، مِثالُ ذلك ما جاءَ في قولِ المعريّ (المعريّ: ١٩٩٤، ٢/٢٦):

لا تُكرِمُوا جَسَدِي إذاما حَلَّ بي رَيبُ المَنُونِ فَلا فَضلَ لِلجَسَدِ

يَظهَرُ لَنا في هذا البيتِ أنَّ (ريب المنون) جاءَ فاعلاً للفعلِ (حَلَّ) دالاًّ على المَوتِ، وفي البيتِ قرينةٌ لفظيّةٌ دالّةٌ على هذا المعنَى، وهي قولُه (فلا فضلَ للجسد).

ومِثلُهُ أيضاً ما جاءَ في رثاءِ أحدِهم (ابن أبي الدُّنيا: ١٩٩٧، ٣/٤٩٤):

أنَّى اهتَدَى رَيبُ المَنُونِ لِسائِرٍ فوقَ النُّجومِ محلّه المرسوم

وردتْ في البيتِ الجملةُ الفعليّةُ (اهتدى ريبُ المنونِ)، وفيها أُسنِدَ الفعلُ (اهتدى) إلى (ريب المنون) للدّلالةِ إلى وصولِ الموتِ إلى الشَّخصِ المَرثِيّ. ويؤكِّدُ هذه الدّلالةَ دخولُ اسم الاستفهامِ (أنّى) الذي يدلُّ على معنى الاستغرابِ و التحيُّرِ مِن وصولِ الموتِ إلى ذلك الشَّخصِ الذي تميَّزَ بعلوِّ مرتبتهِ وسموِّ مكانتهِ.

وكذلك جاءَ (ريبُ المنونِ) للدلالةِ على المَوتِ في قولِ طريحِ بنِ إسماعيل (الحمويّ: ١٩٩٣، ٤/١٤٥٩):

ويستمرّ إلى أنْ يستقلّ بهِ ريبُ المنونِ ولو طالتْ بهِ الطِّيَلُ

وجاءَ بمعنى الموتِ فير مرثيّةٍ أخرى (النويريّ: ٢٠٠٤، ٥/١٨٢):

أو كانَ يُدرِكُ ثأرُ مَن أودَى بهِ رَيبُ المَنُونِ لَكُنتُ أوّلَ ثائِرِ

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

أوردَ قليلٌ مِن الشُّعراءِ (ريب المنون) مؤنَّثاً في أشعارِهم، مِن ذلك ما جاءَ في شعر أبي السَّعادات الحسينيّ وهو يرثي (العامليّ: ١٩٩٨، ١/١١٢):

قَشَعَتْهُم ريبُ المنونِ عن الأر ضِ كما تقشَعُ الغثاءَ السّيولُ

وجاءَ في مَواضِعَ أخرى قليلةٍ (ريب المنون) فاعلاً لمبتدأ وصفٍ مُستَغنٍ بمرفوعهِ الذي يليه عن الخبرِ (السّامرائيّ: ٢٠٠٧، ١/١٥٠-١٥١)، مثالُ ذلك ما جاءَ في قَولِ أبي سمّاك الأسديّ (الأصفهانيّ: ١٩٥٠ ١٣/٣٤٤):

أمُخْتَرِمي رَيْبُ المنونِ ولم أزُرْ طبيبَ بني أَوْدٍ على النَّأْيِ زينَبا

المبحث الثاني: النَّصب:

ذَكَرَ الخليل أنَّ النَّصب»أكثرُ الإعرابِ طُرُقاً ووُجوهاً«(الفراهيديّ: ١٩٨٥، ٣٣)، لأنّ هذا الإعرابَ واقعٌ على أكثرِ الألفاظِ في العربيّة، أسماءً كانتْ أم أفعالاً. وقيلَ إنّ «النَّصب عَلَمُ المفعوليّةِ» (ابن يعيش: ١/٧١)، و»إنّما جُعِلَ للفضلاتِ النَّصبُ الذي هو أضعَفُ الحركاتِ وأخَفُّها، لِكَونِ الفضلاتِ أضعف مِن العُمَدِ، وأكثرُ مِنها.«(الاستراباديّ: ١٩٩٦، ١/٦٢). والنَّصبُ «يَكونُ في كلِّ ما هو دونَ المرفوعِ مِن المُعرَباتِ، أسماءً كانتْ أو أفعالاً، وفوقَ كلِّ ما يكونُ أعلى من المخفوضِ في الأسماء«(الجواري: ٢٠٠٦، ٤٣). وذكرَ ابنُ جنيّ في علّةِ نصبِ المفعولِ أنّه»نُصِبَ المفعولُ لِكثرتِه، وذلك لِيَقِلَّ في كلامِهم ما يستثقلونَ، ويَكثُرَ في كلامِهم ما يَستخِفُّونَ«(ابن جنيّ: ١٩٥٢: ١/٤٩).

فيما يَخُصُّ تركيبَ (ريب المنون) فكانَ حضورُ حالةِ النَّصبِ فيه قليلاً في الشِّعر العربيّ قياساً بحالةِ الرَّفعِ، وكانَ (ريبُ المنونِ) في أغلبِ حالاتِ النَّصبِ مفعولاً به لِفعلٍ مُتعدٍّ، والمفعولُ به، على حدِّ قولِ الزَّمخشريّ، هو «الذي يقعُ عليه فعلُ الفاعلِ في مثلِ قولِك: ضَرَبَ زيدٌ عَمراً، وبَلَغْتُ البلدَ.» (ابن يعيش: ١/١٢٤)، أو هو «كُلُّ فضلةٍ انتصبَتْ بعدَ تَمامِ الكلامِ يَكونُ محلّاً للفعلِ خاصّةً.«(الإشبيليّ: ١٩٩٨، ١/٩٩).

مِن أمثلةِ وُقوعِ (ريب المنون) مفعولاً به منصوباً بفعلٍ متعدٍّ ما جاءَ في قَولِ قراص الأزديّ وقد شكا إليه رجلٌ تزويجَ امرأةٍ كانَ يريدُ أنْ يتزوّجها فقالَ (الأصفهانيّ: ١٩٠٢، ٢/٢٣٠):

تربَّصْ بها رَيبَ المَنونِ لَعلّها تُطلَّقُ يوماً أو يَموتُ حَليلُها

ومعلومٌ أنَّ الفعلَ (تربّص) مِن الرَّبْصِ، يُقالُ: «رَبَصَ بِفلانٍ رَبْصاً: انتظرَ به خيراً أو شرّاً يَحلُّ بهِ، كتربَّصَ بهِ.» (الزّبيديّ: ١٩٧٧، ١٧/٥٩٣). نجدُ في البيتِ الشِّعريّ أنّ (ريب المنون) قد وَقَعَ مفعولاً لفعلِ الأمرِ (تربَّصْ)، ودلَّ (ريب المنونِ) على حوادثِ الدّهرِ صروفهِ و نوائبِهِ، بدليلِ أنّ خبرَ حرف الترجّي (لعلّ) جاء جملةً فعليّةً وهي (تُطَلَّقُ) وقد عُطِفَتْ عليها جملةُ (يموتُ حليلُها)، فبإمكانِ الشّخصِ الذي يُخاطِبهُ الشّاعرُ أنّ يُزوّجَ هذه المرأةَ إذا طُلِقَتْ أو إذا ماتَ زوجُها، ففي الحالتين هناك مُصيبةٌ مُرتقَبةٌ تَحيقُ بها.

فـ(ريب المنون) كما بيّنّا سابقاً يَحتمِلُ معنى المَوتِ و معنى حوادِثِ الدّهرِ، والذي يُحدِّدُ المعنى المُرادَ بهِ هو قصدُ المُتكلِّم، أي السّياق الذي يَرِدُ فيه هذا المُركَّبُ الإضافيّ، فـ»انطلاقاً مِن القاعدةِ السّياقيّةِ التي تَقولُ بأنّ بعضَ التراكيبِ لها أكثرُ مِن معنًى داخلَ السّياقِ تَوجَّبَ علينا النّظرُ في قصدِ المتكلّمِ أو غرضِه مِن الكلامِ، لأنّ اختلافَ قصدِ المُتحدِّثِ كثيراً ما يُؤدّي إلى تغييرٍ في معنى التركيبِ.«(المنّاع: ٢٠١٣، ١٠٩). وجاءَ في تفسيرِ قولهِ تعالى: [نتربّص به ريب المنون] (الطور: ٣٠) «أي تنظرُ بِهِ حوادثَ الدّهرِ مِن موتٍ وغيرِه.«(الجزائريّ: ٢٠٠٣، ٥/١٧٩). والبيتُ السّابقُ فيه قرينتانِ لفظيّتانِ تجعلانِ (ريبَ المنون) محتمِلاً لِمعنَى حوادثِ الدّهرِ حسبَ قرينةِ (تطلّق) وكذلك

مُحتمِلاً لمعنى الموت حسب قرينةِ (يموت حليلُها).

وجاءَ (ريب المنون) منصوباً بكونه مفعولاً ثانياً لفعلٍ متعدّ إلى مفعولينِ بسببِ حذفِ حرفِ الجَرّ، أي يكونُ الفعلُ متعدّياً إلى ذلك المفعولِ بحذفِ حرفِ الجرّ، وعن ذلك قالَ المبرّدُ: «واعلَمْ أنّكَ إذا حَذَفْتَ حروفَ الإضافةِ مِن المُقسَمِ بهِ نَصبْتَه، لأنّ الفعلَ يَصِلُ فيعملُ، ... وكذلك كلُّ خافضٍ في مَوضِعِ نَصبٍ إذا حَذَفْته وَصَلَ الفِعلُ، فَعَمِلَ فيما بعدَه، كما قال عزّ وجلّ: [واختار موسى قومَه سبعين رجلاً] (الأعراف: ١٥٥) أي مِن قومِه.»(المبرّد: ١٩٩٤، ٢/ ٣٢٠)، وهذا الحُكمُ ينطبقُ، فيما نَرَى، على (ريب المنون) في البيت الشّعريّ الآتي لِعروة بن الورد(البستانيّ: ٤٦):

تُخَوِّفُني ريبَ المَنونِ وقدْ مَضَى　　لَنا سَلَفٌ قيسٌ معاً وَربيعُ

ف(ريب المنون) هنا منصوبٌ على أنّه مفعولٌ به ثانٍ للفعلِ (تخوّف)، وهذا الفعلُ في الأصلِ يتعدّى بحرفِ الجرّ (الباء)، ومعنى ذلك في قولِ عروةَ (تُخوِّفُني بريبِ المنونِ)، وفي هذا السّياقِ قالَ ابنُ قتيبةَ في كتابِهِ (أدب الكاتب): «وقالَ اللهُ عزَّ وجلّ: [إنّما ذلكم الشيطانُ يُخوِّفُ أولياءَه] (آل عمران: ١٧٥) أي: يُخَوِّفُهم بأوليائِه.»(الدينوريّ: ٥٢٥).

وممّا جاءَ فيه (ريب المنون) مفعولاً أيضاً قولُ أبي حيّةَ النُّميريّ (ابن ميمون: ١٩٩٩، ٢٠٢):

وإنْ تُرقِيا ريبَ المَنونِ وتُقدِما　　على جعفرٍ تَستَوجِبا خيرَ مَقْدَمِ

وجاءَ مِثلُه في بيتٍ شعريّ لأبي عمرَ القسطليّ (ابن أبي الدّنيا: ١٩٩٧، ٢/ ١٢٥):

هلِ المَلكُ يَملِكُ رَيْبَ المَنُونِ　　أَمِ العِزُّ يَصْرِفُ صَرْفَ القَضاء

المبحث الثّالث: الجَرّ:

أفردَ سيبويه باباً للجرّ في كتابه وقال فيه: «والجرُّ إنّما يَكونُ في كلّ اسمٍ مُضافٍ إليه. واعلمْ أنّ المضافَ إليه يَنْجَرُّ بثلاثةِ أشياءَ: بشيءٍ ليسَ باسمٍ ولا ظرفٍ، وبشيءٍ يكونُ ظرفاً، وباسمٍ لا يكونُ ظرفاً. فأمّا الذي ليسَ باسمٍ ولا ظرفٍ فقولُك: مررتُ بعبدِاللهِ... وأمّا الحروفُ التي تكونُ ظرفاً فنحو خَلفَ وأمامَ... وذلك قولُك: أنتَ خلفَ عبدِاللهِ. وأمّا الأسماءُ فنحو: مِثل وغير... ومِثلُ ذلك أيضاً الأسماءُ المُختصّةُ... وذلك قولُك: هذا مِثلُ عبدِاللهِ.»(سيبويه: ١٩٨٣، ١/ ٤١٩-٤٢٠). وهو «عَلَمُ الإضافةِ أي كَونَ الاسمِ مُضافاً إليه معنًى أو لَفظاً كما في غلامِ زيدٍ وحَسَنِ الوَجهِ.»(الاستراباديّ: ١٩٩٦، ١/ ٧٠)، والجَرُّ واقعٌ بين العُمدةِ والفضلةِ «وإنّما كانَ بينَ العُمدةِ والفَضلةِ لأنّه في وَضعٍ يُكمِلُ العُمدةَ نحو (جاءَ عبدُاللهِ) وفي مَوضعٍ يُكمِلُ الفضلةَ نحو (أكرمْتُ عبدَاللهِ) وفي مَوضعٍ يَقَعُ فَضلةً نحو (هذا ضاربُ زيدٍ)»(ابن عقيل، ١٩٨٠، ١/ ٢٠١-٢٠٢)، وأوضحَ فاضل السّامرائيّ ذلك بِقولِه: «الجرّ دليلُ الإضافةِ، وأحياناً يكونُ علامةً لأسنادٍ غيرِ مباشرٍ، أو مفعوليّةٍ غيرِ مباشرةٍ.»(السّامرائيّ: ١٩٧١، ٣٤٦).

المجرورُ قِسمانِ، قسمٌ يكونُ مجروراً بالإضافةِ، وقسمٌ يكونُ مَجروراً بأحدِ حروفِ الجرّ، ف«للجَرّ إذن معنيانِ المعنى الأوّلُ هو معنى المفعوليّةِ بالواسطةِ أو الأداةِ، أو المفعوليّةِ غيرِ المباشرةِ- بعبارةٍ أخرى- أو المفعوليّةِ المُقَيَّدةِ بحرفٍ مِن حروفِ المعاني التي يُقالُ لها حروفُ الخفضِ أو الجرّ... والمعنى الثاني هو الإضافةُ، وهي نسبةٌ بينَ اسمينِ نسبةٌ لا يُرادُ بها إلاّ التّخصيصُ أو التّعريفُ. ولذلك استحقّ الاسم الثاني –المنسوب إليه- مرتبةَ الخَفضِ _الجرَّ-.»(الجواري: ٢٠٠٦، ٤١-٤٢).

إنّ حالاتِ جرِّ (ريب المنون) بحرفِ الجرِّ أكثرُ مِن حالاتِ جَرِّه بالإضافةِ في الشّعر العربيّ، ومِن أمثلةِ الجرِّ بحرفِ الجر ما جاءَ في شعرِ الأعشَى (الأعشَى: ٢٧١):

يَلْمَنَ الفَتَى إنْ زَلّتِ النَّعْلُ زَلّةً وهُنَّ عَلَى رَيْبِ المَنُونِ خَواذِلُ

في هذا البيتِ وَقَعَ (ريب المنون) مجروراً بحرفِ الجَرِّ (على)، و شِبْهُ الجُملةِ (على ريب المنون) مُتَعَلِّقٌ بالخبر (خَواذِل) مُتَقَدِّمٌ عليه. وهذا الخبرُ جمعُ تكسيرٍ لاسم الفاعلِ (خاذلة)، وهو لفظٌ مشتَقٌّ مِن الفعلِ (خَذَلَ) فهو شِبْهُ الفِعلِ ويصِحُّ تعلُّقُ شِبْهِ الجُملةِ به. (قباوة: ١٩٨٩، ٢٧٩-٢٨٠). ومعنَى (ريب المنون) مُحتمِلٌ معنَى الموتِ، وكذلك يَحتمِلُ حَدْثانَ الدَّهرِ ومصائِبَه.

وجاءَ (ريب المنون) في شعرِ البَعيثِ دالّاً على الموتِ، يقولُ ابنُ قتيبة في كتابِهِ (الشّعر والشّعراء): «وكانَ للبَعيثِ أولادٌ منهم مالكٌ وبكرٌ، وخرَجَا معَ أبيهما إلى المَدينةِ، فأرسَلَهما يَرْعَيانِ عليه الإبلَ، فَمَرِضَ مالكٌ، فأرسَلَ بكراً إلى أبيه لِيَقدَمَ عليه، فقَدِمَ فوَجَدَه قد ماتَ، فقال(الدّينوريّ: ١٩٨٢، ٤٩٨/١)

أرسَلَ بَكراً مالِكٌ يَسْتَحِثُّنا يُحاذِرُ مِن رَيْبِ المَنُونِ فلمْ يَئِلْ
أمالِكُ مَهْما يَقْضِهِ اللهُ تَلْقَهُ وإنْ حانَ رَيْثٌ مِن رَفيقِك أو عَجَلْ

جاءَ (ريب المنون) في البيتِ الأوّلِ مجروراً بحرف الجَرِّ (من)، وشِبْهُ الجملةِ مُتعلّقٌ بالفعلِ المضارعِ (يُحاذِرُ). وما جاءَ في الخبرِ يُظْهِرُ دلالةَ (ريب المنون) على الموتِ.

وجاءَ مِثْلُه في شِعرِ رَجُلٍ مِن بني شيبانَ (الجاحظ: ١٩٩٦: ٢٥٧/٤):

وَما أَنَا مِنْ رَيْبِ المَنُونِ بجُبَّأ ** وَمَا أَنَا مِنْ سَيْبِ الإلهِ بِيَائِس

وكذلك فيما أنشَدَه الأصمعيّ لشفاء المنافي (ابن دريد: ١٩٨٤: ١٠٦):

المَرءُ مِن ريبِ المَنونِ كأنّه عودٌ تعاوَرَهُ الرِّعاءُ رَكوبُ

ومثلُ ما سبقَ ما جاءَ في كتاب نهاية الأَرَبِ في فنونِ الأدب (النويريّ: ٢٠٠٤، ٢-٤١):

أعِدْ نَظَراً فما في الخدّ نبتٌ حَماهُ اللهُ مِن ريبِ المنونِ

ذَكَرْنا سابقاً أنَّ الجرَّ يَكونُ بحرفِ الجرِّ أو بالإضافةِ، وأوضحْنا كذلك أنَّ جرَّ (ريب المنون) بحرفِ الجرِّ أكثرُ من جرِّه بالإضافةِ في الشّعرِ العربيّ، وقدْ سُقْنا أمثلةً على الجرّ بحرف الجرِّ، بَقِيَ أنْ نتناولَ بالدّراسةِ الأبياتَ الشّعريّةَ التي جاءَ فيها (ريب المنون) مجروراً بالإضافةِ، إنَّ الإضافةَ لا تَكونُ إلاّ في الأسماءِ، فهي مِن الأسماءِ «ما تُضيفُ إليهِ اسماً مِثْلَه»(المبرّد: ١٩٩٤، ١٣٦/٤)، أي أنّها «نِسبةُ اسمٍ إلى اسمٍ آخرَ»(السّامرائيّ: ٢٠٠٧، ١٠٢/٣، حسّان: ٢٠٠٤، ٢٠١-٢٠٢). وهذه النِّسبةُ تَجعَلُ «المُضافَ فاقِدَ الاستقلالِ، ولابُدَّ له مِن مُلحَقٍ به يَمنَحُهُ ما فَقَدَهُ، ويُخصِّصُه، أو يُعرِّفُه، أو غيرَ ذلك»(النجّار: ٢٠٠٧، ٢٦٧).

ومِن أمثلةِ ذلك ما جاءَ في قولِ الشاعرة الجاهليّة (جنوب بنت عجلان) وهي ترثي أخاً لَهُ (أبو الفضل أحمد بن أبي طاهر: ١٩٠٨، ١٧٣):

هُما بتصرُّفِ ريبِ المنونِ ركناً ثَبيتاً صليباً أزالا

فنرى في هذا البيتِ الشّعريّ أنّ (ريب المنون) أُضِيفَ إلى جزئهِ الأوّل، وهو لفظُ (ريب)، لفظُ (تصرُّف)، فجاءَ مُركَّبُ (ريب المنون) مجروراً بالإضافةِ، ومعناه نوائِبُ الدّهرِ وصروفُه، فما كانَ بإمكانِ الشّخصينِ إزالةُ ذلك الرّكنِ الثّبيتِ الصّليبِ إلاّ بتصرّفِ صروفِ الدّهرِ وحَدْثانِه.

وجاءَ كذلك مجروراً بالإضافة في قول أبي موسى الأعمى(النويريّ: ٢٠٠٤، ٧١/٥):

قُلْ لِيَحيَى نعمْ صَبَرْتَ على المو تِ ولمْ تَخْشَ سَهْمَ رَيْبِ المَنُونِ

في هذا البيتِ أُضيفَ لفظُ (سَهم) إلى (ريب المنون) فوقعَ هذا المركَّبُ الإضافيُّ مجروراً بالإضافةِ.

ومِثلهُ أيضاً قولُ ابن هانئ الأندلسيّ(عليّ: ١٣٥٢هـ، ٧٨٧):

ولو غَيْرُ رَيبِ المَنونِ اعتدَى عَليَّ وجَرَّبَني ما اعتدَى

بَقِيَ أنْ نَذكُرَ أنَّ شاعراً واحداً مِن شعراءِ العربِ الذي هو أبو ذؤيب الهذليّ قد غَيَّرَ المُركَّبَ الإضافيَّ (ريب المنون) - الذي اعتادَتِ العربُ، منذُ القديم، على إيرادهِ بتلك الصّورةِ القديمةِ- إلى نَمَطِ الجمعِ بين اللفظينِ عن طريقِ العطفِ بالواو، فجاءَ في شِعرهِ (الرّيبُ) مضافاً إلى ضمير المفردة المؤنَّثة الغائبة (ها) العائدة على المنون، وعَطفَ الشّاعرُ هذا المركّب الإضافيّ (ريبها) على (المنون) بحرف العطف (الواو)، ومعلومٌ أنَّ «الواو أصلُ حروفِ العَطفِ، لأنّها لا تدلُّ إلاّ على الاشتراكِ عندَ المُحَقِّقينَ»(العكبريّ: ١٩٩٥، ٤١٦/١). وذلك في قولهِ(السّكريّ: ١٩٦٥، ١/١):

أَمِنَ المَنونِ ورَيبِها تَتوجَّعُ والدّهرُ ليسَ بِمُعتِبٍ مَن يَجزَعُ

نجدُ الشّاعرَ في هذا البيتِ «يَسألُ نفسَه التي تتوجّعُ ألماً وحسرةً على مَن فقدَتْ، ذاكِراً أنَّ الدّهرَ لا يُعَزّي مَن يَنكبُ، ولا يتراجَعُ عمّا يفعلُ، إذن لا فائدةَ مِن الحزنِ والتوجُّع»(الشّملان: ١٩٨٠، ٥٥).

الخاتمة:

تَمَخَّضتْ عن هذا البحثِ النتائجُ الآتية:

١) بعدَ استقراءِ المعجماتِ اللّغويّةِ العربيّةِ بحثاً عن معنى (ريب المنون)، وجدْنا أنَّ الرَّيبَ في الاصطلاحِ اللغويّ هو الشَّكُّ والخوفُ، فتقولُ: رابَني هذا الأمرُ، إذا أدخلَ عليكَ شكّاً وخوفاً. والمَنونُ مُشتَقٌّ مِن المَنِّ الذي هو القَطعُ، وسُمِّيَ الموتُ مَنوناً لأنّه يقطعُ الأشياءَ وينقصُ الأعدادَ.

٢) استعملتِ العربُ (ريب المنون) للدلالةِ على الموتِ أو للدلالةِ على صُروفِ الدّهرِ وحَدْثانِه، كذلك وَظَّفَ الشُّعراءُ هذا المُركَّبَ الإضافيَّ في أشعارِهم للدلالتينِ السّابقتينِ.

٣) وَجَدَ البحثُ أنّ شاعراً واحداً مِن شعراءِ العربِ قد غَيَّرَ شكلَ عبارةِ (ريب المنون) إلى (المنون وريبها)، وذلك الشّاعرُ هو أبو ذؤيب الهذليّ.

٤) وظَّفَ الشاعرُ العربيّ (ريب المنون) في شعرهِ لبيانِ استسلامِه أمام حوادثِ الدّهرِ ونوائبِه، كما وظّفَه حينما أرادَ إظهارَ قوّتِه وصمودِه تجاهَ تلك النوائبِ. وهذا الواقعُ جعلَ ريب المنونِ حاضراً في سياق الرثاء، وأيضاً حاضراً في سياق الافتخارِ.

ثبت المصادر:

- القرآن الكريم

١): ابن أبي الدنيا، أبوبكر عبدالله بن محمّد (١٩٩٧)، قِرَى الضيف تحقيق: عبدالله بن حمد المنصور، ط١، أضواء السلف، الرياض.

٢) ابن أبي طاهر، أبو الفضل أحمد: بلاغات النساء: مطبعة والدة عبّاس الأوّل، القاهرة.

٣) ابن جنيّ: أبو الفتح عثمان (١٩٥٢)، الخصائص ، تحقيق: محمّد عليّ النجّار، دار الكتب المصريّة،المكتبة العلميّة.

٤) ابن دريد(١٩٨٤)، تعليق من أمالي ابن دريد: تحقيق: مصطفى السنوسيّ ، ط١، السلسلة التراسيّة (١٠)، الكويت.

٥) ابن عاشور (١٩٩٧) ، محمّد الطاهر: التحرير والتنوير ، دار سحنون، تونس.

٦) ابن عبد ربه، أحمد بن محمد (١٩٨٣)، العقد الفريد تحقيق: عبد المجيد الترحيني، ط١، دار الكتب العلمية بيروت لبنان.

٧) ابن عقيل(١٩٨٠)، المساعد على تسهيل الفوائد ، تحقيق: محمّد كامل بركات، دار الفكر، دمشق.

٨) ابن فارس، أحمد (٣٩٥هـ)، مقاييس اللغة: تحقيق: عبدالسلام محمّد هارون، دار الفكر، لبنان.

٩) ابن كيسان أبو الحسن محمد بن أحمد ٢٩٩هـ ، الموفقي(١٩٧٥): تحقيق: عبدالحسين الفتلي المنشور في مجلة المورد المجلد الثاني العدد الرابع.

١٠) ابن ميمون، محمّد بن المبارك بن محمّد (١٩٩٩) : منتهَى الطلب من أشعار العرب: تحقيق: محمّد نبيل طريفيّ، ط١، ،دار صادر، بيروت، لبنان.

١١) ابن يعيش: شرح المفصّل: الطباعة المنيرية، مصر.

١٢) الأزهري، أبو منصور محمّد بن أحمد (٣٧٠هـ) (١٩٧٩): تهذيب اللغة، تحقيق: عبدالسلام محمّد هارون، الدار المصريّة للتأليف والترجمة، مصر.

١٣) الاسترابادي، رضيّ الدين (١٩٩٦): شرح الرضي على الكافية ، من عمل يوسف حسن عمر، ط٢، جامعة قاريونس، بنغازي، ليبيا.

١٤) الإشبيليّ، ابن عصفور(١٩٩٨)، شرح جمل الزجاجيّ: ، تقديم: فوّاز الشعّار، ط١، دار الكتب العلميّة، بيروت، لبنان.

١٥) الأصفهانيّ، أبو الفرج (١٩٥٠)، الأغاني: ط١، دار الكتب المصريّة، القاهرة.

١٦) الأصفهانيّ، الراغب (١٩٠٢) : محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء: تهذيب: إبراهيم زيدان، مطبعة الهلال، مصر.

١٧) الأعشى، ميمون بن قيس، ديوان الأعشى الكبير: شرح و تعليق: محمّد حسين، المطبعة النموذجيّة، مكتبة الآداب.

١٨) البستانيّ، كرم: ديوان عروة بن الورد والسموأل: ،دار صادر، بيروت، لبنان.

١٩) الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر ٢٥٥هـ (١٩٩٦) ، الحيوان: تحقيق: عبد السلام محمد هارون، دار الجيل، بيروت، لبنان.

٢٠) الجرجاني، محمّد الشريف (١٩٨٥): التعريفات ، مكتبة لبنان، بيروت.

٢١) الجزائري، جابر بن موسى بن عبد القادر بن جابر أبو بكر (٢٠٠٣) : أيسر التفاسير لكلام العلي الكبير: ط٥، مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية.

٢٢) الجواريّ، أحمد عبدالستار(٢٠٠٦): نحو المعاني، المؤسّسة العربيّة للدراسات والنشر، بيروت.

٢٣) الجوهريّ، إسماعيل بن حمّاد (٣٩٢هـ) (١٩٨٤) ، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربيّة: تحقيق: أحمد عبد الغفور عطّار، ط٣، ،دار العلم للملايين، بيروت، لبنان.

٢٤) حسّان، تمّام (٢٠٠٤): اللغة العربية معناها ومبناها ، ط٤، عالم الكتب، القاهرة.

٢٥) الحمويّ، ياقوت (١٩٩٣) معجم الأدباء: تحقيق: إحسان عبّاس، ط١، دار الغرب الإسلاميّ، بيروت، لبنان.

٢٦) الخالدي، كريم حسين ناصح (٢٠٠٦): نظرية المعنى في الدراسات النحوية: ط١، دار صفاء، عمّان، الأردن.

٢٧)الدينوري، أبو محمّد عبدالله بن مسلم بن قتيبة ٢٧٦هـ، أدب الكاتب: تحقيق: محمّد الدّالي، مؤسّسة الرسالة، بيروت، لبنان.

٢٨) الدينوري، ابن قتيبة (١٩٨٢) : الشعر والشعراء: تحقيق: أحمد محمّد شاكر، دار المعرف، القاهرة، مصر.

٢٩) الزبيدي، محمّد مرتضى الحسينيّ (١٩٧٧) : تاج العروس من جواهر القاموس: تحقيق: مصطفى الحجازيّ، مطبعة حكومة الكويت، الكويت.

٣٠) الزجاجيّ، أبوالقاسم عبدالرحمن بن إسحاق ٣٣٧هـ (١٩٨٤) : الجمل في النحو: تحقيق: علي توفيق الحمد: مؤسسة الرسالة، دار الأمل، الأردن.

٣١) السامرائيّ، فاضل صالح (٢٠٠٧)، الجملة العربية والمعنى: ط١ ، دار الفكر، عمّان، الأردن.

٣٢) السامرائي، فاضل صالح (١٩٧١) : الدراسات النحويّة واللغويّة عند الزمخشريّ: ، مطبعة الإرشاد، بغداد.

٣٣) السامرائي، فاضل صالح (٢٠٠٧) : معاني النحو: مؤسّسة التأريخ العربيّ، ط١.

٣٤) السّكريّ، أبو سعيد الحسن (١٩٦٥)، شرح أشعار الهذليّين: تحقيق: عبدالستّار أحمد فرّاج، دار العروبة، القاهرة.
٣٥) سيبويه (١٩٨٣)، الكتاب: تحقيق: عبدالسلام محمّد هارون، عالم الكتب، ط٣.
٣٦) الشملان ، نورة (١٩٨٠): أبو ذؤيب الهذليّ حياته وشعره، جامعة الرياض، المملكة العربيّة السعوديّة.
٣٧) الشنطيطيّ، أحمد الأمين (٢٠٠٥): شرح المعلّقات العشر وأخبار شعرائها: تحقيق: محمّد عبدالقادر الفاضليّ، المكتبة العصريّة، بيروت.
٣٨) الصبان: حاشية الصبان على شرح الأشموني على ألفية ابن مالك: تحقيق: طه عبدالرؤوف سعد، المكتبة التوفيقية.
٣٩) العامليّ، بهاء الدين محمد بن حسين (١٩٩٨) الكشكول: تحقيق: محمّد عبدالكريم النمريّ، ط١، دار الكتب العلميةّ، بيروت، لبنان.
٤٠) العسكريّ، أبو هلال الحسن بن عبدالله (٢٠٠٦) : الصناعتين الكتابة والشعر: تحقيق: عليّ محمّد البجاويّ- محمّد أبو الفضل إبراهيم، ط١، المكتبة العصريّة، بيروت.
٤١) العكبريّ، أبو البقاء (١٩٩٥) : اللباب في علل البناء والإعراب: تحقيق: غازي مختار طليمات، ط١، دار الفكر، بيروت، لبنان.
٤٢) علوش، جميل (١٩٩٧) : الإعراب والبناء دراسة في نظريّة النحو العربيّ: ط١، المؤسّسة الجامعيّة، بيروت، لبنان.
٤٣) عليّ، زاهد (١٣٥٢هـ): تبيين المعاني في شرح ديوان ابن هانئ الأندلسيّ : تهذيب وشرح، مكتبة المعارف، مصر.
٤٤) الفاكهيّ، عبدالله بن أحمد (١٩٩٣) : شرح كتاب الحدود في النحو: تحقيق: المتولي رمضان أحمد الدميريّ، ط٢، مكتبة وهبة، القاهرة.
٤٥) الفراهيدي، الخليل بن أحمد (١٩٨٥) الجمل في النحو: ، تحقيق: فخرالدين قباوة، ط١، مؤسّسة الرسالة، بيروت.
٤٦) الفراهيديّ، الخليل بن أحمد (١٧٠هـ) (٢٠٠٣)، العين مرتّباً على حروف المعجم: تحقيق: عبدالحميد هنداويّ، ط١، دار الكتب العلميّة، بيروت، لبنان.
٤٧) القالي، أبو عليّ (١٩٧٨) : الأمالي في لغة العرب: ٣٥٦هـ، ، دار الكتب العلميّة، بيروت.
٤٨) قباوة، فخرالدين (١٩٨٩) ، إعراب الجمل وأشباه الجمل: ط٥، دار القلم العربيّ، حلب، سورية.
٤٩) المبرّد، أبوالعبّاس محمّد بن يزيد (١٩٩٤): المقتضب: محمّد عبدالخالق عضيمة، ط٣، المجلس الأعلى للشؤون الإسلاميّة، القاهرة، مصر.
٥٠) المعريّ، أبو العلاء (١٩٩٤) : شرح اللزوميات: تحقيق: زينب القوصى وأخريات، الهيئة المصريّة العامّة للكتاب، مصر.
٥١) المتّاع، عرفات فيصل (٢٠١٣) : السّياق والمعنى دراسة في أساليب النحو العربيّ: ط١، منشورات ضفاف، لبنان.
٥٢) النجّار، أشواق محمّد إسماعيل(٢٠٠٧) : الاقتضاء دلالاته وتطبيقاته في أسلوب القرآن الكريم ، ط١، دار دجلة. عمّان، الأردن.
٥٣) النويريّ، شهاب الدين أحمد بن عبدالوهّاب (٢٠٠٤) : نهاية الأرَب في فنون الأدب: ،تحقيق: مُفيد قمَيحة، ط١، دار الكتب العلميّة، بيروت، لبنان.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

کودەتای (ثور)ی (٢٧ی نیسانی ١٩٧٨) لە ئەفغانستان
توێژینەوەیەکی مێژوویی-سیاسییە

هاوار کمال میرزا عبدالله[١]

[١]بەشی مێژوو، کۆلێجی زانستەمرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: Hawar.mirza@univsul.edu.iq

ملخص:

انقلاب ثور (٢٧ أبريل ١٩٧٨) في أفغانستان

دراسة في التاريخ السياسي

ان انقلاب ثور قد وقع عام(١٩٧٨) من قبل حزب الخلق الديموقراطي (PDPA)، ووقع هذا الانقلاب ضد محمد داوود خان(١٩٧٣-١٩٧٨)، بحيث اصبح نقطة تحول في التاريخ الافغاني، مما ادى إلى حدوث ازمة سياسية واقتصادية وثقافية، وعلى المستوى الخارجي فالذي فجر القضية هو تعلق حزب الخلق الديموقراطي بالسوفيت و مهد ذلك الطريق للقوات السوفيتية للهجوم على افغانستان. ان سبب اختياري لهذا البحث هو أهمية وحساسية انقلاب ثور ومما ترتب عنه من نتائج وآثار، بذلك الحالة السياسية لافغانستان وكيف إستطاع حزب الخلق الديموقراطي إنهاء سلطة محمد داوود خان ؟. وكيف كان رد فعل ونتائج هذا الانقلاب وكيف كان سبباً في حصول عدم الرضاء الداخلي بسبب القمع ومحاولة تغيير النظام أو الثقافة السياسية من قيل الشيوعيين، والذي مهد الطريقللهجوم على افغانستان من قبل السوفيت ؟.

استعنت في دراسة هذا البحث بالمنهج التاريخي والتحليلي لدراسة انقلاب ثور واظهارنتائجهٌ وآثار الدولية على افغانستان. ويتوزع البحث على مقدمة واربعة مطالب. يتعلق المطلب الاول باعطاء نبذة تأريخية حول وضع افغانستان قبل انقلاب ثور (١٩٧٨)، أما المطلب الثاني فقد تم تخصيصه للتحدث عن ظروف وعوامل ووقوع الانقلاب، أما المطلب الثالث فقد تطرقت فيه إلى كيفية حدوث ووقوع الانقلاب ورد الفعل العالمي تجاهه، والمطلب الأخير من هذه الدراسة سلط فيه الضوء على النتائج التي ترتبت على انقلاب ثور وآثاره على افغانستان، وفي ختام الدراسة تم التطرق إلى ابرز الاستنتاجات التي توصلت اليها خلال هذه الدراسة.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١٢/٢١ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/٢/١٠ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Hawar.mirza@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢١ د.هاوار کمال میرزا عبدالله،گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

The Saur Coup (27 April 1978) in Afghanistan

A Study of Political History

The Saur Coup had occured in 1978 and was done by the Khaq Democratic Party (PDPA). This Coup happened against Muhammad Dawood Khan (1973-1978).It became a turning point in the Afghan History and resulted in a Political, Economic and Cultural Crisis. On the external level, what outbroke the case was the relation of Khaq Democratic Party with Soviet Union, the fact that power the road to Soviet armed Forces to attack Afghanistan. The reason that motivated me to choose this subject is the importance and sensitivity of Thor Coup and its corrolaries and impact, at that time in Afghanistan and how the Khaq Democratic Party managed to bring to an end the Power of Muhammad Dawood Khan. In addition to that it is important to focus on how were the reactions and outcomes of this Coup and how it led to Social unrest and turmoil internally due to the suppression, associated with attempt to change the ruling system and Political Culture by the Communists, Which helped the Soviet to attack Afghanistan.

We, in the current study, conducted the analytica and Historical Methodology, to study the Saur Coup and to make clear its international effects on Afghanistan. The research is comprised of an introduction and four Chapters. The first Chapter is concerned with a general overview on the Pre-Saur Coup 1978 Afghanistan conditions. The second Chapter is related to the factors and surrounding condition that pawed to the Coup. The third chapter is Dedicated to how this this Coup occurred and universal reactions on it. At the Fourth chapter, was had the light on the outcomes the coup brought in to being, and its effects on Afganistan. Finally we summed up the study by the finding we have concluded.

پێشەکی:

کودەتای ثور لە ساڵی ١٩٧٨ لە لایەن حیزبی دیموکراتی خەلقی ئەفغانستان (PDPA)وە دژی ڕژێمی محمد داوود خان (١٩٧٣-١٩٧٨) ئەنجامدرا. ئەو کودەتایەی بووە خاڵێکی وەرچەرخان نەك تەنیا لە مێژووی ئەفغانستان و ناوچەکەدا. لەبەرئەو بارودۆخە هەستیارەو ئەو ئەنجامە گرنگانەی ئەم کودەتایە بەدوای خۆیدا هێنای، دۆخێکی هێنایە کایەوە لەسەر ئاستي ناوخۆ بووە هۆی قەیرانێکی سیاسی، ئابووری و فەرهەنگی، هەروەها توندڕەوی لە فەرمانڕەوایي کردن و سەرکوتکاریي سیاسییە نەیارەکان و سیخناخکردنی گرتووخانەکان بوو بە نەیاران بە تاوانی جیاجیای وەك بیروباوەڕی سیاسی و ئەندام بوون لە پارتە سیاسییەکانی دیکەدا. لەسەر ئاستی دەرەکی ئەوەی بارودۆخەکەی تەقاندەوە وابەستەبوونی حیزبی دیموکراتی خەلق بوو بە سۆڤێتەوەو ڕێگەخۆشکردن بۆ لەشکرکێشی هێزی سۆڤێت بۆ سەر ئەفغانستان.

هۆکاری هەڵبژارنی ئەم توێژینەوەیە دەگەڕێتەوە بۆ گرنگی و هەستیاری کودەتای ثور و ئەو لێکەوتانەی لەسەر ئاستی ناوخۆی ئەفغانستان و هەرێمی و نێودەوڵەتی لە ناوچەکە بە ئێستاشەوە، جێیهێشت. گرنگی ئەم بابەتە لەوەدا خۆیدەبینێتەوە، زەمینەسازیی بارودۆخی نێوخۆی ئەفغانستان و هۆکارەکانی کودەتا چۆن ڕێگەی خۆشکرد پارتێکی کۆمۆنیست لە وڵاتێکی ئیسلامی سوننەتیدا دەسەڵات بگرێتە دەست.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

سەبارەت بە پرسیاری توێژینەوە خۆی دەبینێتەوە لە: ئایا ڕەوشی سیاسی ئەفغانستان و هۆکارەکانی زیادبوونی ناڕەزایی و سەرکوتکردن چۆن بارودۆخێکە هێنایەکایەوە و حیزبی دیموکراتی خەلق توانی وەك دەرفەت بیقۆزێتەوەو کۆتایی بە دەسەڵاتی محەمەد داوود خان بهێنێت؟ کاردانەوە و دەرئەنجامەکانی کودەتا چی بوون و چۆن شەپۆلێك لە ناڕەزایی ناوخۆیی بە دوای خۆیداهێنا لە ئەنجامی هەوڵدان بۆ گۆڕینی فەرهەنگی سیاسی و سوننەتی لەلایەن کۆمۆنیستەکانەوە، کە ئەمە ڕێگەی خۆشکرد بۆ پەلاماردانی ئەفغانستان لە لایەن سۆڤیەتەوە؟.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە میتۆدێکی مێژوویی و شیکاریانە بۆ کودەتای ثورو لێکەوتە نێوخۆیی و نێودەوڵەتییەکانی لەسەر ئەفغانستان پەیڕەوی لێبکرێت. هەرچی پێکهاتەی توێژینەوەکەیە، ئەوە لە پێشەکییەك و چوار تەوەرە پێکهاتووە، تەوەرەی یەکەم تایبەتە بە خستنەڕووی پوختەیەکی مێژوویی بارودۆخی ئەفغانستان لە پێش کودەتای (ثور)ی ١٩٧٨؛ هەرچی تەوەرەی دووەمە تەرخانکراوە بۆ قسەکردن لەسەر هەلومەرج و هۆکارەکانی ڕوودانی کودەتاو لە تەوەورەی سێیەمیشدا باس لە چۆنێتی ئەنجامدانی پرۆسەی کودەتاکەو کاردانەوە جیهانییەکان لە هەمبەر ئەو کودەتایە کراوە؛ کۆتا تەوەرەش تیشکی خستۆتە سەر ئەنجامەکانی کودەتای ثور و گاریگەرییەکانی لەسەر ئەفغانستان. لە کۆتاییشدا بە پوختی ئەنجامەکان باسکراون.

لە دیارترین ئەو سەرچاوانەی سودیان لێبینراوە، (ظاهر طنين: افغانستان در قرن بيستم(١٩٠٠-١٩٩٦)، کە زنجیرەیەك بەرنامەی بەشی فارسی ڕادیۆی(BBC) بوو کۆکرایەوەو چاپکرا. لەم کتێبەدا دیدگاو گێڕانەوەی زیاتر لە سەد مێژوونوس و بینەری ڕووداوەکانی ئەو قۆناغەی ئەفغانستان خراوەتەڕوو، کە بایەخێکی باشی بۆ توێژینەوەکە هەبوو، هەروەها کتێبی (د.سيد على موسوى (سنگلاخى)) بە ناونیشانی (تاريخ تحليلى افغانستان از ظاهرشاه تا كرزى)، کە لە (کابول) بڵاوکراوەتەوە، کتێبێکی مێژوویی بە زمانێکی سادە بە سوودوەرگرتن لە چەند سەرچاوەی گرنگ ڕووداوەکانی ئەفغانستانی تۆمارکردووە و جێگەی لە توێژینەوەکەدا دیارە، پاشان (آنتونيو جيوستوزى: افغانستان; جنگ، سياست و جامعه(١٣٥-١٣٧١)، کە لەلایەن (اسدالله شفايى) لە زمانی ئینگلیزییەوە وەگێڕدراوە و لە کودەتای (ثور)ەوە تا بەدەسەڵات گەیشتنی موجاهیدان مێژووی ئەفغانستانی تۆمارکردووە و بە شێوازێکی بێلایەنانە و ئەکادیمی و یەکێکە لە سەرچاوە سەرەکییەکانی توێژینەوەکە، هەروەها (Diego Cordovez and Selig S. Harrison: Out of Afghanistan_ The Inside Story of the Soviet Withdrawa) ، کە (Diego Cordovez) نوێنەری سکرتێری گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان بوو بۆ کاروباری ئەفغانستان لەو قۆناغەداو ئاگاداری وردی ڕووداوەکان بوو، جگە لەمە(Selig S. Harrison)، لێکۆڵەری ئەکادیمی کاروباری ئاسیابووەو گفتوگۆی لەگەڵ زۆر سەرکردەی گەورەی گۆڕەپانی ناوچەکە ئەنجامداوە، هەربۆیە زانیارییەکانی سودی زۆری بۆ ئەم توێژینەوەیە هەبوو، لەگەڵ زۆر سەرچاوەی تری فارسی و ئینگلیزی توێژینەوەکەیان دەوڵەمەندتر کرد.

تەوەرەی یەکەم: پوختەیەکی مێژوویی بارودۆخی ئەفغانستان لە پێش کودەتای (ثور)ی ١٩٧٨:

مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەتوانرێت وەك زنجیرێکی بێ کۆتایی لە پیلانگێڕیو پێکداهەڵپژان و ڕووبەڕووبوونەوە وێنابکرێت. ئەفغانستانیش لە چەند دەیەی پێش هێرشی سۆڤێت بۆ سەر ئەفغانستان لە ساڵی ١٩٧٩دا، لەم ڕێسای بەدەر نەبوو (گروموف: بدون سال چاپ،٣). ئەمە ڕیشەیەکی مێژوویی هەبوو بە تایبەتی لە سەدەی(١٩ز)وە تا سەربەخۆیی، ئەفغانستان ببووە گۆڕەپانێکی ململانێی نێوخۆییو دەرەکی بەتایبەتی لە نێوان ڕوسیاو بەریتانیادا(ربنتيا: ١٣٣٦). ئەم ململانێیە لە هەندێک جار گەیشتۆتە پێکدادان. هەتا جەنگی دووەمی جیهانی ئەفغانستان گۆڕەپانێکی پڕکێشەبوو لە نێوان ململانێی ناوخۆیی لەلایەک و ململانێی سۆڤێت و بەریتانیا لەلایەکی ترەوە. لە قۆناغی دوای جەنگیش ململانێ لەسەر ئەفغانستان گواسترایەوە بۆ نێوان سۆڤێت و ئەمریکا(صالح: ٢٠١٩، ١٢٢-٢٨؛ احمدى:١٣٨٩، ١١-٣٥). تێبینی دەکەین لە کۆتاییەکانی سەڵتەنەتی محەمەد زاهیرشا (١٩٣٣-١٩٧٣)دا ترسو بیم بە ئاڕاستەیەك بوو، کە بارودۆخی ئەفغانستان بەرەوخراپی دەچوو(اخوان: ١٣٨٠، ١٢١). لەو قۆناغەدا ململانێ لە نێوان ڕەوتی ئیسلامی و کۆمۆنیستەکان، تادەهات بارودۆخی ناوخۆیی ئەفغانستانی بەرەوناسەقامگیری و ئاڵۆزی دەبرد(صالح: ٢٠١٩، ٢٧). بۆ نموونە، بانگەشەی خۆپیشاندان و بەیاننامەی زانایانی ئایینی لە

بێدادی و نایەكسانی بێ سنوری زاهیرشا بە نموونە، لە مزگەوتی گەورەی(جامع پل خشتی) كابول هەر ڕۆژێك بڵندتردەبوو، لە ڕاستیدا بە زۆری ڕم و زنجیر ڕژێمی پاشایەتی، زیندانێكی بێدەنگی لە ئەفغانستان سازكردبوو(قندهاری: ١٣٦٢، ٣٥). هەرچەندە خودی زاهیر شا ئەم ڕاستییەی دەزانی، بەڵام بە قسەی خۆی:»من گومانم نەدەكرد كودەتا ڕوو‌بدات»(اخوان: ١٣٨٠، ١٢١). هەرچۆن بێت لە كاتێكدا محەمەد زاهیر شا لە ئیتاڵیابوو بۆ نەشتەرگەری چاوی(تدینی: ١٨ شهریور ١٣٩٩)، بارودۆخ سەریكێشا بۆ ئەوەی، كە سەردار محەمەد داوودخان لە (١٧ی تەمموزی ١٩٧٣) كودەتایەكی سپی سەركەوتوی ئەنجامدا، لە نیوەی شەوی (١٦ لەسەر ١٧ تەمووز) پێكداەدان دەستپێكردو تا سەرلەبەیانی ڕۆژی دواتر، ژمارەیەكی زۆر لە كاربەدەستانی سەڵتەنەتی دەستگیركران. لە ئەنجامدا كودەتایەكی سپی سەركەوتو سەرلەبەیانی لە ١٧ی تەمووز محەمەد داوودخان كۆنترۆڵی بارودۆخی كرد(عظیمی: ١٣٧٦، ٧٨-٩٦) و بەیاننامەیەكی لە ڕادیۆوە بڵاوكردەوەو وێڕای ئاماژەكردن بە هەوڵدان بۆ خزمەتكردنی گەلی ئەفغانستان وتی:»بۆ خۆشبەختی ئایندەی نیشتیمانی خۆم، جگە لە هێنانەئارای دیموكراسییەكی واقیعیو گونجاو، كە بنەماكەی لە خزمەتكردنی زۆرینەی خەڵكی ئەفغانستان دامەزرابێت، ڕێگەیەكی ترمان نییە»(اخوان: ١٣٨٠، ١٢٢-١٢٣).

كاتێك سەردار محەمەد داوودخان لە (١٧ی تەمموزی ١٩٧٣) لە دەسپێكی دەسەڵاتیدا كاریكرد بۆ ئەوەی سیستمی حوكمڕانی بە وتەی خۆی:» لە سیستمی پادشایەتییەوە بۆ سیستمی كۆماریی گۆڕیی، بەو پێیەی لەگەڵ ڕۆحی ڕاستەقینەی ئیسلامدا دەگونجێت» (Khalid:١٩٨٦-١٧٩,٨٧). تێبینی دەكەین داوود خان هەر لە سەرەتاوە ئارەزووی مۆدێرنیزەكردنی ئەفغانستانی لە مێشكدابوو. پلانی خۆی بە سەرنگونكردنی زاهیرشاو چاوخشاندنەوە بە یاسای بنەڕەتی دەوڵەت ڕاگەیاند، كە خوازیاری ئەوەبوو دەوڵەت بە ئیرادەی خەڵك بێت (دیموكراسی)، هەروەها دروستكردنی (پەشتونستان)، كە پەشتونەكانی هەردوو سنوری پاكستانو ئەفغانستان بگرێتەوە. لەلایەكی ترەوە، داوودخان چاكسازییە دیموكراتییەكانی خۆی لە سیستمێكی تاكپارتی گرتەبەر، كە دژی بنەماكانی دیموكراسی و خولیاكانی خودی داوودخان بوو، لە ڕاستیدا داوودخان تەواوی دەسەڵاتەكانی لەدەستی خۆیدا كۆكردبووەوە، لەبەرئەوە سەردەمی داوودخان، بە باڵادەستی سیستمێكی سیاسی عەوامگەرا ناسراوە(نشاط و دیگران: ١٣٩٦، ٢٥).

تەوەری دووەم: هۆكارەكانی كودەتای (ثور)ی ٨٧٩١:

بارودۆخی ئەفغانستان ساڵێك پێش كودەتا بەتایبەتی شایانی سەرنجدانە. لەو كاتە دا داوودخان كەوتبووە جۆرێك لە دوورەپەرێزیی. كۆنترۆڵی وردی داوودخان هاوشێوەی سروشتی ژیانی دیكتاتۆرەكان، هەتا لە كاروبارە بچوكەكانیشدا لای ڕاوێژكارە نزیكەكانی خۆیشی جێگای نیگەرانی بوو. لەڕاستیدا ئەو ژیانێكی سادەی هەبوو، بەڵام كەسانی گەندەڵو خاوەن بەرژەوەندی لە ناو حكومەتەكەی، مانەوەی ڕژێمەكەی داوودخانی خستبووە ژێر پرسیارەوە(Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٢). هەروەك ئەم جۆرە لە وێناكردن بۆ كەسایەتی داوودخان لەنێو گەلی ئەفغانیستانیشدا تەشەنەی سەندبوو، لەبەرئەم هۆكارانە لە نێو خەڵكی ئەفغانستاندا خۆشەویست نەبوو(روا: ١٣٦٩، ١٥١). بە هاتنە سەركاری سیستمی كۆماریی، سیستمێكی نوێی ئابووری خرایەكارو دەوڵەتی ئەفغانستان بابەتی فراوانكردنو پەرەپێدانی ئابووری وڵاتی بە كارە لەپێشینەكانی بابەتە نیشتیمانییەكان دانا. هەربۆیە گۆڕانكاریی بەرچاو لە سێكتەری كشتوكاڵ، پیشەسازیی، دراو و بانك، بازرگانی و خۆشگوزەرانی گشتی هاتە كایەوە. لەم ڕووەوە گەشەی ئابووری خێراتر بوو، هەروەها قەبارەی سەرمایەگوزاریی بە بەراورد بە ساڵانی ڕابردوو بە شێوەیەكی بەرچاو گەشەی سەند. ئەمە جگە لە جێگیربوونی داراییو نرخی دراو، ئەم بارودۆخە سەری كێشا بۆ (پلانێكی حەوت ساڵە) لە (١٩٧٦-١٩٨٣) بە بەهای (٢٠٧) ملیار ئەفغانی(پارەیە)، بە لەبەرچاوگرتنی پلانێكی تۆكمەی فرەڕەهەند، وەك: خێراتركردنی گەشەكردنی ئابووری بە مەبەستی باشتركردنی ئاستی ژیانی خەڵك و قەرەبووكردنەوەی داهات، بەرزكردنەوەی ئاستی بەكاربردن، هێنانەكایەی هەلومەرجی بنەڕەتی بۆ دامەزراندنی پیشەسازی پێشكەوتوو، بەرەوپێشبردنی بەرهەمهێنان، زیادكردنی داهات، سەرمایەگوزاریی، چاكسازی كشتوكاڵیو دابەشكردنی داهات بە شێوەیەكی یەكسان، بە كورتی بەرزكردنەوەی داهاتی نیشتیمانی بە ئامانجی دابینكردنی ئابووری سەربەخۆ، بەڵام تێرۆركردنی وەزیری پلانی ئەوكات(ئەحمەد خرم) لە ١٩٧٧و كودەتای ثور، ئامانجە پێشبینیكراوەكانی ئەنجامی دڵخۆشكەری تەنیا لە

١٩٧٧دا، هەبوو هەروەك چۆن سێ پلانی پێنج ساڵی لە پێش كودەتای ١٩٧٣وە بەرهەمێكی ئەوتۆی نەبوو، ئەم پلانەش ئامانجەكەی بەدی نەهات(احمدی: ٢٣٩١، ١٥-١٦)، بگرە بەسەرنجدان لە بارودۆخی ئابووریی، هەڵكشانی نرخ بۆ زیاتر لە(٢٠٪) بەرزببووەوە، نارەزایەتی لە نێوان كرێكارانو كاربەدەستەكانیان فراوان ببوو. نموونەیەكی دیكە ئەوەبوو، كۆمەڵەی بازرگانانی كابول باوەڕی بە دەوڵەت لەدەستدابوو، بەم جۆرە ڕیشەی سەرمایەگوزاریی تایبەتی لە دۆخی وشكبوون و سفربوونەوەدا بوو (Cordovez and Harrison: ١٩٩٥, ٢٢) واتە ئەو گەشە ئابوورییەی سەرەتای دەسەڵاتی داوود خان زۆری نەخایاند و بارودۆخێكی دژواری ئابووری لە ئەفغانستان هاتەكایەوە. ئیدی وردەوردە نیگەرانییەكان بەرامبەر بە ئاكام نەگەیشتنی چاكسازییەكانی داوودخان، فراوانتربوونو لەئاكامدا بووە هۆی گەشەكردنی پارتە كۆمۆنیستییەكانی ئەفغانستان (Jackson:٢٠٠٩,٧)، لەبەرئەوە داوود خان شكستیهێنا لە نوێكردنەوەی ئەفغانستان (No Author:١٢ April,٢٠٠٤). دەرئەنجامیش وەلانان و لەگۆڕنانی تەواوی هەنگاوە چاكسازییەكان بوو لە ڕێگەی كودەتایەكەوە.

داوودخان سیاسیانە لەگەڵ ڕەوتی چەپ جوڵایەوە دوای كودەتا، بۆ پەرتكردنیان هەرچەندە هەردوو باڵی پەرچەمو خەلق پشتیوانییان لە كودەتا كرد، كەچی پەرچەم بەشداری لە حكومەت كرد، بەڵام باڵی خەلق داوای خستەبەردەم داوودخان بۆ بەشداریكردن، كەچی داواكەی ڕەتكرایەوە(No Author:١٢ April,٢٠٠٤). ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕایەوە، كە خەلقی یەكان لەڕووی زمانەوە زیاتر پەشتون بوونو لە سوپادا هەژموونیان هەبوو، بەڵام لە پێكهاتەی دامەزراوە مەدەنییەكانی حكومەتدا دووربوون. خەلقی یەكان كۆمۆنیستی حەماسیو توندو ئینقیلابی تۆخ بوون. لە كاتێكدا باڵی پەرچەم سەر بە نەتەوەكانی تربوونو لە ئیدارەی دەوڵەتدا نزیكتربوون لە داودخان. پەرچەمی یەكان میانڕەو و زیاتر لایەنگریی سازش كردن و ڕێكەوتن بوون وەك لەوەی توندو ئینقیلابی بن(Cordovez and Harrison:١٩٩٥,١٨ ؛ سنگلاخی: ١٣٨٨، ١٠٨-١٠٩). ئەم دابەشبوونە لە دوای كودەتاش بەڕوونی ڕەنگیدایەوەو لێكترازانی گەیاندە سڕینەوەی یەكتر لە نێوان هەردوو ڕەوتەكەدا. لەڕاستیدا ئەم نیمچە نەرمی نواندنەی حكومەتەكەی داوودخان وادەرەكەوت تاكتیكی بێت، چونكە سەرەڕای ڕەخنەی ڕووڵەزیادبوونی ڕژێمەكەی داوودخان، بەڵام ناوبراو پلە بەپلە پایەكانی حكومەتی لەنێو دەستەیەكی موحافیزكاری كابینەكەیو بازنەیەكی بچوكی میلیتاریستە وەفادارەكانی خۆی سنوورداركرد. ئەوانە كینەتۆزو ڕق لەدڵ بوون بەرامبەر كۆمۆنیستەكانو بە هەڕەشەیان لەسەر دەوڵەت دادەنانو بە توندیی كاریان بۆ سڕینەوەی ڕەهای كۆمۆنیستەكان كرد لە پلەو پێگەكانی نێو دامەزراوەكانی حكومڕانیدا. لەسەروی ئەوانەوە، عەبدولقەدیر نورستانی، وەزیری ناوخۆو غولام حەیدەر ڕەسولی، وەزیری بەرگریی، دەهاتن(Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٣).

لە بارودۆخی سەركوتی كۆمۆنیستەكان كوشتنی میر ئەكبەر خەیبەر لە (٧ی نیسانی ١٩٧٨) دا، كە بەرپرسی سەربازیی باڵی پەرچەم بوو لە نێو حیزبی دیموكراتی خەلق و لە هەمان كاتدا ئەندامی كۆمیتەی ناوەندی حیزب بوو، یەكێك لە ڕوداوە دیارەكانی هاندەربوون بۆ كودەتا. غافڵكۆژكردنی خەیبەر درایە پاڵ پارتی ئیسلامی و هەروەها عەبدولقەدیر نورستنانی، وەزیری ناوخۆ. بەشێكیش بە ململانێیەكی ناوخۆیی كۆمۆنیستەكانی دەزانن لەسەر ڕێبەری ڕەوتی چەپ لە ئەفغانستانو لەم ڕووەوە حەفیزوڵڵا ئەمین بە تاوانبار دەزانن، چونكە خەیبەر دامەزرێنەری بنەڕەتی پەرچەمییەكان بوو. هەرچۆنێك بێت كوشتنی خەیبەر شۆڕشێكی فراوانی لایەنگرانی چەپی لێكەوتەوە. زیاتر لە (١٥) هەزار كەس لە مەراسیمی ناشتنیدا بەشداربوونو خۆپیشاندانیان ئەنجامداو دروشمی دژی حكومەتی داووخانیان بەرزكردبووەوە، لێرە بەدواوە، لە شەوی (٢٥ی نیسان) پۆلیس، نور محەمەد ترەكی، بابرەك كارمل و ژمارەیەك لە ئەندامانی تری مەكتەبی سیاسی پارتی دیموكراتی خەلق دەستگیركرد(Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٣)، كە هەریەك لە: (دكتور شاوەلی، عەبدولحەكیم شەرعی جوزجانی، غلام دستگیر پەنجشیری، سیلیمان لایەق، محەمەد حسن بارق شەفیعی، محەمەد حسن زەمیر ساڤیو حەفیزوڵڵا ئەمین)یش لە ماڵەكەی خۆی، دەستبەسەركرابوو(رادیو آزادی آفغانستان: ٧ ثور ١٣٩٨)، كە لە مەراسیمی بە خاكسپاردنی خەیبەر وتاریان دابوو. ئەوان تاوانباربوون بە بەدگۆیی سەبارەت بە ئیسلامو لایەنگریی لە توندوتیژی(Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٣). نەك هەر كۆمۆنیستەكان بگرە لەسەر ئاستی ناوخۆ ڕژێمی داوودخان لە ئەنجامی دەستەبەندیی ڕەوتە سیاسییەكان، ئەفغانستان بە قۆناغی فەسادو بێ سەروبەریی خۆیدا تێدەپەڕی. گروپە سیاسییە نیهێنییەكانی وەك لایەنگرانی محەمەد هاشم خان میوندوال، سەدری ئەعزەم(سەرۆك وەزیران)ی پێشتری ئەفغانستان كە

ناسرابوون بە گروپی(مساوات-یەکسانی یان پارتی سوسیالی مترق ئەفغانستان-پارتی سۆسیالیستی پێشکەوتوی ئەفغانستان)، هەروەها موریدانو پەیڕەوانی مەولانا عەتائوڵلا فەیزیانیو لایەنگرانی جەنەراڵ میر ئەحمەدشاە گردیزی، کە لە ڕێکخراوی نهێنی بە ناوی (پارتی تەوحید) خڕ ببونەوە، هەموو ئەوانە یەك لە دوای یەك بە تاوانی کودەتا دژی داوود خان لە سێدارەدران یان زیندانیی کران(حقجو: ١٣٨٠ ،٨١). ئەم سەرکوتکارییە کاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر جوڵەی نەیارانی داوودخان بۆ ڕووخاندنی حکومەتەکەی.

یەکێك لە فاکتەرە کاریگەرەکانی کودەتای ثور پەیوەندی لەگەڵ سۆڤێت بوو، چونکە لە سەرەتاکانی ١٩٧٨دا، کرملین نیگەران بوو. پێی وابوو، هەڵمەتەکانی داوودخان دژی پارتی گەلی دیموکراتی ئەفغانستان(PDPA)، ئاماژەبن بۆ لاوازبوونو دوورکەوتنەوەی لە مۆسکۆ. دەزگای (KGB) گەیشتە ئەو باوەڕەی دەسەڵاتی داوودخان زیاتر نزیکدەبێتەوە لە پاکستان و ئەمریکا (Fenzel:٢٠١٣,٤٢). بە تایبەتی نزیکبوونەوەی نێوان ئەفانستانو ئەمریکا لە ١٩٧٧وە گەیشتە ئاستێکی زۆر باڵا. هاریکاریی هەردوو وڵات بۆ بازرگانی ماددەی هۆشبەرو پێشوازیکردنی داوودخان لە بانگێشتنامەی (جیمی کارتەر)ی سەرۆکی ئەمریکا (١٩٧٧-١٩٨١)، بۆ سەردانی ئەو وڵاتە لە هاوینی ١٩٧٨دا، هەروەها دابینکردنی دارایی ڕاهێنانی ئەفسەرانی ئەفغانستان لە ئەمریکا بۆ دووبەرابەرو لە بەرامبەردا لاوازکردنی ڕۆڵی سۆڤێت لەوبارەیەوە ڕۆڵی گەورەی هەبوو لە جوڵەی سۆڤێت بۆ شکستپێهێنانی حکومەتێکی لایەنگری ڕۆژئاوا لە ئەفغانستان، چونکە چەند ڕۆژێکی کەم پێش کودەتای ثور لە سەردانێکی داوودخان بۆ مۆسکۆ، برژنیف هۆشداری دابووە داوودخان لەبارەی دورەپەرێزخستنی لایەنگرانی سۆڤێت لە حکومەتەکەیو جەختیکردەوە لەوەی، جگە لە سۆڤێت ڕوو لە هیچ وڵاتێك نەنێت. داوودخان بە ساردی وتبووی:» ئەفغانستان وڵاتێکی تەواو سەربەخۆیەو ئەگەر ڕۆژێك بیەوێت چاو لە هاوکاریی وڵاتانی دەرەکی بپۆشێت، ئەو بڕیارە تەواوی وڵاتان دەگرێتەوە» (حقجو: ١٣٨٠ ،٧٩-٨٠). لەم دیدگایەوە سۆڤێت بێ هیوابوو لەوەی مەترسی بوونی ڕژێمێکی دەستنیشاندەی ڕۆژئاوا لە ئەفغانستان پوچ بکاتەوە مەگەر لە ڕێگەی کودەتاوە نەبێت، کە یەکێك بوو لە بژاردەکانی سەر مێزی بڕیار بەدەستانی کرملین، لەبەرئەوە دەزگای سیخوڕی سۆڤێت پشتیوانی لە سوپای ئەفغانستان کرد بۆ ئەنجامدانی کودەتا و ڕێگرتن لە باڵادەستبوونی هەژمونی ڕۆژئاوا لە ئەفغانستان(No Author:١٢ April,٢٠٠٤).

بە ئاشکرا تێبینی دەکەین کەمتەرخەمی سوپا بە گشتی و فەرماندەو کاربەدەستەباڵاکانی سوپا بە تایبەتی لە ئاستی پێویستدا نەبوون بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە نیشتیمانییەکانی ئەفغانستان، تەنانەت خودی غولام حەیدەر ڕەسولی، وەزیری بەرگریی دوای دەستگیرکردنی نور محەمەد ترەکی و بابرەك کامل، لە جیاتی ئامادەگی تەواو بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی هەر پێشهاتێك بە بۆنەی ڕەشبگیریی نەیارانی کۆمۆنیستەوەکانەوە (سنگلاخی: ١٣٨٨ ،١٠٥-١٠٦)، ڕەسولی لە ڕۆژی پێش کودەتادا سەرقاڵی ڕێکخستنی ئاهەنگو میوزیك بوو بە بۆنەی زیندانیکردنی خائینانی دەوڵەتی ئەفغانستان واتە کۆمۆنیستەکان، بەم هۆکارە ئەو ڕۆژەی بە جێژنی گەورەی نیشتیمانی لە قەڵەمدا و بە ئاسوودەییو لەخۆبایی بوونەوە خەوت. سەرەڕای ئەوەی ئەوەی جەنەراڵ جان نسار خان، سەرۆکی دەزگای هەواڵگریی سوپاو کەسی نزیکی ڕەسولی ئەوە دووپاتدەکاتەوە هۆشداریی داوەتە ڕەسولی دەربارەی چالاکی گوماناویو گێرەشێوێنی ئەمینو دوای لە ڕەسولی کردووە نەهێڵێت فیرقەی چواری زرێپۆش لە بنکەکەی دەرچێت، بەڵام ڕەسولی داواو هۆشدارییەکەی جان نسارخانی ڕەتکردەوەو بە گاڵتەئامێزانە داوای لە جان نسار خان کرد، مێشکی خۆی هێمن بکاتەوەو ئارام بێت(عظیمی:١٣٧٦، ١٣٥).

بە پێچەوانەی تێڕوانینی ڕەسولی یەوە، کۆمۆنیستەکان چەندین مانگ بوو سەرقاڵی ئامادەگی بوون بۆ کودەتا، بۆ نموونە، کۆلونێل محەمەد گلاب زوی لە هێزی ئاسمانی، کە یەکێك لە ئەندامانی کودەتابوو ئاماژە بەوە کردووە، کە یەك ساڵ پێش کودەتا، هەموو لە کۆمیتەی ناوەندی پارتی دیموکراتی خەلق کۆبوونەتەوەو ڕێکەوتوون هەرکات ڕابەرانی حیزب گرفتاربوون پێویستە هەموویان پێکەوە ڕاپەڕن. لەسەر ئەو بنەمایە ڕۆژی پێش کودەتا هەموو ئەندامانی حیزب لە سوپادا ئاگادارکرابوونەوە ئامادەبن بۆ جەنگی یەکلاکەرەوە دژی داوودخان (عظیمی:١٣٧٦، ١٣٩). هەربۆیە ڕشبگیری سەرکردەو ئەندامەدیارەکانی پارتی دیموکراتی خەلقی ئەفغانستانیو گرتنەدەستی ڕێبەری لەلایەن حەفیزوڵلا ئەمینەوە، ڕوودانی کودەتای خێراترکرد (سنگلاخی: ١٣٨٨ ،١٠٦) و پێشیخست، بەتایبەت دوای ئەوەی پڕووپاگەندەی ئەوە بڵاوببووەوە، کە دوو ڕۆژی دیکە کابینەی حکومەت کۆدەبێتەوەو بڕیاری لە سێدارەدانی ڕێبەرەباڵاکانی کۆمۆنیستەکان دەردەکات. ئەمە لە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

کاتێکدابوو، کە حکومەتی داوودخان هەڵەی گەورەی کرد لەوەی نور محەمەد ترەکی و بابرەك کارمل و ئەندامەکانی تری دەستگیرکرد، بەڵام ئەفسەرانی ڕیزی سوپای کە لایەنگیری کۆمۆنیست بوون، پشتگوێخستن و ئازادبوون. بە تایبەتی حەفیزوڵلا ئەمین تەنها لە ماڵەکەی خۆی دەستبەسەربوو، ئەمەش دواتر دەرکەوت هەڵەیەکی قەرەبوو نەکراوەبوو (Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٤). بەهۆی ئەوەوە لە شەوی پێش کودەتادا ئەمین سەرەڕای ئەوەی لە ماڵەکەی خۆی دەستبەسەر بوو لە کابول، بەڵام لێهاتوانە سەرقاڵی فەرماندەکانی سوپای بە ئاهەنگگێڕانەوە قۆستەوەو توانی پلانی کودەتا لەڕێگەی هاورێیەکییەوە بەناوی محەمەد گلاب زوی، بگەیەنێتەدەست ئەفسەرانی خەلقی لەڕیزی سوپادا. ئەمە لەکاتێکدابوو ڕەسولی ئەوەندە مەستو بێ ئاگا بوو، هێرشی کودەتاچیان کۆچەو کۆڵانەکانی کابولی پایتەختی تەنیبوو، کەچی هیچ ئاگای لە بارودۆخ نەبوو. سوپای کودەتاچیان نزیکی کۆشك ببوونەوە، ڕەسولی هێشتا بێ ئاگابوو لە کودەتا، هەربۆیە تێبینی دەکەین لە ڕیزی یەکەمینی قوربانییەکان خودی وەزیری بەرگری بوو(سنگلاخی: ١٣٨٨، ١٠٦). لەکاتێکدا هێزی کودەتاچیان بەبەراورد بە هێزی بەردەستی ڕەسولی، دوازدە جار کەمتربوو(عظیمی: ١٣٧٦، ١٣١-١٣٢).

بنکەی چینی پارتی خەلقی ئەفغانستانی بەشێك بوو بە دەستەبژێری فەرمانڕەواو ڕۆشنبیران، کە پشتی پێبەستن بۆ نوێکردنەوەی ئەفغانستان لەسەر شێوەی سۆڤێتی، ئەمانە هێزێکی چالاك بوون لەکودەتای ثوردا (No Author:١٢ April,٢٠٠٤). بە بڕوای زۆرێك لە ڕێبەرانی سیاسی ئەفغانستان لە بنەماڵەی دەوڵەمەندبوون و لە ژیانی خۆشگوزەراندا دەژیان. ژمارەیەکی زۆر لەوان یەك زانکۆیان تەواوکردبوو، لە منداڵییەوە یەکتریان دەناسی. هەربۆیە لە ململانێیەکی بێ ئاماندابوون و لە پێناو گەیشتن بە دەسەڵاتدا بەسەر ڕەوتی جیاجیای پەرتو ناکۆکدا دابەشببوون. بە نموونە، باڵی نور محەمەد ترەکی لە پارتی خەلق، دوای گەیشتن بە دەسەڵات نیگەران بوون و لە دوو بەرەوە لە شەڕدابوون، لەلایەکەوە لە نێو ڕکەبەرەکانیان لەنێو هەمان حیزبداو لەلایەکی ترەوە، سەرنگونکردنی حکومەتی شۆڕشگێڕیی دوای کودەتا لەلایەن نەیارانیانەوە بۆ ئەوان قبوڵنەکراوبوو. تێبینی دەکەین، لە (بەهاری ١٩٧٩) دا بارودۆخەکە بە تەواوی ڕۆشن بووەوە، کە ئەفغانستان بە تەواوی چەمکی واقیعی کرداریی لە جەنگی ناوخۆدا بوو(گروموف: بدون سال چاپ،٥).

تەوەرەی سێیەم: پرۆسەی کودەتاکەو هەڵوێستی نێودەوڵەتی بەرامبەر کودەتای ثور لە ١٩٧٨دا:

دوور لە هەستکردن بە کێشەو قەیرانەکانی داهاتوو، داوودخان لە کەشێکی ئاهەنگئامێزدا بوو دوای ڕەشبگیرکردنی سەرکردە کۆمۆنیستەکان. ئێوارەی (٢٦ی نیسانی ١٩٧٨) تەواوی فەرماندە سەربازییەکانی ناوچەی کابول لە ڕێگەی تەلەفۆنەوە لەلایەن حەیدەر ڕەسولی، وەزیری بەرگری ئەفغانستانەوە ئاگادارکرابوونەوە بۆ ڕێکخستنی ئاهەنگێکی فەرمی بە هۆی شکستپێهێنانی کافرەکانەوە(مەبەستی کۆمۆنیستەکان بوو). ئاهەنگ بە گۆرانی و سەمای میللی ئەفغانستانی ئەنجامدرا (Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٥-٢٦). لە هەمان ڕۆژدا، پلانەی حەفیزوڵلا ئەمین، کە بۆ کودەتا ئامادەیکردبوو لە ڕێگەی کۆلۆنێل محەمەد گلاب زوی لە هێزی ئاسمانی یەوە گەیەندرایە دەستی سەرگورد (محەمەد ئەسلم وەتەنجار)، یاریدەدەری فەرماندەی فیرقەی چواری زرێپۆش. محەمەد ئەسلم وەتەنجار چەند کۆپی پلانەکەی لەگەڵ گلاب زوی و چەند کەسی دیکەی جێگەباوەڕی خۆیان دابەشکرد بەسەر کەسانی سەربەخۆیان لە نێو سوپادا (Cordovez and Harrison:١٩٩٥, ٢٤). ئەمە لە کاتێکدابوو بارودۆخی کابول نارێکخراوبوو سەبارەت بە سوپا، کاتێك محەمەد ئەسلم وەتەنجار بە هێزەکەی بەردەستی و بەپێی پلانەکە، لە کاتژمێر (٩:٠٠)ی سەلەبەیانی ڕۆژی پێنج شەممە لە (٢٧ی نیسان)، دەستپێکردنی کودەتای ڕاگەیاند، سەرەتا حەیدەر ڕەسولی داوای لە زۆرێك لە فەرماندەکانی کرد سوپاکانیان بەرەو کۆشکی سەرۆکایەتی بنێرن، تا کودەتاچیان نەتوانن فەرماندەکان دەستبەسەربکەن (Cordovez and Harrison:١٩٩٥, ٢٦). ڕێبەرانی کودەتا، عەقید عەبدولقادر لە هێزی ئاسمانی، سەرگورد محەمەد ئەسلم وەتەنجار، سەرکردەی ئەو ئەنجومەنە سەربازییەبوو، کە ڕاسپێردرابوون بۆ سەرکردایەتی کودەتا (طنین: ١٣٨٤،٢٣١).

بە پێی ئەو پلانەی حەفیزوڵلا ئەمین دایناببوو، دەبوو وەتەنجار بە تانکەکانییەوە لە نیوەڕۆدا هێرشبکاتەسەر کۆشکی سەرۆکایەتی ئەفغانستان و هێزی ئاسمانیش بە نزمی بەسەر کۆشکدا بفڕن. دەرکەوتنی هێزی ئاسمانی ئاماژەبوو بۆ یەکەسەربازییەکانی سەر بە حیزبی

دیموکراتی خەلق لە سەربازگە جیاجیاکاندا بۆ دەستپێکردنی ئەو ئەرکانەی بۆیان دیارییکرابوو. سەرەرای ئەوەی ئاماژەی هێزی ئاسمانی دەرنەکەوت، ستونێکی (٥٠) تانکی جۆری تی-٦٢(T-٦٢) بە رێبەریی وەتەنجار بەرەو ئامانجی دیارییکراو پرۆسەی کودەتای دەستپێکرد (Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٥) و یەکەمین تۆپ لە کاتژمێر(١١:٠٠) سەرلەبەیانی بەر وەزارەتی بەرگری کەوتو پەیوەندی نێوان کۆشکی کۆماریی و وەزارەتی پچڕاندو پاش نیو کاتژمێر هێزەکانی سەربە کودەتا چونە ناو ڕادیۆو تەلەفزیۆنی نیشتیمانییەوەو کۆشکیان گەمارۆدا (رادیو آزادی آفغانستان: ٧ ثور ١٣٩٨). دوای چوار کاتژمێر شەڕ، هێزی ئاسمانی توانی دەستگیرکراوە کۆمۆنیستەکان ئازادبکاتو دەست بەسەر ئامانجە سەرەکییەکاندا بگرێت وەك وەزارەتی بەرگریی، حکومەتی ناوەندیی، ناوەندی پەیوەندیی و ڕادیۆی کابول (Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٥).

داوودخان ڕاستەوخۆ لەگەڵ دەستپێکردنی هێرشەکەداکۆبوونەوەی ئەنجومەنی وەزیرانی هەڵپەسارد(Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٦)، کە بۆ بڕیاردان لە چارەنوسی سەرکردەکانی پارتی دیموکراتی باڵی خەلقی ئەفغانستانی سازدرابوو(عظیمی:١٣٧٦،١٣٧). بەپەلە داوودخان، جەنەراڵ ڕەسولی نارد بۆ زانینی هۆکاری وەڵام نەدانەوەی هێزەکانی هەواداری داوودخان، بەڵام لە ڕاستیدا وەزارەتی بەرگریی سیستمی پەیوەندیی تایبەتی لەگەڵ کۆشکی سەرۆکایەتی و دەرەوەی خۆی پچڕاندبوو. بەجۆرێك تەنانەت هەندێ جار کودەتاچیان لە نەبوونی پەیوەندیدا پەلاماری یەکتریان دەدا لە بێ ئاگایی لە یەکتر. لە کۆتاییدا جەنەراڵ ڕەسولی توانی یەکەکانی فیرقەی حەوتو هەشتو مەدفەعی کۆبکاتەوە بۆ سەرکوتکردنی کودەتا، بەڵام هەر لەگەڵ دەسپێکی پێکدادانەکاندا ڕەسولی بریندارببوو بە پەلە هەڵات، بەوە زۆرێك لە سوپای پشتگیری چونەپاڵ کودەتاچیانو دواتر ڕەسولی کەمێك پێش کاتژمێر(٥:٠٠)ی ئێوارەی هەمان ڕۆژ دەستگیرکراو گولەبارانکرا. فەرماندەکانی تری سەربە داوودخان لە کۆگایەکی مریشکدا خۆیان حەشاردابوو دەستگیرکران و لە هەمان کاتدا هێزەکانی وەتەنجار دوای پشکنینی گرتوخانەکانی شار، ئەمینو سەرکردە کۆمۆنیستەکانی تریان ئازادکرد (Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٦) ، هەروەها هێزی ئاسمانی بە فڕۆکەی میگ-٢١(MIG-٢١)و ئێس یو-٧٦(SU-٧٦) لە بنکەی باگرامەوە لە کاتژمێر (٣:٢٠) ئێوارە هێرشی بۆمبابارانی یەك لەدوایەکی بۆ سەر کۆشکی داوودخان دەستپێکرد (عظیمی:١٣٧٦،١٤٠). لە ڕاستیدا بەرگریی باش کرا لە کۆشك، بەڵام لەو ڕۆژەدا پاتری کۆنترۆڵکردنی موشەکەکانی کۆشك کاریان نەدەکرد. عەقید عەبدولقادر، سەرۆکی ئەرکانی هێزی ئاسمانی، کە پەیوەندی لەگەڵ ڕەوتی پەرچەم هەبوو، ڕۆڵی گەورەی بینی، چونکە پێشتر عەقید عەبدولقادر لەلایەن سۆڤێتییەکانەوە بەباشی پەروەردەکرابوو (Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٦). هەرچەندە تێبینی دەکەین حەفیزوڵڵا ئەمین، کە بەرپرسی بەشی سەربازیی گروپی خەلق بوو لە ناو سوپادا(طنین: ١٣٨٤، ٢٣١)، هەر لەسەرەتاوە باوەڕی بە عەقید عەبدولقادر نەبوو، بەڵام ناچاربوو بۆ سەرکەوتنی کودەتاکەی گەرێنتی بەشدارییکردنی وەرگرێت. بەپێی پلانەکە دەبوو عەقید عەبدولقادر بنکەی ئاسمانی باگرام لە کاتژمێر(٩:٠٠)ی سەلەبەیانی ڕۆژی کودەتا بداتە دەست ئەفسەرەکانی سەر بە خەلقی کۆمۆنیستو خۆیشی بە کۆپتەرێك بڕوات بۆ فڕۆکەخانەی کابول. عەقید عەبدولقادر بەمە ڕازی نەبوو. لەبەرئەوە لە ڕۆژی کودەتا تا نیوەڕۆ لە نوسینگەکەی خۆی لە باگرام، دەستبەسەربوو. دواتر هەرچۆن بێت چووە پاڵ کودەتاو ڕێگەی بۆ هێزی ئاسمانی کردەوە بە بەشداری (٦) فڕۆکە هەموویان لە بنکەی باگرام بوون، لە کاتژمێر(٧:٠٠) ئێوارە، دوای دوو کاتژمێر موشەکبارانی کۆشکی داوودخان، عەقید عەبدولقادر و محەمەد ئەسلم وەتەنجار، یەك لە دوایەك بە زمانی دریو پەشتویی بەیاننامەیان خوێندەوە لە ڕێگەی ڕادیۆی کابولەوە، کە:»ئەنجومەنی سەربازی شۆڕش دەسەڵاتی گرتۆتەدەست«(Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٢٧)).

پارتی دیموکراتی خەلقی ئەفغانستانی، کە یارمەتیدەری داوودخان بوون لە کودەتای هاتنە سەردەسەڵاتی (نشاط و دیگران: ٢٥،١٣٩٦)، توانییان لە ٢٧ی نیسان، دەست بەسەر کورسی دەسەڵاتدا بگرن(Khalid:١٩٨٦-٨٧,١٧٩) بە یارمەتی سۆڤێتو هاوپەیمانێتی باڵەکانی پەرچەم و خەلق و حکومەتی داوودخان لەکارخرا(Gul Khan:٢٠١٠,٥٤-٥٥). بۆ نموونە، تێبینی دەکەین لە (٢٢) ئەفسەری سەرەکی ئەنجامدەری کودەتا، (١٤) ئەفسەریان لە سۆڤێت پەروەردەکرابوون و بڕوانامەیان بەدەستهێنابوو (عظیمی:١٣٧٦، ١٣٢-١٣٣). هەرچۆن بێت لە ئاکامی کودەتاکە، داوودخان و زۆرینەی بنەماڵەکەی لە شەوێکی خوێناویی ٢٨/٢٧ی نیسانی ١٩٧٨دا(Gul Khan:٢٠١٠,٥٥)،

دوای ڕەتکردنەوەی خۆبەدەستەوەدان بە خواستی خۆیان(Cordovez and Harrison:۱۹۹۵,۲۷))، داوودخان و خێزانەکەی و محەمەد نەعیمی برای و منداڵەکانی، محەمەد عومەر، وەیس، خالید، زرلشت، شینکی و ئەندامانی تری خانەوادەکەی لە لایەن ئەفسەرێکەوە بە ناوی (ئیمام الدین) (سنگلاخی: ۱۳۸۸ ،۱۰٦) لە ناوکۆشکی کۆماری لە کابول گیران و لەسێدارەدران و پاشان(۱۸) تەرمی قوربانیانی خێزانی پادشایەتی لە ناوچەیەکی نەناسراو لە سنوری ڕۆژهەڵاتی کابول شاردرانەوە. دواتر دەرکەوت لە (پول چرخی) لە کابول شاردراونەتەوە(No Author:۱۷ March ۲۰۰۹).

ڕێبەرانی کودەتا، عەقید عەبدولقادر، محەمەد ئەسلم وەتەنجار، سەرکردەی ئەو ئەنجومەنە سەربازییەبوون، کە ڕۆژی دوای کودەتا دەسەڵاتیان کەوتەدەست، حەفیزوڵلا ئەمین، کەسی ژمارە دوو، لە گروپی خەلق بوو(طنين:۲۳۱،۱۳۸٤) ، پاشان نور محەمەد ترەکی سکرتێری کۆمیتەی ناوەندیی پارتی دیموکراتی خەلقی ئەفغانستان، بوون(نشاط و ديگران: ۱۳۹٦ ،۲٥). ڕادیۆی کابول ڕایگەیاند:»بۆ یەکەمجار لە مێژووی ئەفغانستاندا سنور بۆ دەسەڵاتی محەمەد زایر(خێزانی پادشایەتی ئەفغانستان) دانراو دەسەڵات کەوتەدەست جەماوەر«(Khalid:۱۹۸٦-۸۷,۱۸۰) هۆکاری ناوهێنانی خێزانی پادشایەتی بۆ ئەوە دەگەڕایەوە، کۆمۆنیستەکان دەسەڵاتی داوودخانیان بە درێژەپێدەری دەسەڵاتی پادشایەتی دادەنا. ئەوەی ڕاستی بوو جەماوەر هیچ ڕۆڵێکی دیاری نەبوو نە لە ئەنجامدانی کودەتاکە، نە لە جێگیرکردنی پایەکانی حوکم دا لە دواتر. لەگەڵ ئەوەشدا ئەم کودەتایە بە هۆی ئەو پەیوەندییەی لە نێوان پارتی دیموکراتی خەلقو ئەو ئەفسەرانەدا هەبوو کە کودەتایان ئەنجامدا، ئەو ئەفسەرانەی سەرکردایەتی پرۆسەی کودەتایان کرد، دەسەڵاتیان ڕادەستی پارتی دیموکراتی خەلق کرد(No Author:۱۲ April,۲۰۰٤).

ڕاستییەکەی هەر لە کاتژمێرەکانی سەرەتای سەرکەوتنی کودەتادا، ململانێ لە نێوان ئەفسەرانی ئەنجومەنی سەربازیو ڕێبەرانی پارتی دیموکراتی خەلق لە هەردوو باڵی خەلقو پەرچەم دەستپێکرد. وادەردەکەوت ئەنجومەنی سەربازیی ئامادەنییە دەسەڵات بداتە دەست پارتە سیاسییەکان. زۆرینەی ڕێبەرانی پارتی دیموکراتی خەلق لە باڵی خەلق خوازیاربوون دەسەڵات بگرنە دەستو ئەفسەران بگەڕێننەوە بنکەکانیان، دوای سێ ڕۆژ گفتوگۆی گەرم، وەك جەنەراڵ(دوای کودەتا پلەی بەرزکرایەوە بۆ جەنەراڵ) عەقید عەبدولقادر ڕابەری کودەتا ئاماژەی پێدەکات، ئەنجومەنی سەربازیی ڕازیی بوو دەسەڵات بداتە دەست ئەنجومەنێکی ئینقیلابی (طنين: ۱۳۸٤ ،۲۳٥،۲۳۲).

لە ۳۰ی نیسان ڕاگەیەندرا، کە دەسەڵاتی ئەفغانستان لە لایەن ئەنجومەنێکەوە بەڕێوە دەبرێت، کە لە کەسانی مەدەنیو سەربازیی پێکدێت(Khalid:۱۹۸٦-۸۷, ۱۸۰)، ئەویش بە فەرمانی ژمارە (۱)ی ئەنجومەنی ئینقیلابی (۳٥) کەسی، کە ئەندامانی سەرەکیو یەدەگی کۆمیتەی ناوەندی، باڵی خەلقی پارتی دیموکرات ئەفغانستان بوون. ئەم ئەنجومەنە (نور محەمەد ترەکی)، سکرتێری گشتی پارتی خەلقی(طنين: ۱۳۸٤ ،۲۳۲؛ سنگلاخی: ۱۳۸۸ ،۱۱۰) بە سەرۆکی ئەنجومەنی ئینقیلاب و سەرۆك وەزیران هەڵبژارد(عظيمى: ۱۳۷٦ ،۱٥۱). دوای ئەمە فەرمانی ژمارە (۲)ی ئەنجومەنی ئینقیلابی دەرچوو (طنين: ۱۳۸٤ ،۲۳۲)، لە ١ی ئایاری ۱۹۷۸دا، کە ناوی وەزیرەکانی تری حکومەتی نوێ ڕاگەیەندرا لە کابول (Khalid:۱۹۸٦-۸۷,۱۸۰)، کە (بابرەك کارمل) کەسی دووەمی باڵی خەلقی ئەفغانستان بوو بە یاریدەدەریی سەرۆکی ئەنجومەنی ئینقیلابو یاریدەدەری پلەیەکی سەرۆك وەزیر هەڵبژێردراو (حەفیزوڵلا ئەمین) پلەی یاریدەدەری سەرۆك وەزیران و وەزیری دەرەوەی بەدەستهێنا. دواتر (۱۹) کەس لە ئەندامانی کابینەی نوێ هەڵبژێردران، کە (عەبدولکەریم میساق) ئەندامی مەکتەبی سیاسی حیزب، بوو بە وەزیری ئابووری، هەروەها سێ ئەندامی ئەفسەرانی ئەنجامدەری کودەتا لە کابینەکەدا بوون ئەوانیش، (نور ئەحمەد نور) وەزیری ناوخۆ، (جەنەراڵ عەبدولقادر) وەزیری بەرگریو (محەمەد ئەسلم وەتەنجار) یاریدەدەری سەرۆك وەزیرانو وەزیری هەاڵگریی بوو (عظيمى: ۱۳۷٦ ،۱٥۱-۱٥۲). تەواوی کورسییەکانی تر لە نێوان ئەندامانی هەردوو باڵی خەلق بە سەرکردایەتی حەفیزوڵلا ئەمینو باڵی پەرچەم بە سەرکردایەتی بابرەك کارمل دابەشکرا. ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەوەبوو، کە ئەمین لە ڕێگەی ئەفسەرانی کودەتاچییەوە لە کۆبوونەوەیەکی کۆشکی (گوڵخانە)دا کارملی ناچارکرد لە ئەنجومەنی ئینقیلابی دا ئەندامانی باڵی خەلق زیاتربن لە پەرچەم، وەك (غلام دستگير پنجشيرى) وەزیری فێرکردنو پەروەردە ئامادەی کۆبوونەوەکە بووە ئاماژە بەوە دەدات، کارمل نیازی بوو کۆبوونەوەکە جێبهێڵێت و لە ژێر فشاری

سەربازدا گەڕایەوەو ناچارکرا دانبنێت بەوەی:»ئیدی باڵی پەرچەم وەك فراكسیۆنێكی یەكسان بوونی نییە»(طنین: ١٣٨٤، ٢٣٢-٢٣٣). ئەگەر تێبینی بکەین لە کۆی (٢٢) ئەفسەری سەرەکی، کە ڕۆڵی بنەڕەتیان لە ئەنجامدانی کودەتادا بینی، (١٥) ئەفسەریان سەر بە باڵی خەلق‌و (٧) پەرچەمی بوون (عظیمی:١٣٧٦، ١٣٢-١٣٣). ئەمە جگە لەوەی لە ڕاستیدا بە پشتیوانی سۆڤێت ڕێبەرانی خەلق هیچ ڕێگرییەکی وەهایان نەدەبینی تا كۆتا نەیارانی سەر بە باڵی پەرچەم لە حیزب‌و دامودەزگاكانی دەوڵەت‌و دامەزراوەی سوپادا دوور بخەنەوە(طنین: ١٣٨٤، ٢٣٦). لەمڕووەوە، لە تەمموزی ١٩٧٨دا، بە ڕەزامەندێتی نور مەمەد تەرەكی، جێگری سەرۆك وەزیران واتە حەفیزوڵلا ئەمین دەستیکرد بە هەڵمەتێکی پاکسازیی هەموو ئەوانەی ئۆپۆزسیۆن بوون(Fenzel:٢٠١٣,٤٢). ئەمین لە دەسپێکدا هێرشی بۆ سەر بابرەك كارمل بوو، پێی وابوو نادادپەروەرانەیە پەرچەم نیوەی پلەکان لە حکومەت و بەشێك لە لیژنەی ناوەندیی پێبدرێت، کە گورباچۆڤ لە مانگی نیساندا ئەوەی لە نور محەمەد تەرەکی خواستبوو Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٣٠))، بەڵام زۆر گوێی بۆ نەگیرا، بەمەش زۆربەی سەرکردەو کەسایەتییە دیارەکانی باڵی پەرچەمی سەر بە پارتی دیموکراتی خەلقی نەك لە دامو دەزگاكانی سەربە دەوڵەت وەدەرنا، بگرە زۆرینەیان ڕووبەڕووی گرتن، زیندانی‌و لە سێدارەدان و دوورخستنەوە بوونەوە(Fenzel:٢٠١٣,٤٢-٤٣). بۆ نموونە، لە كۆتایی حوزەیرانی ١٩٧٨دا حەفیزوڵلا ئەمین پشتیوانی نور مەمەد تەرەکی بەدەستهێنا بۆ ڕەزامەندیی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی خەلق بۆ دوورخستنەوەی بابرەك كارمل‌و شەش لە سەرکردەکانی سەر بە باڵی پەرچەم وەك باڵیۆز لە دەرەوە Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٣٠)) لە سەرەتای مانگی ئابی ١٩٧٨دا، جەنەراڵ عبدالقادری وەزیری بەرگری‌و شاهپور ئەحمەدزی، سەرۆکی سەرکردایەتی گشتی سوپاو ژمارەیەکی دیکە، کە زیاتر پەیوەندییان بە باڵی پەرچەمەوە هەبوو، دەستگیرکردن، تەنانەت عبالقادری سەرۆکی کودەتایان بە تۆمەتی خیانەتی دژی ئینقیلاب دەستگیرکردبوو(طنین: ١٣٨٤، ٢٣٦-٢٣٨) لەگەڵ سوڵتان عەلی کشتمند، وەزیری پلاندانان‌و جەنەراڵ محەمەد ڕەفیع، وەزیری خزمەتگوزارییە گشتییەکان‌و ژمارەیەکی دیکە لە لایەنگرانی پەرچەمییەکان لەلایەن حەفیزوڵلا ئەمینەوە زیندانی کران و دوورخرانەوە (سنگلاخی: ١٣٨٨، ١١٤). نەك هەر ئەمە بگرە بابرەك كارمل، کە ڕێبەری باڵی پەرچەم بوو بە زەحمەت لە لەسێدارەدان ڕزگاری بوو، ئەویش چاکەی سەرکردایەتی سۆڤێت بوو، کە کاریکرد بۆ دوورخستنەوەی بۆ پراگ‌و کرا بە باڵیۆزی ئەفغانستان لە چیکوسلۆڤاکیا (Fenzel:٢٠١٣,٤٣)، ئەمەش وەك گەرێنتی پاراستنی‌و پارێزگاریی بۆ ئەگەری گێڕانەوەی بۆ دەسەڵات لە داهاتوودا لەلایەن سەرکردایەتی سۆڤێتەوە بۆ دەسەڵات لە ئەفغانستان Cordovez and Harrison:١٩٩٥,٣٠)). لە ڕاستیشدا ئەم فکرە هاتەدی لە دوای داگیرکردنی ئەفغانستان لەلایەن سۆڤێتەوە.

لە ٣ی ئایار برجنیف‌و کوسیجین بەگەرمی پیرۆزباییان لە نور محەمەد تەرەکی کردو هیوای سەرکەوتنیان بۆ خواست (Khalid:١٩٨٦-١٨٤,٨٧). لە ڕاستیدا مۆسکۆ کودەتای ثور و ڕووداوەکانی دواتری بە سەرکەوتنی ستراتیجی سۆڤێت لە ناوچەکە دادەنا (گروموف: بدون سال چاپ،٤). دوای کودەتای ثور پەیوەندی کابوڵ و مۆسکۆ دوورنمایەکی بەرچاوی نوێی لە هاوکاری هەردوو وڵات دا هێنایەئاراوە لە تەواوی بوارەکانی سیاسی، ئابووری، سەربازیی و فەرهەنگی، کە زیاتربوو لە پەیوەندی لەگەڵ تێکڕای وڵاتانی بلۆکی ڕۆژهەڵات (عظیمی: ١٣٧٦، ١٥٢). لەسەر ئاستی پەیوەندی ئابووری، بە نموونە، پاڵفتەکردنی(٣٥٠٠٠٠٠) بەرمیل نەوت لە ساڵێکدا، دەزگای نوێی گواستنەوەی ماتۆڕو تەنکەر و ڕاکێشانی کارەبا بۆ باکوری ئەفغانستان، دروستکردنی شەش فڕۆکەخانە لە ولایەتی بەدخشان و نوێکردنەوەی فڕۆکەخانەی کابول و کارگەی فابریکەسازیی کابول‌و ڕاکێشانی ئاو بۆ کشتوکاڵ‌و دابینکردنی کارەباو تەندروستی...هتد (رستم: ١٣٦٣، ٢٠). بە جۆرێك لە ساڵانی ناوەڕاستی هەشتاکانی سەدەی بیستەم، قەبارەی بازرگانی نێوان سۆڤێت و ئەفغانستان نزیکەی (٦٠٪) تەواوی تێکڕای بازرگانی دەرەکی ئەفغانستانی پێکدەهێنا، هەروەها بازرگانی هەردوو وڵات سێ پلە زیادی کرد و لە ساڵی (١٩٧٧) لە (١٩٠,١)ملیۆن ڕۆبل بۆ (٦٦٤,٥) لە (١٩٨٣)دا هەڵکشا(رستم: ١٣٦٣، ٢١-٢٠).

لە ڕووی پەروەردەییەوە، سۆڤێت کادری نیشتیمانی ئەفغانستانی بە تایبەتی لە بواری ئابووریدا پەروەردەکردو هەر لە ساڵی ١٩٧٩ پرۆتۆکۆڵێکی هاوکاری لە نێوان ئەفغانستان‌و سۆڤێت واژۆکرا. بەو پێ یە پسپۆڕانی ئەفغانستان لە دامودەزگاکانی خوێندنی باڵاو پیشەیی ئەفغانستان‌و لە پرۆژەکانی هەماهەنگی تەکنیکی-ئابوریی ئەفغانستان-سۆڤێت، کە پسپۆڕانی سۆڤێت ڕاستەوخۆ تیایاندا بەشدارن، بە هەمان شێوە لە

دامودەزگاكانی خوێندنی باڵاو پیشەیی سۆڤیێت پەروەردە دەكرێن. بۆ نمونە، لە ماوەی بیست‌و پێنج ساڵی هاریكاریی ئەفغانی-سۆڤێتی لە (١٩٧٩)وە، نزیكەی(٧٥) هەزار پسپۆڕ پەروەردەكرد. ساڵانەش لە دوای كودەتاوە بە تایبەت لە (١٩٧٩)وە ساڵانە تا (١٥٠٠) كەسی خەڵكی ئەفغانستانی لە كوڕو كچ لە بەشە پسپۆڕییە جیاوازەكان لە سۆڤیێت وەردەگیران‌و دەیانخوێند(رستم: ١٣٦٣، ٢١-٢٠).

لە (٩ی ئایار) سەرۆك نور محەمەد تەرەكی سیاسەتی نوێی حكومەتەكەی ڕاگەیاندو لە سیاسەتی دەرەوەدا بێلایەنی‌و پەیوەندی باشی لەگەڵ دراوسێكانی وڵاتەكەی ڕاگەیاند، هەروەك ئامانجی تایبەتی دیاریكرد:»بەهێزكردن‌و پتەوكردنی پەیوەندی دۆستایەتی‌و هاریكاریی گشتگیر لەگەڵ سۆڤێت»(Khalid:١٩٨٦-٨٧, ١٨٠). ئەم هەنگاوەی باڵی خەڵق، وایكرد هەر لە سەرەتاوە وڵاتانی پەیمانی ناتۆ(NATO) و وڵاتانی ئیسلامی لەگەڵ هەڵوێستی ئەمریكادابن دژی دەسەڵاتی حكومەتی كابول، كە لەلایەن حیزبی دیموكراتی خەلقی ئەفغانستان كۆنترۆڵكراب وو(Amstutz:١٩٨٦,٣٤٦). هەر لە سەرەتاوە پەیوەندی باڵی خەڵق و سۆڤیێت زۆر ئاشكرابوو، تا لە كاتی كودەتاكەدا (٣٥٠) ڕاوێژكاری سۆڤیێت لە ئەفغانستان بوون، كە ڕۆڵی كاریگەریان هەبوو لە كودەتاكەدا (Khalid:١٩٨٦-٨٧,١٨٣). لەبەرئەوە بە ئاشكرا باڵادەستی و لەپێشتربوونی سۆڤیێت لە ئەفغانستان بەسەر وڵاتەكانی تردا، ئاماژەی مەترسیداربوو بۆ دژبەیەكی سیاسەتی حكومەتی دوای كودەتا (Khalid:١٩٨٦-٨٧,١٨١)، لەبەرئەوە جێگەی سەرسوڕمان نەبوو كاتێك باڵیۆزخانەی ئەمریكا لە كابول لە بروسكەیەكدا بۆ واشنگتۆن نوسیبوی:"ڕوس(سۆڤیێت)كان توانیان یارییەگەورەكە ببەنەوە» (Amstutz:١٩٨٦,٣)، لەگەڵ ئەوشدا، ئەمریكا بەرنامەی یارمەتی ئابووریی، كلتوری‌و پەروەردەیی‌و دەستەی ئاشتیخوازی بۆ ئەفغانستان یەكلایەنە ڕانەوەستان لە ترسی:»پاڵنانی زیاتری حكومەتی ئەفغانستان بە قووڵی بۆ ئامێزی سۆڤیێت» (Khalid:١٩٨٦-٨٧,١٨١). هەر لەمڕووەوە، ئەمریكاو وڵاتانی ڕۆژئاوا و پاكستان دانیان بە كۆماری دیمەكراتی ئەفغانستاندا نا(Amstutz:١٩٨٦,٣٣٦) و ئێرانیش هەمان هەنگاوینا (Amstutz:١٩٨٦,٣٥٨) و وڵاتی چین هەر لە سەرەتای كودەتاوە هۆشداریدا لە مەترسییەكانی پەرەسەندنی هەژموونی سۆڤیێت بە هۆی ئەم كودەتایەوە(Amstutz:١٩٨٦,٣٦٢).

تەوەرەی چوارەم: ئەنجامەكانی كودەتای ثور و كاریگەریی لەسەر بارودۆخی ئەفغانستان:

ڕۆژەكانی سەرەتا بە زوویی بەكۆتاهاتن، وەزیرە نوێیەكان دەستیان بەكاركرد. هەر لەسەرەتاوە ڕێبەرانی خەلقی بە بێ ڕەچاوكردنی بارودۆخ دەستیانكرد بە پرۆسەیەكی بە كۆمۆنیستیكردنی دامو دەزگاكان. ترەكی پێی وابوو، بۆ قەرەبووكردنەوە و جێگرتنەوەی كارمەندانی دوورخراوەی پێشوو، كادری پێویستیان هەیەو دەتوانن بەبێ ئەوانەش ڕەوڕەوەی دەوڵەتەكەیان بۆ پێشەوە بجوڵێنن. وەزیرەكانیش بە ئیلهام وەرگرتن لەو قسە ناواقیعی و ناباوانە، هەوڵیاندا ئەندامانی حیزبەكەیان لە بەشی پەیوەست بە خۆیان لە وەزراەتەكان جێگیربكەن‌و كارمەندانی دەوڵەت‌و بە ئەزمونی ڕژێمی پێشویان وەدەرناو ناردیاننە ماڵەوە. ئاكامی ئەم كارە بە جۆرێك بوو، لە وەزارەتانەی پشكی باڵی خەلقی بوون تەواوی كادرەكانیان خەلقی بوو، لەو وەزارەتانەی پەرچەمی بوون، لە سەرەوە تا خوارەوە پەرچەمی دانران. وەها هەنگاوێك بووەهۆی تێكدانی هاوسەنگی سیستمی كارگێڕیی‌و بێ بڕوایی خەڵك‌و هەڵەتێگەیشتن لە سەرەتا كارەكانەوە لە نێوان یەكە كارگێڕییەكاندا بێتەكایەوەو جیاوازیی‌و هەماهەنگی نەكردن‌و پەراگەندەیی لە كاروباریی وەزارەتەكان‌و دامەزراوەكانی دەوڵەتی سیمای دیاری ئەو قۆناغەبوون(عظیمی: ١٣٧٦، ١٥٣). ڕژێمی نوێ هەر سەرلەبەیانی دوای كودەتا، بەهێزكردنی پایەی حوكمی بە گرنگترین كاریی خۆی لەقەڵەمدا. بۆ گەیشتن بەم ئامانجە سیاسەتی سەركوت‌و تیرۆری كردە ڕێكارە لەپێشینەكانی دەوڵەت. ڕەشبگیریی دەستەجەمعی لە سەرەتاوە دەستپێكردو لە ساڵی ١٩٧٩دا گەیشتە لوتكە. لە كابول جگە لەوانەی سەر بە خانەوادەی سەڵتەنەتی بوون، دستگیركردنی چالاكوانانی سیاسی گروپە جیاوازەكان لە نێویاندا ئەندامانی بزوتنەوەی ئیسلامی، ماوی، باڵی پەرچەمی یەكان، ئەندامانی گروپی گەلی ئەفغانی(افغان ملت)و گروپی تاهیر بەدخشی و بەحرەدین باحس... بوون. ئەمە جگە لە گروپە كۆمەڵایەتییەكانی وەك مامۆستایانی زانكۆكان، كارمەندانی دامەزراوەكانی دەوڵەت، ڕابەرانی گروپە نەتەوەییەكانی وەك نورستانی، هەزارەو بەدخشانی یەكان، كە دەستیان بە چالاكی دژی دەوڵەت كردبوو. لە دەرەوەی كابول، سەردارانی نەتەوەیی‌و مەزهەبی و كەسانی ئاسایی قوربانیانی سەركوتكارییەكان بوون زۆرینەیان دەنێردران بۆ گرتوخانەی پولی گون(پول چرخی) لە

ڕۆژهەڵاتی شاری کابول، کە وەك کوشتارگە ناوبانگی دەرکردبوو، هەروەها گرتوخانەی (دەمزنگ)یش (طنین: ١٣٨٤، ٢٤٧-٢٤٨). دیار نییە لە ماوەی شەپۆلی ڕەشبگیریدا لە ماوەی حکومەتی بیست مانگەی باڵی خەلق دا چەند کەس کوژران، بەڵام دوای کەنارخستنی نور محەمەد ترەکی، حەفیزوڵلا ئەمین لیستێکی (١٢) هەزار کەسی کوژراوی بڵاوکردەوە، تا نیشانی بدات بەپرسی ئەوکارە نور محەمەد ترەکی بووە(طنین: ١٣٨٤، ٢٤٩-٢٥٢). بە کورتی کەشێکی پڕ ترس و تۆقاندن و تیرۆرو لەسێدارەدانی بێ لێپرسینەوە، ئەفغانستانی بەرەو ئایندەیەکی تاریك برد. چاڵەکانی ناسراو بە پولی گون ترسناك بوون، سیخناخ بوون بە جەستەی چەندین مرۆڤی بێتاوان. ئەوانەی ڕۆڵی گەورەیان هەبوو لەم ڕەشەکوژیانەدا، گرنگترینیان: ئەسەدوڵلا سروری، سەرۆکی ئیدارەی هەواڵگری و ئاسایشی ئەفغانستان ناسراو بە(ئەگسا)، سەید داود ترون، سەرۆکی ژاندارم و پۆلیس، کە دواتر بووە سەرۆکی مەکتەبی نور محەمەد ترەکی، هەروەها عەبدوڵلا ئەمین، برای حەفیزوڵلا، کە بنکەی لە کارگەیەکی شەکر لە شاری (کندز) بوو (سنگلاخی: ١٣٨٨، ١١٥-١١٨).

لە (تەمموزی ١٩٧٨) دا، دوای ساڵێك لە نزیکبوونەوەی باڵی پەرچەم و خەلق، جارێکی تر هاوپەیمانێتی نێوانیان ڕووبەڕووی کەرتبوون بووەوە. هەرچەندە لە سەرەتاوە سیاسەتی کۆمۆنیستەکان میانڕەوبوو و تارادەیەك سەرکەوتووبوو، بەڵام زۆری نەبرد زنجیرەیەك سیاسەتی بەناو چاکسازیی گشتگیر، تەواوی پێشکەوتنەکانی پێشووی سڕییەوە(Gul Khan:٢٠١٠,٥٥-٥٦) و تەنانەت سرودی نیشتیمانی وڵات گۆڕدرا (Fenzel:٢٠١٣,٤٦)، هەروەها بەپێی فەرمانی ژمارە(٤)ی ڕۆژی ١٢ی حوزیرانی ١٩٧٨ (سنگلاخی: ١٣٨٨، ١١١)، ئاڵای سێ ڕەنگی ئیسلامی ئەفغانستان بە ئاڵای سوور، کە سیمبولی کۆمۆنیستی دادەنرا، گۆڕدرا (Fenzel:٢٠١٣,٤٦) و لەژێرەوەی ئاڵاکە بە زمانی پەشتونی نوسرابوو:» د ثور انقلاب ١٣٥٧» کودەتای ثوری ١٣٥٧و: «د افغانستان دمکراتیك جمهوريەت»کۆماری دیموکراتی ئەفغانستان (برجیان:تابستان١٣٨١، ٤٢). لێرە بەدواوە ڕەمزی دەوڵەت لە (میحراب و مینبەر)ەوە کرا بە نیشانەی (خەلق) (طنین: ١٣٨٤، ٢٤٠؛ سنگلاخی: ١٣٨٨، ١١١). بە وتەی پرۆفیسۆر حسن کاکر، مامۆستای پێشوی مێژووی زانکۆی کابول، ئاماژەی پێدەدات:»لەوە بەدواوە خەڵك دڵنیابووەوە، ئەوانە کۆمۆنیستن و هەمان سیاسەت و ڕێگەی سۆڤێتیان هەیە و لەسەر ئەو بنەمایە سیاسەت دەکەن. لەو ساتە بەدواوە دژایەتی خەڵك توندتر و ئاشکراتربوو»(طنین: ١٣٨٤، ٢٤٠-٢٤١). لێرە بەدواوە باڵی خەلق خۆی بە نوێنەری خەڵکی ئەفغانستان و چینی کرێکار ڕاگەیاند، سیستمێکی دیکتاتۆری تاکپارتی بەرپاکرد و سەرکوتکردنی نەیارانی گرتەبەر، ئەمە جگە لە بەرنامەی چاکسازیی ڕیشەیی زەوی و زار دا(نشاط و دیگران: ١٣٩٦، ٢٥)، هەروەها ڕەواجدان بە بەئایدۆلۆجیکردنی کۆمەڵگە، بە هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی ئایدۆلۆجیای کۆمۆنیستی لە ناوچە دێهاتنشینەکانی ئەفغانستان، بەڵام هۆز و عەشیرەتەکانی ئەفغانستان ئەم هەوڵدانانەیان بە ئاڵنگاریی ڕاستەوخۆی ئاینی ئیسلامیان دایە قەڵەم(Fenzel:٢٠١٣,٤٣). زیاد لەوەش خەڵکی ئەفغانستان سوننەتی و وەفاداری ئاینی ئیسلام و فەرهەنگ و داب و نەریتی لەمێژینەی خۆیان بوون. تێکڕای ئەمانەش پێچەوانەی خواستی سەپاندنی ئایدۆلۆجیای مارکسی بوو(سنگلاخی: ١٣٨٨، ١٠٩). تێبینی ئەوە دەکەین، نەخوێندنەوەو نەناسینی وردی کۆمەڵگەی دێهاتنشینی، پێکهاتەی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی ئەفغانستان لەلایەن حکومەتی دوای کودەتاو گرتنەبەری نەخشەو پلانگەلێك، کە ڕەنگی دژەئاینی پێوەدیاربوو، ئەمە بووە هۆی دەرکەوتنی تووڕەیی و سەرهەڵدانی جەماوەر لە بەرامبەر دەوڵەت. محەمەد ئەکبەر، ڕابەری پارتی پاسەوانی ئیسلامی ئەفغانستان (حزب حراست اسلامی افغانستان)، لەو باوەڕەدایە:»خەڵك لە حکومەتێکی یەکجۆریی بنەماڵەیی تەنگەتاوبوون و وەزاڵەهاتبوون و خوازیاری گۆڕانکاریی بوون. ئەنجام ئەوە بوو، خەڵك سەرەتا بە گشتی پشتیوانییان لە کودەتاچیان کردو یان ئەوەی بایەخیان بە بابەتەکان نەدەدا... کاتێك کە فەرمانگەلێك لە پشت سەرەوە]بە نهێنی[دەرکرا، خەڵك ئەو فەرمانانەی بە دژی فەرهەنگ و داب و نەریتی خۆی دەزانی، لەبەرئەوە شەپۆلی نارەزایەتی و دژایەتی ڕۆژبەڕۆژ زیاتر دەبوو، کە بە جیهادو جەنگێکی تەواو عەیار کۆتاییهات»(وفايي زاده و دیگران:جدی ١٣٩٥ خورشیدی،٢١)، لەبەرئەوە خەڵکی سوونەتی ئەفغانستان دوودڵ نەبوون لە دژایەتی توندو ڕاستەوخۆی حکومەتی نور محەمەد ترەکی(Fenzel:٢٠١٣,٤٣). لەمڕووەوە، هۆکارەکانی چالاکی پەشتۆنەکان، بریتی بوو لە تووڕەیی لەم سیاسەتانەو سیاسەتی چاکسازیی و کوشتن و هەڵمەتی ڕەشبگیریی و نائارامی لەنێو ڕیزەکانی سوپادا (Gul Khan:٢٠١٠,٥٦).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

کودەتای ثور سەرەتای شۆڕشێکی ڕاگەیاند، کە دەیویست کۆمەڵگەی دەرەبەگایەتی ئەفغانی لە ڕیشەوە بگۆڕێت. دروشمی(نان، کاڵا، خانو، یەکسانی و دادپەروەری) دەرگاو دیوارو شەقامەکانی داپۆشی بوو(طنین:١٣٨٤،٢٣٩). کودەتا وادەردەکەوت دژی زۆربەی کۆمەڵگەی ئەفغانستان بێت، لە شارەکان پشتیوانییەکی زۆریان نەبوو، تەنانەت لە کابولی پایتەخت. هەرچی دێهاتەکانیشە هیچ پشتگیرییەکان نەکردن (No Author:١٢ April,٢٠٠٤). لە ڕاستیدا پێکهاتەی سوننەتی کۆمەڵایەتی لە ناوچە دێهاتنشینەکانی ئەفغانستانداو نەبوونی کادری پارتی دیموکراتی خەلق لەو دێهاتانە کاریگری نەرێنی هەبوو لەوبارەیەوە. نەك هەر ئەوە، بگرە دواکەوتوویی ناوچە دیهاتنشینەکانو لە ئەنجامدا باڵادەستی خانوگەورەو دەرەبەگەکان، هۆکاری گەورەی پێشوازیی نەکردنو بگرە دژایەتیکردنی کودەتای کۆمۆنیستی بوون(جیوستوزی: ١٣٨٦،١٧)، ئەمە شتێکی سروشتی بوو بە سەرنجدان لەوەی، ڕیشەکێشکردنی دەرەبەگایەتی بە ئامانجی ستراتیژیی ڕژێمی نوێ ڕاگەیەندرابوو(طنین: ١٣٨٤ ،٢٣٩). بە پوختی پێکدادانی دوو فەرهەنگی جیاوازو دژ بەیەك، واتە بزوتنەوەی مارکسی و کۆمەڵگەی مەزهەبی-سوننەتی دێهاتنشین بوو (جیوستوزی:١٣٨٦،١٧). بەم جۆرە، کودەتا ستالینییەکە دوژمنایەتی چرکردەوە لە نێوان شارو دێهاتەکاندا. نەیتوانی دەسەڵاتی خۆی بسەپێنێت بەسەر کۆمەڵگەدا، بگرە کەوتنە جەنگەوە لەگەڵ زۆربەی ئەفغانستان، کودەتا نەیتوانی ببێت بە شۆڕش. بێگومان لەمەشدا ئیسلامییەکان بەشێك بوون لە شکستی حکومەتی نوێ، تێبینی دەکەین حکومەتی دوای کودەتا مەرسومی چاکسازیی ڕیشەیی ڕاگەیاند (جیوستوزی:١٣٨٦،١٨). زۆرێك لە چاکسازییەکان لە بەرامبەر نایەکسانی فیوداڵیو کۆنەپەرستی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی ئەفغان بوو. لە تێڕوانینی سەرکردایەتی سۆڤێتیش ئەو جوڵانەی حکومەتی ئەفغانی بێ ئامادەکارییو پەلەی پێوەدیاربوو، لەو باوەڕەدابوون نەیاریی توندی دێهاتییەکانی لێدەکەوێتەوەو یاخیبوونی بەدوادا دێتو پاکستانو ئەمریکا ئەوە ئەقۆزنەوە بۆ لێدان لە دەسەڵاتی کۆمۆنیستی خەلق، بەڵام حەفیزوڵلا ئەمین ئەم ئامۆژگارییەی مۆسکۆی پشتگوێخست(Harrison and Cordovez:١٩٩٥,٣٠–٣١؛Fenzel:٢٠١٣,٤٧) ڕووداوەکانی دواتر وەك دانەی مروارێی ڕاستیی ئەم تێگەیشتنەی کرملینی پشتڕاستکردەوە.

چاکسازییەکانی حکومەتی خەلق لەسەر سێ تەوەری سەرەکی، کە چەسپاندنی دەوڵەت، دەربارەی چاکسازیی زەوی وزار، کە بە دوو فەرمانی ژمارە(٦)ی ئابو ژمارە(٨)ی (٣٠ی تشرینی دووەمی ١٩٧٨)بوو، پڕکێشەترین دوو فەرمان بوون. دەربارەی دابەشکردنی زەوی بوو بە بێ بەرامبەر بەسەر (٢٧٠)هەزار جوتیارو سنوردارکردنی پشکی موڵکداریی خاوەن موڵکەکان بە (٣) هێکتار(سنگلاخی: ١٣٨٨ ،١١١). فەرمانەکە جەختیدەکردەوە لەسەر هەڵوەشاندنەوەی فرۆشتنی زەوی بە سوو(ڕیبا)، کە پێنج ساڵ بەسەر فرۆشتنیاندا تێپەڕیوە، بە ئامانجی هەڵوەشاندنەوەی ڕژێمی کلاسیکی فیودالیزمی ئەفغانستان(روا: ١٣٦٩،١٣٣-١٣٤؛ سنگلاخی: ١٣٨٨ ،١١٢) ، هەروەها فەرمانی ژمارە(٧) لە ١٧ی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ، جەختی دەکردەوە لەسەر یەکسانی مافی نێر و مێو ڕێگرتن لە هاوسەرگیری ناچارییو بەشودانی کچانی نابالغ (سنگلاخی: ١٣٨٨ ،١١١) و زیاتر لەوە، یەکسانی لە خوێندنو فێربوون لە نێوان نێرو مێ دا بەیەکسانی(روا: ١٣٦٩،١٣٥-١٤٨؛ جیوستوزی: ١٣٨٦،٣٥-٦١) و دژایەتی سوو(ڕیبا)، بە بێ بوونی ئەلتەرنەیتڤێکی گونجاو، کە بووە هۆی قەیرانێکی گەورە لە پاشەکشەی بەرهەمی کشتوکاڵی، لەڕاستیدا حکومەت لە دەرەوەی کابول، هیچ دەسەڵاتێکی نەبوو بۆ جێبەجێکردنی ئەم بەرنامەیە (No Author:١٢ April,٢٠٠٤). هەروەك ئەم چاکسازیانە هەڵتەکاندنی بونیاتی ئابووریی-کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی دێهاتنشینی سوننەتی ئەفغانستان بوو، هەربۆیە بۆ دروستکردنی کێشە بۆ هەنگاوەکانی چاکسازی حکومەت، دێهاتییەکان ناچاربوون دژایەتی دەسەڵات و بەرنامەی کۆمۆنیستەکان بکەن(Fenzel:٢٠١٣,٤٦-٤٧؛ سنگلاخی: ١٣٨٨ ،١١٢). بۆ نموونە، پیاوانی ئاینی دەستیانکرد بە پروپاگەندە لە نێو خەڵکی دێهاتنشینەکاندا، کە نەهێشتنی نەخوێندەواریی لە نێو ژنانی دێهاتەکاندا کاری ژنانی شارە بەو هەڵمەتانە هەڵدەستن، ئەو ژنانە زۆربەیان تەنورە لەبەردەکەنو ئایدیای بەدڕەوشتی بڵاودەکەنەوە. بەشێوەیەکی فراوان پیاوانی ئاینی هێرشیانکردە سەر کتێبی قوتابخانەکان، کە پروپاگەندەی خەلقی یەکانی تێدایەو ئەنتی ئیسلامن(Harrison and Cordovez:١٩٩٥,٣١). ئەمە هاوساتی هەوڵی بەرزەفڕیی سەرکردەکانی دەوڵەتی ئەفغانستان بۆ باڵادەستیو هەژموونی ناوەندیتی لە دەسەڵاتدا لە بەرامبەر هۆزەکان دا وایکرد، ترس و تووڕەیی فراوانتر ببێت و دەسەڵاتی حکومەت وەك دووژمن لێی دەڕوانرا، ئەمەش لاوازیی دەوڵەتی ئاشکراترکرد (جیوستوزی: ١٣٨٦،١٧) و ئەو وتە باوەڕەی سەلماند، کە تێڕوانینی زۆرینەی

تونێژەران بوو، کە ئەفغانستان خاکێکە ناتوانرێت سەرکەوتن بەدەست بێت تیایدا بۆ هێزە ناوخۆییەکانو گۆڕستانی ئیمپراتۆریەتەکانە (Fenzel:٢٠١٣,٤٦). مەبەستی هێزە دەرەکییەکانی وەك بەریتانیاو ڕوسەکان (دواتر سۆڤێت) بوو.

هەربۆیە زۆری نەبرد بەشێکی زۆری خەڵکی ئەفغانستان دژی دەسەڵاتی کۆمۆنیستی وەستانەوە، بە نموونە، لەسەرەتای (١٩٧٩)وە زۆربەی لادێکان لە شۆڕشێکی کراوەدابوون دژی دەسەڵاتی پارتی دیموکراتی خەلق، باشترین نموونە، یەکەمین ڕاپەڕینی مەدەنی بوو لە ناوەڕاستی (ئازاری ١٩٧٩)دا لە شاری هیرات بووە خاڵی دەسپێکی ڕاپەڕین(رواۆ:١٥٣،١٣٦٩)، بەسەرکردایەتی کەسێك بەناوی ئیسماعیل خان بوو. تەنانەت دەستیان بەسەر شارەکەداگرتو فیرقەی(١٧)ی سوپایان بە دیل گرت(سنگلاخی: ١٣٨٨، ١١٨). لە ڕاستیدا ئەوەی لە هیرات ڕویدا بە هۆی ئەوەوەبوو، کە ڕژێمی کابول سەرەڕای یارمەتییەکانی سۆڤێت کۆنترۆڵی بارودۆخی لەدەست دەرچووبوو، لێکترازانی نێو ڕیزەکانی سوپاو بەئامانجگرتنی ڕاوێژکارانی سۆڤێت لەلایەن یاخیبووانەوە لە هیراتی ڕۆژئاوا، کە (٢٧٦) ڕاوێژکارو ئەندامانی خێزانەکانیان بە شێوەیەکی دڕندانە لە سەرەتای (ئازاری ١٩٧٩)دا، کوژران. ئەم ڕەفتارە لەگەڵ سوکایەتی بە جەستەی کوژراوەکان لە شەقامەکانی هیرات لەلایەن یاخیبوانەوە، سەرکردایەتی کرملینی توشی شۆك کرد (Fenzel:٢٠١٣,٤٩-٥٠). توندیی و فراوانی ڕاپەڕیوان بە جۆرێك بوو، ڕژێمی کۆمۆنیستی وەزاڵ هێنا، بە پەلە نور محەمەد ترەکی داوای هاتنی سوپای سۆڤێتی کرد بۆ ئەفغانستان، لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانییەوە ئەوە یەکەمین جاربوو داوای هێزی بێگانە بۆ نێو ئەفغانستان بکرێت(سنگلاخی: ١٣٨٨، ١١٨) بە شێوەیەکی فەرمی. دواجار شۆڤێت وەك تۆڵەکردنەوە هێرشی ئاسمانی کردە سەر شاری هیرات و نزیکەی(٢٤٠٠٠) کوژراوی لێکەوتەوەو شارەکەی وێرانکرد(Fenzel:٢٠١٣,٥٠). بەم جۆرە ئەم ڕاپەڕینە لە (٢٠ی ئازار)دا بە دڕندانە سەرکوتکران، بەڵام پاش ئەم کاردانەوە توندە، چالاکییەکانی سۆڤێت لە هیرات سنورداركرا (گروموف: بدون سال چاپ، ٥؛ Gul Khan:٢٠١٠,٥٦).

بۆ ڕۆژی دواتر لە بنکەی جلال ئاباد پیلانگێرییەکی دیکە ئاشکرابوو، کە (٢٣٠) ئەفسەرو سەرباز بە تاوانی هەنگاوی دژی دەوڵەت دەستگیرکران(گروموف:بدون سال چاپ، ٦). هەر دوای ئەوە بەشێکی زۆری ناوچەکانی ئەفغانستان دەستیاندایە دژایەتی کرداریی دەوڵەتو ڕاپەڕین پەڕییەوە زۆرینەی ناوچەکانی وەك، سەرزەمینی ئایماق(دولتیار، ویلایەتی فاریاب، بادغیس لە باکوری ڕۆژئاوای ئەفغانستان)، پاشان لە غزنی یەوە تاکو میمنەو لەنێو پەشتونییەکان. بارودۆخ بە توندیی دژی ڕژێمی کۆمۆنیستی خەلق تەقییەوە(رواۆ: ١٣٦٩،١٥٣-١٥٩؛ سنگلاخی: ١٣٨٨، ١١٩-١٢٠). ئەم ڕووداوانە بوونی ڕژێمی شۆڕشگێڕیی کابولی خستبووە بەر هەڕەشە، لە دیدی سەرکردایەتی سۆڤێتەوە(گروموف:بدون سال چاپ،٦). بارودۆخ بێ سەروبەرییەکی زۆری تێدابوو، ڕژێمی خەلق لەو باوەڕەدابوو هێرشبردن بۆ ناوەندی سوننەتی هێز دەتوانێت گەڕێنتی کودەتا بکات، بەڵام ئەم هەنگاوە ڕووبەڕووی بەرگریی بووەوەو شەرعییەتی بە هێزو دەسەڵاتی ڕێبەرانی نەتەوەیی و مەزهەبی بەخشی(طنین: ١٣٨٤، ٢٤٢) و شکستی بە ئامانجی کۆمۆنیستەکان هێنا. بە نموونە، حکومەت لە هاوینی ١٩٧٩ تەنها لە چەند ویلایەتو ئەویش لە ناوەندی ویلایەت باڵادەستبوو، بە جۆرێك بە داتا لە پایزی هەمان ساڵ جوڵانەوەی چەکداریی دژی حکومەت لە (٢٥) ویلایەت لە(٢٨) ویلایەتەی ئەفغانستانی پێکدەهێنا، چالاك بوون. لە کۆتایی ساڵیشدا (١٧) ویلایەتو زیاتر لە نیوەی بنکەکانی ناوچەکانو زۆربەی دێهاتەکان لەژێردەستی یاخیبواندابوو(جیوستوزی: ١٨، ١٣٨٦). بەم جۆرە فراوانبوونی شۆڕش، ڕژێمی کابولی سەراسیمە کردبوو. لە هەمان کات سەرکردایەتی سۆڤێتی پشتیوانی دەسەڵاتی سەخت نیگەران کردبوو، لەو ڕۆژانەدا لە نێوان کابولو مۆسکۆدا ئەگەری دەستێوەردانی سۆڤێت بۆ پشتیوانی ڕژێمی نوێ خرایە بەرباس(طنین: ١٣٨٤، ٢٥٨) و هەنگاوی جدی نرا بۆ ڕێگرتن لە شکستی دەسەڵاتی کۆمۆنیستی لە ئەفغانستان.

ئەم ڕووداوانە وایکرد لە (٢٧ی ئازاری ١٩٧٩)، حەفیزوڵلا ئەمینی سەر بە باڵی خەلق دەسەڵات بگرێتە دەست. کەسانی سەر بە پەرچەم کە ژمارەیەکی زۆر نەبوون لە حکومەتدا مابوونەوە دەستگیرانو لەسێدارەدران. ئەم هەنگاوانە وایکرد سۆڤێت بیربکاتەوە لە بەهێزکردنی هێزە سەربازییەکانی. ئەم بارودۆخە ملی کێشا بۆ ململانێی نێوان نور محەمەد ترەکیو حەفیزوڵلا ئەمین لە ناو پارتی دیموکراتی خەلق داو کۆتایی بە غافڵکوژکردنی نور محەمەد ترەکی لە (٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٩)هات، بە فەرمانی حەفیزوڵلا ئەمین(Gul Khan:٢٠١٠,٥٦)، کە

دواتر تاوانی کوشتنی دوازدە هەزار کەسی لە زیندانەکانی کۆمۆنیستەکاندا دایەپاڵ نور محەمەد ترەکی. دوای ئەم هەنگاوە، ئیدی حەفیزوڵلا ئەمین وەك سەرۆکی ڕەها ڕژێمی کۆمۆنیستی ڕاگەیەندرا (احمدی: ١٣٨٩، ١٩٥-١٩٦). ئەم ململانێیە لە کاتێکدابوو ئەو گروپ و هێزانەی دژی کۆمۆنیستەکان بوون تەواوی ئەفغانستانیان تەنیبوو جگە لە کابول(Gul Khan:٢٠١٠,٥٦-٥٧). ئەمەش ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێت کە بڕیاری دەستێوەردانی سۆڤێت لە ئەفغانستان، زیاتر کاردانەوەبوو بەرامبەر ململانێی ناوخۆیی باڵی خەلق لە دوای کودەتاوە، تا پێشڕەویی نەیارانی حکومەتی کۆمۆنیستی خەلق(جیوستوزی: ١٦،١٣٨٦). بەتایبەت دوای پشتگوێخستنی داواکاریی سۆڤێت لە حکومەتی ئەفغانستان بۆ کەمکردنەوەی سیاسەتە ڕادیکاڵییەکانیان، لە ڕێگەی فراوانکردنی بنکەی سیاسی حکومەتی کۆمۆنیستی(Fenzel:٢٠١٣,٥٠). بارودۆخ ئاماژەبوو بۆ ئەوەی، کە ناوچەکە لە حاڵەتی گۆڕانکاریی ڕیشەیی دایە(احمدی: ١٣٨٩، ٩٤).

یەکێکی دیکە لە دەرئەنجامەکانی کودەتا، ئازادکردنی سەدان زیندان بوو لە سەرتاسەری وڵاتدا. ڕاپۆرتەکان ناوو ئەو تاوانانەیان باسنەکرد کە ئەو ئازادکراوانە پێی زیندانیکرا بوون، هەروەها ئەنجامێکی تری دوای کودەتا ئەوەبوو، کە بانگەشەی ئەوە دەکرا، حکومەت لایەنگری ئازادی ڕەهای ئاینی و ڕێزگرتنی قوڵی ئیسلام و پشتیوانی گەورەیە لەم بارەیەوە، هەرچەندە ئەم بانگەشانە، هاوساتی داخوازیی سڕینەوەی توندڕەویی ئاینیی(Arnold:١٩٨٥,٨٧) و ئایدۆلۆجی بوو، بەڵام لە واقیعدا هەندێك ئەندامی توندڕەوی باڵی خەلق سوکایەتییان بە ئاین دەکرد، بۆ نموونە، بەپێی سەرچاوە سۆڤێتییەکان لە یەکێك لە گوندەکان، کە لە سەرەتادا لایەنگری کودەتا بوون، دوو ئەندامی پارتی دیموکراتی خەلق ڕێگریانکرد لە خەڵکی گوندەکە لە مزگەوت نوێژ بکەن، بەوەش خەڵکی گوندەکە بوونە دووژمنی حکومەت(جیوستوزی:١٧،١٣٨٦-١٨)، چونکە ڕژێمی نوێ بە هەنگاوەکانی بە ئاشکرا مەبەستی بوو، کاریگەریی دەسترۆیشتوویی پیاوانی ئاینی سنوردار بکات(طنین: ١٣٨٤، ٢٣٩) و دواتر هەر بە بنەوە ڕیشەکێشی بکات، لەم دیدگایەوە، هەندێك لە ڕابەرانی هۆزو عەشایرەکانو پیاوانی ئاینی باوەڕی قوڵیان بەوەبوو، چاکسازییەکان بۆ چارەسەری کێشەکان نییە، ئەوەندەی ئامانج لێی ڕووبەڕووبوونەوەی ئاینی ئیسلامە(طنین: ١٣٨٤، ٢٤١-٢٤٢). هەر بۆیە (قازی محەمەد ئەمین وقاد) یەکێك لە سەرکردەکانی بزوتنەوەی ئیسلامی ئاماژە بەوە دەکات، دوای کودەتای ثور کۆبوونەوەی زانایانو کەسایەتییە دینییەکان ئەنجامدرا لە پاکستانو دوای گفتوگۆ بە کۆی دەنگ بڕیاریاندا دژی ڕژێم دەست بکەن بە چالاکی و تێکۆشان. هەتا کەسایەتی سیاسی و ئەکادیمیەکانیش لە تاو گرتن و کوشتن هەڵاتن و ئەفغانستانیان جێهێشت و بە نەیارانی ڕژێمی کابولەوە پەیوەست بوون، هەتا لەوڵاتانی دەرەوەش بۆ ئەو مەبەستە ڕوویان دەکردە پاکستان. بۆیە ڕیزی نەیارانی خەلق تادەهات فراوانتر دەبوو(طنین:٢٥٢،١٣٨٤-٢٥٥؛ Jackson: ٢٠٠٩,٧). ئەمەش لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو، ئەو ترس و تۆقاندنانەی لەژێر چەتری دەسەڵاتدا ئەنجامدەدرا، زۆرێك لە ڕێبەرە دیارە ناوچەییەکانی لە نێویاندا پیاوانی ئاینی و خاوەن زەوی یەکان دەستگیردەکردنو بێ دادگایی لە سێدارە دەدران. ژمارەیەك لەو کەسایەتیانە بێسەروشوێنکران، ئەمە بووە هۆی نارەزایەتی و ڕووکردنە دەستدانە چەك دژی دەسەڵات بە شێوەیەکی فراوان(Fenzel:٢٠١٣,٤٧). هەروەك محەمەد موسا توانا، یەکێك لە بونیاتنەرانی بزوتنەوەی ئیسلامی(جنبش اسلامی) ڕوونی دەکاتەوە، کە کۆمۆنیستەکان :»دووربین نەبوونو وایان بیردەکردەوە، کە لە ئەفغانستان لەوە بەدواوە ناوی ئیسلام کۆتاییدێت. ئەوان لەخۆبایی بوونو پیرۆزییەکانی ئیسلامیان خستە ژێرپێیانەوە»(طنین: ١٣٨٤، ٢٤٥). لەلایەنی ئایۆلۆجییەوە ژینگەی ئەفغانستان بۆ فکرەی کۆمۆنیستی گونجاو نەبوو، لەم ڕووەوە تێبینی دەکەین هەوڵەکانی ڕژێمی کۆمۆنیستی بۆ پڕکردنەوەی ئەوەی لە دیدگای کۆمۆنیستەکانەوە پێی دەوترا بۆشایی ئایدۆلۆجی، کە بە تەقلیدی ئاینی پتەو سیخناخ کرابوو، سەرکەوتوو نەبوو (Fenzel:٢٠١٣,٤٨)، لەبەرئەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تەواو سوننەتی و پەیوەست بە ئاینیی ئیسلام و پەیوەندی پتەوی ڕۆحانی-دەرەبەگ لە دێهاتەکاندا، لەپاڵ ئاستێکی زۆر نزمی خوێندەواریی لەنێو کۆمەڵگەدا، کە لە هەندێك ناوچەدا بۆ خاڵی سفریش دادەبەزی، هەر لەسەرەتاوە مۆری شکستی لە هەنگاوە بەپەلەکانی ڕژێمی خەلق دا، ڕاستی ئەم تێڕوانینە تێبینی دەکەین، کاتێك سەرنجی شکستی کارکردنی سۆڤێتیش بدەین لەو ڕووەوە، کە نەیتوانی بەسەر ئەم بەربەستەدا سەربکەوێت.

لە ڕاستیدا ڕژێمی خەلق بە چاکسازییەکانی دەیویست ئەفغانستانی کۆن نابوت بکات(طنین: ١٣٨٤، ٢٤٥) و سیستمی سوننەتی ئەفغانستان لە ڕیشەوە لەنێوبەرێت، بەڵام نەیتوانی لەوەدا سەرکەوتووبێت و ڕەوایەتی بە هەنگاوەکانی خۆی بدات لە لای خەڵکی ئەفغانستان، ئەمەش

کۆمەڵگەی ئەفغانستانی شێواند و تۆفانێك نارەزایەتی بەدوای خۆیدا هێنا (پهلوان: ١٣٧٧، ١٣٦). لەمەشدا توندڕەوییو زێدەڕەویکردن لە کردەی چاکسازییو ڕەچاونەکردنی سوننەتو داب و نەریتی خەڵك نارەزایی فراوانی لە نێو گروپە جیاوازەکانی خەڵکی ئەفغانستان هێنایە کایەوە، کەمئەزموونیو کورتبینی ڕژێم سەرچاوەی ئەم نارەزایەتیانە بوو. بە قسەی محەمەد موسا توانا:» فریوی سۆڤێتیان خوارد... ئەزمونی تەواویان نەبوو، دووربین نەبوون»(طنین: ١٣٨٤، ٢٤٥). واتە ڕەوایەتی بونیادە سوننەتییەکانی وڵاتیان هەڵتەکاند، بەبێ ئەوەی بتوانن هۆکارەکانی ڕەوایەتی بۆ بونیادی فەرهەنگی نوێ فەراهەم بکەن (پهلوان:١٣٥،١٣٧٧)، کە پشت بەستوو بێت بە بەها ڕەسەنەکانی کۆمەڵگەی ئەفغانی.

لەسەر ئاستی دەرەوە، سەرکەوتنی پارتی دیموکراتی خەلقی ئەفغانستان سەرنجی جیهانو وڵاتانی ڕۆژئاواو بە تایبەتی ئەمریکای بۆ ئەفغانستان ڕاکێشاو ڕووداوەکانی دوای کودەتا لەلایەن ڕاگەیاندنە نێودەوڵەتییەکانەوە زیاتر بایەخی پێدرا، ئەم دۆخە بەخێرایی کاردانەوەی دژایەتی گۆڕینی ڕژێم لە ئەفغانستان، وێنای قەیرانێکی نێودەوڵەتی بەخشییە دۆزی ئەفغانستانو لە ئەنجامدا بارودۆخەکە بە تەواوی چ لە دەستی هێزە ناوخۆییەکانی دەوڵەتی نوێو چ ئەو هێزانەی ئۆپۆزسیۆن بوون، دەرچوو (جیوستوزی: ١٣٨٦،٩). فراوانبوونی شەپۆلی نارەزایەتیو تێکۆشان بەرامبەر حکومەتی کۆمۆنیستی، ببووە هۆی ئەوەی تاکو پێشەوایانی سیاسی بە هۆی ڕووداوە سیاسییەکانەوە دەستی کۆمەك بۆ وڵاتانی تری وەك پاکستانو ئێران درێژبکەنو دەستی ئەو وڵاتانەو تەواوی هێزە دوورو نزیکەکانی کردەوە بۆ دەستێوەردان لە ئەفغانستان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی هەڕەشەی کۆمۆنیزم (وفایی زادە و دیگران: جدی ١٣٩٥ خورشیدی،٢٢).

لە ڕاستیدا یەکێك لە دەرئەنجامە مەترسیدارەکانی کودەتا، نزیکبونەوەی زیاد لە ڕادەی کۆمۆنیستەکان بوو لە سۆڤێت، تاڕادەی ئەوەی ببوونە نیمچە بۆکەڵەیەکی دەستی سۆڤێت(Rubin: ١٩٨١,٣١٤). ئەمە بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە لاوازی حکومەتی حکومەتی کابول لە ئیدارەدانی بارودۆخ، ببووە هۆی ئەوەی سۆڤێت سوپای سور بۆ هێشتنەوەو ڕزگارکردنی حکومەتی چەپگەرای کابول بنێرێتە کابول(وفایی زادە و دیگران: جدی ١٣٩٥ خورشیدی،٢٢). بۆ نموونە، لە نزیکەی(١٠) هەزار ئەندامی باڵی خەلق لە (١٩٧٨-١٩٧٩) کوژران. لە کۆتایی (١٩٧٩)دا،(٦-٧) هەزار ئەندام لە(١٨) هەزار ئەندام یان کوژرابوون یان تێرۆرکرابوون. لە کۆی (١٨) هەزار ئەندامی باڵی خەلق و (٢٨) هەزار ئەندامی نوێ، کە لە کودەتاوە تا هێرشی سۆڤێت ببوونە ئەندامی خەلق، نیوەیان کوژرابوون (جیوستوزی:١٣٨٦،١٦-١٧) لە شەڕو ململانێ ناوخۆییەکاندا. ئاکامەکەشی ڕەوانەکردنی (٨٠) هەزار سەربازی سۆڤێتی بوو بۆ ئەفغانستان(گروموف:بدون سال چاپ، ٨٠ بەدواوە) و دروستکردنی حکومەتێکی تەواو ملکەچی سۆڤێت، هەروەها سەرکوتکردنو ملکەچپێکردنی بەرگریی ئیسلامیو نەتەوەیی ئەفغانستان لەلایەن کۆمۆنیستەکان (Rubin:١٩٨١,٣١٤-٣١٥). ئەم پرۆسەی داگیرکارییە بۆ تێپەڕاندنی بێتوانایی ئەو گۆڕەپانە داگیرساوەبوو، کە حکومەتی پارتی دیموکراتی خەلق نەیدەتوانی ئیدارەی بکاتو سۆڤێتیش بە ئەرکی خۆی دەزانی ڕێگە بگرێت لەوەی ئەمریکا و ڕۆژئاوا ئەو فەوزایە بقۆزنەوە بۆ ئەوەی ڕژێمێکی ئەنتی سۆڤێتی بێننە سەر دەسەڵات(Fenzel:٢٠١٣,٤٨). وەها هەنگاوێکی مۆسکۆ نەك کۆمەکی بارودۆخی نەکرد، بگرە بارودۆخی سیاسی ئەفغانستانی ئاڵۆزترکردو کێشەی ئەفغانستانی کردە مەلەفێکی نێودەوڵەتی و ئاڵۆز(وفایی زادە و دیگران:جدی ١٣٩٥ خورشیدی،٢٢) و هەستیاری جەنگی سارد دوای جەنگی ڤێتنام.

داگیرکردنی ئەفغانستان، بۆ ئێرانو وڵاتانی کەنداوو ئەمریکا، هەڕەشەو مەسجی جیۆپۆلەتیکی گەورەی لەگەڵ خۆی پێبوو. لەلایەك ئەم داگیرکارییە هەنگاوێك بەرەوپێشچوونی سۆڤێت بوو بەرەو کەنداوی فارسو هەنگاوی دووەم بوو بۆ گەیشتن بە ئاوەگەرمەکان لە ڕێگەی بلوچستانی ئێرانو پاکستانەوە. لە لایەکی ترەوە، ئەم هەنگاوەی مۆسکۆ بنکەو دەسپێکێك بوو بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی شۆرشی ئێرانو مەترسییەکانی لەسەر ناوچە موسڵماننشینەکانی هاوسنوری ئێران، بێگومان ئێرانیش نەیدەویست بەرەی ڕۆژهەڵاتی پشێویو نادڵنیایی تێدا دروستبێت، لەکاتێکدا بەرەی ڕۆژئاواوی داگیرسابوو بە ئاگری ململانێ. هەربۆیە دژی داگیرکاریی وەستایەوەو پشتگیری ماددیو مەعنەویو سەربازیی ئەفغانییەکانی کردو خوازیاری بێ مەرجی کشانەوەی سۆڤێت بوو(نظری و زهی: زمستان ١٣٩٥، ٤٨). هەروەك پاکستانو ئێرانیش بوونە دوو بنکەی کۆبوونەوەو چالاکی نەیارانی ڕژێمی کابول (طنین: ١٣٨٤، ٢٦٤)، بێگومان بە پشتیوانی دارایی و چەك و هەواڵگریی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ڕۆژئاوایی بەتایبەتی ئەمریکیو دارایی وڵاتانی ئیسلامی لە پێش هەموویانەوە، سعودییە. بە کورتی تێدەگەین بە لای زۆربەی وڵاتانی هەرێمیو نێودەوڵەتییەوە، کودەتای ١٩٧٨ی ئەفغانستانو لێکەوتەکانی، کە بە داگیرکاریی سۆڤێت لە ساڵی دواتر گەیشتە لوتکە، مەترسییەکی جدیی بوو، لە هەمان کاتیشدا دۆخی ناوچەکەی تێکداو هێڵی گەرمی هاریکاری لە نێوان وڵاتانی هەرێمیو نێودەوڵەتی لێوە دروستبوو، بە نموونە، لە نێوان ئێرانو پاکستانو لە نێوان ئەمریکاو وڵاتانی ئیسلامی لەلایەکی ترەوە. هەموو ئەم سیاسەتانەش شوێنکەوتەی سیاسەتەکانی جەنگی ساردبوو، کە زیاتر بۆ بەرگرتن بوو بە کشانی کۆمۆنیزمو کردنە زەلکاوی ئەفغانستان بۆ سوپای سوور، وەك ئەوەی بۆ جێگیریيو ئاشتی بێت لەو وڵاتە(وفايي زاده و ديگران:جدى ١٣٩٥ خورشيدى،٢٢). بە کورتی تێدەگەین لێکەوتە نێوخۆیی و ناوچەییەکانی کودەتای ثور ئەنجامی نەرێنی لەسەر کۆمەڵگای ئەفغانستان جێهێشت و زیاتر لەوەش ئەفغانستانی کردە گۆڕەپانێکی داگیرساوی هەمیشەیی پڕ ململانێ، کە بە ئێستاشەوە کاریگەرییەکانی ئەو تێکچونەی بارودۆخی ئەو وڵاتە هێشتا ڕەهەندە نێودەوڵەتی و هەرێمی لە ڕەهەندی نێوخۆیی کاریگەریی خراپترە بۆ سەر ئەفغانستان.

ئەنجام:

-خودی کودەتای محەمەد داوود خان لە ١٩٧٣ و ئەو بارودۆخی سەرکوتکاریی و ناڕەزایەتییەی دژی بنەماڵەی پادشایەتی ئەفغانستان باڵی بەسەر گۆڕەپانی ئەفغانستاندا کێشابوو، زەنگی مەترسیداری دەسپێکی قۆناغێکی نوێ بوو. قۆناغێك هاوتەریب بوو بە داڕووخانی ئابووریی و دواکەوتوویی کۆمەڵگەی ئەفغانستان و داخراوی فەرهەنگ و دابەشبوونی توندی هۆزایەتی، هەربۆیە کودەتایەکی سپی ئاشتیانە کۆتایی بە سیستمی پادشایەتی هێنا.

- هەوڵدانی محەمەد داوود خان و زیادبوونی چالاکی نەیارانی دەسەڵاتەکەی و بێ توانایی لە چارەسەرکردنی قەیرانی دارایی و سەرکوتکردنی حیزبی گەلی کۆماری و بێبەشکردنیان نەك لە دەسەڵات، بگرە گرتووخانەکانی لێپرکردن. سوپای ئەفغانستانیش سیخناخ بوو بە کەسانی بێ تواناو زۆر گرنگیان بە چالاکی نەیانی کۆمۆنیست نەداو حسابیان بۆ نەکردبوون. هەربۆیە کودەتایەکی سەربازی بنەماڵەی داوود خانی لە دەسەڵات لاداکە ناسرا بە کودەتای (ثور) لە ١٩٧٨و بۆ یەکەم جار پارتێکی کۆمۆنیستی واتە پارتی دیموکراتی خەلقی ئەفغانستان دەسەڵاتی گرتە دەست.

-پرۆسەی کودەتا لە ٢٧ی نیسانی ١٩٧٨ لە کاتژمێر ١١ی سەرلەبەیانی بە پێی پلانێك لە لایەن حەفیزوڵا ئەمین ئامادەکرابوو و لە لایەن(محەمەد ئەلم وەتەنجار) لە هێزی زەمینی و(عەقید عبەدولقادر) لە هێزی ئاسمانی جێبەجێکراو توانیان لە هەمان ڕۆژدا دەست بەسەر دەسەڵاتدا بگرن. هەر لە ڕۆژەکانی سەرەتادا ململانێ لە نێوان باڵی پەرچەم و خەلق لە نێو دەسەڵاتدا دروستبوو، کە بە پاکسازی پەرچەمیەکان و کوشتن و گرتن و دورخستنەوەیان کۆتاییهات. هەر لە ڕۆژەکانی سەرەتاوە سۆڤێت بە گەرمی پێشوازی لە کودەتاکرد و لەسەر هەموو ئاستەکان بەرەو ئەفغانستان هەنگاوی نا، بەڵام وڵاتانی ڕۆژئاوایی سەرەڕای دانان بە کۆماری نوێی ئەفغانستان، ترسی خۆیان لە هەژموونی سۆڤێت و دیکتاتۆریەتی کۆمۆنیزم لە ئەفغانستان نەشاردەوە.

- هەر لە دەسپێکی سەرکەوتنی کودتاوە، پرۆسەیەکی توندی بەکۆمەنیستکردنی دامودەزگاو کۆمەڵگای ئەفغانی دەستپێکرد، لەوپێناوەدا ڕشبگیری و سەرکوتکردنی نەیارانی سیاسی و حیزبە ئیسلامییەکان بەتایبەتی و ڕۆشنبیرو کەسایەتییە سیاسی و ئەکادیمییەکان، لە سیمادیارەکانی ئەو قۆناغەبوو. هەربۆیە دیکتاتۆریەتێکی سەرکوتکاری تاکحیزبی هاتەکایەوە، کە بنەمای هەڵتەکاندنی سیستەمی سوننەتی کۆمەڵگەی موسڵماننشینی ئەفغانستانی کردە کاری لەپێشینەی و بەمەش شەپۆلێك ناڕەزایەتی لە سەرجەم ناوچەکان هێنایەئاراوەو زۆرینەبرد بە کودەتایەکی تر باڵی خەلقی سەر بە حیزبی دیموکراتی خەلق لە دەسەڵات وەلانران و هێرشی سۆڤێتی بۆ سەر ئەفغانستانی بە دوای خۆیداهێناو تۆفانێکی لە مێژووی ئەفانستان و ناوچەکە لێکەوتەوە، بە ئێستاشەوە کاریگەرییەکانی بەردەوامی هەیە.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم: نامەی زانستی:

١/ تێزی دکتۆرا:

أ: بە زمانی کوردی:

- صالح ، گۆران ابراهیم(٢٠١٩): ململانێی ئەمریکا-سۆڤیت لە ئەفغانستان و کاریگاریی لەسەر ستراتیژی ئەمریکا لە رۆژهەڵاتی ناوارِاستدا(١٩٧٩-١٩٨٩)، تێزی دکتۆرایە پێشکەشی کۆلێژی زانستەمرۆڤایەتییەکان/ بەشی مێژوو کراوە، زانکۆی سلێمانی، (بڵاونەکراوە).

ب: بە زمانی ئینگلیزی:

- Gul Khan, Imtiyaz(2010): Afghan Wars and their Impact on Rural life (19th-20th) century, submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History to University of Kashmir, Center of Central Asian Studies University of Kashmir, Srinagar.
- Fenzel, Michael R.(2013): The Failure of Soviet Decision Making in the Afghan War 1979-1989, Doctoral Dissertation, Naval Postgraduate School, Monterey, California.(No Published)
- Khalid, Mohammad(1986-87): Afghanistan and the Super Powers since 1945,Thesis Submitted to the Aligarh Muslim University for the award of the Degree of Doctor of Philosophy in Political Science, Department of Political Science/ Aligarh Muslim University, Aligarh (India).

٢/ نامەی ماجستێر:

- احمدی، نجیب الله(٢٣٩١): تاریخچە مختصر سرمایە گذاری در افغانستان، پایان نامە دورە لیسانس، وزارت تحصیلات عالی، پوهنتون کابل/ پوهنحی روانشناسی و علوم تربیتی، افغانستان.

دووەم: کتێب:

١/ بەزمانی فارسی:

- جیوستوزی، آنتونیو(١٣٨٦): افغانستان; جنگ، سیاست و جامعە(١٣٥-١٣٧١)، ترجمە: اسدالله شفایی، چاپ اول، ناشر محمد ابراهیم شریعتی افغانستانی (عرفانی)، تهران.
- روا، اولیور(١٣٦٩): افغانستان (اسلام و نوگرایی سیاسی)، ترجمە: ابوالحسن سروقد مقدم، مؤسسە چاپو انشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول، ایران،.
- گروموف، ب.(بدون سال چاپ): ارتش سرخ در افغانستان(خاطرات قوماندان عمومی قوای روسی در افغانستان)، ترجمە: عزیز(اریانفر)، انتشارات (AFGHAN-ASSOCIATION Germany)، بدون جاە.
- احمدی، حسین (پدید آور)(١٣٨٩): تحولات منطقە ای افغانستان، چاپ اول، مؤسسە مطالعاتعات تاریخ معاصر ایران، تهران.
- پهلوان، چنگیز(١٣٧٧): افغانستان (عصر مجاهدین و برآمدن طالبان)، چاپ اول، نشر قطرە، تهران.
- رستم(١٣٦٣): سیاست خارجی و روابط بین المللی جمهوری دموکراتیك افغانستان، مطبعە حزبی، کابل.
- نشاط، زلمی ، عرفانی، محمد و محمدی، عبدالاحد(١٣٩٦): راە دشوار مردم سالاری در افغانستان(ارزیابی و نقد گفتمان های ملی

پیرامون نظام های سیاسی بدیل در افغانستان)، انستیتوت مطالعات استراتیژیك افغانستان، کابل.
- سنگلاخی، سید علی موسوی (دکتر)(١٣٨٨): تاریخ تحلیلی افغانستان از ظاهرشاه تا کرزی، چاپ اول، مطبعه بلخ، کابل.
- ربنتیا، سید قاسم(١٣٣٦): افغانستان در قرن نزده، چاپ دوم، انجمن تاریخ افغانستان/ دولتی مطبعه، افغانستان.
- اخوان، صفا (گردآورده)(١٣٨٠): تاریخ شفاهی افغانستان(١٩٠٠-١٩٩٢ میلادی)، مرکز چاپ‌و انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، تهران.
- قندهاری، طالب محمد حسین(١٣٦٢): نگاهی به دیروز و امروز افغانستان، چاپ دوم، ناشر کتاب ح-ر- مهاجر غزنوی- چاپ پیوند، افغانستان.
- طنین، ظاهر(١٣٨٤): افغانستان در قرن بیستم(١٩٠٠-١٩٩٦)، چاپ دوم، ناشر محمد ابراهیم شریعتی افغانستانی (عرفانی)، تهران،.
- وفایی زاده، محمد قاسم (دکتر)، کریمی،حسین علی و ابراهیمی، غلام رضا(جدی ١٣٩٥ خورشیدی): بررسی گفتگوهای صلح در افغانستان در چهار دهه گذشته، انستیتوت مطالعات استراتژیك افغانستان(AISS)، کابل،.
- حقجو، میر آقا(١٣٨٠): افغانستان و مداخلات خارجی، چاپ اول، انتشارات مجلسی، قم.

٢/ بە زمانی ئینگلیزی:

- Arnold, Anthony(1985): Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective, Hover Press Publication, Stanford.
- Jackson, Ashley(2009): THE COST OF WAR; Afghan Experiences of Conflict, 1978 – 2009, Report Published by Oxfam International, No Place.
- Rubin, Barry(1981): Paved With Good Intentions; The American Experience And Iran, Published in Penguin Books, New York and London.
- Amstutz, J.Bruce(1986): Afghanistan; The first Five years of Soviet Ocupation, National Defence University Press, Washington DC.
- Cordovez, Diego and Harrison, Selig S.(1995): Out of Afghanistan; The Inside Story of the Soviet Withdrawal, Oxford University Press, New York.

سێیەم: گۆڤارەکان:

- برجیان، حبیب(تابستان ١٣٨١): سرگذشت افغانستان به روایت پرچم، مجله نامه‌پارسی، س٧، ش٢.
- نظری، علی اشرف و زهی، ناصر یوسف(زمستان ١٣٩٥): نظریه‌ی پخش و بازتاب های انقلاب اسلامی ایران بر افغانستان، فصلنامه پژوهش های انقلاب اسلامی، انجمن علمی انقلاب اسلامی ایران، سال پنجم، شماره(١٩).

چوارەم

: سایتی ئەلیکترونی:

/١ بە زمانی فارسی :

-رادیو آزادی آفغانستان(٧ ثور ١٣٩٨): عوامل کودتا بالای رئیس جمهور سردار محمد داوود خان چه بود؟، چهارشنبه، برگرفته در (٢٢ نیسان ٢٠٢٠) از ویب سایت:

.<<html.٢٩٩٠٣٠٢٥/https://da.azadiradio.com/a>>

- تدینی، مهدی(١٨ شهریور ١٣٩٩): قصه تلخ کودتاهای افغانستان که فراموش شدند!، برگرفته در (٢٢ نیسان ٢٠٢٠) از ویب سایت:

<< http://irdiplomacy.ir/fa/news/1995068/ قصه-تلخ-کودتاهای-افغانستان-که-فراموش-شدند->>.

/٢ بە زمانی ئینگلیزی:

-No Author(17 March 2009): Remains of Afghan leader buried, published in, drawn from the website: <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/7947659.stm>> accessed in (11 March 2020).

-No Author(12 April, 2004): The «Great Saur Revolution», , drawn from the website: <<https://www.workersliberty.org/node/1935>> accessed in(7 march 2020).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية في تدريس مادة الجغرافية في المرحلة الاعدادية بقضاء كلار ومعوقاتها واتجاهات المعلمين نحوها

بختيار حبيب سعيد [1]
[1]قسم الجغرافيا ،كلية التربية،جامعة گرميان، إقليم كوردستان، العراق
Corresponding author's e-mail: Bakhtiyar.Habib@garmian.edu.krd

الملخص البحث

هدفت الدراسة إلى معرفة مدى استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية ومعوقاتها في تدريس مادة الجغرافية في المرحلة الاعدادية من وجهة نظر المعلمين واتجاهاتهم نحوها في قضاء كلار، وتكونت عينة الدراسة من (٢٤) معلماً ومعلمة بالمديرية العامة لتربية كلار، واستخدمت الدراسة المنهج الوصفي وتكونت الاستبانة من (٧٢) فقرة تم حساب صدقها وثباتها، وتوصلت نتائج الدراسة إلى مايلي: جاء توفر الوسائل و التقنيات التعليمية في المدارس الاعدادية في قضاء كلار بدرجة ضعيفة. واستخدام الوسائل و التقنيات التعليمية بدرجة ضعيفة ، بمتوسط عام (١,٣٦)بما يعني الندرة في الاستخدام . ومعوقات استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية «بدرجة كبيرة» بمتوسط (٢,٤٤) وأهمها» وجود نقص في المواد الخام والأجهزة التعليمية المتوفرة في المدارس، نقص الإمكانيات المادية اللازمة لتوفير الوسائل والتقنيات التعليمية « واتجاهات معلمي الجغرافيا نحو استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية بشكل عام كانت إيجابية بمتوسط (٢,٧٠) بدرجة كبيرة. وفي ضوء النتائج قدمت مجموعة من التوصيات و المقترحات.

الكلمات المفتاحية: الوسائل و التقنيات التعليمية ، تدريس، الجغرافيا.

المقدمة :

يبحث التربويون باستمرار عن أفضل الطرق لتوفير بيئة تعليمية تفاعلية لجذب اهتمام الطلبة وحثهم على تبادل الآراء والخبرات، ويعتبر التقدم التكنولوجي في مجال استخدام التقنيات التعليمية من أهم الوسائل لتوفير هذه البيئة التعليمية الثرية. لقد واكب التقدم العلمي والتكنولوجي، و اتساع المعارف الإنسانية التي أثرت في جميع جوانب الحياة، أساليب تدريس جديدة تستعمل الوسائل والتقنيات التعليمية المختلفة بشكل يثير دافعية الطالب، و يزوده بخبرات تعليمية تنمي فيه مهارة الابتكار. مما ساعد على تحسين عملية التعلم وحل المشكلات التربوية وينبع الاهتمام بتطوير أساليب التدريس من الاهتمام بالطالب ليكون فعالاً ونشطًا ومشاركًا في العملية التعلمية، و متفاعلاً مع المعلم والمواد التعليمية والتي يؤدي استخدامها إلى تشجيع الطالب على الاستقصاء وحل المشكلات و إثارة التساؤلات و تطبيق ما تعلمه في مواقف تعليمية جديدة و واقعية .(الشهري و البنا،٢٠١٧، ص٧٨)، و في هذا السياق يشير إلى الجهود التي تبذلها المؤسسات التعليمية المختلفة في إدخال التطورات والتقنيات الحديثة إلى أجندتها لتواكب التطورات المتسارعة في التكنولوجيا.

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێككەوتەكان	ڕێكەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١١/٢٢ | ڕێككەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢١/١/١٤ | ڕێككەوتی بڵاوكردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Bakhtiyar.Habib@garmian.edu.krd

مافی چاپ و بڵاو كردنەوە	©٢٠٢١ م.ی. بختيار حبيب سعيد،گەیشتن بەم توێژینەوەیە كراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

أولاً: وللاستفادة مما تحويه تلك التقنيات. ثانيًا: وذلك خدمة لطلبتها حيث أن التعلم يهدف إلى بناء شخصية الفرد وتكوينها من خلال تزويده بالخبرات والاتجاهات التي تمكنه من النجاح في حياته العملية والعلمية و مواجهة تحديات ومشكلات المستقبل بطريقة علمية تستند إلى أسس التفكير السليم. وأمام هذه التغيرات اختلف مفهوم التربية الذي لم يعد قاصرًا على تزويد الطلبة بالمعلومات والحقائق فقط ، بل أصبحت التربية تسعى إلى إيجاد الإنسان الصالح الذي يستطيع أن يتعايش مع عصر المعلوماتية، ويتكيف مع معطياته ليكون ايجابيًا نحو مجتمعه وأصبحت الوسائل والتقنيات التعليمية ضرورة ملحة لا يمكن الاستغناء عنها في إعداد المعلم الإعداد المهني والمعرفي بما يتناسب مع متطلبات القرن الحادي والعشرين الذي يشهد تغيرًا نوعيًا وتطورًا جوهريا في شتى المجالات ، حتى أن التقنية أصبحت وكأنها روح العصر مما حدا بالمؤسسات أن تتبنى هذه التقنيات الحديثة بكافة أنماطها واعتمادها في معظم شؤونها . ولذا فإن المؤسسات التعليمية وظفت التقنيات الحديثة لخدمة المواقف التعليمية فازدادت أهمية الوسائل التعليمية في مضمار التعليم نتيجة لأثر هذا التطور التكنولوجي الذي يشهده العالم في الفترة الأخيرة. تعد الجغرافيا إحدى المقررات الدراسية التي تتأثر بالتطورات التكنولوجية، وتعتمد عليها كمصادر معرفية وكوسيلة للتعلم، وتعد مادة الجغرافيا من أكثر المواد الدراسية تأثر بالأحداث الجارية و خاصة ما يتعلق بسطح الأرض وتفاعل الانسان مع المتغيرات الجغرافية والمعلوماتية والتي ساهمت التقنية الحديثة في التغلب على المشكلات الطبيعية و البشرية، الأمر الذي يدعو إلى تطوير أساليب تعليم و تعلم الجغرافيا.للوصول بالمتعلم إلى اكتساب المعلومات بنفسه، وبرمجتها في صورة إلكترونية لكي يساير روح العصر الذي يعيشه.(العنزي، ٢٠٠٨،ص١٢)

مشكلة البحث Research Problem

تتمثل مشكلة الدراسة بالأسئلة الرئيسية التالية:

ما استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في تدريس مادة الجغرافية في المرحلة الاعدادية بقضاء كلار ومعوقاتها واتجاهات المعلمين نحوها.و ذلك من خلال الإجابة عن الأسئلة الاتية:

١. ما درجة توفرالوسائل و التقنيات التعليمية في المدارس الاعدادية بقضاء كلار من جهة نظر المعلمين؟

٢.ما واقع استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية في تدريس الجغرافيا في المرحلة الاعدادية ؟

٣.ما معوقات استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في تدريس الجغرافيا في المرحلة الاعدادية ؟

٤.ما اتجاهات معلمي الجغرافيا نحو استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في تدريسها في المرحلة الاعدادية بقضاء كلار؟

أهمية البحث Importance Of The Research :

تتبع أهمية هذه الدراسة من :

١.يساهم هذا البحث في إتاحة الفرصة و المجال لمزيد من البحوث حول هذا الموضوع، وليستفيد منه الباحثون وطلبة الجامعات.

٢.يتناول البحث جانباً مهماً من جوانب تدريس الجغرافيا، و هو استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في تدريسها.

٣.يسهم فى تحسين أساليب وطرق التدريس المستخدمة حالياً من خلال تزويد المعلم والمتعلم بالتقنيات الإلكترونية الحديثه التى تجعل العملية التعليمية أكثر اثراء وفعالية ، ويشجع المعلمين على استخدامها.

٤..قد تفيد الدراسة في تطوير برامج إعداد وتدريب معلمي الجغرافيا. وتعين مخططي مناهج الجغرافيا في إعادة تخطيط المناهج الحالية للجغرافيا في ضوء التقنيات التعليمية الحديثة.

٥.تساير الدراسة الحالية ما توصلت إليه الدراسات العلمية في مجال التعلم من ضرورة مراعاة الفروق الفردية من خلال استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية التي تجعل التعلم أكثر متعة و أعظم فائدة و أبقي أثرا.

اهدف البحث Aim of the Research

يسعى البحث إلى تحقيق الأهداف التالية:

١.مستوى توفرالوسائل و التقنيات التعليمية في المدارس للمرحلة الاعدادية في قضاء كلار.

٢.درجة استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في تدريس مادة الجغرافية في المرحلة الاعدادية في قضاء كلار.

٣.أهم المعوقات التي تحول دون استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية في تدريس مادة الجغرافية للمرحلة الاعدادية في قضاء كلار.

٤.اتجاهات معلمي الجغرافيا نحو استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في تدريس مادة الجغرافية للمرحلة الاعدادية في قضاء كلار.

حدود البحث Limitations of the Research :

يقتصر البحث الحالي على عينة من معلمي ومعلمات الجغرافيا في المدارس الاعدادية بقضاء كلار التابعة لمديرية عامة لتربية كلار لسنة ٢٠٢٠-٢٠٢١.

تحديد المصطلحات Items Definition:

١.الوسائل التعليمية:

عرفه(قادي، ٢٠٠٧):

بأنها» أجهزة و أدوات و مواد يستخدمها المعلم لتحسين عملية التعليم و التعلم.(قادي، ٢٠٠٧،ص٢٣)

عرفه (صبري،٢٠٠٢):

بأنها «الأجهزة و الأدوات و المواد التعليمية ، التي يستخدمها المعلم داخل حجرة الدرس لتيسر له نقل الخبرات التعليمية إلى المتعلم بسهولة و وضوح.(صبري،٢٠٠٢،ص٥٩٣)

٢.التقنيات التعليمية Instructional Technologies:

عرفه)الحيلة،٢٠٠٤):

بأنها «جميع الأدوات والمعدات والآلات التي يستخدمها المدرس أو الدارس لنقل محتوى الدرس إلى مجموعة من الدارسين سواء داخل الفصل أو خارجه بهدف تحسين العملية التعليمية دون الاستناد إلى الألفاظ وحدها.»)الحيلة،٢٠٠٤،ص٤٥٩)

عرفه (عطاروكنسارة،٢٠١٣):

بأنها «هي الأسلوب الذي يساعد على تنظيم وتقويم وتحسين العملية التعليمية، ولهذا كان دخول علم تكنولوجيا التعليم مجال التربية والتعليم أمراً حتمياً؛ نتيجة التطور الصناعي والعلمي المستمر.(عطار و كنسارة،٢٠١٣،ص١٠٧)

٣.التدريس Teaching :

عرفه (مرعي،٢٠٠٢):

بأن التدريس نشاط تواصلي يهدف إلى إثارة التعلم وتسهيل مهمة تحقيقه، ويتضمن استغلالها وتوظيفها بكيفية مقصودة من المدرس، الذي يعمل باعتباره وسيطا في أداء موقف تعليمي». (مرعي، ٢٠٠٢ ، ص ٢٣).

عرفه:(العياصرة،٢٠١٠):

مجموعة من الإجراءات والأنشطة المنظمة في الموقف التعليمي لتحقيق النتاجات التعليمية الموضوعية.(العياصرة،٢٠١٠،ص٥٦٦)

٤.الجغرافيا Geography:

عرفه(Morrill ١٩٨٥,):

بأنه أقتباس العلم الذي يبحث في تحديد الاختلافات المكانية للظاهرة الطبيعية والبشرية وفهم العمليات التي قد شكلت هذه الاختلافات.

(Morrill , ١٩٨٥ p٢٦٣,)

عرفه (الطيطي, ٢٠٠٢):

توضح علاقة الإنسان ببيئته الطبيعية وما ينشأ عن هذه العلاقة من تفاعل فيما يقوم به من ظروف ونشاط كشتغال سكان وديان الأنهار بالزراعة و سكان الشواطيء بصيد الأسماك.(الطيطي، ٢٠٠٢، ص٢٤)

٥.المعوقات:

يقصد بها في هذا البحث» كل ما يعرقل المدرس في مدارس التعليم الأعدادية من إستخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في أثناء عملية التعلم.

٦. المرحلة التعليم الأعدادية:

هذه المرحلة في اقليم كردستان العراق تتكون من ثلاث صفوف(رابع، خامس و سادس) بعد انتهاء المرحلة الأساسية يختار الطالب الدراسة العلمية أو الأدبية.

٧.الاتجاه:

يعرف الاتجاه : بأنه» شعور الفرد إيجابياً أو سلبياً نحو أمر ما أو موضوع ما. وبالتالي يعبر عن الموقف النسبي للفرد نحو قيمة ما» .(الحيلة، ٢٠٠٣،ص١٦٥)، ويعرف الاتجاه إجرائيا: بأنه شعور معلمي الجغرافيا وميلهم نحو استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية، بتعبيرهم عن مدى تقبلهم واستمتاعهم باستخدامها في التدريس، ويقاس الاتجاه بالعلامة التي حصل عليها المعلم نتيجة لاستجابته عن أداة القياس المعدة لأغراض الدراسة.

الفصل الثاني: الإطار النظري والدراسات السابقة: Theoretical farms and previous studies

أولاَ : الإطار النظري:

المحور الأول: الجغرافيا

علم الجغرافيا Geography of Science:

تعد علم الجغرافيا همزة الوصل بين الأرض والإنسان والعلاقة القائمة بينهما سلباً وايجاباً، حيث تعد الجغرافيا إحدى العلوم الاجتماعية التي تربط بين الإنسان وبيئته منذ أقدم العصور وحتى وقتنا الحاضر، بالإضافة إلى ذلك تعتبر الجغرافيا من العلوم التكاملية التي تربط بين العلوم الطبيعية والعلوم الاجتماعية.

الجغرافيا هي العلم الذي يدرس التوافق بين المساحة الجغرافية والأنظمة والمجتمع والنشاطات الثقافية على الأرض، وذلك كفرع من فروع المعرفة التركيبية التي تندمج مع مختلف حقول الجغرافيا لتشكل صورة متماسكة للأرض .

ولعل تعريف الجغرافيا بأنها علم وصف الأرض هو أقدم تعريف لها، بل أنه التعريف المستمد من المعنى الحرفي لكلمة – جغرافية- (Geography) المشتقة من الجذور الإغريقية (Geo) بمعنى الأرض، و (Graphy) وتعني وصف، والمعنى الإجمالي هو وصف الأرض، والعلم الذي يهتم بدراسة سطح الأرض، وغلافها الجوي بين مختلف ظواهر سطح الأرض من بشرية و طبيعية و مدى ارتباطها بالناس والعلاقات المتبادلة بينهما.)عرفة، ٢٠٠٥، ص٦ (، وتنقسم الجغرافيا إلى قسمين كبيرين هما:

الجغرافيا الطبيعية : تعمل على دراسة البيئة المحيطة بالإنسان بما فيها من ظاهرات طبيعية وتوزيعها المكاني في الطبيعة .

الجغرافيا البشرية: تعمل على دراسة طبيعة الحياة الإنسانية و مدى تأثر و تأثير الإنسان بهذه الظاهرات الطبيعية). عبابنة، ٢٠٠٦، ص٥)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خصائص علم الجغرافيا :

١.علم تحليل قائم على الوصف والتحليل والتفسير والتعليل .

٢.علم قائم على العلاقات المكانية التي تربط بين الانسان والبيئة و الأثر المتبادل بينهما.

٣.علم تكاملي بين العلوم المختلفة الطبيعية والانسانية والتطبيقية على حد سواء.

٤.مرتبطة بسطح الأرض.

٥.علم شامل متكامل متسلسل بالتغير والتطور.(عبداللة،٢٠٠٤،ص٨١)

أهداف علم الجغرافيا:

لعل ما يلفت النظر بعد الاطلاع على ماهية علم الجغرافيا أن نوجهها نحو أهداف علم الجغرافيا، وقد أشار « عبد اللطيف فؤاد» في كتابه عن تدريس الجغرافيا إلى أهداف تدريس الجغرافيا وحددها كما يلي:

- حصول الطلاب على معلومات جغرافية خاصة .
- مساعدة الطالب على تصور وإدراك ظواهر العالم الطبيعية والبشرية .
- تنمية الروح القومية والحساسية الاجتماعية .
- المساعدة على تنمية عقلية عالمية .
- تنمية صفات واتجاهات لها أثر في حياة الطلاب .
- تنمية التفكير الجغرافي.(فؤاد ،٢٠٠٤،ص٢١٤)

أهمية تدريس الجغرافيا :

ذكر محمود(٢٠٠٧،ص٢١) أن أهمية تدريس الجغرافيا تبرز في تنميتها لقدرات المتعلمين في عدة جوانب منها النقاط التالية :

١.تنمية قدرات التلاميذ على ملاحظة بعض الظواهر الطبيعية والبشرية.

٢.تنمية قدرات التلاميذ على التخيل والتصور والتوضيح والوصف والتفسير للظواهر المحيطة بهم مما يمكنهم من رؤية العالم الواسع بصورة دقيقة.

٣.تنمية قدرات التلاميذ في البحث عن علل الأشياء من خلال تدريبهم على مهارات المقارنة والتمييز والتحليل والتصنيف.

٤. تدريب التلاميذ على الاستدلال والاستقراء من خلال عمليات الربط بين الأشياء وخصائصها المميزة لها.

٦.تنمية قدرات التلاميذ على التفكير الناقد والتفكير المنطقي من خلال التدريب على الملاحظة والنقد والتفكير.

٧.تزود التلاميذ بمعارف عقلية عن عالمه المحيط بشقيه الطبيعي والإنساني.(محمود،٢٠٠٧،ص٢١)

المحور الثاني: الوسائل والتقنيات التعليمية:

الوسائل التعليمية Teaching Aids :

ارتبط مفهوم تقنيات التعليم بمفهوم الوسائل التعليمية، ويرجع ذلك إلى أن مفهوم تقنيات التعليم قد ظهر في إحدى مراحل تطور مفهوم الوسائل التعليمية حيث ينظر للوسائل التعليمية على أنها جزء لا يتجزأ من نظام (system) يحتوي عدة مكونات ولكل منها هدفه، حيث تعمل لتلك المكونات على تحقيق أهداف النظام.

فالوسائل التعليمية هي الأجهزة والأدوات والطرق التي تنقل بواسطتها المعرفة تخطيطا وتطبيقا وتقويما لمواقف تعليمية قادرة على تحقيق الأهداف التعليمية وذلك باستخدام أفضل الطرق لتعديل بيئة التعلم(عبد الحميد،١٩٩٠، ص٣٦) ،إن الوسائل التعليمية هي

أوعية للمعرفة، فهي قد تكون أوعية تقليدية و معرفة منذ زمن بعيد مثل (السبورة، المجسمات، الرحلات، الحركات المعبرة) أو أوعية حديثة نتيجة التقدم العلمي وتطبيقاته مثل (أجهزة العرض الضوئي ، تلفزيون وغيرها من الالات التعليمية)، إن الوسائل التعليمية معظمها يمكن استخدامه داخل حجرة الدراسة مثل الرسومات والخرائط والعينات كما أن بعض هذه الوسائل تمتد استخدامها إلى خارج الفصل كالرحلات التعليمية والتمثيليات.(قادي،٢٠٠٧،ص٢٤)

التقنيات التعليمية Instructional Technologies :

حرصت أنظمة التربية و التعليم حول العلم على توفير فرص النمو المتكامل و المتوازن و مخاطبة المتعلم في حدود قدراته، و إمكاناته كما أخذت بالحسبان متطلبات الانفجار المعلوماتي والتقني الذي سمح بتدفق المعلومات وتناميها لحظة بلحظة. وقد استحوذ موضوع تأثر التقنيات الحديثة في التربية والتعليم على خاص ومستمر، نظرا لمميزاتها و إمكانيتها التربوية من جهة، وانخفاض كلفتها نتيجة التقدم في إنتاج برمجياتها وتطبيقاتها من جهة أخرى.(قادي، ٢٠٠٧، ص٣٦-٣٧)، تؤدي تقنيات التعليمية دورا كبيرا في مواجهة الكثير من المشكلات التربوية والتعليمية والعمل على تحقيق الهدف النهائي من عملية التعلم والتعليم وهو التحسين المستمر للوصول إلى إتقان الطلاب لمعظم المهارات وتحقيق غالبية الأهداف التعليمية.(نشوان،١٩٩٢،ص١٢)

مفهوم التقنيات التعليمية Instructional Technology Concept:

استعمل مصطلح تكنولوجيا التعليم (Instructional Technology) في معظم الدول المتقدمة والذي تم تعريبه إلى تقنيات التي هي أصلا مأخوذة من الكلمة الإغريقية القديمة ويقصد بها معالجة موضوع أو عمل معالجة منظمة. ويعرف هينش (Heinish،١٩٩٣) تقنيات التعليم بأنها عملية معقدة متكاملة تشمل الأفراد و أساليب العمل والأفكار والأدوات والتنظيمات المناسبة التي نستخدمها لتحليل المشكلات التعليمية التي تواجهنا وتقرير وتطبيق الحلول لها ثم تقييم و إدارة هذه الحلول وذلك في المواقف التي يكون فيها التعليم هادفا ويمكن التحكم فيه. (Heinish ،١٩٩٣ ،p٣٣)، وتقنيات التعليم كما وردت في (مركز التقنيات التربوية، ٢٠٠٢) «عملية منهجية منظمة في تصميم عملية التعليم والتعلم وتنفيذها وتقويمها في ضوء أهداف محددة تقوم أساسا على نتائج البحوث في مجالات المعرفة المختلفة وتستخدم جميع الموارد البشرية وغير البشرية المتاحة للوصول إلى تعلم أكثر فاعلية وكفاية.(مركز تقنيات تربيوية،٢٠٠٢،ص١٤)، وأورد (العقيلي،١٩٩٧) تعريفها واضحا للتقنيات الحديثة وهو أن التقنيات التعليمية هي جميع الأجهزة والمواد والأساليب التي تستخدم بطريقة فعالة في العملية التعليمية و أن يرتبط استخدام تقنيات التعليم في العملية التعليمية و أن يرتبط استخدامها بتحقيق الأهداف المحددة، وأنها إذا فشلت في تحقيق الأهداف و إضافة فعالية و نجاح للعملية التعليمية فليس هناك حاجة لاستخدامها.(العقيلي،١٩٩٧،ص ٦٢)، ويعرفها (Grabe,٢٠٠١) بأنها التطبيقات التكنولوجيا في العمليات الإنسانية و أثرها على حياة الفرد التربوية أو على تنشئته التربوية، سواء أكانت داخل المعلمة أم خارجها في المنزل أو المجتمع. حيث توجد مؤثرات تكنولوجية خارج المعلمة مثل الهاتف و التلفزيون والإعلانات. (Grabe,٢٠٠١,p٦٦).

و يتضح من التعاريف السابقة شمولية تقنيات التعليم التي تعني أكثر من مجرد استخدام الأجهزة و الالات، فهي تعني طريقة التفكير وفق منهج حر للعمل وأسلوب لحل المشكلات متبعا في ذلك مخططا و أسلوبا منهجيا للتقويم و التنظيم، ويذكر (الحيلة، ٢٠٠٨،ص ٢١) بأن القواميس الإنجليزية تفيد بأن معنى التكنولوجيا: المعالجة النظامية للفن، أو جميع الوسائل التي تستخدم لإنتاج الأشياء الضرورية لراحة الإنسان و استمرارية وجوده، و هي طريقة فنية لأداء أو إنجاز أغراض عملية، ولقد ارتبط مفهوم التكنولوجيا بالصناعات لمدة نحو على قرن ونصف قبل ان يدخل المفهوم عالم التربية. وهناك ثلاث معان للتكنولوجيا، كما موضح اسفله.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

التكنولوجيا كعمليات: Process وتعنى التطبيق النظامي للمعرفة العملية

تكنولوجيا كنواتج : Products وتعني الأدوات والأجهزة و المواد الناتجة عن تطبيق المعرفة العلمية

التكنولوجيا كعملية ونواتج : وتستعمل بهذا المعنى عندما يشير النص إلى العمليات ونواتجها معا

شكل (١) معاني كلمة تكنولوجيا

مراحل التطور التأريخي لمفهوم تقنيات التعليم :

* المرحلة الأولي (مفهوم المنتجات و الوسائل والأجهزة التعليمية) وتتضمن:

= حركة التعليم البصري(Visual Instruction) : وكانت بداية تكنولوجيا التعليم و كان المفهوم قائم على استخدام المواد البصرية في التعليم بهدف تحويل المفاهيم المجردة إلى أشياء ملموسة وأكدت هذه الحركة على أهمية جعل الوسائل البصرية عنصراً من عناصر المنهج و لكن تم استخدام هذه الوسائل كمعينات تدريس.(سالم، ٢٠١٠،ص٢٨٤)، و يذكر (الحيلة، ٢٠٠٨، ص٢٩) و تحديداً من نقاط الضعف في الحركة التعليم البصري مايأتي:

-تركيزها على الوسائل البصرية ذاتها و تركيزها بشكل ثانوي على تصميم المواد التعليمية وتطويرها و إنتاجها.

-عد المواد التعليمية وسائل معينة يستعملها المعلم متى شاء ولايراها جزءاً من طريقة التعليم فهي أشياء كمالية و ثانوية.

-عدها وسائل إيضاح، أي يمكن الاستعانة بها لتوضيح شيء غامض والاستغناء عنها إذا كان الشي ء واضحاً بطبيعته، ومع ابتكار التسجيلات الصوتية والأفلام المتحركة الناطقة اتسعت حركة التعليم البصري لتشمل الصوت.(الحيلة،٢٠٠٨،ص٢٩)

=حركة التعليم السمعي البصري(Audio- Visual Instruction): مع تطور العلوم تم الاهتمام بحاسة السمع ونتج عن ذلك إضافة عنصر الى الأجهزة فظهرت الأفلام المتحركة والناطقة و شرائط الفيديو.(سالم، ٢٠١٠،ص٢٨٥)، وقد أشار (الحيلة، ٢٠٠٨،ص٣٠) على ان هذه المرحلة أضافت عنصر السمع الى التعليم البصري فأنها لم تصف الكثير من ناحية ادراك هذا المفهوم فقد حافظت على التدريج النسبي من المحسوس إلى المجرد و على التصنيف بدلا من وضع قوائم للمواد التعليمية ووضع « إدجار ديل» هذه المفاهيم في شكل محسوس في مخروط الخيرة، حيث كان اول ناطق باسم مجال الوسائل السمعية البصرية. جوانب الضعف في هذه الحركة:

-استمرت كما كانت عليه في المرحلة السابقة فأهتمت بشكل أكبر بالمواد التطبيقية بدلاً من عملية انتاجها وتطويرها.

-استمرت في النظر للمواد السمعية البصرية كمعينات لمساعدة المعلمين في تعليمهم.(الحيلة، ٢٠٠٨،ص٣٠)

=مفهوم الاتصال(communication concept): الاتصال هو العملية أو الطريقة التي يتم عن طريقها انتقال المعرفة من شخص الآخر حيث تصبح عامة و متوافرة و هي عملية ديناميكية يتم التفاعل فيها بين عناصر المرسل و المستقبل داخل مجال المعرفة الصفية، وبذلك اصبح الاهتمام بطرق التعليم أكثر من الاهتمام بالمواد والأجهزة كما كان من قبل، وقد أحدث مفهوم الاتصال للتقنيات التعليمية تغيراً في الإطار النظري لهذا المجال، وبدلا من التركيز على الأشياء المتوافرة في المجال ركزت على العملية الكاملة التي عن طريقها توصيل المعلومات من المرسل سواء كان المعلم أو بعض المواد والأجهزة الى المستقبل (المتعلم)، كما ان مفهوم الاتصال اضاف مفهوم استخدام النماذج الديناميكية المتحركة التي اوجدتها نظرية الاتصال مثال: نموذج بارلو الذي يتكون من العناصر الاتية: مصدر، رسالة، قناة، مستقبل . (الحيلة،٢٠٠٨،ص٣١)، ونموذج ويفر وشانون الذي اصبح اساسا لأي نموذج اتصال ، كما هو مبين:

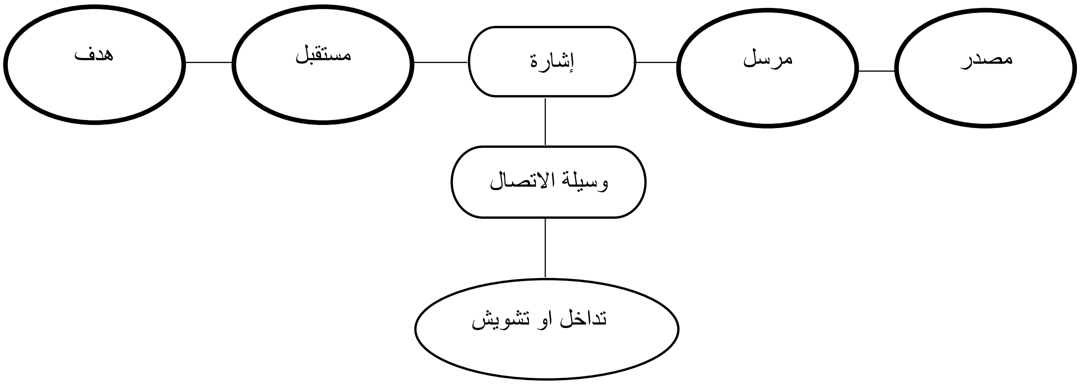

شكل (٢) نموذج ويفر وشانون للإتصال (سلامة،٢٠٠٦،ص٣٩)

-حركة العلوم السلوكية(Behavioral Science): يعد علم السلوك خاصة نظريات التعلم بمثابة الأساس العلمي الرئيس الذي نستمد منه التطبيقات العملية للتقنيات التعليمية، التي هي عبارة عن تطبيق التقنيات السلوكية في العمليات المنهجية(الإنتاج النظامي) لتحقيق انماط محددة من السلوك اللازمة لأغراض التعليم.(الحيلة،٢٠٠٨،ص٣٧)

* المرحلة الثانية (مفهوم العمليات) وتنقسم الى:

-أسلوب النظم(system method): في بداية السبعينات بدأ الإتجاه الحديث لتعريف تكنولوجيا التعليم على أنها اسلوب منظم، فأصبح ينظر الى تكنولوجيا التعليم كأسلوب نظم في تصميم النظام التعليمي وتنفيذه وتقويمه وتطويره بغرض تحسينه وبدأت النطرة إلى مدخل النظم من مفهوم العمليات (Process) بدلاً من مفهوم المنتجات (Products) فتم التأكد على أن تكنولوجيا التعليم عبارة عن عملية وليست أدوات و وسائل وأصبحت النظرة إلى تكنولوجيا التعليم بأنه منظومة كمنظومة التعليم وعرفت أنها طريقة نظامية ل (تصميم و تنفيذ و تقويم العملية التعليمية).(سالم، ٢٠١٠، ٢٨٦).

-تصميم التعليم(Instructional Design): مع استخدام الأجهزة السمعية البصرية في العملية التعليمية مثل أجهزة الفيديوكانت هناك الحاجة إلى إعداد برامج تعليمية لاستخدامها مع هذه الأجهزة فظهر ما يسمي بالمواد التعليمية التي تحمل وتخزن المحتوي التعليمي كشرائط الفيديو والأفلام وسميت عملية إعداد هذه المواد باسم تصميم التعليم ويعتبر محوراً رئيسياً لمجال تكنولوجيا التعليم. (سالم،٢٠١٠،ص٢٨٦)

*المرحلة الثالثة: المفهوم الشامل لتقنيات التعليم (مفهوم التقنيات التعليم الحديث)

تعرف الرابطة الأمريكية للإتصالات التربوية والتكنولوجيا (AECT) تكنولوجيا التعليم بأنها: علم يبحث في النظرية والتطبيق الخاصة بتصميم العمليات والمصادر وتطويرها و إستخدامها وإدارتها وتقويمها من أجل التعلم .

تصنيف التقنيات التعليمية :

بسبب كثرة الأجهزة التعليمية؛ تصنيفها إلى مجموعات وفق أسس متعددة، ومن هذه الأسس ما ذكره (سلامة والدايل،(٢٠٠٦

١.التصنيف حسب طريقة العرض: يمكن تقسيم الأجهزة وفق هذا التصنيف إلى المجموعات التالية:

أ .أجهزة الإسقاط المباشر، ومن أمثلتها جهاز عرض الشرائح.

ب. أجهزة الإسقاط غير المباشر، ومن أمثلتها الجهاز العلوي.

ج. أجهزة الإسقاط المنعكس، ومن أمثلتها جهاز عرض الصور المعتمة.

د. الأجهزة المعتمدة على تحويل الطاقة الكهربائية إلى ميكانيكية وصوتية، ومن أمثلتها: أجهزة التسجيل الصوتية.

٢.التصنيف وفق المادة المعروضة: وفق لهذا التصنيف يمكن تقسيم الأجهزة التعليمية إلى:

أ. أجهزة عرض المواد أو الصور الثابتة، مثل: جهاز عرض الأفلام الثابتة، وجهاز عرض الشفافيات وجهاز عرض الشرائح.

ب. أجهزة عرض المواد المتحركة، مثل: جهاز عرض الأفلام المتحركة

ج. أجهزة عرض المواد المعتمة

د. أجهزة استقبال المواد لاسلكياً مثل: التلفاز.

٣.التصنيف وفق الخاصية المدركة للمادة التعليمية: وفق هذا التصنيف يمكن تقسيم الأجهزة إلى ما يلي:

أ. الأجهزة البصرية، مثل: أجهزة عرض الشفافيات، والشرائح.

ب. الأجهزة السمعية: مثل المسجلات، والأسطوانات.

ج. الأجهزة السمعية البصرية مثل: أجهزة الحاسب الآلي و الفيديو.(سلامة والدايل،٢٠٠٦،ص٣٠)

اهمية استعمال التقنيات التعليمية للمعلم والمتعلم:

أولا: أهميتها للمعلم و المدرس:

-تمكن المدرس من استغلال الوقت المخصص للحصة الدراسية بشكل فعال.

- ترفع من كفاءة المدرس المهنية من خلال تهيئته النفسية بتوفر هذه الوسائل.

- تساعد المعلم على تحقيق الأنشطة الإثرائية والعلاجية لطلبته عن طريق استخدام أكثر من جهاز وادارة و مادة تعليمية في الموقف التعليمي الواحد.(دومي، ٢٠٠٤،ص٣٩)

- تساعد المعلم و المدرس على عرض المادة بأشكال مختلفة تتناسب مع استعدادات الطلبة ونفسياتهم. وكذا تقويمهم واستدراك النقص.

- تنقل المعلم إلى دور المخطط والمنفذ بدل الناقل للمعلومات والمعارف.

- تساعد المعلم على استثمار الوقت كما يجب.

- التغلب على حدود المكان التعليمي.(الحيلة، ٢٠٠٨، ص٥٦-٥٧)

ثانيا: أهميتها للمتعلم و الطالب:

-تزيد الرغبة في التعلم.

-تنمي في الدارس في حب الاستطلاع.

-توطيد علاقة المدرس بالدارسين، لما لهذه الوسائل من دور في توضيح كل غامض علمي ومنهجي.

-تزيد من تركيز وانتباه المتعلمين.(الشمري،٢٠٠٣،ص٥٨)

-تعالج مشكلة الفروق الفردية.

-منح الحرية المتعلمين في التعلم وفق ما يساعده و يلائمه.

-تسهم في عملية توصيل المعلومات و ترخيصها.

-تزيد من الرصيد المعرفي واللغوي لدى الطلبة.

-تسهم وتشجع المتعلم على المشاركة والتفاعل مع المواقف الصفية المختلفة خصوصا إذا كانت الوسيلة من النوع المسلي.

-تشويق المتعلمين للتعرف على مضمون الدرس بتأثيرات العرض غير المباشرة .(دومي، ٢٠٠٤،ص٥٨)

معايير اختيار تقنيات التعليمية :

هناك مجموعة من المعايير يجب على كل مدرس الالتزام بها عند اختيار تقنيات تعليم لدرسه حتى تتحقق الأهداف التعليمية المنشودة، حيث ترتبط عملية اختيارها ارتباطاً وثيقاً بالموقف التعليمي المراد تعليمه بكافة عناصره. و أن أهم معايير اختيار تقنيات التعليم تتمثل في:

- أن تكون نابعة من المنهج المدرسي و ملائمة لموضوعاته و متوافقة مع موضوع الدرس، و محققة لأهدافه السلوكية.
- أن تكون واقعية كصورة أو مجسم بالإضافة لكونها بسيطة.
- أن تتناسب مع مستوى التلاميذ من حيث العمر والخبرات السابقة.
- أن تشوق التلميذ و ترغبه في البحث والاطلاع والاستقصاء و تساعده على استنباط خبرات جديدة.
- أن تعين على ربط الخبرات السابقة بالخبرات الجديدة.
- أن يتوفر فيها الخصائص الفنية الواجب توفرها كالبساطة و وحدة المعلومات والوضوح و المرونة.
- أن تجمع بين الدقة العلمية والجمال الفني.
- أن تكون رخيصة الثمن متينة الصنع، يسهل إصلاحها.
- أن تتناسب مع التطور العلمي و التكنولوجي للمجتمع.
- أن تنمي لدى التلاميذ القدرات والمهارات الفكرية والعقلية.
- أن تكون موادها الأولية من بيئة التلاميذ كل ما أمكن ذلك.
- أن يتناسب حجمها مع قاعة الدراسة وعدد الدارسين.(الونوس،٢٠١٧،ص١٢)

قواعد استخدام التقنيات التعليمية :

هنالك العديد من القواعد التي يجب اتباعها عند استخدام التقنيات التعليمية و هي كما بينها.(يوسف،١٩٩٩،ص١٧٣- ١٧٤).

أولاً: قواعد قبل استخدام التقنية و تتمثل في مايأتي:

-تحديد التقنية المناسبة.

-التأكد من توافرها.

-التأكد من امكانية الحصول عليها.

-التأكد من صلاحيتها»تجريبها قبل استخدامها».

-تجهيز متطلبات تشغيلها.

-تهيئة مكان عرضها.

ثانياً: قواعد عند استخدام التقنية : وتشمل الاتي:

-التمهيد لاستخدامها.

-استخدامها في التوقيت المناسب.

-عرضها في المكان المناسب.

-عرضها باسلوب شيق و مثير.

-التاكد من رؤية جميع المتعلمين لها خلال عرضها.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

-التاكد من تفاعل جميع المتعلمين معها من خلال عرضها.

-اتاحة الفرصة لمشاركة بعض المتعلمين في استخدامها.

-عدم التطويل في عرضها تجنباً للملل.

-عدم الايجاز المخل في عرضها.

-عدم ازدحام الدرس بعدد كبير منها.

-عدم ابقاءها امام التلاميذ بعد استخدامها تجنباً لانصرافهم عن متابعة المعلم.

-الاجابة عن أي استفارات ضرورية للتعلم حولها.

ثالثاً: قواعد بعد الانتهاء من استخدام التقنية: وبعد الفراغ من استخدام التقنية يجب على المعلم:

-تقويمها.

-صيانتها.

-حفظها.

أهمية استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية في تدريس الجغرافيا :

يذكر (الطوبجي، ١٩٩٠، ص١٢) أهمية استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في التدريس والتي قد علق عليها الكثير من المشتغلين في ميدان الوسائل والتقنيات التعليمية آمالا واسعة،بناءاً على الدور الذي تلعبه في العملية التعليمية ، إذ يرى المتحمسون للتقنيات التعليمية أن استخدامها سوف يؤدي إلى تحسين نوعية التعليم و زيادة فعاليته، وهذا التحسين ناتج عن طريق حل مشكلات ازدحام الفصول وقاعات المحاضرات و مواجهة النقص في اعداد هيئة التدريس المؤهلين علميا وتربويا، و مراعاة الفروق الفردية بين الطلبة، ويرى (الهادي، ٢٠٠٥ ، ص٤٢) أن استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في التعليم بشكل عام والجغرافيا إحدى المواد الأساسية في التعليم العام يحقق المزايا التالية: -

١.توفير معلومات مرئية من خلال الرسومات والحركة والصوت، وكذلك القدرة على المحاكاة والنمذجة. ومتعة التعلم حيث أن التقنية تستثير وتجذب الطلاب نحو التعلم وتقليل وقت التعّلم بحوالي ٣٠ ٪ من التعّلم التقليدي.

٢.التعّلم الذاتي أو الفردي لتباين قدرات الطلاب، التعّلم التَفاعلي من خلال التخاطب والحوار التعليمي مع البرمجيات التعليمية المستخدمة. (الهادي، ٢٠٠٥ ، ص٤٢)، ويؤكد ذلك (الدويري ، ٢٠١٤ ، ص٤٠١) بقوله أن استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية الحديثة في تدريس الجغرافيا يحقق المزايا التالية:

١.تثير اهتمام الطلاب بما يدرسونه، وتثبت فيهم ميلاً للدراسة ، فالبرامج التعلمية الجيدة المناسبة للدرس ولمستوى الطلاب إذا استخدمت استخداماً سليماً فإنها تؤدي إلى إثارة اهتمام الطلاب وانتباههم بالدرس مستمراً، وتجدد ميلهم إلى الدراسة، وتهئ مجالات لأوجه نشاط متنوعة يقوم الطلاب بها في شوق و حماس.

٢.تجعل التعلم أسرع و أكثر فائدة و أبقى أثرا، فقد أثبتت التجارب أن الطلاب يتقنون التعلم ويسرعون فيه إذا استخدمت الوسائل و التقنيات التعليمية استخداماً سليماً في أثناء عمليات التعلم.

٣. تحل محل الخبرة المباشرة وبخاصة في دراسة حوادث ماضية أو حياة سكان بلاد نائية، وحتى في حالة البيئة المحيطة والوطن عامة، يجب أن تشمل الدراسة خبرات غير مباشرة عن طريق وسائل تعليمية بجانب الخبرات المباشرة التي يمكن الوصول إليها.

٤.تساعد على الوضوح والفهم، ولاسيما في المرحلة الأساسية ثم أنها تساعد على توضيح وتبسيط كثير من النظريات والآراء والمعاني فتيسر

فهمها وتعلمها.

٥. تساعد على إدخال الحياة في كثير من أجزاء الدرس، وكما تساعد على تركيز انتباه الطلاب و ترغبهم في معلومات يجمعونها، وتيسر ربط المعلومات بعضها ببعض.

٦.تساعد على تنمية قوة الملاحظة عند الطلاب و قدرتهم على الدقة والانتباه والنقد والمقارنة، حيث إنها تثير خيالهم ورغبتهم في الاستطلاع وتمدهم بخبرات جديدة وبصورة ذهنية. (الدويري ، ٢٠١٤ ، ص٤٠١)

ثانياً: الدراسات السابقة Previous Studies:

- الدراسات العربيةArabic Studies :

١.دراسة (حسن،٢٠١٧):

هدفت الدراسة إلى التعرف على مدى استخدام الوسائل التعليمية في تدريس مادة الجغرافيا، ولتحقيق هدف الدراسة قام الباحث بتصميم إستبانه الدراسة، وقد تم توزيعها على معلمي مادة الجغرافيا فيالمرحلة الثانوية، كما التأكد من ثباتها من خلال تطبيقها على عينة بلغ عندها(٦٧) وتم استخدام معامل ارتباط مربع الفاكرونباخ ومربع كاي ، وبعد توزيع هذه العينة القصديه لمعلمي الجغرافيا اتضح الاتي:- أن معلمي مادة الجغرافيا يستخدمون الوسائل التعليمية والتي تؤثر تأثيراً إيجابياً على مستويات الطلاب، وأن استخدامها يساعد في زيادة كفاءة المعلم، لأنها أصبحت أكثر أهمية التدريس وتسهل العملية التعليمية.(حسن،٢٠١٧)

٢.دراسة (غلام، ٢٠٠٨):

بعنوان «فاعلية البرمجيات التعليمية ذات الوسائط المتعددة في تدريس الجغرافيا و أثرها في تنمية مهارات التفكير العلمي والتحصيل والاحتفاظ لدى طالبات الصف الأول المتوسط بالمدينة المنورة.» هدفت الدراسة إلى معرفة فاعلية برمجيات الوسائط المتعددة في تدريس الجغرافيا و أثرها في تنمية مهارات التفكير العلمي والتحصيل والاحتفاظ لدى طالبات الصف الأول المتوسط. أجريت الدراسة في المملكة العربية السعودية، وقد استخدمت المنهج الوصفي التجريبي القائم على مجموعتين: المجموعة الضابطة والمجموعة التجريبية وتكونت كل مجموعة من (٤٤) طالبة من طالبات الصف الأول المتوسط. وتوصلت نتائج الدراسة إلى أن المجموعة التجريبية قد تفوقت على المجموعة الضابطة في مهارة اختيار الفروض والاحتفاظ بالمعلومات، كما أظهرت النتائج تفوق المجموعة التجريبية على الضابطة في الاختبار التحصيلي. (غلام ، ٢٠٠٨)

٣.دراسة (الديوشوي ، ٢٠١١):

هدفت دراسة إلى التعرف على فاعلية استخدام برنامج الشرائح المحوسبة في التحصيل الدراسي لطالبات الصف العاشر في مادة الجغرافية، و معرفة اتجاهاتهن نحو استخدام هذه التقنيات في التدريس، وتكونت عينة الدراسة من (٧١) طالبة في ثانوية بنات داريا في محافظة ريف دمشق، وتوزعت هذه العينة بين المجموعتين التجريبية والضابطة، وخلصت الدراسة إلى وجود فرق ذو دلالة إحصائية عند مستوى دلالة (٠,٠٥) في التحصيل والاتجاه نحو استخدام برنامج الشرائح محوسبة، وجهاز عارض البيانات في تدريس الجغرافية بين المجموعتين التجريبية والضابطة لصالح المجموعة التجريبية. (الديرشوي ، ٢٠١١)

٤.دراسة(آدم،٢٠١٢):

هدفت دراسة إلى معرفة مدى فاعلية استخدام الحاسوب الانترنت في تدريس مادة الجغرافيا لطلاب الصف الثاني الثانوي أنموذجا مقارنة مع الطريقة التقليدية، وقد استخدم الباحث المنهج التجريبي، وتكونت عينة الدراسة من (٢٨) طالباً من مدرسة ابن تيمية الثانوية بنين (٢٨)طالبة من مدرسة ذات النطاقين الثانوية بنات، و قسمت العينة إلى مجموعتين متكافئتين إحداهما تجريبية والأخرى ضابطة، وتوصلت الدراسة إلى أن: استخدام الحاسوب وا لانترنت يساعد على ان الطلاب في التحصيل الدراسي لمادة الجغرافيا بصورة أفضل من

الطريقة التقليدية، كما توصلت إلى تدني وقصور استخدام الحاسوب والانترنت في تدريس مادة الجغرافيا بالمرحلة الثانوية، و وجود العديد من العوامل التي تعيق توظيف الحاسوب والانترنت في التدريس.(آدم،٢٠١٢)

٥.دراسة (توفيق، ٢٠١٣):

و هدفت دراسة إلى التعرف على فاعلية توظيف تقنيات نظم المعلومات الجغرافية في تدريس الجغرافيا في تنمية بعض مهارات الخريطة لدى طلاب الصف الثاني الثانوي ، و ذلك بإعداد اختبار تحصيلي و مقياس للاتجاه نحو الخرائط الإلكترونية وتم تطبيقه على عينة بلغ عددها (٥٠طالباً) من طلاب الصف الثاني المتوسط بالقدس، و أظهرت النتائج وجود فروق ذات دلالة إحصائية بين متوسطات درجات طلاب المجموعة التجريبية و درجات المجموعة الضابطة في كل من الاختبار التحصيلي ومقياس الاتجاه وذلك لصالح المجموعة التجريبية. (توفيق، ٢٠١٣)

٦.دراسة (الشماط، ٢٠١٣):

هدفت دراسة إلى تصميم برنامج العروض التقديمية (البوربوينت) في مادة الجغرافية للصف العاشر الثانوي ، و دراسة أثر استخدامه في مستوى تحصيل الطلبة وتعرف اتجاهات الطلبة نحو البرنامج، و اعتمدت المنهج التجريبي والمنهج الوصفي التحليلي، و تكونت أدوات البحث من اختبار تحصيلي للوحدة الدراسية (قبلي/ بعدي/ مؤجل)، و مقياس اتجاهات للطلبة، وشملت عينة البحث(١٨٠)طالباً وطالبة ، و توصلت الدراسة إلى وجود فروق إحصائية بين متوسط درجات المجموعة التجريبية، ومتوسط المجموعة الضابطة في الاختبار التحصيلي البعدي والمؤجل لصالح المجموعة التجريبية وكانت اتجاهات الطلبة نحو البرنامج مرتفعة.(الشماط،٢٠١٣)

الدراسات الأجنبية Foreign Studies:

١.دراسة برونو(Bruno,1990):

هذه دراسة من امريكا في الجغرافية، تضمنت عينة الدراسة (١٠٠)طالب جامعي (٥٠) تجريبية و (٥٠) ضابطة في جامعة امريكا وكانت المتغير المستقل هو)الفيديو (والمتغير التابع هو التحصيل والاتجاهات نحو مهارة رسم الخرائط و كانت اداة الاختبار هو اختبار تحصيلي ومقياس للاتجاهات والوسيلة الاحصائية المستخدمة هي (T-test) فكانت نتيجة الدراسة هي زيادة تحصيل المجموعة التجريبية و زيادة الميل نحو استخدام الفيديو في دروس الخرائط .(Bruno،1990)

٢.دراسة بانيت و سكولز (Bennett&scholes,2001):

هدفت الدراسة إلى تعرف القيمة المحددة التي يعطيها التلاميذ لمهارات ومعلومات مرتبطة بتدريس الدراسات الاجتماعية و استخدام التكنولوجيا في صفوف تدريس الاجتماعية الابتدائية قبل الخدمة. و إلى تعرف العلاقة بين استخدام التكنولوجيا والاتجاهات نحو تكنولوجيا. و استخدمت الدراسة المنهج التجربي. وتكونت العينة من (٤٢) تلميذاً مسجلين في الدراسات الاجتماعية في الولايات المتحدة الأمريكية، واستخدام الباحثان برنامجاً حاسوبياً واختبارات أولية قبلية وأخرى بعدية. ومن نتائج الدراسة:

- التغير في اتجاهات الطلبة، إذ أصبح موقف (٩٤٪) من الطلبة ايجابياً نحو الدراسات الاجتماعية.
- (٧٥٪) من الطلبة في الاختبار القبلي كانت اتجاهاتهم إيجابية نحو دمج التكنولوجيا في التعليم.
- (٨٢٪) من الطلبة في الاختبار البعدي أصبحت اتجاهاتهم إيجابية نحو التكنولوجيا في التعليم. (Bennett&scholes,2001)

٣.دراسة باريس (PARISE,2004):

هدفت الدراسة إلى استقصاء اتجاهات طلبة المرحلة الثانوية نحو التعلم بمساعدة الويب كأحد أشكال التعلم الألكتروني، وتكونت عينة الدراسة من (٥٢) طالبا و طالبة في مدرسة ألوليد بأستراليا، قسموا إلى مجموعتين، الأولي تجربية تعلمت تكنولوجيا المعلومات و الاتصالات بمساعدة الويب. و الثانية ضابطة تعلمت بالطريقة التقليدية، و أظهرت النتائج أن اتجاهات طلبة المجموعة التجربية أكثر إيجابية من

طلبة المجموعة التقليدية، ولم يكن هناك فروق إحصائية تعزي لجنس الطالب. (PARISE,٢٠٠٤)

٤.دراسة (Giusppe.f, 2006):

هدفت الدراسة إلى التعرف على الاختلافات بين الدروس التقليدية و الدروس على الانترنت لدى طلاب جامعة فارونيا في ايطاليا. طبقت الدراسة على عينة تكونت من (٣٠) طالبا اختيروا بطريقة عشوائية، قسموا إلى مجموعتين ضابطة و تجريبية، درست المجموعة الضابطة بالطريقة التقليدية (محاضرات نظرية) بينما درست المجموعة التجريبية بواسطة المنتديات و البريد الإكتروني. و أظهرت نتائج الدراسة بأن هناك فروقا في التحصيل الدراسي لصالح المجموعة التجريبية التي تلقت تعلمها الالكترونيات. (Giusppe.f, ٢٠٠٦)

٥.دراسة(Brunom 2008,):

هذه دراسة من امريكا في الجغرافية ، هدفت دراسة إلى قياس قدرة طلبة المرحلة الثانوية على قراءة مهارة الخرائط الجغرافية المستندة إلى إستراتيجية التعلم الإلكتروني، استخدمت الدراسة برنامج تدريبي لمعالجة نواحي الضعف عند طلبة المرحلة الثانوية في ولاية نيويورك في مهارات قراءة الخريطة الجغرافية من خلال شريط فيديو تعليمي استخدم كوسيلة تعليمية وتكونت عينة الدراسة من(٢٧٤) طالباً وطالبة و استخدم الباحث اختباراً لفهم الخرائط التوضيحية و قراءتها، وتوصلت الدراسة إلى رفع مستوى أداء الطلبة في مجال مهارات قراءة الخرائط الجغرافية. (Brunom 2008 ,)

٦.دراسة (Gomez, 2013):

بعنوان « نظام تحديد المواقع والجغرافيا: استخدام التكنولوجيا لتطبيق الجغرافيا على طلاب الصف المتوسط»هدفت الدراسة إلى الكشف عن أثر استخدام التكنولوجيا في جذب اهتمام الطلاب وتقديم المعلومات بطريقة تربطهم بخلفيتهم الثقافية الرقمية. أجريت الدراسة في الولايات المتحدة الأمريكية، وقد استخدمت المنهج التجريبي، وتكونت عينة الدراسة من جميع طلاب المرحلة المتوسطة في إحدى المدارس في ولاية شمال كارولينا. أشارت النتائج إلى أن استخدام التكنولوجيا خلق فرصة للتفكير وثقافة التعلم داخل الفصول الدراسية.(Gomez, 2013)

فصل الثالث

إجراءات البحث:

أولاً منهج البحث: استخدام الباحث المنهج الوصفي، وذلك لملائمة هذا المنهج لطبيعة الدراسة و أهدافها.

ثانياً: مجتمع البحث وعينتها: تكون مجتمع البحث من جميع معلمي الجغرافيا في المدارس الاعدادية في قضاء كلار ، وقد بلغ عددهم (١٢٢) معلماً و معلمة للعام الدراسي (٢٠٢٠-٢٠٢١) الفصل الدراسي الأول. وبهذا تكون عينة البحث (٢٥) معلماً ومعلمة بطريقة عشوائية تم توزيع أداة البحث (الاستبانة) عليه، وتم استرجاع (٢٤) استبانة. وتم استبعاد استمارة واحدة، لعدم كفاية البيانات ودقتها، ولتصبح عينة البحث النهائية (٢٤) مدرسا.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الجدول (١) توزيع أفراد عينة البحث بحسب متغيرات جنس، والمؤهل العلمي ، والخبرة

المتغيرات	مستوى المتغيرات	التكرار	النسبة المئوية
الجنس	ذكر	١٨	٪٧٥
	أنثى	٦	٪٢٥
المؤهل العلمي	ماجستير	-	٪صفر
	بكالوريوس	٢٤	٪١٠٠
سنوات الخبرة في التدريس	أقل من ٥ سنوات	-	٪صفر
	من ٥- ١٠ سنوات	٤	٪١٦,٦
	١٠سنوات فأكثر	٢٠	٪٨٣,٤
المجموع	لكل متغير ونسبته المئوية	٢٤	٪١٠٠

ثالثاً: أداة البحث: تمثلت أداة البحث الحالية، في استبانة تتكون من جزأين تضمن الجزء الأول المعلومات العامة عن أفراد عينة البحث متمثلة في المتغيرات التالية: (الجنس، المؤهل، سنوات الخبرة)، أما الجزء الثاني اشتملت الاستبانة على (٧٢) الفقرة ،تندرج تحت (٤) مجالات، وكما يبينها الجدول:

جدول(٢) عدد الفقرة و مجالات مقياس استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية

رقم المجال	اسم المحور	الفقرات
١	مدى توافر الوسائل و التقنيات التعليمية	٢٠
٢	مدى استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية	٢٠
٣	مقوقات استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية	١٦
٤	اتجاهات المعلمين نحو استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية	١٦

رابعاً: صدق الأداة: تم التحقيق من صدق الأداة بعرض الباحث هذا المقياس على (٥) خبيرا في تخصصات التربية وعلم النفس و طرائق التدريس للتعرف على مدى صلاحية فقراته في قياس الهدف الذي وضع لاجل قياسه , بعد ذلك أطلع الباحث على ملاحظات الخبراء حول مكونات المقياس واخذ بها , اذ تم حذف فقرتين وتعديل فقرتين, وبذلك أصبح المقياس بصورته النهائية يتكون من (٧٢) فقرة.

خامساَ: ثبات الأداة: تم التحقيق من ثبات الأداة و ذلك بتطبيقها على عينة استطلاعية بلغت (٦) معلماً و معلمة من خارج عينة الدراسة ، وتم إيجاد ثبات الاداة بطريقة التجزئة النصفية اذ قسمت الفقرات إلى فردية وزوجية وباستخدام معامل ارتباط بيرسون، حيث بلغ معامل الثبات للمجال المتعلق بمدى توافرالوسائل والتقنيات التعليمية (٠,٨٤)، وللمجال المتعلق بمدى استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية (٠,٧٩)، وللمجال المتعلق بمعوقات استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية (٨٦)، وللمجال اتجاهات المعلمين نحو استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية(٠,٨٧) يتبين من خلال معاملات الثبات في الجدول السابق أن معامل ثبات الأداة بشكل عام قد بلغت (٠,٨٤) وهو معامل ثبات مقبول لأغراض الدراسة.

سابعاً: أساليب المعالجة الإحسائية لبيانات الدراسة :

- حساب المتوسط الحسابي والنسب المئوية لفقرات الاستبيان.

- معامل ارتباط بيرسون لإيجاد الثبات بطريقة التجزئة النصفية.

٥. نتائج الدراسة وتفسيرها: فيما يلي عرض للنتائج التي توصلت إليها الدراسة وتفسيرها مرتبة حسب أسئلة الدراسة: ولتوخي الدقة والموضوعية في تحديد مدى استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية و معوقاتها و اتجاهات المعلمين نحوها في السؤال الثاني و الثالث والرابع قام الباحث بإيجاد القيم الحسابية الفعلية للخيارات المتاحة لعينة الدراسة للإجابة عن بنود المقياس وفقاً لمقياس ليكرت الثلاثي (كبيرة= ٣ درجات، متوسطة=٢ درجتان، ضعيفة= ١درجة واحدة) ، وتم تحديد طول المدى كما يلي: المدى =٣-١=٢، طول الفئة = ٣÷٢=٠,٦٦ وبذلك يصبح تقسيم مدى متوسطات إجابات أفراد العينة كما يشير جدول (٤).

جدول (٤)، متوسطات الوزن النسبي لإجابات العينة وفقاً للمقياس الثلاثي

الفئة العددية للمتوسط الحسابي	التقدير
١-١,٦٦	ضعيفة
١,٦٧ - ٢,٣٣	متوسطة
٢,٣٤-٣	كبيرة

-إجابة السؤال الأول: ونصه «ما درجة توفرالوسائل والتقنيات التعليمية في المدارس الاعدادية بقضاء كلار من جهة نظر المعلمين» للإجابة عن السؤال، تم حساب التكرارات والنسب المئوية الإجابة العينة عن درجة توافر الوسائل و للتقنيات التعليمية، وكذلك كالتالي:

الجدول رقم (٥): التكرارات والنسب المئوية لمدى توافرالوسائل و التقنيات التعليمية.

رقم الفقرة	الوسائل و التقنيات التعليمية	متوافرة		غير متوافرة	
		التكرار	النسبة المئوية	التكرار	النسبة المئوية
١	السبورة البيضاء	٢٤	١٠٠٪؛	صفر	٪صفر
٢	الحاسوب التعليمي	١٦	٦٦,٦٪	٨	٣٣,٤٪
٣	جهاز عرض بيانات (Data Show)	١٥	٦٢,٥٪	٩	٣٧,٥٪
٤	أشرطة الفيديو	٣	١٢,٥	٢١	٨٧,٥٪
٥	(الاتصال بالشبكة العالمية (الانترنت)	صفر	صفر٪	٢٤	١٠٠٪
٦	الأطالس الجغرافيا	٢١	٨٧,٥٪	٣	١٢,٥٪
٧	لوحات المصورة	١٠	٤١,٦٪	١٤	٥٨,٤ ٪
٨	الكتب المصورة الجغرافيا	٥	٢٠,٨٪	١٩	٧٩,٢٪
٩	صور فوتوغرافية	١٨	٧٥٪	٦	٢٥٪
١٠	فيديو المتفاعل	صفر	صفر٪	٢٤	١٠٠٪
١١	زيارات العلمية والميدانية	٧	٢٩,٢	١٧	٧٠,٨
١٢	جهاز تليفزيون(التلفاز)	صفر	صفر٪	٢٤	١٠٠٪
١٣	أشرطة التسجيل السمعية	٩	٣٧,٥	١٥	٦٢,٥٪
١٤	النماذج التعليمية والمجسمات	١٦	٦٦,٦٪	٨	٣٣,٣٪
١٥	جهاز المسجل	١٣	٥٤,٢ ٪	١١	٥٦,٨٪
١٦	عينات حقيقة	١٥	٦٢,٥٪	٩	٣٧,٥٪
١٧	الرسوم البيانية	١٠	٤١,٦٦	١٤	٣٩,٣٤٪
١٨	النشرات	١٣	٥٤,١٦٪	١١	٤٥,٨٤٪
١٩	نماذج الكرة الأرضية	٢١	٨٧,٥ ٪	٣	١٢,٥٪
٢٠	المعارض	٧	٢٩,٢٪	١٧	٧٠,٨٪

من الجدول رقم (٥)، نلاحظ أن أكثر الوسائل والتقنيات توفراً من وجهة نظر العينة هو (السبورة البيضاء)، و ذلك بتكرار قدرة(٢٤) و نسبة مئوية (١٠٠٪)، و ثم (نماذج الكرة الأرضية) بتكرار (٢١)، ونسبة مئوية (٨٧,٧) و (صور فوتوغرافية) بتكرار قدرة (١٨) و ونسبة مئوية (٧٥)، وبينما تعتبر بعض الوسائل و التقنيات التعليمية غير متوفر بمدارس الأعداية في قضاء كلار مثل (الانترنت و جهاز تليفزيون و فيديو المتفاعل).

* إجابة السؤال الثاني: ونصه» ما واقع استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في تدريس الجغرافيا في المرحلة الاعدادية من وجهة نظر المعلمين»؟ وللإجابة عن السؤال الثاني؛ تم حساب التكرارات والنسب المئوية واستخراج المتوسطات الحسابية للاجابات العينة عن درجة استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية، وكذلك حساب المتوسط العام لهذه العبارات كتالي:

جدول (٦) التكرارات والنسب ومتوسطات إجابات العينة عن درجة استخدامهم للوسائل و التقنيات التعليمية مرتبة تنازلياً.

رقم الفقرة	الوسائل والتقنيات التعليمية	تكرار+نسبة	درجة استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية			المتوسط الحسابي	الرتبة	درجة الاستخدام
			كبيرة	متوسطة	ضعيفة			
٥	السبورة البيضاء	ك	٢٤	-	-	٣	١	كبيرة
		٪	٪١٠٠	-	-			
١	الحاسوب التعليمي	ك	-	٦	١٨	١,٢٥	٩	ضعيفة
		٪		٪٢٥	٪٧٥			
٧	جهاز عرض بيانات (Data Show)	ك	-	٥	١٩	١,٢٠	١١	ضعيفة
		٪	-	٢٠,٨ ٪	٧٩,٢ ٪			
٢	أشرطة الفيديو	ك	٢٤	-	-	٣	١	كبيرة
		٪	٪١٠٠	-	-			
٩	الاتصال بالشبكة العالمية (الانترنت))	ك	٢٤	-	-	٣	١	كبيرة
		٪	٪١٠٠	-	-			
١٤	الأطالس الجغرافيا	ك	٢٤	-	-	٣	١	كبيرة
		ك	٤	٦	١٤			
١٨	لوحات المصورة	٪	٪١٦,٦	٪٢٥	٥٨,٤ ٪	١,٥٨	٧	ضعيفة
١٦	الكتب المصورة الجغرافيا	ك	-	٤	٢٠	١,١٦	١٤	ضعيفة
		٪	-	٪١٦,٦	٨٣,٤ ٪			
١٨	صور فوتوغرافية	ك	٨	٩	٧	٢,٠٤	٤	متوسطة
		٪	٪١٦,٦	٪٣٧,٧	٪٢٩,٢			
١٧	فيديو المتفاعل	ك	-	-	٢٤	صفر	١٨	ضعيفة
		٪	-	-	٪١٠٠			
١٠	زيارات العلمية والميدانية	ك	-	٤	٢٠	١,١٦	١٢	ضعيفة
		٪	-	٪١٦,٦	٪٨٣,٤			

رقم الفقرة	الوسائل والتقنيات التعليمية	تكرار+نسبة	درجة استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية			المتوسط الحسابي	الرتبة	درجة الاستخدام
			كبيرة	متوسطة	ضعيفة			
١١	جهاز تليفزيون(التلفاز)	ك	-	-	٢٤	صفر	٢٠	ضعيفة
		٪	-	-	٪١٠٠			
١٣	أشرطة التسجيل السمعية	ك	-	٢	٢٢	١,٠٨	١٦	ضعيفة
		٪		٪٨,٤	٪٩١,٦			
١٤	النماذج التعليمية والمجسمات	ك	٥	١١	٨	١,٨٧	٥	متوسطة
١٥	جهاز المسجل	ك	-	٢	٢٢	١,٠٨	١٥	ضعيفة
		٪	-	٪٨,٣٣	٪٩١,٦			
١٩	عينات حقيقة	ك	٣	١١	١٠	١,٧١	٦	متوسطة
		٪	-	٪١٦,٦	٨٣,٤ ٪			
٢٠	الرسوم البيانية	ك	٢	٨	١٤	١,٥٠	٨	ضعيفة
		٪	٨,٤ ٪	٪٣٣,٣	٪٥٨,٣			
٦	النشرات	ك	-	٦	١٨	١,٢٥	١٠	ضعيفة
		٪	-	٪٢٥	٪٧٥			
١٢	نموذج الكرة الأرضية	٪	-	٪٢٥	٪٧٥	٢,٥٤	٣	كبيرة
		ك	١٦	٥	٣			
٨	المعارض	ك	-	٤	٢٠	١,١٦	١٣	ضعيفة
		٪	-	٪١٦,٦	٨٣,٤ ٪			
المحور ككل						١,٣٦		ضعيفة

يتبين من الجدول (٦) أن درجة استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في المدارس الاعدادية كانت بدرجة منخفضة، فقد بلغ المتوسط العام لاستخدامها(١,٣٦)، وهي بدرجة (ضعيفة)، وكان أعلى متوسط حسابي للفقرة»السبورة البيضاء « بمتوسط (٣)، ونلاحظ أن سبب استخدام السبورة البيضاء وتوافرها وكونها أكثر الوسائل التعليمية استخداماً في الجحرة الدراسية هو توفر هذا الوسائل في كل مدرسة، ويستطيع المدرس استخدامه بسهولة وفي أي وقت، و استخدام الأطالس الجغرافيا ونموذج الكرة الأرضية مرتبة ثانية والثالثة بمتوسط (٢,٦٢) و (٢,٥٤) بدرجة كبيرة و أن سبب استخدامها توفرت في كثير من المدارس و بعض التقنيات التعليمية لاتستخدمها في مدارس مثل « الانترنت و جهاز تليفزيون (التلفاز) و فيديو المتفاعل »بسبب عدم توافره في المدارس، وبالنسبة لاجهزة الداتاشو و الكومبيوتر فالداتاشو موجودة بشعبة أو شعبتين، لذلك يكون استخدام الداتاشو محدوداً، وتوافر غرفة واحدة للكومبيوتر مع اعداد قليلة لاتتلائم مع عدد الطلاب.

- إجابة السؤال الثالث: ونصه» ما معوقات استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية في تدريس مادة الجغرافية للمرحلة الاعدادية في قضاء كلار من وجهة نظر المعلمين»؟ وللإجابة عن السؤال، تم حساب التكرارات والنسب والمتوسطات والترتيب النسبي لإجابات العينة عن معوقات استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية، وعلى النحو الاتي:

جدول (٧): التكرارات والنسب ومتوسطات الإجابات عن معوقات استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية مرتبة تنازليا.

رقم الفقرة	الوسائل والتقنيات التعليمية	تكرار+نسبة	درجة استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية			المتوسط الحسابي	الرتبة	درجة الاستخدام
			كبيرة	متوسطة	ضعيفة			
٤٦	وجود نقص في المواد الخام والأجهزة التعليمية المتوفرة في المدارس	ك	٢٤	-	-	٣	١	كبيرة
		٪	١٠٠٪	-	-			
٤٩	أشرطة التسجيل السمعية	ك	٢٣	١		٢,٩٥	٢	كبيرة
		٪	٩٥,٨٪	٤,٢٪	-			
٤٣	لاتتوفر أجهزة وتقنيات التعليم بالعدد الكافي للطلبة	ك	٢٢	٢	-	٢,٩١	٣	كبيرة
		٪	٪ ٩١,٦	٨,٤٪				
٥٠	عدم وجود فني لصيانة وتشغيل الأجهزة التعليمية	ك	٢٢	١	١	٢,٨٧	٤	كبيرة
		٪	٩١,٦٪	٪ ٤,٢	٪ ٤,٢			
٥٢	الغرف الصفية غير مجهزة بالتوصيلات الكهربائية اللازمة	ك	٢٠	٢	٢	٢,٧٥	٥	متوسطة
		٪	٪ ٨٣,٤	٪ ٨,٤	٪ ٨,٤			
٤١	عدم تنظيم حفظ الوسائل و التقنيات التعليمية في المدرسة بطريقة مناسبة	ك	١٨	٦	-	٢,٧٥	٦	كبيرة
		٪	٧٥٪	٢٥٪	-			
٤٤	عدم وجود مختص في مجال تشغيل التقنيات وتقديم الدعم الفني	ك	١٧	٤	٤	٢,٦٢	٧	كبيرة
		٪	٧٠,٨٪	١٦,٦٪	١٦,٦٪			
٥٣	لا توجد دورات تدريبية أثناء الخدمة في مجال استخدام تقنيات التعليم في التدريس	ك	١٧	٣	٤	٢,٥٤	٨	كبيرة
		٪	٧٠,٨٪	١٢,٥٪	١٦,٦٪			
٥٦	ضعف البنية التحتية للاتصالات	ك	١٦	٤	٤	٢,٥٠	٩	كبيرة
		٪	٦٦,٦٪	١٦,٦٪	١٦,٦٪			
٥٤	استخدامي لتقنيات التعليم يوفر عملية إنهاء المنهج في وقته المحدد	ك	١٥	٥	٤	٢,٤٥	١٠	كبيرة
		٪	٦٢,٥٪	٢٠,٨٪	١٦,٦٪			
٤٥	الوقت المخصص للحصة غير كافي لاستخدام الوسائل و التقنيات التعليمية	ك	١٢	٥	٧	٢,٢٠	١١	متوسطة
		٪	٥٠٪	٢٠,٨٪				
٤٨	عدم وجد تنسيق بين المعلمين لاستخدام تقنيات المتوفرة	ك	٩	٦	٩	٢	١٢	متوسطة
		٪	٣٧,٥٪	٢٥٪	٣٧,٥٪			
٤٧	تقويم المدرسين لايعتمد على كفايتهم في استعمال التقنيات التعليمية	ك	١٢	٣	٩	٢,١٢	١٣	متوسطة
		٪	٥٠٪	١٢,٥٪	٣٧,٥٪			

رقم الفقرة	الوسائل والتقنيات التعليمية	تكرار+نسبة	درجة استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية			المتوسط الحسابي	الرتبة	درجة الاستخدام
			كبيرة	متوسطة	ضعيفة			
٤٧	تقويم المدرسين لايعتمد على كفايتهم في استعمال التقنيات التعليمية	ك	١٢	٣	٩	٢,١٢	١٣	متوسطة
		٪	٪٥٠	٪١٢,٥	٪٣٧,٥			
٤٢	الخوف والخشية من عطب أو كسر أو تلف مواد وأجهزة التعليمية وما ينتج عنها من مسئولية	ك	١٠	٢	١٢	١,٩١	١٤	متوسطة
		٪	٪٤١,٦	٨,٤ ٪	٪٥٠			
٥١	استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية يؤي إلى الفوضى في غرفة الصف	ك	٩	٤	١١	١,٩١	١٥	متوسطة
		٪	٪٣٧,٥	٪١٢,٥	٪٤١,٦			
٤٥	الخوف من المبادرة في تجارب جديدة رائدة	ك	١٥	٢	٧	١,٧٠	١٦	متوسطة
		٪	٪٦٢,٥	٪٨,٣٣	٪٢٩,١			
المحور ككل						٢,٤٤	-	كبيرة

تؤكد نتائج الجدول (٧) أن هناك معوقات بدرجة (كبيرة) تحول دون استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في التدريس، فقد بلغ المتوسط العام للمحور(٢,٤٤)، وتبين من المتوسطات الحسابية أن المعلمين يرون أن « وجود نقص في المواد الخام والأجهزة التعليمية المتوفرة في المدارس.» هي العامل الأكثر أهمية الذي يحول دون استخدامهم الوسائل و التقنيات التعليمية حيث بلغ المتوسط الحسابي لهذه الفقرة (٣)، وهي درجة كبيرة، وتؤكد ما في نتائج المحور الأول الذي أشارت نتائجه إلى عدم توفر هذه التقنيات. وجاء في المرتبة الأخيرة « الخوف من المبادرة في تجارب جديدة رائدة.» بمتوسط حسابي (١,٧٠)، وهي تعتبر صعوبات أو معوقات ذات درجة متوسطة.

- إجابة السؤال الرابع، ونصه: ما اتجاهات معلمي الجغرافيا نحو استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في تدريسها للمرحلة الاعدادية بقضاء كلار؟ وللأجابة عن السؤال الرابع؛ تم حساب التكرارات والنسب والمتوسطات للإجابات العينة عن اتجاهاتهم نحو استخدام الوسائل و التقنيات، وذلك كما يتبين من الجدول الاتي:

جدول (٨): التكرارات والنسب ومتوسطات إجابات العينة عن اتجاهاتهم نحو استخدامهم الوسائل والتقنيات مرتبة تنازليا

رقم الفقرة	الوسائل والتقنيات التعليمية	تكرار+نسبة	درجة استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية			المتوسط الحسابي	الرتبة	درجة الاستخدام
			كبيرة	متوسطة	ضعيفة			
٥٨	تزيد من دافعية الطلبة واقبالهم نحو الدرس.	ك	٢٤	-	-	٣	١	كبيرة
		٪	٪١٠٠	-	-			
٦٠	ترفع تحصيل الطلبة في مادة الجغرافيا.	ك	٢١	٣	-	٢,٨٧	٢	كبيرة
		٪	٪٨٧,٥	١٢,٥	-			

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٦٥	تساعد على رسوخ المادة الجغرافية في أذهان الطلبة.	ك	٢٠	٤	-	٢,٨٣	٣	كبيرة
		٪	٨٣,٤	١٦,٦	-			
٦٩	تساعد على تشويق الطلبة نحو درس الجغرافيا.	ك	٢٠	٣	١	٢,٧٩	٥	كبيرة
		٪	٨٣,٤ ٪	٪١٢,٥	٤,٢ ٪			
٧٠	تعمل على مواكبة سرعة المعلومات التي يشهدها العالم.	ك	٢٠	٢	٢	٢,٧٥	٦	كبيرة
		٪	٨٣,٤ ٪	٪٨,٣٣	٪٨,٣٣			
٧٢	باستخدام الوسائل و التقنيات التعليمية في التدريس مراعاة الفروق الفردية بين الطلبة.	ك	١٨	٦	-	٢,٧٥	٧	كبيرة
		٪	٪٧٥	٪٢٥	-			
٧١	تساعد في زيادة ثقافتي الجغرافية.	ك	١٨	٥	١	٢,٧٠	٨	كبيرة
		٪	٪٧٥	٪٢٠,٨	٤,٢ ٪			
٦٨	تساعد على التنويع في اساليب التقويم.	ك	٢٠	١	٣	٢,٧٠	٩	كبيرة
		٪	٪٨٣,٤	٤,٢ ٪	١٢,٥٪			
٦٦	استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية مضيقة للوقت والجهد.	ك	١	٦	١٧	٢,٦٦	١٠	كبيرة
		٪	٪٤,٢	٪٢٥	٪٩٥,٨			
٦١	تدريس الجغرافيا لا يحتاج إلى استخدام الوسائل والتقنيات التعليمية	ك	٤	-	٢٠	٢,٦٦	١١	كبيرة
		٪	٪١٦,٦	-	٨٣,٤ ٪			
٥٩	اشعر من خلالها بالرضا الوظيفي.	ك	١٨	٣	٣	٢,٦٢	١٢	كبيرة
		٪	٪٧٥	١٢,٥٪	١٢,٥٪			
٥٧	تزيد من إنتاجية التعليم.	ك	١٨	٣	٣	٢,٦٢	١٣	كبيرة
		٪	٪٧٥	١٢,٥٪	١٢,٥٪			
٦٣	تسهم في تنوع طرائق التدريس واستراتيجياته.	ك	١٩	١	٣	٢,٥٨	١٤	كبيرة
		٪	٪٧٩,١٦	٪٤,١	١٢,٥٪			
٦٢	تجعلني أكثر ثقة بنفس لدى طلاب.	ك	١٤	٩	١	٢,٥٤	١٥	كبيرة
		٪	٪٥٨,٣	٪٣٧,٥	٤,٢ ٪			
٦٧	تحقق مفهوم التعلم للحياة.	ك	٤	٤	١٦	٢,٥٠	١٦	كبيرة
		٪	٪١٦,١٦	٪١٦,١٦	٪٦٦,٦			
المحور ككل						٢,٧٠	-	كبيرة

يتبين من الجدول (٨) أن المتوسط العام لاتجاهات المعلمين نحو استخدام الوسائل والتقنيات في تدريس الجغرافيا بلغ (٢,٧٠) وهي بدرجة كبيرة بحسب ترميز المقياس، وتراوحت المتوسطات للإجابات ما بين (٢,٥٠- ٣)، وهي متوسطات جميعها بدرجة كبيرة، وجاءت الفقرة» تزيد من دافعية الطلبة واقبالهم نحو الدرس « في المرتبة الأولي، بمتوسط (٣)، في حين جاءت الفقرة» تحقق مفهوم التعلم للحياة « بالمرتبة الأخيرة، بمتوسط حسابي بلغ (٢,٥٠).

التوصيات snotiadnemmoceR :

١.تزويد المدارس الأعدادية في قضاء كلار بالأجهزة والتقنيات التعليمية الحديثة ذات الصلة بالجغرافيا.

٢.توفير الدعم المالي لشراء وتوفير الوسائل والتقنيات التعليمية الحديثة.

٣.اعتبار استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية إحدي الأدوات الأساسية لمعلم الجغرافيا.

٤.تشجيع الطلاب على استخدام الحاسوب الآلي والإنترنت.

٥.ضرورة تجهيز الغرف الصفية لاستخدام الوسائل والتقنيات التعليمية.

٦. ضرورة وجود فني لصيانة وتشغيل الأجهزة التعليمية بكل مدرسة.

٧. تخصيص قاعات خاصة بالعروض التلفزيونية والسينمائية في كل مدرسة.

المقترحات snotiisoporP :

١.إجراء دراسات مشابهة لمعرفة وجهة نظر المشرفين والطلبة والإدارة المدرسية في الصعوبات التي تحد من استخدام الوسائل و التقنيات في التدريس.

٢.أجراء دراسات تتناول استخدام الوسائل و التقنيات التعليمية الحديثة في تدريس مواد اخرى , مثل , التاريخ، واللغات و المواد العلمية.

٣.التوسع في البرامج التدريبة المتعلقة باستخدام الوسائل و التقنيات التعليمية لمعلمي الجغرافيا.

المصادرReferences -

-مصادر العربية Arabic Language References :

١.أدم، موسى عبداللة(٢٠١٢): فاعلية استخدام الحاسوب والإنترنت في التدريس مادة الجغرافيا وأثرهما في تحصيل طلاب الصف الثاني الثانوي محلية الخرطوم، جامعة السودان للعلوم والتكنولوجيا، كلية دراسات العليا، (رسالة دكتوراه غير منشورة)

٢.توفيق، إسراء على إبراهيم(٢٠١٣)، فاعلية توظيف تقنيات نظم المعلومات الجغرافية في تدريس الجغرافيا في تنمية بعض مهارات الخريطة لدى طلاب الصف الأول الثانوي، السويس- جامعة العريش،(رسالة ماجستير غير منشورة)

٣.حسن، بدرالدين عوض الكريم (٢٠١٧)، فاعلية استخدام الوسائل التعليمية في تدريس مادة الجغرافي بالمدارس الثانوية بمحلية شندي، جامعة شندي، كلية الدراسات العليا و البحث العلمي، (رسالة ماجستير غير منشورة).

٤.الحيلة، محمد محمود (٢٠٠٤) ،مهارات التدريس الصفي، ط١، دار المسيرة ، عمان- الاردن.

٥.الحيلة، محمد محمود(٢٠٠٣)، التصميم التعليمي نظرية وممارسة، ط١، دار الفكر، عمان – الاردن.

٦.الحيلة، محمد محمود(٢٠٠٨)، تكنولوجيا التعليم بين النظرية والتطبيق، ط٢، دار المسيرة للنشر و التوزيع، عمان- الاردن.

٧.دومي،حسن علي العمري عمر (٢٠٠٤)،الوسائل التعليمية ، ط١، مكتبة الفالح، الكويت.

٨.الدويري ، ميسون أحمد (٢٠١٤)، أثر برنامج تعليمي محوسب قائم على التعلم التعاوني في تحصيل طلبة الصف التاسع الأساسي في

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

مادة الجغرافية واتجاهاتهم نحوها، دراسات في العلوم التربوية، الجامعة الأردنية -عمان، المجلد(٤١) ، العدد(١).

٩.الديوشري، عبد المهين(٢٠١١)، فاعلية استخدام برنامج الشرائح المحسوبة وجهاز عارض البيانات في تدريس مادة الجغرافية دراسة شبه تجريبية على طالبات الصف العاشر في محافظة ريف دمشق، مجلة جامعة دمشق، المجلد (٢٧)، ملحق ٣٢٧-٣٥٨.

١٠.سالم، أحمد محمد(٢٠١٠)، وسائل و تكنولوجيا التعليم، ط٣، مكتبة الرشد ناشرون، الرياض – السعودية.

١١.سلامة، عبدالحافظ بن محمد والدايل سعد بن عبدالرحمن(٢٠٠٦)، استخدام الاجهزة التعليمية، ط٣ ، الرياض- السعودية،

١٢.سلامة، عبدالحافظ محمد(٢٠٠٦)، وسائل والتكنولوجيا في التعليم، ط٦، دار الفكر، عمان- الاردن.

١٣.الشماط، محمد وفا(٢٠١٣)، اثر استخدام برنامج العروض التقديمية(البوربونت). في تحصيل طلبة الصف العاشر في مادة الجغرافية واتجاهاتهم نحوها دراسة تجريبية في محافظة دمشق، مجلة جامعة دمشق، المجلد(٢٩)، العدد الأول.

١٤.الشمري، هدى علي(٢٠٠٣)، طرق تدريس التربية الاسلامية، ط١، دار الشروق للنشر والتوزيع، عمان-الاردن.

١٥.الشهري، سلمي سعيد و حمدي عبدالعظيم البنا(٢٠١٧)، برنامج حاسوبي مقترح لتشخيص صعوبات التعلم العلوم لطالبات المرحلة المتوسطة، قسم المناهج وتكنولوجيا التعليم، جامعة الطائف، المجلد (٦)، العدد(١).

١٦.صبري، ماهر إسماعيل(٢٠٠٢)، الموسوعة العربية لمصطلحات التربية وتكنولوجيا التعليم ، ط١، مكتبة الرشد، الرياض- السعودية.

١٧.الطيطي، محمد حمد (٢٠٠٢)، الدراسات الاجتماعية طبيعتها، اهدافها، طرق تدريسها، ط١، دار المسيرة للنشر والتوزيع، عمان- الارن.

١٨.عبابنة، ضرار(٢٠٠٦)، المعايير الحديثة المعاصرة لعلم الجغرافي (نظرة تربوية)، ط١ ، عالم كتب الحديث، عمان -الاردن.

١٩.عبدالحميد، شادي (١٩٩٠)، أثر استخدام أسلوب التعلم عن طريق الحاسب في التعليم.جامعة القاهرة(رسالة ماجستير غير منشورة)

٢٠.عبدالله، حسام (٢٠٠٤) ،طرق تدريس الجغرافية،ط١، دار أسامة للنشر، عمان- الأردن.

٢١.عرفة ، صلاح الدين(٢٠٠٥)، تعليم الجغرافيا و تعلمها في عصر المعلومات « أهدافه ، محتواه ، أساليبه ، تقويمه ،ط١، عالم الكتب، القاهرة-مصر.

٢٢.العقيلي، عبدالعزيز(١٩٩٧)، تقنيات التعليم والاتصال، ط٢، مكتبة الملك فهد للنشر، الرياض- السعودية.

٢٣.العنزي، عبيد عياد(٢٠٠٨)، درجة استخدام معلمي الجغرافيا في المرحلة المتوسطة للتقنيات التعليمية في مدينة الرياض بالمملكة العربية السعودية من وجهة نظر المعلمين والمشرفين التربويين، عمادة الدراسات العليا،جامعة مؤتة، الاردن، (رسالة ماجستير غير منشورة).

٢٤.العياصرة، وليد رفيق(٢٠١٠)، التربية الاسلامية واستراتيجيات تدريسها وتطبيقاتها العملية، ط١، دار المسيرة للنشر، عمان – الاردن.

٢٥.غلام، خديجة (٢٠٠٨)، فاعلية البرمجيات التعليمية ذات الوسائط المتعددة في تدريس الجغرافيا وأثرها في تنمية مهارات التفكير العلمي والتحصيل والاحتفاظ لدى طالبات الصف الأول المتوسط بالمدينة المنورة ، جامعة طيبة، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية،(رسالة ماجستير غير منشورة).

٢٦.فؤاد، عبد اللطيف (٢٠٠٤)، الجغرافية التربوية، ط١، عالم الكتب، القاهرة- مصر.

٢٧.قادي، إيمان بنت عمار (٢٠٠٧)، واقع استخدام الوسائل التعليمية والتقنيات الحديثة في تدريس اللغة الإنجليزية في المرحلة المتوسطة من وجهة نظر اللغة الإنجليزية و مديرات المدارس بمكة المكرمة، جامعة أم القرى، كلية التربية – مكة المكرمة، قسم المناهج و طرق التدريس،(رسالة ماجستير غير منشورة)

٢٨.كنسارة، احسان بن محمد و عطار عبدالله بن اسحاق (٢٠١٣) ،الحاسب الآلي وبرمجيات الوسائط،ط١، مكتبة الملك فهد الوطنية، الرياض، السعودية.

٢٩.محمود، صلاح (٢٠٠٧)، تعليم الجغرافيا و تعلمها في عصر المعلومات أهدافه و محتواه و أساليب تقويمه. جامعة حلوان، كلية التربية ، عالم الكتب.

٣٠.مرعي، توفيق أحمد (٢٠٠٢)، طرائق التدريس العامة، ط ٣، دار المسيرة للنشر والتوزيع، عمان- الاردن.

٣١.مركز التقنيات التربوية(٢٠٠٢)، دليل مركز التقنيات التربوية، الادارة العامة لتقنيات التعليم، الرياض- السعودية.

٣٢.نشوان، يعقوب حسين (١٩٩٢)، المنهج التربوي من منظور إسلامي،ط١، دار الفرقان، عمان، الاردن.

٣٣.الونوس، رويدا صالح(٢٠١٧)، واقع توظيف تقنيات التعليم في تدريس مادة الرياضيات من وجهة نظر المدرسين، مجلة جامعة البعث، قسم المناهج وطرائق تدريس كلية التربية ، المجلد (٣٩)، العدد(١٩).

٣٤.يوسف، ماهر اسماعيل صبري(١٩٩٩)، من الوسائل التعليمية إلى تكنولوجيا التعليم، ط١، مكتبة الشقري، الرياض- السعودية.

٣٥.الهادي، محمد محمد (٢٠٠٥) ، تكنولوجيا الاتصالات وشبكات المعلومات،ط١،المكتبة الأكاديمية، القاهرة – مصر.

٣٦. الطوبجي، حسين(١٩٩٠)، وسائل الاتصال و التكنولوجيا في التعليم ،ط٣، دار القلم، الكويت.

مصادر الانكليزية English Language References :

37. Bennett. ,& Scholes , R. (2001), Goals and attitudes related to technology use in a social studies method course, Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, (3), U .S.A

38. Bruno jerlese, m. (1990): maps literacy, designing an instructional videotape to teach maple reading skills to high school students dissertation abstracts international, vol.(50) ap (24-62).

39. Brunom , k. (2008): The ability of high school students on reading skill geographical maps based E – learning strategy, contemporary Issues in Technology and Teacher Education , vol.(1), (46-59).

40. Morril.Richard, 1985, The professional geography , vol(7), No (3).

41. Heinish.R. Molenda, M of Russel, G (1993) Audio Visual Instructional Technology, Media& Methods New york, Mc Graw Hill pup.

42.Gomez, m.(2013).GPS and Geography, Using Technology to Apply Geography with Middle Grade Students. Social Studies Research & practice, 8(2).

43. Grabe M and Grabe C, (2001). Integrating Technology for Meaningful Learning. Houghton Mifiln, New york.

44.Giusppe.f.. (2006) E Learning Measurement of the Learning Difference Between traditional lessons Online. Lessons. http: www.Eueodl. Org Material. Icont.

45. Parise , p. (2004) E- learning, a study on Secondary students, attitudes towards online web assisted learning, international Education journal 5(1).

پوختەی توێژینەوەکە

بەکارهێنانی هۆکارو ئامرازە فێرکارییەکان لە وانەوتنەوەی مادەی جوگرافیا لە قۆناغی ئامادەی لە قەزای کەلار و ئاستەنگیەکانی و ئاراستەی مامۆستایان بەرەو بەکارهێنانیان

ئامانجی توێژینەوەکە بۆ زانینی مەودای بەکارهێنانی هۆکار و ئامرازەفێرکارییەکانە لە وانەوتنەوەی مادەی جوگرافیا لە قۆناغی ئامادەی لە قەزای کەلار و ئاستەنگیەکانی و ئاراستەی مامۆستایان بەرەو بەکارهێنانیان، نموونەی توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە (٢٤) مامۆستا لە هەردوو

ڕەگەز کە سەر بە بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی کەلار بوون، توێژەر هەستا بە ئامادەکردنی فۆرمێك کە (٧٢) برگەی لە خۆگرتبوو لە پاش دەرهێنانی ڕاستگۆی و جێگیری ئەنجامەکانی توێژینەوەکە دەرکەوت کە بەکارهێنانی هۆکار و ئامرازەفێرکارییەکان لەوانەوتنەوەی مادەی جوگرافیا لە قۆناغی ئامادەی لە قەزای کەلاردا لاوازبوو کە ناوەندەژمێری گشتی (١,٣٦) بوو، ئاستەنگیەکانی بەکارهێنانی هۆکار و ئامرازە فێرکارییەکان بە شێوەیەکی گەورە بوو کە ناوەندەژمێری گشتی گەیشتە(٢,٤٤)، لەگرنگترین ڕێگرییەکانیش « کەمی توانای مادی پێویست بوو بۆ دەستخستنی هۆکار و ئامرازە فێرکارییەکان و هەروەها بوونی کەم و کورِی لە کەرەستەی خاو ئامرازی فێرکاری بەردەست بوو لە قوتابخانە ئامادەییەکان، ئاراستەی مامۆستایان بەرەو بەکارهێنانی هۆکار و ئامرازە فێرکارییەکان لەوانەوتنەوەی مادەی جوگرافیا بە شێوەیەکی (گەورە) بوو کە ناوەندەژمێرییەکەی (٢,٧٠) بوو، لە نێو ڕۆشنای دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە توێژەر کۆمەڵێك لە ڕاسپاردە و پێشنیارەکانی خستەڕو.

Abstract

The Use of Teaching Aids and scientific Technology in Teaching the subject of Geoghraphy at high school grades in the district of Kalar, and the faced impediments with Teachers› views

The study goals are to know to what extent Teaching Aids and Technologies can be used in teaching of Geography in high school classes with its obstacles in the District of kalar. 24 samples (male and female) teachers have been taken in the general directorate of educational / kalar. The study used a descriptive approach and the study reached to:

The availability of Teaching Aids and Technologies in high schools in kalar District is low. The use of Teaching Aids and Technologies is weak, which means scarcity in use. The obstacles to the use of Teaching Aids and Technologies are «high» which includes «shortage of raw materials and educational equipment in schools, and a lack of financial capabilities». Trends of geography teachers to Teaching Aids and Technologies use, in general, were positive.Based on the result, a set of proposals and recommendations have

Been presented .

Kywords: Teaching Aids and Technologies, Teaching, Geography

بنەماو سودەکانی پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی لەلایەن دادگای تاوانکاری نێودەوڵەتییەوە

ئاوارە حسێن ئەحمەد[1]، زانا ڕەفیق سەعید[2]
[1]بەشی یاسا، کۆلێژی یاسا و کارگێڕی، زانکۆی هەڵەبجە، شاری هەڵەبجە، هەرێمی کوردستان، عێراق
[2] بەشی یاسا، کۆلێژی یاسا، زانکۆی جیهان، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: Awara.ahmad@uoh.edu.iq

پوختە

دادگای تاوانکاری نێودەوڵەتی (لێرەوە دادگا) دەزگایەکی دادوەریی هەمیشەییە و دەسەڵاتی دادوەریی هەیە بۆ دادگایکردنی کەسانی سروشتی کە بەرپرسن لە ئەو تاوانە مەترسیدارانەی کە پەیوەندییان بە هەموو کۆمەڵگای نێودەوڵەتییەوە هەیە، و لە پەیڕەوە بنەڕەتییەکەی دادگادا هاتووە (لێرەوە پەیڕەوی بنەڕەتی)، ئەو تاوانانەش بریتین لە جینۆساید، تاوانەکانی دژ بە مرۆڤایەتی، تاوانەکانی جەنگ و تاوانی دوژمنکاریی. پەیڕەوی بنەڕەتی جەخت لەوە دەکاتەوە کە دادگا دەبێت تەواوکاریی دەسەڵاتە دادوەرییە تاوانکارییە نیشتیمانییەکان بێت، دادگا دەیەوێت تەواوکاریی سیستەمە دادوەرییە نیشتیمانییەکان بێت نەک شوێنگرەوەیان، لەم ڕوانگەیەوە بەبیری دەهێنێتەوە کە ئەرکی هەموو دەوڵەتێکە کە هەستێت بە پەیڕەوکردنی دەسەڵاتە داوەرییە تاوانکارییەکەی بەسەر ئەوانەی کە بەرپرسن لە ئەنجامدانی تاوانە نێودەوڵەتییەکاندا. تەواوکاریی بە مانای داخستن و پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە دێت کە لە ئەرکی دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانە نێودەوڵەتییەکاندا هەیە. پرەنسیپی تەواوکاریی تەنها کاتێک ڕێگا بە دادگا دەدات بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنی تاوان و تۆمەتباران، کە دەوڵەتی پەیوەندیدار ئارەزووی نەبێت یان توانای نەبێت لیکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینە ئەنجامبدات. گرنگترین و سەرەکیترین سود و پاساوەکانی پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی جەختکردنەوەیە لەوەی کەو ئەو تاوانە مەترسیدارانەی کە پەیوەندیدارن بە هەموو کۆمەڵگای نێودەوڵەتییەوە بەبێ سزا تێنەپەڕن. پێواژووی دادگایکردن لەسەر ئاستی نیشتیمانیی بەگشتی سودی زیاترە وەک لەوەی لەبەردەم دادگادا بەڕێووەبچێت، چونکە دەبێتەهۆی ئاسان دەستڕاگەشتن بە بەڵگەکان و گەواهیدەرەکان و هەروەها بەشداریکردنی قوربانیان و گەواهیدەرەکانیش لە قۆناغی دادگایکردن گرفتی کەمترە بە بەراورد بە دادگا، هەروەها پرەنسیپی تەواوکاری سەروەریی نیشتیمانی دەپارێزێت و لە هەمانکاتدا ئەرکی دەوڵەتان زیاتر دەکات.

کلیلی وشەکان: پرەنسیپی تەواوکاریی، دادگای تاوانکاری نێودەوڵەتی، دەسەڵاتی دادوەریی نیشتیمانیی، دادپەروەریی تاوانکاریی نیشتیمانی.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١٢/١٧ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/٢/١١ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Awara.ahmad@uoh.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢١ م. ی. ئاوارەحسێن ئەحمەد،پ.ی.د.زانا ڕەفیق سەعید، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

ملخص

المحكمة الجنائية الدولية مؤسسة قضائية دائمية و لها إختصاص قضائي لمحاكمة الأشخاص الطبيعية المسؤولة عن الجرائم الخطيرة المتعلقة بالمجتمع الدولي عموماً والتي هي موجودة في نظامها الأساسي المتمثلة بجريمة الإبادة الجماعية (جينوسايد)، جرائم ضد الإنسانية، جرائم الحرب، و جريمة العدوان. إن النظام الأساسي يتأكد على أن للمحكمة إختصاص تكاملي للسلطات القضائية الجنائية الوطنية و ليست بديلة عنها، من هذا المنطلق نذكر بأن هناك واجب لكل دولة للقيام بفرض سلطاتها القضائية على المسؤولين عن إرتكاب الجرائم الدولية. التكامل يعني إغلاق و ملء الثغرة الموجودة في وظيفة محاكمة المتهمين بالجرائم الدولية، و إن مبدأ التكامل يعطي الصلاحية للتحقيق في الجرائم و محاكمة المتهمين في حالة واحدة فقط, و هي حالة عندما كان الدولة المعنية ليست لديها رغبة أو قدرة للقيام بالتحقيق و المحاكمة الحقيقية. و إن من أهم مميزات و مبررات إتباع المبدأ التكامل هي التأكيد بأن الجرائم الخطيرة المتعلقة بالمجتمع الدولي عموماً يجب أن لا تمر بدون عقوبة، و إن مرحلة و كيفية المحاكمة على الصعيد الوطني بصورة عامة لها مميزات أكثر من إجراء محاكمة أمام محكمة دولية لأنه يؤدي إلى سهولة الوصول بالدلائل و الشواهد، إضافةً إلى سهولة مشاركة الضحايا و الشواهد في مرحلة المحاكمة مقارنةً بالمحكمة الجنائية الدولية، و إن المبدأ المذكور يحمي في نفس الوقت السيادة الوطنية.

Abstract

International criminal court (ICC) It shall be a permanent institution and shall have the power to exercise its jurisdiction over natural persons for the most serious crimes of international concern, as referred to in its Statute (ICC statute), such as Genocide, crimes against humanity, war crimes and crime of aggression. ICC statute emphasizing that the ICC shall be complementary to national criminal jurisdictions, ICC wants to complement national judicial system not replace them, in this sense it recalling that it is the duty of every State to exercise its criminal jurisdiction over those responsible for international crimes. Complementarity is meant to close gaps in the task of prosecuting perpetrators of international crimes. The principle of complementarity only allows the court to investigate and prosecute crimes and perpetrators, where the concerned state is unwilling or unable genuinely to carry out the investigation or prosecution. The important and main advantages and rationales behind the principle of complementarity are affirming that the most serious crimes of concern to the international community as a whole must not go unpunished. Prosecutions at the domestic level are generally preferred to perform before the ICC because as it generally favours a better access to evidence and testimony and tends to favour the participation to the trial of victims and witnesses and complementarity protects national sovereignty and at the same time promotes state action.

پێشەکی

دادگای تاوانکاری نێودەوڵەتی وەک یەکەمین دادگای تاوانکاری نێودەوڵەتی هەمیشەیی سەربەخۆ لە ساڵی ١٩٩٨دا دامەزراوە و لە ساڵی ٢٠٠٢ وە ڕۆشتوەتە بواری جێبەجێکردنەوە، بە مانایەکی تر کارەکانی دەستپێکردووە. دادگا بە پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی بە تەواوەتی دانینانەوە بە سیستەمی دادوەریی تاوانکاریی نیشتیمانیدا و ڕێگای داوە دادگا تاوانکارییە نیشتیمانییەکان وەک دەسەڵاتی دادوەریی یەکەم و پێشینە هەستن بە لێکۆڵینەوەی تاوانەکانی لیستی دادگا و دادگایکردنی تۆمەتباران. گەر هاتوو دادگای تاوانکاری نیشتیمانی بە ئەرکەکەی هەڵنەستا بە گرتنەبەری لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینە ئەوا دادگا دەسەڵاتی دادوەریی وەردەگرێت و پێواژووی دادبینییەکە تەواودەکات، ئەم ڕێگا و دەسەڵاتپێدانەش سەرەڕای ئەوەی کە هاندانێکە بۆ دەسەڵاتە دادوەرییە نیشتیمانییەکان بە هەستان بە ئەرکی لێکۆڵینەوە و دادگایکردن، گرنگترین بنەماشە بۆ گەشەپێدانی دادپەروەریی تاوانکاریی نیشتیمانیی و ڕێزگرتن لە سەروەریی نیشتیمانی لە جێبەجێکردنی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکاریدا. دەوڵەتانی خاوەن سەروەریی بەرپرسیارێتی لە ئەستۆدەگرن بۆ سەرکوتکردنی پێشێلکردنی یاسای تاوانکاریی و پێشێلکارییە مەترسیدارەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، پێشینەیی دەسەڵاتی دادوەریيان تایبەتمەندییەکی بنەڕەتی سەروەرییە.

گەر پرەنسیپی تەواوکاریی دادگا بەوە بناسێنین کە بریتییە لە دابەشکردنی دەسەڵاتی دادوەریی لەنێوان دادگا و دادگا نیشتیمانییەکاندا، ئەوا لەگەڵ دابەشکردنی دەسەڵاتە دادوەرییەکاندا دەسەڵاتی دادوەریی پێشینە و باڵایی بۆ دادگا نیشتیمانییەکانە. جێگیرکردنی پرنسیپی تەواوکاریی لە پەیڕەوی بنەڕەتیدا یەکێکە لە دەستکەوتەکانی دادگا کە لە دادگاکانی تردا بوونی نەبووە. دادگا بە جێگیرکردن و پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی خۆی وەک دادگایی دواین پەناگە ناساندووە، دواین دادگایە کە پەنای بۆ دەبرێت، بەم پرەنسیپەش دەرفەتی یاسایی پێشینەی داوە بە دادگا نیشتیمانییەکان وەک یەکەم دادگا کە هەستن بە پێواژووەکانی دادبینی. چونکە ئەم دادگا دادگایەکی تاوانکاری نێودەوڵەتییە و تایبەتمەندی بەردەوامیی و هەمیشەیی هەیە، نەک کاتی بێت، بۆ هەموو جیهان و مرۆڤایەتییە نەک دەوڵەتێک یان کیشوەرێکی دیاریکراو.

ئامانجی توێژینەوەکە

گرنگترین ئەو ئامانجەی کە ئەم توێژینەوەیە دەیەوێت بەدەستیبهێنێت، بریتیە لەم خاڵانەی خوارەوە:

١- ڕونکردنەوەو تێگەیشتن لە پرەنسیپی تەواوکاریی دادگا، بنەمایی یاسایی پرەنسیپەکە و پوختەی یاسایی پرەنسیپەکە.

٢- شیکردنەوەی پێشەکی پەیڕەوی بنەڕەتی و ئەو برگەو ماددانەی پەیڕەوی بنەڕەتی دادگا کە تایبەتن بە پرەنسیپی تەواوکاریی.

٣- خستنەڕووی سود و پاساوەکانی پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی لەلایەن دادگاوە.

پرسیاری توێژینەوەکە

گرنگترین ئەو پرسیارانەی کە ئەم توێژینەوەیە دەیەوێت وەڵامی گونجاویان بداتەوە بریتییە لەم پرسیارانەی خوارەوە:

١- پرەنسیپی تەواوکاریی چییە؟ لە چییەوە سەرچاوە و بنەمای گرتووە؟ بۆچی دادگا ئەم پرەنسیپەی جێگیرکردووە و پەیڕەوی دەکات؟

٢- پرەنسیپی تەواوکاریی دادگای کردووە بە دادگای دواین پەناگە، لە چی کاتێکدا دادگا دەسەڵاتی دادوەریی پێشینە وەردەگرێت و پێواژووەکانی دادوەریی نیشتیمانی تەواو دەکات؟

٣- سودەکان و پاساوەکانی پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی چییە؟

٤- پرەنسیپی تەواوکاریی چی ڕاژەیەکی کردووە بە پرسی دادپەروەریی تاوانکاریی لەسەر هەردوو ئاستی نێودەوڵەتی و نیشتیمانی؟

گریمانەی توێژینەوەکە

سەبارەت بە گریمانەی توێژینەوەکە، لەم توێژینەوەیەدا دەتوانین ئەوە بسەلمێنین کە ئەگەر پرەنسیپی تەواوکاریی پێناسەیەکی تایبەت، دیاریکراو ڕوونی بۆ بکرێت و کاتێکی دیاریکراو لە پەیڕەوی بنەڕەتیدا بۆ دەسەڵاتی دادوەریی نیشتیمانی جێگیربکرێت سەبارەت بە ئارەزوو نەبوون یان توانا نەبوون بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینە، ئەوا دادگا باشتر لە ئێستا دەتوانێت کارەکانی بە ئەنجام بگەیەنێت و گەشە بە پرسی دادپەروەریی تاوانکاریی بدات.

میتۆدی توێژینەوەکە

لە نوسینی ئەم توێژینەوەیەدا بەشێوازێکی سەرەکی یەک میتۆدی زانستیمان بەکارهێناوە، ئەویش بریتییە لە میتۆدی شیکاری یاسایی، بۆ شیکردنەوەی برگەکانی تایبەت بە پرەنسیپی تەواوکاریی لە پێشەکی پەیڕەوی بنەڕەتی، ئەو برگەو ماددانەی پەیڕەوی بنەڕەتی دادگا کە بۆ پرەنسیپی تەواوکاریی تەرخانکراون، هەروەها هەر ڕێککەوتننامە و پەیڕەوی بنەڕەتی هەر دادگایەکی تر و بڕیارەکانی دادگا کە ئاماژەی بە پرەنسیپی تەواوکاریی کردووە.

پلانی توێژینەوە

بۆ بەدیهێنانی ئامانجی توێژینەوەکەمان بە باشمان زانیوە کە بابەتی توێژینەوەکەمان بەشێوازێکی پلەبەندی دابەش بکەین بۆ سەر دوو تەوەری سەرەکی، لە تەوەری یەکەمدا لەبارەی پرەنسیپی تەواوکاریی، بنەمای یاسایی پرەنسیپەکە و پوختەی پرەنسیپی تەواوکارییەوە دەکۆڵینەوە. وە لە تەوەری دووەمیشدا شیکردنەوەیەک دەکەین بۆ ئەو پاساوانەی کە وایکردووە دادگا پەیڕەوی پرەنسیپی تەواوکاریی بکات، هەروەها ئەو سودە یاساییانەی کە لە پەیڕەوکردنی پرەنسیپەکەوە بەدەستیدەهێنین. پاشان توێژینەوەکە بە ئامانج و پێشنیاری پێویست کۆتایی پێدەهێنین.

تەوەری یەکەم: پرەنسیپی تەواوکاریی دادگای تاوانکاری نێودەوڵەتی

لەم تەوەرەدا لەبارەی پرەنسیپی تەواوکاری دادگای تاوانکاری نێودەوڵەتی دەکۆڵینەوە، و دابەشی دەکەین بۆ سەر دوو لق، لە لقی یەکەمیاندا مەبەست لە پرەنسیپی تەواوکاریی و بنەمای یاسایی پرەنسیپەکە دەخەینەڕوو، و لە لقی دووەمیشدا پوختەی پرەنسیپی تەواوکاریی دەخەینەڕوو.

لقی یەکەم: مەبەست لە پرەنسیپی تەواوکاریی و بنەمای یاسایی پرەنسیپەکە

یەکەم: مەبەست لە پرەنسیپی تەواوکاریی

تەواوکاریی بریتییە لەو دۆخەی کە دوو یان زیاتر لە شتێک گەشەدەدەن یان جەخت دەکەنەوە لە جۆرێتی و تەواوکردنی یەکتری. لە هەقیقەتدا تەواوکاریی بریتییە لە چارەسەرکردنی هەر کەموکورییەک کە لە ئەرکی دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانە نێودەوڵەتییەکاندا هەبێت، هەرچەندە، زۆر زیاترە لە تەنها لابردنی کەموکورتییەکانی دەسەڵاتی دادوەریی، بەگوێرەی پەیڕەوی بنەڕەتی پرەنسیپی تەواوکاری مافی پێشینەیی دەبەخشێت بە دادگا نیشتیمانییەکان بۆ جێبەجێکردنی دەسەڵاتە دادوەرییەکانیان بەسەر تاوانە نێودەوڵەتییەکاندا. ئەو پێشینەییەی کە دراوە بە دەسەڵاتە نیشتیمانییەکان لە ڕاستینەی یاسای تاوانکاریی نێودەوڵەتی هاوچەرخەوە سەرچاوەی گرتووە، کە دەوڵەتان ئەرکیان لە ئەستۆیە بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنی تاوانە نێودەوڵەتییەکان. تەنها کاتێک شکست دەهێنن لە جێبەجێکردنی ئەو ئەرکە ئەوا دادگا هەنگاوی چارەسەریی کەموکورتییەکان دەگرێتەبەر(Lomedemhe, 2017, 21, 22).

پەیڕەوی بنەڕەتی پێناسەیەکی دیاریکراو، و تایبەتی بۆ پرەنسیپی تەواوکاریی نەکردووە، بەڵام جەختی لەسەر ئەوە کردووەتەوە کە ئەم دادگایە دەبێت تەواکاری دەسەڵاتە دادوەرییە تاوانکارییە نیشتیمانییەکان بێت. چەمکی تەواوکاریی دەتوانرێت پەسنبکرێت وەک تایبەتمەندییە پێوەرییەکانی پەسنکردنی تەواوکاریی پەیوەندی نێوان دادگا و دادگا تاوانکارییە نیشتیمانییەکان، وە دەتوانین پرەنسیپی تەواوکاریی بەوە پێناسە بکەین ‹›کە پرەنسیپێکی فەرمانییە ئامانجی بەخشینی دەسەڵاتی دادوەرییە بە دەسەڵاتە لاوەکییەکان کاتێک کە دەسەڵاتی سەرەکی نەیەوێت دەسەڵاتی دادوەریی خۆی وەک دەسەڵاتی پێشینە پەیرەوبکات››(Owuor, ٢٠١٧, ٦٣). پرەنسیپی تەواوکاریی کارەکانی دادگا بەڕێوەدەبات. ئەمەش بە مانای ئەوەدێت کە دەسەڵاتی پێشینە جیهێڵراوە بۆ سیستەمە نیشتیمانییەکان، دەسەڵاتی پێشینەی دادگا نیشتیمانییەکان بەگوێرەی پرەنسیپی تەواوکاریی بەمانای ئەوە نایەت کە دادگا نیشتیمانییەکان ملکەچی دادگابن، لەبەرئەوەی کە دادگا سەرپشکە لە بڕیاردان کە دەسەڵاتە دادوەرییەکانی پەیڕەودەکات یاخود نا(Ibid). پرەنسیپی تەواوکاریی یەکێکە لە تایبەتمەندییە هەرە بنەڕەتییەکانی دەسەڵاتی دادوەریی دادگا، پرەنسیپەکە تەنها کاتێک ڕێگەدەدات بە دادگا هەستێت بە دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانە نێودەوڵەتییەکان گەر دادگای نیشتیمانی ئارەزوی نەبێت یان توانای نەبێت (ICC statute, ١٩٩٨, ١٧)دەتوانین بڵێن کە پرەنسیپی تەواوکاریی بەشی هەرە گرنگی پەیرەوی بنەڕەتی ڕۆمایە. کاتێک کە دەسەڵاتی دادوەریی وەک دەسەڵاتێکی هاریکار دەچەسپێنێت، بەوەش مۆدێلە نێودەوڵەتییەکانی پێشووی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکاریی جێهێشتووە، لە جەختکردنەوە بە پەسەندکردنی پەیڕەوکردنی دەسەڵاتی دادوەریی نیشتیمانی بەسەر تاوانە نێودەوڵەتییەکاندا(Rastan, ٢٠٠٦, ١٣٩). ئەمەش بە مانای ئەوەدێت کە دادگا نیشتیمانییەکان بەرپرسیارێتی پێشینەی خۆیان دەپارێزن لە هەستان بە لێکۆڵینەوەکردن لەو تاوانە نێودەوڵەتییانەی کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگان (تاوانەکانی جینۆساید، دژ بە مرۆڤایەتی، جەنگ و دوژمنکاریی ئەو تاوانانەن کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگادان) و دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانەکان، تاوەکو پێواژووی دادبینیەکە بە خێرایی، دادپەروەرانە و ڕاستەقینە بەڕێوەبچێت ئەوا مافی دادگاییکردن هەر لای دادگا نیشتیمانییەکان دەمێنێتەوە و دادگا دەسەڵاتی دادوەریی ئەوەی نییە لێکۆڵینەوە لە هیچ تاوان و تۆمەتبارێکی دەوڵەتانی ئەندام بکات.

لە ڕەهەندێکی جیاوازەوە پرەنسیپی تەواوکاریی وا لێکدەدرێتەوە کە بەرهەمی چارەسەرییەکە لەنێوان دەسەڵاتی دادوەریی جیهانی و پاراستنی سەروەریی دەوڵەتان. پرەنسیپی دەسەڵاتی دادوەریی جیهانی بە مانای ئەوەدێت کە دادگای نیشتیمانی دەسەڵاتی دادوەریی هەیە بۆ دادگایکردنی هەر تۆمەتبارێک کە تاوانە مەترسیدارەکانی دژی یاسای نێودەوڵەتی ئەنجامدابێت، بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەوەی لە چی شوێنێک تاوانەکە ئەنجامدراوە، ئەو بیرۆکەیەش لەسەر ئەو بنەمایەی کە ئەو تاوانانە زیاندەدەن لە کۆمەڵگای نێودەوڵەتی. ئەو بیرۆکەیەش وا دەردەکەوێت کە زیادەڕەویکردنێکە لە مافە بۆماوەییەکانی سەروەریی دەوڵەت بۆ ئەو هەرێمەی کە تاوانەکەی تێدا ئەنجامدراوە(Owuor, ٢٠١٧, ٦٥) .

پرەنسیپی تەواوکاریی هەموو ئەو چالاکی و کردارانە دەگرێتەوە کە دەبێتەهۆی توانابەخشین و بەهێزکردنی دەسەڵاتی دادوەریی نیشتیمانی لە پرسی دادگایکردن و لێکۆڵینەوەی تاوانەکانی لیستی پەیڕەوی بنەڕەتی(Hunter, ٢٠١٤, ٢٥). دادگا نیشتیمانییەکان دەتوانن داوای هاوکاریی لە دادگا بکەن کاتێک کە دەیانەوێت دەستبکەن بە لێکۆڵینەوە و دادگایکردن سەبارەت بەو تاوانانەی کە دەچنە چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگاوە هەروەها ئەو تاوانە مەترسیدارانەی تریش کە ڕەهەندێکی نێودەوڵەتییان هەیە بەگوێرەی یاسای ئەو دەوڵەتەی کە داوای هاوکارییەکەی کردووە ICC statute, ١٩٩٨, ٩٣)). ئەمەش ئەوەی لێدەخوێندرێتەوە کە دادگا نیشتیمانییەکان دەسەڵاتی دادوەریان هەیە بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنی ئەو تاوان و تۆمەتبارانەی کە هەریەک لەو تاوانانەی چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگایان ئەنجامدابێت و هەروەها دەسەڵاتی دادوەریان هەیە بۆ دادگایکردنی تۆمەتبارانی ئەو تاوانانەی کە تەنانەت لە لیستی تاوانەکانی دادگادا نین بەڵام بەگوێرەی یاسای دەوڵەتەکە تاوانن و تاوانەکەش ڕەهەندێکی نێودەوڵەتی هەیەو لە تاوانە مەترسیدارەکانن.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دووەم: بنەما و چوارچێوەی یاسایی پرەنسیپی تەواوکاریی دادگا

بنەما و چوارچێوەی یاسایی پرەنسیپی تەواوکاریی دادگا سەرچاوەی گرتووە لە برگەی دەیەمی پێشەکی پەیرەوی بنەڕەتی و ماددەکانی ١، ١٧، ١٨، ١٩ و ٥٣ی پەیرەوی بنەڕەتی.

دادگا لە پێشەکی پەیرەوە بنەڕەتییەکەیدا جەختی لەسەر ئەوە کردووەتەوە کە دادگا تەواوکاریی دەسەڵاتە دادوەرییە تاوانکارییە نیشتیمانییەکانە(ICC statute preamble, 1998, 10) . دادگا دەیەوێت ببێت بە تەواوکەری دادگا نیشتیمانییەکان نەک شوێنگرەوەیان، هەربۆیە جەخت دەکاتەوە کە ئەرکی هەموو دەوڵەتێکە کە هەستێت بە پەیڕەوکردنی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکاریی لەسەر ئەوانەی بەرپرسن لە تاوانە نێودەوڵەتییەکان(Ibid, ٦). وە هەروەها ماددەی یەکەمی پەیرەوی بنەڕەتی بۆ ئەو پرەنسیپە تەرخانکراوە و دانیناوە بەوەی کە دادگا دامەزراوە وەک دامەزراوەیەکی هەمیشەیی و دەسەڵاتی هەیە کە هەستێت بە پەیرەوکردنی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی بەسەر ئەوکەسانەی کە بەرپرسن لە مەترسیدارترین ئەو تاوانانەی کە پەیوەستن بە جیهانەوە و لە پەیرەوی بنەڕەتیدا هاتوون، وە پێویستە دادگاکە تەواوکاریی دەسەڵاتە دادوەرییە تاوانکارییە نیشتیمانییەکان بێت(ICC statute, 1998, 1). کەواتە دەتوانین بڵێین چوارچێوەی یاسایی دەسەڵاتی دادوەریی دادگا نیشتیمانییەکان بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانە نێودەوڵەتییەکان لەناو دەوڵەتەکانیاندا وەک دەسەڵاتی دادوەریی پێشینە و پێش دادگا لە پەیرەوی بنەڕەتییەوە سەرچاوەدەگرێت و دادگا دەسەڵاتی دادوەریی پێشینە و باڵایی نییە بەسەر دادگا نیشتیمانییەکاندا مەگەر ئەوەی کە لە خالی ئەلیف برگیە یەکەمی ماددەی ١٧ی پەیرەوی بنەڕەتید ئاماژەی بۆ کردووە دادگا نیشتیمانییەکان ئارەزوویان نەبێت یان توانایان نەبێت کە هەستن بە لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینە(Ibid, 17).

وە ماددەی ١٨ی پەیرەوی بنەڕەتی پرەنسیپی تەواوکاری بەهێز دەکات کاتێک ئاماژەی بە سیستەمی ئاگادرکردنەوەی دەوڵەتان کردووە لە نیەتی داواکاری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە. ئەمەش مۆڵەت دەداتە دەوڵەتان کە دەسەڵاتی دادوەریان هەیە بۆ ئەوەی جەخت بکەنەوە لەو مافەی کە هەیانە بۆ لێکۆڵینەوە یان دادگایکردن لەسەر ئاستی دادگا نیشتیمانییەکانیان.

وە زیاد لەوانەش دەتوانین بڵێین کە ماددەی ٢٠ی پەیرەوی بنەڕەتیش پەیوەندییەکی نزیکی بە پرەنسیپی تەواوکارییەوە هەیە بە ڕێگریکردن لە دادگا لەوەی کە جەخت لە دەسەڵاتە دادوەرییەکانی بکاتەوە کاتێک سیستەمە یاساییە نیشتیمانییە تایبەتمەندەکان لە پێشتردا دەسەڵاتە دادوەرییەکانیان بەکارهێناوە و تۆمەتبارەکەیان دادگایکردووە. بەدەر لەو پێواژووە دادوەرییە ساختانە کە تۆمەتبار دەپارێزێت لە دادپەروەریی(Ibid, 20). بە بۆچونی ئێمە پرەنسیپی تەواوکاریی بنیادنراوە نەک تەنها لەسەر باڵایی و پێشینەیی دەسەڵاتی دادوەریی نیشتیمانی، بەڵکو لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە دادگا نیشتیمانییەکان باشترین بۆ دەستڕاگەیشتن بە بەڵگە، گەواهیدەرەکان و هەروەها کەمی خەرجییەکانی لێکۆڵینەوە و ئامرازەکانی تری دادبینی بە بەراورد بە دادگا. هەربۆیە لە ڕوانگەیەکی ترەوە دەتوانین پرەنسیپی تەواکاریی بەوە پەسنبکەین کە دابەشکردنی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکارییە لەنێوان دادگا و دادگا نیشتیمانییەکاندا کە دادگا نیشتیمانییەکان مافی پێشینەیان هەیە.

بەگوێرەی ماددەی ٢١ برگەی سێیەمی پەیرەوی بنەڕەتی، ئەو پرەنسیپە گشتییانەی یاسا کە لەلایەن دادگا و سیستەمی یاسایی و یاسای نیشتیمانییەوە سەرچاوەی گرتووە، دادگا بەیەکێک لە سەرچاوەکانی خۆی دەزانێت(Ibid, 21). ئەمەش گرنگترین بنەمای دانپێدانانە بە گەشەپێدانی دادپەروەریی تاوانکاری نیشتیمانیی بە کردنەوەی دەرگای یاسایی بۆ سیستەمی دادوەریی نیشتیمانی کە بە ئەرکی ڕاستەقینەی لێکۆڵینەوە و دادگایکردنی خۆیان هەستن و بڕیارەکانیشیان نەک کارپێکراودەبن بەڵکو سەرچاوەشن. هەربۆیە پرەنسیپی تەواوکاریی، دادگای کردووە بە دادگای دواین پەناگە، دواین سیستەمی دادوەریی کە پەنای بۆ ببرێت، ئەمەش بە مانای ئەوە دێت کە دادگا هەر کەیسێک ڕەتدەکاتەوە کە لەلایەن داواکاری گشتییەوە دەخرێتە بەردەمی ئەگەر هاتوو دادگای نیشتیمانی دەستیکردبوو بە لێکۆڵینەوە یان دادگایکردن

تێیدا، یان تۆمەتبارێک پێشتر دادگایی کرابوو(Rastan, 2006, 164). ئەوا لەم کاتەدا دادگا ناتوانێت لەو تاوانەدا لێکۆڵینەوە بکات تا دەرچوونی بڕیاری کۆتایی دادگای نیشتیمانی و هەروەها ناتوانێت دادگایی ئەو تۆمەتبارە بکاتەوە کە پێشتر دادگایی کراوە، مەگەر ئەوەی کە لێکۆڵینەوەکردن لە تاوانەکەو دادگایکردنی تۆمەتبارەکە ڕاستەقینە نەبوبێت. گەر بۆ دادگا دەرکەوت کە پرۆسەی دادبینییەکە ڕاستەقینە نەبووە ئەوا ئیتر لەو حاڵەتەدا دەسەڵاتی دادوەریی دادگا نیشتیمانییەکان کۆتایی دێت و دەسەڵاتی دادوەریی دادگا وەک دواین پەناگە دەستپێدەکات.

لقی دووەم: پوختەی پرەنسیپی تەواوکاریی دادگا

شیکردنەوەیەکی یاسایی پرەنسیپی تەواوکاریی پێویستە بۆ ئەوەی لە بنەماکانی کارکردنی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگا تێبگەین. لەم لقەدا دەمانەوێت شیکاریی پێکهاتە بنەڕەتییەکانی پرەنسیپی تەواوکاریی بکەین. ئەم شیکارییە دەبێتەهۆی ڕونکردنەوەی پەیوەندی نێوان دادگا و سیستەمە دادوەرییە نیشتیمانییەکان و هاوکارمان دەبێت بۆ تێگەیشتن لە کاریگەری دادگا لەسەر سیستەمە دادوەرییە نیشتیمانییەکان و لێکۆڵینەوەکردن و دادگایکردنی تاوان و تۆمەتبارە نێودەوڵەتییەکان لەسەر ئاستی یاسای نیشتیمانی.

پرەنسیپی تەواوکاری لە دانوستاندنە سەرەتاییەکانی پێکهێنانی دادگادا سەریهەڵدا و ڕاژەیکرد بە هەستیاریی هاوسەنگی نێوان پێشبڕکێی بەرژەوەندییەکانی سەروەریی دەوڵەت، سەربەخۆیی دادوەریی و بەرپرسیارێتی بۆ پێشێلکارییە گەورەکانی مافەکانی مرۆڤ و یاسای مرۆیی. وە لە ماوەی کۆنفرانسی ڕۆما، ئەم کێشەیە هەستیارییەکی سیاسی و ئاڵۆزییەکی یاسایی هەبوو، هەندێ دەوڵەت ئامادە نەبوون بە پەسەندکردنی باڵایی دادگا بەسەر دەسەڵاتە دادوەرییە نیشتیمانییەکانیاندا. پەیڕەوی بنەڕەتی دانیناوە بە بەرپرسیارێتی سەرەتایی و پێشینەی دەوڵەتان بۆ لێکۆڵینەوەی تاوانە نێودەوڵەتییەکان؛ دادگا تەنها کاتێک دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دەستپێدەکات کە سیستەمی یاسایی نیشتیمانی شکست بهێنێت وەکو ئارەزوو نەبون و توانا نەبوون لە بەڕێوەچوونی پێواژوویەکی دادوەریی ڕاستەقینە(Jurdi, ٢٠١٦, ٣٣). دەسەڵاتی دادوەریی دادگا کە لەسەر پرەنسیپی تەواوکاریی بنیادنراوە ڕێگە بە دەوڵەتان دەدات کە دەسەڵاتی دادوەرییان وەکو دەسەڵاتی پێشینە بپارێزن و تۆمەتباران لەسەر ئاستی ناوخۆیی لێکۆڵینەوەیان لەگەڵدا بکرێت بۆ تاوانەکانیان و توانا و ئارەزویان بەکاربهێنن بۆ دادگایکردنی تۆمەتباران(Bellelli, 2016, 241).

‹‹ئەرکی هەموو دەوڵەتێکە کە هەستێت بە پەیڕەوکردنی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکاریی خۆی لەسەر ئەوانەی کە بەرپرسیارێتی تاوانە نێودەوڵەتییەکانیان لە ئەستۆیە››(ICC statute preamble, 1998, 6). ئەمە پرەنسیپێکی یاسایی نێودەوڵەتییە کە لە پێشەکی ڕێسای بنەڕەتی دادگادا ڕەنگیداوەتەوە، کاتێک دەوڵەتان شکست دەهێنن لە جێبەجێکردنی ئەو ئەرکە ئەوا دادگا هەڵدەستێت بە دەستپێکردنی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی بۆ دڵنیایدان کە نابێت هیچ بۆشاییەک هەبێت بۆ پاڕێزبەندی. بەڵام گەر دەوڵەتی پەیوەندیدار بە نیازپاکییەوە هەستابوو بە پێواژووەکانی لێکۆڵینەوە و دادگایکردن ئەوا دادگا پێواژووەکانی دادوەریی دەستپێناکات.

ماددەی ١٧ ی پەیڕەوی بنەڕەتی یەکێکە لەو ماددانەی کە تەرخانکراوە بۆ پرەنسیپی تەواوکاریی و مافی وەرگرتنی کەیسەکان لەلایەن دادگاوە کە پایەی سەرەکی پەیڕەوی بنەڕەتییە، لێرەدا هەوڵدەدەین لەسەر ئەوە بوەستین کە چی کاتێک دادگای نیشتیمانی دەسەڵاتی دادوەریی لەسەر تاوانەکان هەیەو چی کاتێک دادگا دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دەستپێدەکات و کارەکانی دادگای نیشتیمانی تەواو دەکات.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

یەکەم: بڕگەی یەکەمی ماددەی ١٧ی پەیڕەوی بنەڕەتی، وەرنەگرتن

بڕگەی یەکەمی ماددەی ١٧ی پەیڕەوی بنەڕەتی ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە بەگوێرەی بڕگەی دەیەمی پێشەکی پەیڕەوی بنەڕەتی و ماددەی یەک، کە بۆ پرەنسیپی تەواوکاریی تەرخانکراون لەم حاڵەتانەدا دادگا بڕیاردەدات کە مافی وەرگرتن یان بینینی کەیسەکانی نییە، ئەوانیش بریتین لە:

(١) کەیسەکە لێکۆڵینەوە یان دادگایی تێدا کراوە لەلایەن ئەو دەوڵەتەی کە دەسەڵاتی دادوەریی بەسەریدا هەیە، مەگەر ئەوەی کە دەوڵەتەکە ئارەزوی نەبێت یان توانای نەبێت لە هەستانی بە لێکۆڵینەوە یان دادگایکردنێکی ڕاستەقینە؛

(٢) کەیسەکە لێکۆڵینەوەی تێداکراوە لەلایەن ئەو دەوڵەتەی کە دەسەڵاتی دادوەریی بەسەریدا هەیە و دەوڵەتەکە بڕیاریداوە کە کەسی پەیوەندیدار دادگایی نەکات، مەگەر ئەوەی بڕیارەکە لە ئەنجامی ئارەزوونەبوون یان توانانەبوونی دەوڵەتەکەبێت بۆ دادگایردنێکی ڕاستەقینە؛

(٣) کەسە پەیوەندیدارەکە پێشتر دادگایی کراوە بۆ ئەو کردارەی کە پێی تۆمەتبارکرابوو، وە دادگایکردنی لەلایەن دادگاوە ڕێگەپێدراو نییە بەگوێرەی ماددەی ٢٠ بڕگەی ٣؛

(٤) کەیسەکە بایەخی تەواوی نییە بۆ ئەوەی پاساوێک بداتە دادگا بۆ گرتنەبەری ڕێکاری دادوەریی(ICC statute, ١٩٩٨, ١٧).

کەواتە ئەگەر هاتوو یەکێک لەم حاڵەتانە هەبوو ئەوا دادگا ماف وەرناگرێت بۆ گرتنەبەری ڕێکاری دادوەریی سەبارەت بەو تاوانانەی کە ئەنجامدراون. حاڵەتی یەکەم ڕونە گەر کەیسەکە پێواژووەکانی لێکۆڵینەوە و دادگاییکردنی تێدا کۆتاییهات ئەوا جارێکی تر لەبەردەم دادگادا ئەو کەیسە لێکۆڵینەوە و دادگایی تێداناکرێتەوە. حاڵەتی دووەم دادگای دەوڵەتەکە لێکۆڵینەوەی لە کەیسەکەدا کردووە بەڵام دادگایی تێدا ئەنجامنادات لێرەدا پێویستە پشکنین بۆ ئەو بڕیارەبکرێت کە ئایا لە ئەنجامی ئەوەوە نەبووە کە دەوڵەتەکە ئارەزووی نەبووە یان توانای نەبووە بۆ بەڕێوەچونی پێواژوویەکی دادوەریی ڕاستەقینە. هەموو بڕیارێک کە لە دادگاکانی دەوڵەت دەردەچێت نابێتەهۆی ئەوەی کە بڕیاری دادگاییکردن نەدات، مەگەر تەنها بڕیارە کۆتاییەکانی داخستنی لێکۆڵینەوە و قەدەغەکردنی دادگایکردنی تۆمەتبار لەبەردەم هەر دادگایەک کە لەوانەیە ببێتەهۆی ئەوەی کە دادگایی تۆمەتبار نەکرێت(Triffterer and Ambos, ٢٠١٥, ٨٠٦). حاڵەتی سێیەمیش ڕوونە و پرەنسیپێکی جێگیریشە لە یاسای نێودەوڵەتیدا کە تۆمەتبار لەسەر هەمان تاوان تەنها یەک جار دادگایی دەکرێت ئەمەش لە ماددەی ٢٠ی پەیڕەوی بنەڕەتیدا چەسپێنراوە و دادگا ڕێگەی بەخۆی نەداوە کە دادگایی ئەو کەسە بکات کە پێشتر لەلایەن دادگایەکی ترەوە دادگای کراوە لەسەر تاوانەکانی لیستی دادگا، مەگەر ئەوەی کە پێواژووی دادگایکردنەکە بۆ پاراستنی کەسی پەیوەندیدار بوبێت لە بەرپرسیارێتی تاوانکاریی بۆ ئەو تاوانانەی کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگادان؛ یان پێواژووی دادگایکردنەکە سەربەخۆ و بێلایەن نەبوبێت و بەگوێرەی ئەو بنەمایانە نەبێت کە یاسای نێودەوڵەتی دانیپێداناوە و بەشێوازێک بێت کە یەکنەگرێتەوە لەگەڵ مەبەستی ڕاپێچکردنی کەسی پەیوەندیدار بۆ دادپەروەریی(ICC statute, 1998, 20). بنەمای کۆتایی مافی وەرنەگرتنی کەیسەکە لەلایەن دادگاوە ئەوەیە کە کەیسەکە بایەخی تەواوی نییە بۆ دادگا، ئەمەش لەبەرئەوەی دادگا وا لێیڕوانراوە کە دەزگایەکی دادوەریی هەمیشەییە کە بە تەنها سەرۆکایەتی ئەو کەیسانەدەکات کە گەورەترین مەترسییان هەیە و پەیوەندیدارن بە هەموو کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە. چەمکی ‹‹بایەخداریتی›› لە پەیڕەوی بنەڕەتیدا پێناسەی نەکراوە و بواری گونجاوێتی چەمکەکە بابەتێکە بۆ مشتومڕ، بۆ بڕیاردان لەوەی کە کەیسێک بایەخێکی تەواویی هەیە بۆ دەستتێوەردانی دادگا، دوو تایبەتمەندی دەبێت لەبەرچاوبگرین: یەکەم ئەو کردارەی کە بابەتی کەیسەکەیە پێویستە سیستاماتیک یان مەودایەکی فراوانی هەبێت. دووەم ئەوەیە کە کردارەکە بوبێتەهۆی هەژانێکی کۆمەڵایەتی بۆ کۆمەڵگای نێودەوڵەتی(Klamberg, 2017, 213) .

بایەخ نەبوونی تەواوتی کەیسێک بۆ دادگا بۆ ئەوەیە کە بەرپرسیارێتی پێشینە بە دەوڵەتەکە ببەخشێت بۆ سەرکوتکردنی ئەو تاوانانەی کە پەیوەندیدارە بە جیهانەوە و بۆ ئەوەی بارگرانی بۆ دادگا دروستنەبێت بە زۆری پێواژووەکانی دادگایکردنەوە، و دادگا ئەو کەیسانەی کە بایەخێکی کەمیان هەیە جێدەهێڵێت بۆ دادگا نیشتیمانییەکان(Bellelli, 2016, 196). بە بۆچونی ئێمە دەبو ئەم چەمکە جێگیرنەکرایە لە پەیڕەوی بنەڕەتیدا چونکە هەموو تاوانەکانی چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگا تاوانی گەورە و مەترسیدارن و پەیوەندیدارن بە

هەموو کۆمەڵگای نێودەوڵەتییەوە گەر بە ئەندازەیەکی کەمیش ئەنجامدرابێت نەک مەودایەکی فراوان. لەلایەکی ترەوە دادگا نیشتیمانییەکان لەوانەیە زۆرکات ئارەزوونەکەن بەگرتنەبەری ڕێکاری دادوەریی بەرامبەر بەو تاوانانە چونکە لێرەدا لەوە دڵنیان کە دادگا کارەکانیان تەواو ناکات و دەسەڵاتی دادوەریی تەواوکاریی بەکارناهێنێت بەهۆکاری بایەخدارنەبونی تەواوەتی کەیسەکان.

کەواتە لێرەدا گەشتینە ئەوەی کە ئەگەر یەکێک لەو چوار حاڵەتە هەبوو بەگرتنەبەری ڕێکاری دادوەریی لەسەر ئاستی دادگای نیشتیمانی، ئەوا دادگا مافی وەرگرتنی کەیسەکانی نییە، و پرەنسیپی تەواوکاریی بەکارناهێنێت.

دووەم: برگەی دووەمی ماددەی ١٧ی پەیڕەوی بنەڕەتی، ئارەزوو نەبوون

لەسەرەوە باسمان لەو حاڵەتانەکرد کە دادگا ماف وەرناگرێت بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنی تاوانەکانی چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی، لێرەدا ئاماژە بەو حاڵەتانە دەکەین کە دادگا بڕیاردەدات کە هەستێت بە گرتنەبەری ڕێکاری دادوەریی وکارکردن بە پرەنسیپی تەواوکاریی، ئەو حاڵەتانەش دابەش دەبن بۆ ئارەزوونەبوون یان توانانەبوونی دادگای نیشتیمانی. وە بۆ ئەوەی بزانین کە دادگای نیشتیمانی ئارەزووی نەبووە لێکۆڵینەوە لەو تاوانەو دادگایی تۆمەتبارەکان بکات ئەوا دەبێت یەکێک یان زیاتر لەم هۆکارانەی خوارەوە هەبێت:

(١) دادبینییەکە بەڕێوەدەچێت یان بەڕێوەچووە یان بڕیاری دادگای نیشتیمانی بەشێوەیەک دەرچووە بۆ مەبەستی پاراستنی کەسی پەیوەندیدار (تۆمەتبار) لە بەرپرسیارێتی تاوانکاریی ئەو تاوانانەی کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگان و لە ماددەی پێنجی پەیڕەوی بنەڕەتیدا هاتوون؛

(٢) بەبێ پاساو دواخستنی دادبینییەکە کە گونجاو نییە لەو دۆخێکدایە یەکناگرێتەوە لەگەڵ نیازی ڕاپێچکردنی کەسی پەیوەندیدار بۆ دادپەروەریی؛

(٣) دادبینییەکە بەشێوەیەکی بێلایەنانە و سەربەخۆ بەڕێوەنەچووە یان بەڕێوەناچێت، دەستیانکردووە یان دەستدەکەن بە دادبینییەکە بەشێوازێک کە گونجاو نییە و لە دۆخێکدایە یەکناگرێتەوە لەگەڵ نیازی ڕاپێچکردنی تۆمەتبار بۆ دادپەروەریی(ICC statute, 1998, 17).

‹›پاراستنی تۆمەتبار لە بەرپرسیارێتی تاوانکاریی›› تەواو فراوانە و دۆخەکانی تری بەبێ پاساو دواخستنی دادبینی و بێلایەن و سەربەخۆ بەڕێوەنەچوونی دادبینییەکەش دەگرێتەوە، کە ئامانج لێی هەڵهاتنی تۆمەتبارە لە دادپەروەریی وکە بەڕونی بەشێکە لە پیلانی گشتی پاراستنی تۆمەتبار لە بەرپرسیارێتی تاوانکاریی و دەکەوێتە ژێر هەمان چەترەوە .(El Zeidy, 2008, 170) دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا لە بڕیارێکدا ئاماژەی بۆ ئەوەکردووە کە بۆ بڕیاردان لەسەر ئەوەی کە پرۆسەی دادوەریی تاوانکاریی نیشتیمانی هەقیقی و چالاک بووە، ئەوا دەبێت چەند مەرجێک بوونی هەبێت. شکستی ئەو مەرجانە بەبێ هەبوونی پاساوێکی پێویست وا دادەنرێت کە دەوڵەتەکە یان دادگای نیشتیمانی ویستویەتی کە تۆمەتبار بپارێزێت لە بەرپرسیارێتی تاوانکاریی، ئەو مەرجانەش بریتین لەوەی دەسەڵاتی نیشتیمانی پێویستە هەموو هەنگاوە گونجاوە بەردەستەکان بگرێتەبەر بۆ بەدەستهێنانی بەڵگەکانی پەیوەست بە ڕوداوەکە وەکو گەواهیدەر و بەڵگەی دادگەریی، ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە پێویستە پشتی بەستبێت بە شیکارییەکی بێلایەن و بابەتییانەی هەموو بابەتە پەیوەستەکان وە هەر کەمییەک لە لێکۆڵینەوەکاندا کە دەبێتەهۆی لاوازکردنی تواناکانی دیاریکردنی دۆخەکانی کەیسەکە یانی کەسی بەرپرس، دەبێتەهۆی کەوتنی پێوەرە چالاکەکان(European court of human rights, 2005, 113). دادگای دەوڵەتانی ئەمریکی بۆ مافەکانی مرۆڤ هەمان پێوەری دەرکردووە لە تاقیکردنەوەی جۆرێتی لێکۆڵینەوە نیشتیمانییەکاندا، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە لێکۆڵینەوەکان پێویستە بە شێوازێکی هەقیقی ئەنجامبدرێن وکەمترنەبێت لە فەرمی بوون، ئەو لێکۆڵینەوانە پێویستە بابەتیبن و وەک ئەرکێکی یاسایی دەوڵەت دابنرێن بە ئامانجی پشکنینێکی چالاک بۆ هەقیقەت لەلایەن حکومەتەوە(Inter-American Court of Human Rights, 1988, 177).

دواخستنی بێپاساوی دادبینی یەکێکی ترە لەو بنەمایانەی والێکدەدرێتەوە کە دەوڵەت ئارەزووی نییە هەستێت بە لێکۆڵینەوە یان دادگایکردنێکی ڕاستەقینە، بڕیاردان لەسەر ئەو دواخستنەش بەوە دەپێورێت کە پێواژووی دادبینی لەم کەیسەدا درێژەبکێشێت بە بەراورد بە کەیسێکی

تری ناو هەمان سیستەمی دادوەریی دەوڵەتەکە، وە هەروەها پێویستە پێوەرەکانی مافەکانی مرۆڤ لەبەرچاوبگیرێت کە لە یاسای نێودەوڵەتی مافەکانی مرۆڤ جێگیرکراوە و پەیڕەوی بنەڕەتیش بەگوێرەی ماددەی ٢١ ڕێککەوتننامە نێودەولەتییەکانی وەکو یەکێک لە سەرچاوەکانی دادگا ناساندووە، بۆ نمونە بەگوێرەی ماددەی ١٤ی ڕێککەوتننامەی مافە سیاسی و شارستانییەکانی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان هاتووە کە هەموو کەسێک مافی ئەوەی هەیە کە بە شێوازێکی دادوەرانە، سەربەخۆ، بێلایەن و ئاشکرا دادگایی بکرێت وە دەبێت دادگایی بکرێت بەبێ دواخستنی ناپێویست(ICCPR, 1966, 14). چەمکی ‹‹دواخستنی بێپاساو›› شوێنی چەمکی ‹‹دواخستنی ناپێویستی›› گرتەوە لەماوەی پێواژووەکانی دانوستاندنی پەیڕەوی بنەڕەتی، لە ڕاستیدا شوێنگۆرکێکە پێوەرەکە ناگۆڕێت، هەرچەندە ‹‹بێپاساو›› زیاتر دەچەسپێت لەگەڵ سەروەریی دەوڵەت، ئەوەش مافی سەلماندن بە دەوڵەت دەدات کە هەر دواخستنێک لەبەردەم دادگای نیشتیمانیدا بڕیاردەدات کە دادگا مافی وەرگرتنی کەیسەکەی دەبێت(Jurdi, 2016, 44, 45). گەرچی پەیڕەوی بنەڕەتی ماوەیەکی دیارینەکردووە، بۆ بڕیاردان لە درێژی ڕێکارە دادوەرییەکان کە تا چەنێک دواخستنێک بەبێ پاساو دادەنرێت، بەڵام هۆبەی پێش دادگایکردنی دادگا لە کەیسی دژی عەبدوڵڵا ئەلسنوسی ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە لەنێوان دەستپێکردن بە لێکۆڵینەوە لەگەڵ ئەلسنوسی و ناردنی کەیسەکە لەدژی بۆ تۆمەتبارکردنی کەمترە لە ١٨ مانگ، بۆیە هۆبەی پێش دادگایکردن ناتوانێت وایدابنێت کە دواخستنێکی بێپاساوە و ناگونجێت لەگەڵ نیازی ڕاپێچکردنی ئەلسنوسی بۆ دادپەروەریی(ICC pre- trial chamber I, 2013, 229). بە بۆچونی ئێمە ئەمەش بە مانای ئەوەدێت کە لەنێوان چەسپاندنی تۆمەتەکان لەدژی تۆمەتبار و دەستپێکردن بە لێکۆڵینەوە لەو ماوەیە زیاتر بوبێت ئەوا بە دواخستنی بێ پاساو دادەنرێت.

بێلایەن نەبوون و سەربەخۆنەبوونی پرۆسەکانی دادوەریی، سێیەم و کۆتا بنەمایە بۆ سەلماندنی ئارەزوونەبوونی دەوڵەت، دەزگای داواکاری گشتی دادگا ئاماژەی بەچەند هۆکارێک کردووە بۆ سەلماندنی بێلایەن نەبوون و ئاماژەی کردووە کە مەبەستی هاوبەشی نێوان تۆمەتبار و دەسەڵاتی دەوڵەت لە لێکۆڵینەوە، دادگایکردن یان ناوبژیوانی بەڵگەیەکی دۆخی دروستدەکات بۆ دەستتێوەردان و ڕاستەقینەنەبوونی **پێواژووەکانی دادوەریی، ئەوانیش بریتین لە:**

- ئامانجی سیاسی دەسەڵاتی دەوڵەت، زاڵبونی پارتی سیاسی؛ و
- بەرێککەوت گونجان یان نەگونجان لە ئامانجەکان و تاوان (ئامانجە سیاسییەکان، ئامانجە هەرێمییەکان، ملکەچکردنی گروپ).
- هۆگریی یان پەیوەندی لەنێوان دەسەڵاتەکان و تۆمەتباراندا (ئەمەش تەنها بەسەر ئەو دۆخانەدا دەچەسپێت کە لێکۆڵینەوە، دادگایکردن یان دەسەڵاتە دادوەرییەکان سەربەخۆنەبن لە دەسەڵاتەکانی تر): ڕاگەیەندراوە فەرمییەکان (سەرکۆنەکردن یان ستایشکردنی کردارەکان)؛ دیارییەکان یان سزاکان، پلە بەرزکردنەوە یان دابەزاندنی پلە؛ هاوکاریی دارایی؛ و بڵاوکردنەوە یان کشانەوەی جێبەجێکردنی یاسا، ڕێگریکردن یان هاوکاریکردنی لێکۆڵینەوە.
- پەیوەندی لەنێوان تۆمەتباران و دادوەراندا؛ و
- دەرکردن (فصل)، تۆڵەکردنەوە لە ستافی لێکۆڵینەوە بۆ کۆششکردن یان ئەنجامنەدان(ICC office of the prosecutor, 2003, 4).

وە سەبارەت بە سەربەخۆبونی پرۆسەکانی دادوەریی و دەسەڵاتی دادوەریی لە دامەزراندنی دادوەرەکان و دەرکردنیان؛ ڕادەی ملکەچبون بۆ دەسەڵاتی سیاسی؛ ڕادەی جیاکردنەوەی دەسەڵات لەنێوان دەسەڵاتی دادوەریی و دەسەڵاتەکانی تردا؛ ڕادەی دەستتێوەردان یان هەڕەشە کە ڕوبەڕوی دەسەڵاتی دادوەریی دەبێتەوە لەناو دەوڵەتەکەدا(Jurdi, 2016, 47, 48).

لێرەدا گەشتینەئەوەی کە ئەگەر هاتوو یەکێک لەو هۆکارانە یان بنەمایانە هەبوون ئەوا بە مانای ئەوەدێت کە دادگای نیشتیمانی ئارەزووی نییە هەستێت بە لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینەی تۆمەتباران، هەربۆیە دادگا هەڵدەستێت بە پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی و کارەکانی دادگای نیشتیمانی تەواودەکات، تەنانەت ئەگەر هاتوو دادگای نیشتیمانی تەواوی پێواژووەکانی دادبینیشی تەواوکردبێت و بڕیارەکەی پلەی کۆتایی وەرگرتبێت، ئەوا دادگا بە مافی خۆی دەزانێت و پرەنسیپی تەواوکاریی پەیڕەوبکات و پێواژووی دادگایکردنەکە دووبارەبکاتەوە،

چونکە لێرەدا ئەوە بۆ دادگا دەسەلمێت کە پێواژوو ڕێکارەکانی دادگایکردنەکە ڕاستەقینەنەبووە و پێویستە دادگا بە گرتنەبەری ڕێکارێکی دادوەریی چڕ و قووڵ پێواژوویەکی دادوەریی ڕاستەقینە بەڕێوەببات بەجۆرێک کە مافەکانی قوربانی و تۆمەتبار بەبێ لایەنداری بپارێزێت

سێیەم: برگەی سێیەمی ماددەی ١٧ی پەیڕەوی بنەڕەتی، توانا نەبوون

توانانەبوونی دادگای نیشتیمانی بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینەی ئەو تاوان و تۆمەتبارانەی لەچوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانیاندان بنەمایەکی تر و کردنەوەی دەرگایە بۆ دادگا بۆ وەرگرتنی کەیسەکەو بڕیاردانی بۆ کارپێکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی. برگەی سێیەمی ماددەی ١٧ پەیرەوی بنەڕەتی ئەو هۆکارانەی دیاریکردووە کە دەبنەهۆی توانانەبوونی دادگای نیشتیمانی ئەوانیش بریتین لەوەی کە سیستەمی دادوەریی نیشتیمانی لەبەردەست نەبێت، یان بەشێوەیەکی تەواوەتیی یان بەشەکی ڕوخابێت، دەوڵەتەکە نەتوانێت تۆمەتبارەکە یان بەڵگەو گەواهیدەرە پێویستەکانی دەستکەوێت یان بە پێچەوانەوە نەتوانێت هەستێت بە ئەنجامدانی پێواژووەکانی دادبینی.

لەبەردەست نەبوون، یان ڕوخاندنی تەواوەتی و بەشەکی سیستەمی دادوەریی نیشتیمانی لە پەیڕەوی بنەڕەتیدا پێناسەنەکراوە. بەڵام ڕوخاندنی سیستەمی دادوەریی نیشتیمانی هەمیشە لە ئەنجامی ڕوخاندنی خودی دەوڵەتەکەوە دەبێت. کەوتنی دەوڵەت بە شێوەیەکی سەرەتایی دەتوانرێت بەوە بناسرێتەوە کە دەسەڵاتی چالاکی حکومەت لەبەردەست نییە لەسەر ئاستی نیشتیمانی لە ئەنجامی ڕەنگدانەوەی توانانەبوونی دەرەکی دەوڵەت تا بەردەوامیی بدات بە خۆی وەکو ئەندامێکی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی. نەبوونی حکومەتی چالاک واتە نەبونی دەزگا سەرەکییەکانی دەوڵەت وەکو پۆلیس، دەسەڵاتی دادوەریی، پەروەردەو تەندروستی(Jurdi, 2016, 50). ڕوداوی کارەساتە سروشتییەکان و جەنگە ناوخۆییەکان دەکرێت وەکو دوو هۆکاری تری توانانەبوونی دەوڵەت بناسێنین، هەربۆیە داڕێژەرانی برگەی سێیەمی ماددەی ١٧ی پەیڕەوی بنەڕەتی ئەو دۆخانەیان لە هزردا بووە کە لە وەها دۆخێکدا توانا نییە بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینە، مێژووی یاسای تاوانکاری نێودەوڵەتی لەو نمونەی زۆر بەخۆوە دیوە.

دەزگای داواکاری گشتی دادگا ئاماژەی بەچەند هۆکار و بەڵگەیەک کردووە کە دەبێتەهۆی بڕیاردان لەوەی کە دادگای نیشتیمانی توانای نییە هەستێت بە لێکۆڵینەوە یان دادگایکردنێکی ڕاستەقینە، ئەوانیش بریتین لە:

(١) نەبوونی فەرمانبەر، دادوەر، لێکۆڵەر، داواکاری گشتی پێویست؛

(٢) نەبوونی ژێرخانی دادوەریی؛

(٣) نەبوونی یاسای سزایی سەرەکی یان ڕێکاریی کە سیستەم ڕێکبخات ‹‹لەبەردەست نەبوون››؛

(٤) دەستڕانەگەشتن بە سیستەمێکی ڕێکخراو ‹‹لەبەردەست نەبوون››؛

(٥) ڕێگریکردن لەلایەن پایە ملکەچنەبووەکانی سیستەم ‹‹لەبەردەست نەبوون››؛ و

(٦) ڕێگەپێدانی سیستەم بە لێبوردنە گشتییەکان، پارێزبەندییەکان ‹‹لەبەردەست نەبوون››(ICC office of the prosecutor, 2003, 4).

ئەمەش بە مانای ئەوەدێت ئەگەر هاتوو یەکێک لەم هۆکارانە هەبوون ئەوا مانای وایە کە دادگای نیشتیمانی توانای نییە هەستێت بە لێکۆڵینەوەو دادگایکردنێکی ڕاستەقینە لەسەر تاوانێکی دیاریکراو و تۆمەتبارانی ئەو تاوانە هەر بۆیە ئیتر لێرەوە دەسەڵاتی دادوەریی دادگا دەستپێدەکات و کارەکانی دادگای نیشتیمانی تەواودەکات بە پەیڕەکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی. کەواتە سەرەڕای ئەو حاڵەتانەی کە لە پەیڕەوی بنەڕەتی دادگادا هاتوون سەبارەت بە توانانەبوونی دادگای نیشتیمانی، ئەگەر هاتوو لە سەر ئاستی نیشتیمانی و لەو دەوڵەتەی کە تاوانەکان ئەنجامدراوە یاسای تاوانە نێودەوڵەتییەکان یان یاسایەکی تایبەت نەبوو یان لەناو یاسای تاوانکاریی و سزادانی دەوڵەتەکەدا تاوانەکانی جینۆساید، دژ بە مرۆڤایەتی، جەنگ، دوژمنکاری و تاوانەکانی دژ بە دەزگای دادوەریی بوونی نەبوو یان وەک تاوان ئەژمارنەکرابوون ئەوا

لێکدەدرێتەوە کە ئەو دەوڵەتە توانای ئەوەی نییە کە هەستێت بە لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینە.

ئەگەر هاتوو ئەو تاوانانەی لیستی تاوانەکانی دادگا لە یاسای ئەو دەوڵەی کە تاوانەکە لە هەرێمەکەیدا یان لەلایەن هاوولاتییەکانییەوە ئەنجامدراوە بوونی هەبوو بەڵام دادگای نیشتیمانی دادگای تۆمەتبارانی بە تەنها بۆ تاوانە ئاساییەکان کرد یان دەسەڵاتە تایبەتمەندەکان بڕیاری لێبوردنی گشتییان بۆ تۆمەتبارانی تاوانەکە دەرکرد یان بە پاساوی هەبوونی پارێزبەندییەوە دادگایی تۆمەتبارانیان نەکرد(Ibid). ئەوا لەم کاتەدا والێکدەدرێتەوە کە دەوڵەتەکە توانای نەبووە هەستێت بە لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینەو و دادگاش وەک دادگای دواین پەناگە هەڵدەستێت بە تەواوکردنی کارەکانی دادگای نیشتیمانی.

داواکاری گشتی دادگا لە نۆزدەیەمین ڕاپۆرتی خۆیدا سەبارەت بە حاڵەتی لیبیا کە ئاراستەی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکانی کردووە، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە یاسای لێبوردنی گشتی لیبیا، یاسای ژمارە شەشی ساڵی ٢٠١٥ نابێتەهۆی لابردنی بەرپرسیارێتی ئەو تاوانانەی کە لەلایەن سەیف ئەلئیسلام قەزافییەوە ئەنجامدراون، وە جەختدەکاتەوە لەوەی کە لیبیا ئەرکییەتی هەستێت بە دەستگیرکردنی قەزافی و تەسلیمکردنەوەی بە دادگا .(ICC office of the prosecutor, 2011, 2)یاساکە لێبوردنی گشتی بۆ هەموو ئەو هاووڵاتییە لیبیانە دەرکردووە کە لە ماوەی نێوان ٢٠١١/٢/١٥ بۆ ٢٠١٥/٩/٧ کە ڕۆژی دەرچوونی یاساکەیە تاوانیان ئەنجامداوە .(ICC pre-trial cham-ber II, 2018, 25)ئەوەش بە ئاشکرا نیازی دەسەڵاتی دادوەریی لیبیا دەردەخات کە توانای نییە هەستێت بە لێکۆڵینەوە و دادگاییکردنێکی ڕاستەقینەی ئەوانەی کە تۆمەتبارن بە ئەنجامدانی تاوانەکان، چونکە بڕیاری لێبوردنەکە بە تایبەت بۆ تۆمەتبارانی ئەو حاڵەتەی لیبیا دەرچووە کە ئەنجومەنی ئاسایش ناردویەتی بۆ دادگا. ئەوەش ئاشکرایە کە تۆمەتبارانی تاوانەکانی لیستی دادگا بڕیاری لێبوردن نابێتەهۆی لابردنی بەرپرسیارێتی تاوانکاریيان.

لە ئەنجامی ئەم لقەوە دەگەینە ئەوەی کە پوختەی پرەنسیپی تەواوکاریی دەبێتەهۆی ئەوەی کە دەوڵەتان هەستن بە بەهێزکردن و گەشەپێدانی پێوانەکانی لێکۆڵینەوە و دادگایکردن لەناو سیستەمی ناوخۆییاندا. کاتێک جەختدەکاتەوە لەوەی کە دەوڵەتانی ئەندام ئەرکیان لە ئەستۆیە کە هەستن بە دانانی ئەو تاوانانەی کە لە پەیڕەوی بنەڕەتیدان بۆ ناو یاساکانیان.(Cryer, Friman, Robinson and Wilmshurst, 2010, 162) پرەنسیپی تەواوکاریی هاندەرێکی بەهێزە بۆ ئەو دەوڵەتانەی کە یاسا دەردەکەن بۆ ئەو تاوانانەی کە لیستی تاوانەکانی دادگادان، وە لە مەودایەکی فراوانتر یان تەسکتردا دەسەڵاتی دادوەریی دەسەپێنێت بەسەر ئەو تاوانانەی کە لە جیهانی دەرەوەدا ئەنجامدراون.(Ibid, ٧٥) هەربۆیە گەشەپێدانی دادگا بە ژمارەی ئەو حاڵەتانە نییە کە دەگەنە دادگا بەڵکو بە ژمارەی ئەو حاڵەتانەیە کە لە دادگای نیشتیمانیدا دادبینی تێدادەکرێت چونکە دادگا خواستی ئەوەیەو واش دامەزراوە کە دادگا نیشتیمانییەکان بە ئەرکی یاسای خۆیان هەستن بە لێکۆڵینەوەی تاوانەکان و دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانەکان. لێرەوە ئەوەمان بۆ ڕوندەبێتەوە کە پرەنسیپی تەواوکاری بە تەنها بۆ تاوانەکانی چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگایە، خۆ ئەگەر هاتوو دادگای نیشتیمانی پێواژوویەکی دادبینی ڕاستەقینەی بەڕێوەنەبرد لە تاوانێکی دەرەوەی تاوانەکانی لیستی دادگا، ئەوا لێرەدا دادگا مافی دەستتێوەردان و دەستپێکردن و تەواوکردنی کارەکانی دادگای نیشتیمانی نییە و لێرەدا کار بە پرەنسیپی تەواوکاریی ناکرێت، چونکە پرەنسیپی تەواوکاریی بە تەنها تاوانەکانی لیستی دادگا دەگرێتەوە.

تەوەری دووەم: سودەکانی پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاری لەلایەن دادگاوە

بۆ جێگیرکردنی پرەنسیپی تەواوکاری لەلایەن دادگاوە چەندین سود و پاساو هەیە کە وایکردووە دادگا وەک دادگای تەواوکاری دادگا نیشتیمانییەکان رۆڵبگێڕێت کە لە خوارەوە دەیانخەینەڕوو:

لقی یەکەم: دانپێدانان بە سیستەمی دادپەروەری تاوانکاری نیشتیمانیدا، ئەمە یەکەمین و گرنگترین سود و پاساوە کە دادگا بە پرەنسیپی تەواوکاری جێگیری کردووە. لەناو هەموو ئەو دادگا نێودەوڵەتییە سەربازیی، تاوانکاری تایبەت، کاتی و تێکەڵاوانەی کە لە سەدەی ڕابردوو و ئەم سەدەیەشدا دامەزرابوون و دامەزراون بۆ دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانە نێودەوڵەتییەکان، دادگا تاکە دادگای ناو هەمووبانە کە کار بە پرەنسیپی تەواوکاری دەکات وەک دادگای دواین پەناگە. گەر بە کورتی بچینە ناو مێژووی یاسای تاوانکاری نێودەوڵەتی ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە هەردوو دادگای سەربازی نێودەوڵەتی نۆرمبێرگ و خۆرهەڵاتی دوور (تۆکیۆ) لە کاتی بەڕێووەچونی پێواژووەکانی دادگایکردندا پرەنسیپی تەواوکارییان بەکارنەهێنا. پێواژووەکانی دادگایکردن لەلایەن ئەم دوو دادگایەوە بەڕێوەدەچوو، بەبێ وەرگرتنی ڕەزامەندی یان ڕێککەوتن و هاوکاریی لەگەڵ دادگای نیشتیمانی دەوڵەتەکان، و لەکارخستنی تەواوەتی سیستەمی دادگای نیشتیمانی ئەو دەوڵەتانە کە دادگا سەربازییەکان دەسەڵاتی دادوەرییان هەبوو تێیانداو ئەم دوو دادگایە دەسەڵاتی دادوەری تەنیا و پێشینەیان پەیڕەوکرد(Owuor, 2017, 28). لەپاش جەنگی دووەمی جیهانی دادپەروەری تاوانکاری نێودەوڵەتی بوو بە پرسێکی دەستبەجێ جێ بایەخ و گرنگی مرۆڤایەتی، جینۆسایدەکانی یوگۆسلاڤیا و رواندا‌ش جارێکی تر چاودێری جیهانی بۆ پرسی دادپەروەری تاوانکاری نێودەوڵەتی ڕاکێشایەوە و دەیەی کۆتایی سەدەی بیستەم گەواهیدەری گەشەیەکی قووڵە لە پرەنسیپەکانی یاسای تاوانکاری نێودەوڵەتیدا. هەر چوار دادگای تاوانکاری نێودەوڵەتی بۆ یوگۆسلاڤیای پێشوو و ڕواندا، و دادگا تایبەتەکانی سیرالیۆن و لوبنان پرەنسیپی دەسەڵاتی دادوەری هاریکاریان لەڕێسا بنەڕەتییەکانیاندا جێگیرکرد و لەپێواژووەکانی دادگایکردندا کاریانپێکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر چوار دادگا دەسەڵاتی دادوەری پێشینەیان هەبوو وە هەیە بەسەر دادگا نیشتیمانییەکاندا.

گەر پرەنسیپی تەواوکاری دادگا بەوە بناسێنین کە بریتییە لە دابەشکردنی دەسەڵاتی دادوەری لەنێوان دادگا و دادگا نیشتیمانییەکاندا، ئەوا لەگەڵ دابەشکردنی دەسەڵاتە دادوەرییەکاندا دەسەڵاتی دادوەری پێشینە و باڵایی بۆ دادگا نیشتیمانییەکانە. بە بۆچونی ئێمە جێگیرکردنی پرنسیپی تەواوکاری لە ڕێسای بنەڕەتیدا یەکێکە لە دەستکەوتەکانی دادگا کە لە دادگاکانی تردا بوونی نەبووە. وەک ئاماژەمان بۆکردووە دادگا پرەنسیپی تەواوکاری جێگیرکردووە و کاریشپێدەکات، ئەوەش بە مانای ئەوەدێت کە دادگا، دادگایی دواین پەناگەیە، دواین دادگایە کە پەنای بۆ دەبرێت، بەم پرەنسیپەش دەرفەتی یاسایی پێشینەی داوە بە دادگا نیشتیمانییەکان وەک یەکەم دادگا کە هەستن بە پێواژووەکانی دادبینی، پێشەکی دادگا ئاماژەی بە بەشێک لە گرنگترین ئەو پاساوانە کردووە کە بونەتەهۆی جێگیرکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی، چونکە ئەم دادگا دادگایەکی تاوانکاری نێودەوڵەتییە و تایبەتمەندی بەردەوامیی و هەمیشەیی هەیە، نەک کاتی بێت، بۆ هەموو جیهان و مرۆڤایەتییە نەک دەوڵەتێک یان کیشوەرێکی دیاریکراو.

لقی دووەم: یەکێکی تر لە سودەکان یان پاساوەکانی جێبەجێکردنی پرەنسیی تەواوکاری بریتییە لەوەی کە تاوانبار دەربازی نەبێت لە سزا، لە پێشەکی پەیڕەوی بنەڕەتیدا ئەوە جێگیرکراوە کە ئەو تاوانە مەترسیدارانەی کە پەیوەستە بە هەموو کۆمەڵگای نێودەوڵەتییەوە نابێت بەبێ سزا تێپەڕێت و پێویستە دڵنایی بدرێت لە دادگایکردنێکی چالاکیان بەگرتنەبەری ڕێکارەکان لەسەر ئاستی نیشتیمانی بە گەشەپێدانی هاوکاریی نێودەوڵەتی.(ICC statute preamble, 1998, 4) هەر بۆیە جێگیرکردنی چەمکی ‹‹لێکۆڵینەو دادگایکردنی ڕاستەقینە›› لە پەیڕەوی بنەڕەتیدا دەوڵەتان ناچاردەکات کە هەستن بە لێکۆڵینەوە و دادگایکردن و بڕیاربدەن لەوەی کە دادگایکردنەکە بەشێوازێکە کە بگونجێت لەگەڵ ئامانجەکانی پەیڕەوی بنەڕەتیدا، سەرەکیترین بیرۆکە لە پشت هەموو سیستەمی تەواوکارییەوە دڵنیاکردنەوەی ئەو دەوڵەتانەیە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

کە هەستن بە جێبەجێکردنی ئەرکەکانی لێکۆڵینەوە و دادگایکردن، بەشێوازێک کە ئامانجەکانی پشت پەیڕەوی بنەڕەتی بەدەستبهێنێت (El Zeidy, 2008, 164). پرەنسیپی تەواوکاریی بنیادنراوە لەسەر دانپێدانان بە پەیڕەوکردنی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکاری نیشتیمانیدا کە بە تەنها مافێک نییە، بەڵکو ئەرکێکی دەوڵەتانیشە، دەوڵەتان بەرپرسیارێتیان لە ئەستۆیە بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنی ئەو تاوانانەی کە لەچوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانیاندا ئەنجامدراون و بەشێوەیەک پێشبینی لە سیستەمە نیشتیمانییەکان کراوە بۆ بەردەوامیدان و پەیوەستبوون بە پەیڕەوکردنی پێوەرە نێودەوڵەتییەکانەوە.(ICC policy issues before office of the prosecutor, 2003, 5)

لەماوەی سەدەی بیستەمدا کە دادگا دامەزراوە ملیۆنان منداڵ، ژن و پیاو بونە قوربانیی تاوانە چاوەڕواننەکراوەکان کە بە قووڵی ویژدانی مرۆڤایەتی هەژاندو، ئەو تاوانە گەورانە هەڕەشەبون لەسەر ئاشتی و ئاسایشی جیهان، بۆیە دادگا جەخت لەوە دەکاتەوە کەو ئەو تاوانە نێودەوڵەتیانەی کە پەیوەندی هەیە بە هەموو کۆمەڵگای نێودەوڵەتییەوە نابێت بەبێ سزا تێپەڕن و دادگایکردنێکی کاریگەر دەبێت هەبێت بە گرتنەبەری ڕێکارەکان لەسەر ئاستی نیشتیمانی بە بەرزکردنەوەی هاوکاریی نێودەوڵەتی.(ICC statute preamble, 1998, 2, 3, 4) ئەمەش بە مانای ئەوەدێت کە دەبێت لەسەر ئاستی نیشتیمانی لێکۆڵینەوە لە تاوانە نێودەوڵەتییەکان و دادگایی تۆمەتباران بکرێت. جێگیرکردنی پرەنسیپی پێشینەیی و باڵایی دادگای نیشتیمانی لە دادگاکانی تردا نەبووە، بۆیە دادگا بە وشیارییەکی قووڵەوە ئەم پرەنسیپەی جێگیرکردووە. چونکە دڵنیا بووە کە دەرفەتی ئەوەی نابێت دادگایی تۆمەتبارانی هەموو جیهان بکات، وە ئەو دادگایانەی تر کە باڵاییان هەبوو بەسەر دادگایی نیشتیمانیدا سەرکەتوونەبوون، دادگا لەوانەوە ئەزمونی وەرگرت.

بۆیە دەتوانین بڵێین پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی لەلایەن دادگاو پێشینەی بۆ دادگای نیشتیمانی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە و وەڵامی دادگایە بۆ ئەو ڕەخنانەی کە ڕوبەڕوی دادگاکانی یوگۆسلاڤیا و ڕواندا بونەوە کە دەسەڵاتی دادوەریی پێشینەیان هەبوو بەسەر دادگا نیشتیمانییەکاندا. ئەو دادگا تاوانکارییە نێودەوڵەتیانە بە ئەندازەی تەواوەتی هەستیارنەبوون بەرامبەر ڕاستیینە نیشتیمانییەکان و پێواژووەکانی دادپەروەریی. (Novak, 2015, 54)

لقی سێیەم: دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانە نێودەوڵەتییەکان لەسەر ئاستی نیشتیمانی سودی زیاترە بە بەراورد بە دادگا، بەهۆی ئاسان دەستڕاگەشتن بە بەڵگەکان و گەواهیدەرەکان و هەروەها بەشداریکردنی قوربانیان و گەواهیدەرەکانیش لە قۆناغی دادگایکردن گرفتی کەمترە بە بەراورد بە دادگا.(Pisani, 2012, 38)

لەلایەکی ترەوە بەڕێوەچوونی پێواژووی دادگایکردن لەو دەوڵەتەی کە تاوانەکەی تێدا ئەنجامدراوە گەر دادگاییەکی ڕاستەقینە بەڕێوەبچێت ئەوا چەند سودێکی لێدەکەوێتەوە وەکو کەمی خەرجییەکانی لێکۆڵینەوە و دەرفەتی زیاتری ئاشتبونەوە دەرەخسێنێ و هاوسەنگی کۆمەڵایەتی لەپاش ململانێ بەدەستدەهێنێتەوە.(Novak, 2015, 54) هەروەها دەبێتەهۆی بنیادنانەوەی ژیانی پاش ڕوداوەکان و دروستکردنی تۆمارە مێژووییەکان، و هەر لاوازییەک هەبێت لە بێلایەنی پێواژووەکانی دادبینی، یان تۆقاندنی قوربانی و گەواهیدەرەکان بەهۆی بەڕێوەنەچوونی لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینەوە، ئەوا بە تەواوکاریی کە لە ڕێسای بنەڕەتیدا لەسەر بنەمای ئارەزوونەبوون و توانانەبوون جێگیرکراوە چارەسەردەکرێت(Pisani, 2012, 39)

سیستەمی تەواوکاریی داوای بەرزکردنەوەو هەرچی زیاتری لێهاتووی دەکات، چونکە دادگا ناتوانێت فریای هەموو حاڵەتە تاوانکارییە مەترسیدارەکان بکەوێت. ئەم لێهاتوویی و توانایەی کە لەلایەن دادگاوە بەدەستدێت جەختدەکاتە سەر تۆمەتبارە پلە باڵاکان، لەکاتێکدا تۆمەتبارە بچوکەکان جێدەهێڵێت بۆ ئەوەی دادگا تاوانکارییە نیشتیمانییەکانی دەوڵەتی پەیوەندیدار لەبارەیانەوە بکۆڵێتەوە و دادگایان بکات.(Owuor, 2017, 68, 69) بە بۆچونی ئێمە دادگا بەبێ هاوکاریی دادگا تاوانکارییە نیشتیمانییەکان سەرکەوتونابێت لە بەدەستهێنانی دادپەروەریی تاوانکاریی و فریایی دادگایکردنی هەموو تۆمەتباران ناکەوێت، چونکە دادگا ڕوبەڕویە لەگەڵ کۆمەڵێک گرفت کە تەگەرە دەخەنە بەردەم کارەکانی هەر لە دەستگیرکردنی تۆمەتبارەوە تا گواستنەوەی و خەرجییەکانی تر ماوەیی دەستبەسەریی تۆمەتباران، ئەمە سەرەڕای خەرجییەکانی ماوەی بەسەربردنی سزایی تاوانباران و هەموو ئەمانە ڕەوایی و پاساو دەدەن بە جێبەجێکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی و

بەوەش دادگا دەتوانێت تا ڕادەیەکی باش ڕۆڵی هەبێت لە پرۆسەی بەدیهێنانی دادپەروەریی تاوانکاریی نیشتیمانیدا.

سەرەڕای هەموو ئەوانەش ئاراستەی یاسای تاوانکاریی نێودەوڵەتی بەرەو ئەوە دەچێت کە بەرەو نیشتیمانی و ناوخۆییکرێت و وەک دەڵێن داهاتوی یاسای تاوانکاریی نێودەوڵەتی یاسای نیشتیمانییە. چەسپاندنی پرەنسیپ و دەسەڵاتی دادوەریی تەواوکاریی لەلایەن دادگاوە بۆ بەرجەستەکردنی ئەو ئامانجەیە، چونکە گەر دادگا نیشتیمانییەکان بە دادگایکردنێکی ڕاستەقینە هەستان ئەوا ئامانجی دادگاش بەدیدێت، وە بە پێچەوانەوە دادگا ئامادەیە و لەکاردایە بۆ تەواوکردنی کارەکانی دادگای نیشتیمانی کە ئارەزویان نەبووە یان نەیانتوانیوە بە ئەرکی دادگایکردنێکی ڕاستەقینە هەستن.(ICC statute, 1998, 17)

لقی چوارەم: سیستەمی تەواوکاریی تۆمەتباران دەپارێزێت لە دووبارە دادگایکردنەوە، گەر هاتوو پێشتر لەبەردەم دادگایەکی تردا دادگایکرابن. ئەم سیستەمە لە تەواوی سیستەمە یاساییەکاندا هەیە و نابێت تۆمەتبار دووجار لەسەر یەک تاوان دادگاییبکرێت.(Klamberg, 2017, 233) جێگیرکردنی چەمکی ‹‹دادگایەکی تر›› لە ڕێسای بنەڕەتیدا ئاماژەکردنە بە دادگای نیشتیمانی دەوڵەتانی ئەندام و دادگاکانی تری دەوڵەتانی نائەندام، هەرچەندە وا دادەنرێت کە ئەو دادگایە دەبێت سروشتێکی سزایی هەبێت لە دەستپێکردن بە پێواژووەکانی ڕاپێچکردنی تۆمەتبار بۆ دادگایکردن. گەر پێواژووی دادگایکردنی دادگای نیشتیمانی کەوتە چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگاوە، ئەوا تۆمەتبارەکە جارێکی تر دادگای ناکرێتەوە لەبەردەم دادگادا.(Triffterer and Ambos, 2015, 922, 923) تاوانەکانی لسیتی دادگا دەسەڵاتی دادوەریی جیهانی دەیانگرێتەوە بۆیە گەر لە دادگاکانی دەوڵەتانی ئەندام یان نائەندام دادگای تۆمەتبارانی تاوانەکان کران دادگایکردنێکی ڕاستەقینەبوو، ئەوا ئەو دادگایکردنە بەسە بۆ ئەوەی ڕێگربێت لە جێبەجێکردنی دەسەلاتە دادوەرییەکانی دادگا لە دووبارە دادگایکردنەوەی تۆمەتبار.

ئەگەر تۆمەتبار دادگایکرابێت لەبەردەم دادگای تاوانکاری نیشتیمانیدا و لە پێواژووەکانی دادبینیدا بڕیاری تاوانباربونی لەبارەوە درابێت بە سزادان یان بێتاوانی و ئازادکردن، ئەوا ئەو کاتە بەگوێرەی ماددەی بیستەمی ڕێسای بنەڕەتی دادگا، جارێکی تر لەبەردەم دادگادا دادگایی ناکرێتەوە.(ICC statute, 1998, 20) ئەمەش پشت بە دەبەستێت بە پرەنسیپی یاسای تاوانکاریی کە تۆمەتبار دوو جار لەسەر یەک تاوان دادگایی ناکرێت، بۆ ئەوەش مەرجە کە دادگاییکردنی یەکەم ڕاستەقینەبێت و ڕەچاوی بنەماکانی دادگایکردنێکی دادپەروەریی تێداکرابێت، جا بە سزادانی تۆمەتبار بێت یان ئازادکردن. چونکە گەر دادگایکردنەکە ڕاستەقینە نەبوبێت و بۆ پاراستنی تۆمەتبارەکە بوبێت بۆ ئەوەی بەرپرسیارێتی تاوانکاریی لەسەر تاوانەکانی لیستی دادگای بۆ دروست نەبێت ئەوا دەبێت دادگایی بکرێتەوە. وە هەروەها گەر دادگایکردنەکەش ڕەچاوی ئەو بنەمایانەی نەکردبوو کە لە یاسای نێودەوڵەتیدا ڕێکخراون، وە دادگایکردنێکی سەربەخۆ و بێلایەنانە نەبوو، ئەوا لەم کاتەشدا تۆمەتبارەکە دادگایی دەکرێتەوە.(Ibid) چونکە دادگایکردنێک ڕەچاوی بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی نەکات و سەربەخۆ و بێلایەن نەبێت، ئەوا هەر لەسەرەتاوە دەرخەری ئەوەیە کە پێواژووی دادگایکردنەکە و ئامانجەکەی یان بۆ سەپاندنی سزایەکی قورستر و تۆڵەکردنەوەیە لە تۆمەتبار، یان بۆ ئازادکردنی تۆمەتبار و ڕزگاربونیەتی لەسزا.

لقی پێنجەم: تەواوکاری سەروەری نیشتیمانی دەپارێزێت و لە هەمانکاتدا ئەرکی دەوڵەت زیاتر دەکات.(Bachmann and Nwibo, 2018, 480) هەروەها سیستەمی تەواوکاریی ڕێزدەگرێت لە سەروەریی نیشتیمانی لە جێبەجێکردنی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکاریدا. دەوڵەتانی خاوەن سەروەریی بەرپرسیارێتی لە ئەستۆدەگرن بۆ سەرکوتکردنی پێشێلکردنی یاسای تاوانکاریی و پێشێلکارییە مەترسیدارەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، پێشینەیی دەسەڵاتی دادوەریان تایبەتمەندییەکی بنەڕەتی سەروەرییە.(Bellelli, 2016, 48) هەروەها جێبەجێکردنی پرەنسیپی پێشینەیی هەردوو دادگای یوگۆسلاڤیا و ڕواندا بەسەر دادگا نیشتیمانییەکاندا لەلایەن ئەنجومەنی ئاسایشەوە بەگوێرەی بەشی حەوتەمی دەستووری ڕێکخراوەکە، لە بەرپرسیارێتی پێشینەیی ئەنجومەنی ئاسایشەوە سەرچاوەیگرتبوو بۆ بەردەوامیدان بە ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی.(UN charter, 1945, 24) بەڵام دادگا نە دەسەڵاتێکی خاوەن سەروەریی هەیە بەسەر هەر هەرێمێکدا نە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بەرپرسیارێتی پێشینەی هەیە لە بەردەوامیدان بە ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی.(Bellelli, 2016, 49) بەڵکو بەرپرسیارێتی پێشینە لای خودی دەوڵەتانەو دادگاش لە پێشەکی ڕێسا بنەڕەتییەکەیدا ئەوەی جێگیرکردووە کە ئەرکی هەموو دەوڵەتێکە کە هەستێت بە جێبەجێکردنی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکاریی بەسەر ئەوانەی بەرپرسیارن لە ئەنجامدانی تاوانە نێودەوڵەتییەکاندا(ICC statute preamble, 1998, 6) سیستەمی تەواوکاریی بەرگی ئەرکی دەوڵەتانی ئەندامە بۆ جێبەجێکردنی بەرپرسیارێتییەکەیان بۆ لێکۆڵینەوە و دادگاییکردنی تاوانە مەترسیدارە ئەنجامدراوەکان بەگوێرەی یاسای نێودەوڵەتی و نیشتیمانی، بە مانایەکی تر بەرپرسیارێتی تەنها پرسێکی توانایی نییە بەڵکو پرسێکی یاسایی، ڕامیاری و ڕەوشتیشە. ئەمەش هەرچەندە، مشتومڕێک دەکاتەوە کە ئایا ئەرکێکی یاساییە بۆ دادگاییکردن یاخود نا. بەشێوەیەکی گشتی ئەوە چاوەڕوان دەکرێت کە دەوڵەتان هەستن بە جێبەجێکردنی دەسەڵاتی دادوەریی پێشینە وە یەکەم دەرفەتیان لەبەردەستە کە بجەنگن لە دژی پارێزبەندی لە چوارچێوەی یاسا تاوانکارییە نیشتیمانییەکانیاندا.(Owuor, 2017, 69)

بەخشینی دەسەڵاتی دادوەریی پێشینە لەلایەن دادگاوە بە دادگا نیشتیمانییەکان سەرەڕای ئەوەی کە ڕێزگرتنە لە سەروەری دەوڵەتانی ئەندام هەروەها بە مانای ئەوەدێت کە دادگا تاوانکارییە نیشتیمانییەکان هەمیشە بژاردەی یەکەمیان لەبەردەستە بۆ دادگاییکردنی تۆمەتبارانی ژێر دەسەڵاتە دادوەرییەکانیان و تەنها ئەگەر شکستیانهێنا لە گەشتن بە پێداویستییەکانی ڕێسای بنەڕەتی دادگا، لەوانەیە دادگا دەستتێوەردان بکات و هەستێت بە لێکۆڵینەوە یان دادگاییکردن بۆ دڵنیابونەوە لە سەرکەوتنی دادپەروەریی نێودەوڵەتی. لەم ڕێگەیەوە سەروەری ئەو دەوڵەتە وادەکات کە هەستێت بە جێبەجێکردنی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکاریی نیشتیمانی مەگەر ئەوەی کە ئەو دەوڵەتە شکستبهێنێت لەو بەرپرسیارێتییانەی کە لە پەیڕەوی بنەڕەتییەوە بۆی دروستبووە.(Ibid, 68) لێکۆڵینەوە و دادگاییکردن لە تاوانەکانی لستی دادگا کە لەناو دەوڵەت یان لەلایەن ئاژانسەکانی دەوڵەتەوە ئەنجامدراون دادگای نیشتیمانی بەشێوەیەکی ڕێک و پێک ڕێکارەکان دەگرنەبەر و کاریگەرترین و بەتواناترین ڕێگایان لەبەردەستە بۆ دادگاییکردنی تۆمەتباران، داواکاری گشتی هێز دەداتە دەوڵەتان کە ڕێکارەکانی دادوەریی بگرنەبەر، وەک ڕێسای گشتی، سیاسەتی دەزگای داواکاری گشتی تەنها کاتێک دەست دەکات بە لێکۆڵینەوە کە دەوڵەتی پەیوەندیدار شکستیهێنابێت لە گرتنەبەری ڕێکارە دادوەرییەکان.(ICC policy issues before the office of the prosecutor, 2003, 2) کەواتە پرەنسیپی تەواوکاریی دەرفەتی تەواوی داوە بە دادگا نیشتیمانییەکان وەک دادگایی یەکەم و خاوەن دەسەڵاتی دادوەریی پێشینە، کە ئەگەر بیانەوێت بە دادگاییکردنێکی ڕاستەقینە هەستن ئەوا دادگا هەرگیز دەستتێوەردان ناکات لە پێواژووەکانی لێکۆڵینەوە و دادگاییکردنی ناو دەوڵەتان، ڕەهەندێکی تری پرەنسیپەکە ئەوەیە کە دەرفەت دەدات بە حکومەتەکان کە ئەگەر ئەیانەوێت دەوڵەتاکانیان بەدوربن لە دەستتێوردانی دادوەریی دادگا ئەوا دەبێت سیستەمی دادوەریان بەهێزبکەن و گەرەنتی دادگاییەکی دادوەرانە، سەربەخۆ و بێلایەن بکەن.

لقی شەشەم: تەواوکاریی بەشێوەیەکی ڕاشکاوانە داوای دانان و جێبەجێکردنی پەیڕەوی بنەڕەتی ناکات لەناو یاسای نیشتیمانیدا.(Lom-edemhe, 2017, 59) بەڵکو هاندەرێکە بۆ جێبەجێکردنی پەیڕەوی بنەڕەتی لەسەر ئاستی نیشتیمانی، دەوڵەتان دەتوانن وەڵامی تەواوکاریی بدەنەوە بە دەرچواندنی یاسایەک کە هێز بدەنە دەسەڵاتەکانیان بۆ جێبەجێکردنی یاسای تاوانکاریی نێودەوڵەتی کە جێبەجێببێت بەسەر تاوانە بنەڕەتییەکاندا. خودی هەبوونی داگا هێزی داوە بە دەوڵەتان بۆ دەرچواندنی یاسای ناوخۆیی تاوانەکانی چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگا. تەنانەت لەپێش دەستپێکردنی هەر لێکۆڵینەوەیەک لەلایەن دادگاوە، بەکارهێنانی یاسا ناوخۆییەکان هەنگاوێکی گەورەیە بۆ ڕاپێچکردنی تۆمەتبارانی تاوانەکان بۆ دادگاییکردن.(ICC policy issues before the office of the prosecutor, 2003, 3) لە پێواژووی بە ئەندامبونی دەوڵەتان لە دادگادا ئەو دەوڵەتانە بەشێوەیەکی ڕێک و پێک پێداچوونەوە دەکەن بە چوارچێوەی یاساکانیاندا کە پەیرەودەکرێت بەسەر ئەو تاوانانەدا بە لەبەرچاوگرتنی پڕکردنەوەی بۆشاییە یاساییەکان. ئەو تەواوکارییە ڕاژە دەکات بە دەرچواندنی یاسا لەلایەن دەوڵەتانەوە بۆ پاراستنی مافی پێشینەییان بۆ لێکۆڵینەوە و دادگاییکردنی ئەو تاوانانەی کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگادایە، و وە بەتایبەتی بۆ دورخستنەوەی ئەوەی کە جارێ توانانەبونیان بدرێت.(Kleffner, 2003, 88) هەر ئەم پرەنسیپەشە کە

بووەتەهۆی ئەوەی هەموو دەوڵەتانی ئەندام دەسەڵاتی دادوەرییان بەخشیوە بە دادگاکانیان بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانە نێودەوڵەتییەکان ئەویش یان بە دەرچواندنی یاسایەکی تایبەت یان جێکردنەوەی تاوانەکانی لیستی دادگا لە چوارچێوەی یاسا تاوانکاریی و سزاییەکانیدا.

لقی حەوتەم: سەرەڕای ئەو سود و پاساوانەی کە باسمانکردن و ڕەوایی دەدەن بەوەی کە دادگا دادگای دواین پەناگەبێت و ئەرک و دەسەڵاتی دادوەریی تەواوکاریی هەبێت نەک پێشینەیی، دەتوانین بڵێین کە هەموو ئەو دادگایانەی تر کە پەیڕەوی دەسەڵاتی دادوەریی پێشینەییان دەکرد بەسەر دادگا نیشتیمانییەکاندا نەیانتوانی هەموو تۆمەتباران دادگایی بکەن، هێشتا بۆشاییەکی گەورە هەیە لە توانابوونی بۆ ڕوبەڕوکردنەوەی دادپەروەریی ئەوانەی کە بەرپرسیارن بۆ مەترسیدارترین تاوانە نێودەوڵەتییەکانی وەکو جینۆساید، تاوانەکانی دژ بە مرۆڤایەتی، تاوانەکانی جەنگ و تاوانی دوژمنکاریی، ئەو دادگایانە تەنها توانیویانە ژمارەیەکی کەم لە تۆمەتباران دادگایی بکەن بۆ ئەو تاوانانەی کە لە هەرێمێکی دیاریکراو کاتێکی دیاریکراودا ئەنجامدراون.
ستراتیژی جەختکردنەوە لەسەر ئەوانەی کە گەورەترین بەرپرسیارێتی هەڵدەگرن بۆ ئەو تاوانانەی لە چوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگادان بۆشاییەکی پارێزبەندی جێدەهێڵێت مەگەر ئەوەی کە دەسەڵاتە نیشتیمانییەکان، کۆمەڵگای نێودەوڵەتی و دادگا پێکەوە کاربکەن بۆ دڵنیابیدان لە بەکارهێنانی هەموو ڕێگا پێویستەکان بۆ دادگایکردنی تۆمەتبارانی تر.(ICC policy issues before the office of the prosecutor, 2003, 3)
لەم ڕوانگەیەوە سیستەمی تەواوکاریی دادگا ئەوە ڕوندەکاتەوە و دەخاتەڕوو کە دەسەڵاتی دادوەریی دادگا کارناکات کاتێک:
(١) تاوانەکە لەچوارچێوەی دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگادابێت، بەڵام ئەنجامدراوە لە هەرێمی دەوڵەتێکی نائەندام و لەلایەن هاووڵاتیانی دەوڵەتێکی نائەندامەوە؛
(٢) حاڵەتە پەیوەندیدارەکە لەلایەن ئەنجومەنی ئاسایشەوە نەنێرداوە بۆ دادگا، و دەوڵەتە نائەندامەکەش کە تاوانەکە لە هەرێمەکەیدا ئەنجامدراوە یان لەلایەن هاووڵاتییەکانییەوە ئەنجامدراون ئارەزووی نەبێت یان توانای نەبێت بۆ دادگایکردن(Bellelli, 2016, 242, 243)؛ و بە ڕاگەیاندنێکیش دەسەڵاتە دادوەرییەکانی دادگای پەسەندنەکردبێت بەگوێرەی بڕگەی سێیەمی ماددەی ١٢ی ڕێسای بنەڕەتی؛
(٣) ئەنجامدرابوون لەپێش چوونەبواری جێبەجێکردنی ڕێسای بنەڕەتی دادگاوە(ICC statute, 1998, 11)؛
(٤) لەلایەن کەسانێکەوە ئەنجامدرابوون کە تەمەنیان لە خوار هەژدە ساڵییەوەبوبێت(Ibid, 26)؛
(٥) کەسانی یاسایی (شخصی معنوی) تێوەگلابوون لە بەرپرسیارێتی(Ibid, 25)؛
(٦) تاوانەکە بایەخی تەواوی نەبوو کە ڕەوایبدات بە دادگا بۆ لیکۆڵینەوە و دادگایکردن(Ibid, 17) ؛
(٧) ئەنجامدرابێت لەلایەن تۆمەتبارە مام ناوەند و بچوکەکانەوە.(Bellelli, 2016, 243)

ئەم حەوت حاڵەتە کە دادگا دەسەڵاتی دادوەریی تێیاندا نییە دەبێتەهۆی دروستبونی بۆشاییەکی پارێزبەندنی، و ڕزگاربونی ئەو تۆمەتبارانە لە بەرپرسیارێتی تاوانکاریی دادگا. هەربۆیە ئەمانە دەرخەری ئەوەن کە بەبێ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینە لەلایەن دادگا تاوانکارییە نیشتیمانییەکانەوە مەحاڵە دادگا بە تەنها بتوانێت هەستێت بە بەدەستهێنانی دادپەروەریی تاوانکاریی و ڕاپێچکردنی هەموو تۆمەتباران بۆ دادپەروەریی، هەربۆیە پرەنسیپی تەواوکاریی گەورەترین ڕێگا و ئامرازیی یاساییە بەدەست دادگا نیشتیمانییەکانەوە بۆ بەدەستهێنانی دادپەروەریی تاوانکاریی نیشتیمانی.

ئەنجام

گرنگترین ئەنجامەکانی توێژینەوەکەمان بریتین لەمانەی خوارەوە:

١- پرەنسیپی تەواوکاریی دادگای تاوانکاریی نێودەوڵەتی ئامرازێکی ئاشکرایە بۆ جەنگان لەدژی پارێزبەندی کە یارمەتیدەری بەهێزکردنی ئامانجی هێنانەدی دادپەروەریی تاوانکارییە لەسەر هەردوو ئاستی سیستەمی یاسایی نیشتیمانی و نێودەوڵەتی.

٢- پرەنسیپی تەواوکاریی یەکێکە لە پرەنسیپە یاساییە بەهادارەکان کە دادگا لە پەیڕەوە بنەڕەتییەکەیدا جێگیریکردووە، چونکە گەر پرەنسیپەکەی جێگیر نەکردایا ئەوا دادگا دەسەڵاتی ئەوەی نەدەبو، وە کارێکی قورسە کە بتوانێت دادگایی هەموو تۆمەتبارانی دەوڵەتانی ئەندام بکات لە قورسی دەستکەوتنی بەڵگە، گەواهیدەرەکان، خەرجی پێواژووەکانی دادبینی و دەستگیرکردنی تۆمەتبار و هتد.

٣- دادگا بە جێگیرکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی هێزی داوە بە دادگا نیشتیمانییەکان و بە مانایەکی تر گەشەیەکی قووڵی داوە بە دادپەروەریی تاوانکاریی نیشتیمانی کە خۆیان هەستن بە دادگایکردنی تۆمەتبارانی دەوڵەتەکانیان بەوەش ئەگەر هەڵنەستن بە دادگایکردنەکە ئەوا دادگا بوونی هەیە و ئامادەیە بۆ تەواوکردنی دەسەڵاتی دادوەریی تاوانکاریی نیشتیمانی.

٤- جێگیرکردن و پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواکاریی لە دادگادا بووەتەهۆی ئەوەی هەموو دەوڵەتانی ئەندام دەسەڵاتی دادوەریی ببەخشن بە دادگاکانیان بۆ لێکۆڵینەوە و دادگایکردنی تۆمەتبارانی تاوانە نێودەوڵەتییەکان، ئەویش یان بە دەرچواندنی یاسایەکی تایبەت یان جێکردنەوەی تاوانەکانی لیستی دادگا لە چوارچێوەی یاسا تاوانکاریی و سزاییەکانیاندا.

پێشنیار

بۆ بەهێزکردن و چالاکبونی زیاتری دادگای تاوانکاری نێودەوڵەتی و پەیوەست بە ناوەڕۆکی توێژینەوەکە ئەم چەند پێشنیارە بە گرنگ دەزانین:

١- دانانی پێناسەیەکی یاسایی ڕوون، ئاشکرا، دیاریکراو و تایبەت بۆ پرەنسیپی تەواوکاریی لە پەیڕەوی بنەڕەتیدا، چونکە تا ئێستا دادگا پێناسەی پرەنسیپەکەی نەکردووە.

٢- جێگیرکردنی کاتێکی دیاریکراو بۆ دەسەڵاتی دادوەریی نیشتیمانیی لە پەیڕەوی بنەڕەتیدا، بەجۆرێک گەر لە ماوەی ئەو کاتەدا کە دادگا دیاریکردووە، دادگای تاوانکاری نیشتیمانی بە ئەرکی لێکۆڵینەوە و دادگایکردنێکی ڕاستەقینە هەڵنەستا ئەوا دادگا دەسەڵاتی دادوەریی وەربگرێت بۆ پەیڕەوکردنی پرەنسیپی تەواوکاریی.

٣- بواردن و سڕینەوەی چەمکی ‹‹بایەخداربوون››ی کەیسێک لە پەیڕەوی بنەڕەتیدا، چونکە لە ئێستادا گەر کەیسێک بایەخی تەواوی نەبێت بۆ دادگا ئەوا دادگا هیچ ڕێکارێکی دادوەریی بەرامبەری ناگرێتەبەر.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: کتێب بە زمانی ئینگلیزی

1- Mark Klamberg, Commentary on the law of the international criminal court, Torkel Opsahl academic epublisher, Brussels, 2017.

2- Mohamed M. El Zeidy, the principle of complementarity in international criminal law: origin, development and practice, published by Martinus Nijhoff publishers and VSP, Leiden. Boston, The Netherlands, 2008.

3- Nidal Nabil Jurdi, the international criminal court and national courts a contentious relationship, first published by Routledge, New York, NY 10017, USA, 2016.

4- Otto Triffterer and Kai Ambos, the Rome statute of the international criminal court a commentary, third edition, 2015.

5- Ovo Catherine Lomedemhe, the complementarity regime of the international criminal court, national implementation in Africa, Springer international publishing AG, 2017.

6- Roberto Bellelli, international criminal justice law and practice from the Rome statute to its review, first published by Routledge, New York, NY 10017, USA, 2016.

7- Robert Cryer, Hakan Friman, Darryl Robinson, Elizabeth Wilmshurst, an introduction to international criminal law and procedure, second edition, Cambridge University press, 2010.

دووەم: دکتۆرانامە بە زمانی ئینگلیزیی

8- Beatric Pisani, the system of the international criminal court: complementarity in international criminal justice, PhD. Thesis in international studies- XXII Cycle, school of international studies, university of Trento, 2012.

9- Emilie Hunter, the international criminal court and positive complementarity: the impact of ICC's admissibility law and practice on domestic jurisdictions, thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of doctor of laws of the European university institute, 2014.

10- Milton Odhiambo Owuor, the international criminal court and positive complementarity: legal and institutional framework, a thesis submitted in fulfillment of the requirements for the degree of doctor of laws (LLD) in international criminal law, department of public law, faculty of law, university of Pretoria, 2017.

11- Rod A. Rastan, closing the enforcement gap: the international criminal court and national authorities, thesis submitted for the degree of doctor of philosophy in law, London school of economic and political science, University of London, 2006.

سێیەم: پەیڕەوی بنەڕەتی دادگا و دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان

12- Rome statute of the International criminal court, 1998.

13- United Nations charter, 1945.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

چوارەم: بڕیاری دادگا نێودەوڵەتییەکان

14- international criminal court, pre- trial chamber I, situation in Libya, in the case of the prosecutor v. Saif Al-Islam Gaddafi and Abdullah Al-Senussi, number: ICC-01/11-01/11, on October 11, 2013, para 229, available at: https://www.legal-tools.org/doc/af6104/pdf/, accessed on July 7, 2020.

15- International criminal court, Pre-trial chamber II, no.: ICC-01/11-01/11, situation in Libya, in the case of the prosecutor v. Saif Al Islam Gaddafi, on September 28, 2018, para 25, available at: https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2018_04639.PDF, accessed on July 10, 2020.

16- European court of human rights, case of Nachova and others v. Bulgaria, judgement on July 6, 2005, para 113, available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-69630%22]}, accessed on July 6, 2020.

17- Inter-American Court of Human Rights, Case of Velásquez-Rodríguez v. Honduras, Judgment on July 29, 1988, para 177, available at: http://www.corteidh.or.cr/cf/Jurisprudencia2/busqueda_casos_contenciosos.cfm?lang=en, accessed on July 7, 2020.

پێنجەم: راپۆرتی داواکاری گشتی دادگا

18- International criminal court, the office of the prosecutor, nineteenth report of the prosecutor of the international criminal court to the UNSC pursuant to UNSC resolution 1970 in 2011, p 2, available at: https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/19th-report-icc-otp-UNSC-libya-ENG.pdf , accessed on May 5, 2020.

19- international criminal court, office of the prosecutor, informal expert paper: the principle of complementarity in practice, ICC-OTP 2003, annex 4, available at: https://www.icc-cpi.int/RelatedRecords/CR2009_02250.PDF, accessed on July 7, 2020.

شەشەم: گۆڤار بە زمانی ئینگلیزی

20- Sascha Dominik Dov Bachmann and Eda Luke Nwibo, Pull and Push›- Implementing the Complementarity Principle of the Rome Statute of the ICC within the AU: Opportunities and Challenges, Brooklyn journal of international law, volume 43, issue 2, 2018.

21- Jann K. Kleffner, the impact of complementarity on national implementation of substantive international criminal law, Journal of international criminal justice 1, Oxford university press, 2003.

ئاكارەكانی توێژینەوەی مرۆڤناسی

محمد حسين محمد شوانی [١]
[١]بەشی كۆمەڵناسی، كۆلێژی ئاداب، زانكۆی سەلاحەدین، شاری هەولێر، هەرێمی كوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: mohammed.mohammed1@su.edu.krd

پوختەی توێژینەوەكە:

لە هەرێمی كوردستاندا نە دامەزراوەیەكی تایبەت و نە یاسایەكیش هەیە بۆ پاراستنی مافی ئەوانەی دەبنە ئەندامی نمونەی هەر توێژینەوەیەك، ئەوانەی توێژینەوەیان لەسەر ئەنجام دەدرێت ئەگەر ویژدانی توێژەر خۆی نەبێت، دەبنە قوربانی و لایەنێك نیە داكۆكیان لێ بكات، ئەمە لە كاتێكدایە لە زۆربەی كۆمەڵگاكانی تردا ئەم بابەتە گرنگی و بایەخی جدی پێ دراوە، بۆیە پرسیاری سەرەكی ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە روونكردنەوەی رەوشی كایە ئێتیكیەكان لە توێژینەوەی كۆمەڵایەتیدا .

بنەما ئاكاریەكانی توێژینەوەی زانستی وەكو پیشەیی وسەربەخۆبوون و بێ لایەنی وسەلامەتی ومتمانە ورازی بوون و ئەمانەتی زانستی و بابەتی بوون،پێویستە لە توێژەردا هەبن. بە تایبەت لە توێژەری ئەنترۆپۆلۆژیدا دەبێ توێژەر هەڵگری هەندێك خەسڵەتی تریش بێت وەكو راستگۆیی و نهێنی زانیاریەكان ودادپەروەری ودەست وداوێن پاكی وبەخشندەیی و..هتد بۆیە دەتوانین بڵێین بێ ئاكار، توێژینەوەی زانستی هیچ مانایەكی نیە، ئاكار روحی زیندووی (Vital)توێژینەوەی زانستیە بەڵام لە هەرێمی كوردستان هێشتا ئاشنایەتیەكی روونمان لەگەڵ بنەما ئاكاریەكانی توێژینەوەی زانستیدا نیە .

چەمكە كلیلیەكانی توێژینەوەكە بریتین لە (ئاكار (ئیتیك)، توێژەر، توێژەری ئەنترۆپۆلۆژی)

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
رێككەوتەكان	رێكەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١٢/٤ | رێككەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢١/١/٢١ | رێككەوتی بلاوكردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	mohammed.mohammed1@su.edu.krd
مافی چاپ و بلاوكردنەوە	©٢٠٢١ پ.ی.د. محمد حسین محمد شوانی، گەیشتن بەم توێژینەوەیە كراوەیە لەژێر رەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

ملخص البحث باللغة العربية :

هذا البحث بعنوان (اخلاقيات البحث الانثروبولوجي) هو من البحوث الانسانية النظرية يقوم بوصف الحالة الراهنة للبحث الاجتماعي بشكل عام و الأنثروبولوجي خاصة في اقليم كوردستان العراق ،بسبب التطورات التي حصلت في مجال التعليم العالي والبحث العلمي في كوردستان زادت الباحثين و والبحوث ايضا حول القضايا الاجتماعية والسياسية والدينية و الثقافية في المجتمع الكردي ، وهذا يدعونا الى التأكيد على الاسس والمباديء الاخلاقية في البحث.

يتكون البحث من مقدمة وثلاث فصول ،تناول الفصل الاول توضح مشكلة البحث واهميته واهدافه ثم تحديد المصطلحات، أما الفصل الثاني فتناول الاسس الاخلاقية في البحث الانثروبولوجي ،تطرق فيه الى بدايات التفكير بالاسس الاخلاقية و طبيعة الدراسات الانثروبولوجية في بداية ظهورها أما في الفصل الثالث والاخير تناول مسؤلية الباحث الانثروبولوجي و آليات المراقبة على البحث ،عندما يقوم ببحث عن موضوع معين عليه أن يأخذ باعتبار عدة عوامل وذلك لتجنب العديد من المشاكل والمواقف الحرجة اتجاه نفسه و اتجاه منهجية البحث العلمي و يجب على الباحث أن يحترم حقوق المبحوثين وحريتهم في الاجابة و الحفاظ على سرية الإجابة الفردية لافراد العينة المبحوثة وللمبحوث الحق في معرفة أهداف البحث قبل أو بعد المشاركة حسب اتفاق الباحث مع أفراد عينة البحث ومدى تأثير ذلك على النتائج المتوقعة.ثم عدم نشر نتائج البحث بما فيه من خسائر مادية ومعنوية للمبحوثين ،كما وفي ختام البحث قدم مجموعة من التوصيات والمقترحات.

الكلمات المفتاحية للدراسة هي (الأخلاق, الباحث الآنثروبولوجي)

Abstract

This research entitled (Anthropological Research Ethics) is a research humanitarian theory based description of the current state of Social Research in the Kurdistan Region of Iraq, because of developments in the field of Higher Education and Scientific Research in Kurdistan have increased researchers and research and also on issues of social, political, religious and cultural Kurdish Society, and this leads us to emphasize the principles and ethical principles in research,

The Research is consists of introduction and three chapters, the first chapter describes the research problem , its importance and its goals, and determine the terms, Chapter II addressed the moral foundations of social research, in which he referred to the early thinking on ethics and the nature of anthropological studies at the beginning of its appearance, In the third chapter and the last take responsibility social scientist and control mechanisms on the research, when research on a topic he has to take as many factors in order to avoid many of the problems and attitudes critical towards himself and towards the methodology of scientific research and the investigator must respect the rights of respondents and the freedom to answer and to maintain the confidentiality of the answer individual members of the sample examined, and the Researched right to know the objectives of the research before or after participating as agreed by the researcher with members of the research sample and the extent of the impact on the expected results. and then not publish the results of research, with its moral and material losses of the respondents, as well as in the conclusion of research presented a set of recommendations and proposals.

The key words of the study are (ethics, anthropological researcher)

بەشی یەکەم :رەهەندەکانی توێژینەوەکەو دیاری کردنی چەمکەکان:

باسی یەکەم :رەهەندەکانی توێژینەوەکە :

١-گرفتی توێژینەوەکە :

دیاریکردنی گرفت لەسەرەتاو دەستپێکی هەر توێژینەوەیەکدا، بە مەرجێکی بنچینەیی دادەنرێت، هەتا توێژەر لەسەرەتاوە چوارچێوەی کارەکەی لا روون بێت وبزانێت بە دووی سەلماندنی چ پەیوەندیەك یان چارەسەری چ گرفتێکەوەیە، گرفت بریتیە لەو گرێیەی توێژەری دەیەوێت بیکاتەوە و لەخەمی یەکلایی کردنەوەیدایە، بۆیە گرنگترین کارێك توێژەر لە دەستپێك و سەرەتای توێژینەوەکەیدا بیکات، پوختەکردن وپاکردنەوەی گرفتی توێژینەوەکەیەتی لە بابەتەکانی تر، هەتا لای روون بێت ئەوەی دەیەوێت بیڵێت لەم توێژینەوەیدا چیە؟ گرفتی ئەم توێژینەوەیەش بریتیە لە روونکردنەوەی رەوشی کایە ئێتیکیەکان لە توێژینەوەی کۆمەڵایەتیدا .

٢-گرنگی توێژینەوەکە :

سەرەرای ئەو گەشەکردنەی لە رووی چەندایەتیەوە لە زانکۆو خوێندنی باڵای کوردستاندا هاتووەتە ئاراوە لە رووی چۆنایەتیەوە تا ئێستا فیلتەرێکی کارا بۆ چاودێری گرفتە ئاکاریەکانی توێژینەوە لە ئارادا نیە، بۆیە نەك توێژینەوە بەڵکو قسەکردن لەسەر ئەم بابەتە لە ناوەندەکانی توێژینەوەدا بایەخی زانستی دەداتە پرسێك کە تا ئێستا کاری لەسەر نەکراوە، ئەم توێژینەوەیە لە رووی تیۆریەوە خزمەت بە ناساندنی کایەیەك دەکات کە هێشتا توێژەرانی کوردستان ئاشنای کارکردن نین تیایدا، لە رووی پراکتیکیشەوە دەکرێ وەزارەتی خوێندنی باڵا وتوێژینەوەی زانستی لە کوردستان یان زانکۆ وداموودەزگا بەر پرسەکانی توێژینەوە لە کوردستاندا، لەبەر رۆشنایی ئەنجامەکانیدا بە کردەیی کار بۆ بەرجەستە کردنی پرەنسیپە ئێتیکیەکان بکەن و بیانکەن بە بەشێك لە رەفتاری توێژەران، بە تایبەتی بۆ کۆمەڵگای ئێمە کە هێشتا لە ژێر کاریگەری گروپە سەرەتاییەکانی وەکو خێزان و بنەماڵەو تیرەو خێڵدایە، هەر زیانێك بە تاکەکانی بگات لە سەر تەواوی خێزان و بنەماڵەکە هەژمار دەکرێت .

٣-ئامانجەکانی توێژینەوەکە :

ئەم توێژینەوەیە، توێژینەوەیەکی مرۆیی تیۆری شیکاریە، ئەم جۆرە توێژینەوانەش بریتین لەوەی توێژەر لە ئەنجامی خوێندنەوەی پێشووتر و هەستکردن بە گرفتێك گریمانەی بوونی کەموکورتیەك دەکات لە بوارێکدا و لە توێژینەوەکەدا هەوڵی سەلماندنی دەدات(ابراهیم,٢٠٠٠، ٣٧) هەروەکو لە گرفتی توێژینەوەکەدا ئاماژەی پێکراوە دەیەوێت رەوشی بنەما ئێتیکیەکانی توێژینەوە روون بکاتەوە، ئەمەش گرفتێکی گشتیە وەکو پرسیاری لاوەکی دەکرێت ئامانجەکانی توێژینەوەکە لە چەند پرسیارێکدا بخرێتە روو، دوواتر توێژینەوەکە وەڵامی ئەو پرسیارانە بداتەوە .

١-ئێتیك و بەهاکانی توێژینەوەی زانستی و توێژەری کۆمەڵایەتی چین؟؟

٢-چۆن میتۆدەکانی توێژینەوە پیادە دەکرێت بێ ئەوەی دژایەتی بنەما ئاکاریەکان بکات؟؟

٣-بەرپرسیاریەتی کۆمەڵایەتی توێژینەوەی زانستی چیە لە توێژینەوە مرۆییەکاندا؟؟

٤-لە کوردستان چۆن مامەڵە لەگەڵ ئەمانەدا دەکرێت و ئایا لێپرسینەوەی ئاکاری هەیە؟؟

٤-هۆکارەکانی هەڵبژاردنی ئەم بابەتە.

وەکو هۆکارێکی بابەتیی، تا ئەو شوێنەی توێژەر ئاگادار بێت لە هەرێمی کوردستاندا نە دامەزراوەیەکی تایبەت و نە یاسایەکیش هەیە بۆ پاراستنی مافی ئەوانەی دەبنە ئەندامی نمونەی هەر توێژینەوەیەك، ئەوانەی توێژینەوەیان لەسەر ئەنجام دەدرێت ئەگەر ویژدانی توێژەر خۆی نەبێت، دەبنە قوربانی و لایەنێك نیە داکۆکیان لێ بکات، ئەمە لە کاتێکدایە لە زۆربەی کۆمەڵگاکانی تردا ئەم بابەتە گرنگی و بایەخی جدی پێ دراوە، بۆ نمونە لە ئەمریکا لە پەنجاکانی سەدەی رابردووەو بیری لە چوارچێوە ئێتیکیەکانی توێژینەوە کردووەتەوەو رێوشوێنی تایبەتی بۆ داناوەو دوواتریش لە بەریتانیا، لە ساڵی ١٩٩٢وە وە لە ئەڵمانیا هەردوو کۆمەڵەی کۆمەڵناسانی ئەڵمانی DGS)) و کۆمەڵەی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

پیشەوەرانی کۆمەڵناسی ئەڵمانی BDS)) نەخشـەیەکی ئاکاری توێژینەوەیان دارشت و کۆمیسیۆنێکی پێنج کەسیان بۆ ئەم مەبەستە بە ناوی کۆمیسیۆنی ئێتیك پێكهێنا(ئێروانی، ٢٠١٥، تايبەت)کەچی لە کۆمەڵگای ئێمەدا ئەم بابەتە فەرامۆش کراوەو بەبەراورد لەگەڵ کۆمەڵگاکانی رۆژئاوادا زۆر زیاتر پێویستمان بە دیاریکردنی چوارچێوەیەکی ئیتیکیە بۆ توێژینەوە کۆمەڵایەتیەکان و ئەنجامدانی توێژینەوەی مەیدانی لە ناو کۆمەڵگاکەماندا .

باسی دووەم :دیاری کردنی چەمکەکان:

دیاریکردن و پێناسەی چەمك و زاراوە زانستییەکانی هەر توێژینەوەیەك بە یەکێك لە پێویستیە میتۆدیەکان دادەنرێت. هەرچەندیش ئەم دیاریکردن و پێناسەیەش بە ووردی و روونی ئەنجام درابێت هێندەش خوێندنەوە و تێگەیشتن لە توێژینەوەکە بۆ خوێنەرانی ئاسانتر و روونتر دەبێت و توێژەریش زۆرتر بیری خۆی دەگەیەنێت(عقیل، ١٩٩٩، ٥)مەبەست لە دیاریکردنی چەمکەکانیش پێناسەی زانستیە، بۆ ئەوەی ئەم چەمکانە چی دەگەیەنن، چ مانایەك لە خۆ دەگرن و مەبەست لەم چەمکە چیە، بۆ چ مەبەستێك بەکارهاتووە(dectionery, ٢٠٠٢, ٢٤)، لەم توێژینەوەیەشدا ئەو چەمکانەی بە پێویست زانراون روون بکرێنەوە، بریتیین لە مانەی خوارەوە:

١-ئاكار (اخلاق) (Ethic)

ئاکار بریتیە لە کۆمەڵێك رێساو بنەمای تایبەتی سنوور بۆ رەفتاری تاکەکانی هەر کۆمەڵگایەك دادەنێن وئاراستەیان دەکەن(عمر.١٩٩٦، ٤٦)لەم توێژینەوەیەشدا مەبەست لە ئاکارەکان ئەو رەفتارانەی هەر توێژەرێکی کۆمەڵایەتین کە تیایدا رەچاوی ماف و پاراستنی باری کەسایەتی و دەروونی ئەندامانی نمونەی توێژینەوەکەی کراوە .

٢- توێژینەوە (البحث) : (Research)

قسەکردن لەسەر زانست بێ باسکردنی توێژینەوە نابێت و زانست بە بێ توێژینەوە بەدەست نایەت جگە لەوەی توێژینەوەی بەردەوام تەنیا سەرچاوەی پەرەسەندن ودەوڵەمەند کردن وبژێوی زانستە، بۆیە زۆربەی ئەوانەی لە بواری رێگاکانی توێژینەوەدا سەرقاڵی بیرکردنەوەو لێکدانەوە بوون هەوڵیان داوە پێناسەی توێژینەوە بکەن(ابراهیم،٢٠٠٠، ١٥)، یەکێك لەو پێناسانەی بۆ توێژینەوە کراوە دەڵێت مەبەست لە توێژینەوە ئەو گەرانەیە بە دووای مەعریفەو زانست و زانیاریدا کە خەسڵەتێکی وردو سیستماتیکی هەیە، هەوڵی دڵنیابوون لەو زانیاریانەش دەدات لە میانەی رێبازو رێگاو میتۆدی باوەڕ پێکراوەوە(عبیدات، ٢٠٠٥، ٣٨) لە پێناسەیەکی تردا هاتووە دەڵێت توێژینەوە بریتیە (لە پشکنین وگەڕان بە دووای مەعریفە وهەوڵدان بۆ ساخکردنەوەی بە شێوازێکی سیستماتیك ونەخشـەبۆدانراو وهەنگاو لە دووای هەنگاو، رەگەزەکانی بریتین لە بابەت، میتۆد، ئامانج) گرنگترین خەسڵەتەکانیشی بریتین لەوەی کە پرۆسەیەکی ئاڵۆزەو هەوڵوتەقەلاو ماندوبوونێکی زۆرو سیستماتیکی وپشکنینێکی ووردو شیکردنەوەیەکی پوختە وهەڵسەنگاندێکی رەخنەگرانەی دەوێت بە مەبەستی خزمەتکردنی ئامانجە گشتیەکان، ئامانجی توێژینەوە تێگەیشتن و شرۆڤە کردن و کۆنترۆڵ و پێشبینی کردنە(عمر.١٩٩٦، ٨٦) .

٣-توێژەری ئەنترۆپۆلۆژی (الباحث الأنثروبولوجی) Anthropological Researcher)

کەسێکی شارەزای بواری مرۆڤناسیە, رەگەزە جیاوازەکانی پەیوەست بە مرۆڤی خوێندووە, لە رووی بایۆلۆژی و کلتوریەوە,بۆ تێگەیشتن لە بنەچەی مرۆڤ و چۆنیەتی پەرەسەندن و پێگەیشتنی بیروباوەرو دابە و نەریت و خورەوشتە کۆمەلایەتیەکانی(dectionery, ٢٠٠٢,٣٢).

کەسێکی خاوەن پسپۆری تایبەتی وشارەزای بنچینەکانی توێژینەوەیەو چەند خەسڵەتێکی تایبەتی تێدایە وەکو شیکردنەوەی رووداوە مرۆیی وکۆمەڵایەتیەکان بە شێوەیەکی ئەقڵانی ودیاریکردنی هۆکارەکانی روودانی دیاردەکە و رەتکردنەوەی هەر جۆرە باوەرهێنانێك بەوەی کە رووداوەکە لە خۆوەو بە رێکەوتێکی مێژوویی روویداوە، هەروەها وەکو تێروانینی گشتگیریانە بۆ رووداوەکان وپارچە پارچە نەکردنیان وبروای تەواو بەوەی کە زانستی کۆمەڵناسی هەمیشە کراوەیە بۆ راستکردنەوە و داهێنان(میر، ١٩٨٣، ٣٨٢) .

بەشی دووەم :

بنەما ئیتیکیەکان لە توێژینەوەی ئەنترۆپۆلۆژیدا

باسی یەکەم :پەیدابوونی بابەتە ئیتیکیەکان لە توێژینەوەدا

گەشەکردنی زانست و فراوانبوونی توێژینەوەکان لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە، بووەنە هۆی درووستبوون و سەرهەڵدانی گەلێك لقی زانستی نوێ لە بواری مرۆیی و کۆمەلایەتیدا، یەکێك لەو لقە زانستیانە مرۆڤناسی بوو کە میتۆدی توێژینەوەی بریتی بوو لە توێژینەوەی مەیدانی (Field Work)و مانەوەی توێژەرەکانی لە ناو کۆمەڵگای توێژینەوەکانیاندا، وەکو توێژینەوەکەی (مالینوڤیسکی)لە سەر دورگەکانی (تروبریاند) و توێژینەوەکەی (ئیڤانز بر یتشارد) لە سەر خێڵەکانی (ئەزاندی) لە نێوان سودان و کۆنگۆ و توێژینەوەکەی (رادکلیف براون)لەسەر دانیشتوانی دوورگەکانی (ئەندامان)و ..هتد .

مانەوەی توێژەر لە کۆمەڵگای توێژینەوەدا، وەك بوون بە ئەندام وابوو لەو کۆمەڵگایانەدا، شارەزای تەواوی نهێنیەکانیان و داب ونەریت و رێ ورەسمەکانی ئەو کۆمەڵگایانە دەبوو کە توێژینەوەی لەسەر دەکردن، جگە لەمەش مرۆڤناسەکان سەرەڕای پێکەوە ژیان و بەشداری کردنیان لە هەموو بۆنەو چالاکیەکاندا بۆ ماوەی زیاتر لە ساڵێك، هەواڵگر (Informant مخبر)()یشیان هەبوو، کاری ئەمانە پێدانی زانیاری و روونکردنەوەی نهێنیەکانی ژیانی رۆژانەی ئەندامانی تری کۆمەڵگاکە بوو، هەمیشە مرۆڤناسەکان زیاتر لە یەك هەواڵگریان هەبوو، تا تەواوی وردەکاریەکانی ژیانی کۆمەڵگاکەیان بۆ روون ببێتەوە(النوری، ١٩٨٠،٤٢٩)، سەرەڕای ئەمانەش بە نهێنی چەندین زانیاریان لەسەر کۆ دەکردنەوە، بۆیە لە سەرەتای درووستبوونیدا زانستی مرۆڤناسی وەکو زانستێکی ئیمپریالیزمی (استعماری) ناسرا، کاری توێژەرەکانی بە هەوڵی داگیرکەران درایە قەڵەم بۆ بەرێوەبردنی گەلانی داگیرکراو، بە تایبەتی دووای ئەوەی دەبینرا کە مرۆڤناسە بە ناوبانگەکان لە وەزارەتەکانی موستەعمەراتی بەریتانی و دەرەوەی ئەمریکاو وەزارەتی بەرگری و دامودەزگاکانی پەیوەست بە چۆنیەتی بەرێوەبردن و مامەڵە کردن لەگەڵ گروپە مرۆییەکانی وڵاتانی داگیرکراودا شوێن و پێگەیەکیان هەیەو کار لەگەڵ ئەمانەدا دەکەن، وەکو (هنری لویس مۆرگان) و (مارگریت مید) و (رۆس بندکت) و...هتد هەموو راوێژکار یان لە کەسە نزیکەکانی ئەم وەزارەتانە بوون، جگە لەمەش لە توێژینەوەکانیاندا دوواتر هەندێك کەموکورتی و نەخۆشی دەروونی و رەوشتی جیاوازی ئەم گروپانەیان وەکو نەخۆشی و کوموکورتیەکی گشتی بەسەر تەواوی کۆمەڵگا هاوشێوەکانیاندا دەگشتاند(الخیاط,٢٠١٠, ٤١)، بۆ ئەوەی ئەندامانی کۆمەڵگای توێژینەوەکانیان ئاگاداری ئەو دەرئەنجامانەو بڵاوکردنەوەیان بن، لە ئەنجامی ئەمانەدا، لە ناوەندەکانی توێژینەوەو لە زانکۆکانی تردا بیر لە دیوی نائاکاری ئەم توێژینەوانە کرایەوەو بیرۆکەی ئەوە پەیدابوو چوارچێوەیەکی ئاکاری دابنرێت هەتا توێژەران پابەندی بن، بۆیە دەبینین لە ریزی پێشەوەی ئەو پرەنسیپانەی بۆ بۆ ئاکاری توێژینەوە، دوواتر قەسەیان لەسەر کراوە بریتین لە ئاگاداربوونی ئەوانەی بە نمونە وەردەگیرێن لە ئامانجەکانی توێژینەوەو رێگا نەدان بە کۆکردنەوەی زانیاری بە شێوەیەکی نهێنی لە هەر کۆمەڵگایەکی توێژینەوەدا، دوواتر بریندار نەکردنی هەست و دەروونی ئەندامانی ئەو کۆمەڵگایەی توێژینەوەیان لەسەر دەکرێت، کە هەموو ئەمانە لەسەرەتاکانی توێژینەوە مرۆڤناسیەکاندا دەبینران، بۆ ئەوەی مرۆڤناسەکان لەبەرچاویان بگرن، بەلام بوون بەسەرتایەك بۆ بیرکردنەوە لە چوارچێوەیەکی ئاکاری و رێکەوتنێك لە نێوان توێژەر و کۆمەڵگای توێژینەوەکەیدا .

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

باسی دووەم :بنەما ئیتیکیەکانی توێژینەوە

لەبەر ئەوەی رەوشت و ئاکارەکانی توێژینەوە لەسەر سیستەمە بەهاییە تایبەتەکانی هەر توێژەرێك درووست دەبن بۆیە یەكێكە لەو بابەتانەی لە نێوان زانایان و توێژەراندا گفتوگۆو مشتومڕی زۆری لەسەرکراوە، لەم بارەوە جیاوازی زۆر لە نێوان توێژەرانی بابەتەكەدا هەیە چونکە پێ دەچێت هەندێك لەم بنەما رەفتاریانە بەلای هەندێك کەسەوە پەیوەندی بە ئاکارەوە نەبێ و بە لای هەندێکی ترەوە بێ ئاکاری بن، ساغکردنەوەی ئەمە لە بواری توێژینەوە کۆمەڵایەتی و دەروونی و پەروەردەییەکاندا زۆر پێویستە چونکە مامەڵەی توێژەر راستەخۆ لەگەڵ تاکەکاندایە(ئێروانی،٢٠١٥،تایبەت) بۆیە ئەم باسە بەسەر دوو برگەی سەرەکیدا دابەش دەکەین لە برگەی یەکەم هەندێك لە بنەما ئیتیکیەکانی توێژینەوەی زانستی بە گشتی دەخەینەروو کە هەندێکیان بەشێکن لەو بنەما ستانداردەی کە لە بنکەکانی توێژینەوەی کۆمەڵایەتی بەریتانیدا و لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەنجومەنی توێژینەوە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان (Economic and Social Research Council) رەچاو دەکرێن (النوری، ١٩٨٠، ٤١)، و لە برگەی دووەمیشدا بنەمائیتیکیەکانی توێژەری کۆمەڵایەتی باس دەکەین وەکو خەسڵەت و تایبەتمەندی هەر توێژەرێك لەم بوارەدا.

یەکەم : بنەما ئیتیکیەکانی توێژینەوەی زانستی

١-راستنوسین (Truthfulness):

بینین و ساغکردنەوەی هەقیقەتەکان لە توێژینەوە کۆمەڵایەتیەکاندا چەند توێژەرێکی زانستیان دەوێت بە هەمان شێوەش لە گواستنەوەیاندا توێژەرێکی پێویستە کە توێژینەوە بە ئامانجی زانستی و نەشێواندنی راستیەکان و گواستنەوەی زانیاریەکان وەکو خۆی بکاتە بنەمایەکی ئاکاری .

٢-پیشەیی (Professionalism):

پرۆفیشناڵی لە کاری توێژینەوەو کارکردن لە دامەزراوەو دامودەزگا زانستی و بنکەکانی توێژینەوەدا، خۆ تەرخانکردن بۆ توێژینەوە، دۆزینەوەو داهێنان و روونکردنەوەی گرفتەکان وەکو پیشەو ئەرکێك بەرامبەر کۆمەڵگاو مرۆڤایەتی .

٣-سەربەخۆبوون و بێ لایەنی(Independence and Impartiality)(التجرد القیّمی):

خۆ داماڵین لە بەها پێشینەکانی وەکو ناوچەگەرێتی(قاسملو، ٢٠٠٦، ٧٢) و خزمایەتی و حیزبایەتی و ئاینداری و ..هتد، ئەگەرچی لە رووی پراکتیکیەوە هەنگاوێکی سەختە(الزیباری. ٢٠١١، ٤١) مرۆڤ تەواوی بیروباوەڕو بۆچوونە پێشینیەکانی بەلاوە بنێت بەڵام یەکێکە لە پرەنسیپەکانی شیکردنەوەی زانستی .لە کاتی توێژینەوەدا توێژەر، جگە لە توێژەر بوون خۆی بە هیچ لایەنێکی تر دانەنێت .

٤-سەلامەتی (Safety):

پاراستنی سەلامەتی گیان و ناو ناوبانگ و ئازارنەگەیاندن بە ئەوانەی هاوبەشی توێژینەوە دەکەن، واتە گەرەنتی پاراستنیان بکرێت نەك بە هۆی بڵاوکردنەوەی ئەو زانیاریانەوە لە ئایندە رووبەرووی مەترسی و هەرەشە ببێتەوە، یان باج و ئەرکێکی داراییان بکەوێتە ئەستۆ، توێژەر هەمیشە دەبێ ئەنجامەکانی توێژینەوەکەی بۆ خۆشی و قازانج و چارەسەری گرفتەکان بەکاربێنێ چونکە زانستی بێ ئاکار دەبێتە مایەی بەڵاو نەهامەتی بۆ مرۆڤایەتی (غامری، بێ سال، ١١٨)نەك سەلامەتی، لەم بارەوە ئەو رەخنانەی لە سیەکان و چلەکانی سەدەی رابردوودا لە ئەنشتاین گیران باشترین نمونەی داماڵینی ئاکارە لە زانست .

٥-متمانە (Trust):

وەك بنەمایەکی ئاکاری دەبێ توێژەر خۆی لەسەرەتادا متمانەی تەواوی بە زانست و رۆڵی زانست هەبێ لە چارەسەرکردنی گرفتەکاندا وبڕوای بەوە هەبێ کە زانستە مرۆڤ دەگەیەنێتە راستیەکان و لە لایەکی تریشەوە دەبێ نەك هەر ئەندامانی نموونەکەی بەڵکو ئەو دەزگایە یان ئەو دامەزراوە زانستیەی کاری توێژینەوەی تێدا دەکات دڵنیا بکاتەوە کە جگە لە ئامانجی زانستی هیچ مەبەستێکی تر لە پشت کارەکانیەوە نیە، هەروەها درووست بوونی متمانە لە نێوان توێژەر و ئەندامانی نمونەی توێژینەوەکەدا چ بۆ پێدانی زانیاری یان دڵنیا بوون لە ئاکام و

ئەنجامەکانی کاریکە دەکەوێتە ئەستۆی توێژەر، دەبێ هەر لەسەرەتاوە بۆ لێتوێژەران روون بکرێتەوە .

٦-رازی بوون (Consent):

رەزامەندی و بەشداریکردنی هۆشیارانە بنەمایەکی ئاکاری توێژینەوەیە، پێویستە لەسەرەتادا توێژەرو ئەندامانی نموونەی توێژینەوەکە لە فۆرمێکی گرێبەستدا واژۆی دەق رەزامەندی بکەن، لێتوێژەر بەوە رازی بێت کە زانیاریە کەسیەکانی وەکو سەرچاوەیەکی توێژینەوە بەکاربێت، توێژەر پارێزگاری لەو فۆرمە بکات، ئیستا بە دزیەوە چاودێری کردنی ئەندامانی نمونەی توێژینەوە، بە پرسێکی گرنگ و کێشەیەکی ئاکاری توێژینەوە دادەنرێت، هەروەکو (کای ئەریکسۆن)دەڵێت بە نهێنی وەرگرتنی زانیاری یەکێکە لەو فاکتەرانەی ئابرووی توێژینەوە کۆمەڵایەتی و مرۆڤناسیەکان دەبات، لە ناو کۆمەڵگاکاندا رەنگدانەوەی خراپی دەبێت لەسەر توێژینەوەکانی تریش، هەروەها لە ئایندەشدا کار لە هەر پرۆژەیەکی توێژینەوە دەکات (السماك، ١٩٨٦، ١٥٨)، سەرەتاکانی توێژینەوە مرۆڤناسیەکان لە رۆژئاوا بەم جۆرە دەستیان پێکرد، کاتێك مرۆڤناسەکان بە مەبەستی دابینکردنی پێویستیەکانی بەرێوەبردنی کۆمەڵگا داگیر کراوەکان لە لایەن ئیمپریالیزمەوە، وەکو گەریدەیەك لە ناو ئەو کۆمەڵگایانەدا مانەوەو لە نزیکەوە و بە نهێنی توێژینەوەیان لەسەر داب ونەریت و پێکهاتەو دابەشبونی دەسەڵات و خاڵە لاوازو بەهێزەکانی ئەم کۆمەڵگایانەیان دەکرد .

٧- ئەمانەتی زانستی ((Integrity :

دەبێ هەر توێژەرێك هەڵگری ئەم ئاکارو رەوشتە بەرزە بێ(الحسن، ١٩٨٢، ٧٧) گواستنەوەی زانیاریەکان وەکو خۆیان و شیکردنەوەی لۆژیکی بۆ لێکدانەوەو خوێندنەوەی ئەو رەوشەی توێژینەوەی تێدا دەکرێت، یان گواستنەوەی ئەو بارەی کە تیایدا لێتوێژەر ئەو زانیاریانەی داوە ئەمانەتێکی زانستی و بنەمایەکی ئاکاری گرنگە لە ئەستۆی توێژەری زانستی، سەرەتایەکە بۆ چەواشەنەکردن و خستنەرووی راستیەکان

٨- بابەتی بوون(Objectivity):

ئەگەر بڵێین بابەتی بوون تەواوی خاڵەکانی سەرەوە کە ئاماژەمان کردووە دەگرێتەوە زێدەرۆییمان نەکردووە، چونکە یەکێك لە بنەما زانستیە هەرە گرنگەکانی توێژینەوەی زانستی بابەتی بوونی توێژەرە، بەڵام چۆن ئەمە وەکو ئاکارێکی توێژینەوە دەپارێزرێت و لەسەرەتاوە تا کۆتایی لەم سنوورە دەرناچێت، ئەویش بە پابەندبوون دەکرێت بە کۆی خاڵەکانی سەرەوە، بابەتی بوون پێچەوانەی خودیە، ئەمە خۆی لەوەدا دەبینێتەوە کە سەختە دیاردە کۆمەڵایەتیەکان بابەتیانەو دوور لە سۆزو حەزە کەسیەکان توێژینەوەیان لەسەر بکرێت، واتە خودی توێژەر خۆی دەبێتە بەشێك لە بازنەی توێژینەوەکە، و زۆرجار خۆی لە بەردەم کاریگەری سۆزو بیروبۆچوون و ئاراستە پێشینەییەکانیدا دەبینێتەوە لەبارەی گرفتەکەوە، هەروەکو توێژەر زامنی وەڵامدانەوەیەکی بابەتی ناکات لە لایەن ئەو تاك و گروپانەی توێژینەوەکەیان لەسەر دەکات.

دووەم : بنەما ئیتیکیەکانی توێژەر ئەنترۆپۆلۆژی

لەرووی هاندانەوە بۆ توێژینەوە سێ جۆری توێژەری کۆمەڵایەتی هەیە :

١-هەندێك توێژەری هەیە هەست وتوانا ومەیلە زانستیەکانی هاندەرو پاڵنەرین بۆ توێژینەوە لە بابەتێکی دیاریکراو هەتا برێکی زانستی نوێ بخاتە سەر ئاستی زانستی کەڵەکەبوو لە بوارەکەدا،

٢-هەندێك توێژەری تر لە پێناو وەرگرتن وبەدەستهێنانی بەخشیەك یان برە پارەیەکدا توێژینەوە لەسەر بابەتێك دەکەن، زیاتر ئامانجیان لایەنێکی مادیە .

٣- ئەو توێژەرانەن، کە توێژینەوە لە پێناو بە دەستهێنانی بروانامەیەکی ئەکادیمی دیاریکراو دەنوسن وەکو بەکالۆریۆس یان ماستەر یان دکتۆرا یان بۆ بەرز کردنەوەی پلەی زانستی لە ریزبەندی ئەکادیمی زانکۆییدا ئەمەش ناراستەخۆ زیاتر لە ژێر پاڵنەری پلەوپایە یان ئاستێکی مادی دیاریکراودان نەك ئەوەی لە راستیدا دەبێ ئامانجی توێژینەوەی زانستی بێت وەکو گەیشتن بە تیۆرێك یان یاسایەك یان پرەنسیپێك

یان گشتاندنێکی لۆژیکی(الخیاط,٢٠١٠, ٤١) .لێرەوە زۆرجار توێژەران بە تێروانین بۆ ئامانجەکانیان شێوازو چۆنیەتی مامەڵەکردنیان لەگەڵ بەرامبەر و ئەندامانی کۆمەڵگەی توێژینەوەکەیاندا لەبیردەکەن و ماف ورەچاو کردنی باری دەرونی و کۆمەڵایەتیان فەرامۆش دەکەن، کۆمەڵەی توێژینەوە پەروەردەییەکانی ئەمریکا لە ساڵی ١٩٩١دا چەند پێوەرێکی خستووەتە روو هەتا توێژەرانی کۆمەڵایەتی پابەندیان بن بۆ تەندرووستی توێژینەوە و کۆمەڵگای توێژینەوەکەیان، ئەو پێوەرانەش بریتین لە(علیان، ٢٠٠٤، ٢٦٨) :-

١-مافی هەموو ئەندامانی نمونەکەیە یان مافی سەرپەرشتیارو بەخێوکەریانە لە مەترسی ورەنگدانەوە نەرێیەکانی ئەو توێژینەوەیە ئاگاداربن، بۆیە رەزامەندیان وەربگرن پێش ئەوەی بەشداریان پێ بکەن و وەکو نمونەیەك بۆ توێژینەوەکانیان بەکاریان بێنن، بە تایبەتی ئەگەر ئەندامانی نمونەکە هۆشیاری تەواویان نەبێت لە بارەی مەترسیەکانەوە دەبێ دایك وباوك یان بەخێوکەرو سەرپەرشتیارانیان لەمە ئاگادار بکرێنەوەو رەزامەندی پیشان بدەن .

٢-نابێ توێژەران پێگەو پلەو پایەو دەسەڵاتی خۆیان بۆ ناچارکردنی ئەندامانی نموونەی توێژینەوەکە بەکاربێنن و ناچاریان بکەن بۆ مانەوەو درێژەدان تا کۆتایی توێژینەوەکە بەڵکو مافی ئەندامانی کۆمەڵگای توێژینەوەکەیە لە هەر کات و ساتێکدا بکشێنەوە، یان هەر لە سەرتادا بەشداری لەو جۆرە توێژینەوەیدا نەکەن، جاری وا هەیە بە فەرمانی بەرێوە بەرێك یان بەرپرسی فەرمانگەیەك، تەواوی فەرمانبەران یان خوێندکاران لە هۆڵێکدا کۆ دەکرێنەوەو دوواتر فۆرمی توێژینەوەیەکیان بەسەردا دابەش دەکرێت، داوایان لێ دەکرێت ئەو فۆرمە پڕ بکەنەوە، لەکاتێکدا هیچ زانیاری و هۆشیاریەکیان نیە لەبارەی ئامانج و ئایندەی ئەو زانیاریانەوە .

٣-دەبێ توێژەر رەچاوی سیاسەت وبەرنامەو نەخشەو پلانی ئەو زانکۆو دامەزراوەو دامودەزگایە بکات، کە توێژینەوەکەی بۆ دەنووسێت و پابەندی رێنمایی و داخوازیەکانیان بێت چ لە بارەی کاتی تەرخانکراو یان ئامانج لە توێژینەوەو دەرئەنجامەکانیەوە .

٤-لەبەرچاو گرتنی پاکی و راستگۆیی لە پەیوەندیەکانیدا، لەگەڵ ئەندامانی نمونەی توێژینەوەکەی، یان لەگەڵ نوێنەرانی دامودەزگاو دامەزراوەکەی،

٥-رەچاوکردنی جیاوازیە کلتوری و ئاینی و جێندەریەکانی کۆمەڵگای توێژینەوەکە و کاریگەریەکانی لەسەر پرۆسەی توێژینەکەو راپۆرتی کۆتایی .

٦-خۆدوور گرتنی توێژەر لە بەکارهێنانی هەموو ئەو میکانیزمانەی رەنگدانەوەی کۆمەڵایەتی خراپیان دەبێت بەسەر ئەندامانی نموونەکەیدا وەکو چاوپێکەوتن لە کاتی گرنگ و زیان پێگەیاندنی مادی و کۆمەڵایەتی، بۆ نمونە وەرگرتنی زانیاری ببێتە هۆی دوواکەوتنیان لە وانەکانیان یان لەکارەکانیان یان بەشداری نەکردنیان لە بۆنەیەك .

٧-مافی هەر ئەندامێکە لە بەشداربووان یان یارمەتیدەرانی توێژەر ناسنامەی خۆیان ئاشکرا نەکەن، پێویستە توێژەر پارێزگاری لە نهێنیەکانیان بکات .

هە ندێك لەو بنەما ئیتیکی و بەها مرۆییانەی کە پێویستە لەهەر توێژەرێکدا هەبن بە کورتی دەخەینە روو :

١- راستگۆیی.:

ئاشکراکردنی لایەنی سوود مەند و سەرچاوە داراییەکان و ئاستی دەست رۆیشتوویی توێژەر بەسەر ئەنجامەکانی توێژینەوەکەو مامەڵە کردن لەگەڵیاندا .

٢- نهێنی زانیاریەکان:

شوێنی مانەوەی زانیاریەکان و ئەوە کێیە بڕیار دەدات بە بڵاوکردنەوەیان خاڵێکی گرنگە بۆ لێتوێژەران ئەگەر بە هۆشیاریەوە بەشداریان لە توێژینەوەکەدا کردبێت، دەبێ توێژەر نەك هەر ناوەکانی بە ئاشکرایی باس نەکردبێت بەڵکو ئاماژەو هێمایەکی وا لە توێژینەوەکەدا نەبێت لە رێگەیانەوە کەسەکان بناسرێنەوە مەگەر لێتوێژەران خۆیان رەزامەندی بدەن لەسەر ئەو ناسینەوەیە .

٣-دادپەروەری :

دەبێ ئەندامانی نموونەی توێژینەوەکە لە هەموو وردەکاریەکان و تەواوی لایەنەکانی توێژینەوەکە ئاگابن و گرنگی و دەستکەوتە زانستیەکانی

توێژینەوەکە کاری هەمووانە و دەبێ سوپاس و پێزانین و ڕێزلە هاوکاریەکانیان بگیرێت

٤-دەست وداوێن پاکی:

توێژەر وەکو خاوەن خەسڵەتێکی دەست پاکی دیاردەکان بە وردی و وەکو خۆیان دەبینێ و هەر بەو جۆرەش وەسفیان دەکات، نەك لە نێوانیاندا ئەوانە هەڵبژێرێت کە دەیەوێت و ئەوانەش بەلاوە بنێت کە ئارەزووی لێ نیە، دەبێ ئەنجامەکان وەکو ئەوەی بەدەرکەوتن ئاشکرا بکات نەك وەك ئەوەی ئەو دەیەوێت، هەروەها دەبێ دەستپاك بێ بەرامبەر هەموو ئەو زانیاریانەی لە هەر سەرچاوەیەکەوە وەریان دەگرێت (الخیاط,٢٠١٠, ٢٣٠) .

٥-بەخشندەیی :

توێژەری کۆمەڵایەتی گفتوگۆومشتومڕ لە بارەی بیروبۆچونەکانیەوە ناکات لەگەڵ کەسانی تردا، چونکە مشتومڕ جۆرێك لە لایەنگیری پێوەیە، کەسی مشتومڕکەر باوەڕی تەواوی بە بیروبۆچوونەکانیەتی ودەیەوێت بەسەر کەسانی تردا بیسەپێنێت، بەڵام توێژەری زانستی پشت بە سەلماندن و تێبینی و پێوانە دەبەستێ، دوژمنکاری لە دەربڕینەکانیدا نیە بەڵکو بەخشندەو لە گفتوگۆی بەردەوامدایە لەگەڵ سروشت ودیاردەو گرفتەکانیدا(عبیدات، ٢٠٠٥، ٣٨)هەروەها بە ڕێزەوە سەیری ئەنجام و بەرهەمی هەر توێژەرێکی تر دەکات .

بەشی سێیەم :بەرپرسیاریەتی توێژەر و میکانیزمەکانی چاودێری بنەما ئیتیکیەکان

باسی یەکەم : بەرپرسیاریەتی توێژەری ئەنترۆپۆلۆژی و توێژینەوە لە کوردستان:

لەم دە ساڵەی رابردوودا کوردستان گۆڕانکاریەکی گەورەی بە خۆیەوە بینیوە لە رووی چەندایەتی توێژینەوە لە بواری زانستە کۆمەڵایەتیەکان بە گشتی، چ بە هۆی کردنەوەی چەندین زانکۆو کۆلێژ و بەشی جیاوازەوە بێت لە ناوچە جیاجیاکانی هەرێمی کوردستان یان ئەو رووکردنە زۆرەوە بێت بۆ تەواو کردنی خوێندن و زۆربوونی ژمارەی هەڵگرانی بڕوانامەی بەکالۆریۆس لە زانستە مرۆیی و کۆمەڵایەتیەکاندا، یان بە هۆی کرانەوەو رووتێکردنی توێژەرانی بیانی و زۆربوونی سەنتەرو رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و توێژینەوەو هاتنی توێژەرانی بیانیەوە بێت بۆ کوردستان، هەندێك جار ئاماژە بەوە دەکرێت کە لەگەڵ سوپای هاوپەیمانی نێودەوڵەتیدا کە لە ٢٠٠٣هوە هاتون بۆ عێراق چەندین توێژەری ئەنترۆپۆلۆژیان لەگەڵە.

لە لایەکی تریشەوە بە هۆی ئەو رەوشە سیاسی و داگیرکردنەی کوردستانی پێدا تێپەڕیبوو لە رابردوودا، کۆمەڵگای کوردی زۆر درەنگ کەتووەتە بەر دیدو رەخنەو توێژینەوەو توێژەرانی زانستیەوە، هێشتا هەموو بوارەکانی ژیانی کوردەواری وەکو کێڵگەیەکی بە پیت توێژینەوەیان لەسەر نەکراوەو دەکرێ توێژەرانی ئەنترۆپۆلۆژی کارامە توێژینەوەیان لەسەر بکەن، ئیتر لەم ماوەیەدا کوردستان لە هەموو بوارەکانیدا توێژینەوەی لەسەر دەکرێت، ئەمەش دەخوازێت وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی وزانکۆکانی کوردستان و ناوەندەکانی توێژینەوەو دامودەزگا بەرپرسەکان لەم بوارەدا لە خەمی دانانی چوارچێوەو چەندپرەنسیپێکی ئاکاریدا بن بۆ بەرپرسیار کردنی توێژەران لە پێگەیاندنی هەر زیان و ئازارێکی جەستەیی و دەروونی ئەوانەی توێژینەوەیان لەسەر دەکەن .

هەروەکو چۆن لە بەئەنجام گەیشتن و دۆزینەوەی هەر مەعریفەیەکی زانستیدا توێژەر خۆی بە خاوەنی ئەو داهێنانە دەزانێت، پێویستە بە هەمان شێوەش توێژەری ئەنترۆپۆلۆژی خۆی بەرامبەر بڕیارەکانی لە توێژینەوەکەیدا بە بەر پرسیار بزانێ و پەلە لە دەرکردنیاندا نەکاو بانگەشەی هیچ ئەنجامێکی زانستی پێش وەختە نەکات، بانگەشەی ئەوەش نەکات کە توانیویەتی وەڵامی هەموو پرسیارەکان بداتەوەو بەو پەڕی راستیەکان گەیشتووە، ئەمە بەر پرسیاریەتیەکی ئاکاری و زانستی گرنگە لە ئەستۆی توێژەر، ئێستا بە هۆی زیاتر پشت بەستان بە ئەنجامی توێژینەوە زانستیەکان و پراکتیزە کردنیان لە ژیانی کردەییدا، رۆژ لە دووای رۆژ گرفتی ئاکاری و کۆمەڵایەتی زیاتر دێنە ئاراوە، بەرپرسیاریەتی زیاتریش دەکەوێتە ئەستۆی توێژەران لە بارەی تا چەند پابەندی بنەما ئاکاریەکان دەبن بەرامبەر کۆمەڵگاو نمونەی توێژینەوەکانیان، بەو پێیەی توێژەری کۆمەڵایەتی بە گشتی لە بوارێکی دیاریکراودا کار دەکات و لە هەمان کاتیشدا هاوڵاتیەکی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

کۆمەڵگاکەی خۆیەتی و کۆمەڵێك مافی هەیە و لە هەمان کاتیشدا کۆمەڵێك ئەرکی لەسەر شانە(Shrader,١٩٩٤, ٢٦)لە ساڵی ١٩٩٣هەوە ناوەندی توێژینەوەی نەتەوەیی (NRC)لە ئەمریکا جەختی کردووەتە سەر هەندێك لەو بنەما و ڕێسایانەی بۆ هەر توێژەرێك دەبێ وەکو بەرپرسیاریەتیەك سەیریان بکات لەوانە بۆ نمونە دەبێ توێژینەوە لەو بابەتانە نەکات کە بێ هیچ پاساوێك دەبنە مایەی مەترسی بۆ کۆمەڵگای مرۆیی ڕەنگە باشترین نمونەش ئەو ئیدانەکردنە بێت کە لە ساڵی ١٩٣٧دا ئەکادیمیای زانستی پروسیا بەرامبەر ئەنیشتاین دەریانکرد، یان نابێ نارەوا توێژەر لە میانەی توێژینەوەکانیەوە سەرچاوە گشتیەکان بکات بە موڵکی تایبەتی کەسانی تر لە جیاتی پشتیوانی و پارێزگاری کردن لە بەرژەوەندی گشتی، هەروەها لەوانە خۆیان بەدوور بگرن گە هەرەشەی جدی دەخەنە سەر پرەنسیپەکانی چاودێری ژینگە(SCOM3001, 2010, 18) .

لە کوردستاندا دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکان، لە شێوەی کتێب وناملیکە، یان لە گۆڤارەکاندا، یان لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندندا بڵاو دەکرێنەوە بێ ئەوەی هیچ لایەنێك لێ پرسینەوەیان لەگەڵدا بکات، لە کاتێکدا ئەو دەرئەنجامانە بە شێکی زۆری دانیشتوانی هەرێمی کوردستان، یان هەندێك لە گروپە ئاینی و مەزهەبیەکان بریندار دەکات و هەندێك جار دەچێتە خانەی ناوزڕاندن و لەکەدار کردن، ئەمەش بۆ کۆمەڵگای ئێمە، تەنیا بۆ تاکەکان نابێتە مایەی نەنگی بەڵکو بۆ تەواوی خێزان و بنەماڵەو خێڵ و دەوروبەرەکەی لەکەداربوونی کۆمەڵایەتی دەگەیەنێت، لێرەدا هەندێك لەو دەرئەنجامە بڵاوکراوانە دەخەینەروو بێ ئەوەی ناوی کەسەکان و لایەنەکان بێنین، کە تیایاندا ڕەچاوی مافی لێتوێژەران نەکراوە :

١-لە توێژینەوەیەکدا لەسەر گروپێکی کۆمەڵگای کوردی کراوە ودوواتر ئەنجامەکانی لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندن و کەناڵە ئاسمانیەکانیش بڵاو کرایەوەو توێژەر خۆی دەیخوێندەوە، یەکێك لە ئەنجامەکانی توێژینەوەکەی دەڵێت (ئەو ئافرەتانەی چوونەتە ئەو شوێنە دەشتدرێژی سێکسیان کراوەتە سەر بەڵام ئێستا ناتوانن خۆیان باسی بکەن) .

٢-لە توێژینەوەیەکدا لەسەر گروپێکی کۆمەڵایەتی و ڕێبازێکی ئاینی نوسراوە، دەڵێت (جۆرێك لە هاوسەرگیری بە کۆمەڵ (زواج جماعی)یان تێدایە و جیاوازی لە نێوان ژنی یەکتردا ناکەن)

٣- توێژینەوەیەکی تر ئەویش لەسەر تەریقەتێکی ئاینی کراوە لە کوردستان باس لەوە دەکات ژن وپیاوەکانی سەر بەم تەریقەتە پێکەوە لە جێگایەکدا دەخەون و دەڵێن دوو کێومان لە نێواندایە کەچی مەبەستیان لەو دوو کێوە (...) شتێکی ترە .

٤-توێژینەوەیەکی تر، ئەمیش لە سەر لایەنی ئاینی و کۆمەڵایەتی لە گروپێکدا ئەنجام دراوەو لە ناو باسەکانیدا هاتووتە سەر چۆنیەتی تێکەڵاو بونی ژن وپیاو و بەسەر بردنی کات و دانیشتنی ئێواران لە دیوەخانەکانیاندا تا درەنگانی شەو، دەڵێت بەڵام دوواتر شەوەرەشەیان هەیە، یەکێك دەڵێت (چرا پف) واتە کوژاندنەوەی ڕووناکیەکان، ئیتر بە ئارەزووی خۆیان دەکەن .

باسی دووەم : میکانیزمەکانی چاودێری بنەما ئیتیکیەکان :

بە خوێندنەوەی هەموو ئەوانەی سەرەوە ،دەکرێ لە توێژینەوەکاندا وەکو میکانیزمێك بۆ چاودێری کردنی بنەما ئیتیکیەکانی توێژینەوە کۆمەڵێك کارڕایی بگیرێتە بەر وەکو «

١-دەرکرنی یاسایەك بۆ ڕێگە گرتن لە بەشداری پێکردنی هەر تاکێك لە توێژینەوەکاندا و سوود وەرگتن لە زانیاریە کەسەیەکانی بێ ئەوەی توێژەر ڕەزامەندی ئەو کەسەی وەرگرتبێت یان لەگەڵیدا لەسەر چۆنیەتی پێدانی زانیاری ڕێککەوتبن .

٢-بەشداری کردنی توێژەرانی تر لە گرفتی هەمان توێژینەوەدا، کاتێك توێژینەوەیەکی کۆمەڵایەتی بە کۆمەڵە ئەنجامێك دەگات لەگەڵ ئاکارەکانی توێژینەوەی زانستیدا کۆك و تەبا نەبن، لەسەر توێژەرانی تر پێویستە هاوکاری بکەن، دووبارە بەو بابەتەدا بچنەوە، لە کاتی بڵاو کردنەوەیدا ڕەچاوی لایەنە سوود بەخش و زیانبەخشەکانی بکرێت، واتە تەنیا یەك کەس بڕیار لەسەر بڵاوکردنەوەی نەدات .

٣-هەندێك پێیان وایە هەر توێژینەوەیەك ئەنجامەکانی بەسوودی گشتی نەشکێتەوەو توێژەرەکەش تا ئاستێکی بەرز گرنگی بە سەلامەتی

لێتوێژەرانی نەدابێ پێویستە رێگە بە تێپەرینی نەدرێ(غامری، بێ سال، ١١٩)، واتە بە ناوی زانکۆ و ناوەندێکی توێژینەوەوە هەژماری ئەکادیمی و زانستی بۆ نەکرێت و توێژەرەکەش هیچ جیاوك وپاداشتێکی مادی و مەعنەوی وەرنەگرێت .

٤-تەنیا ئەندامانی نمونەکەو کۆمەڵگای توێژینەوەکە مافی لێپرسینەوەو تۆمارکردنی داواکاریان نەبێت لەسەر توێژەر لە کاتێکدا زیانێکی مادی و مەعنەویان پێ دەگات بەڵکو هەر توێژەرێکی ترو هەر ناوەندێکی زانستی ئەگەر هەستی کرد بڵاوکردنەوەی ئەم دەرئەنجامانە زیانبەخشن بۆ گروپێك یان شارێك یان ناوچەیەك، مافی ئەوەیان هەبێت لێپرسینەوەی یاسایی لەگەڵ توێژەر و ئەو ناوەندەدا بکەن کە توێژینەوەکەیان بڵاوکردووەتەوە، چونکە هێشتا لە کۆمەڵگای ئێمە هۆشیاری توێژینەوە نەگیشتووەتە ئاستێك هەموو ئەمانە لەبەر چاو بگرێت

کۆتایی: ئەنجام و راسپاردەو پێشنیارەکان

١-ئەنجامەکان:

بنەما ئاکاریەکانی توێژینەوەی زانستی کۆمەڵێك خەسڵەت و تایبەتمەندی دەگرنەوە دەبێ لە هەر توێژەرێکدا هەبێ کاتێك کار بۆ دۆزینەوەو بەدەرخستن وداهێنانی زانستی دەکات وەکو پیشەیی وسەربەخۆبوون و بێ لایەنی وسەلامەتی ومتمانە ورازی بوون و ئەمانەتی زانستی و بابەتی بوون، ئەمانە گشتگیرو فراوانن لە هەموو زانستەکاندا، هەتا لە دۆزینەوە بایۆلۆژی و کیمیاییەکاندا بوونیان پێویستە بەڵام لە ناو زانستە مرۆییەکاندا و بنەما ئیتیکیەکانی توێژەری ئەنترۆپۆلۆژی تایبەتمەندیەکی تریان هەیە و جگە لەهەموو ئەوانەش جۆرێکی تری مامەڵەی دەوێت وسەرەرای ئەوانەش دەبێ توێژەر هەڵگری هەندێك خەسڵەتی تریش بێت وەکو راستگۆیی و نهێنی زانیاریەکان ودادپەروەری ودەست وداوێن پاکی وبەخشندەیی و..هتد بۆیە دەتوانین بڵێین بێ ئاکار، توێژینەوەی زانستی هیچ مانایەکی نیە، ئاکار روحی زیندووی (Vital)توێژینەوەی زانستیە ، باسکردنی ئەم بابەتە مێژوویەکی لە ناوەندەکانی توێژینەوەدا هەیە لە زانکۆ بیانیەکان و ئێمەی توێژەرانیش لە کوردستان هێشتا ئاشنایەتیەکی روونمان لەگەڵ بنەما ئاکاریەکانی توێژینەوەی زانستیدا نیە، نوسین لەسەر ئەم بابەتە زۆر کەم و دەگمەنە .

٢-راسپاردەکان:

دواکارم لە توێژەران و مامۆستا هاوپیشەکانم لە زانکو بە تایبەتی لە زانستە مرۆیی و کۆمەڵایەتیەکاندا بەگەرمی قسەلەسەر بنەما ئاکاریەکانی توێژینەوە بکرێت و قوتابیان و خوێندکاران هان بدەن بە لایەنی کەمەوە لە توێژینەوەی دەرچووندا بکرێتە بابەتی توێژینەوە .

٣-پێشنیارەکان :

أ- دامەزراندنی لیژنەیەکی تایبەت بە ئێتیکی توێژینەوە کۆمەڵایەتیەکان لە سەرۆکایەتی زانکۆکانی کوردستان کار بۆ گۆرینی سەرنج و تێروانینی توێژەران بکات بۆ ئەم پرسە .

ب-کارکردن بۆ بە بەهاکردنی پرەنسیپە ئیتیکیەکان و بە نۆرم کردنیان، بە تایبەتی لە خوێندنی بەرایی زانکۆییەوە، لە بابەتی میتۆدو رێبازەکانی توێژینەوەدا .

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

سەرچاوە وپەراوێزەکان

١- ابراهيم ، د. مروان عبدالمجيد ، أسس البحث العلمي لاعداد الر سائل الجامعيه ، مؤسسه الوراق للنشر والتوزيـع ، عمان ، الاردن ، ٢٠٠٠.

٢-ئێروانی ، د. موسڵح عەبدولقەهار، وتارێك لەسەر ئیتیكەكانی توێژینەوە،٢٠١٥، واڵی تایبەت .

٣-حسن، د. عبدالباسط محمد، اصول البحث الاجتماعى، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ط٣، ١٩٧٣.

٤-عقيل ، د. عقيل حسين ، فلسفه مناهج البحپ العلمي ، مكتبه مدبولي للنشر ، القاهره ، مصر ، ١٩٩٩.

The American Heritage® Stedman›s Medical Dictionary-٥

.Copyright © 2002, 2001, 1995 by Houghton Mifflin Company. Published by Houghton Mifflin Company

٦-عمر ، د.معن خليل ، مناهج البحث في العلم الأجتماع ،دار الفكر للنشر والتوزيـع ، عمان ، الأردن ، ١٩٩٦.

٧- عبيدات ، د.ذوقان ، وآخرون ، البحث العلمي ،مفهومه وأدواته وأساليبه ، دار الفكر للنشر والتوزيـع ،عمان ،الأردن، الطبعة التاسعة ، ٢٠٠٥.

Anthropological Dictionary, https://www.yourdictionary.com/anthropologistmNov,20-2020,, p: 32-٨

٩- مير ، لوسي ، مقدمة في الانثروبولوجيا الاجتماعية ،ترجمة وشرح ، د. شاكر مصطفى سليم ،دائرة الشؤن الثقافية والنشر، بغداد ،١٩٨٣.

١٠- النوري ، د.قيس ، المدخل الى علم الأنسان ، مطابع جامعة الموصل ، الموصل ، ١٩٨٠ .

١١-الخياط، د. ماجد محمد ، أساسيات البحوث الكمية والنوعية في العلوم الأجتماعية ، دار الراية للنشر والتوزيـع ، الأردن ، عمان ، ٢٠١٠.

١٢-قاسملو، د.عەبدولرەحمان، كوردستان و كورد، وەرگێرانی عەبدوڵای حەسەنزادە، كتێبخانەی سۆران، چاپخانەی منارە، هەولێر، چاپی دووەم، ٢٠٠٦.

١٣-الزيباري ،د.طاهر حسو ، أساليب البحث الأجتماعي في علم الأجتماع ،المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيـع ،بيروت ، لبنان ، ٢٠١١..

١٤-غامري ، د. محمد حسن ، المناهج الأنثروبولوجية ،المركز العربي للنشر والتوزيـع ،اسكندرية ، مصر ، بلا سنة الطبع ..

١٥-السماك ، د. محمد أزهر سعيد وآخرون ، أصول البحث العلمي ، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر ،جامعة الموصل ، ١٩٨٦.

١٦-الحسن ، د. احسان محمد ، والدكتور عبدالمنعم الحسني ، طرق البحث الأجتماعي ، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر ،جامعة الموصل ، ١٩٨٢.

١٧-عليان ،د. ربحي مصطفى ، والدكتور عثمان محمد غنيم ، أساليب البحث الأجتماعي ، دار صفاء للنشر والتوزيـع ، عمان ،الآردن ،٢٠٠٤.

18Shrader-Frechette, K. (1994) Ethics of Scientific Research, Rowman and Littlefield Publishers Inc, Lanham, Maryland.

19-Do ethics impede scientific research? This essay was written for SCOM3001: Science, Risk and Ethics, October,21, 2010.

ململانێی سیستەمی ئیسلامیی قاعیدە و داعش لەگەڵ سیستەمی دەوڵەتی نەتەوە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەراست لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکارییە دەربارەی ستراتیژی و ئایدلۆژیایان

نیار محی الدین حمدأمین[1]، عوسمان أحمد علی[2]
[1]بەشی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان، فاکەڵتیی یاساو زانستە سیاسییەکان و بەرێوەبردن، زانکۆی سۆران، شاری سۆران، هەرێمی کوردستان، عێراق
[2]بەشی مێژوو، فاکەڵتیی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، شاری هەولێر، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: nayar.balaky@gmail.com

Abstract

Both al-Qaida and ISIS had left significant bearing on international relations of the Middle East. This impact led to the emergence of a serious challenge to the Middle East's political landscape which emergent in post World War I according to Sykes–Picot treaty of 1916. Although both organizations belong to Salafi Jihadism which is a part of global Jihad, they had different focuses and orientations which have hitherto not explained fully. The focus of this paper is to discuss the differences in their world views and methods of operations to change the Middle East political and security order.

پوختە

هەر یەکێك لە قاعیدە و دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق (داعش) کاریگەریەکی یەکجار زۆریان لە سەر پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەراست بەجێهێشت. ئەم کاریگەرییە زۆر بە روونی لە سەر نەخشەی سیاسی و ئاسایشی ناوچەکە بە دیاردەکەوێت کە لە دوای جەنگی جیهانی یەکەم هاتبووە کایەوە. بۆ زانیاری هەردوو ڕێکخراوەکە لە بزوتنەوەیەکی جیهادی سەلەفی جیهانین، کە بە دوای سیستەمێکی ئەمنی هەرێمی دەگەرێن، کە بنیادنرابێت لە سەر بیروڕاو وعەقیدەیەکی ئیسلامی ڕادیکالیانە، هەمیشە لە سنوری وڵاتانی نەتەوەیی تێ دەپەرێت کە پەیماننامەی سایکس-بیکۆ لە ساڵی ١٩١٦ بۆ وڵاتانی دیارکردبوو. لەگەڵ ئەوەی هەندێك لە بیروڕای سیاسی و عەسکەریان هاوبەشە بەڵام ناکۆکی و دووبەرەکی زۆریش لە نێوان ئەو دوو ڕێکخراوە تێبینی کراوە کە لێکۆلەرەوەکان زۆر بە روونی باسیان نەکردووە. بۆیە ئەم توێژینەوەیە تیشك دەخاتە سەر جیاوازی ئەدەبیاتی نێوان ئەم ئەم دوو گروپە لە روانگەی سیاسی و عسکەری بۆ گۆرینی سیستەمی ئەمنی لە ناوچەکە.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١١/٢٣ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/١/٣ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	nayar.balaky@gmail.com
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢١ م.م.نیار محی الدین حمدأمین، پ.ی.د. عوسمان أحمد علی، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الخلاصة

ترك كل من القاعدة وتنظيم الدول الاسلامية في العراق (داعش) تاثيرا كبيرا على العلاقات الدولية لدول الشرق الاوسط. وقد شكل هذا التاثير تعديا كبيرا على الخريطة السياسية ونظام الامني الاقليمي الذي ظهر بعد الحرب العالمية الاولى. علما ان التنظيمين الارهابين المذكورين يكونن من حركة الجيهادية سلفية العالمية التي تسعى لاجاد نظام أمني اقليمي جديد مستوحات من عقيدتهم الاسلامية الراديكالية التي تريد تجاوز ما اسمته حدود الدول قومية التي رسمتها معاهدة سايكس-بيكو ١٩١٦. رغم بعض التشابه في المنطلقات الايدلوجية وأساليب التحرك السياسي والعسكري هناك خلافات ملحوظة في الرؤى واسلوب العمل بين التنظيمين الارهابيين والتي لم تناولها بعد الباحثين بقدر الكافي. وتركز هذه الدراسة على الاختلاف الموجود في أدبيات التنظيمين المذكورين ونشاطاتهم السياسية والعسكرية لتغير النظام الامني الاقليمي.

1.Introduction

In order to appreciate the impact of Al Qaeda and ISIS on international relations, we need to put the growth of these terrorist organizations in their world, regional, and local contexts. Since the end of cold war in 1989 , we are experiencing a world in which international order is being deconstructed and reconstructed as we speak by economic inequality, authoritarian rule, populism, rising crime and violence. This is a world in which we are witnessing that much of the power, which has been in the past prerogative of the state, has been transferred to non-state actors. The traditional premise that viewed state as the primary actor is being enormously challenged. The weakening role of states in global politics has long been predicted as a consequence of globalization. Evidently, this is coming true. The traditional western values monopoly of international norms has been seriously questioned. Abu Bakr Al-Baghdadi has proclaimed an Islamic State with himself as the rightful caliph and attracted foreign fighters from all corners of the world. All while the traditional "political actors have watched from the sidelines several directions both internally and externally by non-state actors and individuals" (Balbi, 2016). In his thorough study on the impact of ISIS on the international affairs (Armed Non-Sate Actors in International Relations: A study of the ISIS, Norton press 2019,) Ashim Dhakal writes functionalism and neo-functional may only partially serve as theories to explain the impact of the phenomenon of Non-state actor in international relations. He further elaborates that Samuel Huntington thinks of ISIS and other Non-state actors in term of clash of civilizations. Religion has been less theorized in understanding international relations in the west due to the fact there was a tendency to keep religion out of theories of international relation. This was due to legacy in the western world which viewed religion as a pre-modern phenomenon and the emergence of state has made it irrelevant in understanding international relations. This secular and modernist approach to international relations was developed due to the writings of K.Marx, Weber, and Durkheim. However, for a proper understanding of (ANSA), and especially ISIS and al-Qaeda, Dhakar thinks we need to move from western –based paradigm of thinking in international to non-traditional paradigm in which religion forms an important ingredient of the theory of international relation.

It is important to note that ISIS's worldview is a reading of the concept of Ummah, which is a metaphysical way of binding the Muslims throughout globe, into two worlds: world of Islam and that of Kufr (infidels). According to this worldview Muslims organizations and individuals need to be mobilized against the most dominant but evil force of the world crystalized United States and its allies in the international Zionism (Allison, 2016). The concept of Hijah (migration) constitutes an important ingredient of ISIS's worldview; therefore, we noticed that above 50% of ISIS fighters in Syria and Iraq were from European countries (Dhakal, 2019). ISIS's use of videos and other digital social media was the main source of their mobilizing activities and recruitment (Dhakal, 2019). This is an indicator that the technological revolution, especially social media, has enabled non-state actors to leave their profound impact on international relations.

1.1Objectives

The following are the main objectives of the research:

•To study the roots of Al-Qaeda and ISIS.

•To shed light on the ideological roots of these two organizations and their international relations.

•To analyze the strategy and tactics used by Al Qaeda and ISIS when interacting with regional and international actors.

•To articulate the difference between Al-Qaeda and ISIS in their strategy and ideology.

1.2Research Problem

This research is intended to provide clarifications for Al Qaeda's and ISIS's ideologies through evaluating and analyzing their strategies, and their effects on the national security of the Middle East. Due to the emergence of these two organizations the Middle East political arena is facing a hurdle that they need to overcome, to regain and maintain their political influence.

1.3 Research Question

The main question which the paper will try to address is what are the roots of Al Qaeda and ISIS? And how their approaches affected the international relations? And how their political conviction colour their outlook to international relations? What makes both al-Qaeda and ISIS so socially destructive? Was its ideology or the feeling of alienation and repression in the hand of Shiite-dominated elite in Middle East made people in Sunni triangle of Iraq, for instance, initially receptive to these forms of terrorism? This article also investigates a secondary issue what are the reasons that has turned these two organizations to resort to such brutal and violent actions towards everyone not agreeing with their ideology and interpretations.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

1.4 The importance of Research

The significance of the topic under instigation lies in its focus on undiscussed aspects of the devastating socio-economic impact al-Qaeda and ISIS had on Middle East societies. In addition, to understanding their ideologies and strategies, and also understanding the terror activities left behind by Al-Qaeda and ISIS, is essential for re-building the post conflict civil society in the Middle East. Moreover, the research will give academics and investigators to obtain accurate findings associated with their research.

1.5 Methodology

The methodology we use in approaching our main argument is a comparative approach and it is, to a large extent, content analysis and analytical approach to the discourse of the two organization's rationale in approaching international relations. In addition, we have used, in general, a qualitative approach to data gathering. Moreover, we have utilized the relevant primary sources in presenting the data while carrying out content analysis. The gathering data in the field would have enriched the paper greatly; this was unattainable due to security concerns, and access problems. However, our access to the literature dealing with the subject matter, in several languages, has been a good compensation.

1.6 The Structure of Research

In presenting the data, the article gives first roots and structures of al-Qaeda and ISIS. Then we have presented the strategy, ideological and financial roots of both organizations and their organizational structure which account for how their different approach to the issue of the security and political order of the Middle East. We have also allocated sections for the differences between them.

2. Nation-State System in Middle East

The Arab revolt of 1916-1918 aided colonial powers in ensuring that the Ottoman Empire was ousted as World War I came to an end in the early nineteenth century. The McMahon-Hussein letter correspondences exchanged between the two refers to a series of ten letters spanning from 1915 to 1916 prior to the revolt. Sir Henry McMahon used to be the British High Commissioner in Egypt and Hussein Bin Ali was the Sharif of Macca. In their letters, Britain promised the Arabs independence and sovereignty in the Middle East, barring parts, in exchange for Arab support in weakening the Ottomans (Matheswaran, 2018).

An initial agreement known as the Sykes-Picot agreement was struck between the British and the French in 1916. Content of this agreement was in direct contrast with the McMahon-Hussein letters. Post WWI, Britain and France continued to have vast economic, political and cultural interests in the region which also represented an easy passage to their colonies in Asia (Matheswaran, 2018).

The agreement has been widely criticized in recent years, particularly after the 2003 U.S.-led invasion of Iraq, because of the borders established by the British and the French. To many Arabs, these borders were not only a symbol of foreign imperialism but also showed a lack of understanding of the Middle East. As such these borders were rejected by terror groups such as Al Qaeda & ISIS, as they also do not present any unification in accordance with Islamic principles (Miller, 2016). In addition, Islam and its vision of the Umma, (the word Umma represents the larger Arab nation) seem to be in direct conflict with the Westphalian territorial states (Geng, 2019).

Understanding Sykes-Picot is also central to understanding the ideology (or at least the propaganda) of Al-Qaeda and ISIS which have been the most prominent challengers on the concept of nation-state system in Middle Eastern political agenda and has dominated the political-diplomatic discourse in the region and among policy makers, analysts, and pundits interested in its affairs. For example, ISIS, the most recent fervent challenger of the nation-state order of the Middle East, has made an unwavering effort to declare "the end of Sykes-Picot" and it claims to be a functioning state, it is thus undermining the 'legitimate' nation-state governments of not only Syria, but the rest of Middle Eastern states. In 2014, ISIS posted a video showing the group breaking down the physical boundaries between Syria and Iraq, making the symbolic declaration that all have united as "one people" under the new rule of ISIS and that any call to uphold national frontiers is obsolete and sacrilegious (Bilgin 2016).

The emergent of these two groups and their ongoing activity in the Middle East has led some observers to question whether the very geography of the region will be changed. Rabinovich quoted to Robin Wright, a journalist and scholar at the Woodrow Wilson International Center for Scholars, argues that "the map of the modern Middle East, a political and economic pivot in the international order, is in tatters." Wright also warns that competing groups and ideologies are pulling the region apart: "A different map would be a strategic game changer for just about everybody, potentially reconfiguring alliances, security challenges, trade and energy flows for much of the world, too". Both Al qaeda and ISIS were against this regional order and wanted to destroy it as it will be explained below (Rabinovich, 2014).

3. The Roots and Structure of Al Qaeda

Al-Qaida and ISIS are in the same boat with all other terrorist organizations in having a structure and arrangements, which are depended on a model through which the individuals, groups, and society are integrated and assimilated too. Terrorist groups are found to be part of the social and political contexts in communities and they share the setting of a grouping or order that they evolve in (Crenshaw, 2000).

As far as the origins of the name "al Qaeda" (the base) is concerned, there has been a number of theories one of which is originated from a computer file source which discloses the identities of Arab old warriors of the

Afghanistan conflict (the database) which is found in (the secret base) deep in the mountains of Afghanistan where Osama bin Laden's1 assumed high-tech headquarters are found. Though the drawings are thoroughly fictional, they are striking. The American media which attended and detected the U.S. military operations in October 2001 in Afghanistan disclosed such news. Though it had a long mythical status, the name of al Qaeda, which straight away drew the attention of media goes back to the events of August 1998 U.S. embassy bombings2. Osama bin Laden himself played a great role in keeping the mystery surrounding the name as he never mentioned it before the events of September 11. In their internal communications, the terror group leaders usually mention the Arabic word (Al Jema'a) which is an intentionally neutral naming standing for "the society" (Chaliand & Blin 2007).

Historically, the origins of Al-Qaeda go back to the Afghan revolt against the Soviet invasion in 1979. Fighting the invaders and defending their fellow Afghan Muslims, thousands of volunteers all over the world particularly from Middle East came to Afghanistan as mujahedeen and warriors. It was in the mid-1980s, that Osama bin Laden was known to be the donor and prime financier for an organization that was responsible for recruiting Muslims from mosques worldwide. Soon thousands of those who were called "Afghan Arab" mujahedeen joined and supported the Afghan revolutionaries and played an influential role in defeating Soviet forces later on. As far as their number is concerned, it is not easy to give an exact estimate. That is, according to Abdulla Anas, one of their leaders, their overall number is not clear due to finding some of them in the front lines, having some of them working as doctors in Peshawar, and tens of them were performing the duty of teachers in religious schools, and official institutes or organizations. Anyhow, Hamid Gul, the former Pakistani intelligence chief puts their number at approximately 38,000. (Al Jazeera News, 2004).

When the Soviets withdrew from Afghanistan, Bin Laden returned to his original homeland, Saudi Arabia where he established an organization the aim of which was to help old warriors of the Afghan war. As a result, many of them went on fighting elsewhere (including Bosnia). Thus, this organization became the foundation of al-Qaeda and that is not all about Bin Laden's efforts in terms his organization. That is, Bin Laden got the chance to meet radical Islamic thinkers and study with them. It is assumed that he may have already been establishing al- Qaeda during the conquest of Iraqi's troops of Kuwait in 1990. Being outraged due to the permission given to U.S. troops to be settled in Saudi Arabia, the birthplace of Islam, Bin Laden reacted against government policy and his anti-government activities resulted in his being expelled from his original homeland in 1991 (Hayes et al, 2017).

The main reasons that stand beyond the establishment of al Qaeda could be distinguished by the following factors some of which point out the origin and growth of al Qaeda: Afghan war legacy, political clashes and western negligence of Muslim interest besides socio-economic hardship in addition to the state repression

the Muslims encountered in their countries (Ali, 2004).

Notably, it is quite clear that the structure which was built in Afghanistan has been abolished in a way that bin Laden and most of his fellows have been captured or got murdered. Despite of having no central bases for Islamic militancy these days, no one can ignore that Al-Qaeda philosophy or "al- Qaedaism," worldview has faded out. That is, anti-Western, and anti-Zionist groups in addition to many individuals as well as groups are found to upkeep this philosophy which becomes a fundamental internationalist ideology. Nevertheless, very few of them are attributed to bin Laden or those who were around him substantially. Consequently, there are groups that are only part of al- Qaeda in the very strict sense which only take the steps of Bin Laden's precepts, models, and methods in a way that they adopt nearly the same style of al- Qaeda. Hereby, Israeli intelligence services would rather use the term "jihadi international" than "Al- Qaeda" (Bruke, 2009).

Accordingly, al-Qaeda is considered in its fullest sense to be defined as the amalgamation of international Islamic terrorist groups and associations that have the same philosophy and vision in common. In explaining Al-Qaeda's outlook to international relations we deem it necessary to address the following three issues:

3.1 Strategy

Al-Qaeda's strategy of action is shaped to a large extent by the impact of its ideology. The foreigners find it illogical since it appears to be inspired by unreasonable hatreds on the part of its members that are totally unrealistic in their goals, and eager to kill innocent men, women, and children. Weighing ends and means, taking alternative approaches into its accounts, and calculating costs and benefits, al-Qaeda, follows other terrorist groups on the ground and behaves in the same way. Making rational suppositions on the basis of these percepts, the movement may confirm such unsound precepts (Rabasa et al, 2006).

In order to be successful in their efforts, al- Qaeda worked on drawing a plan having at least one of the following distinctive features: 1) Standing against America and having an exhaustive war against it and its associates through making them suffer bitterly. 2) In attempting to present struggle with the United Sates as a conflict with religious dimensions, mainly as a war the present-day crusader Christians and Jews, they were trying to attract and win the sympathy of the Muslim masses. 3) Intending to stimulate its followers wherever they were worldwide, regardless of their being organically its followers or just have followed its strategy so as to gain their independence as it was announced by Dr. Ayman Al-Zawahiri3, who was then figure number two in Al-Qaeda Organization. 4) The existing Muslim governments in the Muslim World have tried to keep a distance from them in order to avoid being their legitimate targets .It appears al-Qaeda strategy focused to a large extent on non-Muslim government in their desire to be seen as vanguard in the fight against the Jews, the Crusaders and the Americans (Assadi and Lorunser, 2007). In 1998, Al-Jazeera interviewed with Usama bin Laden after the African embassy bombings on August 7, 1998 and U.S. attacks on Afghanistan and Sudan. Bin Laden asserted:

"Our duty—which we have undertaken—is to motivate our Ummah to jihad for the sake of God against America and Israel and their allies. And we are still doing this, motivating people; the popular mobilization that happened in these last months is moving in the right direction to remove the Americans from Muslim countries" (The Guardian, 2001).

Depending on the experience Fouad Hussein, a Jordanian journalist and author, who has spent a period of time in prison with Al-Zarqawi, writes that al- Qaeda's strategy is composed of seven stages. This strategy seems to have not changed and it has been incorporated into Al- Qaeda's Strategy for action for the year 2020. The phases are as follows: "The Awakening" stage which was assumed to last from 2001 to 2003. This phase aims at inciting the United States to attack a Muslim country through conducting a strike on US territories that leads to killing many innocent civilians. "Opening Eyes" phase which was assumed to last from 2003 to 2006. The aim of this stage is to focus on young men and identifying them as the cause that turn the al- Qaeda group into a movement. "Arising and Standing up" stage which expected to last from 2007 to 2010. Concentrating on Syria as, al-Qaeda carried out additional attacks during this phase. In Hussein's viewpoint, al-Qaeda had plans to attack other existing foreign forces in the Arabian Peninsula. Due to the deteriorating popularity and power of the regimes in the Arabian Peninsula, Al- Qaeda anticipated to be able grow rapidly among the people in this region. Targeting the US economy and military infrastructure, the focal focus of attack of this stage was assumed to be on oil suppliers and cyber terrorism. Between 2013 and 2016 another stage appeared and the focus was on declaring the project of an Islamic Caliphate. Likewise, there was the declaration of an "Islamic Army" and the "fight between believers and non-believers" which is called "total confrontation". Finally, by 2020 "Definitive Victory" which was another phase of al Qaeda's plan and was assumed to be completed by the end of that year (Yassin, 2005).

3.2 Ideology

Armborst (2009) thinks that there is a close relationship between contemporary terrorism and religious terrorism. That is, contemporary terrorism is often found to be equal with religious terrorism, and more so with Islam. The reason beyond the appearance of the image of an "Islamic danger" is the fact that Jihadi violence is no longer counted as a threat to the countries of the Middle East only; it also threatens the domestic security of Western countries as well. As a matter of fact, the image of so-called "Islamic terrorism", like all stereotypes, is of help to empirically deal with a complicated subject. Such mental shortcuts are found to be at the expense of factors such as details, subtle relations and broader background, and refer to terrorism and Islamic fundamentalism as two complexities that are sometimes inadequately perceived. In general, the religious fundamentalism isn't inevitably attributed to violent or even terrorist activism; it has something to do with jihadist.

Though the descriptions of the principles and views directing al-Qaeda and its fellows in terms of ideology

definitely achieve the target, few serious efforts have been made to give justification to the use of the term “ideology” in terms of the Salafi-jihad—the guiding doctrine of al-Qaeda, its associates, fellows and offspring (Moghadam, 2008).

A belief in the correctness of jihad is what joins al-Qaeda’s members and sympathizers. Sometimes, assassinating ‘renegade’ Muslims and calling for jihad (holy war) are what distinguishes ‘jihadist’ which is the implication of Al-Qaeda’s ideology. Although it is obviously opposite to almost all Islamic religious thought and school, it is stemmed in the works of two modern Sunni Islamic intellectuals: Mohammad ibn Abd al-Wahhabi and Sayyid Qutb (Haynes, 2004). It is on their beliefs, not their operations that the successes of Al-Qaeda depended on. Calling for jihad and finding it as an inevitably pillar of faith is Al- Qaeda’s message which seems to be successful must be considered as a victory for the group. Hereby, in an effort to show this success a range of jihadist groups around the Muslim world and the Islamic State announced that they did the attacks on Western targets. Likewise, in contrast to a local focus, the idea of global jihad is found to be more conventional. The 1990s witnessed the presence of some dozens of foreign volunteers fighting in Tajikistan, Algeria, and Chechnya, but Bosnia was the center of several thousand as it was their most popular destination. In sharp contrast, more than 40,000 foreigners have recently joined the fighters in Syria and Iraq and this shows that anti-U.S. feeling in the Middle East is so strong that Al- Qaeda can to some extent declare credit for this. Hereby, it is such attacks that pushed the U.S. into taking steps like the extensively detested conquest of Iraq (Byman, 2017).

Generally, For Al Qaeda, jihad is more than just a tactic or strategy; it is a theological imperative, binding on all Muslims. Zawahiri, in particular, argues for the necessity of jihad to restore Islam to its proper place. In his memoirs, Knights under the Prophet’s Banner, Gregg quoted to Zawahiri contends that ‘‘no solution is possible without jihad,’’ and ‘‘jihad is the only solution” (Gregg, 2010).

In addition, Al-Qaeda’s ideology also releases the idea of the state as unauthentic and calls for the unification of the Ummah, the global Muslim community to defeat the threats it faces. Bin Laden’s demand of war most clearly demonstrates the call for reunification. He believed that fighting to liberate Muslim land from non-Muslim hands is necessary, but that the eventual goal is the reunification of the Ummah:

‘‘This is the time to be firm, so be firm and know that your unity and cooperation for the liberation of the Islamic holy places is a sound step toward the unification of the nation’s ranks under the banner of one God’’ (Usama Bin laden, 1996).

This statement appeared to be calling for a more literal unification of the Ummah as a means of consolidating power to defend the dar-al Islam. Moreover, Al Qaeda asserted the need for transnational unity that transcends the state system and creates a defensive barrier against Western influence in Middle East. This is directly affected on the concept of nation-system in Middle East.

3.3 Finance

Financial matters dealing with terrorism involves raising funds and delivering it to the group that has devoted itself for terrorist activity. The late Al Qaida leader Osama bin Laden was not believed to be the only wealthy Saudi, from a wealth family, who supported and donated his financial empire to the establishment and growth of Al Qaida terrorist organization. According to a report by 9-11 commission, Bin laden was unable to enjoy supporting his terror organization after 9-11 terrorist activity that took place in New York. He then managed to flee to Afghanistan in mid 1990s. He was also prohibited from the use of his inheritance from Saudi Arabia and was stripped of his personal properties in Sudan. Once in Afghanistan, he enjoyed his refuge and the support from Taliban and he managed to set up a network of his personal contacts from the rich and the wealthy Saudi families who supported his cause during the Afghan war against Russia. In the 1980, one can conclude to a certain degree that many of these donors were from the gulf region in general and from Saudi Arabia in particular (Bruno, 2010). Al Qaeda donors and their financial facilitators were raising money from conscious and unwitting donors, mosques and sympathetic imams, and nongovernment organizations such as charities. Before 9/11 al- Qaeda's money went to support its operations, its training and military apparatus like Taliban and intermittently other terrorist organizations. Since 9/11 al- Qaeda's money has been used to fund operations and operatives and their families (Roth et al, 2004).

Moreover, local instability and local support in many of the country in the Middle East takes advantage for Al-Qaeda's income, particularly in Yemen, to occupy territories, consolidate its hold in the region and so produce sizable income streams. The organization succeeded in taking over Mukalla, an important central port city in Yemen. Their control of the city, held until April 2016, generated about 2 million dollars a day for the organization from collecting protection fees and taxes, as well as pocketing an additional 20 million dollars from plundering local banks. In addition, generally Al-Qaeda of the Middle East continues to create ongoing revenue streams from kidnapping and ransom payments, as well as donations from charities of wealthy notables, primarily from the Gulf States (Zehorai, 2018). According to Statista, 2020, (figure 1) Al-Qaeda was the fourth richest terrorist organization in the world, with around 300 million U.S. dollars in funds at their disposal.

It is clear that, the financial outcomes that al-Qaeda earned in the Middle East created a direct impact on the unsteadiness of some countries' economy, politics, social, and security. The Middle East countries tried to have a challenge against the threats of al-Qaeda, above all the economical menace.

Figure 1: The Richest Terror Organizations in the World (modified from Statista, 2020).

3.4 Al-Qaida and International Relations

The aim of al-Qaeda to rebuild an Islamic caliphate via aggressive and armed struggle against USA and its allies in the west. The most apparent difference between al- Qaeda and other groups or characters is its use or adoption of fierce measures to arrive at political conclusions. Al-Qaeda doesn't believe that the nationalistic anti-imperialism and Pan Arabism that appeared in the twentieth century were able to sort out the prevalent problems the Islamic community suffers from. It supports a complete turmoil of the global order and thinks that there is no space for any sort of compromise solution, steady change, or reform within the current states that capture the lands where its caliphate is to be (J, M. Matt, 2010).

Al-Qaeda has adopted internationally a revolutionary and violent viewpoint towards international relations and it seems that the US plays a focal role in terms of this view of the world. It is first essential to recognize that al-Qaeda is, in fact, a goal-driven organization so that one can determine a persuasive connection between al- Qaeda's strategic goals and how it utilizes terrorism through which the goals could be achieved. Driving the United States and its supporters out of the Islamic world is also one of the more immediate goals of al- Qaeda which is given the priority to be achieved. Hereby, al -Qaeda finds the United States the principal barrier in front of performing the Islamic vision of the group. Though Osama bin Laden, who was famous for his role in Afghanistan offered the Saudi royal family the help of his own mujahedeen to free the small

Middle Eastern state (and protect Riyadh's oil fields) directly after Iraq invaded Kuwait, the Saudis authority preferred to host U.S troops at the expenses of bin Laden and his fellow mujahedeen (Libicki et al, 2007). Further, the destruction of the state of Israel was one of al-Qaeda's basic goals since its inception and it remained to be so after it had expanded the organization in financial and military capacities. It is quite clear that Israel has been seen as the focal point of almost all Islamic extremism in the Middle East .al-Qaeda could not escape this too. Al-Qaeda could not disregard this stand because the liberation of Palestine is a prerequisite to be able to assume the status of a leader of global jihad. It took the most extreme line for the destruction of Israel, its citizens, and allies wherever in the world they may be. This stand gained the organization the worldwide support of all extremist groups to the extent where all attacks these terrorist groups have made can be attributed to the Al-Qaeda umbrella (Essays UK, 2018).

Furthermore, the formation of emirates, in other words, having a certain part of a territory under its control that would be ruled according to sharia law has been al-Qaeda's main and final objective since its inception. A single empire for all Muslims which is known as caliphate was to be made-up of many emirates (Brüggemann, 2016). It seems that al- Qaeda finds the foundation of a Muslim common wealth is be the first step to find a space for itself in the nation state order which has been in place since post-War 1 in the Middle East. It is noteworthy to point out that the lists of objectives of al- Qaeda do not include any reference to any sort of attacks against the United States or its allies. Rather, the process of attacking the U.S. is introduced and considered to be a way to achieve these goals and this shows that suggesting that U.S. assessments of al-Qaeda's efficiency have a serious mistake at their very foundation. Habeck, M who writes 'a confusion of our enemy's means and ends' thinks that the value of such error cannot be understated. He views that being able to stop and prevent al-Qaeda from attacking the U.S. through their current counter-terrorism indicates that they didn't only save lives but also have found out how to put an end to the terrorists exclusively. This is if, on one hand, al -Qaeda's chief purpose is to attack the U.S. On the other hand, if targeting Americans was just one of the ways that al- Qaeda has been following on its way to achieve other larger goals, then our CT efforts might have only incompletely frustrated the group but there might be other fields in which their goals could be reached more easily (Habeck, 2012).

4. The Roots and Structure of ISIS

In order to get an idea about the approach Islamic State of Iraq and Syria has in terms of the international relations; it is necessary to understand how ISIS emerged, its structure, and why it depends on violence as a means to achieve its goal. It seems that the group set out working in a universal form and it has been counting to a large extent on al- Qaeda during its formative phase. Hereby, it seems that it had been deeply under the influence of the success of the Jihad in Afghanistan (Idahosa, 2016). In order to provide an accurate worl-

dview of ISIS, we need to give a brief and precise historical background of the evolution of ISIS from the first moments of its formation till the now.

The Islamic State Terror Group (ISIS) has been the source of death and chaos in the Middle East and beyond (Edwards, 2015). The early beginnings of the ISIS can be traced to the old Jordanian worrier, Abu Musab Al Zarqawi4 who established first al- Qaeda in Iraq (AQI) in 2004, a year after the US –led invasion of Iraq and after his allegiance to Bin Laden. He was hoping to rise rapidly among the ranks of the organization and to have a distinguished career by committing vicious crimes against helpless civilians and military men alike. However, the duration of al- Zarqawi's leadership was too short as he was murdered in a US airstrike (BBC NEWS, 2015). As a result, in October 2006, Abu Ayyub al-Masri replaced him. Then, Abu Ayyub al-Masri used the name of Islamic State in Iraq (ISI) instead of the name of al-Qaeda in Iraq (AQI), and he appointed Abu Omar al-Baghdadi as its leader. In 2010, Abu Ayyub al-Masri and Abu Omar al-Baghdadi got killed in a joint US-Iraq operation and met the same fate of al-Zarqawi. From April 2010 onwards, Abu Bakr al-Baghdadi5 became the chief in charge of ISIS and he also changed the name of the group to Islamic State in Iraq and the Levant (ISIL) (Ningthoujam, 2014).

The branches of the Islamic State are found in the following parts of the world: Iraq, Sham (this part includes Syria, Lebanon, Jordan, Palestine, and Israel), Hijaz (Saudi Arabia, and other gulf states), Yemen, Egypt, Maghreb (Algeria, Morocco and Mauritania), the land of Habasha (Sudan, Somalia, Djibouti), Khurasan (Iran, Afghanistan, Pakistan, Kazakhstan, India, and parts of China), Andalaus (Spain, which is the same name that was used during the Islamic government), Orobpa (Europe), Anatolia (European part of Turkey), Kurdistan (parts of Syria, Turkey, Iraq and Iran), and Qoqaz (Caucasus area). Thousands of followers are also assumed to be found in the West. With such a wide spread expansion and so much support, one can assume that this terror organization has achieved more than what Al Qaida did in the past (Shamieh & Zoltan, 2015).

The ability of Islamic State to occupy a wide territory of Iraq in 2014 shocked the statesmen and experts who didn't expect that the Islamic State would achieve their projects that were distinguished by brutal actions like highly publicized beheadings, systematized sexual slavery, mass killings of religious minorities, and other slaughters (Byman, 2016). Some observers think that ISIS came into existence unexpectedly and out of nothing whereas the organization did not arise in a linear fashion. In fact, ISIS is obviously a different outcome from al-Qaeda and it is a product of its time, geography and circumstances; it was the result of the extreme brutality, cruelty and exceptional circumstances which were associated with of spasms of the war in Iraq (2003-2011), and the Arab spring. To be to the point, ISIS has been described by some western writers as the inevitable result and consequence of broader global course of Islamization that emphasizes the stresses between religiosity and modernity added by a growth in Islamic violence and militancy (Oosterveld and Bloem, 2017).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

For this reason, western scholars think that the existing international order in general and US in particular have to pay a greater attention than what we have now in order to cope properly the threats emanating from the Islamic State. For example, McCants, W. finds the Islamic State one of the deadliest and most effective Salafi-jihadist6 groups in modern history as they exceeded even al-Qaida in brutality and danger to the world peace and security. Likewise, Kilcullen, D. has the same viewpoint and he writes that the Islamic State ISIS presents “a larger, more unified, capable, experienced and savage enemy, in a less stable, more fragmented region, with a far higher level of geopolitical competition, and a much more severe risk of great-power conflict, than at any time since 9/11” (Jones et al, 2017).

4.1 ISIS’s International Relations

Experts on Salafi Jihad think unanimously that ISIS as a state will not stop short of doing any think to achieve its strategy. Actually, it is debatable to deal with the issue of whether the Islamic State was really a state or not and it is not easy to make a decisive decision in terms of the Islamic State strategy of action since some still argue that the Islamic State strategy lacked a strategy of action before it loses the lands under its control. Nevertheless, there was the concept of a grand strategy as a theme despite of not expressing this strategy plainly (Harmon and Curry, 2016).

Making use of pledges of allegiance from the side of local jihadist groups, ISIS made its own strategy of action in the international arena to rule the areas under its control in Iraq and Syria and include other Muslim regions. Meanwhile, there were more than hundred groups who have pledged allegiance to ISIS and Abu Bakr al Baghdadi. In a word, ISIS was looking forward to controlling the region and administers the caliphate; increasing the sovereignty of caliphate into other permissive areas; and making use of and weakening areas not under its control (Gunaratna, 2016).

The military capacities and strategic planning of Baghdadi in terms of terror operations are the things that the warfare strategy and territorial success of the Islamic State relied on. In tandem with the warfare strategy of the Islamic State, their military capabilities affected their success to a great extent. In Lister’s viewpoint this was due to the significance of the military component in the identity and personality of the Islamic State as a terror organization. As far as the warfare is concerned, the Islamic State had the ability to keep its military power strong, and had the power to impose defeats on their enemies, and seizing several strategic border crossings within Syria. US weaponry that USA had provided to the Iraqi government, surface-to-air missiles, anti-tank weapons, Humvees, tanks and (unarmed) surveillance drones were what the Islamic State could take after they overcame Syrian and Iraqi armies (Al-Kahwati, 2018).

Notably, the Islamic State was able to exploit the Internet and social media as a strategy through which convey a message of cruelty for the sake of attracting the attention of those young Muslims from different parts

of the world who would like to join its organization, or even those who could conduct attacks alone without the support of others. Its message has been the source of inspiration for those young Muslims who were peripheral in Europe and the West, and it has inspired second- and third-generation immigrants (some of them with a criminal past) who are isolated, unsatisfied, feel that they lost identity and belonging, hating the societies that are not able to embrace them, and confronting a future which is depressed and expects few prospects for progress and self-actualization (Ganor, 2015).

4.2 Salafiya Jihadism of ISIS versus the Middle East State- System

The Islamic State (ISIS) is defined to be a terrorist, rebel group the nature of which is jihadist Sunni, a self-declared caliphate7, established on a wide region. The group is known as a non-recognized state from the technical perspectives as they announced that they would not recognize the existing nation state borders in the Middle East and had stated goals of no regard for any international laws and norms. Abu Bakr al-Baghdadi was appointed as their chief in charge who alleged that he would be “imam and caliph of all Muslims” and his caliphate would work to expand to all territories which he viewed as a part of Muslim land (Sroka et al, 2017). The fate of locals in those areas was all the same to the great powers. With a stroke of the pen, Sykes firmly drew a hooking line - from roughly Kirkuk, Iraq to Haifa, Israel - which gave France control of northern territories and Britain control of the south.”The artificiality of state formation has caused numerous conflicts over the last few decades,” said Henner Fürtig, director of the Institute of Middle East Studies at GIGA research institute in Hamburg. “These questions haven’t been solved for a century and burst open again and again, in a cycle, like now with the ISIS advance in northern Iraq” (DW, 2014).

The agreement resulted in a region with states composed of a variety of ethnic groups and religions. The terror group Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) would like to erase those borders, calling for an all-Islamic state in the form of a greater caliphate. The group’s name makes it clear, Fürtig said, that they hope to undo the boundaries they view as Western-imperialist impositions. ISIS wants to form a new Islamic caliphate, Fürtig said. For ISIS, the golden age of this form of government was in the last 400 years of Ottoman rule. They are overlooking one thing, though: For Arabs, that period was one of foreign rule by the Ottoman caliph. Nevertheless, the group sees the caliphate as the natural form of government for devout Muslims, Fürtig said.”I’m not talking about feasibility,” he added. “I’m talking about what, to some extent, is disseminated successfully in propaganda” (DW, 2014).

Having this intention and the desire to get expanded, the group renamed itself and used the name of Islamic State. That is, they frankly wanted to declare that: “the legality of all emirates, groups, states and organizations is rendered null and void after the expansion of the Caliph’s authority and the arrival of his troops” (Sroka et al, 2017).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

Notably, the Islamic State, like al- Qaeda, is recognized to be in touch with a movement in Islamic political thought called Jihadi-Salafism, or jihadist for short. The group's leaders clearly stick to this movement. For example, in an audio address which dates back to 2007, then-Islamic State leader Abu Umar al-Baghdadi called Muslims "To all Sunnis, and to the young men of Jihadi-Salafism (al-Salafiyya al-Jihadiyya) in particular, across the entire world to join ranks". Likewise, in the same year his deputy considered the fighters of the Islamic State to be part of "the current of Jihadi-Salafism" (Abu Bakr al-Baghdadi, 2012). Also, on July 21, 2012, he stated, "My dear (Muslim) community: As we did not lie against God when we announced the Islamic State, so we do not l anhaj), and it has not, nor will it ever, substitute or abandon these". ie against God when we say that it will persist…It will persist upon its creed ('aqida) and its path (Abu Bakr al-Baghdadi, 2012).

It seems that, Jihadi Salafism is known to have a contemporary political interpretation of Islam. While most Muslim intellectuals are in total agreement that ISIS is a serious risk to the world order, they do not agree with some western scholars who attributed its violence to Islam. Most Muslims scholars including those in the west argue that ISIS has no reliable space and no authentic roots in Islamic ideology. Hence, in general most of the Islamic scholars have condemned ISIS and its brutality, extremism, and whatever is considered to be "non-Islamic" behavior. In addition to the government of Saudi Arabia as well as the country's clerics and the grand mufti of Mecca, a coalition of over 100 scholars all over the world issued such condemnations. Even those who were Wahhabi and Salafi had viewed ISIS's beliefs to be non-Islamic (Ababakar et al, 2014).

Takfir8 was another feature of the Islamic States (ISIS's) ideology. The Jordanian jihadist, Abu Mus'ab Al-Zarqawi, who is known as the major forerunner and foundational ideologue of the Islamic State played a great role in conveying the theology and the core ideology of takfir which is the process of declaring someone to be an apostate and this rationale was used for killing Muslims who did not share their view on Islam including Shi'i Muslims. Leaving the fold of Islam is very easy from the perspective of ISIS who considers those who fail to rule according to a narrow definition of God's law unbelief or non-believers. This is what turns the Muslim Brotherhood and Hamas, among many others, traitors against Islam in the view of ISIS (Hassan, 2016).

It can be argued that, the mentioned ideology appears to be a powerful calling for a more literal unification of the all Muslims as a means of merging power to protect the dar-al Islam. Moreover, ISIS asserted the need for global unity of Muslim that transcends the state system and creates a defensive barrier against Western influences in the Middle East. This could make a direct affection on the concept of nation-system in Middle East. It could make a dangerous threat over the all Western countries' sovereignty and political borders.

4.3 Financial Strength of ISIS

ISIS made use of the financial assets which were a critical tool to present its worldview on international arena. The ISIS stands for a new form of terrorist organization which is depending on financial funding for achieving its missions. Understanding the nature and problem of terrorist funding procedures associated with the group is of help to justify why it grew and developed rapidly during the period 2014-2016. That is why, scholars believe that ISIS was able to grow very quickly and mange to extend its activity in scope in quality and quantity over a wide geographical territory (Martin & Solomon, 2017).

Controlling oil fields was one of the many sources that ISIS basically received its revenue from. That is, ISIS was selling these resources to local customers or regional states by means of middlemen to control and earn such revenue (FATF Report, 2015). Furthermore, millions of citizens and people who were under ISIS control and command suffered from the imposed taxes. The sources and the nature of these taxes were not the same since some of them were just like normal state taxes while other taxes were assumed to be religious taxes and there were road and customs tolls for vehicles crossing ISIS-held territory. There were also taxes levied by ISIS officials on smuggling drugs and weapons. ISIS imposed another tax which was known as a levied departure tax of up to US$1,000 from those able to pay to depart ISIS region (Blannin, 2017).

ISIS was to control vital resources within both sectors of industry and agriculture in Syria and Iraq, and another crucial financial source was the banks. Before ISIS has lost access to state banks which had fallen to its control in northern and western Iraq, ISIS took at least $500 million that were found in these banks when they fell under their control. Another nasty way for earning money that ISIS depended on was through kidnapping people and asking money for their rescue. According to an estimation by the U.S. Treasury ISIS made $20 million to $45 million through this method only in 2015 (Clarke et al, 2017). Thus, it is clear that ISIS owned a varied funding collection. Accordingly, one can conclude that ISIS had all necessary financials means to challenge the existing political order in the Middle East and make a serious threat to the national security of many countries beyond Middle East.

According to a study that concluded by Stefan Heibner, Peter R. Neumann, John Holland McCowan and Rajan Basra in the International Center for the Study of Radicalization and Political Violence indicated that the ISIS's sources of revenue are different and closely tied to its territory. They are: Texas and fees, oil, kidnapping and looting, confiscations, fines and also they estimated that ISIS's income from 2014 to 2016. For example, as indicated in figure 2, in the years since 2014, ISIS's annual revenue has declined significantly: from up to $1.9b in 2014 to a maximum of $870m in 2016. (Heibner et all, 2017).

It can be said that, the financial outcomes that ISIS got in the Middle East had a direct influence on the insta-

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

bility of some countries' economy, politically, socially, and security. The Middle East countries tried to have a challenge against the threats of ISIS, above all economical menace.

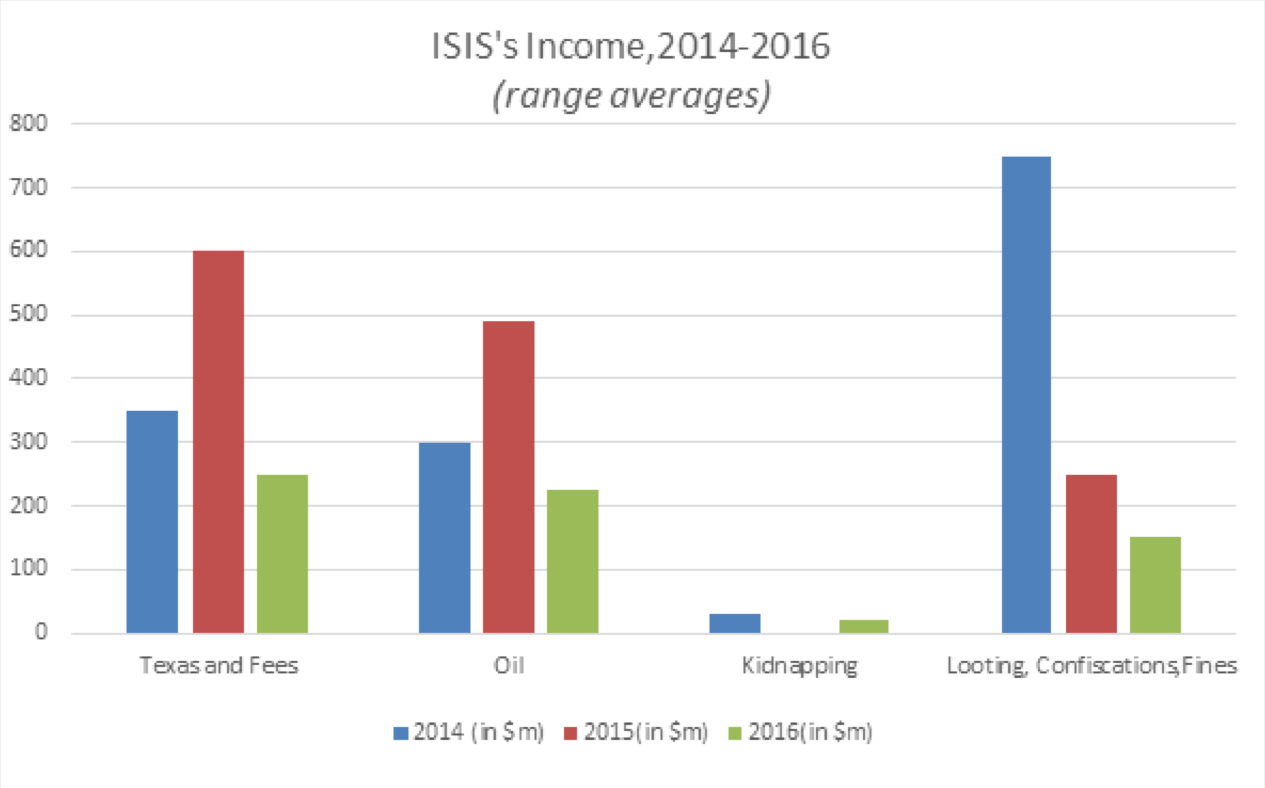

Figure 2: ISIS's Income, 2014-2016 (range averages) (modified from Heißner et all, 2017).

5. Differences between Al-Qaeda and Islamic State (ISIS)

Al-Qaeda and Islamic State (ISIS) which are two radical jihadist groups perceive that Western culture and hegemony are a threat posed to Islam Dom and ridding the world from such a threat is a goal they want to achieve. Nevertheless, this common belief did not rule out that the differences between them with regard to the doctrine and political priorities. These differences were so serious that eventually leads to clashes (Gunaratna, 2005).

Notably, new security challenges in the international level in general and the Middle East in particular has been created and resulted from the transformation of terrorism of al- Qaeda , which was mostly hit and run operation , to the threat posed by (ISIS) as a state with a lot of destructive means at her disposal. The latter had managed to have a standing army, well-equipped with most up to date weapons, and capable of adopting the conventional fighting styles that conventional army followed in war. That is, to say ISIS made use, among other things, of more conventional military tactics and used assault rifles and grenades in their attacks. ISIS has captured and occupies wide lands in northern Syria and Iraq where it announced a caliphate. Al-Qaeda adopted a different war strategy as it has not searched for sticking to its occupied areas as much

as it has been concentrated on performing dreadful attacks that would drew the attention of people in international media. For example, the attack on the Westgate Mall in Kenya in 2013 shows that it had kept on performing high-profile and complicated assaults which were similar in scope and intensity to the attacks on the Twin Towers and Pentagon on September 11. Al-Qaeda also to establish an Islamic Caliphate but seems to have focused on attacking the enemies of Islam in their home to leave Muslim land. Consequently ISIS's focus on establishing caliphate first was a spoiling for al- Qaeda in term of political strategy (Wong, 2014).

The fundamental objective of al- Qaeda was to defeat the corrupted "renegade" regimes that are found in the Middle East and establish "true" Islamic governments in their place. Nevertheless, the United States is still its main enemy which is regarded as the root cause of the crises of the Middle East. Al- Qaeda had targeted the United States hoping to finally persuade the United States to put an end to its support for these Muslim regimes and depart the region altogether, and this will pave the way for attacking such regimes easily (Byman, 2015). Further, the Islamic State (ISIS) does not adopt al- Qaeda's "far enemy" strategy and it prefers the "near enemy" strategy on a regional level. Thus, the Islamic State does not target the United States; it focuses on "renegade" regimes in the Arab world namely the Assad regime in Syria and the Haider Abadi regime in Iraq (2014-2018). Preferring to purify the Islamic community first by attacking Shi'a and other religious minorities as well as rival jihadist groups, Baghdadi followed what his predecessors did (Bertrand, 2015). For instance, in 2004 and especially after his group had joined al-Qaeda the central leadership of al-Qaeda was already critical of Zarqawi's intense use of violence and severe execution of sharia law. They were afraid that such belief and this behavior might affect negatively the long-term goals of the global jihadist project. Without doubt, having such type of dissimilar viewpoint is originated from the fact that al-Qaeda's central leadership promoted abolishing the renegade governments of the Middle East as a way to purify Islam whereas Zarqawi's focus was more on purifying society from the internal kefirs (unbelievers) (A. Y. Zelin, 2014).

The amount of the posed threat to the international relations of the Middle Eastern states is one more dissimilarity points between Al-Qaeda and ISIS. The attacked targets of al –Qaeda outside Middle East were limited in extent compared to the numerous attacked targets of ISIS in Europe, Africa, and Asia which resulted in greater instability in the world. It is believed that the decisive way that US-led Coalition dealt with ISIS was a very necessary one to cope the threat and damage to world peace which ISIS had (Monday, 2016). The attacks in Paris in November 2015 and Brussels in January 2016 displayed the capacity of ISIS to attack at the heart of Europe. The constant capacity to stimulate small cells of radicalized sup¬porters found in the West to launch attacks on their behalf increased the influence of these groups. Such supporters, who have claimed to be members of terrorist group without ever paying even pilot visits to popular safe havens such as Iraq,

Paki¬stan, Somalia, Syria, or Yemen, were the source of the great majority of plots in the West. It seems that Mohamed Lahouaiej Bouhlel, the terrorist who killed 84 people with a 19-ton truck in French city of Nice in 2016, was one of such supporters (Simcox, 2016).

6. Conclusion

Al-Qaeda and ISIS posed the most dangerous threats to the national security of many governments of Middle East and the peace and security of world as a whole. Al-Qaeda as a Salafi Jihadist organization had managed to deliver serious blows to the national security of many countries in the Middle East and world peace. The doctrine of Salafi Jihad had no regard for any norms of Westphalian system of international relations and the political order established in the Middl East after World War 1. Since its founding as terrorist organization ISIS, which has also based its legitimacy on Salafi Jihad, had posed a more serious challenge to the world security in general and the existing political order in the Middle East in particular than al-Qaeda. ISIS is on records condemning the international political order and not recognized the so-called western enforced Sykes-Picot arrangement of the Middle East .As such, al -Baghdadi demanded allegiance from all Muslims worldwide. For the first time after eight decades, the national borders between Syria and Iraq had disappeared in ISIS's caliphate .The group started to commit heinous and barbaric crimes only to instill fear and force others Muslims to fall in line.

They even started to target civilian in the west. ISIS had created a much serious threat to the world order than al-Qaeda did due to its much more sophisticated planned terror war, the financial means at her disposal, and effective use of social media. Consequently by using alienated Muslim youth in the west through its digital media, ISIS terror groups had managed to reach cities such as Melbourne, Manchester and Paris. With such crimes, the group was categorized as an International terrorist group with tremendous amount of danger to the world peace.

Although the Islamic State regarded itself to be an independent state, all states and countries of the world defined it as a terrorist organization due to its actions. Despite of its not being an officially recognized state, it managed temporarily to take and hold on to some territories in Iraq and Syria, just to show that is has all of the aspects of statehood. With such a form of transnational terrorism that was practices by ISIS, the world felt the need to come up with a combined international effort to challenge the threat. US along with the rest of the coalition forces mustered huge international efforts against it in Iraq and Syria. However, many scholars preferred that it should be dealt with such groups like al Qaeda and ISIS by attacking the root of the problems and what brought them to existence in the first place.

Notes:

1.Osama bin Laden, the leader of al-Qaeda, was born in Riyadh, the capital of Saudi Arabia, in 1957. Bin Laden joined the Afghan revolution to stand against the invasion the Soviet Union in 1979. Bin Laden worked on creating al-Qaeda network after Soviet Union withdrew from Afghanistan, and he tried to expand the attacking power of his organization to achieve global strikes against Western interests. As a result, September 11, 2001 witnessed the attacks on the World Trade Center and the Pentagon. The end of bin Laden's life story was on May 2, 2011 when President Barack Obama declared that bin Laden had been assassinated in a terrorist compound in Abbottabad, Pakistan. Robinson, A. (2001). BIN LADEN BEHIND THE MASK OF THE TERRORIST. Arcade, USA, New York. PP:4-9.

2.In August 1998 there were two huge bombings using massive trucks loaded with explosives. One was detonated outside the US Embassy in Neirobi, Kenya and the other in front of the US Embassy in Dar As Salam, Tanzania. A total of 224 persons were killed, including 12 American nationals and 4500 persons were injured. The Saudi exiled Al Qaida terror leader Osama Bin Laden was accusing to be the master mind behind both attacks. Biography.com Editors. (February 9, 2010). U.S. embassies in East Africa bombed. A&E Television Networks. [Online] Available from: https://www.history.com/this-day-in-history/u-s-embassies-in-east-africa-bombed (Accessed 15th December 2018).

3.Ayman Muhammad Rabaie al-Zawahiri, Al Qaeda leader, was born on June 19, 1951, in Maadi- Egypt. He stood out as one industrious boy that excelled in school. He joined his first Islamic group when he was just 14 years old. He graduated from Cairo University Medical School in 1974 and got his masters in surgery procedures in 1978. Even though he attained such high degree of specialty in medicine, he did not pursue his medical profession. Instead, he joined the radical Islamic Jihad to fight the Soviet forces in Afghanistan in 1979. With a joint publication with Al Qaida Leader Osama Bin Laden, he officially integrated the Egyptian Islamic Jihad with Al Qaida. Al Zawahiri became one of the most wanted by the FBI after the events of September 11 2001. Up to now, his whereabouts have remained a mystery but, according to the videos and statements that he releases, it is suspected that he lives among some tribes in Pakistan.To outline al Qaeda ideology, al Zawahiri published a book entitled Knights under the Prophet's Banner in 2001.

4.Abu Musab al-Zarqawi, another influential terror figure, was born in Zarqa, Jordan in October 1966. His large family belonged to the trans-Jordanian Bani Hassan tribe which are famous of its loyalty to the royal Hashemite family. Being one of the most vital terrorist in Iraq and head of the Iraqi Al-Qaeda branch, he depended on his terrorist strategy to grow wave of bloody terrorist attacks such as suicide bombing attacks and car bombs in 2004 primarily against the American and coalition forces in Iraq and at Iraqis cooperating with

the Americans (especially Shi'ite Muslims). For further readings, refer to Michael, G. 2007 The Legend and Legacy of Abu Musab al-Zarqawi. Defence Studies Vol. 7, No. 3, p 339.

5.Baghdadi - real name Ibrahim Awwad Ibrahim al-Badri - was born in 1971 in the central Iraqi city of Samarra. Pre-modern Sunni scholars believe that his claim that his religious Sunni Arab family was descended from the Prophet Muhammad's Quraysh tribe was a key qualification for becoming a caliph. Abu Bakr al-Baghdadi was announced to be ISIS's caliph, Arabic for "successor," in the mid 2014 and continued till he got killed in an airstrike in 2019. Baghdadi assumed to be the religious, political, and military leader of all Muslims. Nobody knew exactly where was Baghdadi hiding himself after the fall of ISIS's caliphate in Syria and Iraq. Though he had been declared dead or seriously wounded more than once, he reappeared in ISIS propaganda recordings, most recently in August 2018. Finally, the U.S. government announced on October 27, 2019, that he had been killed in a raid by U.S. forces in Syria by U.S. forces. Abu Ibrahim al-Hashemi al-Qurayshi was appointed by ISIS as Baghdadi's successor. For further readings, refer to BBC NEWS. (28 October 2019). Who was Abu Bakr al-Baghdadi? [Online] Available from: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-50200392 (Accessed 17th December 2018). And also see Counter Extremism Project. (n.d). Abu Bakr al-Baghdadi. [Online] Available from: https://www.counterextremism.com/extremists/abu-bakr-al-baghdadi(Accessed 17th December 2018).

6.Driving the threat of Sunni Islamic terrorism worldwide, Salafi-jihadism exists as a strategic issue. AS a kind of political and social reaction to appearances of this threat, whether in the Middle East or the West, a constant theme is rejection of Salafi-jihadists' claims to legitimacy as members of the Islamic faith. This paper exposes that claim by following the lineage of Salafism historically and ideologically, from the early centuries of Islam to the rise of Salafi-jihadism in the 1980s. In detail see Wimhurst A. (2016). Nothing to do with Islam: The historical origins, ideology and strategic threat of global Salafi-jihadism. Australian Defence College, The Centre for Defence and Strategic Studies (CDSS). P 1.

7.Caliph in Islamic religion is considered a political and religious leader to the entire Muslim world and he is the successor to the Prophet Mohammed. Historically, Shura that represents a community consultation, and one of the earliest forms of democracy in Islam, played an influential role in choosing Caliph, just like the days were the four Caliphs ruled the Islamic world after Mohammed. Furthermore, see Adnan Alshdaifat, Sh. (2016). The Re-Birth of Islamic Caliphate against Jordan: Present and Putative Policy. DAR Publishers/The University of Jordan. Dirasat, Shari'a and Law Sciences, Volume 43, Supplement 1. P 593.

8.The word “takfeer” as an Islamic term is defined to be the process of declaring someone to be an apostate from the religion. Details about the word Takfeer and its various derivatives were unknown to the early scholars. However, its concept is driven from Quran and the Sunna sect of Islam and a few statements by early scholars. The principle of “Takfeer” falls into two categories: one is “ Takfeer Al Mutlaq (absolute)”, and the other is “Takfeer al- Muayyan (specific)”. There are also those scholars who add a third category to the principle of Takfeer, they call it “ Takfeer al-Kullee (the total takfeer)”, meaning the total Takfeer. Furthermore, see GREEN C, A. (2009) THE KHAWAARIJ AND THE CREED OF TAKFEER: DECLARING A MUSLIM TO BE AN APOSTATE AND ITS EFFECTS UPON MODERN DAY ISLAAMIC MOVEMENTS. MASTER THESES. UNIVERSITY OF SOUTH AFRICA. P 63. And also see Zalmi, M, I. (2014). Quranic Research Group. Ihsan Publishing and Distribution. First Edition. P 167.

References

Books

Abu Bakr al-Baghdadi. (2012). “Wa-ya’bā ’llāh illā an yutimm nūrahu,” Mu’assasat al-Furqān. Al-Furqaf Foundation for Media Production, pp.5-6. Available at: https://ia600301.us.archive.org/32/items/2b-bkr-bghdd/143393.pdf

Heibner, S., Neumann, P. R., Holland-McCowan, J., & Basra, R. (2017). Caliphate in Decline: An Estimate of Islamic State’s Financial Fortunes. International Centre for the Study of Radicalization and Political Violence. ICSR King’s College London Strand London WC2R 2LS United Kingdom, p.9. Available at: https://culturalpropertynews.org/wp-content/uploads/2017/11/ISIS-ICSR-Report-Caliphate-in-Decline-An-Estimate-of-Islamic-States-Financial-Fortunes.pdf

Chaliand, G., Chaliand, G., & Blin, A. (Eds.). (2007). The history of terrorism: from antiquity to al Qaeda. Univ of California Press, p.314. Available at: https://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctv1wxrp4

Clarke, C. P., Jackson, K., Johnston, P. B., Robinson, E., & Shatz, H. J. (2017). Financial futures of the Islamic State of Iraq and the Levant: Findings from a RAND Corporation Workshop. RAND Corporation, p.9. available at: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/conf_proceedings/CF300/CF361/RAND_CF361.pdf

Hassan, H. (2016). THE SECTARIANISM OF THE ISLAMIC STATE: Ideological Roots and Political Context. Carnegie Endowment for International Peace Publications Department 1779 Massachusetts Avenue, NW Washington, DC 20036, p.9. Available at: https://carnegieendowment.org/files/CP_253_Hassan_Islamic_State.pdf

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

Jones, S. G., Dobbins, J., Byman, D., Chivvis, C. S., Connable, B., Martini, J., ... & Chandler, N. (2017). Rolling Back the Islamic State. Rand Corporation, p.14. Available at: file:///C:/Users/Niar/Downloads/RAND_RR1912.pdf

Libicki, M. C., Martin, C., Chalk, P., & Sisson, M. (2007). Exploring terrorist targeting preferences (Vol. 483). Rand Corporation. PP. 5-6. Available at: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2007/RAND_MG483.pdf

Ningthoujam, A, S. (2014), Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) and its South Asian Connection: An Indian Perspective. VIVEKANANDA INTERNATIONAL FOUNDATION 3, San Martin Marg, Chanakyapuri, New Delhi – 110021, p.4. Available at: https://www.vifindia.org/sites/default/files/islamic-state-of-iraq-and-syria-isis-and-its-south-asian-connection-an-indian-perspective.pdf

Oosterveld, W. T., Bloem, W., Farnham, N., Kayaoğlu, B., & Sweijs, T. (2017). The rise and fall of ISIS: From evitability to inevitability. The Hague Centre for Strategic Studies, p.5. Available at: https://www.jstor.org/stable/resrep12613?seq=1#metadata_info_tab_contents

Rabasa, A., Chalk, P., Cragin, K., Daly, S. A., & Gregg, H. S. (2002). Beyond al-Qaeda: Part 1, the global jihadist movement (Vol. 1). Rand Corporation, p xvi. Available at: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2006/RAND_MG429.pdf

Sroka, A. (2017). Radicalism and Terrorism in the 21st Century: Implications for Security. Peter Lang AG, pp. 267-268, and p.271. Available at: https://www.jstor.org/stable/pdf/j.ctv2t4bgx.6.pdf?ab_segments=0%2F-basic_SYC-5187_SYC-5188%2F5188&refreqid=fastly-default%3A2cad803ec6cf4da689fa288392f93b2f

Journals

Ali, I. (2004). Reflections on al Qaeda and Terrorism. Pakistan Horizon, 57(2), 24. Available at: https://www.jstor.org/stable/41394044?seq=1

Armborst, A. (2009). A profile of religious fundamentalism and terrorist activism. Defence Against Terrorism Review, 2(1), 51. Available at: https://www.nzkrim.de/fileadmin/nzk/Publikationen/Armborst_2009.pdf

Assadi, D., & Lorunser, B. (2007). Strategic management analysis of al Qaeda. The role of worldwide organization for a worldwide strategy. Problems and perspectives in management, (5, Iss. 4), 60. Available at:-file:///C:/Users/Niar/Downloads/Strategic_management_analysis_of_al_Qaeda_The_role.pdf

Blannin, P. (2017). Islamic State's Financing: Sources, Methods and Utilisation. Counter Terrorist Trends and Analyses, 9(5), 17. Available at: https://www.jstor.org/stable/26351519?seq=1#metadata_info_tab_contents

Brüggemann, U. (2016). Al-Qaeda and the Islamic State: Objectives, Threat, Countermeasures. Federal Academy for Security Policy. Security Policy Working Paper, 9, pp.1-2. Available at: https://www.baks.bund.de/sites/baks010/files/working_paper_2016_09.pdf

Byman, D. (2016). Understanding the Islamic state—a review essay. International Security, 40(4), 127-128. Avilable at: file:///C:/Users/Niar/Downloads/Byman-UnderstandingtheIslamicState-AReviewEssay-InternationalSecurity-2016%20(2).pdf

Crenshaw, M. (2000). The psychology of terrorism: An agenda for the 21st century. Political psychology, 21(2), 405. Available at: https://www.jstor.org/stable/3791798?seq=1

Edwards, A. (2015). ISIS and the Challenge of Islamist Extremism. Political Insight, 6(1), 12. Available at: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1111/2041-9066.12081

Ganor, B. (2015). Four questions on ISIS: a "trend" analysis of the Islamic State. Perspectives on Terrorism, 9(3), 59. Available at: https://www.jstor.org/stable/pdf/26297381.pdf?refreqid=excelsior%3Aa70141723e3fd1ab02ba08bd759bd686

Gregg, H. S. (2010). Fighting the jihad of the pen: Countering revolutionary Islam's ideology. Terrorism and Political Violence, 22(2), p.300. Available at: https://core.ac.uk/download/pdf/81224403.pdf

Gunaratna, R. (2015). Global Threat Forecast The Rise of ISIS. Counter Terrorist Trends and Analyses, 8(1), 7. Available at: https://www.jstor.org/stable/26369557?seq=1#metadata_info_tab_contents

Martin, M., & Solomon, H. (2017). Islamic State: understanding the nature of the beast and its funding. Contemporary Review of the Middle East, 4(1), 20. Available at: https://econpapers.repec.org/article/saecrmide

/v_3a4_3ay_3a2017_3ai_3a1_3ap_3a18-49.htm

Moghadam, A. (2008). The Salafi-jihad as a religious ideology. CTC Sentinel, 1(3), 14-16. Available at: https://ctc.usma.edu/wp-content/uploads/2010/06/Vol1Iss3-Art5.pdf

Monday, T. (2016). The Impacts of the Upsurge of Terrorism to the Contemporary International relations. Research on Humanities and Social Sciences, 6(19), 84-85. Available at: file:///C:/Users/Niar/Downloads/myjournal3%20(2).pdf

Shamieh, L , & Zoltán, S. (2015). The rise of Islamic State of Iraq and Syria (ISIS). Academic and Applied Research in Military Science, 14(4), 367. Available at: https://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=Shamieh%2C+L+%2C+%26+Zolt%C3%A1n%2C+S.+%282015%29.+The+rise+of+Islamic+State+of+Iraq+and+Syria+%28ISIS%29.+Academic+and+Applied+Research+in+Military+Science%2C+14%284%29&btnG=

Zelin, A. Y. (2014). The war between ISIS and al-Qaeda for supremacy of the global jihadist movement. The Washington Institute for Near East Policy, 20(1), 2-3. Available at: file:///C:/Users/Niar/Downloads/ResearchNote_20_Zelin.pdf

Websites

Ababakar, M, S. et al., 2014. Open Letter. [Online] Available at: http://www.lettertobaghdadi.com/14/english-v14.pdf (Accessed 27th December 2018).

Al Jazeera News. (2004). Afghans Arab.[Online] Available at: https://www.aljazeera.net/2004/10/03/%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%81%D8%BA%D8%A7%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8-2 (Accessed 21th September, 2018).

Allison, G. (2016). Why ISIS Fears Israel. Belfer Center for Science and International Affairs, 8. [Online] Available at: https://nationalinterest.org/feature/why-isis-fears-israel-17286?nopaging=1 (Accessed 20th December 2018).

Balbi, A. M. (2016). The influence of non-state actors on global politics. Australia Outlook, 26. [Online] Available from: http://www.internationalaffairs.org.au/the-influence-of-non-state-actors-on-global-politics/ (Ac-

cessed 19th December 2018).

BBC NEWS. (2015). what is 'Islamic State? [Online] Available at: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-29052144 (Accessed 24th December 2018).

Bertrand, N. (2015). We're getting to know just how different ISIS is from al Qaeda. BUSINESS INSIDER. [Online] Available from: https://www.businessinsider.com/difference-between-isis-and-al-qaeda-2015-5 (Accessed 14th Jan 2019).

Bruke, J. (2009). Think Again: Al Qaeda. Foreign Policy. [Online] Available at: https://foreignpolicy.com/2009/10/27/think-again-al-qaeda-4/ (Accessed 21th September, 2018).

Bruno, G. (2010). Al-Qaeda's Financial Pressures. From Global Economy in Crisis, Council on Foreign Relations. [Online] Available at: https://www.cfr.org/backgrounder/al-qaedas-financial-pressures (Accessed 09th October 2018).

Byman, D. (2015). Terrorism in Africa: The Imminent Threat to the United States. Prepared testimony before the Subcommittee on Counterterrorism and Intelligence of the House Committee on Homeland Security, 29, p.25. Available at: https://www.govinfo.gov/content/pkg/CHRG-114hhrg94891/html/CHRG-114hhrg94891.htm (Accessed 22 October 2018).

Byman, D. (2017). Judging Al Qaeda's Record, Part I: Is the Organization in Decline? Lawfare Institute: Hard National Security Choices. [Online] Available at: https://www.lawfareblog.com/judging-al-qaedas-record-part-i-organization-decline (Accessed 09 October 2018).

Essays, UK. (2018). The Aims of Al Qaeda Politics Essay. UK essays. [Online] Available at: https://www.ukessays.com/essays/politics/the-aims-of-al-qaeda-politics essay.php?fbclid=IwAR0VDyLP_1jZNbFmlimWwfOdWMjDypAMW8afKl7RI9W3YQxVnhIHEm7_Dks (Accessed 11th December 2018).

FATF Report. (2015). Financing of the terrorist organization Islamic State in Iraq and the Levant (ISIL). FATF. [Online] Available from www.fatf gafi.org/topics/methodsandtrends/documents/financing-of-terrorist-organisation isil.html(Accessed 8th Jan 2019).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

Gunaratna, R. (2005). Al Qaeda's Ideology. Hudson Institute. [Online] Available from: https://www.hudson.org/research/9777-al-qaeda-s-ideology (Accessed 15th Jan 2019).

Habeck, M. (2012). What does Al Qaeda want?. Foreign Policy. [Online] Available at:https://foreignpolicy.com/2012/03/06/what-does-al-qaeda-want/(Accessed 17th December 2018).

Hayes, L., Brunner, B., & Rowen, B. Al-Qaeda. (2017). INFOPLEASE. [Online] Available from: https://www.infoplease.com/al-qaeda (Accessed 21th September, 2018).

DW. (2014). Sykes-Picot drew Middle East's arbitrary borders. Available at: https://www.dw.com/en/sykes-picot-drew-middle-easts-arbitrary-borders/a-17734768 (Accessed 18th December, 2018).

Simcox, R. (2016). The threat of Islamist terrorism in Europe and how the US should respond. Heritage Foundation, pp.1-2. Avilable at: https://www.heritage.org/terrorism/report/the-threat-islamist-terrorism-europe-and-how-the-us-should-respond (Accessed 21th September, 2018).

Statista, 2020. Richest terrorist organizations worldwide in 2017. Available at: https://www.statista.com/statistics/950492/richest-terrorist-organizations-worldwide/?fbclid=IwAR1k_RPiTYOwfVb24pd2GMsV0Ms-dVfDMd7VjGLtt-CQipRRgpsqIez9DjWY#statisticContainer

The Guardian. (2001). Text: Osama Bin Laden's 1998 Interview. Available at: https://www.theguardian.com/world/2001/oct/08/afghanistan.terrorism15 (Accessed 14th December 2020).

Usama Bin laden, (1996). Declaration of War against the Infidels Occupying the Two Holy Places. Available at: http://www.outpost-of-freedom.com/opf980830a.htm (Accessed 14th December 2020).

Wong, K. (2014). Five ways ISIS, al Qaeda differ. The Hill. [Online] Available from: www.fatf-gafi.org/topics/methodsandtrends/documents/financing-of-terrorist-organisation-isil.html(Accessed 8th Jan 2019).

Yassin, M. (2005). The Future of Terrorism: What al-Qaida Really Wants. Der Spiegel. [Online] Available at: http://www.spiegel.de/international/the-future-of-terrorism-what-al-qaida-really-wants-a-369448.html (Accessed 29th September 2018).

Zehorai, I. (2018). The Richest Terror Organizations in the World. Forbes International. Available at: https://www.forbes.com/sites/forbesinternational/2018/01/24/the-richest-terror-organizations-in-the-world/?sh=1382f0137fd1&fbclid=IwAR3-Lq9BWlksi-RpjQaozehVYyQErneK6V1Gbmwii-uHu5M282TLJOqiMuvo

Reports

J, M. Matt. (2010). Why Youth Join al-Qaeda. The United States Institute of Peace, Special Report 236. P: 3. Available at: https://www.usip.org/publications/2010/05/why-youth-join-al-qaeda

Rabinovich, I. (2014). The End of Sykes-Picot? Reflections on the Prospects of the Arab State System. Brookings. Available at: https://www.brookings.edu/research/the-end-of-sykes-picot-reflections-on-the-prospects-of-the-arab-state-system/

Roth, J., Greenburg, D., & Wille, S. (2004). National Commission on Terrorist Attacks upon the United States. Monograph on Terrorist Financing, p.4. Available at: https://govinfo.library.unt.edu/911/staff_statements/911_TerrFin_Monograph.pdf

PhD and MA thesis

Al-Kahwati, A. (2018). The Strategy of the Islamic State: Instrumental and Organizational Developments in Relation to the Strategy of Al Qaeda. Lund University Libraries (M.A,thesis), p.34. Available at: http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=8931044&fileOId=8932431

Curry Jr, H. (2016). The Grand Strategy of the Islamic State: What Can the Coalition Do About It. Air War College, Air University Maxwell Air Force Base United States (M.A thesis), p.7. Available at: https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1012822.pdffile:///C:/Users/Niar/Downloads/INTERNATIONALTERRORISMINTHEMIDDLEEASTISISASACASESTUDY%20(2).pdf

Dhakal, A. (2019). Armed Non-State Actors in International Relations: A Study of ISIS. In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Master of Philosophy, Sikkim University,pp. 207-211. Available at: http://14.139.206.50:8080/jspui/bitstream/1/6120/1/Asim%20Dhakal.pdf

Idahosa, S, O. (2013). International Terrorism in the Middle East: ISIS as a Case Study. MA, Student of International Relations: Global Security and Development Cooperation at the Department of Theory and History of International Relations, Peoples' Friendship University of Russia (Moscow), Russia Miklukho-Maklaya str., 10A, Moscow, Russia, 117198. Available at:
file:///C:/Users/Niar/Downloads/INTERNATIONALTERRORISMINTHEMIDDLEEASTISISASACASESTUDY%20(3).pdf

چالاککردنی رۆڵی هێزی نەرمی میدیا لە چارەسەرکردنی ململانێ سیاسییەکاندا (دەستەبژێرانی هەرێمی کوردستان بە نمونە)

فواد عەلی ئەحمەد[1]، هەرێم کەریم غفور[2]
[1]بەشی راگەیاندن، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکان، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
[2]بەشی ژمێریاری، پەیمانگای تەکنیکی چەمچەماڵ، زانکۆی پۆلەتەکنیکی سلێمانی، شاری چەمچەماڵ، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: fuad.ahmad@univsul.edu.iq

مستخلص البحث باللغة العربية

تفعيل دور القوة الناعمة للاعلام في معالجة الصراع السياسي

(النخب في اقليم كوردستان انموزجا)

يعتبر مفهوم القوة احد مفاهيم العلاقات الدولية و عنصر رئيسي للاعتماد على مفهوم التفاعل الدولي و مواقفهم، و يتضح اهميته عندما يبدأ الصراع الدولي و يفهر استجابة اطراف الصراع حين يعتمد على القوة المادية و المعنوية. مفهوم القوة و اتجاهاتها تطورت قبل مئات السنين الماضية التي تكونت من القوة العسكرية والاقتصادية و التي لها دور فى الاقناع و التاثير الارادي و أهمها هي الاعلام.

تأتى القوة الناعمة بعد القوة الصلبة (القوة العسكرية و القوة الاقتصادية) و هي قوة جذابة للأي دولة و تأثيرها اقوى عندما تكون الدولة في موقع قوي من الناحية الاقتصادية و العسكرية.

وهكذا يبحث الباحث عن كيفية تفعيل مستوى القوة الناعمة للاعلام من خلال العنوان(تفعيل دور القوة الناعمة للاعلام في معالجة الصراع السياسي) لدي النخب في اقليم كوردستان العراق.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
رێککەوتەکان	رێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١١/٢٣ | رێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/١/٣ | رێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	nayar.balaky@gmail.com
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢١ م.م.نیار محی الدین حمدأمین، پ.ی.د. عوسمان أحمد علی، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر رەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract

Activating role of the soft power of media in addressing political conflict, The elites in the Kurdistan region as a sample.

The concept of power is one of the international relations' concepts, and a key element to rely on the concept of international interaction and their attitudes. Its importance becomes clear when the international conflict begins, and the response of the parties to the conflict appears when it depends on the material and moral strength. The concept of power and its trends developed hundreds of years ago, which consisted of military and economic power, that has a role in persuasion and willful influence, the most important of which is the media. Soft power comes after hard power (military and economic power) and soft power is an attractive force for any country, and its effect is stronger when the country is in a strong economic and military position. So the researcher tries to activate the level of soft power of the media through the title (activating the role of the soft power of the media in addressing the political conflict) the elites in the Kurdistan region of Iraq as a sample.

سەرەتا

چەمکی هێز یەکێکە لە چەمکەکانی پەیوەندیە نێو دەوڵەتیەکان و رەگەزی سەرەکیە بۆ پشتبەستن بە چەمکی کارلێکە نێودەوڵەتیەکان و هەڵوێستەکانیان، بایەخی لەو کاتەدا دەردەکەوێت کە ململانێ نێودەوڵەتیەکان سەرهەڵدەدات و چۆنیەتی وەڵامدانەوەی لایەنە ململانێکەرەکانە و پشت بە هێزە مادی و مەعنەویەکان دەبەستێت. چەمکی هێز و ئاراستەکانی بەدرێژای مێژو گەشەیانکردوە کە بریتین لە هێزی سەربازی و ئابوری و ئەو هێزەی رۆڵی لە قایلاندندا هەیە و تەنانەت لەم سەردەمی تەکنەلۆجیا تازەیەشدا کاریگەری خۆی هەیە.

چەمکی کۆن و نەریتی هێز بریتیە لە چەمکی هێزی رەق کە هێزی سەربازی و ئابوری دەگرێتەوەو قوتابخانەی واقعی پەیرەوی دەکات کە بۆ ماوەیەکی درێژ کارلێکە نێودەوڵەتیەکانی لەسەر دەخوێنرایەوە، لە بنەرەتدا پشت بە توانا مادیەکانی دەوڵەت دەبەستێت و هەروەها بۆ بەدەستهێنانی بەرژەوەندی و ئامانجەکانی بەکاریان دەهێنێت و دوژمنەکانی پێ ملکەچ دەکات.

لەلایەکیترەوە، رەگەزەکانی چەمکی هێزی نەرم زۆر گرنگترە لە رەگەزەکانی هێزی رەق، هێزی نەرم بە یەکێك لە پێکهاتەکانی هێز دادەنرێت و کارەکتەرە نێودەوڵەتیەکان پشتی پێدەبەستن، چەمکی هێزی نەرم رۆڵێکی باشی هەبوە لەو کاتەوەی جوزیف نای یاریکەرێکی باشی هەبو لە سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکادا (١٥٣ ، ١٩٩٠، Nye) ، بەڵام دوای ئەوە چەمکەکە زۆر بەفراوانی دەرکەوت و وڵاتان پشتیان پێبەست کە زۆر وڵات لەو رێگایەوە هەوڵی بۆدا تا شوێن و پێگەی لەسەر گۆرەپانی نێودەوڵتیدا هەبێت وەك چین و هند و تورکیا و ئیسرائیل. ئەمە سەرەرای ئەوەی هێزی رەق رەگەزێکی سەرەکی هێزی دەوڵەتە (١٥٣ ، ١٩٩٠، Nye) ، بەمشێوەیە هێزی نەرم لەدوای هێزی رەق (هێزی سەربازی و ئابوری)دێت و هێزی نەرم بۆ هەر دەوڵەتێك سەرنجراکێشە و ناتوانرێت وڵاتێکی لاواز لە روی ئابوری و سەربازیەوە بتوانێت سەرنجی وڵاتانیتر رابکێشێت و کاریگەری هەبێت.

لێرەدا توێژەر لەوە دەکۆڵێتەوە کە چۆن بتوانرێت هێزی نەرمی میدیا لە چوارچێوەی ناونیشانی(چالاککردنی رۆڵی هێزی نەرمی میدیا لە چارەسەرکردنی ململانێ سیاسییەکاندا)لەلایەن دەستەبژێرانی هەرێمی کوردستان لەچ ئاستێکدایە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

یەکەم: میتۆدنامەی توێژینەوەکە

١-گرنگی توێژینەوەکە

چەمکی هێزی زیرەك یەکێکە لە چەمکە تازەکان لە پەیوەندی نێودەوڵەتیدا و یەکێکە لە تەوەرە گرنگەکانی ئەم توێژینەوەیە و هێزی نەرم پێوانەیەکی تازەیە بۆ هەر لایەن و هێزێك بە تایبەتی کە خاوەنی هێزی رەق لە روی ئابوری و سەربازیەوە بەهێز بێت.

لایەنی ئەکادیمی فۆکەسی لەسەر هێزی زیرەکە وەك ئامرازێکی ئیدارەی قەیرانەکان بەشێوەیەکی ئاشتیانە بەبێ پێکدادانی چەکداری و پشت بەستو بە هێزی نەرم و درککردنی رەگەزی سەرەکی هێز بە بێ فەرامۆشکردنی هیچ کامیان، سەرەرای درککردنی ئەوەی گۆرانکاری لەسروشتی هەژمونی سیاسی ولاتە گەورەکان رودەدات بە تایبەتی ئەمە دوای ئەو دەستوەردانە سەربازی و شەرانەی کە لە رابردودا رویانداوە و دواتر گۆراون بۆ هەژمونی هێزی نەرم لە روی هێزی رۆشنبیری و ئابوریەوە، بێ ئەوەی هیچ زیانێکی گەورە بکەیت بەهۆی دەستوەردانی سەربازیەوە، ئەمەش بە تێکەڵکردنی هەردو هێزەکە بۆ بەدەستهێنانی سود و کەمترین زیان، هێزی زیرەك فۆکەس لە رۆڵی کاریگەری نانێودەوڵەتی و نافەرمی دەکات لە کاریگەری خستنەسەر دەرچە سیاسیەکان لەسەر گۆرەپانی نێودەوڵەتی و کاریگەری لەسەر سیستمی سیاسیدا دروستدەکات.

٢-ئامانجی توێژینەوەکە:

١-پێشکەشکردنی چوارچێوەیەکی تیۆری بۆ هێزی نەرم لە روی چەمك و ئامراز و تایبەتمەندییەکانی کە لە هێزی رەق جیادەکاتەوە.

٢-چۆن ئامرازەکانی هێزی نەرم دەتوانێت ئامانجەکانی بەدەستبهێنێت.

٣- گرنگی میدیای کوردی بە هێزی نەرم چۆنە؟

٤- هێزی نەرمی میدیای کوردی لە چ ئاستێکدایە؟

٥-ئاستی متمانە بە هێزی نەرمی میدیای کوردی چۆنە؟

٣-میتۆدی توێژینەوەکە:

ئەم توێژینەوەیە توێژینەوەیەکی وەسفیە و بە میتۆدی راپێوی جەماوەر کە لەم توێژینەوەیەدا کۆمەڵێك دەستەبژێر لە هەرێمی کوردستان وەرگیراون بە ئامانجی گەیشتن بە شرۆڤەی دەرئەنجامەکانی تایبەت بە بەگەرخستنی هێزی نەرمی میدیا لە چارەسەرکردنی ململانێ سیاسییەکاندا.

٤-کۆمەڵگای توێژینەوەکە: کۆمەڵگای ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە دەستەبژێری هەرێمی کوردستان کە چەندین بواری جۆراوجۆری میدیایی و ئەکادیمی و سیاسی دەگرێتەوە، کۆمەڵگای توێژینەوەکەش گونجاوە لەگەڵ بابەت و ئامانجی توێژینەوەکە و یارمەتیدەرە بۆ بەدیهێنانی ئامانجە سەرەکیەکەی ئەم توێژینەوەیە.

٥-سامپڵی توێژینەوەکە: بۆ ئەوەی هەڵبژاردنی سامپڵی توێژینەوەکە نوێنەرایەتی راستەقینەی کۆمەڵگاکە بکات و دواتر بتوانرێت گشتاندنی بۆ بکرێت، توێژەر هەستا بە وەرگرتنی سامپڵی هەرەمەکی چینایەتی لە کۆمەڵگای توێژینەوەکە و وەرگرتن و دابەشکردنی یەکسان بۆ هەر دەستە و بوارێکی دەستەبژێرەکان و بەشێوەیەك بۆ هەر بوارێکی میدیایی و ئەکادیمی و سیاسی(٢٠) کەسی وەرگرتوە کە سەرجەم سامپڵی بەرتوێژان ٦٠ بەرتوێژن.

٦-کلیلی توێژینەوەکە: هێزی زیرەك، هێزی رەق، هێزی نەرم، ململانێی سیاسی.

دوەم: چوارچێوەی تیۆری توێژینەوەکە:

هێز کۆنترین چەمکە کە توێژەران لێکۆڵینەوەی لەسەردەکەن و زۆرجار بەشێوە کلاسیکیەکەی واتای هێز باس دەکەن، بەڵام لەگەڵ گەشەی ژینگەی سیاسی نێودەوڵەتی و دەرکەوتنی کاریگەری نەرێنی و زیادبونی تێچونی بەکارهێنانی هێزی سەربازی. ئەمە بو بەپاڵنەرێك بۆ گۆرینی چەمکی هێز و دەرکەوتنی زاراوەی هێزی نەرم لەسەر دەستی جۆزیف نای لە ساڵی ١٩٩٠ کە لەژێر ناوی وتاری «soft power»، ئەمە لەگەڵ سروشتی ژینگەی تازەی پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا گونجاوە کە تێیدا ئاڵوگۆری ئابوری و مەترسیەکانی بەکارهێنانی هێزی رەق لەسەر سێکتەری ئابوری دەرکەوت.(Nye ، ١٩٩٠ ، ١٧١-١٥٣) ئەم گۆرانکاریانە و گۆرانکاری چەند جەمسەری و دواتر دو جەمسەری و پاشان یەك جەمسەری کە دەوڵەتە زلهێزەکان دەستیان بەسەر گۆرەپانی نێودەوڵەتیدا گرتوە و بۆ مانەوەی پێگەکەی و راگرتنی ئەو ژینگەیە بەبێ ئەوەی توشی شەر و گێچەڵ بن، لەم روانگەیەوە نای چەمکەکەی پێشکەشکرد کە لە بنەرەتدا باس لە چۆنیەتی هەڵسوکەوتکردنی لەگەڵ کۆمەڵگای نێودەوڵەتیدا تازەدا دەکات.

لە دیدی (نای)دا هێزی نەرم هەمان گرنگی هێزی رەق هەیە و هەریەك لەو دو هێزە پشتیوانن بۆ یەکتر و بەجۆرێك هێزی رەق بنچینەی هێزی نەرمە و بەهێزێکی سەرنجراکێشی نێودەوڵەتی دادەنرێت و توانای کاریگەری هەیە و سەرچاوەیەکە بۆ هێزی نەرم و بەئاراستەیەکی پۆزەتیف و گونجاو ئاراستەی دەکات، لە هەمان کاتدا هێزی نەرم رەوای بە هێزی رەق دەدات.(Nye ، ١٩٩٠ ، ١٦٧)

بۆیە توێژینەوەی تایبەت بە چەمکی هێزی زیرەك کە نای لە ساڵی ٢٠٠٣ دا پێشکەشیکرد بریتیە لە دو جۆر هێز ئەمیش پەیوەستە بە هێز بەشێوەیەکی گشتی و هێزی زیرەك و هێزی نەرم و رەق بە شێوەیەکی تایبەتی.

١-چەمکی هێزی زیرەك:

چەمکی هێزی زیرەك چەمکێکی زۆر تازە نیە و بەڵکو بەرهەمی نێوان هەردو هێزی رەق و نەرمە و بەڵام بەپێی ستراتیجیەتێکی دیاریکراو کە هەردوکیان پێکەوە کۆدەکاتەوە. ئیرنست ویلسۆن پێناسەی هێزی زیرەك بەمشێوەیە دەکات: بریتیە لە توانای دەوڵەت بە ئاوێتەکردنی رەگەزەکانی هێزی رەق و نەرم بە شێوازێك کە بتوانێت پشتیوان بێت بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکان، ئەم پێناسەیە کۆمەڵێك مەرجی تێدایە کە پێویستە هەبن بۆ هێزی زیرەك: (Wilson ، ٢٠٠٨ ، ١١٠-١١٤)

- ئامانج لە بەکارهێنانی ئەو هێزە زیرەکە چیە کاتێك بەرانبەر گەلێك یان ناوچەیەك بەکاردەهێنرێت.
- پەیبردن و تێگەیشتن لە بونی توانا و ئیرادەی بەکارهێنانی ئەو هێزە زیرەکە.
-رەچاوکردنی ژینگەی هەرێمی و نێودەوڵەتی بەکارهێنانی هێزی زیرەك.
-ئامرازە بەکارهاتوەکان و کات و چۆنیەتی بەگەرخستنی ئەو هێزە.

کارەکتەرەکانی ئەو بوارە ئەوە دەزانن کە لایەنی بەرانبەر چەند توانا و ئامرازەکانی هێزی زیرەکی لەبەردەستدایە و هەروەها زانین و دەستنیشانکردنی خاڵە بەهێز و لاوازەکانی لایەنی بەرانبەر. کەواتە هێزی زیرەك تەنها بریتی نیە لە خاوەنداریەتی سەرچاوەکانی هێزی نەرم و رەق و ئاوێتەکردنیان پێکەوە بەڵکو توانای ئەوەیە لە چ کاتێکدا بەکاری دەهێنێت و کام جۆر لەو هێزانە بەکاردەهێنرێت و هەروەها چۆن و کەی ئەو هێزانە ئاوێتەی یەکتر دەکرێن ، کەواتە شرۆڤەکردنی هێزی زیرەك واتە هەڵسوکەوتکردنە لەگەڵ رەگەزەکانی هێزی نەرم و رەق پێکەوە.(Wilson ، ٢٠٠٨ ، ١١٦)

هێزی زیرەك کە کۆکراوەی دو هێزی نەرم و زبرە، واتە پەیوەستن بە لێبوردەی و توندی، هێزی نەرم دەتوانرێت ئامانجەکانی لە رێگای ئارەزو و راکێشان و قایلاندنەوە بەدەستبێت و لە رێگای سەرنجراکێشی رۆشنبیری و سیاسی و میدیای و پەیوەندی دۆستانە و هاوکاری ئابوری و ئاڵوگۆری رۆشنبیری و دروستکردنی رای گشتی ئەرێنیەوە دەبێت، کەچی هێزی زبر و رەق بە رێگای سەربازی و شەری راستەوخۆو فشاری سیاسی نێودەوڵەتی و هەرێمی و گەمارۆی ئابوری و هەرەشەی بەکارهێنانی هێزەوە دەبێت (Nye ، ١٩٩٠ ، ١٧١-١٥٣)

ئامرازەکانی سیاسەتی هێزی زیرەك

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئامرازەکانی هێزی زیرەك جۆراوجۆرن، ئەویش ئەم ئامرازانەن:(١٧١-١٥٣ ، ١٩٩٠، Nye)

١-دبلۆماسیەتی گشتی: ئەویش سێ ئاراستەیە: یەکەم: پەیوەندیەکانی رۆژانە و راستەوخۆ، ئەمە بریتیە لە سیاسەتی ناوخۆ و دەرەوە و چۆنیەتی هەڵسوکەوتکردن لەگەڵ قەیرانەکان و بە کاتژمێر و رۆژ دەپێورێت، دوەم: پەیوەندیە ستراتیجیەکان، ئەمیش بریتیە لە کۆمەڵێك بابەتی سادەی وەك بانگەشەی سیاسی و ریکلامی، ئەمیش بە رۆژ و مانگ و ساڵ دەپێورێت، سێیەم: بریتیە لە گەشەپێدانی پەیوەندیەکی هەمیشەیی لە نێوان کەسەکان و دامەزراوەکان و رێکەوتنی چەند ساڵیەوە دەبێت، وەك زەمالاتی خوێندن و رێکەوتنی دو لایەنە و بەرنامەی مەشقی و کۆنگرە و چۆنیەتی گەیشتن بە کەناڵەکانی میدیا.

٢-ئاژانسەکانی هەواڵگری: ئاژانسی هەواڵگری ناوەندی ئەمریکا گەورەترین دامەزراوەی هێزی زیرەکە لە جیهاندا، نوسینگەکانی لە زۆرینەی وڵاتە دۆستەکانی بڵاوبۆتەوە و لە وڵاتە نەیارەکانیشی بە ناو و ئەرکی جۆراوجۆرەوە کاردەکەن و لە هەمو لایەکەوە زانیاری و راپۆرتی بۆ دەروات و دواتر شیدەکەنەوە و بریاردەرانی سیاسی بریاری کۆتای بە پێی بەرژەوەندی باڵای وڵات لێدەدەن.

٣-بڵاوکردنەوەی هونەر و رۆشنبیری نەتەوەی و نیشتمانی لە دەرەوە: بۆ نمونە فەرەنسا لەسەدەی نۆزدەدا لەو وڵاتانەی کە داگیریدەکردن هونەر و زمان و ئادابی فەرەنسی بڵاودەکردەوە، هەروەها هۆلیۆد هونەرێکیتری ئاڵوگۆری کەلتوری نێودەوڵەتی و نەتەوەیی و نیشتمانی و پروپاگەندەیی کاریگەرە.

٤-ئینتەرنێت: تۆرەکانی ئینتەرنێت لەسەر ئاستی کەسی و دامەزراوەیی و گروپی و حکومیدا بەکاردەهێنرێت، کە لە دواجاردا لایەنێك دەتوانێت مسداقیەتی خۆی پێ بەهێز بکات و متمانە و مسداقیەتی لایەنی بەرانبەریش لاوازبکات، ئینتەرنێت نێوەندێکی کاریگەری لێکتێگەیشتن و ئاڵوگۆری رۆشنبیری و کەلتوری و زانیاریە.

٥-میدیا: بەیەکێك لە رێگا و ئامرازەکانی هێزی نەرم دادەنرێت و رۆڵی لە پرۆسەی کاریگەری و چاندنی رۆشنبیری و دروستکردنی رای گشتی و هەروەها کاریگەری زانیاری و سۆزداری و رەفتاری لەسەر ئاستی تاك و گروپ و دەستە و کۆمەڵ هەیە و توانی دروستکردنی ئاراستە و بەهای مرۆیی هەیە.

٢-چەمکی هێزی رەق:

چەمکی هێزی رەق ئاماژەیە بۆ چەمکی کۆنی هێز کە پێناسەکەی بریتیە لە توانای خۆسەپاندن بەسەر ئەوانیتردا لە رێگای رەتکردنەوەی ئەوانیترەوە، سەرچاوەی ئەم هێزە رەقە بریتیە لە هێزی سەربازی و هێزی ئابوری. (١٧١-١٥٣ ، ١٩٩٠، Nye)

بۆیە هێز بە گوێرەی بۆچونی نای سێ رێگایە: هەرەشەکردنی (رەتکردنەوە و هاندان و راکێشان)، یەکەم و دوەم لەژێر چەمکی هێزی رەقدان و سێیەم بریتیە لە هێزی نەرم.

٣-چەمکی هێزی نەرم:

بەشێوەیەکی گشتی چەمکی هێز ئاماژەیە بۆ توانای لایەنێك بۆ خۆسەپاندن بەسەر لایەنێکیتردا و کارێك ئەنجامبدەن کە خۆیان نایانەوێت، توانای خۆسەپاندن پەیوەستە بە بونی سەرچاوەیەکی دیاریکراو وەك دانیشتوان و زەوی و سامانی سروشتی و قەبارەی ئابوری و هێزی چەکداری و سەقامگیری سیاسی، لەدیدی کۆنەوە بۆ ناسینی هێز بریتیە لەسەرکەوتن لە شەردا.(١٦٧ ، ١٩٩٠، Nye)

بەڵام ئەمرۆ ئەم چەمکە گۆرانکاری گەورەی بەسەردا هاتوە و تەنها فۆکەس لەسەر هێزی سەربازی و داگیرکاری ناکرێتەوە هەروەك پێشتر ئەوە دەکرا، ئێستا فۆکەس لەسەر سەرچاوە تازەکانی هێز دەکرێت وەك تەکنەلۆجیا و پرۆسەی فێرکردن و گەشەی ئابوری کە بە پێوەری هێزی نێودەوڵەتی دادەنرێت.

مێژو و ناوهێنانی چەمکی هێزی نەرم زۆر کۆن نیە، کاریگەری رۆشنبیری و ئابوری و سیاسی و کۆمەڵناسی لەسەرە، هەروەها لەوکاتەوە زیاتر

دەركەوت كە بواری گەشەی ئامرازەكانی پەیوەندیكردن گەشەیانكرد، وەك كە ناڵە ئاسمانییەكان و تۆڕەكانی ئینتەرنێت و مۆبایل و بەرنامەی چارەسەركردنی داتاكان و تەكنەلۆجیای پەیوەندیكردن و قوتابخانە و زانكۆ و دامەزراوەكانی كۆمەڵی مەدەنی، كە هەریەك لەوانە خەسڵەت و سیمای خۆیان هەیە و گۆڕانكاریەكی گەورەیان لە رەگەز و پرۆسەی پەیوەندیكردنكی كلاسیكیدا كرد.(Wilson ،٢٠٠٨ ، ١١٠ -١٢٤)

چەمكی هێزی نەرم وەك ئەوەی نای ئاماژەی پێدەدات ئاراستەیەكی سەرنجراكێشە و جیاوازە لە ئامرازە كۆنەكان، دەوڵەت دەتوانێت لەرێگای بەكارهێنانی ئەم هێزە تازەوە بە ئامانجەكانی خۆی بگات، ئەمە لەوكاتەدا رودەدات كە دەوڵەتێك دەتوانێت وا لەدەوڵەتانی تر بكات كە بە ویستی خۆیان هەمان ویستی ئەوانیان هەبێت "to want what it wants" . و توانای كاریگەریخستنەسەریان هەبێت و ئاراستەیان بكات و سەرچاوە دیاریكراوە مەعنەویەكان و نا مادیەكان وەك رۆشنبیری و ئایدیۆلۆجی و دامەزراوەكانی خۆی بڵاوبكاتەوە.(Wilson ،٢٠٠٨ ، ١١٦)

هێزی نەرم كە بە"Co-optive power" ناسراوە واتای توانای دەوڵەتە لەسەر دروستكردنی دۆخێك تا بتوانێت بەرژەوەندی خۆی لەگەڵ بەرژەوەندی وڵاتانی تردا بگونجێنێت.(محمد،٢٠٠٩ ، ص،١٥٣)

نای جەخت لە رەگەزی سەرنجراكێشی دەكاتەوە كە هێزی نەرم پشتی پێدەبەستێت و هێزی نەرم بەواتای توانای بەدەستهێنانی ئامانجێكی دیاریكراو لە رێگای ئارەزو و سەرنجراكێشی بەبێ رق و كینە و رەتكردنەوە.(نای ،٢٠١٠، ص ١٥٣) هێزی نەرم پشت بە دوو رەگەز دەبەستێت ئەویش مسداقیەت و رەوایەتیە. .(نای،٢٠١٠،ص ١٥٤)

پێناسەیەكیتری (جین لی) هەیە بۆ هێزی نەرم: بریتیە لە توانای دروستكردنی وێنەی هزری خود لە رێگای سەرچاوە سومبوڵی و هزریەكانەوە كە دەبێتە هۆی گۆڕینی رەفتار و كردار.(المنصوري،٢٠١٩،ص٤)

لە لایەنی كردەییەوە هێزی نەرم بریتییە لە: توانای كاریگەری و سەرنجراكێشانی ئەوانیتر و ئیقناعكردن و رەتنەكردنەوەی ئەوانیتر و ئامرازەكانی رۆشنبیری و سیاسی و میدیایی بەكاردەهێنرێن و خزمەتی بەرژەوەندی باڵای دەوڵەت بكات بە بێ بەكارهێنانی ئامرازەكانی هێزی رەق.(سلیمان،٢٠١٦،ص٤)

سەرچاوەكانی هێزی نەرم

هەمو هێزێك سەرچاوەی خۆی هەیە تا بگات بە ئامانجەكانی، هێزی نەرمیش خاوەن سەرچاوەی خۆیەتی، زۆر بابەت و كتێب لەسەر ئەم بابەتە هەن، بەڵام گرنگترینیان جۆزیف نایە كە لەسەر بنچینەی پەیوەندی نێودەوڵەتی داڕێژراوە، كە ئاماژە بەسەرچاوە سەرەكیەكانی هێزی نەرم دەدات و بریتین لە «رۆشنبیری و بەهای سیاسی و سیاسەتی دەرەكی».(نای،٢٠١٠، ص١٦٨)

رۆشنبیری بریتیە لە كۆمەڵێك زانست و هونەر و هزر و بیروباوەر و داب و نەریت و رێنمایی و ئەخلاق و ئاداب و هەڵسوكەوت كە مرۆڤەكان وەك هەر تاكێكی كۆمەڵ هەیانە و پێی دەناسرێنەوە.(٩٤-١٠٩، ١٩٩٠، nye)

رۆشنبیری لای نای بریتیە لە كۆمەڵێك بەها و هەڵسوكەوتكردن كە كۆمەڵ پێكدەهێنێت و بریتیە لە رۆشنبیری باڵای كۆمەڵ و دەستەبژێری خۆی هەیە وەك هونەر و ئەدەب و فێركردن، رۆشنبیری نزم(میللی)، هەروەها نای دەڵێت :»رۆشنبیری میللی ئێمە وایكردوە ئەمریكا لای خەڵكانیتر بەهێز و دەوڵەمەند و سەرنجراكێش و نامۆ و نوێخواز و داهێنەر دەربكەوێت «، ئەمە وایكردوە لەم سەردەمەدا سەرنجراكێش بێت لای خەڵكانیتر و هەوڵی لاسایكردنەوەی ئەوكەلتورە رۆشنبیریە ئەمریكییە بدەن، ئەم ئاوێتەبونەی نێوان رۆشنبیری باڵا و میللیەی ئەمریكا رۆشنبیریەكی گشتی ئەمریكی دروستكردوە و بریتیە لە پاڵنەری هەردو سێكتەری ئابوری و سیاسی ئەمریكا و تەنانەت هۆكارێكن بۆ راكێشانی هێزی میللی نەتەوە و وڵاتانیتری بیانی و جێگای سەرنجی میللەتانی بێگانەن.(٧٤-٧٥، ١٩٩٠، Nye)

مێژوی چەمكی هێزی نەرم

ئامرازی رۆشنبیری وەك یەكێك لە سەرچاوەكانی هێزی نەرم شێوازی جۆراوجۆر لەخۆدەگرێت بە ئامانجی چاندنی خەسڵەتی رۆشنبیری و نمونەیەكی رۆشنبیری دیاریكراو لە نێوەندی كۆمەڵایەتی دیاریكراودا، ئەمەش لە رێگای ئاڵوگۆڕی بەرنامەی رۆشنبیری و چالاكییە رۆشنبیرییەكان و بڵاوكردنەوەی زمانی نەتەوەیی و كردنەوەی نوسینگەی رۆشنبیری و دامەزراوە زانستییەكان لە ناوخۆ و دەرەوەی وڵات.)

(Vasilevskyte ، ٢٠١٣، ١٤٥-١٥٧

میدیا و هێزی فشاری نەرم

یەكێك لە كاریگەرێتیە دیارەكانی میدیا بریتیە لەو هێزەی كە كاریگەری دەخاتەسەر بیر و هزری مرۆڤ و ئەویش بزوێنەری هەڵسوكەوت و رەفتار و ئاراستەی مرۆڤ دەگۆرێت، دامەزراوەی میدیا دەتوانێت بۆچون و قەناعەتی مرۆڤەكان بگۆرێت، دەكرێت ئەو گۆرانكاریە ئەرێنی یان نەرێنی و رەتكرێنەوە یان وەربگیرێت و بەسود بێت یان زیانبگەیەنێت و خۆشەویست بێت یان بەپێچەوانەوە بێت.

كاریگەری مەعریفی میدیا كاریگەریەكی دور مەودا و درێژخایەن و ناراستەوخۆیە و بە تێپەربونی كات دەتوانێت بۆچون و وێنەی هزری و بیروباوەرەكان و لەسەرخۆ و قۆناغ بە قۆناغ بگۆرێت، واتە كاریگەریەكی نەرمی هەیە و بە كاریگەری»دڵۆپە ئاو» دەناسرێت و دواتر كاریگەری سۆزداری دروست دەكات و بەبێ بەكارهێنانی هێز و فشاری جەستەیی تاكەكان لە روی دەرونیەوە ئامادە دەكات كە لایەنگیربن بۆ هەر بابەتێك كە بەرێبەرانی دامەزراوەی میدیا لە ئامانجی خۆی دابنێت و تەبەنی هەر باوەرێك بكات، هەر لەو بەردەوامیەی كاریگەری میدیا لەدواجاردا رەفتاری مرۆڤەكان ئاراستە دەكات و وایانلێدەكات چیبكەن و چینەكەن و چۆن بیربكەنەوە و بیر لە چی بكەنەوە و چۆن رۆژانە رەفتار بكەن، واتە میدیا كۆنترۆڵی زۆرینەی هەڵسوكەوت و رەفتاری تاكەكان دەكات.

هێزی كاریگەری میدیا نەرم و لەسەرخۆ و شاراوەیە، شارەزایان بە»هێزی فشاری نەرم» ناوی دەبەن، كە سەرچاوەی ئەو هێز و توانایەیە بریتیە لە شێوازەكانی قایلاندن و جۆرایەتی و دوبارەكردنەوە و سەرنجراكێشی و كرانەوە و بەشداریپێكردن و بەردەستی و تێركردنی پێداویستیە مەعریفیەكانی مرۆڤ و توانای چونە نێو ژیانی تاكەكانەوە، هەروەها توانای كارلێكی هەیە لەگەڵ وەرگرەكانیدا.

میدیا توانای ئەوەی هەیە بەشداریپێكردنی تاكەكان زیادبكات و كاریگەری لەسەر گۆرینی رای گشتی هەبێت و بتوانێت زۆرینەی رای خەڵك بەرە و بابەتێك ئاراستە بكات كە هێزی پشت دامەزراوەی میدیا دەیانەوێت بە چ ئامانجێك ئاراستەیان بكات و لایەنگیریان بگۆرێت، ئەمە بە پێی تاقیكردنەوە مێژویەكان هەرگیز بەهێزی رەق و سوپا و كەرەستەكانی نەكراوە، لە ئێستادا ئەمە بە تەكنەلۆجیا و هێزی نەرمی میدیا دەكرێت.

گەلانی پێشكەوتو دەمێكە سحری میدیا و دەسەلات و كاریگەریەتیەكەی دەزانن، بەبێ ئەوەی هیچ كێشەیەكی یاسایی و شەرعی هەبێت دەتوانێت ملۆنەها خەڵك كۆنترۆڵ بكات، لەئێستادا ئامراز و دامەزراوەكانی میدیا دەتوانن ئەرك و كاری سوپا ئەنجامبدەن، تێچونی ئەو سوپایە هیچی كەمتر نیە لەو سوپا و هێزە مەیدانی و چەكداریە نەریتیەی جاران، چونكە میدیا خاوەنی هێزی نەرمی چوارەمە لە كۆمەڵدا و كاریگەری لەسەر تەواوی هێزەكانیتر دادەنێت.(عمرالكعود ،٢٠١٦،ص٣١)

«هێزی نەرم»ی میدیا پشت بە سێ رەگەزی سەرەكی دەبەستێت ئەویش رەوایەتی و مەشروعیەت و مۆدێلی كاریگەریە.(سمعود,٢٠٠٩, ١٤٣)

بیرمەندی ئەمریكی نعۆم چۆمسكی باس لە كاریگەری و كۆنترۆڵكردنی گەلانی دونیا دەكات كە ئامرازەكانی میدیای نێودەوڵەتی وەك هێزێكی نەرم هەژمونی بەسەریانەوە هەیە، كە بە دە ستراتیجیەتی سەرەكی دیاریانیكردوە(رفیعي,٢٠١٦,ص٢٢١)

١- ستراتیجیەتی كاتبەسەربردن، كە ئامانجی گۆرینی ئاگایی رای گشتیە لەسەر كێشە سەرەكیەكان، ئەمەش لە رێگای بڵاوكردنەوە و پەخشكردن و پێدانی زانیاری ئاست نزمە بە وەرگرەكانی.

٢- ستراتیجیەتی گەورەكردنی روداو و كێشەكان، واتە وروژاندنی بابەتێك بە پێی ئەجێندای میدیا و بەبێ ئەوەی پەیوەندی بە كێشە و بایەخبەندی ژیانی رۆژانەی خەڵكەوە هەبێت.

٣- ستراتیجیەتی هەنگاوبەهەنگاو، ئەمەش لە پێناو قبوڵكردنی بیروباوەر و ئاراستە و ئامانجێكی دیاریكراوە، واتە قایلاندنی هاووڵاتیانە تا بتوانرێت وردە وردە گۆرانكاری و كاریگەری ئابوری و سیاسی و كۆمەڵایەتی دروستبكات.

٤- ستراتیجیەتی دواخستن، ئەمە لە پێناو ئەوەیە تا بابەتێكی نەخوازراو لەداهاتودا قبوڵبكرێت.

٥- گفتوگۆ و وروژاندنی خەڵك وەك ئەوەی كە قسە لەگەڵ مناڵاندا بكرێت، واتە میدیا و نێرەرانی دامەزراوەكانی میدیا خۆیان لە لوتكە و ئاستێكی بەرز و باڵادا دادەنێن و هەمیشە خۆیان لە باڵا دەستیدا دەبینن بەبەراورد بە جەماوەری گشتیەوە.

٦- لەبری چالاككردنی لایەنی لۆجیكی و شیكردنەوە زانستیەكان، میدیا بەهەمو شێواز و ئامرازێك هەوڵی وروژاندنی هەست و سۆزی تاكەكان دەدەن و ئارەزو و پێداویستیە دەرونیەكانیان دەوروژێنن و كاریگەریان لەسەر رەفتاری رۆژانەیاندا جێدەهێڵن.

٧- لەراستیدا میدیا لەبری مەعریفە زانیاری گێلكردن و نەزانی و حەماقەت بڵاودەكاتەوە، دژی پێشكەوتن و چۆنیەتی فێركردنی تازەیە و دەیەوێت میللەتان هەر بە نەزانی بمێننەوە تا باشتر كۆنترۆڵیان بكەن.

٨- هاندانی میللەتان بۆ بابەتی كەم بایەخ .

٩- هەستكردن بە تاوانی خود زیاتر لەوەی بیباتە دۆخێكی داهێنان و بەرەنگاریەوە، واتە تاك دەباتە دۆخێك كە هەست بەكەمی خۆی بكات لەبەرانبەر روبەروبونەوەی لەگەڵ كێشەكانی رۆژانەیدا و تەسلیم بە ئیرادەی ئەجێندای میدیاوە دەبێت.

١٠-ستراتیجیەتی كۆنترۆڵكردنی میدیا لە رێگای پێشكەشكردنی بابەتی زانستی بایۆلۆجی و دەرونزانیەكانەوە.

بەمشێوەیە میدیا بەردەوام توێژینەوە لەبارەی ئارەزوەكانی خەڵك دەكات تا باشتر كۆنترۆڵیان بكات، ئەمە وردە وردە وادەكات بۆشایی مەعریفی نێوان تاكەكان و ئەوانەی كە خاوەنداریەتی میدیا دەكەن زیاتر بێت، واتە هێزە دەسەڵاتدارەكان و ئەوانەی كە كۆنترۆڵی دامەزراوەی میدیا دەكەن زۆرترین كاریگەریان لەسەر دەوروبەر و خەڵك جێدەهێڵن.

ئەم ستراتیجیانەی چۆمسكی بریتین لە رۆڵی میدیای نێودەوڵەتی كە دەتوانێت لەبری هێزی زەمینی و سوپای سەربازی ئاراستە و بۆچونی گەلان كۆنترۆڵ بكەن، ئەوا میدیای نێودەوڵەتی وەك هێزێكی نەرم دەتوانێت ئەوە بكات كە لە ئێستادا بەهۆی پێشكەوتنی ئامرازە تەكنەلۆجیەكانی میدیاوە گەیشتۆتە ئاستی شەری ئەلكترۆنی و هەواڵی دروستكراو و شێواو و ناراست، كە كاریگەری سیاسی و ئابوری و كۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و دەرونی لەسەر تاكەكان دروستكردوە و وەك هێزێكی شاراوەی ناسەربازی كۆنترۆڵی ژیانی رۆژانەی هاووڵاتیان دەكەن.

رۆڵی میدیا لە پرۆسە دبلۆماسیە ناوخۆیی و دەرەكیەكاندا بریتییە لە ئامرازێكی گرنگی گفتوگۆكردن و چالاككردنی پەیوەندیە دبلۆماسیەكان لەسەر ئاستی ناوخۆیی و دەرەوەی وڵات و نێوان هێزە سیاسیەكاندا، لەبەرئەوەی لەلایەك میدیا سەرچاوەیەكی گرنگی زانیارییە بۆ بریاردەر و سەركردە سیاسی و دبلۆماسیەكان و ئەوانەی بەشداری و پەیوەندیان بە پرۆسەی سیاسیەوە هەیە لە كۆمەڵدا، لەلایەكیتر ئامرازێكی گرنگی جێبەجێكردنی ئامانجە سیاسیەكانە لە دەرەوە و ناوەوەی وڵات و لە رێگای ریزبەندیكردنی ئەجێندا سیاسیەكان و پێدانی زانیاری و دروستكردنی ئاراستە و رای گشتی بۆ بابەتێكی دیاریكراو. (نای,٢٠٠٣,ص٣٤)

ململانێ

ململانێ بریتیە لە دۆخێكی ناجێگیر و فشاری دەرونی كە لە ئەنجامی ناكۆكی و نارەزامەندی لە نێوان دوو ئارەزوو یان دوو پێداویستی یان زیاتری نێوان تاكەكان، ململانێكان دیاردەیەكی مێژووییە لە نێوان مرۆڤەكاندا، ململانێ شێوە و شێوازی جۆراوجۆری وەرگرتوە وەك ئاینی و دەسەڵات و ئابوری و سیاسی و كۆمەڵایەتی و .....هتد، زۆرجار ئەم ململانێیانە دەگەنە ئاستی توندوتیژی، ئەوەی لەهەموی كاریگەرتر و مەترسیدارە بریتییە لە ململانێی سیاسی(دویكات, ٢٠١٦ ،:٢٠٢٠/٣/٧.)

ململانێی سیاسی

بریتیە لە دۆخێكی تایبەت لە كێبركێ لەسەر دەسەڵات و بەدەستهێنانی دەستكەوت لە نێوان تاكەكاندا، لایەنەكانی ئەم ململانێیە خۆیان دەزانن كە ناكۆكن لە هەڵوێستەكانیاندا و بەهۆی جیاوازی هزر و بیركردنەوەی سیاسیان لایەنێك بە پێچەوانەی بەرژەوەندیەكانی بەرانبەر رەفتار دەكات، كاریگەری ئەو ململانێیە بەگوێرەی قەبارەی ئامانجەكانەوەیە، هەركاتێك ئامانجەكە گەورەبێت ئەوا ململانێیەكە گەورەتردەبێت، هەندێك لە سیستمە سیاسیەكان توانای بەرگریان هەیە بۆ ململانێ سیاسیەكان و هەندێكیتریان ئەو هێزەیان نییە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

زۆرجار ناتوانرێت ململانێ جۆراوجۆرەکان لەیەکتر جودابکرێنەوە، ململانێ ئابورییەکان بەرەو ململانێی سیاسی دەڕۆن و هەروەها ململانێی سیاسی ململانێی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی بەرهەمدەهێنێت، بەمشێوەیە کۆمەڵگا یەکەیەکی تەواوکارییە و هەریەکەیەك کاریگەری لەسەر هاوسەنگی یەکەکانیتر دروستدەکات. (دویکات, ٢٠١٦ ،:٢٠٢٠/٣/٧.)

سێیەم: ئەنجامی مەیدانی توێژینەوەکە:

دابەشبونی سامپڵی توێژینەوەکە بە گوێرەی توخم و پسپۆری

خشتەی ژمارە(١)

پسپۆری	میدیایی	ئەکادیمی	سیاسی	کۆ	
دوبارەکان و رێژەی سەدی	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	٪
توخم					
نێر	١٢	١٠	١٥	٣٧	٦١,٦٦
مێ	٨	١٠	٥	٢٣	٣٨,٣٣
کۆی گشتی	٢٠	٢٠	٢٠	٦٠	١٠٠

خشتەی ژمارە(١) دابەشبونی سامپڵی توێژینەوەکە روندەکاتەوە یەکەم بە گوێرەی توخمی توێژینەوەکە کە رێژەی توخمی نێر بەرزترە لە توخمی مێ و دابەشبونی پسپۆری بوارەکانی راگەیاندن و ئەکادیمی و سیاسییەکاندا.

بەرکەوتنی بەرتوێژان بە میدیای کوردی

خشتەی ژمارە(٢)

پسپۆری	میدیایی	ئەکادیمی	سیاسی	کۆ	
دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	٪
	بەرکەوتن				٪
بەرکەوتنی رێك	١١	٨	٧	٢٦	٤٣,٣٣
هەندێکجار	٩	١٢	١٣	٣٤	٥٦,٦٦
بەرکەوتنی نیە	-	-	-	-	-
کۆی گشتی	٢٠	٢٠	٢٠	٦٠	١٠٠

خشتەی ژمارە(١) دابەشبونی سامپڵی توێژینەوەکە روندەکاتەوە یەکەم بە گوێرەی توخمی توێژینەوەکە کە ڕێژەی توخمی نێر بەرزترە لە توخمی مێ و دابەشبونی پسپۆری بوارەکانی راگەیاندن و ئەکادیمی و سیاسییەکاندا.

بەرکەوتنی بەرتوێژان بە میدیای کوردی

خشتەی ژمارە(٣)

پسپۆری	میدیایی	ئەکادیمی	سیاسی	کۆ	
دووبارەکان	دووبارەکان	دووبارەکان	دووبارەکان	دووبارەکان	٪
گرنگیدان					
گرنگی پێدەدات	٤	٣	٥	١٢	٢٠
٧	٤	٦	١٧	٢٨,٣٣	٢٨,٣٣
٩	١٣	٩	٣١	٥١,٦٦	١٠٠
٢٠	٢٠	٢٠	٦٠	١٠٠	٥١,٦٦
کۆی گشتی	٢٠	٢٠	٢٠	٦٠	١٠٠

لە شیکردنەوەی داتاکانی خشتەی ژمارە(٣) ئەوە روندەبێتەوە کە بەرزترین ڕێژە بۆ دەستەبژێری میدیای کوردی رایان وایە میدیای کوردی وەك هێزی نەرم هیچ گرنگیەکی نییە بە تایبەتی ئەکادیمییەکان بەرزترین

ڕێژەن لەو بارەیەوە و خوێندنەوەیەکی زانستیان بۆ میدیای کوردی هەیە.

ئاستی گرنگیدان بە هێزی نەرمی میدیا

خشتەی ژمارە(٤)

پسپۆری	میدیایی	ئەکادیمی	سیاسی	کۆ	
دووبارەکان و ڕێژەی سەدی	دووبارەکان	دووبارەکان	دووبارەکان	دووبارەکان	٪
ئاستی هێزی نەرمی میدیا					
بەهێزە	٤	٣	٦	١٣	٢١,٦٦
مامناوەندە	٥	٤		٦	٢٥
لاوازە	١١	١٣	٨	٣٢	٥٣,٣٣
کۆی گشتی	٢٠	٢٠	٢٠	٦٠	١٠٠

دووبارەکانی خشتەی ژمارە(٤) لە ئاستی مامناوەند و لاوازی هێزی نەرمی میدیای کوردی ئەوە روندەکاتەوە کە ئاستی هێزی نەرمی میدیای کوردی لە ئاستێکی لاوازدایە و بەمەش دەستەبژێری کورد پشتیوانی لە میدیای کوردی ناکەن وەك هێزێکی نەرم.

هۆکارەکانی گرنگینەدانی میدیای کوردی بە هێزی نەرمی میدیا

خشتەی ژمارە(٥)

پسپۆری	میدیایی	ئەکادیمی	سیاسی	کۆ	
دووبارەکان و رێژەی سەدی	دووبارەکان	دووبارەکان	دووبارەکان	دووبارەکان	٪
هۆکارەکان					
خاوەندارانی میدیای کوردی زانیاریان نیە کە هێزی نەرم بە یەکێك لە پێکهاتەکانی هێز دادەنرێت	٧	٦	٤	١٧	٢٨,٣٣
خاوەندارانی میدیای کوردی نازانن کە هێزی نەرم لە پاڵ هێزی رەق کاریگەری زۆرە	٤	٣	٥	١٢	٢٠
هێزی نەرم لای خاوەندارانی میدیای کوردی چەمکێکی تازەیە	٥	٤	٦	١٥	٢٥
خاوەندارانی میدیای کوردی نازانن هێزی نەرمی میدیا کەناڵێکی گرنگی پەیوەندیکردن و دبلۆماسی و بەدەستهاتنی بەرژەوەندییە	٤	٧	٥	١٦	٢٦,٦٦
کۆی گشتی	٢٠	٢٠	٢٠	٦٠	١٠٠

لە خشتەی ژمارە(٥)دا سامپڵی دەستەبژێری کورد بۆ هۆکارەکانی گرنگینەدانی میدیای کوردی بەهێزی نەرم بە پلەی یەکەم و بەرێژەی ٢٨,٣٣ دەگەڕێنێتەوە کە بریتییە لە (خاوەندارانی میدیای کوردی زانیاریان نیە کە هێزی نەرم بە یەکێك لە پێکهاتەکانی هێز دادەنرێت) و دواتر بە رێژەی ٢٦,٦٦ دەگەڕێنێتەوە کە بریتییە لە(خاوەندارانی میدیای کوردی نازانن هێزی نەرمی میدیا کەناڵێکی گرنگی پەیوەندیکردن و دبلۆماسی و بەدەستهاتنی بەرژەوەندییە) و بە رێژەی ٢٥ کە بریتییە لە(هێزی نەرم لای خاوەندارانی میدیای کوردی چەمکێکی تازەیە) و بە رێژەی ٢٠ کە بریتییە لە(خاوەندارانی میدیای کوردی نازانن کە هێزی نەرم لە پاڵ هێزی رەق کاریگەری زۆرە).

ئاستی متمانە بە هێزی نەرمی میدیای کوردی

خشتەی ژمارە(٦)

پسپۆری	میدیایی	ئەکادیمی	سیاسی	کۆ	
دوبارەکان و ڕێژەی سەدی	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	
ئاستی ڕەزامەندی					
ڕەزامەندم	٥	١	٤	١٠	١٦,٦٦
هەندێکجار	٤	٣	٦	١٣	٢١,٦٦
ڕەزامەند نیم	١١	١٦	١٠	٣٧	٦١,٦٦
کۆی گشتی	٢٠	٢٠	٢٠	٦٠	١٠٠

لە خشتەی ژمارە(٦) ئەوە روندەبێتەوە کە ئاستی متمانەی دەستەبژێری کورد بە میدیای کوردی وەك هێزی نەرم لە ئاستێکی بێ متمانەیی زۆر بەرزدایە بە ڕێژەی ٦١,٦٦و دواتر لە ئاستی مامناوەند بە ڕێژەی ٢٠و سێیەم لە ئاستی متمانە بەرێژەی ١٨,٣٣دایە.

هۆکارەکانی بێمتمانەیی بە میدیای کوردی وەك هێزی نەرم

خشتەی ژمارە(٧)

پسپۆری	میدیایی	ئەکادیمی	سیاسی	کۆ	
دوبارەکان و ڕێژەی سەدی	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	٪
هۆکارەکان					
میدیای کوردی وەك هێزی نەرم لە ستراتیجیەتی خاوەندارانیدایە	٨	٥	٤	١٧	٢٨,٣٣
کورد میدیایەکی نیشتمانی نیە تا بتوانێت وەك ناوەندێکی هێزی نەرم بۆ بەرژەوەندی نەتەوەیی بەگەڕبیخات	٦	٢	٥	١٣	٢١,٦٦
میدیای کوردی سود لە توانای هێزی نەرمی میدیا وەرناگرێت کە توانای قایلاندن و سەرنجراکێشی و تێرکردنی پێداویستییە مەعریفیەکانی تاکی کوردی هەبێت					٢٦,٦٦
	٤	٦	٦	١٦	٢٣,٣٣
کوردی نەیتوانیوە هێزی نەرم لە دروستکردنی وێنەی هەزری پۆزەتیڤ بۆ گۆڕینی ڕەفتاری بەرانبەر بە کا ر بهێنیت					١٠٠

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دوبارەکانی خشتەی ژمارە(٧) بۆ هۆکارەکانی بێمتمانەیی بە میدیای کوردی وەك هێزی نەرم سامپڵی دەستەبژێری کورد بەرێژەی ٢٨,٣٣ کە بریتیە لە(میدیای کوردی وەك هێزی نەرم لە ستراتیجیەتی خاوەندارانیدایە) و بە رێژەی ٢٦,٦٦ کە بریتیە لە(میدیای کوردی سود لە توانای هێزی نەرمی میدیا وەرناگرێت کە توانای قایلاندن و سەرنجراکێشی و تێرکردنی پێداویستییە مەعریفیەکانی تاکی کوردی هەبێت) و بە رێژەی ٢٣,٣٣ کە بریتیە لە(میدیای کوردی نەیتوانیوە هێزی نەرم لە دروستکردنی وێنەی هزری پۆزەتیف بۆ گۆڕینی رەفتاری بەرانبەر بەکاربهێنێت) و بەرێژەی ٢١,٦٦ کە بریتیە لە(کورد میدیایەکی نیشتمانی نیە تا بتوانێت وەك ناوەندێکی هێزی نەرم بۆ بەرژەوەندی نەتەوەیی بەگەریبخات).

ئاستی رەزامەندی بە هێزی نەرمی میدیای کوردی

خشتەی ژمارە(٨)

پسپۆری	میدیایی	ئەکادیمی	سیاسی	کۆ	
دوبارەکان و رێژەی سەدی	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	دوبارەکان	٪
ئاستی متمانە					
متمانە هەیە	٥	٢	٤	١١	١٨,٣٣
هەندێکجار	٥	٣	٤	١٢	٢٠
متمانە نیە	١٠	١٥	١٢	٦١,٦٦ ٣ ٧	٦١,٦٦
کۆی گشتی	٢٠	٢٠	٢٠	٦٠	١٠٠

خشتەی ژمارە(٨) ئەوە روندەکاتەوە کە ئاستی رەزامەندی بە هێزی نەرمی میدیای کوردی لەلایەن دەستەبژێری کوردەوە نزیکەی سێ بەشی کۆی سامپڵەکەیە و بە رێژەی ٦١,٦٦ لە ئاستی رەزامەندیدا نییە وەك هێزی نەرم و دواتر بەرێژەی ٢١,٦٦ و سێیەم بەرێژەی ١٦,٦٦ رەزامەندن.

هۆکارەکانی نارەزامەندی بە میدیای کوردی وەك هێزی نەرم

خشتەی ژمارە(٩)

پسپۆری	میدیایی	ئەکادیمی	سیاسی	کۆ	
دووبارەکان و ڕێژەی سەدی	دووبارەکان	دووبارەکان	دووبارەکان	دووبارەکان	٪
	هۆکارەکان				
میدیای کوردی سود لە چەمکی کاریگەری نوێی هێزی نەرمی میدیا(پیشە و پەیام و پیشەسازی) وەرناگرێت	٩	٤	٦	١٩	٣١,٦٦
میدیای کوردی بۆ چارەسەرکردنی ململانێ سیاسییەکان سود لە کاریگەری هێزی نەرمی میدیا وەك هێزێکی لەسەرخۆ و شاراوە وەرناگرێت					
خاوەندارانی میدیای کوردی ئەوە نازانن کە میدیا خاوەنی هێزی نەرمی چوارەمە لە کۆمەڵدا و کاریگەری لەسەر تەواوی هێزەکانیتر جێدەهێڵێت	٢	٤	٥	١١	١٨,٣٣
ڕۆڵی میدیای کوردی لە یەکلاکردنەوەی ململانێ سیاسییە ناوخۆیی و دەرەکییەکاندا بریتییە لە ئامرازێکی گرنگی گفتوگۆکردن و چالاککردنی پەیوەندییەکانی نێوان هێزە سیاسییەکاندا	٣	٧	٤	١٤	٢٣,٣٣
کۆی گشتی	٢٠	٢٠	٢٠	٦٠	١٠٠

لە خشتەی ژمارە(٩)دا دەربارەی هۆکارەکانی نارەزامەندی بە میدیای کوردی وەك هێزی نەرم ئەوا دەستەبژێری کورد هۆکارەکان لە بەرزترین هۆکارەوە تا کۆتایی دەگەڕێننەوە بۆ هۆکارەکانی: (میدیای کوردی سود لە چەمکی کاریگەری نوێی هێزی نەرمی میدیا(پیشە و پەیام و پیشەسازی) وەرناگرێت) بەڕێژەی ٣١,٦٦ و (میدیای کوردی بۆ چارەسەرکردنی ململانێ سیاسییەکان سود لە کاریگەری هێزی نەرمی میدیا وەك هێزێکی لەسەرخۆ و شاراوە وەرناگرێت) بەڕێژەی ٢٦,٦٦ و(ڕۆڵی میدیای کوردی لە یەکلاکردنەوەی ململانێ سیاسییە ناوخۆیی و دەرەکییەکاندا بریتییە لە ئامرازێکی گرنگی گفتوگۆکردن و چالاککردنی پەیوەندییەکانی نێوان هێزە سیاسییەکاندا) بەرێژەی ٢٣,٣٣ و (خاوەندارانی میدیای کوردی ئەوە نازانن کە میدیا خاوەنی هێزی نەرمی چوارەمە لە کۆمەڵدا و کاریگەری لەسەر تەواوی هێزەکانیتر جێدەهێڵێت) بەرێژەی ١٨,٣٣.

چوارەم: دەرئەنجام:

یەکەم: دەرئەنجامی تیۆری توێژینەوەکە:

١- هێزی نەرم بە یەکێك لە پێکهاتەکانی هێز دادەنرێن و کارەکتەرە نێودەوڵەتیەکان پشتی پێدەبەستن.

٢- هێزی نەرم لەدوای هێزی ڕەق (هێزی سەربازی و ئابوری)دێت و هێزی نەرم بۆ هەر دەوڵەتێك سەرنجراکێشە و ناتوانرێت وڵاتێکی لاواز لە ڕوی ئابوری و سەربازیەوە بتوانێت سەرنجی وڵاتانیتر ڕابکێشێت و کاریگەری هەبێت.

٣- چەمکی هێزی زیرەك چەمکێکی زۆر تازە نیە و بەڵکو بەرهەمی نێوان هەردو هێزی ڕەق و نەرمە و بەڵام بەپێی ستراتیجیەتێکی دیاریکراو کە هەردوکیان پێکەوە کۆدەکاتەوە دەناسرێتەوە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٤- بەشێوەیەکی گشتی چەمکی هێز ئاماژەیە بۆ توانای لایەنێك بۆ خۆسەپاندن بەسەر لایەنێکیتردا و کارێك ئەنجامبدەن کە خۆیان نایانەوێت.

٥- ئێستا فۆکەس لەسەر سەرچاوە تازەکانی هێز دەکرێت وەك تەکنەلۆجیا و پرۆسەی فێرکردن و گەشەی ئابوری کە بە پێوەری هێزی نێودەوڵەتی دادەنرێت و کە بەهێزی نەرم ناسراوە.

٦- هێزی نەرم توانای دەوڵەتە لەسەر دروستکردنی دۆخێك تا بتوانێت بەرژەوەندی خۆی لەگەڵ بەرژەوەندی وڵاتانی تردا بگونجێنێت.

٧- هێزی نەرم بریتیە لە توانای دروستکردنی وێنەی هزری خود لە رێگای سەرچاوە سومبوڵی و هزریەکانەوە کە دەبێتە هۆی گۆڕینی رەفتار و کردار.

٨- هێزی کاریگەری میدیا نەرم و لەسەرخۆ و شاراوەیە، شارەزایان بە»هێزی فشاری نەرم» ناوی دەبەن.

٩- سەرچاوەی هێزی نەرم بریتیە لە توانای دەوڵەت لەبەکارهێنانی ئامراز و شێوازەکانی میدیا کە بەرێگای قایلاندن و جۆرایەتی و دوبارەکردنەوە و سەرنجراکێشی و کرانەوە و بەشداری و بەردەستی و تێرکردنی پێداویستیە مەعریفیەکانی مرۆڤ دەبێت.

١٠-لەئێستادا ئامراز و دامەزراوەکانی میدیا دەتوانن ئەرك و کاری سوپا ئەنجامبدەن، تێچونی ئەو سوپایە هیچی کەمتر نیە لە سوپا و هێزە مەیدانی و چەکداریە نەریتیەی جاران، چونکە میدیا خاوەنی هێزی نەرمی چوارەمە لە کۆمەڵدا و کاریگەری لەسەر تەواوی هێزەکانیتر جێدەهێڵێت.

١١-رۆڵی میدیا لە پرۆسە دبلۆماسیە ناوخۆیی و دەرەکییەکاندا بریتییە لە ئامرازێکی گرنگی گفتوگۆکردن و چالاککردنی پەیوەندییە دبلۆماسییەکان لەسەر ئاستی ناوخۆیی و دەرەوەی وڵات و نێوان هێزە سیاسییەکاندا.

دووەم: دەرئەنجامی مەیدانی توێژینەوەکە

١- میدیای کوردی وەك هێزی نەرم هیچ گرنگیەکی نییە.

٢- ئاستی هێزی نەرمی میدیای کوردی لە ئاستێکی لاوازدایە.

٣خاوەندارانی میدیای کوردی زانیاریان نیە کە هێزی نەرم بە یەکێك لە پێکهاتەکانی هێز دادەنرێت.

٣- ئاستی متمانەی دەستەبژێری کورد بە میدیای کوردی وەك هێزی نەرم لە ئاستێکی بێ متمانەیی زۆر بەرزدایە.

٤- میدیای کوردی نەیتوانیوە هێزی نەرم لە دروستکردنی وێنەی هزری پۆزەتیڤ بۆ گۆڕینی رەفتاری بەرانبەر بەکاربهێنێت.

٥- ئاستی رەزامەندی بە هێزی نەرمی میدیای کوردی لەلایەن دەستەبژێری لە ئاستی رەزامەندیدا نییە.

٦- میدیای کوردی بۆ چارەسەرکردنی ململانێ سیاسییەکان سود لە کاریگەری هێزی نەرمی میدیا وەك هێزێکی لەسەرخۆ و شاراوە وەرناگرێت.

پێشنیاز و راسپاردە

یەکەم: پێشنیاز

توێژەران لەژێر تیشکی دەرئەنجامەکاندا چەند پێشنیازێك دەخاتە رو:

١- میدیای کوردی بۆ چارەسەرکردنی بەشێك لە ململانێکاندا دەتوانێت سود لە هێزی نەرمی میدیا وەربگرێت.

٢- پێویستە ئاستی میدیای کوردی بگاتە ئەو ئاستەی ببێت بەسەرچاوەی زانیاری خەڵك بەگشتی و دەستەبژێرەکانی بە تایبەتی.

٣- پێویستە میدیای کوردی لە هەوڵی ئەوەدابێت کە لەرێگای هێزی نەرمی پەیامەکانیەوە وێنەی هزری پۆزەتیڤ نیشانی وەرگرەکانی بدات.

دووەم: راسپاردە

توێژەران ئەوە بۆ توێژەرانیتر رادەسپێرێت کە بەهۆی ئەوەی ئەم بابەتە لەنێو میدیای کوردیدا تازەیە و بۆ بواری ئەکادیمی کوردیش بابەتێکی نوێیە ئەوا دەتوانن لە رێگای چەندین رەگەزی تری راگەیاندنەوە توێژینەوە لە هێزی نەرمی میدیا بکەن.

سەرچاوەکان:

1- Nye, Joseph. S (Autumn, 1990): Soft Power, Foreign Policy, No. 80, Twentieth Anniversary (), Published by: Washingtonpost.Newsweek Interactive, LLC, Article DOI: 10.2307/1148580, Article Stable URL: Link

2 – Wilson, Ernest J. (2008): "Hard Power, Soft Power, Smart Power", Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 616, Public Diplomacy in a Changing World (Mar., 2008), Published by: Sage Publications, Inc. in association with the American Academy of Political and Social Science, Article Stable URL: http://www.jstor.org/stable/25097997

٣- محمد، شريف على(٢٠٠٩/١٠/١) : القوه الذكية فى الفكر الامريكى جوزيف ناى: القوه الذكية.مجلة كلية الملك الخالد العسكريهالالكترونية.

٤- ناي، جوزيف .س (٢٠١٠): الدبلوماسية الجديدة فى رسانة و القوه الذكية. المجله الاقتصادية الالكترونية، حقوق النشر: بروجيكت سنديكت.

٥- المنصوري,لؤى (٢٠١٩): القوه الناعمة، مؤسسة محمديون للثقافة والنشر.

٦- سليمان يمنى (٢٠١٦): القوه الذكية . المفهوم والآبعاد: دراسه تأصيلية،المعهد المصرى للدراسات، https://eipss-eg.org/wp-

7- Nye.Joseph S. (Mar., 2008): Public Diplomacy and Soft Power ,Jr Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 616, Public Diplomacy in a Changing World Published by: Sage Publications, Inc. in association with the American Academy of Political and Social Science Article Stable URL: link

8- Nye.Joseph S (May – Jun., 2003): Jr. "The Velvet Hegemon ",

Foreign Policy, No. 136 Published by: Washingtonpost.Newsweek Interactive, LLC, Article DOI: 10.2307/3183627, pp. 74-75.

9- Vasilevskyte.Simona (2013): "Discussing Soft Power theory after Nye: the case of Geun Lee's theoretical approach", Available on: http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2013~ISSN_2029-2074.N_7.PG_145-157/DS.002.1.01.ARTIC

١٠- عمر الكعود . اياد خلف (٢٠١٦): استراتيجية القوة الناعمة و دورها فى تنفيز اهداف السياسة الخارجية. عمان: جامعه شرق الاوسط.

١١- سمعود. الياس (٢٠٠٩): دور العوامل الخارجية فى التغيير فى سوريا: العامل الآمريكى،مجموعه مقالات ضمن كتاب التحول الديمقراطى فى سوريا والخبرة الإسبانية، ط١، مركز القاهرة لدراسات حقوق الانسان، القاهرة ،٢٤- ص٥٤. ١٧

١٢- الرفيعي .على محمد أمنيف (٢٠١٦):القوة الناعمة وأثرها في مستقبل الهيمنة الآمريكية، ط١، دار السنهورى، بيروت.

١٣- ناى. جوزيف س (٢٠٠٣): مفارقة القوة الامريكية، تعريب: محمد توفيق البجيرمى، ط١، الرياض، مطبعة العبيكان.

١٤- الدويكات. سناء (٢٠١٨): مفهوم الصراع السياسي.،رۆژى سەردان:7/3/2020. https://mawdoo3.com

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

معالجة المواقع الإلكترونية في القنوات الفضائية الكوردية للشأن التركي (دراسة تحليلية)

ڕێبەر گوران تاڵەبانی[1]، يحيى عمر رێشاوي[2]
[1]قسم تقنية الإعلام، كلية التقنية الإدارية، جامعة السليمانية التقنية، مدينة السليمانية، إقليم كوردستان، العراق
[2]قسم تقنية الإعلام، كلية التقنية الإدارية، جامعة السليمانية التقنية، مدينة السليمانية، إقليم كوردستان، العراق

Corresponding author's e-mail: yahya.fatah@spu.edu.iq

***ملخص:**

حاولت هذه الدراسة أن تدرس طبيعة تعاطي المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية مع الشأن التركي، واهتمت بالوصول الى أرقام وإحصائيات علمية ومهمة متعلقة بتحليل وتفسير المضمون الإعلامي المقدم من قبل المواقع الإلكترونية في فضائيات (NRT-RUDAW-KURDSATNEWS) حول الأمور المتعلقة بالشأن التركي، من حيث الشكل والمضمون. وقد استخدم الباحثان في هذه الدراسة المنهج الوصفي، بالاعتماد على وسيلة تحليل المضمون لعيّنة من الأخبار في شهر آب سنة ٢٠٢٠، وذلك بغية الوصول إلى حقائق واستنتاجات علمية تخدم الهدف من الدراسة.

وقد توصل الباحثان في هذه الدراسة إلى مجموعة من الاستنتاجات، منها: أن القضايا (الأمنية والعسكرية) قد أخذت حيزاً واسعاً من التغطية الإعلامية للمواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية الثلاث (NRT-RUDAW-KURDSATNEWS). واعتمدت المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية الثلاث في تلقيها للأخبار على مصادرها الخاصة، ومن ثم المصادر الخارجية. وأتت وظيفة تسجيل الأحداث، في المواقع الإلكترونية للفضائيات الكوردية الثلاث، بالمرتبة الأولى، وقد ركزت هذه المواقع على (الحدث)، ومن ثم ركّزت، من بعده، على (الشخصية). ومعظم الأخبار الواردة للمواقع الإلكترونية، في الفضائيات الكوردية الثلاث، قد عرضت من (وجهة نظر واحدة)، من حيث طبيعة المعالجة الإعلامية.

*** الكلمات المفتاحية: (المعالجة الإعلامية – القنوات الفضائية – الشأن التركي).**

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە: گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢١/١/١٩ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/٣/٩ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	yahia.fatah@uoh.edu.iq
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢١ أ.م.د. ڕێبەر گوران تاڵەبانی، أ.م.د. يحيى عمر رێشاوي، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

* پوختە:

ڕوماڵی ماڵپەرە ئەلیکترۆنیەکانی کەناڵە ئاسمانیە کوردیەکان سەبارەت بەکاروباری تورکیا

ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدات بۆ لێکۆڵینەوە لەئاست و قەبارەی سروشتی ڕوماڵی میدیایی ماڵپەرە ئەلیکترۆنیەکانی کەناڵە ئاسمانیە کوردیەکان سەبارەت بە کاروباری تورکیا، هەر بۆیە ئەم توێژینەوەیە گرنگی دەدات بە دۆزینەوە و گەیشتن بە داتا و زانیاری گرنگ پەیوەست بە شیکردنەوە و ڕاڤەکردنی ناوەڕۆکی میدیایی پێشکەشکراو لە لایەن ماڵپەرە ئەلیکترۆنیەکانی کەناڵە ئاسمانیە کوردیەکان سەبارەت بە کاروباری تورکیا لە ڕوی شێوە و ناوەڕۆکەوە. لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی وەصفی بە شێوازی شیکردنەوەی ناوەڕۆک بۆ سامپڵێک لە هەواڵی مانگی ئابی ساڵی ٢٠٢٠ لە ماڵپەرە ئەلیکترۆنیەکانی کەناڵە ئاسمانیە کوردیەکانی (NRT-RUDAW-KURDSATNEWS)، بە پشت بەستن بە ئامرازی فۆرمی شیکردنەوەی ناوەڕۆک بە مەبەستی گەیشتن بە داتا و زانیاری ورد پەیوەست بە ئامانجی توێژینەوە.

توێژەران لەم توێژینەوەیەدا گەشتونەتە کۆمەڵێک ئەنجام، لەوانە: بابەتە (ئەمنی وسەربازیەکان) پانتاییەکی فراوانی داگیرکردوە لە ڕوماڵی میدیایی ماڵپەرە ئەلیکترۆنیەکانی کەناڵە ئاسمانیە کوردیەکان، هەروەها ماڵپەرە ئەلیکترۆنیەکانی کەناڵە ئاسمانیە کوردیەکان لە گەیاندنی هەواڵەکان پشتیان بە سەرچاوەی تایبەت بەستوە، پاشان ئەرکی تۆماری ڕوداوەکان بە پلەی یەکەم دێت لە ڕوماڵی ماڵپەرە ئەلیکترۆنیەکانی کەناڵە ئاسمانیە کوردیەکان، دواتر ماڵپەرە ئەلیکترۆنیەکانی کەناڵە ئاسمانیە کوردیەکان سەرنجیان لە سەر ڕوداو هەبوە لە گەیاندنی هەواڵەکانی پەیوەست بە کاروباری تورکیا. لە کۆتاییدا زۆرینەی هەواڵەکان لە ماڵپەرە ئەلیکترۆنیەکانی کەناڵە ئاسمانیە کوردیەکان تەنها یەک دیدیان لە ڕوماڵدا پێرەوکردوە و، لە شێوازی خستنەڕوی هەواڵەکانیشدا گرنگیان بە پێشکەشکردنی ژمارە و ئامار داوە.

Abstract

The electronic sites coverage in the Kurdish satellite channels of the Turkish affair

This study tries to search the size and nature of media coverage of the Kurdish satellite channels concerning the Turkish affair. The study also tries to reveal and reach the important data and information related to analysing and interpreting media content presented by Kurdish satellite channels about Turkish affair in form and content.

In this study description method has been practised using the quantity content analysis for a sample of news in August 2020 at all of (NRT - Rudaw - Kurdsat News Satellites) depending on content analysis lists in order to reach accurate data and information concerning the aim of the study.

The two researchers reached a group of results, of which the (military and security) issues have been given a great concern by the three channels, and that they all depended on their own private resources in getting news. The act of recording events comes first in all the three channels. They all focused on (action)while mentioning the news concerning the Turkish .... Most of the mentioned news in the three channels talked about one perspective and they all prefer presenting numbers and statistics.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

* المقدمة:

شكلت وسائل الاتصال والإعلام منذ نشأتها وحتى اليوم قنوات للمعرفة الإنسانية، وأهميتها تتزايد باستمرار، نتيجة التطور الذي تشهده تقنيات الاتصال، الأمر الذي جعلها تقع في دائرة اهتمام الجمهور، والذي بات يخصص من وقته ساعات طويلة لتلقي المضامين الاتصالية التي تبث على مدار الساعة من قبل الوسائل الإعلامية.

وتأتي مسألة المعالجة الإعلامية من قبل وسائل الإعلام لتغطية مختلف الأخبار السياسية والثقافية والاجتماعية والاقتصادية وغيرها، أو الطريقة التي يتم من خلالها تناول أخبارها، أو عرض وقائع أو أحداث، في غاية الأهمية، لما في ذلك من مساهمة فاعلة في ترتيب أولويات التعرض لمضامين الاتصال، من خلال المتابعة المكثفة للمضمون الإعلامي الذي يبث عبر وسائل الاتصال والإعلام.

وتنتقي القنوات الفضائية مضامين إخبارية بعينها، فتكثف تغطيتها لقضايا معينة، وفي الوقت ذاته تغض النظر عن قضايا أخرى، وذلك مرده للسياسة الإعلامية التي تنتهجها، والنظام الإعلامي الذي تعمل في ظله، فضلاً عن العديد من المعايير الأخرى التي يخضع لها العمل الإعلامي.

وتولي وسائل الإعلام في العراق، وإقليم كوردستان العراق، اهتماماً ملحوظاً بالشأن التركي، والمتابع لما ينشر في وسائل الإعلام من (مرئية ومسموعة ومكتوبة وإلكترونية)، يرى بوضوح الكم الهائل من الأخبار والتقارير والصور ومقالات الرأي واللقاءات الصحفية وغيرها من فنون التحرير الصحفي، والتي تركز - بصورة أو بأخرى - على الشأن التركي وجوانبه المختلفة. وهذا الاهتمام متبادل أيضاً، حيث تولي وسائل الإعلام التركية اهتماماً بالشأن العراقي، وكذلك بإقليم كوردستان العراق؛ من النواحي الاقتصادية والسياسية والاجتماعية وغيرها.

وتحتل تركيا موقعاً استراتيجياً مهماً بالنسبة للعراق، وكذلك إقليم كوردستان، وهناك تداخل تاريخي وجغرافي وديني وسياسي وعرقي بين الشعبين. ومن هنا، فإن الأحداث التركية، السياسية والاقتصادية والاجتماعية وغيرها، صارت محط اهتمام وسائل الإعلام العراقية والكوردية، وخاصة بعد ظهور القنوات الفضائية والانترنت. ونتيجة لذلك، فإن المواطن العراقي صار لديه شيء من الاطلاع، بصورة أو بأخرى، لما يحدث في تركيا، وصارت القنوات الإعلامية، العراقية والكوردية، تريد أن تغطي الجوانب المختلفة لما يحدث في تركيا.

ومن هنا، فإن من المهم، بالنسبة للباحثين والأكاديميين، دراسة وتحليل مضمون هذا الاهتمام والتناول الإعلامي، ومداه، وكيفيته، من أجل الوصول إلى نتائج علمية وإعلامية. وتأتي أهمية هذه الدراسة أيضا للحاجة الأكاديمية والعلمية لمثل هذه الدراسات العلمية، والتي تلقي الضوء على كيفية تناول المواضيع المختلفة المتعلقة بالشأن التركي في وسائل الإعلام في إقليم كوردستان العراق.

وقد قسم الباحثان هذه الدراسة إلى ثلاثة مباحث: المبحث الأول الإطار المنهجي، والمبحث الثاني الإطار النظري، أما المبحث الثالث والأخير فقد خصص للجانب التحليلي من الدراسة، ومن ثم الاستنتاجات، والتوصيات، وختمت ببيان قائمة بالمراجع المعتمدة.

- المبحث الأول: الإطار المنهجي للبحث -

* مشكلة البحث: تمثلت مشكلة هذا البحث في تساؤل رئيسي: (كيف يتم تناول المواضيع المتعلقة بالشأن التركي من قبل المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية؟)، ويتفرع من هذا التساؤل الرئيسي، مجموعة من التساؤلات، وهي: (ما طبيعة حجم ورصد معالجة المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية للشأن التركي؟ وما موقع المواد الإخبارية المتعلقة بالتغطية الإعلامية للشأن التركي، وما أهمية معالجة المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية للشأن التركي؟).

* أهمية البحث: ترجع أهمية هذ البحث إلى معالجته موضوعاً مهماً، وهو كيفية تناول المواقع الإلكترونية، في الفضائيات الكوردية، للشأن التركي، وذلك من خلال الأخبار التي تبثها تلك المواقع، والمشاهدة من قبل جماهير واسعة من متلقي الرسائل الاتصالية. وكذلك، التوصل إلى بيانات ومؤشرات متعلقة بالشأن التركي، والكشف عنها، من خلال تحليل المواد الإخبارية المقدمة من قبل المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية .

* أهداف البحث:

١. معرفة طبيعة تناول المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية، للمواضيع المتعلقة بالشأن التركي.

٢. معرفة الوظائف الرئيسية للمواد الإعلامية المتعلقة بالشأن التركي، المبثة على المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية.

٣. معرفة طرق عرض المواضيع المتناولة للشأن التركي على المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية، وذلك بمقارنة المضامين المنشورة في المواقع الإلكترونية لفضائيات (KURDSATNEWS-RUDAW-NRT).

* منهج البحث: يندرج هذا البحث ضمن البحوث الوصفية، وهو المنهج الأوسع انتشاراً من بين الدراسات المنهجية في مجال الإعلام. وللإجابة على السؤال الرئيسي للبحث، فإن الباحثان استخدما أسلوب (تحليل المضمون)، وذلك بمسح عينة من المضامين المبثة على القنوات الفضائية، والمنشورة على مواقعها الإلكترونية: (KURDSATNEWS-RUDAW-NRT).

* مجتمع وعينة البحث: تمثلت الأخبار المنشورة على المواقع الإلكترونية، في الفضائيات الكوردية المشار إليها، مجتمع البحث. واختار الباحثان عينة عمدية للمواد الإخبارية المقدمة في قنوات (KURDSATNEWS-RUDAW-NRT)، والمنشورة على مواقعها الإلكترونية خلال شهر أغسطس ٢٠٢٠. وقد اختار الباحثان المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية الثلاث، وذلك لانتمائها إلى فلسفات ورؤى إعلامية مختلفة، وتواجدها في مناطق جغرافية متباينة، وكذلك تأثيرها إلى حد كبير على الواقع الإعلامي والسياسي والثقافي في إقليم كوردستان العراق.

* أداة البحث: استخدم الباحثان في هذا البحث استمارة تحليل المضمون، لجمع البيانات والوصول إلى نتائج علمية دقيقة تتعلق بتساؤلات وأهداف البحث.

* وحدات وفئات التحليل: تمثل وحدة تحليل الدراسة وحدة الموضوع، وتشكل فئات التحليل (الشكل والمضمون)، كفئات (الموضوع - المصدر- اتجاه- محاور الارتكاز- الوظيفة الإعلامية- طرق العرض- وسائل الإبراز- التوازن في التغطية الإعلامية).

* حدود البحث: تمثل المعالجة الإعلامية للشأن التركي، على المواقع الإلكترونية في الفضائيات الكوردية، الحدود الموضوعية للبحث، وإقليم كوردستان العراق الحدود المكانية للبحث، وشهر (أغسطس ٢٠٢٠) الحدود الزمانية للبحث.

* تحديد مصطلحات البحث:

١. المعالجة الإعلامية: يقصد بها نشر المعلومات والبيانات حول حدث معين، من قبل وسيلة إعلامية معينة، والمعالجة الإعلامية لهذه المعلومات والبيانات، والآثار والتداعيات التي تترتب على نشر هذه المعلومات أو البيانات.

٢. المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية الكوردية: هي مواقع إلكترونية تابعة للقنوات الفضائية الكوردية، التي تبث من خلالها مواد إعلامية متنوعة تتعلق بالشأن الداخلي والإقليمي والخارجي، والموجهة إلى الجمهور الكوردي، والتي تأسست أغلبها بعد عام (٢٠٠٣).

٣. الشأن التركي: عبارة عن مجموعة من المعلومات والأخبار، والأحداث والمواضيع، والملفات والقضايا، العامة أو الخاصة، والتي تتناول الشأن التركي.

- المبحث الثاني: الإطار النظري للبحث –

* المحور الأول/ المعالجة الإعلامية –الخبرية:

يؤدي الإعلام دور الوسيط بين الأحداث والجماهير، حيث إن الجماهير تتزود بالمعلومات، وتطلع على الأحداث المختلفة، عن طريق القنوات والمنابر الإعلامية. ومن ثم تؤثر هذه الأخبار، بصورة أو بأخرى، على تكوين الاتجاهات والرؤى والقرارات المختلفة. ويأتي مصدر الكثير من خلفياتنا المعرفية، و(الصور الذهنية)، المشكلة حول الأفكار والشخصيات والمفاهيم المختلفة، من بوابة المنابر الاتصالية والإعلامية المتعددة، حيث إن الوظيفة الأولى والرئيسية للإعلام هي نقل الأخبار والتغطية الخبرية لما يحدث من حولنا.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

و(المعالجة الخبرية) بمعنى اهتمام مؤسسة إعلامية، أو منبر إعلامي معين، بحدث ما، وإعطاء قدر من (المساحة- الزمن) لهذا الحدث. أو: هي تلك العملية التى بموجبها يجمع الصحفي معلومات حول حدث ما، ويحاول أن يلم الجمهور بتفاصيلها وتطوراتها، بمعنى آخر الإجابة على الأسئلة التي تدور بخلد مستقبل الرسالة الإعلامية، وهي الأسئلة الخبرية الشائعة: (من؟ متى؟ أين؟ لماذا؟ كيف؟). ويمكن النظر إلى المعالجة الإعلامية على أنها: عملية تأطير إعلامية تفرضها سياسة المؤسسة في التعامل مع الأحداث والقضايا في نقل الأخبار، وعرض الوقائع والأحداث، وهذه العملية تنطوي على إضافات تفسيرية أو ممارسة للرصد والتحليل، والتلاعب بالألفاظ، أو التدخل لتقييم المعلومات بشكل ذاتي، بل وحتى إبداء الرأي وتقديم المقترحات والحلول.

وقد عرّف خبراء الإعلام مفهوم (المعالجة الخبرية) تعريفات عديدة، منها: هي عملية الوصول إلى المعلومات والتفاصيل المتعلقة بحدث معين، وتغطية العوامل الكامنة وراءه، وكذلك مكانها، ووقت حدوثها، والشخصيات المشتركة فيها، وكافة التفاصيل المسببة في جعل حدث ما صالحاً للإذاعة والنشر (أبو زيد، ٢٠٠٨: ٢٥٥)، أو هي عملية الحصول على المعلومات والتفاصيل الخاصة بحدث معين، وذلك بإلقاء الضوء على المكان والشخصيات ووقت الحادثة وغيرها من العناصر الخبرية. أو هي: عملية تلقي نسبة كبيرة من المعلومات حول حدث معين، بالاعتماد على المصادر الإعلامية، حول موضوع يهم الجماهير. (موقع جريدة الزمان: https://www.azzaman.com/?p=75075).

وتشكل (المعالجة الخبرية) جانباً مهماً من العملية الإعلامية. ويرتبط مُستقبِل الرسالة الإعلامية بالأحداث المختلفة، عن طريق المعالجة والتغطية. وهي عامل مهم لتكوين الرؤى والاتجاهات، والتأثر سلباً أو إيجاباً بهذا الحدث. (باسم وحيد جوني، وهدى فاضل عباس، ٢٠١٣: ١٣٠). وكلما ركزت مؤسسة إعلامية معينة على موضوع معين، استطاعت أن تؤثر على مستقبليها وجمهورها (نزهت محمود نفل، ومحمد عبود مهدي، ٢٠١١: ٢٨)، كما تم التأكيد على ذلك في مفاهيم النظرية الإعلامية المعروفة (نظرية وضع الأجندة - Agenda setting theory)، أو نظرية (الاعتماد على وسائل الإعلام - Media Dependence Theory)، وغيرها من النظريات الإعلامية المعروفة.

وتسعى وسائل الإعلام المختلفة إلى التميّز في نقل الأحداث حول العالم، ومتابعتها، على وفق السياسة الإعلامية للمؤسسة. فيما يرغب المتلقي في متابعة الأحداث بموضوعية ومصداقية، بعيداً عن أي شكل من أشكال التحيز والتأطير والمعالجة التي تفرضها طبيعة المؤسسات الصحفية. وبهذا يمكن أن نميز بين التغطية الإعلامية، بمختلف فنونها، وبين معالجة المضمون الإعلامي وتلوينه وتعريضه للتأطير على وفق أهواء القائمين على المعالجة الإعلامية للمعلومات. (كشكول، موقع بيت الحكمة http://baytalhikma.iq/News- Details.php?ID=1136).

وقد صنفت (المعالجة، أو التغطية الخبرية) تصنيفات عدة، حيث صنف حسب مضمون التغطية إلى نوعين:

أولاً: التغطية الموضوعية، بمعنى أن تحاول المؤسسة الإعلامية تغطية واستنطاق كافة العوامل والشخصيات المتعلقة بالحدث، وشرح معظم جوانبها، من دون أن تحاول أن توجهها نحو وجهة معينة، أو لتحقيق مصلحة جهة ما. وبالرغم من أن تحقيق ذلك ليس بالأمر السهل، ولكنه ليس مستحيلاً أيضاً.

ثانياً: التغطية المنحازة، بمعنى أن تغطي المؤسسة الإعلامية حدثاً معيناً، لتحقيق أجندة وأهداف خاصة، وتحقيق مصالحها المعينة. ومن ثم فإنها تتغاضى عن بعض المبادىء والأخلاقيات المهنية والصحفية. وبذلك، فإنها تغطي جانباً أو جوانب معينة من الحدث، وتهمل الجوانب الأخرى.

وإذا أردنا أن نتحدث عن كيفية التغطية من قبل الصحفيين، فإن علينا أن نربطها مع مفهوم (المسؤولية)، من منطلق أن الصحفي، وأثناء تغطيته لحدث معين لجمهوره، ليس بمعزل عن مجتمعه، وعليه أن ينقل الخبر، ويغطيه بأمانة، وبحس المسؤولية المهنية. أي أن الأخبار والأحداث ليست بحد ذاتها أهدافاً، بل هي وسيلة للتوعية، وإعطاء المعلومات، وتحقيق الاستقرار الاجتماعي، وغيرها من الأهداف والوظائف الإعلامية (حسام الدين، ٢٠٠٣: ص١١١).

كذلك تقسم (التغطية الخبرية) حسب نمط التغطية إلى:

أولاً: التغطية القبلية، أو الاستباقية، بمعنى إعطاء خلفية حول الحدث، ومعلومات عنه، قبل حدوثه.

ثانياً: التغطية التقريرية، وذلك بإعطاء التفاصيل، ومعلومات إضافية، حول حدث معين، بعد حدوثه.

ثالثاً: التغطية الاستقصائية، التغطية التي تسبر أغوار الحدث، وتبحث عن ملابسته وتطوراته المختلفة. (أبو زيد، ٢٠٠٨: ص٢٥٦)

ويمكن وضع مجموعة من الأساليب المعتمدة في المعالجة للحدث، بشكل يتناسب مع سياسة الوسيلة الإعلامية، وهي (كشكول، مصدر سابق):

١. أسلوب المعالجة بسرد المعلومات: ويتطلب قيام الوسيلة بوصف الواقعة (الحادثة)، أو الإحاطة بجميع جوانبها، وظروف حدوثها، وتقديم الاستشهاد بشهود العيان، والمسؤولين، بما يتناسب مع سياسة الوسيلة الإعلامية.

٢. أسلوب المعالجة المركبة: يقوم الأسلوب بوصف الحادثة بشكل موسع، وانتقاء الوقائع التي لا تعطي الحدث بعداً يتعارض فيه مع سياسة الوسيلة الإعلامية، والربط المركب بين الوقائع، وصولاً إلى معالجة إخبارية انتقائية ذات إطار واحد، يضم أكثر من واقعة، وتؤدي إلى معالجة موسعة للحدث.

٣. المعالجة القائمة على تقديم الإحصاءات: وهي التي تقوم على تقديم الإحصائيات والأرقام الخاصة بالوقائع. وهنا يتم اختيار كل الأرقام بشكل يقدم الحدث بصورة تتوافق مع سياسة الوسيلة الإعلامية.

٤. المعالجة القائمة على تقديم الحقائق: هي أسلوب يعتمد على الشواهد والبراهين والأدلة والبيانات في نقل المعلومات عن حادث معين، سواء من مصدر مسؤول، أو من شخصية يدور حولها الجدل، بحيث يشكل مادة إعلامية لها أهميتها.

٥. أسلوب المعالجة النقدية: وهو أسلوب عرض المادة الإعلامية على شكل انتقادات موجهة لسياسة، أو حزب، أو فكر معين، لا يتماشى مع سياسة الوسيلة الإعلامية، بهدف تقويم ذلك.

٦. أسلوب عرض الآراء والمقترحات: وهو يقوم على عرض المادة الإعلامية بشكل بيانات ومعلومات وحقائق، بهدف خلق توجهات معينة لدى الجمهور، عن طريق إمدادهم بالآراء التي تدور حول الموضوع المطروح للمعالجة والنقاش.

٧. أسلوب التحليل والتفسير: ويقوم على عرض الموضوع على المتلقي، وإثارة القضية للتفسير الإعلامي، بهدف تقديم تحليل يتماشى مع سياسة الوسيلة الإعلامية، أو يحقق الأهداف التي تتوخاها الوسيلة.

٨. أسلوب طرح الحلول: استكمالاً لاهتمام المؤسسة بالموضوع؛ فإنها تعمل على تقديم الحلول التي تتوافق مع سياسة المؤسسة، في سياق عرض المادة الإعلامية المطروحة للنقاش.

٩. أسلوب إثارة النقاش: عملية انتقاء قضية للنقاش دون غيرها، يعتمد على سياسة الوسيلة الإعلامية، ومن اهتمامها المتميز بالقضية، وينطلق منها. ذلك أن التجاهل، أو الاهتمام، في المعالجة، إنما ينبع من تفضيلات المؤسسة.

١٠. أسلوب البحث والاستقصاء: تنطلق المؤسسات الإعلامية في اختيار معالجة قضية بشكل استقصائي، من اهتمام وتفضيل يتماشى مع سياسة الوسيلة الإعلامية. فعلى سبيل المثال، أن الواقع العراقي يذخر بملفات الفساد، لكن تركيز مؤسسة إعلامية على قطاع معين دون غيره، يعد معالجة خاضعة لسياسة الوسيلة الإعلامية.

١١. أسلوب التأثير والتوعية: وهي المعالجة التي تستخدم كل فنون الاتصال في نقل المعرفة، وبناء الوعي، وتحقيق التأثير، عن طريق ما تقدمه من مواد متنوعة، واستخدامها لفنون صحفية مختلفة تخاطب ذهن متلقيها وعواطفه وانفعالاته.

١٢. أسلوب تأكيد الحقائق من مصادر متعددة موثوق فيها: وهي معالجة تبدو محايدة، إلا أن البحث والإغراق في تأكيد حقائق حول الموضوع، يحمل شبهات التحيز في الوسيلة.

ويمكن استخدام أسلوبين أو أكثر في التغطية الإخبارية، أو الاكتفاء بأسلوب واحد في التغطية، وذلك حسب نوعية الخبر، والمادة الإعلامية،

وحسب سياسة المؤسسة الإعلامية.

اليوم، وخلافاً لما مضى من تاريخ المؤسسات الإعلامية، وكيفية تغطيتها للأحداث، فإن (التغطية الخبرية) قد طرأت عليها تغيرات جذرية من ناحية الشكل والمضمون، ومن ناحية كيفية التغطية أيضاً. فقديماً كانت التغطية الخبرية تقوم بها المؤسسات الإعلامية التقليدية أو الرسمية، مثل الصحف ووكالات الأنباء والقنوات الإذاعية والتلفزيونية. أما اليوم، فإلى جانب هذه القنوات، فإن هناك مصادر أخرى للحصول على الخبر، ومنابر أخرى لنشرها، مثل (المواطن الصحفي)، أو من خلال شبكات التواصل الاجتماعي، مما يعني أن عاملاً قوياً قد دخل إلى ساحة التغطية الإعلامية، يحاول أن يزاحم القنوات والوسائل الأخرى، أو ما يسمى بالإعلام التقليدي، ويتحول الأشخاص العاديون من مجرد مستقبلين للرسالة الإعلامية، إلى مشاركين فاعلين في عملية (التغطية الخبرية)، وذلك عبر إنتاج المواضيع المختلفة، والحصول على الأخبار من مصادرهم الخاصة، وإذاعتها في اللحظة ذاتها (زيد، ٢٠١٣، ص١٦)، بصورة يقوم مستقبلو الرسالة الإعلامية مرة أخرى بدور (المرسل) للرسالة الاتصالية، وربما مصادر للمعلومات بالنسبة للمؤسسات الإعلامية الأخرى، وذلك عن طريق شبكات التواصل الاجتماعي، والمواقع الشخصية، والمدونات، وغيرها. (عبدالمعطى، ٢٠١٥: ص١١).

* المحور الثاني: القنوات الفضائية

لقد تطورت وسائل الاتصال في السنوات الأخيرة تطوراً هائلاً، بفضل التقدم العلمي والثورة التكنولوجية التي شهدها القرن العشرون. وشمل هذا التطور القنوات الفضائية، التي فرضت نفسها؛ مكتسحة البيوت، مهندسة نمطاً جديداً من الأدوار المجتمعية. (كراليفة ويوسفي، ٢٠١٨: ص١).

وكان لثورة التكنولوجيا، وانتشارها السريع في العالم، في هذا القرن، والمتمثلة في تطور وسائل الاتصالات وشبكة الإنترنت والقنوات الفضائية، تأثيراً في التواصل بين شعوب دول العالم، وإلى تحول العالم إلى قرية كونية صغيرة، تربطها شبكة اتصالات واحدة، عبر الأقمار الصناعية. لقد تنامت قوة الإعلام الفضائي، وزادت المنافسة بين القنوات الفضائية على استقطاب الجمهور، من خلال ما تبثه من برامج علمية واجتماعية وترفيهية وأيديولوجيات متعددة موجهة إلى المجتمعات، بجميع شرائحها، وبمختلف مراحلها العمرية.

وبدأت فكرة البث التلفزيونية عبر الأقمار الصناعية بعد إنتهاء الحرب العالمية الثانية بعدة شهور إلى أجهزة التلفزيون بالمنازل دون تدخل المحطات الأرضية على الإطلاق، بمقال من الخيال العلمي للعالم البريطاني «آرثر كلارك» نشر في مجلة عالم اللاسلكي في أكتوبر عام ١٩٤٥، حيث إقترح في مقاله إطلاق قمر صناعي يدور حول الأرض يمكنه نقل الإشارات من أي مكان في الأرض. (مراد، مرجع سابق، ص٢٦).

وتحولت التنبوءات والآمال إلى رغبة حقيقية، حينما أطلق السوفييت في ٤ اكتوبر ١٩٥٧ القمر الصناعي «سوتنيك-١» الذي يعد أول قمر صناعي يدور في الفضاء، وفي العام التالي أطلق الأمريكان أول أقمار هم «إكسبلورر-١» ولم يكن مخصصا للأتصالات ثم أطلقت خمسة أقمار أخرى حتى جاء القمر الإمريكي الثامن «سكور» في عام ١٩٥٨ مخصصاً للأتصالات (مراد، مرجع سابق، ص٢٦).

وتتقدم تكنولوجيا أقمار الاتصالات، والبث المباشر، بخطوات متسارعة، إن كان في مجال الإرسال أو الاستقبال، وأصبح البث التلفزيوني، أو الفضائي، بذلك، ظاهرة إعلامية غاية في الأهمية، نتيجة لما جسدته هذه التكنولوجيا من تعدد في القنوات الإعلامية، وما أنتجته من سهولة في الحصول على المعلومة، من خلال تلاشي المسافات والحواجز الجغرافية، في عصر اتسم بالسماوات المفتوحة. من هذا المنطلق، كان للبث الفضائي المباشر دور في تمرير الرسائل والمضامين من قبل أطراف وأقطاب متعددة (مراد، ٢٠١٥: ص٢٦).

أما بالنسبة إلى القنوات الفضائية الكوردية، فإن أول قناة تلفزيونية محلية قد تأسست عام ١٩٩١، في مدينة السليمانية، باسم (تلفزيون شعب كوردستان). ومن ثم تأسس عدد كبير من القنوات التلفزيونة المحلية، وانتشرت في المحافظات والأقضية المختلفة في الإقليم. وفي عام ١٩٩٥ تم إطلاق أول قناة فضائية كوردية في (بلجيكا)، باسم قناة (ميد تي في)، وفي عام ١٩٩٩ تأسست أول قناة فضائية كوردية في مدينة أربيل باسم (كوردستان)، وهي قناة تابعة للحزب الديمقراطي الكوردستاني، بعدها بعام تأسست (فضائية كوردسات)، التابعة

للاتحاد الوطني الكوردستاني، ومن بعدها تشكلت العديد من القنوات الفضائية الكوردية، بعضها تابعة للأحزاب السياسية، والبعض الآخر أنشئ من قبل الشركات الأهلية والخاصة. (محمد، ٢٠١٨: ص٩٥).

- المبحث الثالث: الإطار التحليلي للبحث –

يتناول هذا المبحث نتائج الدراسة التحليلية حول كيفية المعالجة الإعلامية للشأن التركي للمواقع الإلكترونية في القنوات الفضائية الكوردية الثلاث: (NRT-RUDAW-KURDSATNEWS) ، بناءاً على وحدة الموضوع، وفئات الشكل والمضمون، ويتم شرح نتائجها وتفسير بياناتها من خلال التحليلين الكمي والكيفي.

جدول (١)

المواضيع المتناولة في أخبار المواقع الإلكترونية للقنوات الثلاث

القنوات	المواضيع المتناولة	التكرارات	النسبة المئوية	المرتبة	المجموع
NRT	قضايا سياسية	١٧	٣٠,٣	٢	٥٦
	قضايا اجتماعية	١	١,٧	٤	
	قضايا اقتصادية	١٠	١٧,٨	٣	
	قضايا ثقافية	١	١,٧	٤ مكرر	
	قضايا دينية	١	١,٧	٤ مكرر	
	قضايا رياضية	٠	٠	٠	
	قضايا صحية	٠	٠	٠	
	قضايا أمنية وعسكرية	٢٦	٤٦,٤	١	

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ما يلي بعض المعلومات حول القنوات الفضائية الثلاث: (KURDSATNEWS - -RUDAW NRT)، والتي أخذت من المواقع الإلكترونية الخاصة بها:

- قناة NRT: يعود تاريخ (راديو وتلفزيون ناليا = NRT) إلى الأيام التي لم تكن فيها شبكات إعلامية مستقلة في إقليم كوردستان/العراق. في عام ٢٠١٠ توصلت مجموعة من الصحفيين المستقلين إلى فكرة أخذ زمام المبادرة لملء هذا الفراغ، وأطلقوا أول شبكة إعلامية مستقلة، بتمويل من شركة NALIA. وتم إنشاؤها تحت شعار (الشجاعة والتوازن والحقيقة). وتضم المؤسسة الآن أربعة قنوات فضائية: واحدة إخبارية، وأخرى ترفيهية، وثالثة دينية، ورابعة للأطفال.

- قناة RUDAW: تأسست هذه القناة في سنة (٢٠١٣م)، وهي قناة خبرية تابعة لشبكة روداو الإعلامية، التي تتضمن مجموعة من الوسائل الإعلامية الكوردية في مجال الإعلام المقروء والمرئي والمسموع، وتقدم خدماتها الإعلامية للجمهور.

- قناة KURDSATNEWS: تأسست عام (٢٠٠٠م) باسم KURDSAT، وهي قناة عامة تابعة لمؤسسة كوردسات الإعلامية، التي تتضمن مجموعة من القنوات المرئية والمسموعة والمطبوعة، تعمل من أجل تقديم مواد إعلامية متنوعة في مختلف المجالات الاجتماعية والسياسية والاقتصادية والثقافية، وأُخرى لجمهورها الداخلي والخارجي. وتأسست KURDSATNEWS من رحم القناة الأم KURDSAT.

RUDAW	قضايا سياسية	١٠	١٨,٩	٢	٥٣
	قضايا اجتماعية	٣	٥,٧	٦	
	قضايا اقتصادية	٦	١١,٣	٤	
	قضايا ثقافية	٤	٧,٥	٥	
	قضايا دينية	٢	٣,٨	٧	
	قضايا رياضية	١	١,٩	٨	
	قضايا صحية	٨	١٥,١	٣	
	قضايا أمنية وعسكرية	١٩	٣٥,٨	١	
KURDSATNEWS	قضايا سياسية	٧	٣١,٨	٢	٢٢
	قضايا اجتماعية	٢	٩,١	٤	
	قضايا اقتصادية	٣	١٣,٦	٣	
	قضايا ثقافية	٠	٠	٠	
	قضايا دينية	٠	٠	٠	
	قضايا رياضية	٠	٠	٠	
	قضايا صحية	١	٤,٦	٥	
	قضايا أمنية وعسكرية	٩	٤٠,٩	١	
المجموع الكلي		١٣١	١٠٠		

حسب نتائج جدول (١) يتضح أن القضايا (الأمنية والعسكرية) أخذت حيزاً واسعاً من التغطية الإعلامية بنسب أعلى وأكثر، مقارنة بالمواضيع الأخرى المتناولة من قبل المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية المحددة في الدراسة. وهذه النتيجة تدل على أن السبب الرئيسي لها هو متخامة الحدود التركية للحدود العراقية وإقليم كوردستان، والصراع بين الجيش التركي وحزب العمال الكوردستاني (PKK)، الذي هو محط اهتمام المؤسسات الإعلامية الكوردية، ومحط اهتمام الجمهور في إقليم كوردستان/العراق. وحين نقارن تغطية المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية الثلاث (KURDSATNEWS-RUDAW-NRT)، فإن الموقع الإلكتروني لقناة (NRT) الفضائية يأتي بالمرتبة الأولى في تغطيته للقضايا الأمنية والعسكرية، يليه الموقع الإلكتروني لقناة (KURDSATNEWS) الفضائية في المرتبة الثانية، وأخيراً يأتي الموقع الإلكتروني لقناة (RUDAW) الفضائية بالمرتبة الثالثة.

جدول (٢)

مصادر الخبر

القنوات	مصادر الخبر	التكرارات	النسبة المئوية	المرتبة	المجموع
NRT	المصادر الخاصة بالقناة	٢٨	٥٠	١	٥٦
	مصادر خارجية	١٥	٢٦,٧	٢	
	غير محدد	١٣	٢٣,٢	٣	
RUDAW	المصادر الخاصة بالقناة	٢٦	٤٩,١	١	٥٣
	مصادر خارجية	١٨	٣٣,٩	٢	
	غير محدد	٩	١٧	٣	
KURDSATNEWS	المصادر الخاصة بالقناة	١٠	٤٥,٥	١	٢٢
	مصادر خارجية	٧	٣١,٨	٢	
	غير محدد	٥	٢٢,٧	٣	
المجموع الكلي		١٣١	١٠٠		

جدول (٣)

وظائف الخبر

القنوات	مصادر الخبر	التكرارات	النسبة المئوية	المرتبة	المجموع
NRT	تسجيل الأحداث	٢٥	٤٤,٦	١	٥٦
	التثقيف	٨	١٤,٢	٣	
	التحريض	١٦	٢٨,٥	٢	
	التوجيه	٥	٨,٩	٤	
	التبرير	٢	٣,٥	٥	
RUDAW	تسجيل الأحداث	٢٢	٤١,٥	١	٥٣
	التثقيف	١٣	٢٤,٥	٢	
	التحريض	٨	١٥,١	٣	
	التوجيه	٦	١١,٣	٤	
	التبرير	٤	٧,٦	٥	
KURDSATNEWS	تسجيل الأحداث	٩	٤٠,٩	١	٢٢
	التثقيف	٦	٢٧,٣	٢	
	التحريض	٤	١٨,٢	٣	
	التوجيه	٢	٩,١	٤	
	التبرير	١	٤,٥	٥	
المجموع الكلي		١٣١	١٠٠		

حسب نتائج الجدول (٣)، يتضح أن وظيفة تسجيل الأحداث، لدى المواقع الإلكترونية في القنوات الفضائية المحددة في الدراسة، تأتي بالمرتبة الأولى، مقارنة بالوظائف الخبرية الأُخرى. وهذه النتيجة تدل على اهتمام المواقع الإلكترونية، في القنوات الفضائية الثلاث، بتسجيل الأحداث المتعلقة بالشأن التركي. وحين نقارن تغطية المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية الثلاث (KURDSATNEWS-RUDAW-NRT)، فإن الموقع الإلكتروني لقناة (NRT) الفضائية يأتي بالمرتبة الأولى في تسجيل الأحداث المتعلقة بالشأن التركي، ثم يليه الموقع الإلكتروني لقناة (RUDAW) الفضائية في المرتبة الثانية، وأخيراً يأتي الموقع الإلكتروني لقناة (KURDSATNEWS) الفضائية بالمرتبة الثالثة.

جدول (٤)

موقف القنوات من المواضيع المتناولة والمتعلقة بالسياسة التركية

القنوات	مصادر الخبر	التكرارات	النسبة المئوية	المرتبة	المجموع
NRT	مؤيد	٩	١٦,٠٧	٣	٥٦
	ضد	٣٤	٦٠,٧	١	
	محايد	١٢	٢١,٤	٢	
RUDAW	مؤيد	٢٢	٤١,٥	١	٥٣
	ضد	١٦	٣٠,٢	٢	
	محايد	١٥	٢٨,٣	٣	
KURDSATNEWS	مؤيد	٥	٢٢,٧	٢	٢٢
	ضد	٤	١٨,٢	٣	
	محايد	١٣	٥٩,١	١	
المجموع الكلي		١٣١	١٠٠		

حسب نتائج الجدول (٤)، فإن موقف الموقع الإلكتروني لقناة (NRT) من الأخبار الواردة بشأن السياسة التركية، هو موقف (الضد)، ويأتي بنسبة أعلى مقارنة بمواقف المواقع الإلكترونية الأُخرى للقنوات الفضائية المحددة في الدراسة. أما موقف الموقع الإلكتروني لقناة (RUDAW)، فإن تناوله للقضايا المتعلقة بالشأن التركي هو موقف (مؤيد)، ويأتي بالمرتبة الأُولى، مقارنة بمواقف المواقع الإلكترونية الأُخرى للقنوات الفضائية الثلاث. وأخيراً، فإن موقف الموقع الإلكتروني لقناة (KURDSATNEWS)، يأتي بصورة محايدة بنسبة كبيرة، مقارنة بمواقف المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية الأُخرى. وحين نقارن تغطية المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية الثلاث (KURDSATNEWS-RUDAW-NRT)، ندرك بأن موقف القنوات من المواضيع المتناولة، والمتعلقة بالسياسة التركية، متباين تماماً.

جدول (٥)

محاور الارتكاز

القنوات المفضلة	محور الارتكاز	التكرارات	النسبة المئوية	المرتبة	المجموع
NRT	الحدث	٢٢	٣٩,٢	١	٥٦
	الشخصية	١٢	٢١,٤	٢	
	الجهة	١٠	١٧,٨	٣	
	الحركة	٢	٣,٥	٥	
	الأفكار	١	١,٧	٦	
	الآراء	٨	١٤,٢	٤	
	المعتقدات	١	١,٧	٦ مكرر	
	الميول	٠	٠	٠	
RUDAW	الحدث	١٩	٣٥,٨	١	٥٣
	الشخصية	١٠	١٨,٩	٢	
	الجهة	٨	١٥,١	٣	
	الحركة	٥	٩,٤	٤	
	الأفكار	٢	٣,٨	٦	
	الآراء	٥	٩,٤	٤ مكرر	
	المعتقدات	٣	٥,٧	٥	
	الميول	١	١,٩	٧	
KURDSATNEWS	الحدث	٦	٢٧,٣	١	٢٢
	الشخصية	٥	٢٢,٧	٢	
	الجهة	٣	١٣,٦	٣	
	الحركة	١	٤,٦	٥ مكرر	
	الأفكار	١	٤,٦	٥ مكرر	
	الآراء	٣	١٣,٦	٣ مكرر	
	المعتقدات	٢	٩	٤	
	الميول	١	٤,٦	٥ مكرر	
المجموع الكلي		١٣١	١٠٠		

توضح نتائج الجدول (٥) أن المواقع الإلكترونية، في القنوات الفضائية المحددة في الدراسة، قد ركزت على (الحدث) بنسبة أعلى وأكثر مقارنة بمحاور الارتكاز الأُخرى، وهذه النتيجة تدل على اهتمامها بالدرجة الأولى بالأحداث المتعلقة بالشأن التركي. وحين نقارن تغطية المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية الثلاث (KURDSATNEWS-RUDAW-NRT)، فإن الموقع الإلكتروني لقناة (NRT) الفضائية يأتي بالمرتبة الأولى في تركيزه على الأحداث المتعلقة بالشأن التركي، ثم يأتي الموقع الإلكتروني لقناة (RUDAW) الفضائية بالمرتبة الثانية، وأخيراً يأتي الموقع الإلكتروني لقناة (KURDSATNEWS) الفضائية بالمرتبة الثالثة.

جدول (٦)

مصاحبة الخبر لصورة أو فيديو

القنوات	مصادر الخبر	التكرارات	النسبة المئوية	المرتبة	المجموع
NRT	مصاحباً لصورة	٤٢	٧٥	١	٥٦
	مصاحباً مع فيديو	٢	٣,٥	٣	
	مصاحباً مع صورة و فيديو	٦	١٠,٧	٢	
	ليس معه صورة أو فيديو	٦	١٠,٧	٢ مكرر	
RUDAW	مصاحباً لصورة	٧	١٣,٢	٢	٥٣
	مصاحباً مع فيديو	٣٩	٧٣,٦	١	
	مصاحباً مع صورة و فيديو	٥	٩,٤	٣	
	ليس معه صورة أو فيديو	٢	٣,٨	٤	
KURDSATNEWS	مصاحباً لصورة	٢	٩,١	٤	٢٢
	مصاحباً مع فيديو	١٣	٥٩,١	١	
	مصاحباً مع صورة و فيديو	٤	١٨,٢	٢	
	ليس معه صورة أو فيديو	٣	١٣,٦	٣	
المجموع الكلي		٥٦	١٠٠		

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

في فئة الشكل، حسب نتائج الجدول (٦)، يتبين أن المواقع الإلكترونية، في القنوات الفضائية المحددة في الدراسة، تعتمد على مصاحبة الصورة للخبر بنسبة أعلى وأكثر في الأخبار المنشورة المتعلقة بالشأن التركي، مقارنة بمصاحبة الصورة للأخبار الأُخرى. وهذه النتيجة تدل على اهتمامها بالدرجة الأولى بمصاحبة الصورة للأخبار فيما يخص تلك المتعلقة بالشأن التركي. وحين نقارن تغطية المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية الثلاث (KURDSATNEWS-RUDAW-NRT)، فإن الموقع الإلكتروني لقناة (NRT) الفضائية يأتي في المرتبة الأولى في اعتماده على مصاحبة الصورة للأخبار المتعلقة بالشأن التركي، ثم يليه الموقع الإلكتروني لقناة (RUDAW) الفضائية بالمرتبة الثانية، وأخيراً يأتي الموقع الإلكتروني لقناة (KURDSATNEWS) الفضائية بالمرتبة الثالثة.

جدول (٧)

طبيعة المعالجة الإعلامية

القنوات المفضلة	طبيعة المعالجة الإعلامية	التكرار	النسبة المئوية	المرتبة	المجموع
NRT	يعرض وجهة نظر واحدة	٤١	٧٣,٢	١	٥٦
	يعرض أكثر من وجهة نظر	٤	٧,١	٣	
	لا يعرض وجهات نظر مطلقاً	١١	١٩,٦	٢	
RUDAW	يعرض وجهة نظر واحدة	٣٨	٧١,٧	١	٥٣
	يعرض أكثر من وجهة نظر	٥	٩,٤	٣	
	لا يعرض وجهات نظر مطلقاً	١٠	١٨,٩	٢	
KURDSATNEWS	يعرض وجهة نظر واحدة	١٣	٥٩,١	١	٢٢
	يعرض أكثر من وجهة نظر	٣	١٣,٦	٣	
	لا يعرض وجهات نظر مطلقاً	٦	٢٧,٣	٢	
المجموع الكلي		٥٦	١٠٠		

حسب نتائج جدول رقم (٧)، يتضح بأن معظم الأخبار الواردة في المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية المحددة في الدراسة، قد عرضت (وجهة نظر واحدة) بنسبة عالية جداً، استناداً إلى طبيعة المعالجة الإعلامية للأخبار المنشورة المتعلقة بالشأن التركي. وهذه النتيجة تدل على أن المواقع الإلكترونية لهذه القنوات الفضائية لم تحاول، أو لم تستطع، الحصول على وجهة نظر الطرف الآخر، في معالجتها ونشرها للأخبار الواردة حول الشأن التركي. وحين نقارن تغطية المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية الثلاث (-KURDSATNEWS-RUDAW NRT)، فإن الموقع الإلكتروني لقناة (NRT) الفضائية يأتي بالمرتبة الأولى في عرض (وجهة نظر واحدة) في الأخبار المتعلقة بالشأن التركي، ثم يأتي بعده الموقع الإلكتروني لقناة (RUDAW) الفضائية بالمرتبة الثانية، وأخيراً يأتي الموقع الإلكتروني لقناة (KURDSATNEWS) الفضائية بالمرتبة الثالثة.

جدول (٨)

طرق عرض المواد الإخبارية

القنوات المفضلة	طرق عرض الخبر	التكرارات	النسبة المئوية	المرتبة	المجموع
NRT	الربط بين الأسباب والنتائج	١٩	٣٣,٩	٢	٥٦
	تقديم الأرقام والإحصائيات	٢٤	٤٢,٨	١	
	أدلة وشواهد تاريخية	٢	٣,٥	٤	
	وثائق رسمية ومرجعيات فكرية	١	١,٧	٥	
	يعرض الواقع	١٠	١٧,٨	٣	
RUDAW	الربط بين الأسباب والنتائج	١١	٢٠,٨	٢	٥٣
	تقديم الأرقام والإحصائيات	٢٨	٥٢,٨	١	
	أدلة وشواهد تاريخية	٥	٩,٤	٤	
	وثائق رسمية ومرجعيات فكرية	٢	٣,٨	٥	
	يعرض الواقع	٧	١٣,٢	٣	
KURDSATNEWS	الربط بين الأسباب والنتائج	٦	٢٧,٣	٢	٢٢
	تقديم الأرقام والإحصائيات	٩	٤٠,٩	١	
	أدلة وشواهد تاريخية	١	٤,٥	٥	
	وثائق رسمية ومرجعيات فكرية	٢	٩,١	٤	
	يعرض الواقع	٤	١٨,٢	٣	
المجموع الكلي		١٣١	١٠٠		

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

توضح نتائج الجدول (٨) بأن معظم الأخبار الواردة للمواقع الإلكترونية، في القنوات الفضائية المحددة في الدراسة، قد اهتمت بتقديم الأرقام والإحصائيات بالدرجة الأولى، من حيث طرق عرض المواد الإخبارية المنشورة المتعلقة بالشأن التركي، مقارنة بالطرق الأُخرى. وهذه النتيجة تعتبر مؤشراً جيداً، ودليلاً على اهتمام المواقع الإلكترونية، في القنوات الفضائية الثلاث، بتقديم البيانات والإحصائيات لجمهورها. وحين نقارن تغطية المواقع الإلكترونية للقنوات الفضائية الثلاث (KURDSATNEWS-RUDAW-NRT)، فإن الموقع الإلكتروني لقناة (RUDAW) الفضائية يأتي بالمرتبة الأولى، في تقديم الأرقام والإحصائيات فيما يخص الأخبار المتعلقة بالشأن التركي، ثم يليه الموقع الإلكتروني لقناة (NRT) الفضائية بالمرتبة الثانية، وأخيراً يأتي الموقع الإلكتروني لقناة (KURDSATNEWS) الفضائية بالمرتبة الثالثة.

الاستنتاجات والتوصيات والمقترحات

- أولاً: استنتاجات البحث:

١. أخذت القضايا (الأمنية والعسكرية) حيزاً واسعاً من التغطية الإعلامية للقنوات الثلاث (NRT-RUDAW-KURDSATNEWS)، تأتي بعدها القضايا السياسية.

٢. اعتمدت القنوات الثلاث (NRT-RUDAW-KURDSATNEWS)، في تلقيها للأخبار، على مصادرها الخاصة، ومن ثم المصادر الخارجية.

٣. أتت وظيفة تسجيل الأحداث، في القنوات الثلاث، بالمرتبة الأولى. فيما تأتي وظيفة التحريض، ووظيفة التثقيف، بالمرتبة الثانية، في اهتمامات هذه القنوات.

٤. موقف قناة (NRT) من الأخبار الواردة بشأن السياسة التركية، هو موقف (الضد)، بنسبة عالية. أما قناة (RUDAW)، فإن تناولها للقضايا المتعلقة بالشأن التركي اتجه نحو التأييد. وأمّا قناة (KURDSATNEWS)، فان نسبة كبيرة من معالجتها للأخبار كانت محايدة.

٥. ركزت القنوات الثلاث (NRT-RUDAW-KURDSATNEWS) على (الحدث)، ومن ثم ركزت على (الشخصية).

٦. ركزت قناة (NRT) على الصورة، ومن ثم مقاطع الفيديو. أما قناة (RUDAW)، فإنها ركزت على مقاطع الفيديو، ومن ثم الصور. أما قناة (KURDSATNEWS)، فإنها ركزت أيضا على مقاطع الفيديو.

٧. معظم الأخبار الواردة في القنوات الثلاث: (NRT-RUDAW-KURDSATNEWS) عرضت (وجهة نظر واحدة).

٨. في طريقة عرضها للأخبار، نلاحظ أن القنوات الثلاث قد اهتمت بتقديم الأرقام والإحصائيات بالدرجة الأولى.

- ثانياً: التوصيات والمقترحات:

١.إجراء بحوث علمية من قبل الباحثين والأكاديميين، حول كيفية تناول الشأن التركي في مواقع التواصل الاجتماعي.

٢.إجراء بحوث علمية من قبل الباحثين والأكاديميين، حول كيفية تناول الشأن العراقي والكوردي في وسائل الإعلام التركية.

٣.الاهتمام بصورة أكبر من قبل القنوات الفضائية، بعرض وجهات النظر الأخرى حول القضايا المتعلقة بالشأن التركي.

٤.الاهتمام بصورة أكبر بالموضوعية في تناول الأخبار الواردة بشأن تركيا، ومراعاة المبادئ الأخلاقية في عرض الأخبار.

٥.عقد مؤتمر علمي حول كيفية تناول القضايا المختلفة في وسائل الإعلام العراقية، والكوردية، والمتعلقة بالشؤون التركية والإيرانية.

* مراجع البحث

- أولاً: الكتب.

١. أبو زيد، فاروق. (٢٠٠٨). فن الخبر الصحفي، (ط١). (بيروت: دار ومكتبة الهلال).

٢. حسام الدين، محمد. (٢٠٠٣). المسئولية الاجتماعية للصحافة، (ط١). (القاهرة: الدار المصرية اللبنانية).

٣. جوني، باسم وحيد وعباس، هدى فاضل. (٢٠١٣). التغطية الخبرية في الصحافة الإلكترونية العراقية للأزمات الداخلية، (بغداد: كلية الإعلام، مجلة الباحث الإعلامي، المجلد ٥، العدد ٢٠).

٤. عبد المعطي، نها السيد. (٢٠١٥). صحافة المواطن، (ط١). (العين: دار الكتاب الجامعي).

٥. محمد، بهاء الدين أحمد. (٢٠١٨). نبذة عن تاريخ الإعلام الكوردي، (ط٢). (السليمانية).

- ثانياً: الدراسات والبحوث.

١. خيرة، كراليفة وكريمة، يوسفي. (٢٠١٨). تأثير القنوات الفضائية (مجمع MBC) على التنشئة الاجتماعية لدى المراهق الجزائري، (مستغانم: جامعة عبدالحميد بن باديس، كلية العلوم الاجتماعية، قسم العلوم الإنسانية، شعبة علوم الإعلام والاتصال).

٢. مراد، دلال. (٢٠١٥). استخدام المرأة للقنوات الفضائية الإعلامية والإشباعات المتحققة منها، (الوادي: جامعة محمد لخضر، كلية العلوم الاجتماعية والإنسانية، قسم العلوم الإنسانية، شعبة العلوم الإسلامية).

٣. نفل، نزهت محمود ومهدي، محمد عبود. (٢٠١٢). التغطية الصحفية لقضايا حقوق الإنسان في العراق، (بغداد: جامعة بغداد، كلية الإعلام، مجلة الباحث الإعلامي، المجلد ٣، العدد ١٤).

- ثالثاً: الإنترنت.

١. كشكول، محسن عبود. (٢٠٢٠). المعالجة الصحفية، وإشكالية الدراسة والتحليل،(http://baytalhikma.iq/News_Details.php? ID=1136).

٢. موقع جريدة الزمان. (٢٠٢٠). المعالجة الإعلامية، (https://www.azzaman.com/?p=75075).

٣. موقع معهد الإمام الشيرازي الدولي للدراسات/واشنطن. (٢٠٢٠). أنواع التغطية الخبرية، (http://www.siironline.org/alabwab/ alhoda-culture/021.html).

التنمية البشرية وأثرها في الناتج المحلي الاجمالي العراق كحالة دراسية للمدة(٢٠٠٥-٢٠١٩)

احمد اسماعيل قادر[١]
[١]قسم الاقتصاد، كلية الادارة والاقتصاد، جامعة السليمانية، مدينة السليمانية، إقليم كوردستان، العراق
Corresponding author's e-mail: ahmed.qader@univsul.edu.iq

الملخص:

تعمل التنمية البشرية على جانبين مكتملين هما، خلق قدرات و إمكانيات عالية للافراد وانتفاعهم من القدرات المكتسبة، خاصة وأن التنمية البشرية تسعى جاهدا من اجل رفع مستوى ابعادها الثلاث)الصحة ،التعليم والمستوى المعيشي(. اكتسب البحث اهميته من موضوع التنمية البشرية ودورها في الناتج المحلي الاجمالي، إذ انطلق البحث من فرضية مفادها ان العلاقة بين التنمية البشرية كمتغير مستقل والناتج المحلي الاجمالي كمتغير تابع هي علاقة طردية)إيجابية(. وتم التحقق من الفرضية باستخدام اسلوبين هما، الوصفي للإطار المفاهيمي و الاسلوب الكمي للجانب العملي.

وقد توصل البحث الى استنتاجات عدة اهمها، أن التنمية البشرية تعمل من أجل رفاهية الانسان، ووصلت مستوى متوسطا في العراق، اذ بلغت (٠,٦١٤) خلال مدة البحث، وتبين وجود علاقة طردية بين المتغيرات المستقلة والمتغير التابع، اذ زيادة التنمية البشرية بنسبة(١٪) تؤدي الى زيادة الناتج المحلي الاجمالي بنسبة (٥,٩٢٪) وعلى ضوءها تم تقديم مقترحات عدة .

الكلمات المفتاحية: التنمية البشرية، الناتج المحلي الاجمالي، الانفاق على التعليم، المستوى المعيشي.

Abstract

Human development works on two complete aspects: creating high capacities and capabilities for individuals and benefiting from the acquired capabilities by these individuals، especially when human development strives to raise the level of its three aspects (health، education and standard of living).

The research gained its importance from the subject of human development and its role in GDP، as the research started from the hypothesis that the relationship between human development as an independent variable and the GDP as a dependent variable is a positive relationship. Then the hypothesis was verified by applying two methods، the descriptive for the conceptual framework and the quantitative method for the practical part.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ساڵی(٢٠٢١)
رێککەوتەکان	رێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢١/١/١١ | رێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/٢/١٨ | رێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	ahmed.qader@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢١ م.د. احمد اسماعيل قادر، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر رەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

The research reached several conclusions، the most important of which is that human development works for human well-being. And it reached an average level in Iraq which is (0.614) during the period of research. Also found was that there is a direct relationship between in depended variables and depended variable، as the increase in human development by (1%) leads to an increase in the gross domestic product by (5.92%). In light of this، several proposals were put forward.

Key words: Human development، Gross domestic product، Expenditure on education، Standard of living.

گەشەپێدانی مرۆیی و کاریگەری لەسەر سەرجەمی بەرهەمی ناوخۆ

عێراق وەک کەیسی لێکۆڵینەوەکە بۆ ماوەی (٢٠٠٥-٢٠١٩)

پوختە

گەشەپێدانی مرۆیی کار لە دوولایەنی تەواوکاری دەکات ئەوانیش ، دروستکردنی توانای بەرز بۆ تاکەکان وەهەروەها سوودبینینی تاکەکان لە توانا بەدەستهاتووەکان، بەتایبەت کە گەشەپێدانی مرۆیی هەوڵ و کۆشش دەکات لەپێناو بەرزکردنەوەی سێ لایەنەکەی (تەندروستی، خوێندن، وە ئاستی بژێوی). گرنگی توێژینەوەکە لە بابەتی گەشەپێدانی مرۆییە وە ڕۆڵی لە سەرجەمی بەرهەمی ناوخۆیی، وە پوختەی گریمانەی توێژینەوەکە لە بوونی پەیوەندییەکی ڕاستەوانەیە لە نێوان گەشەپێدانی مرۆیی وەک گۆڕاوێکی سەربەخۆ(کارتێکەر) وە سەرجەمی بەرهەمی ناوخۆ وەک گۆڕاوێکی شوێنکەوتە(کارتێکراو)، بۆ ڕاستی و دوستی گریمانەکەش شێوازی وەسفی بۆ لایەنی تیوری وە شێوازی چەندێتی پێوانەیی بۆ لایەنی کرداری بەکارهاتووە.

لە کۆتاییدا توێژینەوەکە گەیشتووە بە چەند دەرئەنجامێک لە گرنگترینیان، گەشەپێدانی مرۆیی کاردەکات لە پێناو خۆشگوزەرانی مرۆڤ، وە گەشەپێدانی مرۆیی لە عێراق گەیشتووە بە ئاستی مامناوەند، کە(٠,٦١٦) خاڵ بووە لەماوەی توێژینەوەکەدا، وەهەروەها بوونی پەیوەندی پێچەوانە لە نێوان گۆڕاوە سەربەخۆکان و گۆڕاوی شوێنکەوتە، چونکە زیادبوونی گەشەپێدانی مرۆیی بە ڕێژەی (١٪) دەبێتە هۆی زیادبوونی سەرجەمی بەرهەمی ناوخۆ بەڕێژەی (٥,٩٢٪) وەلەسەر ڕۆشنایی دەرئەنجامەکان چەند پێشنیارێک خراوەتە ڕوو.

کلیلی وشەکان: گەشەپێدانی مرۆیی، سەرجەمی بەرهەمی ناوخۆ، خەرجی خوێندن، ئاستی بژێوی.

المقدمة

كان الاهتمام في منتصف القرن المنصرم ولغاية الثمانينيات صوب التنمية الاقتصادية للتخلص من حالة التخلف والنهوض بالتقدم، إلا انه في نهاية الثمانينات وبداية التسعينيات بدأ الاهتمام بالتنمية البشرية في آن واحد كوسيلة وكغاية من التنمية الاقتصادية، إذ أدرك العالم ان التنمية الاقتصادية لن تأتي من دون تنمية الموارد البشرية ومن ثم التنمية البشرية، وان الاستثمار في الموارد البشرية هو الاساس لتحقيق التنمية الاقتصادية والاجتماعية بل من أهم الاستثمارات التي من خلالها يمكن مواجهة تحديات التغيير الذي قد تواجهه التنمية بشكل عام (عارف و سعيد، ٢٠١٦، ٢٥١) ولهذا بدأت كثير من الدول بتوظيف الاموال في مجال الاستثمار البشري لرفع مستوى التنمية البشرية الذي يعد ضروريا لرفع مستوى الكفاءة والانتاجية كأهم عناصر الانتاج وتؤدي الى رفع مستوى الناتج المحلي الاجمالي.

مشكلة البحث: بالرغم من الاهمية الكبيرة للتنمية البشرية في المتغيرات الاقتصادية والاجتماعية ومنها في الناتج المحلي الاجمالي، الا ان التنمية البشرية في العراق ليست لها مستوى مرتفع ما يؤثر سلبا في الناتج المحلي الاجمالي وبدوره في متغيرات اخرى منها مستوى التشغيل ومتوسط دخل الفرد.

هدف البحث : يهدف البحث الى التعرف للتنمية البشرية ودورها في الناتج المحلي الاجمالي من خلال فحص العلاقة فضلا عن بيان واقع

التنمية البشرية على مستوى العالم وفي العراق ايضا.

فرضية البحث: ينطلق البحث من فرضيتين اساسيتين :

١-هناك علاقة قوية طردية بين التنمية البشرية والناتج المحلي الاجمالي.

٢-ان التنمية البشرية في العراق لها مستوى منخفض مقارنة بالمستوى العالمي.

اهمية البحث: تكمن اهمية البحث في موضوع الدراسة الا وهي التنمية البشريه واثرها في الحياة الاقتصادية والاجتماعية والسياسية ماجعلت من التنمية البشرية محل دراسة الباحثين والمنظمات الدولية منها البنك الدولي والبرنامج الامم المتحدة الانمائي خاصة، ولاهمية الموضوع يقوم البرنامج المذكور بنشر تقارير سنوية حول التنمية البشرية على مستوى دول العالم.

منهجية البحث: اعتمد الباحث لدراسة الاطار المفاهيمي على الاسلوب الوصفي، اعتمادا على ما متوفر من المصادر المختلفة من الدوريات والبحوث العلمية والكتب، والتحليل الوصفي للجانب العملي كذلك، بالاعتماد على البيانات من البرنامج الامم المتحدة الانمائي وبيانات الجهاز المركزي للاحصاء العراقي، فضلا عن الاسلوب الكمي من خلال التحليل القياسي وذلك باجراء اهم الاختبارات الاحصائية والقياسية للتأكد من العلاقة بين الناتج المحلي الاجمالي كمتغير تابع والتنمية البشرية كمتغير مستقل فضلا عن التحقق من ملاءمة ومصداقية النموذج القياسي.

نطاق البحث: مكانيا العالم عموما والعراق خصوصا، وزمانيا للمدة(٢٠٠٥-٢٠١٩).

هيكلية البحث: يتكون البحث من ثلاثة مباحث، يتناول الاول مفاهيم اساسية للتنمية البشرية، في حين المبحث الثاني يبحث واقع التنمية البشرية على مستوى العالم، واما المبحث الثالث والاخير بعنوان تحليل وقياس اثر التنمية البشرية في الناتج المحلي الاجمالي بالعراق، وفي الاخير تم التوصل الى الاستنتاجات والمقترحات عدة، واخيرا ثبت المصادر.

الدراسات السابقة : هناك دراسات عدة تناولت موضوع التنمية البشرية ، الا ان اغلبها تناولت اهمية التنمية البشرية او دور رأس المال البشري في الحياة الاقتصادية والاجتماعية بدلا من التنمية البشرية، ونستعرض هنا دراسات عدة.

١-دراسة(حبيب وحسن، ٢٠١٩) عندما بحثا اثر رأس المال البشري في الناتج المحلي الاجمالي في العراق خلال المدة(١٩٨٠-٢٠١٤)، اذ هدفت الدراسة الكشف عن الاثر والعلاقة بين المتغيرين المذكورين وذلك باستخدام التحليل القياسي والاعتماد على انموذج(ARDL)، ومن اهم نتائج الدراسة ان لرأس المال البشري اثرا ايجابيا في الناتج المحلي الاجمالي.

٢-دراسة (فرج و كريم، ٢٠٢٠) هدفت بيان وقياس اثر مؤشرات رأس المال البشري في النمو الاقتصادي في العراق للمدة(١٩٩٠-٢٠١٨) وذلك باعتماد اسلوب القياسي وباستخدام نموذجي (ARDL) و (OLS) وتوافقت نتائج الدراسة مع الفرضية، اذ اظهرت ان لرأس المال البشري اثرا ايجابيا في تحقيق الناتج المحلي الاجمالي وفي النمو الاقتصادي ايضا.

٣-دراسة(كداوي، ٢٠١٥) هدفت تحليل العلاقة بين التنمية البشرية والاوضاع الاقتصادية والاجتماعية عندما بحث التنمية البشرية في العراق من حيث الاتجاهات والتحديات، وسلك البحث التحليل الوصفي، وقد توصل البحث الى جملة من الاستنتاجات اهمها، انعدام الاستقرار الامني والفساد المسترشي من اهم تحديين يواجهان التنمية البشرية، كما ان للتنمية البشرية عوائد جمة لاتقل اهميتها عن العوائد المتأتية من التنمية الاقتصادية.

٤-دراسة(احمد، ٢٠٢٠) هدفت تحليل اسباب تعثر التنمية البشرية في العراق ومعرفة العوامل التي تساهم في تحقيق الاصلاح الاقتصادي، وقد استخدم اسلوب الوصفي وذلك من خلال دراسة واقع التنمية البشرية في العراق وتحديد فاعلون الجدد في التنمية البشرية منها القطاع الخاص والمجتمع المدني، وقد استنتج البحث بانه لايمكن احداث التنمية من خلال استيرادها من الخارج بل يجب تكيفها مع الواقع المحلي بجانب وجود علاقة قوية بين الديمقراطية والتنمية البشرية فضلا عن وجود دور كبير للادارة في تحقيق التنمية البشرية.

٥-دراسة(ابو نايلة، وكاظم، ٢٠٢٠) كانت تهدف الى بيان الاثر والعلاقة بين السياسة المالية والتنمية البشرية في العراق مستخدما المنهج

الاستنباطي والاستقرائي وباسلوب القياسي اعتماد على انموذج (ARDL)، واظهرت نتائج الدراسة بان السياسة المالية في العراق لم تؤد الى ارتفاع مستوى التنمية البشرية بما ينسجم مع ارتفاع تخصيصات للموازنة العامة بعد احداث عام ٢٠٠٣، ومن نتائج القياسي للدراسة اثبت وجود علاقة قصيرة الاجل وعدم وجود علاقة في الاجل الطويل بين الايرادات العامة و النفقات العامة كمتغرين تفسيريين من جهة وبين مؤشرات التنمية البشرية (الصحة، التعليم، الدخل) من جهة اخرى.

٦-دراسة(شلال، ٢٠١٨) هدفت الدراسة معرفة اثر التنمية البشرية على الواقع الصحي في محافظة صلاح الدين وكذلك معرفة الدور الحقيقي التي تلعبها التنمية البشرية في توسيع قدرات البشرية لسكان المحافظة وذلك اعتمادا على التحليل الوصفي وباستخدام بعض المؤشرات الاقتصادية والصحية منها(عمر المتوقع عند الولادة، عدد الاطباء، الانفاق الصحي، نسبة الانفاق الصحي من الناتج المحلي الاجمالي)، وقد استنتجت الدراسة ان هناك تباينا كبيرا لاثر التنمية البشرية على المستوى الصحي في المحافظة المذكورة ووجود تباين واضح فيما يخص توزيع الانفاق الصحي في منطقة الدراسة.

عليه ان الدراسات المذكورة ركزت على اثر رأس مال البشري في الناتج المحلي الاجمالي والنمو الاقتصادي بدلا من اثر التنمية البشرية، واخرى بحث اثر التنمية البشرية في المتغيرات الاقتصادية الاجتماعية (الصحية، والتعليم) او واقع التنمية البشرية في العراق ودون اعتماد التحليل القياسي، الا ان الدراسة الحالية بحث التنمية البشرية من حيث الواقع والمؤشرات ومن ثم اثرها في نمو والناتج المحلي الاجمالي وباعتماد منهجية الاسلوب القياسي.

المبحث الاول

مفاهيم اساسية للتنمية البشرية

يتناول هذا المبحث اهم جوانب اساسية – نظرية للتنمية البشرية وذلك من حيث : مفهوم، ابعاد، قياس، واخيرا العلاقة بين التنمية البشرية والناتج المحلي الاجمالي ووفقا للآتي:

اولا- مفهوم التنمية البشرية

ثانيا- قياس وابعاد التنمية البشرية

ثالثا- العلاقة بين التنمية البشرية والناتج المحلي الاجمالي

اولا- مفهوم التنمية البشرية (Human Development):

تعد التنمية البشرية احدث انواع التنمية واصبح المورد البشري العنصر الفعال والمحرك الاساس بل عصب التنمية، واصبحت الثروة البشرية اغلى ماتملكه الدول وهي تمتلك القدرة على الإبداع والتقدم ويتوقف عليها تقدم المجتمع وتخلفه(قادر، ٢٠٢٠، ١٠٧). ويمكن تعريف التنمية البشرية بانها عملية تفضيلات الافراد وزيادة فرصهم في مجالات(الصحة والتعليم والمستوى المعيشي) بجانب زيادة خيارات الافراد في الحياة الاقتصادية والاجتماعية والسياسية(ماهر وجاسم، ٢٠١٥، ٢٢٩) او هي عملية توسيع الخيارات المتاحة امام الناس (UNDP, ١٩٩٠) وتعمل التنمية البشرية على جانبين مكتملين هما ، تشكيل قدرات بشرية عالية والآخر إنتفاع الناس بقدراتهم المكتسبة (الشيخ و الهاشمي ، ٢٠١٨ ، ٣٧٧-٣٧٨)، وتهتم بنوعية الحياة نحو تحسين الخدمات العامة من شبكات المياه الصالحة للشرب وشبكات الصرف الصحي والعناية بالصحة والتغذية وتعليم افضل فضلا عن مستوى معيشي لائق بحيث يكون الانسان الهدف الاساس للتنمية(الزركوش واخرون، ٢٠١٧، ٣٧٢).

عليه للتنمية البشرية ثلاثة ابعاد: يتمثل الاول بالبعد الصحي وذلك من اجل حياة مديدة وبصحة جيدة، الثاني البعد التعليمي بتوفير فرص ملائمة للافراد كي يتمكنوا من تحصيل دراسي ومهني رفيع المستوى، اما البعد الثالث فيتمثل بالمستوى المعيشي وذلك برفع متوسط

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دخل الفرد الحقيقي من اجل اشباع الحاجات الاساسية بشكل لائق فضلا عن جزء كبير من الحاجات الكمالية او ترفيهية، وبهذا يتضمن التنمية البشرية تنمية الناس والتنمية من خلال الناس والتنمية من اجل الناس، وتعني تنمية الناس الاستثمار في قدررات ومهارات الناس من اجل اكتساب المعرفة ورفع مستوى التعليمي والكفاءة، وتحدث التنمية بواسطة الناس اي من خلال مجهودات وقدرات وكفاءات الناس، وكل هذا من اجل الانسان- الناس للوصول الى مستوى عالي من الرفاهية الاقتصادية والاجتماعية والسياسية، اي الهدف النهائي للتنمية البشرية هو الانسان.

ثانيا- قياس وابعاد التنمية البشرية:

تعد ادلة التنمية البشرية(Human Development Indices) والمختصر ب (HDI) مؤشر حديث نسبيا اعتمدها البرنامج الانمائي للامم المتحدة(UNDP) منذ عام ١٩٩٠، وذلك بعدما كان التقدم يعزى الى رؤوس الاموال والتراكم الرأسمالي، الا انه تغير الرؤيا نحو التنمية البشرية، واصبح البشر الثروة الحقيقية ومفتاح التقدم، لذا يهتم مؤشر التنمية البشرية بالجانب الاجتماعي (الصحة والتعليم) فضلا عن الجانب الاقتصادي المتمثل بالمستوى المعيشي(مصطيفي وسانية، ٢٠١٤، ٥٣)، وتقاس التنمية البشرية باستخدام ثلاث مؤشرات فرعية(تقرير التنمية البشرية، ٢٠١٠، ١٣،١٥) وهي:

١-الصحة(حياة مديدة وصحية): تقاس بمتوسط العمر المتوقع عند الولادة، قيمة الدنيا والقصوى لهذا المؤشر هي ٢٠، ٨٣,٢ عام على التوالي ، ويحتسب وفقا للآتي:

$$HI = \frac{Xi - Min}{Max - Min}$$

HI = دليل الصحة

Xi = عمر المتوقع في البلد المعني

٢-التعليم (اكتساب المعرفة والخبرة): يقاس بدليل التعليم الذي يتفرع الى فرعين:

أ-متوسط سنوات الدراسة: حده الاقصى ١٣,٢ سنة والادنى ٠ سنة. وفقا للآتي:

$$AEI = \frac{Xi - Min}{Max - Min}$$

AEI = دليل متوسط سنوات الدراسة

Xi = متوسط سنوات الدراسة في البلد المعني

ب-متوسط سنوات الدراسة المتوقعة: حده الاقصى ٢٠,٦ سنة والادنى ٠ سنة.

$$EEI = \frac{Xi - Min}{Max - Min}$$

EEI = دليل سنوات الدراسة المتوقعة

Xi = سنوات الدراسة المتوقعة في البلد المعني

بعد استخراج متوسط دليل التعليم يستخدم دليل التعليم المركب الذي يتراوح قيمته بين ٠,٩٥١ كحد اقصى و٠ كحد ادنى ووفقا للآتي :

٠ - EAI

--------------- = EI

Max – Min

EI = دليل التعليم المركب

EAI = متوسط دليل التعليم

٣-المستوى المعيشي(معيشة لائقة) يقاس بنصيب الفرد من الناتج المحلي الاجمالي بمقياس تكافؤ القوة الشرائية(PPP) بالدولار الامريكي وتتراوح القيمة بين (١٦٣) كحد ادنى و١٠٨٢١١ كحد اقصى ووفقا للآتي:

logY - logYmin

------------------------ = II

logYmax – logYmin

وفي النهاية يحتسب دليل التنمية البشرية وفق المعادلة الاتية:

HDI = (HI+ EI + II)/3

اي تجمع قيمة المؤشرات الفرعية الثلاث وتقسم على (٣)، وتكون قيمة المؤشر بين (٠-١) وباربعة تصنيفات وهي: (٠,٨-١) مرتفعة جدا، من(٠,٧٩٩ -٠,٧) مرتفعة، من(٠,٦٩٩- ٠,٥٥٠) متوسطة، اقل من ٠,٥٥٠ منخفضة(ادلة التنمية البشرية ومؤشراتها، ٢٠١٨، ٣).

ثالثا- العلاقة بين التنمية البشرية والناتج المحلي الاجمالي(النمو الاقتصادي):

بخصوص العلاقة بين التنمية البشرية والنمو الاقتصادي، فسرت تقارير الأمم المتحدة ان النمو ضروري للتنمية البشرية فهما يؤثران في بعضهما ويتأثران ببعضهما، إلا انه يجب ان يكون النمو وسيلة لتحقيق غاية التنمية البشرية أي صحة جيدة للانسان ومستويات عالية من التعليم وكذلك الدخل العالي للأفراد وبذلك يعد النمو وسيلة والتنمية البشرية غاية (ماهر وجاسم ، ٢٠١٥ ، ٢٣١)

وتؤكد النظريات الاقتصادية ان مستويات عالية من التنمية البشرية تساهم في رفع النمو الاقتصادي من خلال رفع الناتج المحلي الاجمالي، اذ كلما ازدادت مستوى تنمية السكان والعامل لزاد مستوى كفاءته وانتاجيته وبالتالي زيادة الناتج المحلي الاجمالي، ويستخدم رأس المال البشري في بعض الدول لتعويض النقص والفجوة في كمية الموارد الطبيعية والبشرية التي تعاني منها، خاصة في عصر العولمة الذي يعتمد على كفاءة العنصر البشري بدرجة كبيرة (الربيعاوي و عباس، ٢٠١٥، ٨١) وذلك بعدما أكد الاقتصاديون اهمية تنمية الموارد البشرية في تحقيق معدلات عالية من النمو الاقتصادي وفي مقدمتهم (آدم سمث) وذلك في كتابه «ثروة الامم» ما يدفع بالدول المتقدمة والصاعدة نحو المزيد من الانفاق التعليمي وتشكل نسبة كبيرة من الموازنات الحكومية من اجل رفع المستوى التعليمي والمهاري للعنصر البشري، واكد (الفريد مارشال) على اهمية الاستثمار في الموارد البشرية وعد الاستثمار في هذا المجال اي في الإنسان هو اعلى انواع الاستثمار، إذ عن طريقه تتقدم الشعوب واقتصادات الدول ، كما ان الاقتصادي (ثيودور شولتز) «Theodre Shultz» يرى ان ماينفق على البشر في مجال التعليم والحياة المعيشية يعد استثماراً وله عوائد تفوق عوائد رأس المال المادي في الاجل الطويل (السامرائي، ٢٠١٩، ١١-١٥)، وبذلك هناك علاقة ايجابية طردية بين التنمية البشرية(بعناصرها- مؤشراتها الفرعية) والناتج المحلي الاجمالي.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

المبحث الثاني

واقع العالمي للتنمية البشرية

اهتمت الامم المتحدة بقضية التنمية البشرية وجعلتها من اهم مهامها الرئيسة، اذ يقوم منذ عام ١٩٩٠ من خلال برنامجها الإنمائي (UNDP) بنشر أدلة التنمية البشرية ومؤشراتها بشكل سنوي على مستوى دول العالم، وفيما تخص مستويات التنمية البشرية وقيمتها لعام ٢٠١٩ التي شملت ١٨٩ دولة كانت النتائج على النحو الاتي :

الجدول (١) مستويات التنمية البشرية وقيمتها للدول العالم في عام ٢٠١٩

مستويات التنمية البشرية	قيمة دليل التنمية البشرية	عمر المتوقع عند الولادة	متوسط سنوات الدراسة المتوقعة	متوسط سنوات الدراسة	متوسط نصيب الفرد من الدخل القومي الاجمالي($ppp)	عدد الدول
مرتفعة جدا	٠,٨٩٨	٧٩,٦	١٦,٣	١٢,٢	٤٤٥٦٦	٦٦
مرتفعة	٠,٧٥٣	٧٥,٣	١٤	٨,٤	١٤٢٢٥	٥٣
متوسطة	٠,٦٣١	٦٩,٣	١١,٥	٦,٣	٦١٥٣	٣٧
منخفضة	٠,٥١٣	٦١,٤	٩,٤	٤,٩	٢٧٤٥	٣٣
العالم	٠,٧٣٧	٧٢,٨	١٢,٧	٨,٥	١٦٧٣٤	١٨٩

المصدر: تم اعداد الجدول اعتمادا على:

Human Development Report 2020, The next frontier, UNDP, New York, 2020, p346.

يظهر من الجدول ان عدد الدول التي تقع في المستوى الاول اي مرتفع جدا بلغ (٦٦) دولة وبنسبة (٣٥٪) من مجموع الدول المشمولة بالدراسة معظمها من الدول المتقدمة فضلا عن الدول الناشئة، وقد بلغت قيمة التنمية البشرية للمستوى المذكور(٠,٨٩٨) وبمؤشر صحي مرتفع بلغ (٧٩,٦) سنة كعمر المتوقع عند الولادة والحال كذلك فيما يخص المؤشر التعليمي فضلا عن ارتفاع نصيب الفرد من الدخل القومي الاجمالي، اذ بلغ (٤٤٥٦٦)دولار وفق تكافؤ القوة الشرائية (PPP)، وبالمقابل فان المستوى الرابع والاخير اي المنخفض يشمل (٣٣) دولة جميعها ضمن الدول الفاشلة أو الضعيفة، وبلغت قيمة التنمية البشرية فيها(٠,٥١٣) للمستوى المذكور، وبفارق كبير بلغ(-٠,٣٨٥)،(-٠,٢٢٤) عن المستوى الاول والمتوسط العالمي على التوالي ما يدل على ارتفاع نسبة انعدام المساواة بين مستويات التنمية البشرية، والحال كذلك فيما تخص مؤشرات اخرى (الصحة، التعليم، المستوى المعيشي)، فمثلا المستوى المعيشي للمستوى الاول(مرتفع جدا) يتجاوز المستوى الرابع(المنخفض) بنسبة(٢٦٦٪) وبقيمة(٢٧٨٣٢)دولار، وبينهما(المستوى الاول والمستوى الرابع) هناك مستوى مرتفع بلغ (٥٣)دولة وبقيمة (٠,٧٥٣) للتنمية البشرية وتتجاوز متوسط العالمي بـ (٠,٠١٦)نقطة وبعيدة عن المستوى الاول بـ (-٠,١٤٥) نقطة، وهناك كذلك مستوى متوسط وذلك بوجود (٣٧)دولة وبقيمة التنمية البشرية بلغت (٠,٦٣١)، وهي تقل عن المستوى الاول والثاني وعن المتوسط العالمي كذلك بفارق(-٠,١٠٦)نقطة.

وفيما تخص المتوسط العالمي للتنمية البشرية فانها جيدة نسبيا، اذ بلغت قيمتها (٠,٧٣٧) والمستوى المعيشي المقدر بنصيب الفرد من الدخل القومي الاجمالي بلغ(١٦٧٣٤)دولار وهو اعلى من المستوى المعيشي للمستويات الثلاث الاخيرة، ويعزى الى ارتفاع قيمة المستوى المعيشي للمستوى الاول والى ارتفاع عدد الدول في المستوى المذكور مقارنة بالمستويات الاخرى ما يدل على انعدام المساواة نسبيا في توزيع مستويات التنمية البشرية، وكانت مستوى التنمية البشرية على مستوى العالم في ارتفاع مستمر خلال مدة الدراسة مثلما يتبين من

الجدول(٢) وساهمت في ارتفاع التدريجي للناتج المحلي الاجمالي العالمي في المدة المذكورة.

المبحث الثالث

تحليل وقياس اثر التنمية البشرية في الناتج المحلي الاجمالي بالعراق

للمدة(٢٠٠٥-٢٠١٩)

يتناول هذا المبحث تحليل واقع ومتسويات التنمية البشرية في العراق و واقع الناتج المحلي الاجمالي بالاسعار الثابتة والجارية فضلا عن نموهما ومتوسط نصيب الفرد من الناتج المحلي الاجمالي بالاسعار الثابتة، وفي الاخير قياس اثر التنمية البشرية في الناتج المحلي الاجمالي وذلك في ثلاثة محاور وفقا للآتي:

اولا- واقع ومستويات التنمية البشرية

ثانيا- واقع الناتج المحلي الاجمالي

ثالثا- قياس اثر التنمية البشرية في الناتج المحلي الاجمالي

اولا- واقع ومستويات التنمية البشرية: لم تكن دولة العراق مشمولة بتقارير التنمية البشرية للبرنامج الامم الامتحدة الانمائي في البداية(نظرا لظروفها السياسية والامنية) الا بشكل جزئي(قيمة التنمية البشرية فقط وبشكل تقديري) دون الدخول في ابعادها الثلاثة، وكانت مشمولة بالتقرير المذكور بعد عام ٢٠١٠ وبشكل تفصيلي.

بالرغم من ارتفاع التدريجي لمستويات التنمية البشرية في العراق خلال مدة الدراسة، الا انه لم يصل لمستوى المتوسط العالمي وذلك بسبب انعدام الاستقرار السياسي والامني ولتدني مستوى الحكم الرشيد كذلك ما اثر بشكل سلبي على مستويات التنمية البشرية، يظهر من الجدول(٢) ان قيمة التنمية البشرية بلغت(٠,٥٥٢) في عام ٢٠٠٥ مقابل (٠,٦٦٩) لدول العالم، وبدأت بالارتفاع التدريجي وحققت اعلى نسبة النمو في عام ٢٠١٣، اذ بلغت(٩٪) ويعزى الى اسباب عدة ، اهمها الاستقرار الساسي والامني النسبي وتحسن الظروف الاقتصادية كذلك في العام المذكور، وقد انخفضت التنمية البشرية بنسبة(-٠,٠٠٧٪) في عام ٢٠١٥ بسبب دخول الداعش وآثاره، وبعدها ارتفعت التنمية البشرية ووصلت اعلاها في عام ٢٠١٨، اذ بلغت (٠,٦٨٩)نقطة، وتراجعت مرة اخرى بنسبة (٢,٢٪) في عام ٢٠١٩، لم يجد الباحث اي مبرر لهذا التراجع باستثناء الآثار السلبية لجائحة كوفيد١٩، اذ اعتمد (UNDP)على بيانات عام ٢٠٢٠ لاحتساب قيمة ٢٠١٩.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الجدول (٢) قيمة التنمية البشرية في العراق والعالم للمدة(٢٠٠٥-٢٠١٩)

السنوات	العراق		العالم
	قيمة التنمية البشرية	٪ معدل النمو	
٢٠٠٥	٠,٥٥٢		٠,٦٦٩
٢٠٠٦	٠,٥٥٩	١,٢٦	٠,٦٧٦
٢٠٠٧	٠,٥٦٧	١,٤٣	٠,٦٨٢
٢٠٠٨	٠,٥٦٦	٠,٠-	٠,٦٨٨
٢٠٠٩	٠,٥٦٥	٠,٠-	٠,٦٩١
٢٠١٠	٠,٥٦٧	٠,٠	٠,٦٩٧
٢٠١١	٠,٥٧٣	١	٠,٧٠٣
٢٠١٢	٠,٥٩	٣	٠,٧٠٨
٢٠١٣	٠,٦٤٢	٩	٠,٧١٣
٢٠١٤	٠,٦٥٤	١,٨	٠,٧١٨
٢٠١٥	٠,٦٤٩	٠,٧-	٠,٧٢٢
٢٠١٦	٠,٦٧٢	٣,٥	٠,٧٢٧
٢٠١٧	٠,٦٨٥	٢	٠,٧٢٨
٢٠١٨	٠,٦٨٩	٠,٦	٠,٧٣١
٢٠١٩	٠,٦٧٤	٢,٢-	٠,٧٣٧
متوسط المدة	٠,٦١٤	١,٤٨	٠,٧٠٦

المصدر: تم اعداد الجدول اعتمادا على:

١-تقرير التنمية البشرية لعام ٢٠١٩(٢٠١٩)، برنامج الامم المتحدة الانمائي UNDP، نيويورك، ص٣٠١و٣٠٣.

٢-ادلة التنمية البشرية ومؤشراتها، التحديث الاحصائي لعام ٢٠١٨(٢٠١٨)، برنامج الامم المتحدة الانمائي UNDP، نيويورك، ص٢٤، ٢٥، ٢٨، ٢٩.

٣-Human Development Report for years ٢٠١١,٢٠١٣,٢٠١٤,٢٠١٥,٢٠١٦,٢٠٢٠. The United Nations Development Programme(UNDP), New York, P١٣٦,١٣٧, ١٤٦,١٤٧, ١٦١, ١٦٣, ٢٠٩, ٢١١, ٢٠٨, ٢٠٩, ٢٨, ٣٤٤,٣٤٦, ٢٩.

عليه رغم الاهمية الكبيرة للتنمية البشرية في المتغيرات الاقتصادية والاجتماعية والسياسية، الا ان العراق حقق (٠,٦١٤) نقطة للتنمية البشرية خلال مدة البحث وبمتوسط النمو السنوي(١,٤٨٪)، وبقي في المستوى الثالث اي المستوى المتوسط ولم يتجاوز المستوى المذكور في اي سنة من سنوات الدراسة، ولم يصل لمستوى المتوسط العالمي الذي بلغ(٠,٧٠٦)نقطة، بل كان الفرق بين العراق و المستوى العالمي (-٠,٠٩٢) نقطة، وهذا المستوى المتدني يؤثر بشكل سلبي في معظم المتغيرات الاقتصادية ومنها الناتج المحلي الاجمالي بضمنه النمو الاقتصادي.

ثانيا- واقع الناتج المحلي الاجمالي: يعد الناتج المحلي الاجمالي من اهم مؤشرات لتحديد حجم الاقتصادي واتجاهاته لاي دولة، فوفق هذا المتغير يعد العراق من الدول ذو دخل فوق المتوسط، اخذ الناتج المحلي الاجمالي في العراق مسارات واتجاهات مختلفة بعد احداث عام ٢٠٠٣ مقارنة بالتسعينيات القرن المنصرم.

يظهر من الجدول (٣) ان الناتج المحلي الاجمالي بالاسعار الثابتة (٢٠٠٧ = ١٠٠) بدأ بالارتفاع المستمر منذ عام ٢٠٠٥ لغاية عام ٢٠١٦، وانخفض لعامي ٢٠١٧ و٢٠١٨ الى ان حقق ارتفاع ملحوظا في عام ٢٠١٩، اذ حقق اعلى مستوى في العام المذكور خلال مدة البحث بلغ (٢١١٧٨٩٧٧٤,٧)مليون دينار، والحال كذلك فيما يخص النانج المحلي الاجمالي بالاسعار الجارية، اذ حقق ارتفاعات مستمرة لغاية عام ٢٠١٣، وحقق اعلى مستوى له في العام المذكور، اذ بلغ (٢٧٣٥٨٧٥٢٩,٢)مليون دينار، وانخفضت القيمة في عامي ٢٠١٤و٢٠١٥ بنسبة (-٢,٦٪)(-٢٦,٩٪) على التوالي، ويعزى الى دخول الداعش وآثاره السلبيبة في معظم المتغيرات الاقتصادية بضمنها الناتج المحلي الاجمالي فضلا عن متغيرات اجتماعية وسياسية، وبدأ بالارتفاع التديجي من عام ٢٠١٦ نتيجة تخفيف آثار الداعش وسقوطه في نهاية عام ٢٠١٧ ما اثر بشكل ايجابي في المتغيرات الاقتصادية والاجتماعية والسياسية، وبسبب التغذية العكسية بين المتغيرات المذكورة ارتفع الناتج المحلي الاجمالي الى ان وصل الى اعلى مستوى له في عام ٢٠١٩ بعد عام ٢٠١٤، اذ بلغ (٢٦٢٩١٧١٥٠)مليون دينار.

وفيما يخص نمو الناتج المحلي الاجمالي حقق اعلى نسبة بالاسعار الثابتة في عام ٢٠١٢، اذ سجلت (١٣,٩٪) وادني معدل كان في عام ٢٠٠٧، اذ بلغ (١,٩٪) و(٥,٦٪) كمتوسط السنوي اي متوسط المدة، في حين بلغ معدل نمو الكلي(سنة الاخيرة مقارنة بسنة الاولى) لمدة البحث قرابة (١٠٥٪)، اما بالاسعار الجارية فاعلى نسبة النمو كانت في عام ٢٠٠٨، اذ بلغت (٤١٪) نتيجة ارتفاع اسعار النفط والانفتاح العراق الاقتصادي على العالم الخارجي، اما ادنى نسبة النمو كانت في عام ٢٠١٥، بلغت (-٢٦,٩٪) لاسباب المذكورة وبعدها في عام ٢٠١١، اذ بلغت (-١٦,٨٪)، وكان متوسط النمو السنوي (١١,١٪) خلال مدة البحث، واما معدل النمو الكلي بلغ (٢٥٧٪) في المدة نفسها.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الجدول(٣) الناتج المحلي الاجمالي بالاسعار الثابتة والجارية في العراق للمدة(٢٠٠٥-٢٠١٩)

السنوات	الناتج المحلي الاجمالي بالاسعار الثابتة (مليون دينار) (٢٠٠٧=١٠٠)) (١)	٪ معدل النمو (٢)	عدد السكان (الف نسمة) (٣)	متوسط نصيب الفرد من GDP بالاسعار الثابتة(الف دينار) (٤)= (٣\١)	الناتج المحلي الاجمالي بالاسعار الجارية (مليون دينار) (٥)	٪ معدل النمو (٦)	متوسط نصيب الفرد من GDP بالاسعار الجارية(الف دينار) (٧)= (٣\٥)
٢٠٠٥	١٠٣٥٥١٤٠٣,٤		٢٧٩٦٣	٣٧٠٣,٢	٧٣٥٣٣٥٩٨,٦		٢٦٢٩,٦
٢٠٠٦	١٠٩٣٨٩٩٤١,٣	٥,٦	٢٨٨١٠	٣٧٩٦,٩	٩٥٥٨٧٩٥٤,٨	٣٠	٣٣١٧,٨
٢٠٠٧	١١١٤٥٥٨١٣,٤	١,٩	٢٩٦٨٢	٣٧٥٥	١١١٤٥٥٨١٣,٤	١٦,٦	٣٧٥٥
٢٠٠٨	١٢٠٦٢٦٥١٧,١	٨,٢	٣١٨٩٥	٣٧٨٢	١٥٧٠٢٦٠٦١,٦	٤٠,٩	٤٩٢٣,٢
٢٠٠٩	١٢٤٧٠٢٨٤٧,٩	٣,٣	٣١٦٦٤	٣٩٣٨,٣	١٣٠٦٤٣٢٠٠,٤	١٦,٨-	٤١٢٥,٩
٢٠١٠	١٣٢٦٨٧٠٢٨,٦	٦,٤	٣٢٤٩٠	٤٠٨٣,٩	١٦٢٠٦٤٥٦٥,٥	٢٤	٤٩٨٨,١
٢٠١١	١٤٢٧٠٠٢١٧	٧,٥	٣٣٣٣٨	٤٢٨٠,٤	٢١٧٣٢٧١٠٧,٤	٣٤,١	٦٥١٨,٩
٢٠١٢	١٦٢٥٨٧٥٣٣,١	١٣,٩	٣٤٢٠٨	٤٧٥٢,٩	٢٥٤٢٢٥٤٩٠,٧	١٧	٧٤٣١,٧
٢٠١٣	١٧٤٩٩٠١٧٥	٧,٦	٣٥٠٩٦	٤٩٨٦	٢٧٣٥٨٧٥٢٩,٢	٧,٦	٧٧٩٥,٤
٢٠١٤	١٧٨٩٥١٤٠٦,٩	٢,٢	٣٦٠٠٥	٤٩٧٠,٢	٢٦٦٤٢٠٣٨٤,٥	٢,٦-	٧٣٩٩,٥
٢٠١٥	١٨٣٦١٦٢٥٢,١	٢,٦	٣٥٢١٣	٥٢١٤,٤	١٩٤٦٨٠٩٧١,٨	٢٦,٩-	٥٥٢٨,٦
٢٠١٦	٢٠٨٩٣٢١٠٩,٧	١٣,٨	٣٦١٦٩	٥٧٧٦,٥	١٩٦٩٢٤١٤١,٧	١,١	٥٤٤٤,٥
٢٠١٧	٢٠١٠٥٩٣٦٣,١	٣,٧-	٣٧١٤٠	٥٤١٣,٥	٢٢١٦٦٥٧٠٩,٥	١٢,٥	٥٩٦٨,٤
٢٠١٨	١٩٩١٢٩٢٩٨,٥	١-	٣٨١٢٤	٥٢٢٣,٢	٢٥٤٨٧٠١٨٤,٦	١٥	٦٦٨٥,٣
٢٠١٩	٢١١٧٨٩٧٧٤,٧	٦,٣	٣٩١٢٨	٥٤١٢,٧	٢٦٢٩١٧١٥٠	٣,١	٦٧١٩,٤
المتوسط	١٥٧٧٤٤٦٤٥,٥	٥,٣	٣٣٧٩٥	٤٦٠٦	١٩١٥٢٨٦٥٧,٦	١١,١	٥٥٤٨,٨

المصدر: تم اعداد الجدول اعتمادا على:

١-عمودي(١)و(٥)من وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، تقارير الناتج المحلي والدخل القومي لسنوات مختلفة.

٢-العمود (٣)، وزارة التخطيط العراقي(٢٠٢٠) المجموعة الاحصائية ٢٠١٨-٢٠١٩ ، الباب الثاني، التعداد العام للسكان والمساكن.

٣-بقية الاعمدة من استخراج الباحث.

وفيما يخص نصيب الفرد من الناتج المحلي الاجمالي بالاسعار الثابتة سجل ارتفاعات تدريجية، كان اعلاه في عام ٢٠١٦، اذ بلغ (٥٧٧٧)الف دينار، وادناه في عام ٢٠٠٥ بلغ (٣٧٠٣)الف دينار وكمتوسط المدة (٤٦٠٦)الف دينار، واما بالاسعار الجارية كان اعلاه في عام ٢٠١٣، اذ بلغ (٧٧٩٥)الف دينار وادناه بلغ (٢٦٢٩,٦)الف دينار في عام ٢٠٠٥ وحقق قرابة(٥٥٤٩)الف دينار كتموسط السنوي لمدة البحث.

من مقارنة جدولي (٢)و(٣) يتبين وجود تطابقات من حيث المسار والاتجاه والاشارة بين التنمية البشرية والناتج المحلي الاجمالي سواء بالاسعار الثابتة او الاسعار الجارية ومعدلات نموهما فضلا عن متوسط نصيب الفرد من الناتج المحلي الاجمالي، ويدل على وجود علاقة قوية طردية بين المتغيرين، ونختبر هذه العلاقة في التحليل الكمي القياسي في الفقرة اللاحقة.

ثالثا- قياس اثر التنمية البشرية في الناتج المحلي الاجمالي:

سوف يتم تحليل القياسي لاثر التنمية البشرية في الناتج المحلي الاجمالي بالاسعار الثابتة بحسب مراحله المعروفة ووفقا للاتي:

١-مرحلة توصيف وبناء النموذج: يعتمد الناتج المحلي الاجمالي (المتغير التابع) على مؤشرات التنمية البشرية (المتغير المستقل)، عليه يعتمد الناتج المحلي الاجمالي على مؤشرات التنمية البشرية وبعلاقة طردية، ويمكن صياغة الرياضية الاتية:

(GDP=f(HI, AEI, EEI, II

GDP = الناتج المحلي الاجمالي، HI = دليل الصحة(عمر المتوقع عند الولادة)، AEI= دليل متوسط سنوات الدراسة، EEI = دليل سنوات الدراسة المتوقعة، II= دليل المستوى المعيشي.

ولعدم وجود بيانات لسلاسل الزمنية لنموذج مربعات الصغرى الاعتيادية(OLS) نعتمد على قيمة الكلية للتنمية البشرية والانفاق على التعليم وذلك لاهميته الكبيرة في رفع مستوى رأس المال البشري والناتج المحلي الاجمالي ايضا ويمكن تعبير عنها في المعادلة الرياضية الاتية:

(GDP=f(HDI, EED

وبذلك يمكن بناء النموذج القياسي لها في الانحدار الخطي المتعدد وكالاتي :

GDP=B0+B1HDI+B2EED+U

B= المعلمات اي مقدار تأثير المتغير المستقل في المتغير التابع.

HDI= دليل التنمية البشرية.

EED= الانفاق على التعليم.

U= المتغير العشوائي.

٢-مرحلة جمع البيانات: تم جمع البيانات للتنمية البشرية من منشورات سنوية لبرنامج الامم المتحدة الانمائي (UNDP)، وللناتج المحلي الاجمالي من وزارة التخطيط العراق_الجهاز المركزي للاحصاء، والانفاق على التعليم من البنك الدولي والجهاز المركزي للاحصاء.

٣-مرحلة الاختبارات وتقدير النموذج: يستوجب اجراء اختبارات عدة قبل تقدير النموذج، من اهمها هي: الثبات- السكون Stationary ، تكامل المشتركCo-integration ، الارتباط بين المتغيرات Correlation, وفقا للاتي:

أ-السكون – الثبات(Unit Root Test (Stationary Test/: حسب النموذج الكلاسيكي يجب أن تميل البيانات في السلاسل الزمنية نحو الثبات او الاستقرار، يعد هذا الاختبار من الاختبارات المهمة لاظهار مدى الاستقرارية والثبات في البيانات المستخدمة، و نتائج هذا الاختبار وفق مؤشر ADF: Augmented Dickey Fuller كانت كالاتي :

الجدول(٤) نتيجة اختبار جذر الوحدة للمتغيرات الداخلة في النموذج

ADF: Augmented Dickey Fuller		
٢nd Difference& Trend and intercept	٢nd Difference& Intercept	المتغيرات
0.0305	غير معنوي	GDP
0.0689	0.0260	HDI
0.0358	0.0072	EED

المصدر : تم اعداد الجدول اعتمادا على جدولي (2)و(3) وباستخدام برنامج E-views 9 .

يلاحظ من الجدول ان المتغيرات تعد معنويا في الفرق الثاني مع القاطع(Second Difference) مع (Intercept) باستثاء المتغير التابع، وتعد المتغيرات معنويا ايضا في الفرق الثاني مع الاتجاه والقاطع(Second Difference) مع (Trend and intercept)، كما ان المتغير التابع معنوي ايضا في الفرق الاول مع القاطع، اذ بلغت القيمة الاحتمالية الحرجة(0.013) وعند مستوى الدلالة الاحصائية (5%)، اذ القيمة الاحتمالية الحرجة (Prob.) اقل من القيمة المحددة (0.05)، وبذلك هناك استقرارية او الثبات في السلاسل الزمنية.

ب-التكامل المشترك (Co-Integration/ Johansson Test):

يبين مستوى العلاقة بين المتغيرات، وينبغي على الاقل وجود علاقة واحدة بين المتغيرات المستقلة و المتغير التابع كي يسمح باجراء التقدير للنموذج.

الجدول (٥) نتائج اختبار التكامل المشترك بين متغيرات النموذج

Unrestricted Co-integration Rank Test(Trace)			
قيمة الاحتمالية الحرجة	(0.05)Critical Value	Trace statistics	المتغيرات
GDP	62.91811	35.01090	0.0000
HDI	28.73437	18.39771	0.0013
EED	9.695649	3.841466	0.0018
Unrestricted Co-integration Rank Test(Maximum Eigen value)			
قيمة الاحتمالية الحرجة	(0.05)Critical Value	Maximum Eigen Value	المتغيرات
GDP	34.18374	24.25202	0.0018
HDI	19.03872	17.14762	0.0263
EED	9.695649	3.841466	0.0018

المصدر: تم اعداد الجدول اعتمادا على على جدولي (٢)و(٣) وباستخدام برنامج E-views ٩.

يظهر من الجدول (٥) ان المتغيرات الداخلة في النموذج ذات علاقة تكاملية مشتركة بعضها ببعض عند مستوى المعنوية (١٪، ٥٪، ١٠٪)، لذا تقبل الفرضية البديلة التي تفرض وجود علاقات تكاملية معنوية من ناحية الاقتصادية والاحصائية والقياسية، وترفض فرضية العدم التي تقر بانعدام العلاقة بين المتغيرات المستقلة والمتغير التابع.

ت-تقدير النموذج: تم تقدير النموذج القياسي وفقا لطريقة مربعات الصغرى الاعتيادية (Ordinary Least Squares-OLS) وهي من اكثر الدوال ملائمة للبيانات المتوفرة مع طبيعة هكذا البحث، وتعطينا نتائج اكثر دقة واكثر واقعية وفقا للمنطق الاقتصادي والاحصائي من حيث (حجم وقيمة واشارة) المعلمات المقدرة، وكانت نتائج التقدير على النحو الاتي:

الجدول (٦) نتائج تقدير المعلمة المقدرة والاختبارات لمصداقية و ملاءمة النموذج المقدرة

المتغيرات	Coefficient المعلمات (مستوى التاثير)	Std. Error	t-Statistic	Prob. مستوى المعنوية	القرار
HDI	9.091892	65153201	5.92E+08	0.0000	مقبول
EED	2.525685	1.292971	3.265637	0.0266	مقبول
R-squared	Adjusted R-squared	القرار	Prob (F-statistic)	القرار	
0.0000	معنوية – جيد جدا	0.94297	0.9511	مقبول	

المصدر : تم اعداد الجدول اعتمادا على جدولي (٢)و(٣) وباستخدام برنامج E-views ٩ .

يظهر من الجدول(٦) ان اشارة المعلمات تتوافق مع الفرضية، اذ انها موجبة وذلك لعلاقتها الطردية مع الناتج المحلي الاجمالي، حيث ان ارتفاع مستوى التنمية البشرية(HDI) بنسبة (١٪)، تؤدي الى ارتفاع الناتج المحلي الاجمالي بنسبة اكبر وهي (٥,٩٢٪)، كما ان ارتفاع الانفاق على التعليم(EED) بنسبة (١٪) يؤدي الى ارتفاع المتغير التابع بنسبة (٣,٢٦٪) ويدل على وجود علاقة قوية بين المتغير المستقل والمتغير التابع، وهي توافق المنطق الاقتصادي، اذ الانتاج والانتاجية لها علاقة قوية مع كفاءة العناصر الانتاجية ومنها عنصر العمل، فكلما ارتفعت مستوى التنمية البشرية والتعليم للسكان والعاملين ادت الى ارتفاع مستوى الانتاج والناتج المحلي الاجمالي، لذا تقبل نتائج المعلمات لانها معنوية، اذ القيمة الاحتمالية الحرجة (Prob.) اقل من مستوى المعنوية (٥٪) ويدل على اجتياز الاختبار الاحصائي .

٤-مرحلة تقييم التقديرات: اهمها، اختبارات لمصداقية النموذج وملاءمته فضلا عن تقييم قيمة واشارة المعلمات، اذ تم تقييم قيمة واشارة المعلمات في الفقرة السابقة، وبالنسبة لمصداقية النموذج وملاءمته، يتبين ان (R-Squared, Adjusted R-Squared) للنموذج تعد جيدة جدا، من خلال قيمة (R-Squared) تظهر ان المتغيرات المستقلة في النموذج فسر حوالي (٩٥٪) من التغيرات الحاصلة في المتغير التابع، فضلا عن تدني قيمة (Adjusted R-Squared)، كذلك القيمة الاحتمالية الحرجة (Prob.) اقل من مستوى المعنوية (٥٪)، ويدل جميعها على مصداقية النموذج ومعنويته، عليه نرفض فرضية العدم ونقبل الفرضية البديلة التي تقر بوجود العلاقة بين المتغيرين المستقلين(EED)،(HDI) والمتغير التابع (GDP).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الاستنتاجات والمقترحات:

اولا- الاستنتاجات:

١-تعمل التنمية البشرية من خلال ابعادها الثلاثة (الصحي، التعليمي،والمعيشي) من اجل رفاهية الانسان.

٢-ارتفع مستوى العالمي للتنمية البشرية تدريجيا خلال مدة البحث، اذ بلغ (٠,٧٠٣)، ووصلت لمستوى مرتفع منذ عام ٢٠١١ واصبحت(٠,٧٣٧) عام ٢٠١٩.

٣-كانت للتنمية البشرية مستوى متوسط في العراق بلغت (٠,٦١٤) خلال مدة البحث، وصلت اقصاها عام ٢٠١٨، اذ بلغ (٠,٦٨٩).

٤-ثبت من التحليل القياسي وجود علاقة طردية بين التنمية البشرية والناتج المحلي الاجمالي بسعريها الثابت والجاري، اذ زيادة التنمية البشرية بنسبة(١٪) تؤدي الى زيادة الناتج المحلي الاجمالي بالاسعار الثابتة بنسبة (٥,٩٢٪) والحال كذلك فيما يخص الانفاق على التعليم، اذ ارتفاعه بنسبة (١٪) يؤدي الى ارتفاع المتغير التابع بنسبة (٣,٢٦٪).

ثانيا- المقترحات:

١-من الضروري رفع مستوى التنمية البشرية في العراق ليواكب متوسط العالمي على الاقل، اذ ارتفاعها تؤدي الى زيادة الرفاه وتؤدي الى رفع الناتج المحلي الاجمالي ايضا.

٢-يستوجب زيادة الانفاق التعليمي، اذ تؤدي الى زيادة اكتساب المعرفة وارتفاع التنمية البشرية من جانب والى ارتفاع الناتج المحلي الاجمالي من جانب اخر.

٣-على الدولة العراقية العمل على تحسين الحالة الصحية، اذ تحسينها تؤدي الى رفع مستوى الصحي اي عمر مديد وبصحة جيدة وبدورها رفع مستوى التنمية البشرية والناتج المحلي الاجمالي ايضا.

المصادر:

اولا- المصادر العربية:

١-ابو نايلة، ازهار حسن علي(٢٠٢٠)، وكاظم، هيثم عبد الحسين، العلاقة بين السياسة المالية والتنمية البشرية- دراسة تحليلية للعراق باستخدام انموذج الانحدار الذاتي للابطاء الموزع(ARDL)، مجلة علوم الاقتصادية والادارية، ٢٦ (١٢٠)٣٦٩-٣٩٤.

٢-احمد، صالح احمد(٢٠٢٠)، واقع التنمية البشرية في العراق، مجلة الفراهيدي،١٢(٤٢)٣٥٤-٣٦٧.

٣-ادلة التنمية البشرية ومؤشراتها(٢٠١٨)، التحديث الاحصائي لعام ٢٠١٨، برنامج الامم المتحدة الانمائي UNDP، نيويورك.

٤-تقرير التنمية البشرية لعام ٢٠١٩(٢٠١٩)، برنامج الامم المتحدة الانمائي UNDP، نيويورك.

٥-تقرير التنمية البشرية ٢٠١٠- الثروة الحقيقية للامم(٢٠١٠)، برنامج الامم المتحدة الانمائي UNDP، نيويورك.

٦-حبيب، سلمان علي، وحسن، جمال حسن(٢٠١٩)، استعمال انموذج الانحدار الذاتي الابطاء الموزعARDL في تحليل العلاقة السببية بين رأس المال البشري والناتج المحلي الاجمالي في بيئة الاقتصاد العراقي، مجلة الادارة والاقتصاد، ٨(٣١)٥٠٦-٥٣٦.

٧-الربيعاوي، سعدون حمود جثير. عباس، حسين وليد حسين(٢٠١٥)، رأس المال الفكري ، ط١ ، دار غيداء للنشر والتوزيع ، عمان.

٨-الزركوش، حسين خلف،و الزركوش، سناء حسين خلف ،و عبد، الاء احمد(٢٠١٧) ، دور الحوكمة الرشيدة في تحقيق التنمية، مجلة الفتح، ١٣(٦٩)٣٧٢.

٩-السامرائي، علي مزاحم حبيب(٢٠١٩)، الاستثمار في رأس المال الفكري، ط١، شركة دار الاكاديميون للنشر والتوزيع، عمان.

١٠شلال، عادل طه(٢٠١٨)، اثر التنمية البشرية على الواقع الصحي في محافظة صلاح الدين، مجلة آداب الفراهيدي، ١٢(٣٢)١٣٣-١٥٢.

١١-الشيخ، ساوس و الهاشمي، ربيعي(٢٠١٨)، استخدام تحليل المكونات الرئيسية في تكوين مؤشر للتنمية البشرية المستدامة في الدول

العربية، مجلة العلوم الاقتصادية والادارية، ٢٤(١٠٨)٣٧٧-٣٧٨.

١٢-عارف، معن ثابت و سعيد، هاشم محمد(٢٠١٦)، دور التنمية البشرية في تحقيق التنمية البشرية، مجلة جامعة التنمية البشرية، ٢(١)٢٥١.

١٣-فرج، ماردين محسوم، و كريم، هةوار عثمان(٢٠٢٠)، تحليل العلاقة بين رأس المال البشري والنمو الاقتصادي في العراق للمدة(١٩٩٠-٢٠١٨)، مجلة تكريت للعلوم الادارية والاقتصادية، ١٦(٥٢)٢٣٧-٢٥٤.

١٤-قادر، احمد اسماعيل(٢٠٢٠) «المقومات الاقتصادية لبناء الدولة – تحليل تجارب مختارة مع التركيز على اقليم كوردستان العراق»، اطروحة دكتوراه غير منشورة ، كلية الادارة والاقتصاد، جامعة السليمانية، السليمانية.

١٥-كداوي، طلال محمود(٢٠١٥)، التنمية البشرية في العراق الاتجاهات والتحديات، مجلة جامعة التنمية البشرية، ١(١)١٦٤-١٨٢.

١٦-ماهر، اسعد حمدي محمد، و جاسم، ياسين موسى(٢٠١٥)، مكونات التحول في التنمية البشرية للدول العربية، مجلة جامعة التنمية البشرية، ١(١)٢٢٩-٢٣١.

١٧-وزارة التخطيط العراقي(٢٠٢٠) المجموعة الاحصائية ٢٠١٨-٢٠١٩، الباب الثاني – التعداد العام للسكان والمساكن.

١٨-مصطيفي، عبد اللطيف، و سانية(٢٠١٤)، عبد الرحمان، دراسات في التنمية الاقتصادية، ط١، مكتبة حسن العصرية، بيروت.

١٩-وزارة التخطيط العراقي، الجهاز المركزي للاحصاء، تقارير الناتج المحلي والدخل القومي لسنوات مختلفة.

المصادر الانكليزية:

20-Human Development Report 2020, The next frontier(2020), The United Nations Development Programme) UNDP(, New York.

21-Human Development Report 2016, Human Development for Everyone(2016), The United Nations Development Programme(UNDP), New York.

22-Human Development Report 2015, Work for Human Development(2015), The United Nations Development Programme(UNDP), New York.

23-Human Development Report 2014, Sustaining Human Progress(2014), The United Nations Development Programme(UNDP), New York.

24-Human Development Report 2013,The Rise of the South(2013) , The United Nations Development Programme(UNDP), New York.

25-Human Development Report 2011, Sustainability and Equity(2011), The United Nations Development Programme(UNDP), New York.

26-Word Bank)2020(,Word Development Indicator ,Data Bank.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الملحق

الجدول(١) الانفاق الحكومي على التعليم في العراق

للمدة(٢٠٠٥-٢٠١٩) الف دولار

السنوات	الانفاق على التعليم بالاسعار الثابتة
2005	2331956
2006	3037648
2007	4155482
2008	6377946
2009	5278776
2010	6444968
2011	8535208
2012	10076760
2013	10747808
2014	10743208
2015	8203732
2016	7824094
2017	8635172
2018	8956412
2019	9123031

الجدول(٢)نتائج تقدير النموذج

Dependent Variable: GDP
Method: Least Squares
Date: 02/09/21 Time: 07:33
Sample: 2005 2019
Included observations: 15

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob
C	-2.30E+08	34147392	-6.729119	0.0000
HDI	5.92E+08	65153201	9.091892	0.0000
EED	3.265637	1.292971	2.525685	0.0266

R-squared	0.951122	Mean dependent var	1.58E+08
Adjusted R-squared	0.942976	S.D. dependent var	39015831
S.E. of regression	9316898.	Akaike info criterion	35.10941
Sum squared resid	1.04E+15	Schwarz criterion	35.25102
Log likelihood	-260.3206	Hannan-Quinn criter.	35.10791
F-statistic	116.7544	Durbin-Watson stat	1.730910
Prob(F-statistic)	0.000000		

تحليل اثر البيوت البلاستيكية في زيادة انتاج الخضروات المكشوفة في محافظة السليمانية للمدة (٢٠١٣-٢٠١٨)

فرهاد نصرالدين رشيد[١]، ژيان محمد احمد[٢]
[١]قسم التجارة الدولية ،كلية التجارة ، جامعة السليمانية ، مدينة السليمانية، إقليم كوردستان، العراق
[٢]قسم علوم المالية والمصرفية، كلية التجارة، جامعة السليمانية، مدينة السليمانية، إقليم كوردستان، العراق
Corresponding author's e-mail: farhad.rashid@univsul.edu.iq

الملخص:

تهدف هذه الدراسة التطرق الى الجانب الاقتصادي لدور البيوت البلاستيكية في زيادة الانتاج الزراعي والى اي مدى تلبي البيوت البلاستيكية الطلب المحلي للمنتجات الزراعية من الخضروات والفواكه في محافظة السليمانية. و من اجل تحقيق هذا الهدف استخدم البحث المنهج الاستنباطي حول الاطار النظري وكذلك المنهج الاستقرائي لدراسة الموضوع في محافظة السليمانية باستخدام الارقام والاحصائيات المتوفرة بالتحليل الوصفي والمنهج التحليلي– القياسي وباعتماد برنامج E-viesws.٩. وتوصل البحث الى استنتاجات عدة منها, ان نسبة زيادة انتاج الخيار في البيوت البلاستسكية اكبر من نسبة زيادة انتاج الطماطة في محافظة السليمانية، اذ ان زيادة الانتاج في البيوت البلاستيكية بوحدة واحدة يؤدي الى زيادة اجمالي انتاج الطماطة بنسبة (١٣٪) بأفتراض ثبات العوامل الاخرى على حالها, اما بالنسبة لزيادة انتاج محصول الخيار في البيوت البلاستيكية فأن زيادتها بوحدة واحدة يؤدي الى زيادة انتاج محصول الخيار بنسبة (٧٥٪) بأفتراض ثبات العوامل الاخرى. و يقترح البحث زيادة عدد البيوت البلاستيكية و تنويع منتجاتها، في سبيل مساهمتها لإشباع الحاجات المحلية لسكان المحافظة، وكذلك العمل على تصدير المنتجات الى مناطق اخرى من العراق.

الكلمات المفتاحية: البيوت البلاستيكية, محصول الخيار، محصول الطماطمة.

پوخته:

ئامانجی توێژینەوەکە لە ڕووی ڕەهەندی ئابورییەوە خۆی ئەبینێتەوە لە ڕۆڵی خانووی پلاستیکی لە زیاد کردنی بەرهەمی کشتوکاڵدا هەروەها تاچەند خانووی پلاستیکی توانیویەتی پێداویستی خواستی ناوخۆی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانی پڕبکاتەوە بۆ سەوزەو میوە. بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجە توێژینەوەکە پەیڕەوی هەڵهێنجان بەکارئەهێنێ بۆ چوارچێوەی تیۆری هەروەها پەیڕەوی پەیدۆزی بەکارئەهێنێ بۆ لێکۆڵینەوەی بابەتی توێژینەوەکە لە شاری سلێمانی بە بەکارهێنانی ئاماری بەردەست و شیکردنەوەی وەسفی و پەیڕەوی شیکاریی-پێوانەیی بە پشت بەستن بە پرۆگرامی E-viesws.9. وە توێژینەوەکە گەیشتۆتە چەند دەرئەنجامێک لە گرنگترینیان، ڕێژەی زیادبوونی بەرهەمی خەیار لە خانووی پلاستیکیدا زیاترە لە ڕێژەی زیادبوونی بەرهەمی تەماتە لە پارێزگای سلێمانی.

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێككەوتەكان	ڕێكەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١٢/٣ | ڕێككەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢١/١/٣١ | ڕێككەوتی بڵاوكردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	farhad.rashid@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو كردنەوە	©٢٠٢١ م.ي. فرهاد نصرالدين رشيد،م.ي. ژيان محمد احمد، گەیشتن بەم توێژینەوەیە كراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

زیادبوونی بەرهەم لە خانووی پلاستیکیدا بەئەندازەی یەک یەکە ئەبێتە هۆی زیادبوونی کۆی بەرهەمی تەماتە بەرێژەی (١٣٪) بە گریمانەی جێگیری هۆکارەکانیتر وەکو خۆیان, بەڵام سەبارەت بە زیادبوونی بەرهەمی خەیار لە خانووی پلاستیکیدا بە ئەندازەی یەک یەکە ئەبێتە هۆی زیادبوونی کۆی بەرهەمی خەیار بە رێژەی (٧٥٪)بە گریمانەی جێگیری هۆکارەکانیتر. وە توێژینەوەکە پێشنیار ئەکات بە زیادکردنی جۆری ئەو بەرهەمانەی لە خانووی پلاستیکیدا بەرهەم ئەهێنرێن، لە پێناو بەشداریکردنیان لە پڕکردنەوەی تەواوی پێداویستییە ناوخۆییەکانی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانی و هەناردەکردنی بەرهەمەکەی بۆ پارێزگاکانی تری عێراق.

وشە سەرەکییەکان: خانوی پلاستیکی، بەرهەمی خەیار, بەرهەمی تەماتە.

Abstract:

The study aims to address the role of the economic aspect of greenhouses in increasing agricultural production and the extent to which greenhouses provide the local demand for agricultural products such as vegetables and fruits in the province of Slemani. And in order to achieve this goal the research used the deductive approach on the theoretical framework as well as the inductive approach to study the subject in the province of Slemani using the numbers and statistics available in descriptive analysis and analytical-standard method and based on the program E-viesws 9. The research reached several conclusions, including that increase in the production rate of cucumbers in greenhouses is greater than the increase in tomato production rate in the province of Slemani, so the increasing production in greenhouses by one unit leads to an increase in total tomato production by (13%) assuming that other factors are stable, as for increasing the production of cucumber in greenhouses, increasing it by one unit leads to an increase in the production of cucumber by (75%) assuming the stability of other factors. The research concludes to increase the number of greenhouses and the diversification of agricultural products in order to satisfy all the needs of the local population of the province as well as exporting products to other areas of Iraq.

Keywords: Greenhouses, Cucumber crop, Tomato crop.

مقدمة:

في عصر التقدم والتطور الذي شهده المجتمع البشري في مجالات مختلفة والتغيرات التي حدثت، كان للتقدم التكنلوجي دور مهم وايجابي لإيجاد الحل من اجل التعايش مع تلك التغيرات ، لان حدوث اي تغير أو تطور يكون له اثر على المستوى المعيشي لأفراد المجتمع الناجم عن تزايد اعداد السكان وتزايد الاحتياجات، فكان لابد من ان يكون للتطور التكنلوجي دور مهم في تلبية تلك الاحتياجات ويكون من خلال مجالات متعددة ومختلفة. فمن خلال هذا البحث يتم التركيز على الزراعة في البيوت البلاستيكية لأهمية في سد وتلبية الحاجات الغذائية والضرورية لأفراد المجتمع من الخضروات والفواكه للاستهلاك الغذائي اليومي، بشكل استطاعت البيوت البلاستيكية تغيير موسم انتاج المنتجات الزراعية وامكانية زراعتها في غير موسمها والانتاج على مدار السنة، حيث استطاع عدد من البلدان من خلال الزراعة في البيوت البلاستيكية زيادة انتاجه الزراعي وتصديره للبلدان المختلفة الاخرى.

في اقليم كوردستان العراق عامة ومحافظة السليمانية خاصة يوجد عدد كبير من البيوت البلاستيكية في مناطق متعددة وداخلة ضمن القطاع الزراعي، كان لها دور اساسي في تلبية الحاجات اليومية لأفراد المجتمع ومن خلال الإحصائيات التي تم الحصول عليها اثناء دراسة البحث وجدت زيادة في الانتاج الزراعي واستمراره في البيوت البلاستيكية بشكل ملحوظ بحيث تم تصديرها الى مناطق وسط العراق وجنوبه.

اهمية البحث:

تكمن بيان في اهمية البيوت البلاستيكية في تلبية احتياجات المجتمع لمحصولي الخيار والطماطة على مدار السنة لاعتبار هما احدى مكونات الاساسية من السلة الغذائية للموطن هذا من جهة, وزيادة انتاجيتها من جهة اخرى. فلذا من الضروري تشجيع الفلاحين في محافظة السليمانية والمحافظات الاخرى في اتباع نمط الزراعة في البيوت البلاستيكية لتلك المحصولين والمحاصيل الزراعية الاخرى لاجل سد احتياجات السوق المحلي.

مشكلة البحث:

١- لماذا لايكفي الانتاج الزراعي لسد الطلب المحلي للمستهلكين واحتياجاتهم؟

٢- ما هي العوامل التي تؤثر في الانتاج الزراعي سواء كان مكشوفاً أم بلاستيكياً؟

٣- كيفية تقليل الفجوة بين الطلب والعرض المحلي للمنتجات الزراعية من خلال الاهتمام بتطوير البيوت البلاستيكية؟

هدف البحث:

يهدف البحث الى تحليل اثر البيوت البلاستيكية في زيادة انتاج الخضراوات في محافظة السليمانية وكذلك التعريف الدقيق بالبيوت البلاستيكية وتحليل مدى تأثير البيوت البلاستيكية في زيادة الإنتاج الزراعي خاصة انتاج الخيار والطماطم.

فرضية البحث:

يفترض بوجود علاقة طردية معنوية وذات دلالة احصائية ما بين الزراعة في البيوت البلاستيكية ومدى مساهمتها في زيادة انتاج كل من محصولي الخيار والطماطة في محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٣-٢٠١٨.

منهجية البحث:

تم الاعتماد على المنهجي الوصفي والكمي في تحليل البيانات المتعلقة بالبيوت البلاستيكية واجمالي انتاج محصولي الخيار والطماطة والمحاصيل الزراعية الاخرى في محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٣-٢٠١٨. وقد تم الاستعانة ببرنامج ٩.E-vieswsفي التحليل الكمي.

حدود البحث:

الحدود المكانية: تتمثل بمحافظة السليمانية.

الحدود الزمانية: تتضمن المدة الزمنية (٢٠١٣-٢٠١٨).

خطة البحث:

يتألف البحث من مبحثين رئيسين هما:

المبحث الاول: مفاهيم عامة حول البيوت البلاستيكية.

المبحث الثاني: واقع البيوت البلاستيكية واثارها في زيادة المنتجات الزراعية في محافظة السليمانية.

الدراسات السابقة:

هنالك دراسات عدة في هذا المجال، الا ان الباحثين يركزان على الدراسات التي اجريت على مستوى اقليم كوردستان وباقي محافظات العراق كذلك ، ومن اهمها في هذا المجال :

١- دراسة التميمي (٢٠١٩) المعنونة بـ «تحليل اقتصادي للعوامل المؤثرة في انتاج محصول الخيار في البيوت البلاستيكية في محافظة ديالى», هدفت الدراسة بيان تأثير المدخلات الإنتاجية في كمية الإنتاج من خلال قياس درجة الاستجابة بين المدخلات وكمية الإنتاج في البيوت البلاستيكية، ومن اهم النتائج التي توصلت اليها، اتضح من تحليل دالة كوب دوغلاس (Cobb-Douglas) أن المرونة الكلية للإنتاج هي إشارات إيجابية، أي يتم استغلالها بطريقة تحقق إنتاجية مقبولة بتكاليف منخفضة، اذ ظهر ذلك من خلال معلمات العمل ورأس المال في الدالة المقدرة.

٢- دراسة القيسي و آخرون (٢٠١٨) المعنونة بـ «دراسة لانتاج محصول الخيار المنتج في البيوت البلاستيكية في إقليم كوردستان/العراق»، هدفت الدراسة بالدرجة الاساس الى تقدير الكفاءة الانتاجية باستخدام الموارد الاقتصادية الزراعية الداخلية في عملية انتاج الخيار المنتج في البيوت البلاستيكية. ومن اهم النتائج التي توصلت اليها الدراسة، ان محافظة السليمانية تستحوذ على النسبة الكبرى مقارنة ببقية محافظات الاقليم ومناطقه الاخرى في إعداد البيوت البلاستيكية المستخدمة في زراعة محاصيل الخضر عموما ومحصول الخيار خصوصاً، اذ بلغت هذه النسبة نحو (٥٥,٨٪ - ٦٥٪).

٣- دراسة يوسف و كريم (٢٠١٧) المعنونة بـ «مستوى الحاجات التدريبية لزراع محصول الخيار في البيوت البلاستيكية في محافظة أربيل», هدفت الدراسة تحديد علاقة الارتباط بين الحاجات التدريبية لزراع الخيار في البيوت البلاستيكية وكل من العوامل الآتية: التخصص, الخبرة, المساحة المزروعة بالمحصول, المشاركة بالتدريب, ومن النتائج التى توصلت اليها، ان (٦٧٪) من زرّاع الخيار في البيوت البلاستيكية في محافظة أربيل بحاجة كبيرة ومتوسطة الى التدريب, نستنتج من ذلك ان مستوى المعلومات والمهارات لدى الفلاحين في مجال زراعة الخيار في البيوت البلاستيكية منخفض وانهم بحاجة الى دورات تدريبية في هذا المجال لإكسابهم المعلومات والمهارات اللازمة لاستخدمها في هذا الجانب المهم من الزراعة.

٤- دراسة الجبوري و السامرائي (٢٠١٦) المعنونة بـ «الحجم الأمثل لانتاج الطماطة المزروعة في الأنفاق الواطئة (المغطاة) في محافظة السليمانية قضاء كلار», يهدف هذا البحث الى تقدير الحجم الأمثل لانتاج محصول الطماطة في الانفاق الواطئة (المغطاة) للموسم الانتاجي (٢٠١٤) للدونم, وتقدير المساحة المثلى الواجب استغلالها من قبل المزارعين لتحقيق اعلى انتاج وبتكلفة اقل. ومن اهم النتائج التي توصلت اليها الدراسة وجد ان الحجم الأمثل للإنتاج بلغ (٦,٩٧٧) طن/دونم هو الحجم الذي يدني التكاليف ويعظم الربح, وان المساحة المثلى الواجب استغلالها من قبل المزارعين بلغت (١١,٥) دونم.

٥- دراسة الخزرجي و فرحان (٢٠١٢) المعنونة بـ «تقدير دالة انتاج محصول الطماطة المغطاة (البيوت البلاستيكية) في محافظة كربلاء», هدفت تقدير دالة الانتاج لمحصول الطماطة المغطاة في محافظة كربلاء في ضوء عينة عشوائية شملت (١٥٥) بيتاً بلاستيكياً, ومن النتائج التي توصلت اليها تقدير دالة الانتاج للبيوت البلاستيكية ، أن الدالة اللوغاريتمية المزدوجة هي أكثر الدوال انسجاماً مع المنطق الاقتصادي وتمثيلاً للعلاقة من حيث اجتيازها للاختبارات الاحصائية و القياسية.

٦- دراسة سليم و حميد (٢٠١١) المعنونة بـ «تقويم اقتصادي لواقع انتاج الخضروات في البيوت البلاستيكية في محافظة الأنبار وجدوى الاستثمار فيها», هدفت اعداد دراسة جدوى الاقتصادية لمشروع انتاج محاصيل الخضر في البيوت البلاستيكية للاستفادة منها من قبل المستثمرين, والنتائج التي توصلت اليها ، ان دراسة الجدوى الفنية والاقتصادية التي تم اعدادها للمشاريع المحمية افرزت جدوى الاستثمار في هذه المشاريع، اذ إنّ جميع معايير التقييم كانت موجبة ومشجعة جداً.

وفي ضوء مناقشة الدراسات السابقة، توصلنا إلى أن هذه الدراسات التي أُجريت على محافظة السليمانية تختلف بوضوح مع هذه الدراسة

من حيث المنطقة، وأن البحث الحالي كان مختلفاً عن سابقاته، وأنه يختلف تماما عما قبله من حيث استخدام النماذج القياسية في تحليل البيانات، وتشير هذه الدراسة إلى كل من منتجات البيوت البلاستيكية ومنتجات الزراعة المكشوفة التي لم تذكر الدراسات السابقة منتجات الزراعة المكشوفة، و من الجانب الاقتصادي ركزت هذه الدراسة على دور البيوت البلاستيكية في زيادة إنتاج الزراعة المكشوفة وتلبية احتياجات السوق المحلي وتوفير فرص العمل التي لم تذكر في الدراسات السابقة.

المبحث الاول: مفاهيم عامة حول البيوت البلاستيكية

اولا: مفهوم البيوت البلاستيكية

تعدّ البيوت البلاستيكية فرعا متخصصا من فروع الانتاج الزراعي الخاصة بزراعة الخضروات مثل الخيار, الطماطم, الخس, البصل, ... الخ والفاكهة مثل الفراولة والأعناب والموالح وأيضا نبات الزهور والزينة مثل الورود وكذلك بعض المحاصيل الأخرى مثل الدخان (Tobacco). وتختلف اسلوب والطرائق المستخدمة في الزراعة المحمية عن الزراعة المكشوفة في بعض أساسيات الإنتاج وتشترك في بعضا منها. فتتوفر داخل المحميات الظروف البيئية التي تناسب المحصول المزروع مثل درجة الحرارة وشدة الإضاءة, كما تعطي عناية خاصة ببيئة نمو الجذور وتغذية النبات (نسيم, ٢٠٠٩: ٣).

ان التعريف المتداول للبيوت المحمية او مايطلق عليه مصطلح البيوت البلاستيكية (Greenhouses) على المنشآت المستخدمة في زراعة النباتات لحمايتها من الظروف البيئية غير المناسبة, سواء أكانت هذه البيوت مدفأة أم غير مدفأة, مزودة أم غير مزودة بأجهزة التبريد ووسائل التحكم في شدة الأضاءة, وفي نسبة غاز ثاني أوكسيد الكربون في جو البيت أما في أوروبا, فيطلق اسم (Glass houses) على المنشآت التي تدفأ صناعياً. وتختلف هذه البيوت في أشكالها. فقد تكون مستقلة أو منفردة, أي غير متصلة, و قد تكون متصلة بعضها البعض. ويطلق على أي مجموعة من البيوت المحمية المتجاورة, سواء أكانت متصلة, أم غير متصلة اسم مجمع بيوت محمية (Greenhouses range) (البطل, ٢٠١٠: ١٣).

ثانيا: مقومات و متطلبات نجاح الزراعة في البيوت البلاستيكية

ان مقومات ونجاح الزراعة في البيوت البلاستيكية و متطلباته تتمثل بـ (الشوك, ٢٠١٣, ص ١١):

١- ان تكون التربة المراد استخدامها في الزراعة في البلاستيكية ذات قوام خفيف و خصبة, عميقة وجيّد الصرف و مستوية خالية من الأملاح.

٢- ان تكون بعيدة عن ظل الأشجار بمسافة كافية بحيث لا تحجب أشعة الشمس عن الأنفاق.

٣- يكون الموقع في مكان يسهل به تامين الأيدي العاملة, و قريبا من أماكن تصريف الإنتاج, كالمدن الكبيرة, والتي تكون بمقدورها على استيعاب الإنتاج.

٤- توفير مصادر مائية كافية للري, فضلا عن توفير المستلزمات الإنتاج الزراعي الاخرى, كالأسمدة, المرشات وغيرها.

٥- ضرورة وضع برنامج وقاية للمحصول, لأن هذه الزراعة ضمن ظروف مكيفة واحتمال إصابتها بالأمراض عالٍ والتحكم بها صعب فيما بعد, وتوفر الخبرة الجيدة تساعد على التخلص من مشاكل عدة في بدايتها وقبل استفحال أمرها.

ثالثا: الدول الرائدة في مجال البيوت البلاستيكية

تعد الصين وكوريا واسبانيا واليابان وتركيا كبرى خمس دول في العالم من حيث مساحة الزراعة في البيوت البلاستيكية، فالصين لديها أكثر من ٢,٧٦٠,٠٠٠ هكتار أما كوريا فلديها ٥٧,٤٤٤ هكتار ولدى إسبانيا ٥٢,١٧٠ هكتار أما اليابان فلديها ٤٩,٠٤٩ هكتار ولدى تركيا ٣٣,٥١٥ هكتار (Gruda and Tanny, 2014: 328).

رابعا: اهمية استخدام البيوت البلاستيكية وفوائده:-

١- الاهمية العامة للبيوت البلاستيكية تكمن في كلا من (محمد, ٢٠١١: ٨-٩):

- رغم صغر مساحة البيوت البلاستيكية الا ان انتاجها تكون مرتفعة .
- ان الانتاج في البيوت البلاستيكية يكون بشكل مستمر وعلى مدار السنة مقارنة بالانتاج في الزراعة المكشوفة.
- يمكن السيطرة على المناخ من حيث (درجة الحرارة, الرطوبة ... الخ) فيها.
- يتمكن الفلاح من السيطرة الى حد ما على الافات الزراعية فيها.
- سهولة الري في البيوت البلاستيكية فضلا عن عدم اسراف كميات كبيرة من المياه فيها لانها تحتاج الى كميات قليلة من المياه لري.
- ان التربة في البيوت البلاستيكية تكون خصبة (الارض الخصبة).

٢- الاهمية الاقتصادية

أ- تلبية احتياجات السوق المحلية

ان الهدف من إنشاء البيوت البلاستيكية هو زيادة إنتاج المحاصيل الزراعية من الخضروات المتنوعة في غير موسمها بجودة أكبر من المحاصيل التي تنتجها الزراعة المكشوفة, إضافة إلى تشجيع السكان على كيفية الاعتماد على النفس في تأمين الحاجات اليومية، والاكتفاء الذاتي.

ب- تنوع المزروعات وفق حاجة السوق

المنتجات التي تزرع في البيوت البلاستيكية هي: (الطماطة، الخيار، الكوسا, الباذنجان و الخضروات) وغيرها مما يحتاجه السوق، كما يزرع في هذه البيوت الشتلات (اسكندر, ٢٠٢٠).

ج- توفر فرص العمل

بما أن هذه الزراعة تقوم على الاستغلال المكثف لرأس المال في مساحة محدودة من الأرض وتشغيل أكبر قدر من العمالة المدربة في وحدة المساحة فهي بذلك تؤمّن فرصاً عدة لتشغيل الايدي العاملة.

د- تساهم في زيادة الانتاج

فوائد في البيوت البلاستيكية المتمثلة في التوسع الرأسي في الزراعة وزيادة عدد النباتات في وحدة المساحة ما يؤدي إلى زيادة الإنتاجية وزيادة ربح المزارع من الوحدة المساحية واستمرارية انتاج بعض محاصيل الخضر على مدار السنة من خلال التكامل بين الزراعة المكشوفة والزراعة في البيوت البلاستيكية فضلا عن دورها المهم في زيادة كمية المنتج الزراعي القابل للتصدير (محمد, ٢٠١٠).

ان البيوت البلاستيكية تعد وسيلة مهمة لزيادة الانتاج وتحقيق مردود اقتصادي جيد مقارنة بالزراعة المكشوفة والاختصار في وحدة المساحة المستغلة للزراعة وانتاج محاصيل زراعية بكمية ونوعية جيدة في مواعدها المقررة وتساعد في تلبية حاجات الانسان الغذائية في اي وقت وهي احدى الطرائق العلمية الحديثة في انتاج المحاصيل الزراعية وهي وسيلة مهمة لزيادة الانتاج ودعم الاقتصاد الوطني (العبادي, ٢٠١٢).

المبحث الثاني: واقع البيوت البلاستيكية واثارها في زيادة المنتجات الزراعية في محافظة السليمانية

اولا: الاثار الديناميكية لنجاح الاستثمار في البيوت البلاستيكية في محافظة السليمانية تتمثل بمجموعة من عوامل الاقتصادية منها:-

١- الاثار في مستوى الاستثمار الفردي: ان اهم ما يدخله الاستثمار الزراعي للبيوت البلاستيكية على مستوى الفلاح او الرأسمالي هو تعزيز

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الدخل الفردي للزراعة من خلال تحويل جهد الفلاح المشتت بين مجموعة كبيرة من الأعمال الزراعية الى التخصص والتركيز على منتج زراعي واحد وبالاضافة الى فائض القيمة التي يخلقها التكنولوجيا والرأسمال المستخدم.

٢- الاثار في مستوى القطاعي الزراعي والتجارى: ان مشروع البيوت البلاستيكية بخصائصه التكنولوجية والتجارية يدخل ضمن استراتيجية الأمن الغذائي ومجال الصناعات الزراعية, لذا فإن اثاره في القطاع الزراعي تتمثل في الانتقال من الزراعة الكلاسيكية الى تصنيع الزراعة بالمعنى الواسع الذي لا يشبه الصناعات الزراعية.

٣- الاثار في القيمة المضافة*: ان المشروع بما يضيف من الطاقة الانتاجية وكذلك انتاجية الدونم والعمل والراسمال معا في القطاع الزراعي, فانه يعمل كذلك على خلق قيمة مضافة الى الاقتصاد الوطني ككل فضلا من ما يخلقه من مهارات و خبرات انتاجية و ادارية و عمليات لوجستية علمية و ادارة المخازن و بحوث وتطوير ... الخ. مما يساهم في زيادة الدخل و الناتج القومي.

٤- خلق فرص العمل: ان المشروع يعمل على زيادة الدخل القومي بمقدار مساهمته في خلق الدخول وتشغيل العمالة في محافظة السليمانية سواء؛ بشكل مباشر من خلال قدرة الخطوط الانتاجية لمشروع الاستثمار الزراعي للبيوت البلاستيكية على امتصاص هيكل العمل الزراعي الماهر وغير الماهر خاصة في منطقة توطن المشروع، أم بشكل غير مباشر من خلال امتصاص العمالة غير المباشرة في مجالات التجارة والتوزيع والنقل والتحميل والتسويق والاعلان و ... الخ. (محمد,٢٠١٠: ١٥-٢٧).

ثانيا: واقع البيوت البلاستيكية في محافظة السليمانية

ان عدد البيوت البلاستيكية في محافظة السليمانية في تزايد مستمر في الوقت الراهن خاصة بعد الازمة المالية** التي شهدتها المنطقة ومع تقليل فرص العمل في كلا القطاعين العام والخاص محاتسيب في زيادة البطالة، بحيث بداء الناس يتوجهون نحو الاستثمار في تلك البيوت، وخاصة الفلاحون في محافظة السليمانية لكونها تساهم في تخفض تكاليف وزيادة الانتاج، فضلا عن استمرارية انتاج المحاصيل الزراعية على مدار السنة وكذلك يكون بمقدور الفلاح السيطرة على الامراض والافات الزراعية بسهوله و لهذه الاسباب فقد ازدادت عدد انشاء البيوت البلاستيكية في محافظة السليمانية خلال مدة البحث وكما هو مبين في الجدول رقم (١)

يوضح الجدول رقم (١) كمية الإنتاج للعدد من المنتجات الزراعية في البيوت البلاستيكية للمناطق المختلفة في محافظة السليمانية خلال المدة (٢٠١٣-٢٠١٨)، إذ نجد ان الانتاج الزراعي لهذه المنتجات في تزايد كبير وملحوظ سنة بعد سنة في البيوت البلاستيكية، كما هو موضح الجدول ففي منطقة بازيان مثلاً بلغ انتاج الخيار (١٠٨٦) طناً في سنة ٢٠١٣ بينما بلغ انتاجه (٨١٤٢٢) طناً في سنة ٢٠١٨ بمعنى (٨٠٣٣٦) طناً كانت كمية الزيادة في انتاج الخيار خلال تلك المدة, وكذلك ايضا في منطقة بكرجو بلغ انتاج الخيار (٢٢٢) طناً في سنة ٢٠١٣ بينما بلغ الانتاج (١٤٧٨٣) طناً في سنة ٢٠١٨ اي ازدادت كمية الانتاج بمقدار (١٤٥٦١) طناً خلال تلك المدة، وفي منطقة سيدصادق كان مقدار الانتاج (٩٥) طناً في سنة ٢٠١٣ بينما زادت الكمية بمقدار (٣٠٤٠) طناً في سنة ٢٠١٨ اي ازدادت كمية انتاج الخيار بمقدار (٢٩٤٥) طناً خلال تلك المدة، ويرجع هذا التزايد في كمية الانتاج خلال تلك المدة الى تزايد الاهتمام بالبيوت البلاستيكية سنة بعد سنة، نظرا لما لها من اهمية كبيرة في زيادة الانتاج الزراعي وتلبية الاحتياجات الغذائية الضرورية والمطلوبة في تلك المناطق من المحافظة. كما ان الجدول يبين زيادة انتاج الطماطم وانواع اخرى بشكل واضح.

الجدول (١)

كمية إنتاج البيوت البلاستيكية بحسب مناطق محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٣-٢٠١٨

ت	المنطقة	٢٠١٣			٢٠١٤			٢٠١٥			٢٠١٦			٢٠١٧			٢٠١٨		
		خيار/ طن	طماطم/طن	انواع اخرى/ طن	خيار/ طن	طماطم/طن	انواع اخرى/ طن	خيار/ طن	طماطم/طن	انواع اخرى/ طن	خيار/ طن	طماطم/طن	انواع اخرى/ طن	خيار/ طن	طماطم/طن	انواع اخرى/ طن	خيار/ طن	طماطم/طن	انواع اخرى/ طن
١	بازيان	١٠٨٦	٩	٥٢	١٠٩٢٧	٢٢٤	١٧١	٣٣٨٢٢	٦٠٠	٢٩	٣٩٨٥٦	٩١٧	٢٩	٦٩٦٨١	١٤٣٨	٧٥٦	٨١٤٢٢	٣٠٤٠	١٨٢٠
٢	تانجرو	٠	٠	٠	٠	٠	٠	٧٠٤	٠	٠	١٢٦٥	٠	٠	١٥٣	٠	١٤	٢٢٦٤	٠	٠
٣	بكرجو	٢٢٢	٢	٢٩	٨٢٥	٠	٢٤	٤٣٥٦	٢	٥٣	٦٩٥٢	٢٢	٤٨	٨٧٦٢	٢١	٤٧	١٤٧٨٣	٠	٠
٤	دوكان	٨٠	٠	١١	٤١	٧	٣٥	٥٥٠٢	٣٢	٥٩	٩٤٦٩	٢٨٦	٨٠	١٥٣٣٠	١٦٢	٢	٢١٧٤٨	٠	٥
٥	رانية	٣٩	٠	٥	٠	٠	٠	١٢٨١	٠	١٢	١٧١٥	٣٦	٤٦	١١٤٨	٠	١٧	٣٢٧٢	٠	٨
٦	بشدر	١٩	٣	٢٩	٧	٣	٠	٣٢٤	٠	٥	٢٧٠	٤	٢٨	٩٠٥	٣٠	٤٥	١٦٤٠	٠	٠
٧	شاربازير	٥٥	٣	٥	٠	٠	٠	٩١٢	٠	٠	٩١٢	٠	٠	٤٠٤٠	٠	٠	٤٢٠٠	٠	٠
٨	جم جمال	١١٣	١٤	٥٠	٣٠٤٠	٠	٠	٣٢٣١	٠	٩٩	٣١٠٤	٧٠	٩١	٤٥٧٦	٩	٥٠٠	٧٢٧٠	٠	٥٤٦
٩	حلبجة	٢٠٥	٧	٤٢	٢٠٥٤	٣	١٩٩	١٣٢٤	٠	٢٨٢	٢١٧٨	٠	٦٣	-	-	-	-	-	-
١٠	شارزوور	٩٩	١	٣	٢١٨	٠	٢	٢٨	٠	٢٣	٣٧١	٠	١٧	٧٣٦	٢	٣٤	٨٣٨	٣	٩
١١	سيدصادق	٩٥	٠	٢	٧٣٢	٠	١٤	٦٥٥	١٨	٢	١٢٨٨	١٨	٢	١٧١٤	١٨	٧٧٩	٣٠٤٠	٠	٢٥٠
١٢	قرداغ	٢٧	٥	٣	٠	٠	٠	٢٢٤	٠	٢٠	١٠١	٠	١	-	-	-	-	-	-
انواع أخرى: (فراولة, قرنابيط، فلفل اخضر، بروكلي، خضروات).																			

المصدر من اعداد الباحثين بالاعتماد على:

-غرفة تجارة وصناعة السليمانية.

-المديرية العامة للزراعة في السليمانية فرع التخطيط والمتابعة.

-مديرية الحدائق فرع الخضروات والبيوت البلاستيكي.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

يوضح الجدول رقم (٢) مجموع الانتاج في البيوت البلاستيكية في كل سنة خلال المدة (٢٠١٣-٢٠١٨) في محافظة السليمانية، يبين الجدول أن اكبر كمية منتجة لجميع المنتجات الزراعية كان في سنة ٢٠١٨ إذ بلغت (١٤٦١٥٨) طناً، واقل كمية منتجة كان في سنة ٢٠١٣ لجميع المنتجات الزراعية في البيوت البلاستيكية البالغة (٢٣١٥) طناً.

الجدول (٢)

اجمالي انتاج المحاصيل الزراعية في البيوت البلاستيكية في محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٣-٢٠١٨

السنة	خيار/طن	طماطم/طن	انواع أخرى/طن	مجموع الانتاج/طن	٪معدل التغير السنوي
٢٠١٣	٢٠٤٠	٤٤	٢٣١	٢٣١٥	-
٢٠١٤	١٧٨٤٤	٢٥٦	٤٤٥	١٨٥٤٥	٧٠١,٠٧
٢٠١٥	٥٢٣٦٣	٦٥٢	٥٨٤	٥٣٥٩٩	١٨٩,٠٢
٢٠١٦	٦٧٤٨١	١٣٥٣	٤٠٥	٦٩٢٣٩	٢٩,١٧
٢٠١٧	١٠٧٠٤٥	١٦٨٠	٢١٩٤	١١٠٩١٩	٦٠,١٩
٢٠١٨	١٤٠٤٧٧	٣٠٤٣	٢٦٣٨	١٤٦١٥٨	٣١,٧٧

المصدر من اعداد الباحثين بالاعتماد على:

- غرفة تجارة وصناعة السليمانية.

- المديرية العامة للزراعة في السليمانية فرع التخطيط والمتابعة.

- مديرية الحدائق فرع الخضروات والبيوت البلاستيكية.

الشكل (١)

اجمالي انتاج المحاصيل الزراعية في البيوت البلاستيكية في محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٣-٢٠١٨

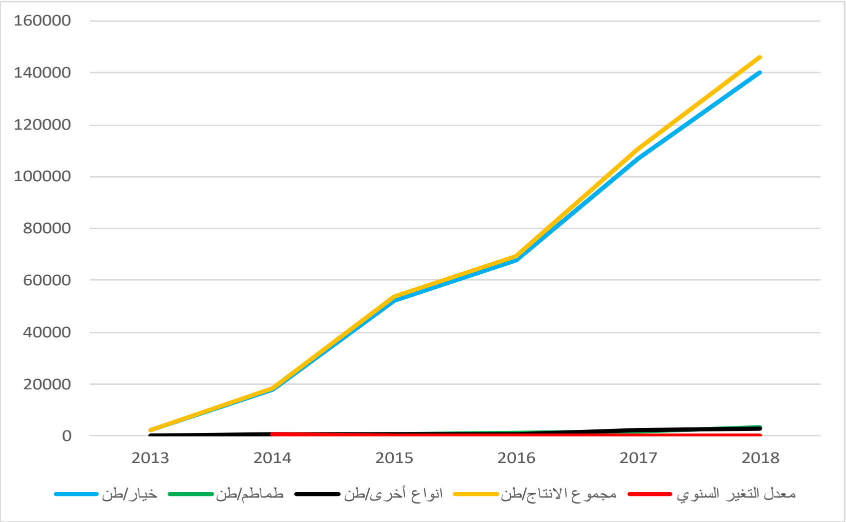

يوضح الجدول رقم (٣) مجموع عدد الايدي العاملة في كل سنة خلال المدة (٢٠١٣-٢٠١٨) في محافظة السليمانية، يبين الجدول تزايد الايدي العاملة المشتغلة في البيوت البلاستيكية خلال تلك المدة مما يدل على ان البيوت البلاستيكية تعدّ عاملاً اساسياً ومهماً في خلق فرص العمل وتقليل البطالة.

الجدول (٣)

اجمالي الايدي العاملة في البيوت البلاستيكية في محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٣-٢٠١٨

السنة	عدد الايدي العاملة	%معدل التغير السنوي
٢٠١٣	٨١٧	-
٢٠١٤	٥٧١	-٣٠,١١
٢٠١٥	٨٣٠	٤٥,٣٥
٢٠١٦	٨٧٨	٥,٧٨
٢٠١٧	١٣٠٨	٤٨,٩٧
٢٠١٨	١٣٩٠	٦,٢٦

المصدر من اعداد الباحثين بالاعتماد على:

- غرفة تجارة وصناعة السليمانية.
- المديرية العامة للزراعة في السليمانية فرع التخطيط والمتابعة.
- مديرية الحدائق فرع الخضروات والبيوت البلاستيكية.

الشكل (٢)

اجمالي الايدي العاملة في البيوت البلاستيكية في محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٣-٢٠١٨

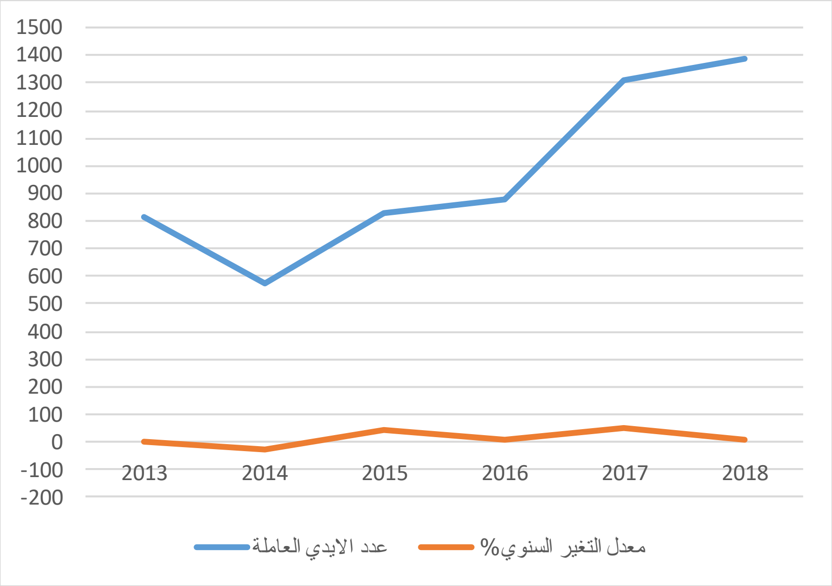

يوضح الجدول رقم (٤) مجموع الانتاج لكل من الخيار والطماطم في الزراعة المكشوفة في محافظة السليمانية خلال المدة (٢٠١٥-٢٠١٨)، إذ يبين الجدول أنّ اقل كمية زراعية منتجة كان في سنة ٢٠١٦، واكبر كمية منتجة كان في سنة ٢٠١٨ في الزراعة المكشوفة، اي ان تلك المدة شهد الانتاج في الزراعة المكشوفة اقل كمية تم انتاجها، وان السبب الأساسي يعود الى تزايد اهتمام الفلاحين بالزراعة في البيوت البلاستيكية لإنتاج الخيار والطماطم وخاصة انتاج الخيار.

الجدول (٤)

اجمالي انتاج الطماطم والخيار في الزراعة المكشوفة في محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٥-٢٠١٨

السنة	خيار/طن	طماطم/طن	مجموع الانتاج/طن	٪ معدل التغير السنوي
٢٠١٥	٢٩١٤٥	٥٢٦٧٥	٨١٨٢٠	-
٢٠١٦	٢٩٩٣٥	٥٩١٠٨	٨٩٠٤٣	٨,٨٢
٢٠١٧	٣١٩٩٥	٥٠٧٠٨	٨٢٧٠٣	-٧,١٢
٢٠١٨	٣٢٤٧٥	٤٨٣٧٧	٨٠٨٥٢	-٢,٢٣

المصدر من اعداد الباحثين اعتماداً على:

- المديرية العامة للزراعة في السليمانية فرع التخطيط والمتابعة.

الشكل (٣)

اجمالي انتاج الطماطم والخيار في الزراعة المكشوفة في محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٥-٢٠١٨

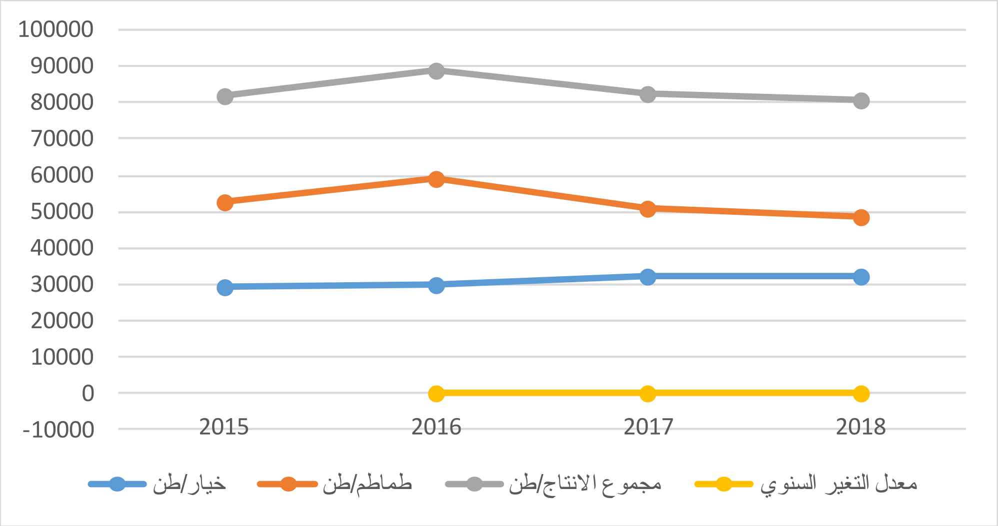

الجدول رقم (٥) يوضح إجمالي إنتاج الخيار والطماطم للمنتجات البلاستيكية ومنتجات الزراعة المكشوفة ، منتجات البيوت البلاستيكية عموماً كانت ذات تأثير جيد وواضح ؛ وأدت إلى زيادة المنتجات الزراعية المكشوفة ، ولكن الإزدياد تختلف من عام إلى آخر، فعلى سبيل المثال، بلغ إجمالي إنتاج الخيار في البيوت البلاستيكية في عام ٢٠١٥ (٥٢٣٦٣) طنا ، في حين أن إجمالي كمية منتجات الخيار في الزراعة المكشوفة وصل إلى (٢٩١٤٥) طنا، وذلك يعني أن إنتاج الخيار في البيت البلاستيكي كان يزيد بـ (٢٣٢١٨) طنا من إنتاج الخيار في الزراعة المكشوفة ، وهذا يعني انه قد زاد بنسبة ٦٤٪ ، ارتفع إجمالي إنتاج الخيار في البيوت البلاستيكية خلال مدة الدراسة مقارنة بمنتجات الخيار في الزراعة المكشوفة حتى نهاية عام ٢٠١٨، وبلغ إجمالي كمية منتجات الخيار في البيوت البلاستيكية (١٤٠٤٧٧) طناً بينما بلغ إجمالي منتجات الخيار في الزراعة المكشوفة في العام نفسه (٣٢٤٧٥) طناً، مما يعني أنه في هذا العام، زاد إنتاج الخيار في البيوت البلاستيكية (١٠٨٠٠٢) طن من إنتاج الخيار في الزراعة المكشوفة وهذا يعني زيادة ٨١٪ وكان له تأثير كبير في زيادة إنتاج الخيار، وعلى الرغم من أن الجدول يوضح أن مشاركة الطماطم في البيوت البلاستيكية أقل من إنتاج الخيار في زيادة الإنتاج الزراعي المكشوف فإن السبب في ذلك هو أن المزارعين استثمروا في منتجات الخيار أكثر من الاستثمار في منتجات الطماطم.

الجدول (٥)

المقارنة ما بين اجمالي انتاج الزراعي (الخيار و الطماطم) في البيوت البلاستيكية مع الزراعة المكشوفة في محافظة السليمانية خلال المدة ٢٠١٥-٢٠١٨

السنة	خيار/طن		طماطم/طن		مجموع الانتاج/طن	
	الزراعة المكشوفة	البيوت البلاستيكية	الزراعة المكشوفة	البيوت البلاستيكية	الزراعة المكشوفة	البيوت البلاستيكية
٢٠١٥	٢٩١٤٥	٥٢٣٦٣	٥٢٦٧٥	٦٥٢	٨١٨٢٠	٥٣٠١٥
٢٠١٦	٢٩٩٣٥	٦٧٤٨١	٥٩١٠٨	١٣٥٣	٨٩٠٤٣	٦٨٨٣٤
٢٠١٧	٣١٩٩٥	١٠٧٠٤٥	٥٠٧٠٨	١٦٨٠	٨٢٧٠٣	١٠٨٧٢٥
٢٠١٨	٣٢٤٧٥	١٤٠٤٧٧	٤٨٣٧٧	٣٠٤٣	٨٠٨٥٢	١٤٣٥٢٠

المصدر من اعداد الباحثين اعتماداً على:

- غرفة تجارة وصناعة السليمانية
- المديرية العامة للزراعة في السليمانية فرع التخطيط والمتابعة. ١٧٢٩٥٢
- مديرية الحدائق فرع الخضروات والبيوت البلاستيكية.

ثالثا: صياغة النموذج القياسي ومناقشه النتائج:

١- صياغة النماذج الرياضية:

تم الاستعانه بعدد من النماذج الرياضية لبيان أثر البيوت البلاستيكية في انتاج محصولي الخيار والطماطة خلال مدة الدراسة, وكانت النماذج كالاتي:-

النموذج الرياضي الاول: لتقدير انتاج الطماطم

$$AT_t = f(GHT_t)........1$$

$$AT_t = B_o + B_1 LGHT_t + U$$

إذ ان :

AT: اجمالي انتاج محصول الطماطة (المتغير التابع)

GHT: انتاج البيوت البلاستيكية للطماطة (المتغير المستقل)

t: الزمن

β٠ – βn: قيام المعلمات المقدرة في النموذج

U: المتغير العشوائي

النموذج الرياضي الثاني: لتقدير انتاج الخيار

$$AC_t = f(GHC_t)........2$$

$$AC_t = B_o + B_1 LGHC_t + U$$

إذ ان :

AC: اجمالي انتاج محصول الخيار (المتغير التابع)

GHC: انتاج البيوت البلاستيكية للخيار (المتغير المستقل)

t: الزمن

β٠ – βn: قيام المعلمات المقدرة في النموذج

U: المتغير العشوائي

تم إجراء التقديرات القياسية لبيانات السلاسل الزمنية في هذا البحث على نوعين من النماذج الرياضية الأول هو تقدير النموذج باستخدام المربعات الصغرى الاعتيادية (Ordinary least squares - OLS)والثاني تقدير النموذج باستخدام الانحدار التلقائي الموزع للارتداد الزمن (Autoregressive Distributed Lag - ARDL).

٢- عرض النتائج و تفسيرها

من خلال استخدام النموذج الخاص بتقدير و قياس دورالبيوت البلاستيكية ومساهمتها في زيادة إنتاج محصولي الخيار والطماطة في محافظة السليمانية للمدة (٢٠١٣- ٢٠١٨)، تم الاعتماد على بيانات السلاسل الزمنية لتقدير النماذج الرياضية وكانت كالاتي:

أ: الثبات و الاستقرار (Stationary test /Unit root test)

الثبات و الاستقرارية يلعباً دوراً أساسياً في الدراسات القياسية و خصوصا الدراسات المتعلقة ببيانات السلاسل الزمنية وهناك مؤشرات كثيرة مختلفة يمكن استخدامها لبيان مستوى الثبات و الاستقرارية في البيانات منها (Phillips-Perron و Augmented Dickey-Fuller) الا ان في الدراسة الحالية تم الاعتماد على مؤشر (Augmented Dickey-Fuller) لتاكد من مدى و ثبات وأستقرارية بيانات السلاسل الزمنية, فالجدول (٦) يعرض نتائج التحليل:

يظهر من الجدول (٦) أنّ جميع المتغيرات في النموذج «اجمالي انتاج محصول الطماطة و اجمالي انتاج محصول الخيار (الزراعة المكشوفة والبيوت البلاستيكية) و انتاج البيوت البلاستيكية للطماطم و انتاج البيوت البلاستيكية للخيار» ثابتة و مستقرة في الفارق الأول (التقاطع والتقاطع مع الاتجاه/ Intercept - Trend) عند مستوى المعنوية (١٪ ، ٥٪ و ١٠ ٪) على التوالي. وبهذا يسمح بإجراء عملية تقدير النماذج القياسية.

الجدول (٦)

نتيجة اختبار جذر الوحدة لجميع المتغيرات الداخلة في النموذج

المتغيرات	ADF : Augmented Dickey-Fuller			
	Level (المستوى)		First Difference (الجذورالوحدة)	
	Trend	Intercept	Trend	Intercept
اجمالي انتاج محصول الطماطة	٠,٦٦٢٥	٠,٥٧٨٤	٠,٠٠٠٠	٠,٠٠٠٠
اجمالي انتاج محصول الخيار	٠,١٥٩٧	٠,٨٤١٠	٠,٠٠٠٠	٠,٠٠٠٠
انتاج البيوت البلاستيكية للطماطة	٠,١٩٥٦	٠,٧٦٢٣	٠,٠٠٠٠	٠,٠٠٠٠
انتاج البيوت البلاستيكية للخيار	٠,١٦٢١	٠,٨٣١٨	٠,٠٠٠٠	٠,٠٠٠٠

المصدر من اعداد الباحثين اعتماداً على البيانات الجدول (٥) ونتائج برنامج E-views 9.

ب: تقدير النماذج القياسية (Econometrics Model Estimation) باستخدام السلاسل الزمنية:

ان لنتائج الثبات و الاستقرار اساساً قوياً و منطقياً لتقدير اثر البيوت البلاستيكية في زيادة الانتاج الزراعي وقياسه في محافظة السليمانية في المدة (٢٠١٣-٢٠١٨). فمن خلال محاولات عدة اكتشفت الدراسة النماذج الملائمة وفقاً لما تشترطه النظرية الاقتصادية و القياسية وهي تعد من أكثر الدوال ملاءمة للبيانات المتوفرة والتي تعطينا نتائج أكثر دقة وأكثر واقعية مع المنطق الاقتصادي من حيث (الحجم والقيمة والإشارة)، و المعلمات المقدرة الواردة في الجدول (٥):

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

يتبين من الجدول أدناه أن تأثير البيوت البلاستيكية في زيادة المنتجات الزراعية خلال المدة (٢٠١٣ - ٢٠١٨) كانت إيجابي ولكن بمستويات مختلفة على الرغم عدم استقرار الظروف السياسية والمالية في محافظة السليمانية لبعض السنوات. فأن نتائج الجدول يؤكد على وجود علاقة طردية معنوية بين كمية الانتاج في البيوت البلاستيكية لمحصولي الخيار والطماطة, اي بمعنى زيادة الانتاج في البيوت البلاستيكية بوحدة واحدة يؤدي الى زيادة اجمالي انتاج الطماطة بنسبة (١٣٪) بأفتراض ثبات العوامل الاخرى على حالها, اما بالنسبة لزيادة انتاج محصول الخيار في البيوت البلاستيكية فأن زيادتها بوحدة واحدة يؤدي الى زيادة انتاج محصول الخيار بنسبة (٧٥٪) بأفتراض ثبات العوامل الاخرى. وهذا يعني أنّ تاثير البيوت البلاستيكية لمحصول الخيار اكبر بكثير مقارنته بالبيوت البلاستيكية لمحصول الطماطم. قديكون السبب الرئيس وراء ارتفاع درجة المساهمة البيوت البلاستيكية في رفع مستوى المنتجات الزراعية المحلية هو ملاءمة المناخ المناسب وزيادة حجم الاستثمار خاصة في المجال الزراعي ونقص المنتجات الزراعية (موضوع الدراسة في بعض المواسم) فضلا عن الزيادات المستمرة في عدد السكان في محافظة السليمانية.

ولبيان مصداقية و كفاءة النماذج المقدرة من الضروري عرض بعض المؤشرات الاحصائية والقياسية كما هي مبينة في الجدول الاتي:

الجدول (٧)

نتائج تقدير المعلمات المقدرة

المتغيرات المستقلة	المتغيرات التابعة	المعلمات المقدرة	قيمة الاحتمال الحرجة	مستوى المعنوية
انتاج البيوت البلاستيكية للطماطم	اجمالي انتاج محصول الطماطة	+ (٠,١٣٣٤)	٠,٠٠٠٠	level ١٪
انتاج البيوت البلاستيكية للخيار	اجمالي انتاج محصول الخيار	+ (٠,٧٥١٥)	٠,٠٠٠٠	level ١٪

المصدر من اعداد الباحثين اعتماداً على البيانات الجدول (٥) ونتائج برنامج E-views 9.

من خلال الجدول رقم (٨) يتبين ان معامل التحديد المعدل (Adjusted R-squared) عاليان جدا وهذا يعني ان المتغيرات المستقلة تفسر نحو (٧٥٪ و ٩٩٪) من التغيرات التي تحدث في نموذج انتاج الطماطم و نموذج انتاج الخيار على التوالي. و الجدول نفسه يظهر معنوية (F-statistic) بدلالة احصائية (١٪), وكذلك نسبة الخطأ المعيارى (S.E. of regression) اقل من (٥٪) لكلا النموذجين.

الجدول (٨)

مؤشرات تقييم كفاءة النماذج المقدرة

النماذج المقدرة		R-squared	Adjusted R-squared	S.E. of regression	F-statistic Prob. F-statistic
النموذج الاول	اجمالي انتاج محصول الطماطة	٠,٧٥٧	٠,٧٤٦	٠,٠٣٢	٧٠,٣٠١١٧
النموج الثاني	اجمالي انتاج محصول الخيار	٠,٩٩٩٥	٠,٩٩٩٤	٠,٠٠٦	٤٥٢٩٣,٩٨ (٠,٠٠٠٠)

المصدر من اعداد الباحثين اعتماداً على البيانات الجدول (٥) ونتائج برنامج E-views 9.

ج- الاختبارات التشخيصية لمصداقية النماذج (Diagnostic tests)

ولكي يكون تقدير معلمات النموذج أكثر دقة من أجل أن يعتمد عليه صناع القرار ثمّة ضرورة فحص صلاحية النموذج المقدر و إمكانية تطبيقها في الحياة العملية حاليا و مستقبلا، تم الاعتماد على عدة اختبارات تشخيصية لفحص النماذج المستخدمة في البحث الحالي ولابد من تجاوز غالبية المشاكل القياسية، ويلخص الجدول الآتي نتائج هذه الاختبارات التشخيصية:

تبين من الجدول (٩) ومن خلال استخدام النماذج المختلفة والتنسيق بينهما، و اجتياز النماذج غالبية الاختبارات الإحصائية – القياسية (كالارتباط الذاتي و التعدد الخطي و عدم تجانس التباين وعدم التوزيع الطبيعي) ، وذلك دليل على حسن اختيارها (النماذج المقدرة).

الجدول (٩)

نتائج الاختبار لصلاحية النماذج المقدرة

	مشكلة الارتباط الذاتي	مشكلة الارتباط المتعدد	مشكلة عدم تجانس التباين	مشكلة التشخيص	مشكلة التوزيع التطبيعي للبيانات
نتائج التقدير للنموذج الأول الخيار	(٠,٩٩٦٢) لا توجد مشكلة لأنه أكبر من ٠,٠٥	(١٦) توجد مشكلة لأنه أكبر من ١٠	(٠,٠٩٣٧) لا توجد مشكلة لأنه أكبر من ٠,٠٥	(٠,٠٠٠٠) توجد مشكلة لأنه أقل من ٠,٠٥	(٠,٣٨٤٧) لا توجد مشكلة لأنه أكبر من ٠,٠٥
	مشكلة الارتباط الذاتي	مشكلة الارتباط المتعدد	مشكلة عدم تجانس التباين	مشكلة التشخيص	مشكلة التوزيع التطبيعي للبيانات
نتائج التقدير للنموذج الثاني الطماطم	(٠,٤٦٠٩) لا توجد مشكلة لأنه أكبر من ٠,٠٥	(٣,٨٠) لا توجد مشكلة لأنه أقل من ١٠	(٠,٤٥٠٥) لا توجد مشكلة لأنه أكبر من ٠,٠٥	(٠,٠٠٠٢) توجد مشكلة لأنه أقل من ٠,٠٥	(٠,٠٦٧٨) لا توجد مشكلة لأنه أكبر من ٠,٠٥

المصدر من اعداد الباحثين اعتماداً على البيانات الجدول (٥) ونتائج برنامج E-views ٩.

الاستنتاجات و التوصيات

اولا: الاستنتاجات

توصلت الدراسة الى جملة من الاستنتاجات وهي:

١- اظهرت الدراسة انخفاض الانتاج في الزراعة المكشوفة خلال المدة (٢٠١٦-٢٠١٨) بحسب إحصائيات دراسة البحث ويعود ذلك الى اسباب عدة منها:

أ- توجه معظم الفلاحين نحو الإنتاج في البيوت البلاستيكية لمحصول الطماطة وبالاخص محصول الخيار بدرجة كبيرة.

ب- امكانية البيوت البلاستيكية في انتاج انواع مختلفة من المنتجات الزراعية على مدار السنة (في جميع فصول السنة).

ج- ان الانتاج في البيوت البلاستيكية يكون مثمراً اكثر مقارنة بالمنتجات التي يتم انتاجها في الزراعة المكشوفة لان في البيوت البلاستيكية يمكن السيطرة على درجات الحرارة في فصلي الصيف والشتاء.

٢- توصلت الدراسة الى ازدياد كميات الإنتاج في البيوت البلاستيكية بجميع انواعها في محافظة السليمانية خلال مدة الدراسة بشكل واضح، حيث بلغ مجموع الانتاج في البيوت البلاستيكية (٢٤١٥) طناً في سنة ٢٠١٣ بينما بلغ انتاجها (١٤٦١٥٨) طناً في سنة ٢٠١٨ اي ان الانتاج ازداد بمقدار (١٤٣٧٤٣) طناً.

٣- نستنتج ان زيادة عدد البيوت البلاستيكية لإنتاج محصولي الخيار والطماطم كان لها دور إيجابي في زيادة إجمالي محصولي الطماطم

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

والخيار في محافظة السليمانية بمستويات مختلفة.

٤- توصل البحث الى أن البيوت البلاستيكية لها دور واهمية واضحة في توفير فرص العمل خصوصا للمشتغلين والعاملين في القطاع الزراعي في محافظة السليمانية.

٥- توصلت الدراسة الى وجود علاقة طردية معنوية بين كمية الانتاج في البيوت البلاستيكية لمحصولي الخيار والطماطة, اي بمعنى زيادة الانتاج في البيوت البلاستيكية بوحدة واحدة يؤدي الى زيادة اجمالي انتاج الطماطة بنسبة (١٣٪) بأفتراض ثبات العوامل الاخرى على حالها, اما بالنسبة لزيادة انتاج محصول الخيار في البيوت البلاستيكية فأن زيادتها بوحدة واحدة يؤدي الى زيادة انتاج محصول الخيار بنسبة (٧٥٪) بأفتراض ثبات العوامل الاخرى.

٦- اثبتت الفرضية القائلة وجود علاقة طردية معنوية ذات دلالة احصائية ما بين الزراعة في البيوت البلاستيكية ومدى مساهمتها في زيادة انتاج كل من محصولي الخيار والطماطة في محافظة السليمانية.

ثانيا: المقترحات

توصي الدراسة بما يلي:

١- العمل على تشجيع الفلاحين في اتباع نمط انتاج البيوت البلاستيكية في زراعة المنتجات الزراعية المتنوعة في محافظة السليمانية، في سبيل مساهمتها لاشباع جميع الحاجات المحلية لسكان المحافظة وكذلك العمل على تصدير المنتجات الى مناطق اخرى من العراق، والعمل على توفير الاعانات المالية للفلاحين الذين يعملون في مجال البيوت البلاستيكية من قبل الحكومة والجهات المعنية بذلك.

٢- فتح الدورات التدريبية بشكل مستمر للفلاحين الذين يعملون في مجال البيوت البلاستيكية من اجل تطوير وتنمية مهاراتهم وقدراتهم في سبيل زيادة انتاج منتجاتهم في البيوت البلاستيكية، وكذلك تهيئة مهندسين زراعيين متخصصين في مجال البيوت البلاستيكية من اجل تزويد الفلاحين بالمعلومات عن كمية المياه المستخدمة في البيوت والأمراض التي تصيب المنتجات وكيفية التحكم بدرجات الحرارة وتحديد نسبة رش المواد الكيمائية والسماد في البيوت البلاستيكية .

٣- يجب توفير المواد الكيميائية والاسمدة والبذور ذات نوعية جيدة للفلاحيين العاملين في مجال البيوت البلاستيكية من قبل الحكومة والجهات المعنية.

٤- ايجاد سوق لتسويق المنتجات الزراعية المنتجة في البيوت البلاستيكية من اجل تشجيع الفلاحين للإنتاج في البيوت البلاستيكية و بيع منتجاتهم.

٥- وضع مختبر خاص في سوق الخضار والفواكه في السليمانية (علوة السليمانية) من اجل فحص المنتجات المنتجة في البيوت البلاستيكية وتأمينها من حيث النوعية وكونها صالحة خاصة اذا ماتم تصديرها الى الخارج من اجل ضمان قبولها من خلال السيطرة النوعية.

٦- من اجل التواصل في البحث العلمي نقترح البحث الموسوم (تحليل اثر البيوت البلاستيكية في زيادة انتاج الخضروات في اقليم كوردستان للمدة ٢٠١٣-٢٠١٨)

الهوامش:

*تعريف القيمة المضافة

القيمة المضافة هي الفرق ما بين الإيرادات الكلية الإجمالية و إجمالي ما دفع من مستلزمات الإنتاج اللازمة للعملية الإنتاجية, وتحسب على المستوى الكلي وفقاً لأساس أضافة الوحدة الاقتصادية إلى الدخل (العميدي, ٢٠١٦: ٣٣٥).

**الازمة المالية في اقليم كوردستان

بعد الازدهار الاقتصادي الذي شهده اقليم كوردستان العراق والذي دام عشر سنوات, يمر الإقليم الآن بأزمة اقتصادية ومالية كبيرة اثرت في النواحي السياسية والاجتماعية والاقتصادية كافة, واسباب هذه الازمة كثيرة و متنوعة منها ضعف الاداء من قبل الحكومات السابقة و عدم وجود ادارة كفوءة و فاعلة على قطاع النفط و اهمال القطاعات الأخرى, وأزمة اللاجئين السوريين وأزمة النازحين العراقيين, والازمة السياسية والخلاف بين القوى السياسية الكوردية من جهة و الخلافات مع الحكومة المركزية حول عائدات النفط وانهيار اسعار النفط منذ عام ٢٠١٤ من جهة أخرى, ومن ثم ازدادت حدة الازمة بعد قرار الحكومة العراقية ايقاف رواتب الموظفين وعدم دفع ١٧٪ من عائدات النفط للإقليم كردة فعل مقابلة لقيام بتشديد خط انابيب يصل الى دول الجوار وذلك سعيا للأستقلال الاقتصادي.

نتيجة لذلك بلغت مديونية الإقليم اكثر من (٢٢) مليار دولار عدم قدرة الإقليم دفع رواتب الموظفين على نحو منتظم لأكثر من سنتين (٢٠١٥-٢٠١٦) مما دفع الإقليم الى تنفيذ برنامج تقشفي من ضمنها نظام الادخارات الاجبارية بنسب مختلفة تتراوح (١٥٪ - ٧٥٪), أثرت هذه الازمة في كافة القطاعات الاقتصادية في الإقليم ليبلغ عدد المشاريع المتوقفة (٣٨٠٠) مشروع تضم مشاريع مختلف القطاعات, ويعد قطاع الاستثمار من اكثر القطاعات تضررا.

أما بعد الازمة المالية شهد بعد الازمة المالية اذ أن أكثر من ألف مستثمر في الإقليم أعلنوا افلاسهم, وتم الانسحاب من مشاريع بقيمة (١٠) مليارت دولار.

أما بالنسبة المحافظة السليمانية فان تراجع معدل الاستثمار بدرجة كبيرة ادى الى اعلان (٣٥٠) شركة افلاسها في مجالات التجارية والاستثمار نتيجة الازمة المالية في اقليم كوردستان (علي و حمه امين, ٢٠١٧: ٦١١).

المصادر

١- الكتب

- المصادر باللغة الكردية

- محمد, قويس هياس (٢٠١١)، «چاندنی ئاروو لەناو خانوی پلاستیکیدا»، حکومەتی هەرێمی کوردستان/عێراق، وەزارەتی کشتوکاڵ و سەرچاواکانی ئاو، بەڕێوەبەرایەتی گشتی توێژینەوە و ڕێنمایی کشتوکاڵی.

- المصادر باللغة العربية

- البطل, نبيل (٢٠١٠), « الزراعة المحمية التزيينية», منشورات جامعة دمشق.
- الشوك, رائد حكمت جاسم (٢٠١٣), « الأنفاق البلاستيكية الواطئة», وزارة الزراعة- دائرة البستنة.
- محمد, محمد كريم (٢٠١٠),» البيوت البلاستيكية في كوردستان», منتدى اقتصاديي كردستان.
- نسيم, ماهر جورجى (٢٠٠٩), « الزراعة المحمية اساسيات وإدارة», الإسكندرية.

- المصادر باللغة الانكليزية

- Gruda N. and Tanny J. (2014), “Horticulture: Plants for People and Places”, Springer, Dordrecht.

٢- المجلات والبحوث العلمية

- التميمي, عباس عبد احمد حميد (٢٠١٩), «تحليل اقتصادي للعوامل المؤثرة على إنتاج محصول الخيار في البيوت البلاستيكية في محافظة ديالى», مجلة الفرات للعلوم الزراعية, المجلد (١١) العدد (١), ص ص (٧٣-٨٠).

- الجبوري, عمر روكان محمود و السامرائي, حسن ثامر زنزل (٢٠١٦), « الحجم الأمثل لانتاج الطماطة المزروعة في الأنفاق الواطئة (المغطاة) في محافظة السليمانية قضاء كلار», مجلة جامعة تكريت للعلوم الزراعية, المجلد (١٦) العدد (٣), ص ص (٣٠١-٣١١).

- الخزرجي, زمان صالح مجيد و فرحان, محسن عويد (٢٠١٢), « تقدير دالة انتاج محصول الطماطة المغطاة (البيوت البلاستيكية) في محافظة كربلاء», مجلة جامعة كربلاء العلمية-المجلد العاشر-العدد الثالث, ص ص (٤٤-٥٢).

- سليم, خيرى خليل و حميد, محمد مزعل (٢٠١١),» تقويم اقتصادي لواقع انتاج الخضروات في البيوت البلاستيكية في محافظة الأنبار وجدوى الاستثمار فيها», بحث علمي, جامعة الانبار, قسم الاقتصاد-كلية الادارة والاقتصاد, ص ص (٢١٤-٢٣٠).

- علي, شورش قادر و حمه امين يوسف عبيد (٢٠١٧), «الأزمة المالية في كوردستان وأنعكاساتها على الاستثمار العقاري في محافظة السليمانية», مجلة جامعة التنمية البشرية, المجلد (٣), العدد(٢), ص ص (٦٠٤-٦١٨).

- العميدي, ضرغام علي مسلم (٢٠١٦), « عناصر القيمة المضافة ودورها في تنشيط مبيعات المنتجات الغذائية في الأسواق التجارية», مجلة مركز دراسات الكوفة, المجلد (١), العدد (٤٠), ص ص (٣٣٣-٣٥٥).

٣- المؤتمر

- القيسي, خالد محمد حسين و علي, رحيم كاظم حسن و اسد, اسماعيل عزيز (٢٠١٨) «دراسة لانتاج محصول الخيار المنتج بالبيوت البلاستيكية باقليم كردستان/العراق», المؤتمر الدولي الثامن للتنمية الزراعية المتواصلة, جامعة الفيوم, مصر.

- يوسف, عايد يوسف و كريم, سازان عبدالله (٢٠١٧), «مستوى الحاجات التدريبية لزراع محصول الخيار في البيوت البلاستيكية في محافظة أربيل», المؤتمر العلمي السادس للعلوم الزراعية, جامعة تكريت, العراق.

٤- الوثائق الرسمية

- غرفة تجارة وصناعة السليمانية.

- مديرية الحدائق فرع الخضروات والبيوت البلاستيكية.

- المديرية العامة للزراعة في السليمانية فرع التخطيط والمتابعة.

٥- الموقع الالكتروني

- اسكندر, غاندي (٢٠٢٠), « خطوات لدعم الاقتصاد المحلي عن طريق البيوت البلاستيكية», روناهي عين الحقيقة.
٢٥-١٠-٢٠٢٠ https://ronahi.net

- العبادي, فتاح (٢٠١٢),» اهمية الزراعة في البيوت المحمية», جريدة العراق اليوم.
https://www.iraqalyoum.net/news. 17-9-2019

- محمد, غرام (٢٠١٠), «الزراعات المحمية: توفير فرص عمل ودعم للاقتصاد المحلي», ميدل إست اونلاين. ٢٦-١٠-٢٠٢٠ https://middle-east-online.com

الملاحق

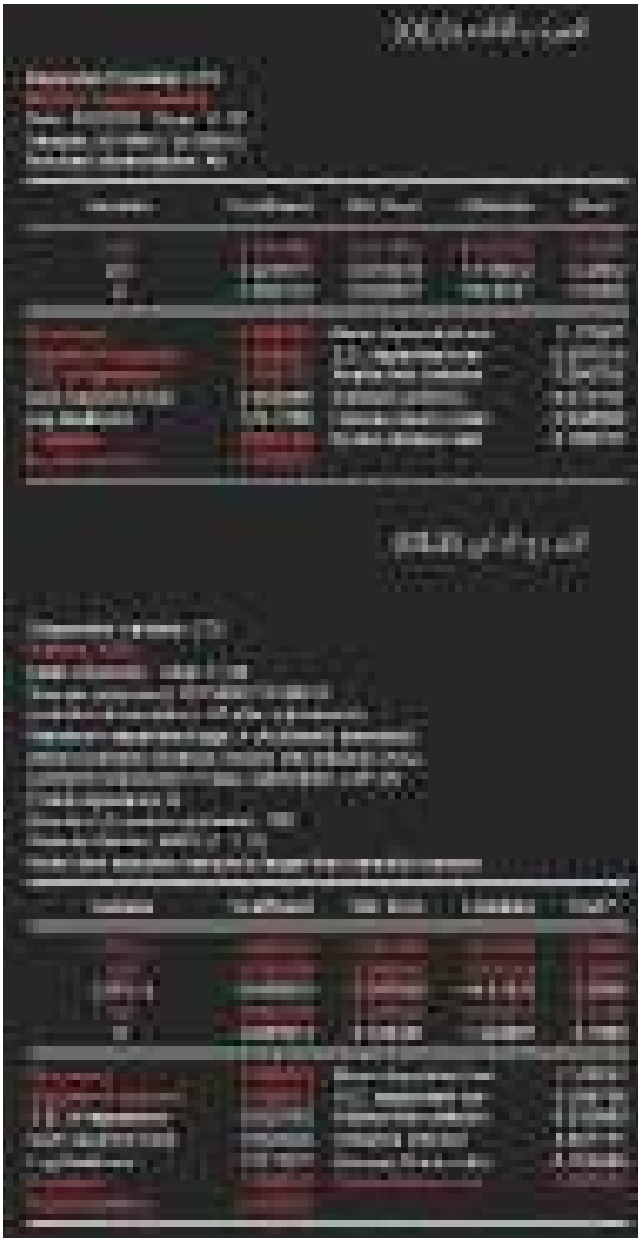

FIRST DIFFERENCE

Null Hypothesis: D(LTT) has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=9)

		t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic		-6.638473	0.0000
Test critical values:	1% level	-3.581152	
	5% level	-2.926622	
	10% level	-2.601424	

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(LTT(-1))	-1.000787	0.150756	-6.638473	0.0000
C	-0.000792	0.004255	-0.186175	0.8532

R-squared	0.500394	Mean dependent var	0.000000
Adjusted R-squared	0.489039	S.D. dependent var	0.040361
S.E. of regression	0.028851	Akaike info criterion	-4.210856
Sum squared resid	0.036624	Schwarz criterion	-4.131350
Log likelihood	98.84968	Hannan-Quinn criter.	-4.181072
F-statistic	44.06932	Durbin-Watson stat	2.000001
Prob(F-statistic)	0.000000		

Null Hypothesis: D(LTX) has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=9)

		t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic		-7.068890	0.0000
Test critical values:	1% level	-3.581152	
	5% level	-2.926622	
	10% level	-2.601424	

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(LTX(-1))	-1.063523	0.150451	-7.068890	0.0000
C	0.017394	0.010068	1.727600	0.0911

R-squared	0.531761	Mean dependent var	0.000000
Adjusted R-squared	0.521120	S.D. dependent var	0.095683
S.E. of regression	0.066214	Akaike info criterion	-2.549345
Sum squared resid	0.192909	Schwarz criterion	-2.469839
Log likelihood	60.63493	Hannan-Quinn criter.	-2.519561
F-statistic	49.96920	Durbin-Watson stat	2.008618
Prob(F-statistic)	0.000000		

SOIL EROSION ASSESSMENT WITHIN THE ERBIL WATERSHED USING GEO-INFORMATICS TECHNOLOGY

[1] **HASAN MOHAMMED HAMEED**

[1] Civil Engineering Department, Soran University, Erbil City, Kurdistan Region, Iraq
Corresponding author›s e-mail: hasan.hamid@soran.edu.iq

Abstract

The spatial pattern distribution of average soil loss per year has been computed relying on the five criteria inputted in the Revised Universal Soil Loss (RUSLE), as well as with the application of Remote Sensing and Geographical Information Systems (GIS) techniques. The aim of this study is to calculate soil erosion by runoff in the Erbil watershed for different types of land cover and land-use. The soil erosion rate per year was recorded by incorporating environmental data and topographic factors in a grid (30 m resolution) by GIS and remote sensing package. The GIS database layers consist of rainfall erosivity (R), slope length and gradient (LS), soil erodability (K), land cover management (C) and conservation practice (P) criteria were estimated to identify their effects on average annual soil loss in the study area. Potential average annual soil loss of the Erbil watershed has been divided into three classes; low, moderate and high levels. The analysis indicates that 22.8% of the Erbil watershed is at a low-risk level of the soil loss, 9.5% medium-risk, whilst 67.8% it located under a high-risk level of soil erosion. The results indicated that soil loss rate per year estimated for the entire watershed is 14.35 ton. ha-1. yr-1, the study also refers to that most of the soil erosion occurs areas of agricultural activity.

Keywords: Soil Erosion, RUSLE, Erbil Watershed, GIS, Remote Sensing

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێككەوتەكان	ڕێكەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١٢/٣	ڕێككەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢١/١/٣١	ڕێككەوتی بڵاوكردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	farhad.rashid@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو كردنەوە	©٢٠٢١ م.ي. فرهاد نصرالدين رشيد،م.ي. ژيان محمد احمد، گەیشتن بەم توێژینەوەیە كراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

پوختە

هەڵسەنگاندنی دارمانی خاک لە حەوزی هەولێر بە بەکارهینانی زانستی زانیاری شوێنی هەڵسەنگاندنی دابەشبونی شوینی بۆ تیکرای لەدەستدانی خاك بۆ هەرساڵێك پە یوە ستە بە ٥ فاکتەری سەرەکی لە یاسی تیکرای لە دە ستدانی خاکی گشتی (RUSLE) سە رە رای بە کارهینانی زانستی زانیاری شوینی و چاودیری دوور. ئامانجی لیکولینە وە کە دە رخستنی داخورانی خاکە لە ریگای شیکردنە وە ی شیوازە جیاوازە کانی رووپوشی زە وی یاخود بە کارهینانە جیاوا زە کانی رووی زە وی. داخو رانی سالا نە ی خاك ئە ژ مار کراوە لە ریگە ی لێکدانی داتای ژینگەو توپۆگرافی لە ووردی (٣٠) مەتر، لەگەل هەژمارکردن و شیکردنە وە ی داخورانی خاك بە بە کارهینانی چە ند چینیك کە هە ریە کە لە داخورانی دابارینو داخورانی لیژی و جوراوجوری خاکی بەکارهیناوە بۆ دەستکەوتنی نەخشەیەکی پۆلێنکراوی شوێنی بۆ (٣) جۆر وەکو ناوچەی لەدەستدانی لەسەرخو، ناوچەی لەدەستدانی مامناوەند هەروەها ناوچەی لەدەستدانی بەرز. لە دەرئە نجامدا دەرکەوت کە ٢٢,٨٪ ناوچەی لێکۆلینەوە لەدەستدانی لەسەرخۆ و، ٩,٥٪ ناوچەی لەدەستدانی ناوەند، و هەروەها ٦٧,٨٪ ناوچەی لێکۆلینەوە لەدەستدانی بەرز لەخۆ دەگرێت. هەروەها ئەم لێکۆلینەوەی روونی کردەوە رێژەی لە دەستدانی خاك لە ساڵیکدا مەزندە دەکرێت بە١٤,٣٥ تەن بۆ هەر هێکتار دەبیت کە زورینە ی زەویە کشتوکالیەکانی ناوچەکە دە گریتە وە.

تخمين تعرية التربة في حوض أربيل باستخدام تقنيات علم المعلومات المكانية

ان تخمين التوزيـع المكاني لمعدل فواقد التربة لكل سنة تعتمد على خمس عوامل في قانون معدل فقدان التربة الشامل (RUSLE) وبالاضافة الى استخدام تقنيات نظم المعلومات المكانية والاستشعارعن بعد. هدف البحث هو حساب تاكل التربة بواسطة السيح السطحي في منطقة الدراسة لمختلف انواع الغطاء الارضي او استخدامات الارض المختلقة. تم احتساب معدل تعرية التربة السنوية من خلال دمج بيانات بيئية وطبوغرافية على مستوى ٣٠ متر لكل خلية. تتالف الطبقات المستخدمة في تحليل تعرية التربة على كل من التعرية المطري، تعرية الانحدار، تعرية نوعية التربة، ادارة الغطاء النباتي و عمل حماية التربة. تم استخدام هذه العوامل في تخمين معدل فواقد التربة السنوية واستخراج خارطة مكانية لتصنيف منطقة الدراسة الى ثلاث اصناف؛ منطقة واطئة التعرية بلغت مساحتها ٢٢,٨٪ ومنطقة متوسطة التعرية وبلغت مساحتها ٩,٥٪ ومنطقة عالية التعرية بلغت مساحتها ٦٧,٨٪ و ذلك من اجمالي مساحة منطقة الدراسة. واظهرت الدراسة ان معدل فواقد التربة لكل سنة هو ١٤,٣٥ طن لكل هكتار في السنة وهذه الفواقد تشمل اغلب المناطق الزراعية في منطقة الدراسة.

1.Introduction

Soil erosion by surface water, wind, ice, or gravity is a widespread problem throughout the world. Soil erosion is a parameter identifying the ecological sustainability of any re-use land scheme(Fernández & Vega, 2018; Chalise et al., 2019). Wind and water are the essential agents of soil erosion where the process includes detachment, transportation, and deposition(Fu et al., 2006; Hussein et al., 2007). It is one of the foremost problems in natural resources management. During the 20th century soil erosion increased and now a pproximately 85% of the world's land loss is associated with soil erosion, most of which has occurred since the end of the Second World War so causing crop production to decrease by 17% (Angima et al., 2003).

The processes of erosion, transport, and sedimentation impacts on the construction of dams, urbanization, road networks and other human activities. The main sector which effected by soil erosion is agriculture. The Agricultural sector without soil management activities may have major impacts on the land such as soil degradation and lower fertility leading to increased flow to lake, rivers and groundwater. (Karamage et al., 2017). Much of the soil could be depleted by surface water or wind, such as wind speeds could impact on loose soil from hilly or flat land, and precipitation also effects directly on soil erosion as water flows over the surface (Pal & Chakrabortty, 2019). Some soil erosion Problems include the lack of nutrients in the soil, with reduced crop yields. The soil needs to be protected from erosion in order to maintain human existence (Kouli & Soupios, 2009). Accelerated land degradation is a big concern worldwide, its scale, nature, intensity and complex processes are having important economic and environmental impacts. Numerous human-induced practices, such as mining, building, and farming, damage the surfaces of the soil, contributing to erosion (Panagos et al., 2014). Soil loss from agriculture activities are, therefore higher than that from uncultivated areas (Wagner & Frevert, 1955).

Erosion of soil in northern Iraq by water flow is a major problem. Application of Revised Universal Soil Loss Equation (RUSLE) of water erosion prediction is used to estimate the soil erodibility factor for major soil groups in the region. The RUSLE model provides data analysis that can be checked, validated and replicated by users in the context of producing a soil loss assessment(Pijl et al., 2020). RUSLE computes the average annual erosion expected as; $A = K \times C \times LS \times R \times P$, where A is estimated spatial soil loss, expressed in ton per acre-1 yr-1. R is the rainfall-runoff factor. K is the soil erodibility. L is Slope length. C is the land cover or land use. P is the conservation support practice (Renard et al., 1997). RUSLE is a soil erosion model that calculates the long-term average annual soil loss resulting from the drainage from different field slopes in defined yield and management systems as well as from rangeland (Fagbohun et al., 2016). There are several studies were applied Geographic Information Systems and Remote sensing with RUSLE model to estimate soil losses such as (Al Rammahi & Khassaf, 2018; Alexakis et al., 2013; Angima, Stott, O'Neill, et al., 2003; Ezekiel et al., 2020; Fagbohun et al., 2016; Ghalib & Al-qurnawi, 2016; Hussein et al., 2007; Kouli et al., 2009; Lee & Lee, 2006;

Miheretu & Yimer, 2018; Ostovari et al., 2017; Prasannakumar et al., 2012; Publishing et al., 1997; Rahman et al., 2009; Saha et al., 2018; Yuksel et al., 2008).

Moreover, RUSLE has achieved to be an effective method for expecting spatial distribution of soil erosion by a combination of GIS and RUSLE model (Kouli et al., 2009). In recent decades, major advances have been made in the application of GIS to solve soil conservation problems (Alkharabsheh et al., 2013; Shi et al., 2004; Singh & Panda, 2017). GIS shows a the role in preparing different types of thematic layers and of the soil loss rate estimation(Rahman et al., 2009; Saha et al., 2018). The objective of the study is to use the RUSLE model to estimate soil loss and the pattern associated with water erosion in the Erbil plain basin and using a suitable technique such as GIS and remote sensing to assess factors that impact on the soil erosion.

1.1Study area

The study area is located in the center of the western part of the Erbil province as shown in fig. 1. |The area of the Erbil basin is around 1586.6 Km2. Erbil city is located in the middle south of the study area. Erbil province is located in the northern part of Iraq and Erbil city is the capital of the Iraqi Kurdistan Region. The Erbil watershed is located at latitudes between 36° 15' 48.44" and 35° 51' 31.1" and longitudes between 43° 30' 25.76" and 44° 16' 38.95". The climate of the study area is semi-arid conditions in the Erbil Plain zone (Warm Steppe region of climate), and with hot dry summers and cold rainy winter, where the thermal and rainy system belonged to the Mediterranean precipitation system. The yearly average rainfall which starts from October to the end of May, is estimated at about 400 mm(Hameed, 2013).

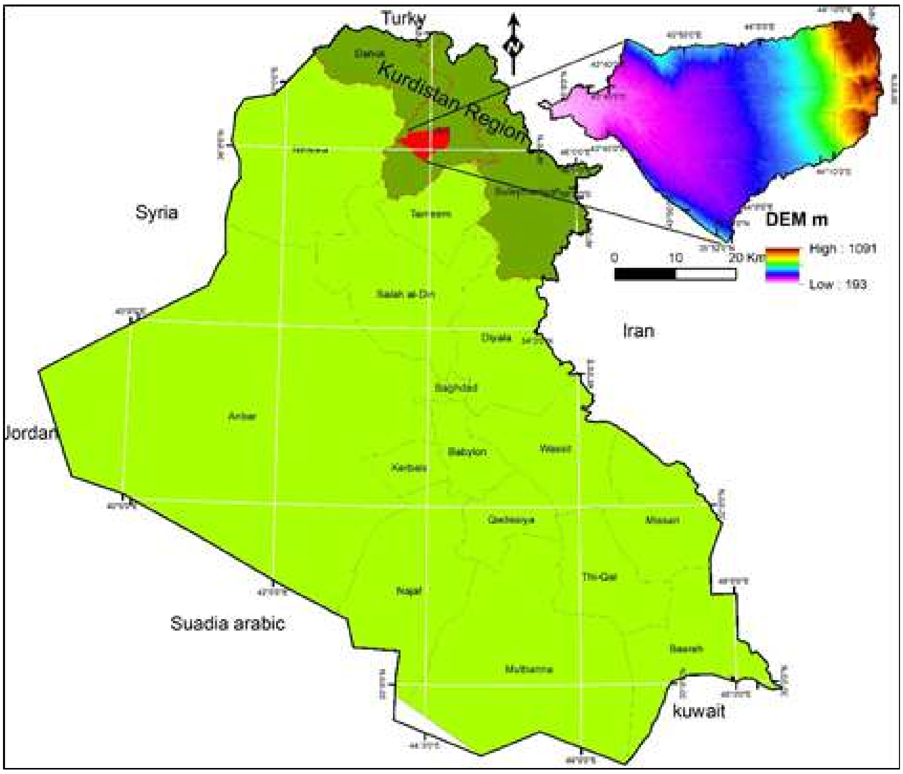

Fig. 1 shows location of the study area

The average annual temperature is around 21 Co. The principal types of soil in the study area are classified into three classes shown in Fig. 2 (a): lithosolic soils in sand stone and gypsum, brown soil medium and shallow phase over Bakhtiari gravel (sand, silt and partly clay) and brown soil deep phase (sand, clay and silt), where area of each class is 83.9, 37.9, 118.8 and 1350.2 Km2 respectively (Hameed, 2017). The principal forms of vegetation comprise dense vegetation, medium vegetation, and low vegetation dependent on the season of rainfall of the study area. (Hameed et al., 2015). The land cover can be extracted from satellite images using remote sensing and GIS techniques to define different categories of land use as shown in figure 2 (b)(Kheir et al., 2008).

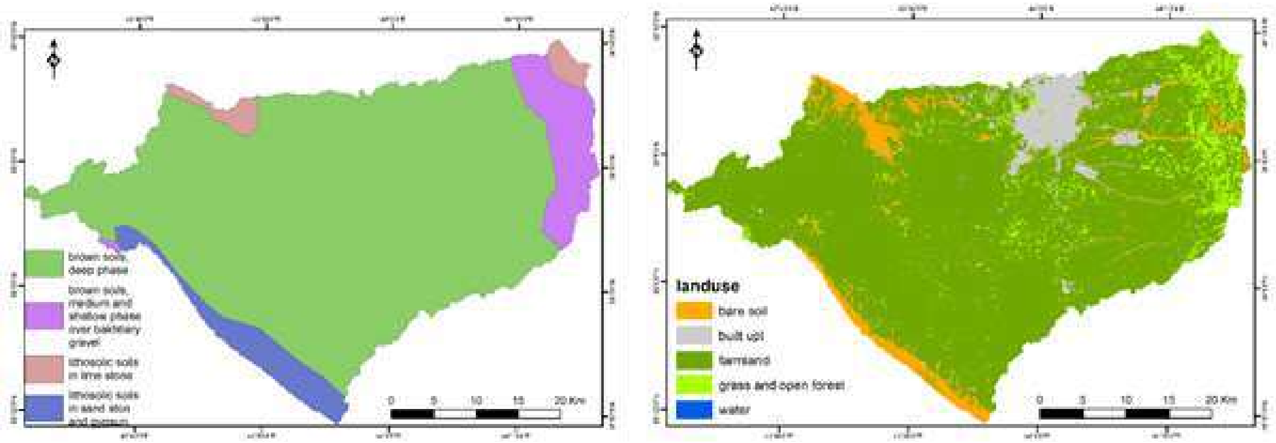

Figure 2 illustrates soil types (a) on the left, and land cover/land use (b) of the study area

The watershed of Erbil was divided into five groups of land use. Throughout the season the distribution of vegetation varies as it contains grasslands, pastures, and shrubs that are primarily based on the volume of precipitation. The built-up area comprises buildings, driveways, pavements, etc. In addition, the majority of the Erbil watershed is covered with agricultural areas. Therefore, Spatial distribution of vegetation changes from season to season in the study area. The agricultural activities in the study area depend on fed-rainfall which leads to an increase the amount of vegetation in the spring season while the quantity of vegetation decline during summer and fall season.

2.Data and Methodology

The overall approach included the RUSLE model used in a Geographic Information System (GIS) environment, with criteria extracted from soil maps, meteorological stations, Digital Elevation Model (DEM) and satellite images. Individual GIS files were compiled in the RUSLE model for each factor and combined with cell-grid procedures in a GIS package. RUSLE model helps to compute an average annual soil loss for a site of interest including management strategies(Millward & Mersey, 1999), and cropping systems. Integrating the RUSLE model to the Geographic Information System and remote sensing environment helps to estimate soil

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

loss rate and produce the spatial distribution maps. The grid system is cell-based illustrations of layers that offer analytical capabilities for continuous data processing and permits fast map layer overlay operations (Kouli et al., 2009). Rainfall pattern, soil type, topography, land use/land cover are used as input data in RUSLE model to an estimate the expected average annual erosion by using the following equation(Kayet et al., 2018; Napoli et al., 2016):

$$A = R \times K \times LS \times C \times P \qquad (1)$$

Where, A is the calculated spatial average soil loss per unit area (t ha-1 yr-1).

R is the rainfall-runoff erosivity factor [MJ mm/(ha h year-1)].

K is the soil erodibility factor [t ha h/(ha MJ mm)].

L is the slope length factor.

C is the cover management factor.

P is the conservation support practice factor.

2.1. Data processing and RUSLE criteria extraction

The RUSLE model has been applied to estimate the mean annual depletion of soil loss in a study area(Lin et al., 2020). The RUSLE model does not need very expensive or limited data(Fernández & Vega, 2018). The RUSLE model could be supported by data usually available or could be obtained for free for example, limited rainfall data and satellite imageries with medium or low spatial resolution(Teng et al., 2018; Thomas et al., 2017). The approach of GIS and the RUSLE equation used in this work in a raster layer context in order to extract different parameters and the annual soil erosion of the region being investigated(Phinzi & Silas, 2019). Geo-environmental and topographic parameters that are applied in the RUSLE formula were extracted from the Digital Elevation model and rainfall data collected from the metrological station within and around the study area at the Ministry of Agriculture and Water Resources in Erbil. Satellite image (Landsat 8) in 2019 was downloaded from the United State Geological Survey (USGS). The resolution of the bands as raster layers is 30 m. These data are utilized to explain the land use of the study area and the geo-reference of the satellite imagery band is WGS84 Datum project 38N. The soil map of the Erbil watershed is obtained from the Ministry of Agriculture and Water resources of the Kurdistan Region Government, Iraq. The soil map was created by the FAO coordinate the office in Erbil city in 2001. The Digital Elevation Model (DEM) was downloaded from the United States Geological Survey (USGS) website. The Digital Elevation Model has 30 m resolution, and the coordinate system of data is WGS-84. To create a compatible spatial analytic environment in the GIS and remote sensing package, the pixel size of all generated layers was held in 30m by 30m resolution.

2.2. Rainfall Erosivity (R)

The precipitation is a measure to show the impact of surface water (runoff) movement on the erosion force. This is described as a function of the volume, precipitation duration and intensity that can be calculated from a single storm or several storms to include cumulative erosivity over any period of time(Jazouli et al., 2018). The estimated annual rainfall data from seven rain gauge stations in and around of the study area is used to estimate the rainfall distribution layer of the entire watershed. The average annual rainfall in the study area varied between 208 mm to 400 mm. the Inverse Distance Weighted (IDW) method in IDRISI Selva was applied to estimate the spatial distribution layer of the mean annual rainfall (P) factor in the study area. Fig. 3 shows rainfall station distribution (a) and rainfall erosivity factor (R) as illustrates in Fig.3 (b).. Seven years of rainfall data (2012-2018) were used to generate the Rainfall erosion (R) factor by applying the following relationship developed (Saha et al., 2018)

$R = 0.363 P + 79$ (2)

Where, R is the mean rainfall erosivity factor per year (MJ mm ha-1 h-1).

P is the average annual rainfall (mm).

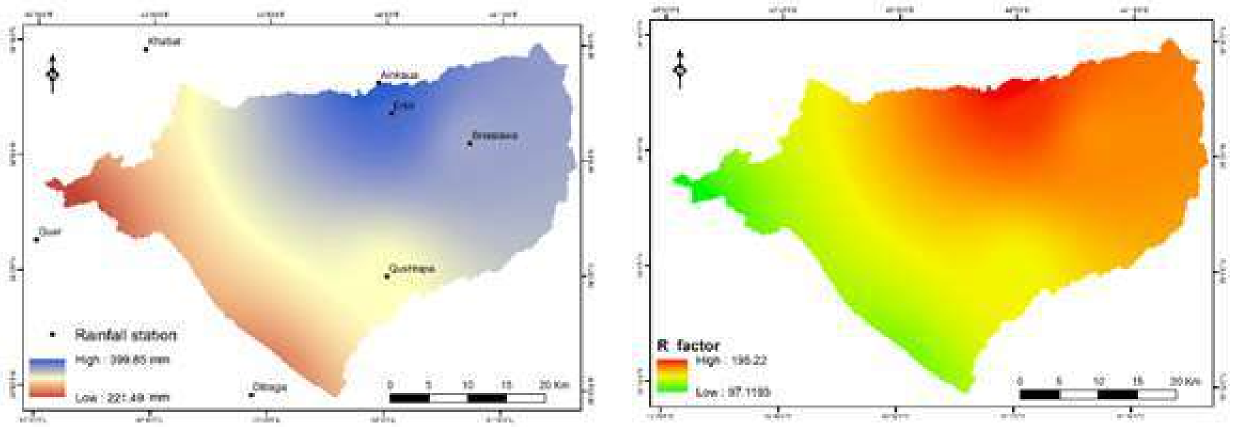

Fig. 3 Mean annual rainfall distribution (mm) station (a) on the left, and R-factor (b)

2.3. Soil erodibility factor (K)

Soil erodibility factor (K) reflects the vulnerability to erosion of the soil or surface material. It describes the average long-term response of the soil and the soil profile to the erosive force of rainfall and runoff(Ostovari et al., 2017). The K factor refers to the combined impact of rainfall, runoff and infiltration on soil depletion,

accounting for the effect of soil resources on soil loss during storm action on upland areas(Prasannakumar et al., 2012).

In this analysis, the soil erodibility factor (K) from the Harmonized World Soil Database (HWSD) was created. The HWSD includes a grid system and shapefile data which related to attribute databases. Each grid pixel in the database of soil layer of the HWSD is connected to soil parameters commonly used such as pH, soil depth, soil cation exchange capacity, water storage capacity, organic carbon, and clay fraction. The HWSD and its geographical layer can be imported directly in GIS and Remote Sensing software as shape-file layer and fig. 4 shows the spatial distribution of soil erodibility factor (K) in the study area.

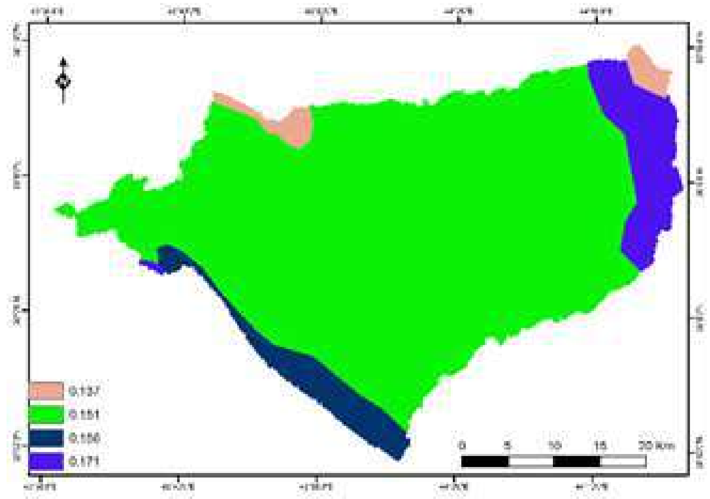

Fig. 4 Spatial distribution of k factor

The compute of soil erodibility factor is made as follows according to William's equation (1995):

$$K_{soil} = f_{csand} \cdot f_{cl\text{-}si} \cdot f_{orgc} \cdot f_{hisand} \quad (3)$$

$$f_{csand} = (0.2 + 0.3 \cdot exp^{-0.256 \cdot ms(1-msilt/100)}) \quad (4)$$

$$f_{cl\text{-}si} = (\, msilt / (mc + msilt))^{0.3} \quad (5)$$

$$f_{orgc} = (\, 1 - 0.25 \cdot orgc + exp^{3.72 - 2.95 \cdot orgc}) \quad (6)$$

$$f_{hisand} = (1 - \frac{0.7 \cdot \frac{1-ms}{100}}{\frac{1-ms}{100}} + exp^{-5.51+22.9 \cdot (1-\frac{ms}{100})}) \quad (7)$$

where Ksoil is the erodibility factor, ms is percentage of sand, Msilt is percentage of silt, mc is the percentage of clay and orgc is the percentage of organic matter(chadli, 2016).

2.4. The slope length (LS) factor

The Digital Elevation Model was used to create a topographic factor that includes the slope length factor (L) and the slope steepness factor (S)(Pijl et al., 2020). The topographic factor mainly represents the impact of the surface topography on water erosion. Slope and length are incorporated into the RUSLE component(Oliveira et al., 2013). Slope length (L) and slope steepness (S) have been derived by using DEM with 30m resolution, obtained from the Global Digital Elevation Model of Advanced Spaceborne Thermal Emission and Reflection Radiometer (ASTER)(Gulinck et al., 2005). The LS parameter represents the soil loss ratio at a site with normal slope steepness of 9 percent and a length of 22.13m under a defined condition. The higher risk level of soil erosion is located on that area which has a steeper and longer length of slope. To estimate the slope of the study area and generate the slope length factor (LS), the filling of the digital elevation model was initially done in ArcMap software to remove slight sinks in the data. The follow direction was generated from fill DEM using 8D direction, where the flow starts from each pixel to its neighbor lower cell value. The determination of the flow path of the streams system, and then a raster layer of cumulative flow to each cell was calculated helping to find the length slope as shown in equation 8. The second factor used in the equation 8 is the slope in degrees for each cell from Digital Elevation Model (DEM)(chadli, 2016; Hameed et al., 2015). Therefore, the topographic factor is calculated using Equation (8):

$$LS=(\sin slope/0.0896)^{1.3} \times (\text{flow accumulation} \times \frac{\text{Cell size}}{22.13})^{0.4} \quad (8)$$

The cumulative upslope for a given cell was calculated from flow accumulation. LS are the combined slope length and slope steepness factor, cell size is the size of grid cell. sin slope is slope in degree value. Fig. 5 (b) shows LS of the study area(Prasannakumar et al., 2012).

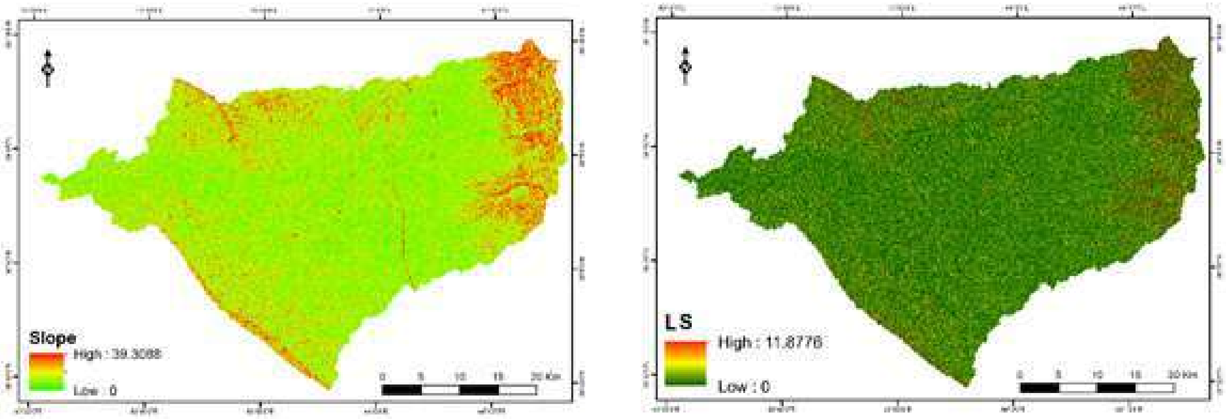

Fig. 5 illustrates the slope (a) on the left, and LS factor of the study area(b)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

2.5. Land cover management factor (C)

The land cover or land use management factor (C), is a significant factor for soil loss decrease and relies on the pattern of the land cover or use in an area. The soil loss decreases when vegetation covers increases. Together with slope steepness and length factors, the land cover or land use factor are most sensitive to soil loss(Kouli et al., 2009). The seasonal changes of C-factor variation relies on numerous parameters, for instance rainfall, agricultural activities, type of land cover/land use, etc. The land cover/land use (C) parameter changes from approximately zero for a well-protected land cover or dense vegetation to around 1 for barren areas. The effect of land cover or land use (C) parameter on soil loss is not as important when the land-cover formation of an area comprises the highest percentage of forest and crops (Ganasri & Ramesh, 2016).

The land cover or land use management factor layer was created with the help of Landsat images which is the primary determinant for assessment of C parameter as shown in fig. 6(b). The difference Vegetation Index was applied to determine the C factor using IDRISI Selva. The atmosphere correction method was applied to correct atmospheric disturbances from satellite imageries and remove an aerosol content from imaged. For calculating the NDVI below equation used;

$$NDVI = (NIR - RED) / (NIR + RED) \qquad (9)$$

After extracting NDVI layer from satellite imagery following equation (Eq. 10) has been applied to create land cove or land use (C) factor layer (Saha et al., 2018);

C = 1.20-1.21×NDVI (10)

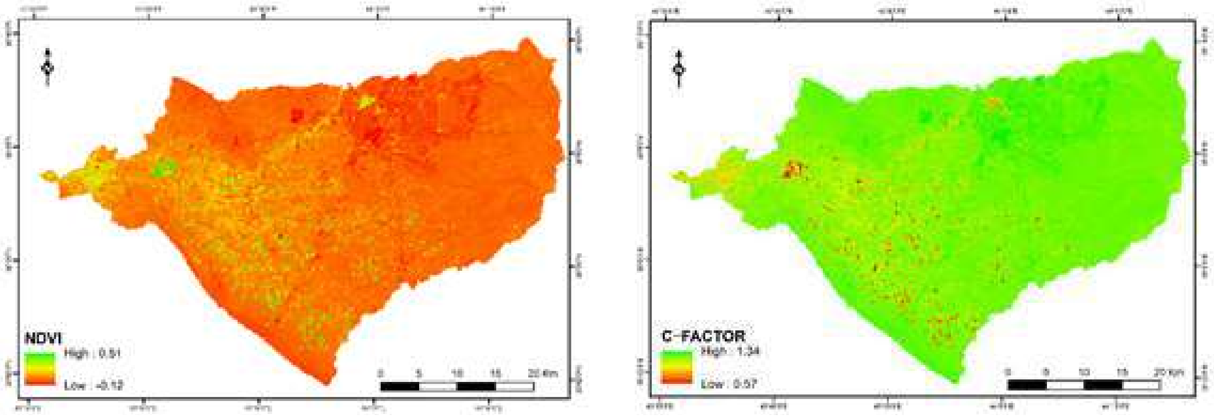

Fig. 6 NDVI of the study area (a) on the left, and C-factor (b)

2.6. Support Practice Factor (P)

The Support Practice Factor shows the rate of soil loss according to the different cultivated land on the earth(Jazouli et al., 2018). Table 1 illustrates the value of support practice factor according to the cultivating methods and slope. P values range from 0 to 1. The value 0 represents a very good man-made erosion resistance facility, while the value 1 no man-mad resistance erosion facility(Alexakis et al., 2013)

Table 1: Support practice factor P (Publishing et al., 1997)

Slope %	Contouring	Strip Cropping	Terracing
0.0 - 7.0	0.55	0.27	0.1
7.0 - 11.3	0.6	0.3	0.12
11.3 – 17.6	0.8	0.4	0.16
17.6 – 26.8	0.9	0.45	0.18
26.8 >	1	0.5	0.20

3. Result and Discussion

3.1. Rainfall erosivity factor

The result of several studies showed that the soil loss rate in the watershed is more responsive to those areas which have more precipitation(Ezekiel et al., 2020). The monthly and annual average rainfall was used as an indicator of variation in the rate of soil erosion. Availability of annual rainfall data has a significant benefit in estimating average annual rainfall and shows the spatial distribution of rainfall depth of the whole study area (Ganasri & Ramesh, 2016). The spatial rainfall depth layer was used for R factor computation and the estimated rainfall erosivity (R) factor which has values ranges started from 97.11 to 195.22 MJ/ mm ha-1 yr-1. The mean of rainfall erosivity of the study area is 156 MJ/ mm ha-1 yr-1 and the standard deviation is 17.4 MJ/ mm ha-1 yr-1. The result of the R parameter indicates that the north and northeast have more values of rainfall while the south and southwest have less rainfall as show in fig. 3 (b). the rainfall erosivity is a significant criterion for estimating soil losses risk under land use and climate change.

3.2. Soil erodibility factor (K)

To generate a map of soil erodibility, K factor values were assigned to the respective soil types in the soil layer. K-factor values are computed to range between 0.138 to 0.171 Mg.h.MJ−1. mm−1. The lower values of K-factor point to the capability of soil such as permeability, soil type, low antecedent moisture content, etc. The soil erodibility factor layer as shown in Fig. 4 was generated from HWSD soil map which relies on different soil textures. Eq. 3 was applied to calculate the Soil erodibility factor (K) depend on properties of data. Fig. 4 shows that 85% of K-factor in the study is 0.151 Mg h MJ−1 mm−1. The average of soil erodibility is 0.153 Mg h MJ−1 mm−1 and the standard deviation is 0.552 Mg h MJ−1 mm−1. The range of K factor shows moderate soil erodibility, therefore moderate or high runoff was produced as a result of a high capability to detachment of the soil particles.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

Topographic factor (LS)

The slope gradient and slope length of the topographic factors have a significant influence on soil erosion(Jazouli et al., 2018). ASTER DEM was used to prepare a slope and flow accumulation grid, a LS-factor map that is shown in Fig. 5 (b) was created. The LS factor values range from 0 to 11.87 but most of the area is within 0 to 1.5 with some high values in hilly areas. The LS-factor values based on the existing C and P-factors, but generally, the steeper slopes have the higher the LS-layer values (Angima, Stott, O'Neill, et al., 2003).

3.3. Land cover C-factor

The cover-management factor C refers to the effect of ground cover and soil disturbance activities on erosion. The C factor is related to both erosivity and erodibility. Plant canopy, for example, decreases the erosivity of soil because of raindrops and surface runoff. The presence of roots and incorporated residue in the soil decreases soil erosion(van der Knijff et al., 2000). Using the satellite images to derive NDVI from Landsat data of Erbil watershed was used as shown in fig. 6 (a). C factor layer was created as shown in Fig. 6 (b). The values of land cover (C) layer varied between 0.57 to 1.37.

3.4. Spatial Distribution of Soil Erosion

RUSLE Eq. ArcGIS package was applied to estimate the annual mean of soil loss using data on rainfall spatial distribution, soil texture, topography parameters, and land cover. In this study, the annual soil loss mean map was extracted for Erbil watershed. Several data sources have been used as input in in RUSLE model which stored as raster layers (30-meter resolution) in the ArcGIS. Average annual soil loss is calculated from the impact of factor Land cover (C), Topographic (LS), Soil erodibility (K), Support Practice (P) and Rainfall erosivity (R) which reflects the geo-environmental scenario of Erbil watershed. The soil loss rate computed for the study area ranges from 0 to 43.43 t h-1 y-1. The result of the study was compared with other studies that applied in areas having similar condition (Angima et al., 2003; Lee et al., 2006). The estimated yearly mean soil loss of the Erbil basin was classified into four categories dependent on the values of soil loss rate per year which are shown the spatial distribution of each class in fig. 7.

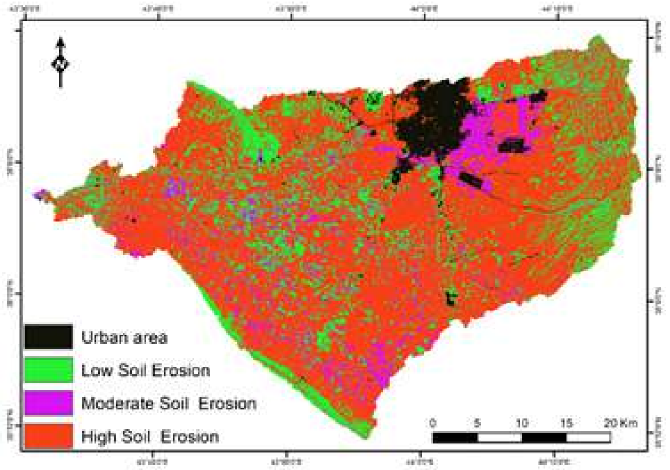

Fig. 7. Shows the estimated average soil loss per year

Table 2 illustrates the soil loss rate classes zone

Soil erosion classes	Rate of soil loss ($t\ h^{-1}\ y^{-1}$)	Area ha	Area (%)
No data	0	84.5	5.3
Low	0-1.5	341.4	21.6
Moderate	1.5-5	142.1	9
High	> 5	1016	64.1

Table 2 illustrates the results of soil erosion per year. About 21.6% of the Erbil watershed is shown as low potential soil loss risk which is less than 1.5 t h-1 y-1, while 9% of the study area is moderate soil erosion which represents about 142.1 km2 of the whole area. The rest of the study area classified as a high risk level of soil loss occupies about 64.1% of the whole area of the Erbil watershed. Soil erosion risk levels of moderate (1.5 - 5 t h-1 y-1) and high (5 – 43.56 t h-1 y-1) cover 1158.1 Km2 of the study area and accounted around 1,667,664 tons per year of the total soil loss. The spatial pattern of classified soil erosion risk zones refer to that the area with high erosion risk are distribution in all study area.

The soil erosion risk in the Erbil watershed was overlaid with the soil erosion risk regions in order to evaluate the role of land use on the soil erosion as shown in the table 3.

Table 3. shows land cover or land use types and soil loss

Land cover Low risk km2 Moderate risk km2 High risk km2 High risk %

Land cover	Low risk km^2	Moderate risk km^2	High risk km^2	High risk %
Bare soil	50.9	7.8	43.6	4.3
Farmland	259.2	127.7	921.0	90.7
Grassland	31.3	6.5	51.4	5.1

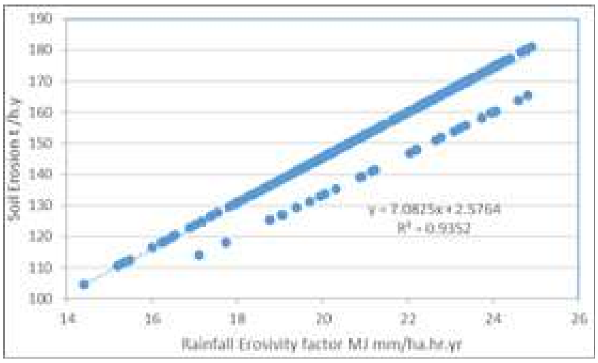

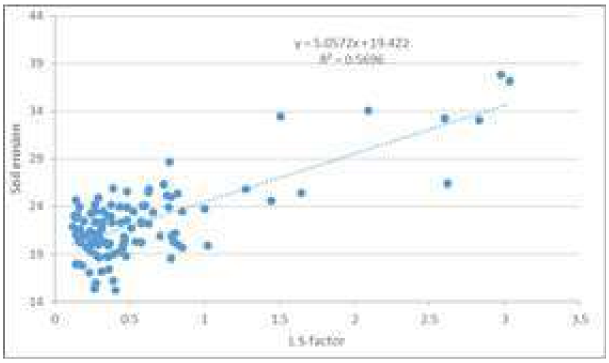

Figure 8. illustrates the regression of soil loss with rainfall erosivity (a) on the left, and Slope length (b).

Soil erosion has a close relationship with land cover or land use. The farmland zones refer to the high level of soil loss risk in the Erbil watershed as shown in the table 3. Approximately 90.7% of high level of soil erosion risk is located on the farmland exclusive of built-up and water areas. The agricultural activities such as tillage, land preparation and ploughing leads to an increase in soil loss as illustrated in table 3. In the fall

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

season, farmers begin to prepare agricultural lands for wheat and barley cultivation which are considered the main crops in the study area; precipitation also starts in October to May, therefore rainfall affects directly on increasing of soil erosion.

Spatial distribution of rainfall erosivity generated from eq. 2 depending on the average annual rainfall of the study shows that the R-factor affects directly the quantity of soil loss. Fig. 8 (a) illustrates the relationship between soil erosion and the R-factor. The R-factor has a coefficient of determination (R2) of 0.93, while the regression between soil erosion and slope factor as shown on the figure 8 (b) explains that the R2 is 0.56. The correlation in this situation turns to topography of the study area, where 57.8% (916.7 Km2) of the slope in the study area is flat to undulating area. The relationship between soil erosion and slope length is 56.9%. The topographic factor of the study area is reflected in the slope steepness and length. Seven slope classes namely; flat (less than 2 degree), undulating (2-5 degree), moderately sloping (5-8 degree), hilly (8-17 degree), moderately steep (17-24 degree), steep (24-33 degree) and very steep (more than 33 degree)(Pamela et al., 2018) as shown in table 4.

Table 4 shows slope steepness classes and average soil erosion

Steepness Categories degree	Topographic Classification	Area Km^2	Area ha	Area %	Average erosion $t.\ ha^{-1}\ .year^{-1}$
<2	flat	245.8	24589.4	15.5%	14.1
2 - 5	undulating	670.9	67091.6	42.3%	14.2
5 - 8	Moderately sloping	392.8	39282.3	24.8%	14.2
8 - 17	hilly	251.7	25177.3	15.8%	15.2
17 - 24	moderately steep	19.7	1974.0	1.25%	17.5
24 - 33	steep	2.8	286.2	0.18%	18.1
33 >	very steep	0.08	8.0	0.01%	19.8

Table 4 illustrates the area covered by each class of slope classification. Slope class of undulating (2o -5o) covert major parts of the study area which means that about 42.4% has a slope less than 5o. Moderately sloping area (5o-80) covered approximately 24.8% while flat part (less than 20) and hilly part (8o-17o) occupied about 15.5% and 15.8% respectively of the relief classification of the study area. Moderately steep (17o – 24o), steep (24o – 33o) and very steep (more than 33o) areas are mostly located in the eastern part of the study area (1.4 %). The undulating slope class has the highest soil erosion rate of 962764.4 t year−1 while the moderate sloping are prone to an soil erosion rate of 563701 t year−1. The varying parts of the slope are characterized by different mean of soil loss. The average soil erosion of the flat, undulating and moderately sloping areas is approximately 14 t. ha−1 .year−1, while the average soil erosion of the steep and very steep are 18.1 and 19.8 t. ha−1 .year−1 respectively. This shows that soil erosion average risk areas in the high slope is more than soil erosion average in the gentle and moderate slope zones as shown in figure 8.

4.Conclusion

An estimation of soil loss rate per year for the Erbil watershed is achieved with GIS and remote sensing technology depending on the RUSLE model considering topographic data, rainfall, soil, and land cover. The aim of this study is to quantify and map potential soil erosion in the Erbil watershed. The generation of databases in the traditional ways can waste-time, and is difficult to solve as dealing with large amount of data. Management techniques to decrease soil degradation help to produce different types of layers from various sources and also manage a large amount of data. Therefore, several thematic layers demonstrating different criteria of RUSLE model were created and overlaid in GIS packages to estimate the spatially distributed mean annual soil loss map. The results of the study showed that the area covered low, moderate and high soil erosion. The average annual soil loss estimated for the entire watershed is 14.35 ton ha-1 yr-1. A major part of the study area is under moderate to high soil loss zone. Only 22.8% of the watershed is under low soil loss, while 67.8% of the study area is located at a high level. The study also indicated that agricultural activities with an increase in rainfall lead to more soil loss. Annual soil loss rate has estimated to identify priority zones for the application of soil maintenance and the effective checking of soil erosion.

Recommendation

The majority of the study area have affected by soil erosion as the study has shown, and it is mostly impact by land use change. It is mostly affected by agricultural activities which need to be protected. it is important to put strategic planning in land rehabilitation and expect the potential of erosion risk triggered by land use and apply also more studies in Erbil watershed to classify the soil type and estimate all factors that effect on the soil erosion.

References

Al Rammahi, A. H. J., & Khassaf, S. I. (2018). Estimation of soil erodibility factor in rusle equation for euphrates river watershed using GIS. International Journal of GEOMATE, 14(46), 164–169. https://doi.org/10.21660/2018.46.87788

Alexakis, D. D., Hadjimitsis, D. G., & Agapiou, A. (2013). Integrated use of remote sensing , GIS and precipitation data for the assessment of soil erosion rate in the catchment area of “ Yialias ” in Cyprus. Atmospheric Research. https://doi.org/10.1016/j.atmosres.2013.02.013

Alkharabsheh, M. M., Alexandridis, T. K., Bilas, G., Misopolinos, N., & Silleos, N. (2013). Impact of land cover change on soil erosion hazard in northern Jordan using remote sensing and GIS. Procedia Environmental Sciences, 19, 912–921. https://doi.org/10.1016/j.proenv.2013.06.101

Angima, S. D., Stott, D. E., Neill, M. K. O., Ong, C. K., & Weesies, G. A. (2003). Soil erosion prediction using RUSLE for central Kenyan highland conditions. 97, 295–308. https://doi.org/10.1016/S0167-8809(03)00011-2

Angima, S. D., Stott, D. E., O'Neill, M. K., Ong, C. K., & Weesies, G. A. (2003). Soil erosion prediction using RUSLE for central Kenyan highland conditions. Agriculture, Ecosystems and Environment, 97(1–3), 295–308. https://doi.org/10.1016/S0167-8809(03)00011-2

Bacchi, O. O. S. (2000). Soil erosion evaluation in a small watershed in Brazil through 137Cs fallout redistribution analysis and conventional models. Acta Geologica Hispanica, 35(3–4), 251–259.

chadli, K. (2016). Estimation of soil loss using RUSLE model for Sebou watershed (Morocco). Modeling Earth Systems and Environment, 2(2), 1–10. https://doi.org/10.1007/s40808-016-0105-y

Chalise, D., Kumar, L., & Kristiansen, P. (2019). Land Degradation by Soil Erosion in Nepal: A Review. Soil Systems, 3(1), 12. https://doi.org/10.3390/soilsystems3010012

Ezekiel, I., Adesuji, A., Toyin, J., Akinlabi, A., & Olumide, S. (2020). Catena A GIS-based assessment of the potential soil erosion and fl ood hazard zones in Ekiti State , Southwestern Nigeria using integrated RUSLE and HAND models. Catena, 194(May), 104725. https://doi.org/10.1016/j.catena.2020.104725

Fagbohun, B. J., Anifowose, A. Y. B., Odeyemi, C., Aladejana, O. O., & Aladeboyeje, A. I. (2016). GIS-based estimation of soil erosion rates and identification of critical areas in Anambra sub-basin, Nigeria. Modeling Earth Systems and Environment, 2(3). https://doi.org/10.1007/s40808-016-0218-3

Fernández, C., & Vega, J. A. (2018). Evaluation of the rusle and disturbed wepp erosion models for predicting soil loss in the fi rst year after wild fi re in NW Spain. Environmental Research, 165(December 2017), 279–285. https://doi.org/10.1016/j.envres.2018.04.008

Fu, G., Chen, S., & Mccool, D. K. (2006). Modeling the impacts of no-till practice on soil erosion and sediment yield with RUSLE , SEDD , and ArcView GIS. 85, 38–49. https://doi.org/10.1016/j.still.2004.11.009

Ganasri, B. P., & Ramesh, H. (2016). Assessment of soil erosion by RUSLE model using remote sensing and GIS - A case study of Nethravathi Basin. Geoscience Frontiers, 7(6), 953–961. https://doi.org/10.1016/j.gsf.2015.10.007

Ghalib, H. B., & Al-qurnawi, W. S. (2016). Estimation of soil erosion in northern Kirkuk Governorate , Iraq using RUSLE , remote sensing , and GIS ESTIMATION OF SOIL EROSION IN NORTHERN KIRKUK GOVERNORATE , IRAQ USING RUSLE , REMOTE SENSING AND GIS Alaa M . Atiaa AL-ABADI , Hussein B . GHALIB & Wasan S . AL-QURNAWI. January.

Gulinck, H., Poesen, J., Fu, B. J., Zhao, W. W., Chen, L. D., Zhang, Q. J., & Lu, Y. H. (2005). ASSESSMENT OF SOIL EROSION AT LARGE WATERSHED SCALE USING RUSLE AND GIS : A CASE STUDY IN THE LOESS PLATEAU OF CHINA. 85, 73–85.

Hameed, H.M. (2017). Estimating the effect of urban growth on annual runoff volume using GIS in the Erbil

Sub-Basin of the Kurdistan Region of Iraq. Hydrology, 4(1). https://doi.org/10.3390/hydrology4010012

Hameed, Hasan Mohammed. (n.d.). Student thesis series INES nr 271 Water harvesting in Erbil Governorate, Kurdistan region, Iraq Detection of suitable sites using Geographic Information System and Remote Sensing.

Hameed, Hasan Mohammed, Rasul, G., Sherwan, F., Qurtas, S., & Hashemi, H. (2015). Impact of Urban Growth on Groundwater Levels using Remote Sensing-Case Study: Erbil City, Kurdistan Region of Iraq. In Journal of Natural Sciences Research www.iiste.org ISSN (Vol. 5, Issue 18). www.iiste.org

Hussein, M. H., Kariem, T. H., & Othman, A. K. (2007). Predicting soil erodibility in northern Iraq using natural runoff plot data. Soil and Tillage Research, 94(1), 220–228. https://doi.org/10.1016/j.still.2006.07.012

Jazouli, A. El, Barakat, A., Khellouk, R., Rais, J., & Baghdadi, M. El. (2018). Author ' s Accepted Manuscript Remote sensing and GIS techniques for prediction of land use land cover change effects on soil Reference : To appear in : Remote Sensing Applications : Society and Environment Oum Er Rbia River (Morocco). Remote Sensing Applications: Society and Environment. https://doi.org/10.1016/j.rsase.2018.12.004

Karamage, F., Zhang, C., Liu, T., Maganda, A., & Isabwe, A. (2017). Soil erosion risk assessment in Uganda. Forests, 8(2), 1–20. https://doi.org/10.3390/f8020052

Kayet, N., Pathak, K., Chakrabarty, A., & Sahoo, S. (2018). International Soil and Water Conservation Research Evaluation of soil loss estimation using the RUSLE model and SCS-CN method in hillslope mining areas. International Soil and Water Conservation Research. https://doi.org/10.1016/j.iswcr.2017.11.002

Kheir, R. B., Abdallah, C., & Khawlie, M. (2008). Assessing soil erosion in Mediterranean karst landscapes of Lebanon using remote sensing and GIS. 99, 239–254. https://doi.org/10.1016/j.enggeo.2007.11.012

Kouli, M., Soupios, P., & Vallianatos, F. (2009). Soil erosion prediction using the Revised Universal Soil Loss Equation (RUSLE) in a GIS framework, Chania, Northwestern Crete, Greece. Environmental Geology, 57(3), 483–497. https://doi.org/10.1007/s00254-008-1318-9

Lee, G.-S., & Lee, K.-H. (2006). Scaling effect for estimating soil loss in the RUSLE model using remotely sensed geospatial data in Korea. Hydrology and Earth System Sciences Discussions, 3(1), 135–157. https://doi.org/10.5194/hessd-3-135-2006

Lin, J., Guan, Q., Tian, J., Wang, Q., Tan, Z., Li, Z., & Wang, N. (2020). Catena Assessing temporal trends of soil erosion and sediment redistribution in the Hexi Corridor region using the integrated RUSLE-TLSD model. Catena, 195(May), 104756. https://doi.org/10.1016/j.catena.2020.104756

Miheretu, B. A., & Yimer, A. A. (2018). Estimating soil loss for sustainable land management planning at the Gelana sub-watershed, northern highlands of Ethiopia. International Journal of River Basin Management, 16(1), 41–50. https://doi.org/10.1080/15715124.2017.1351978

Millward, A. A., & Mersey, J. E. (1999). Adapting the RUSLE to model soil erosion potential in a mountainous tropical watershed. Catena, 38(2), 109–129. https://doi.org/10.1016/S0341-8162(99)00067-3

Napoli, M., Cecchi, S., Orlandini, S., Mugnai, G., & Zanchi, C. A. (2016). Catena Simulation of fi eld-measured soil loss in Mediterranean hilly areas (Chianti , Italy) with RUSLE. Catena, 145, 246–256. https://doi.org/10.1016/j.catena.2016.06.018

Oliveira, P. T. S., Rodrigues, D. B. B., Alves Sobrinho, T., Panachuki, E., & Wendland, E. (2013). Uso de dados SRTM no cálculo do fator topográfico da (R)USLE. Acta Scientiarum - Technology, 35(3), 507–513. https://doi.org/10.4025/actascitechnol.v35i3.15792

Ostovari, Y., Ghorbani-dashtaki, S., & Bahrami, H. (2017). Soil loss prediction by an integrated system using RUSLE, GIS and remote sensing in semi-arid region. Geoderma Regional. https://doi.org/10.1016/j.geodrs.2017.06.003

Pamela, Yukni, A., Imam, S. A., & Kartiko, R. D. (2018). The selective causative factors on landslide susceptibility assessment: Case study Takengon, Aceh, Indonesia. AIP Conference Proceedings, 1987(August). https://doi.org/10.1063/1.5047374

Phinzi, K., & Silas, N. (2019). International Soil and Water Conservation Research The assessment of water-borne erosion at catchment level using GIS-based RUSLE and remote sensing : A review. International Soil and Water Conservation Research, 7(1), 27–46. https://doi.org/10.1016/j.iswcr.2018.12.002

Pijl, A., Reuter, L. E. H., Quarella, E., Vogel, T. A., & Tarolli, P. (2020). Catena GIS-based soil erosion modelling under various steep-slope vineyard practices. Catena, 193(February), 104604. https://doi.org/10.1016/j.catena.2020.104604

Prasannakumar, V., Vijith, H., Abinod, S., & Geetha, N. (2012). Estimation of soil erosion risk within a small mountainous sub-watershed in Kerala, India, using Revised Universal Soil Loss Equation (RUSLE) and geo-information technology. Geoscience Frontiers, 3(2), 209–215. https://doi.org/10.1016/j.gsf.2011.11.003

Publishing, B., Hudson, M., & Limited, B. (1997). Predicting Soil Loss by Water U niversal S oil L oss E quation (USLE) Predicting Soil Loss by Water U niversal S oil L oss E quation (USLE). December 2015, 3–5.

Rahman, R., Shi, Z. H., & Chongfa, C. (2009). Soil erosion hazard evaluation — An integrated use of remote sensing , GIS and statistical approaches with biophysical parameters towards management strategies. 220, 1724–1734. https://doi.org/10.1016/j.ecolmodel.2009.04.004

Renard, K. G., Meyer, L. D., & Foster, G. R. (1997). Revised Soil Universal Soil Loss Equation. 1–18. http://www.grr.ulaval.ca/gae_3005/Documents/References/RUSLE/ah703_ch1.pdf

Saha, A., Ghosh, P., & Mitra, B. (2018). GIS Based Soil Erosion Estimation Using Rusle Model : A Case Study of Upper Kangsabati Watershed, West Bengal, India. Int. J Environ Sci Nat Res, 13(5). https://doi.org/10.19080/IJESNR.2018.13.555871

Shi, Z. H., Cai, C. F., Ding, S. W., Wang, T. W., & Chow, T. L. (2004). Soil conservation planning at the small watershed level using RUSLE with GIS: A case study in the Three Gorge Area of China. Catena, 55(1), 33–48.

https://doi.org/10.1016/S0341-8162(03)00088-2

Shiono, T., Kamimura, K., & Okushima, S. (2002). Soil Loss Estimation on a Local Scale for Soil. Japan Agricultural Research Quarterly, 36(3), 157–161.

Singh, G., & Panda, R. K. (2017). International Soil and Water Conservation Research Grid-cell based assessment of soil erosion potential for identi fi cation of critical erosion prone areas using USLE , GIS and remote sensing : A case study in the Kapgari watershed , India. International Soil and Water Conservation Research, 5(3), 202–211. https://doi.org/10.1016/j.iswcr.2017.05.006

Teng, H., Liang, Z., Chen, S., Liu, Y., Viscarra, R. A., Chappell, A., Yu, W., & Shi, Z. (2018). Science of the Total Environment Current and future assessments of soil erosion by water on the Tibetan Plateau based on RUSLE and CMIP5 climate models. 635, 673–686. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.04.146

Thomas, J., Joseph, S., & Thrivikramji, K. P. (2017). Author ' s Accepted Manuscript Estimation of soil erosion in a rain shadow river function. International Soil and Water Conservation Research. https://doi.org/10.1016/j.iswcr.2017.12.001

van der Knijff, J. M., Jones, R. J. A., & Montanarella, L. (2000). Soil erosion risk assessment in Europe. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, EUR 19022, 32. http://scholar.google.com/scholar?hl=en&btnG=Search&q=intitle:Soil+Erosion+Risk+Assessment+in+Italy#0

Yuksel, A., Gundogan, R., & Akay, A. E. (2008). Using the remote sensing and GIS technology for erosion risk mapping of Kartalkaya Dam watershed in Kahramanmaras, Turkey. Sensors, 8(8), 4851–4865. https://doi.org/10.3390/s8084851

Comparison Study between Marshall and Superpave Mix Design Methods

[1] SARDAR MAJEED OMAR, [2] BURHAN MUHAMMED SHARIF
[3] HEMN UNIS AHMED, [4] WRYA A. ABDULLAH

[1] Shaqlawa Technical Institute, Erbil Polytechnic University, Erbil City, Kurdistan Region, Iraq
[2,3,4] College of Engineering, University of Sulaimani, Sulaimani City, Kurdistan Region, Iraq

Corresponding author›s e-mail: hemn.ahmed@univsul.edu.iq

Abstract

In Iraq most of the highways are paved with asphalt concrete mixtures, and they are typically designed for a design life of 20 years. However, the general performance of these pavements was not satisfied, and they have lasted for shorter periods than the design life age. A decrease in life age occurs especially for the pavements exposed to severe conditions and substantial traffic loadings. The key factor for a better performance of the flexible pavement is considered to be the qualities and quantities of the asphalt concrete ingredients which are governed by the design of the mixtures. To do so, the most common methods are Hveem and Marshal methods so far. However, a new method has been developed by Strategic Highway Research Program (SHRP) under the name of Superpave which is claimed to have better performance than the aforementioned methods. It has been proven in the literature that the performance of Superpave is better than Marshall in terms exposure to high loads and severe change of temperature. Therefore, this paper tries to illustrate the main differences between the two methods in the mix design by comparing them to each other.

Keywords: Superpave System, Marshal System, Mix design, Asphalt Pavement

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
رێککەوتەکان	رێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١٢/٣ | رێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/١/٣١ | رێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	hemn.ahmed@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢١ م.ي. سەردار مجيد عمر، م.ي. بورهان محمد شريف،م.هيمن يونس احمد، م. ژيان محمد احمد، م. وريا عبدالله، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

الخلاصة:

في العراق ، يتم رصف معظم سطوح الطرق السريعة بخلطات خرسانية إسفلتية ، عادة يتم تصميمها وإنشائها لفترة تصميمية تبلغ ٢٠ عامًا. مع ذلك ، الأداء العام لهذه الأرصفة لم يكن راضيًا وولا على المستوى المطلوب بل خارج و اقل من التوقعات. هذا صحيح وينطبق بشكل خاص على الأرصفة المعرضة لظروف قاسية وأحمال مرورية كبيرة. يعتبر العامل الرئيسي لأداء أفضل للرصيف المرن هو جودة الخرسانة الإسفلتية التي يحكمها تصميم الخلطات التي تهدف إلى تحديد المكونات بكمياتها المثلى.للقيام بذلك ، فإن أكثر الطرق شيوعًا هي طرق هفيم و ومارشال «Hveem و Marshal» حتى الآن. مع ذلك ، تم تطوير طريقة جديدة بواسطة البرنامج الاستراتيجي لأبحاث الطرق السريعة (مختصرة SHRP) تحت اسم سوبربيف» Superpave » والذي يُزعم أنه يتمتع بأداء أفضل من الطرق المذكورة أعلاه. ثبت في الأدبيات والمحاضرات بأن أداء طريقة سوبربيف أفضل من أداء طريقة مارشال من حيث التعرض لأحمال عالية وتغير حاد في درجة الحرارة. لذلك ، تحاول هذه الورقة توضيح الاختلافات الرئيسية بين الطريقتين في تصميم الخلطات من خلال مقارنتهما ببعضها البعض.

الكلمات المفتاحية: نظام سوبربيف ، نظام مارشال ، تصميم خلطة ، رصف الأسفلت.

پوخته :

له وولاتی ئێراقدا زۆربەی رووی چینەکانی رێگاوبانی خێرا بەتێکەڵەی کۆنکرێتی ئەسفەلتی بنیاد نراوە،ماوەی دیزاین وخزمەتی پێشکەشکردنی ئەم رێگایانە بریتین لە٢٠ساڵ. لەگەڵ ئەوەی ئاستی خزمەت بەخشینی ئەم چینانە لەئاستی ڕەزامەندی و داخوازیەکان نەک نەبوە،بەڵکو کەمترو لەدەرەوەی ئاستی پێشبینی وچاوەروانیەکان بووە. ئەم راستیە بەرجەستەوپشتڕاستکراوەیە لەسەر ئەورووە چینانەی کە ڕووبەڕووی بارودۆخ و کەشوهەوای سەخت وباروقورسایی وبارستەی هاتوچۆی گەورە قورس بوونەتەوە.هۆکاری سەرەکی بۆبەبەدەستهینان ودابینکردنی باشترین نەرمە چین، بریتیە لە جۆرایەتی تێکەڵەی کۆنکرێتی ئەسفەلتی کە لەلایەن تێکەڵەسازی (سازانی تیکەڵەکە) کۆنترۆل دەکرێت، کەئامانج ومەبەست لێی دیاریکردنی پێکهێنەرەکانی تێکەڵەکەیە بەبڕی نموونەیی. بۆ ئەم مەبەستەش، تا ئێستا بەربڵاوترین رێگا لەم وولاتەدا، بریتین لەرێگاکانی هەڤیم ومارشاڵ،لەگەڵ ئەوەی بەهۆی پرۆگرامی ستراتیجی بۆتوێژینەوەی ریگا خێراکان ناسراو بە» شرپ-SHRP» رێگایەکی نوێی پەرەپێداوە لەژێر ناوی «سۆپەرپەیڤ» کەبانگەشەدەکات ئەم رێگایە خاوەنی بەرجەستە وبونیادێکی باشترە بەراوورد بەرێگاکانی پێشوو. لەلایەن بانگەشەکەران وئەدەبیات-نووسینەکانەوە پشتڕاست وجێگیر کراوە کەخزمەت ورۆڵی رێگای سۆپەرپەیڤ بۆچینەکان باشترە لەخزمەت وئادای رێگای مارشاڵ، بەتایبەی کاتێک چینەکان رووبەڕووی باروبارستە وقورسایی بەرزو گۆڕینی ناکاووکتوپڕ وزۆری پلەکانی گەرمادەبنەوە. ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدات جیاوازی وجیاکارییە سەرەکییەکانی نێوان ئەم دووڕێگاوسیتەمە رۆشن وئاشکرا بکات، لەچوارچێوەی بەراووردکاری نێوان سازانی تێکەڵەکان و خودی تێکەڵەکانیان لەگەڵ یەکتری.

وشەی کلیلی:سیستەمی سۆپەرپەیڤ،سیستەمی مارشاڵ،دیزاینی تیکەڵە، چینی ئەسفەلتی

1.Introduction

The performance of flexible pavements is greatly affected by the quality of the asphalt binder. Typically, the flexible pavement roads are designed for a certain life span. For instance, a 20 year life spans is the average age of the designed and constructed roads in Iraq (Ahmed et al., 2020). Unexpectedly, the actual age of the flexible pavement road in Iraq is frequently less than that of the design (Ahmed et al., 2020). Most of the roads show signs of distress in their early ages. For instance, different crack patterns can be seen on the road surface of the most newly constructed roads in Iraq. The other types of defects can also be seen such as rutting, potholes, patching. There can be plenty of reasons to interpret these defects which range from atmospheric change to heavy applied loads after their usage (Zumrawi and Edrees, 2016). Another factor which plays a major role in the deteriorations of the roads is the mix design before construction and the quality of execution at the time of construction.

Nowadays around the world a variety of asphalt mix design methods are used such as Asphalt Institute Triaxial, Marshall, Hubbard field, Superpave, and Hveem mix design methods. Marshall; Superpave; and Hveem mix design methods are practiced mostly (Bahia, 1993). Among the design methods, Iraqi designers commonly follow Marshal method. One of the biggest problems related to the usage of Marshall method is that it only relies on the laboratory results to count for the properties of the constituents without actual simulation of the road in its field conditions. Therefore, the prediction of how the materials behave in the actual environment would be a difficult task to achieve (Robert et al., 1991). Having all different types of distresses in the flexible pavements in Iraq might be attributed to using Marshal method. A method that counts for the actual simulation and correlates it to the laboratory data is the Superpave method developed by Strategic Highway Research Program (SHRP) (Al-Mistarehi, 2014).

The main difference between Marshall and Superpave method lies in the selection process of the materials, dimensions of the specimens, the method of compaction, analysis of voids and specification (Zumrawi and Edrees, 2016). Many researchers worked on the adaptability of the Superpave method in the Middle East, for instance Asi and Khalayleh, (2014) investigated the efficiency of using Superpave method in tackling bleeding issue for some of the defected roads in Jordan. They found that using the gradation guidelines for selection of the aggregates in the Superpave could improve the performance of the pavement. They used the gradation that is locally available in the selection of the aggregate for the mixes subjected to heavy traffic loads using Superpave method. In their results, they found out that using this gradation leads to the brittleness of the mix as the proportion of the filler is higher than that described and required in Superpave method. Therefore, they recommended using the gradation and other procedures described in Superpave method for better mix designs.

Other researchers have evaluated some mix properties using Marshall and Superpave methods. Jasim, (2012)

compared both Marshal and Superpave methods in terms of moisture exposure, mechanical, volumetric properties and economic aspects. It was found out that Superpave methods leads to an economical design by adapting fewer asphalt content in the mix design. In addition, Wang et al., (2000) compared the two main properties of volumetric and mechanical between Superpave and Marshall method in selecting Typical Taiwanese Mixture (TTM). They discovered that TTM mixes designed using Superpave method had less binder content compared to that of Marshal method. Additionally, Hafez and Witczak, (1995) observed a total decrease of the asphalt binder content of 0.5 to 0.8 percent when using Superpave level 1 method over Marshall method in the same climate condition and traffic loads. However, the asphalt contents in both methods were nearly the same when the traffic level was less than 1 x 107 single axle loads in Superpave mixes and 75 blows in the Marshall method. They studied the climate effects in both methods and figured out a 1 percent increase in asphalt content in Superpave method was over than of Marshall method in cold weather.
Other researchers worked on the effects of the method of design on rutting. Swami et al., (2004) found that a better compaction can be achieved using Superpave method and it leads to better mixes that can resist and prevent rutting.
The main objective of this paper is to compare Marshall Mix design method and the Superpave mix design method in the preparation of asphalt mixtures.

2.Marshal mix design system

This system was developed by Bruce Marshall, a bituminous engineer with the Mississippi highway department in 1939. The original features have been improved by the U.S. Army Corps of Engineers, and the test now is standardized and described in detail in the ASTM D1559(1989). It is still widely used in many countries because the equipment is relative cheap and portable (Garber and Hoel, 2014)
The Marshall method criteria allows the highway engineer to choose an optimum asphalt binder content to be added to specific aggregate blend to a mix where the desired properties of density, flow and stability are met. The Marshall mix design method uses standard hot mix asphalt (HMA) samples which has dimensions of 102 mm in diameter and 63.5 mm high. The procedures of preparation of the samples are carefully specified, and involve heating, mixing, and compacting asphalt/aggregate mixtures. Test specimens are compacted by applying 50 or 75 blows per side with the Marshall compaction hammer tool. The number of blows is estimated by the expected traffic loading of the pavement section (Bahia, 1993). When the Marshall specimens have been prepared, they are used to determine the average asphalt mix properties for each asphalt binder content. A density-voids analysis is used to determine the unit weight, air voids (AV), voids in mineral aggregate (VMA), and percent voids filled with asphalt (VFA). The Marshal test instrument is used to measure flow and stability of the samples. Flow is the amount of deformation that occurs when the specimen fails and sta-

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

bility is defined as a value for the load under which the specimen fails. If a sample has a high flow and a low stability value, the mixture will tend to rut and deform under a load. If the sample has a low flow and a high stability value, the mix will tend to be brittle and crack under a load (U.S. Army Corps of Engineers, 1991).

The optimum asphalt cement content is determined based on the combined results of Marshall stability and flow, density-void analysis. Plots of asphalt cement content versus measured values of Marshall stability, flow, unit weight, %VFA, %AV, and %VMA are generated. Optimum asphalt cement binder is selected corresponding to maximum stability, maximum unit weight and at 4% air voids. Then check this percentage of asphalt binder content to insure that it is within the allowable criteria for stability, flow, AV, VFA, and VMA, (U.S. Army Corps of Engineers, 1991).

Marshall mixing design method has the following limitations pointed out by Pandey (2003):

*Despite the fact that the actual materials undergo a triaxial stress, this method is unconfined.

*The main parameters of this method cannot be directly connected to the actual performance of the pavement as it will be exposed to cracking and rutting.

*The mixes that can be compacted easily under heavy traffic loads are not identified in this method

*Because the application of the blows is in an impact form, it is not an actual representation to the filed loads.

2.1Marshall mix design tests

a) Aggregate: ASTM D75 (2014) is used as the main guidance in taking the aggregate samples from the stockpiles or from the quarry and ASTM C702 (2015) is used as a guidance in preparing the samples. Then the testing relies on ASTM C136 (2014) for both coarse and fine aggregate gradations which specifies the particle size distribution of the samples which is usually carried out by sieving. To carry out sieving several instruments are needed such as a scale balance, sieve set according to ASTM C136 (2014), shaker machine, and the samples. The samples are weighed and then put on the top sieve. Finally, the whole sieve set is put on the shaking machine for nearly 10 minutes. In this way, the gradation of the aggregates can be found. After gradation of the samples, the specific gravity and absorption should be determined for coarse and fine aggregates in accordance with ASTM C127 (2015) and ASTM C128 (2015) respectively.

b) Mixing asphalt with aggregate: A quantity of the aggregates having the designed gradation is dried at a temperature between 105ºC and 110ºC until a constant weight is obtained. The mixing temperature for this procedure is set as the temperature that will produce a kinematic viscosity of 170±20 centistokes, or a Saybolt Furol viscosity of 85±10 seconds, in the asphalt. The compacting temperature is that which will produce a kinematic viscosity of 280±30 centistokes, or a Saybolt Furol viscosity of 160±15 seconds. These temperatures are determined and recorded. Put the asphalt binder in an oven for (2 hr.), then put aggregate

mixture in container, and make check if the aggregate to be with compliance to specifications then heated to (110º), after that add the asphalt to aggregate in a pan and mixed through until all aggregate mixed with asphalt.

c) Compaction: For compaction process special molds are required to be filled with the asphalt aggregate mixture and then compacted. To prevent the materials from attaching to the mold sides, the mold will be coated with oil. Then, the compaction tools will be prepared and the mold will be put in beneath the compaction hammer in its right position. A filter paper is needed at the bottom of the mold and at the top after filling it with the mixture. The number of blows applied to the specimen varies between 35, 50, and 75 blows based on the design category. The blows are carried out by freely falling a hammer from 450 mm height. The compaction has to be carried out for both of the faces. After completion of the first face, the specimen will be turned to the other face and compacted using the same procedure. After finishing the compaction, the specimen will be tested for flowability and stability. Before working on finding stability and flow, it is cooled down and the bulk specific gravity should be found using Equation (1) as given by Garber and Hoel (2014).

$$Gmb = \left(\frac{Wa}{Wa - Ww}\right) \quad (1)$$

Where Wa is a weight of the sample in air and Ww is a weight of the sample in water

d) Stability and Flow test: In conducting the stability test, the specimen is immersed in a bath of water at a temperature of 60±1ºC for a period of 30 to 40 minutes. It is then placed in the Marsh stability testing machine, and loaded at a constant rate of deformation of 5 mm per minute until failure occurs. The total load N in pounds that causes failure of the specimen at 60˚(140F) is noted as the Marshall stability value of the specimen. The total amount of deformation in units of 0.01 in. that occurs up to the point the load starts decreasing is recorded as the flow value. The total time between removing the specimen from the bath and completion of the test should not exceed 30 seconds (Garber and Hoel, 2014).

2.2 Analysis of results from Marshall Test.

Finding the average bulk specific gravity is considered to be the first step of the analysis which should be carried out for all the samples which have the same asphalt content. Then, the average density of each mix can be calculated by multiplying the specific gravity of water with the obtained average specific graving of the mix. Next, all the achieved data are plot in graph represented by a best fit curve which represents the

relationship between the density with rate of asphalt. To compute the percent of air voids, the percent voids in the mineral aggregate, and the absorbed asphalt in pounds of the dry aggregate, it is first necessary to compute the aggregate mixture's bulk specific gravity of by using Equation (2) (Garber and Hoel, 2014).

$$Gsb = \left(\frac{Pca + Pfa + Pmf}{\left(\frac{Pca}{Gbca}\right) + \left(\frac{Pfa}{Gbfa}\right) + \left(\frac{Pmf}{Gbmf}\right)}\right) \quad (2)$$

Where;

Pca, Pfa, and Pmf = percent by weight of coarse aggregate, fine aggregate, and mineral filler, respectively, in the mixture.

Gbca, Gbfa, and Gbmf = bulk specific gravities of coarse aggregate, fine aggregate, and mineral filler, respectively.

Finding the apparent specific gravity of the aggregate mixture by applying Equation (3) (Garber and Hoel, 2014).

$$Gasb = \left(\frac{Pca + Pfa + Pmf}{\left(\frac{Pca}{Gaca}\right) + \left(\frac{Pfa}{Gafa}\right) + \left(\frac{Pmf}{Gamf}\right)}\right) \quad (3)$$

Where;

Pca, Pfa, and Pmf = percent by weight of coarse aggregate, fine aggregate, and mineral filler, respectively, in the paving mixture, Gaca, Gafa, and Gamf = apparent specific gravities of coarse aggregate, fine aggregate, and mineral filler, respectively.

After that determine the effective specific gravity of the aggregate mixture by using Equation (4) (Garber and Hoel, 2014).

$$Gse = \left(\frac{100 - Pb}{\left(\frac{100}{Gmm}\right) - \left(\frac{Pb}{Gb}\right)}\right) \quad (4)$$

Where;

Gmm = maximum specific gravity of paving mixture, Pb = asphalt percent by total weight of paving mixture, Gb = specific gravity of the asphalt.

In addition, the calculation of the maximum specific gravity of the paving mixtures for different asphalt contents is required and it could be found out by using Equation (5) (Garber and Hoel, 2014).

$$Gmm = \left(\frac{100}{(\frac{Ps}{Gse} + \frac{Ps}{Gs})} \right) \quad (5)$$

Where;

Ps = percent by weight of aggregates in paving mixture, Pb = percent by weight of asphalt in paving mixture, Gse = an effective specific gravity of the aggregates.

Using the following formula which is given by Garber and Hoel (2014), the effective asphalt content, the asphalt absorption, the percent voids in mineral aggregates (VMA), and the percent air voids in the compacted mixture can be found after finding all the specific gravities:

$$Pba = \left(\frac{100\ Gb\ (Gse - Gsb)}{(Gsb * Gse)} \right) \quad (6)$$

Where:

Pba = amount of asphalt absorbed as a percentage of the total weight of aggregates, Gse = effective specific gravity of the aggregates, Gsb = bulk specific gravity of the aggregates, Gb = specific gravity of asphalt.

$$Pbe = \left(Pb - \left(\frac{Pba}{100} \right) * Ps \right) \quad (7)$$

Where;

Pbe = effective asphalt content in paving mixture (percent by weight), Pb = percent by weight of asphalt in paving mixture, Ps = aggregate percent by weight of paving mixture, Pba = amount of asphalt absorbed as a percentage of the total weight of aggregates.

$$VMA = \left(100 - \left(\frac{Gmb * Ps}{Gsb} \right) \right) \quad (8)$$

Where;

VMA = percent voids in compacted mineral aggregates (percent of bulk volume), Gmb = bulk specific gravity of compacted mixture, Gsb = bulk specific gravity of aggregate, Ps = aggregate percent by weight of total paving mixture.

$$Pa = \left(100 - \left(\frac{Gmm * Gmb}{Gmm} \right) \right) \quad (9)$$

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

Where;

Pa = percent air voids in compacted paving mixture, Gmm = maximum specific gravity of the compacted paving mixture, Gmb = bulk specific gravity of the compacted paving mixture.

Finally four additional separate smooth curves are drawn: percent voids in total mix versus percent of asphalt, percent voids in mineral aggregate versus percent of asphalt, Marshall stability versus percent of asphalt, and flow versus percent of asphalt. These graphs are used to select the asphalt binder contents for maximum stability, maximum unit weight, and percent voids in the total mix within the limits specified. The average of the asphalt binder contents is the optimum asphalt content. The stability and flow for this optimum asphalt content then can be obtained from the appropriate graphs to determine whether the required criteria are met.

3. Superpave mix design system

Superpave is usually referred to as Superior Performing Asphalt Pavements. Strategic Highway Research Program (SHRP) developed this method in the early of 1990s and the improvement on this method continues to this day. The main purpose of this method was to carry out improvements on the previous Hot Mix Asphalt (HMA) design methods. The method has some objectives which can be summarized as: (1) it tries to combine the effects of traffic loads with climate condition effects, (2) it tries to change the method of selection and evaluation of asphalt and aggregates, (3) it tries to change the mix design approach to a better volumetric method (SHRP, 1996). It is a performance-based plan that has a direct relationship with the analysis and tests which make it stand out amongst the methods of design. Like other methods it has its own specification method based on which the amount of aggregate and asphalt binder will be selected. For compaction, it has a gyratory compactor where the materials will be compacted before testing. U.S Corps of Engineers developed the machine and called it (GTM) which stands for Gyratory Testing Machine. The machine is an imitation of actual rollers that compacts asphalt pavement during construction, so it relying on kneading rather than an impact as the case in Marshall method. The GTM simulates the pressure of the trucks in terms of the tire pressure, 300 revolutions and the angle of gyration. The GTM pressure is 8.2 kg/cm2. The same real field ultimate density can be achieved in the laboratory.

Despite the fact that researchers of Strategic Highway Research Program (SHRP) proved that Marshall method has worked flawlessly for many years. Nevertheless, improvement in the design methods is inevitable because the axle loads are getting heavier and the traffic growth is nearly out of control. Superpave was developed to fill out these needs. The SHRP researches planned a Superpave mix design technique to be carried out at three different levels. The first level is to compute the mix sizes using volumetric analysis. Second level is unachieved level as it requires complicated tools therefore, it has not been applied. The third level is a continuous process of purifying Superpave regarding many aspects and variables such as the effects

of aggregate size, type and gradation will be limited on the mixture and linking the available data with the performance of asphalt pavement. The method starts with assessment of aggregate characteristics which it is identified as either source or consensus characteristics. Sourcing property is usually defined by the agency from where the materials are bought. While guarantee that the aggregate used in the mix performs accordingly, Superpave researchers identified consensus characteristics (McLeod, 1956). Table 3.1 shows the source characteristics for Superpave which is the basic necessities of Marshall defined by The West Virginia Department of Transportation (WVDT). In the Table 3.1 there is an exception where the elongated and flat characteristic is processed as a consensus property. Table 3.2 shows requirements for aggregate properties. Also, it worth mentioning that measuring mechanical properties of the asphalt concrete is also considered by some of the researchers (Cominsky et al., 1994).

Table 3.1: WVDT aggregate requirements for the Marshall Mix design method (McGennis et al., 1995).

Coarse Aggregate	
Gravel and Crushed stone	Clean hard durable rock free from adherent coatings
Thin or elongated particles (4:1) ratio	5% max.
Shale	1% max.
Coal and other lightweight materials	1.5% max.
Friable particles	0.25 max.
Percent water (LA abrasion)	40% max.
Soundness	12% max.
Additional gravel and crushed particle requirements	
Bituminous Base I	Min 80% one fractured face
All other asphalt concrete	Min 80% two fractured face
Fine Aggregate	
Must met requirements of ASTM D 1073, except gradation	

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

Table 3.2: Superpave consensus aggregate properties (McGennis et al., 1995).

Mineral Filler Must met requirements of ASTM D ٢٤٢ except for gradation and must be free of harmful organic compounds				
Design Level	Coarse Aggregate Angularity	Fine Aggregate Angularity	Sand Equivalency	Flat and Elongated
Light Traffic	(%min.)	(% min.)	(% min.)	(% min.)
Medium Traffic	55%	-	40%	-
Heavy Traffic	75%	40%	40%	10%

3.1 Superpave Tests

a) Coarse Aggregate Angularity (CAA): Coarse aggregate angularity is measured by the percent weight of aggregates with one and more than one fractured face. The test is applied on materials retained on the sieve (4.75) mm. This is slightly different than the WVDT Marshall requirements that indicated the minimum percent of material with two fractured faces (McLeod, 1956).

b) Fine Aggregate Angularity (FAA): AASHTO T304 (2010) is used for evaluation of the specimen which counts for the void content and uncompacted samples. The test is performed after sieving and only the parts that passed (2.36) mm sieve will be taken to this test. The texture and angularity of the fine aggregates can be guaranteed using this test which was present before the Superpave method. However, the test was not regarded as necessary in the previous design methods (McLeod, 1956).

c) Sand Equivalency Test (SE): The sand equivalency test is applied to evaluate the clay content of materials passing the (4.75) mm sieve. This test was implemented by some states prior to Superpave, but it is a new requirement for the WVDT (McLeod, 1956).

d) Flat and Elongated Particles Test: It is conducted according to the test method outlined in ASTM D4791 (2019). The particle is considered a flat and elongated particle if the ratio of the maximum to minimum dimension of the particle is (5:1) or more. Coarse aggregate flat and elongated is determined by the percent mass of aggregates whose ratio of longest dimension to smallest dimension is greater than (5). Superpave allows the amount of flat and elongated particles to less than (10%). The WVDOH Marshall specification limits flat and elongated particles to (5%) based on a (4:1) ratio. As a result coarse and fine aggregate angularity, elongated particles, and sand equivalency affect pavement resistance to permanent deformation, fatigue and low-temperature cracking, and also affect production and laydown (McLeod, 1956). Table 3.3 shows criteria for Superpave system.

Table 3.3: Criteria of Superpave System (McGennis et al., 1994)

ESAL	CAA		FAA		SE	F & E
	< 100	>100	< 100	>100		
< 0.3	55/-	-/-	-	-	40	10 %
0.3 - < 3	75/-	50/-	40	40	40	
3 - < 10	85/80	60/-	45	40	45	
10 - < 30	95/90	80/75	45	40	45	
>30	100	100	45	45	50	

e) Aggregate gradation: The aggregate gradation tests are explained in detail in the AASTHO T11 (2010) and AASHTO T27 (2010). Table 3.4 shows all the gradation requirements that need to be met in mixing the coarse and fine aggregate.

Table 3.4: Aggregate gradation for Superpave System (McLeod, 1956).

Sieve Size (mm)	Superpave Mixture (percent Passing)					
	SP-9.5 Nominal Size (A)		SP-12.5 Nominal Size (B)		SP-19.0 Nominal Size (C)	
Gradation Max.	Min.	Max.	Min.	Max.	Min.	Max.
25.0	-	-	-	-	100	-
19.0	-	-	100	-	90	100
12.5	100	-	90	100	-	90
9.5	90	100	-	90	-	-
4.75	-	90	-	-	-	-
2.36	32	67	28	58	23	49
0.075	2	8	2	8	2	7

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

The modifications of Superpave gradation appears to be minor when compared to that of the Marshall necessity, however, the attempt in Superpave gradation method is to limit the quantity of the fine aggregate (Al-Khateeb et al., 2017). The restriction starts as in the area on the FHWA's 0.45 power chart where that certain sizes are not allowed to pass in Superpave method. If the materials pass this restricted zone, then the pavement is prone to deformations and tenderness (Al-Khateeb et al., 2017). This restriction zone is recommended in Superpave method and not specified (Kandhal and Cooley, 2001). Table 3.5 presents the gradation requirement of (9.5, 12.5, and 19.5) mm nominal aggregate sizes.

Table 3.5: Recommended Aggregate gradation Restricted zone (McLeod, 1956).

Sieve Size	Boundaries of Restricted Zone Superpave Mixture (% Passing)					
	SP-9.5 Nominal Size		SP-12.5 Nominal Size (B)		SP-19.0 Nominal Size	
Gradation Max.	Min.	Max.	Min.	Max.	Min.	Max.
mm	Min.	Max.	Min.	Max.	Min.	Max.
2.36	47.2	47.2	39.1	39.1	34.6	34.6
1.18	31.6	36.6	25.6	31.6	22.3	28.3
0.60	23.5	27.5	19.1	23.1	16.7	20.7
0.30	18.7	18.7	15.5	15.5	13.7	13.7

In the Superpave process both the consensus and gradation aggregate characteristics are required. For the amount of asphalt in the mixes, their initial amounts are estimated using the procedure below:

Firstly, finding the effective specific gravity of the aggregates (Gse) by applying Equation (10).

$$Gse=(Gsb+0.8\,(Gsa-Gsb)) \quad (10)$$

Where;

Gsa = apparent specific gravity of aggregate blend, Gsb = bulk specific gravity of aggregate blend.

Secondly, finding the volume of absorbed binder (Vba) by using Equation (11).

$$Vba = \left(\frac{Ps\,(1-Va)}{\left(\frac{Pb}{Gb}+\frac{Ps}{Gse}\right)*\left(\frac{1}{Gsb}-\frac{1}{Gse}\right)}\right) \quad (11)$$

Where;

Ps = percent of aggregate, Va = volume of air voids, Pb= percent of binder, Gb= specific gravity of binder

Thirdly, finding the volume of effective binder (Vbe) by applying Equation (12).

Vbe=0.176-0.067 log(Sn) (12)

Where;

Sn = nominal maximum sieve size of aggregate blend.

Finally, finding the percent of binder by mass of mix (Pʙɪ) is done by applying Equation (13).

$$Pbi = 100\left(\frac{Gb\ (Vbe + Vba)}{Gb\ \ (Vbe + Vba)} + Ws\right) \quad (11)$$

To know the compaction properties of an aggregate blend, two specimens are needed. Also, to calculate the peak theoretical specific gravity, another two samples are required. To prepare the samples they need to be compacted with gyratory compactor. The amount of compaction in that instrument is adjusted with the number of the gyrator's revolution. The compaction is categorized into three stages where the compaction rate for each stage is different. The first stage is the starting stage, the second stage is called design level, and the final stage is called the peak or maximum and they are denoted with (Ni, Nd, and Nmax) respectively. The starting stage is used to detect the "tender" mixes and it reflects the ability of the mix to consolidate under low forces. The second stage which is design stage is a real simulation of the mix just after construction. Whereas the maximum stage simulates the density of the asphalt after its construction by 5 to 10 years (Cominsky et al., 1994). In Table 3.6, the number of gyrations is shown which depends strongly on the status of the design.

Table 3.6: Number of gyrations at specific traffic levels (McGennis et al., 1995).

Traffic Level (ESAL) millions				
	< 0.3	0.3 – 3	3 - 30	>30
Nini.	6	7	8	9
Ndes.	50	75	115	125
Nmax.	75	100	160	205

The bulk specific gravities of the compacted specimens are then calculated and found. This along with the calculated maximum specific gravity are used in volumetric analysis. There are some areas and calculations where both Marshall and Superpave methods use exact same equations such as in finding voids filled with

asphalt, voids in the total mix, and voids in the mineral aggregate. In the Superpave design method, the dust in the aggregate mix is counted for as the percentage of the aggregate that can pass (0.075) mm sieve. It indicates a ratio between the dust and the percentage of effective binder. This percentage of effective binder is the absorbed binder subtracted from the total binder content. Table3.7 shows the Superpave design criteria.

Table 3.7: Superpave mix design criteria (McGennis et al., 1994)

(ESAL) millions	% Gmm			VMA	VFA	Air Void	Dust Ratio
	Nini.	Ndes.	Nmax.				
< 0.3	< 91.5	96.0	< 98.0	NA	70-80	4%	0.6-1.2
< 1	< 90.5				65-78		
< 3	< 90.5				65-78		
< 10	< 89.0				65-75		
< 30	< 89.0				65-75		
>30	< 89.0						

The aggregate blend that makes the best compliance with the criteria is indicated as the design aggregate structure for finding the design binder content (Harman et al., 2002). If none of the aggregate blends produce a design aggregate structure with acceptable volumetric characteristics, a new aggregate blend and subsequent testing must be selected and evaluated. In addition three additional separate smooth curves are drawn: % of air void, % VFA, and %VMA respectively vs. % of Asphalt Binder (McGennis et al., 1995). Finally, the moisture susceptibility of the mixture is assessed, six samples are prepared at the design aggregate structure and optimum binder content. Three specimens are conditioned. The tensile strength of all specimens is measured (Huber and Heiman, 1986).

4.CONCLUSION

I. There are analytical and experimental methodologies exist in the literature that may improve the mix design significantly. Especially the methods that depend mostly on volumetric analysis in the establishment of the optimum asphalt content.

II.The decisive factor in establishing the effective volume of the binder mix is the voids in the mineral aggregate. Even though, the method of obtaining VMA surrounded by assumptions on the types of aggregate that are considered as questionable in both methods of design (Marshall and Superpave).

III. To resist everlasting deformations, cracking in low-temperature and due to fatigue, the pavement relies

mainly on the type of aggregate whether it is flat or elongated and other criteria of SE, FAA and CAA.

IV. The main differences between Marshall and Superpave mix design systems are shown in Table 4.1.

Table 4.1: Mix Design Differences between Super pave System vs. Marshall Mix Design for Asphalt Paving Mixtures

Superpave (SP) Mix Design Method	Marshall (M) Mix Design Method
(CAA, FAA, SE, and F&E particles) mineral aggregate tests are considered	(CAA, FAA, SE, and F&E particles) mineral aggregate tests are not considered
Before compaction, initial binder content is calculated.	
Grades of compaction in SP system with respect to (N design) which depends on: - 1- Average design high air temperature 2- Design ESALs	Grades of compaction varies as follows: 1- Light (ESALs<10000) ---Level of compaction= 35. 2- Median (10000<ESALs<1000000) ---Level of compaction=50. 3- Heavy (ESALs>1000000) ---Level of compaction= 75.
Nmax is used to compact the test specimen & to estimate compatibility of mixture. Nini is used	Nmax & Nini do not exist
SP utilizes the idea of (%Gmm-corrected) in collecting the data and analyzing them to select the design binder content.	The idea (%Gmm-corrected) does not exist in M test.
Nominal Maximum Aggregate size in (mm) is essential in selecting gradation measures of mix & verifying VMA%.	There is not such a property as nominal maximum aggregate size.
The idea of dust ratio which represents ratio between aggregate content passing (0.075) mm sieve to effective binder content.	The idea of dust ratio does not exist in M test.
Both %G mm at Nmax and % Gmm at Nini are valid	%G mm @Nmax & % Gmm @ Nini that are not used
The assessment for sensitivity towards moisture of the mix and determination of tensile strength are valid and the ratio should be more than (80%).	Not valid
Performance Grade binder is valid in this test method	Not valid.
Superpave gyratory compactor which is a simulator of real field rollers is used for compaction.	Marshall compacting hammer is used
The existence of both restricted zone FHWA 0.45 power chart) and Control points in finding the design aggregate structure	Not valid.
The diameter of gyratory is (150) mm. And number of gyrations/ min = (30)	The diameter of samples is (102mm).

Reference

[1] AASHTO, T11 (2010) Standard Method of Test for Materials Finer Than 75-μm (No. 200) Sieve in Mineral Aggregates by Washing, Single User Digital Publication. American Association of State Highway and Transportation Officials, Washington DC.

[2] AASHTO, T27 (2010) Standard Method of Test for Sieve Analysis of Fine and Coarse Aggregates, Single User Digital Publication. American Association of State Highway and Transportation Officials, Washington DC.

[3] AASHTO, T304 (2010). Standard Method of uncompacted void content of fine aggregate, Single User Digital Publication. American Association of State Highway and Transportation Officials, Washington DC.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

[4] Al-Khateeb, G. G., Ghuzlan, K. A., & Al-Barqawi, M. O. (2017). Effect of Superpave restricted zone on volumetric and compaction properties of asphalt mixtures. International Journal of Pavement Research and Technology, 10(6), 488-496.

[5] Al-Mistarehi, B. (2014). Superpave system versus marshall design procedure for asphalt paving mixtures (comparative study). Global Journal of Research in Engineering.

[6] Asi, I. M., & Khalayleh, Y. (2011). Adaptation of superpave asphalt concrete mix design procedure to jordan climatic and traffic conditions. International Journal of Pavement Research and Technology, 4(3), 154.

[7] ASTM C127-15 (2015). Standard Test Method for Relative Density (Specific Gravity) and Absorption of Coarse Aggregate.

[8] ASTM C128-15 (2015). Standard Test Method for Relative Density (Specific Gravity) and Absorption of Fine Aggregate.

[9] ASTM C136-14 (2014). Standard Test Method for Sieve Analysis of Fine and Coarse Aggregates.

[10] ASTM C702-11 (2011). Standard Practice for Reducing Samples of Aggregate to Testing Size.

[11] ASTM D1559-89. (1998). Test method for resistance of plastic flow of bituminous mixtures using Marshall apparatus.

[12] ASTM D4791-19 (2019). Standard Test Method for Flat Particles, Elongated Particles, or Flat and Elongated Particles in Coarse Aggregate.

[13] ASTM D75-14 (2014). Standard Practice for Sampling Aggregates.

[14] Bahia, H. U. (1993). Bibliographies for physical properties of asphalt cement (No. SHRP-A-626).

[15] Cominsky, R., Leahy, R. B., & Harrigan, E. T. (1994). Level one mix design: Materials selection, compaction, and conditioning (No. SHRP-A-408).

[16] Garber, N. J., & Hoel, L. A. (2014). Traffic and highway engineering. Cengage Learning.

[17] Hafez, H. I. & Witczak, W. M. (1995). Comparison of marshall and super-pave level 1 mix design for asphalt mixes. Transportation Research Record No. 1492, Transportation Research Board, National Research Council, Washington, D. C., USA, pp. 161-175.

[18] Harman, Thomas, John R. Bukowski, Francis Moutier, Gerald Huber, and Robert McGennis. (2002). History and future challenges of gyratory compaction: 1939 to 2001. Transportation research record 1789(1), 200-207.

[19] Huber, G. A., & Heiman, G. H. (1986). Effect of asphalt concrete parameters on rutting performance: a field investigation.

[20] Jasim, I. F. (2012). Comparison between marshall and superpave mixtures design. Al-Qadisiyah Journal for Engineering Sciences, 5(4), 394-406.

[21] Kandhal, P. S., & Cooley Jr, L. A. (2001). The restricted zone in the Superpave aggregate gradation speci-

fication (No. Project 9-14 FY'98).

[22] McGennis, R. B., Anderson, R. M., Kennedy, T. W., & Solaimanian, M. (1995). Background of SUPERPAVE asphalt mixture design and analysis (No. FHWA-SA-95-003). United States. Federal Highway Administration. Office of Technology Applications.

[23] McGennis, R. B., Shuler, S., & Bahia, H. U. (1994). BACKGROUND OF SUPERPAVE ASPHALT BINDER TEST METHODS. FINAL REPORT (No. FHWA-SA-94-069).

[24] Mcleod, N. W. (1956). Relationships between density, bitumen content, and voids properties of compacted bituminous paving mixtures. In Highway Research Board Proceedings (Vol. 35).

[25] Pandey, B. B. (2003). Proceedings on short course seminar on recent trends in bituminous mix design," IIT Kanpur.

[26] Roberts, F. L., Kandhal, P. S., Brown, E. R., Lee, D. Y., & Kennedy, T. W. (1991). Hot mix asphalt materials, mixture design and construction.

[27] Strategic Highway Research Program (1996). Superpave manual series 2 (SP-2), National Research Council, USA.

[28] Swami, B. L., Mehta, Y. A., & Bose, S. (2004). A comparison of the Marshall and Superpave design procedure for materials sourced in India. International Journal of Pavement Engineering, 5(3), 163-173.

[29] U. S. Corps of Engineer Waterways Experiments Station. (1962). Development of the gyratory testing machine and procedures for testing of bituminous paving mixtures. Vicksburg, Mississippi Technology Department, USA, Report No. 3- 595.

[30] US Army Corps of Engineers. (1991). Hot Mix Asphalt Paving Handbook.

[31] Wang, J. N., Kennedy, T. W., & McGennis, R. B. (2000). Volumetric and mechanical performance properties of superpave mixtures. Journal of Materials in Civil Engineering, 12(3), 238-244.

[32] Zumrawi, M. M., & Edrees, S. A. S. (2016). Comparison of Marshall and Superpave asphalt design methods for Sudan pavement mixes. International Journal of Scientific and Technical Advancements, 2(1), 29-35.

[33] Ahmed, H. U., ABDULLAH, W. A., Omar, S. M., ALSHKANE, Y. M., & MAHMOOD, A. O. (2020). Practical Field Investigation to Indicate Common Flexible Pavement Distresses that Occur in the Malik Mahmood Ring Road-Sulaimaniyah City. Journal of Duhok University, 23(2), 173-182.

لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان (ئایپاد بەنمونە) لەلای منداڵانی باخچەکانی ساوایان

جوان بهاءالدين علی[1]

[1]بەشی پەروەردە و دەرونزانی، بەشی پەروەردە و دەرونزانی، زانکۆی کۆیە ،شاری کۆیە، هەرێمی کوردستان، العراق

Corresponding author's e-mail: jwan.bahaden@koyauniversity.org

پوختەی توێژینەوەکە:

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە بریتیبوو لە ئاشکراکردنی لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان (ئایپاد بە نمونە) لەسەر منداڵان بۆ هەریەك لە لایەنەکانی (کۆمەڵایەتی و دەروونی و جەستەیی و زمانی) بە شێوەیەکی گشتی و بە پێی گۆڕاوەکانی ڕەگەز و تەمەن و کاتی خایەنراو بۆ ئەو مەبەستەش پێوانەیەك ئامادەکراکە لە (٣٠) بڕگە پێکهاتبوو بەرامبەر هەر بڕگەیەك بژاردەکانی (هەمیشە وایە,زۆرجاروایە, هەندێکجار وایە,کەمجار,هەرگیز وانیە) هەبوو, توێژەر(٧٠) فۆرمی دابەشکرد بەسەر بەخێوکەرانی منداڵان بە شێوەیەکی مەبەستدار و دواتر (٥١) فۆرم گەڕایەوە کە (٢٨)کوڕ و (٢٣)کچ بوون, دوای شیکردنەوەی ئەنجامەکان دەرکەوت کە کاریگەری بەکارهێنانی ئایپاد لەسەر هەر چوار بوارەکە هەیە و زیاتر کاریگەری هەیە لەسەر لایەنی کۆمەڵایەتی , هەروەها دەرکەوت کە بە پێی هەردوو گۆڕاوی (تەمەن و ڕەگەز) جیاوازی نەبوو لە نێوان ئەندامانی سامپڵی توێژینەوەکە بەڵام بە پێی (کاتی خایەنراو لە یاریکردنی منداڵ بە ئایپاد لە ڕۆژێکدا) ئەنجامەکان دەریانخست کە جیاوازی بەڵگەداری هەیە بەجۆرێك تا ژمارەی کاتژمێرەکانی بەکارهێنان زیاتر بێت ئەوا کاریگەری زیاتر دەبێت لەسەر منداڵەکان.

کلیلە وشەکان: لێکەوتە, ئامێرە ئەلکترۆنیەکان, ئایپاد .

Abstract

The aim of the current research is to identify the implications of using electronic devices (iPad as an example) by kindergarten children of (social, psychological, physical-physical and linguistic), Aspects in general and according to the variables of sex, age and time spent in using electronic means, for that purpose a scale consisting of (30) items and with (always, a lot, sometimes, a little, never) choices, the scale was distributed on (70) children selected intentionally and the sample totally was (51), with (28) boys and (23) girls .

Finally, the results showed that there is an effect of the iPad on all four aspects in general and especially the social aspect, and the results also showed that there were no statistically significant differences between children in the impact of the iPad according to the (gender and age) variables,

but there was statistically significant differences between children in the impact of the iPad device according to (time spent in using iPad), So that the more time in using the leads to more impact on children in all the aforementioned aspects.

Key Words: implications, electronic devices, iPad.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٦ ژمارە ١ ساڵی(٢٠٢١)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٠/١١/٦ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢١/١/١٦ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢١/٣/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	jwan.bahaden@koyauniversity.org
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢١ د. جوان بهاءالدين علی، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

بەشی یەکەم

ناساندن بە توێژینەوەکە

یەکەم: کێشەی توێژینەوەکە:

گەشەسەندنی تەکنەلۆژیا بووەتە بوویەرێك کە سەردەمی ئێستای کردوەتە سەردەمی شۆڕشی تەکنەلۆژی , ئەم شۆڕشە تەنها لە ڕووی گەشەی جۆری داهێنانە یەك لە دوای یەکەکانی تەکنەلۆژیاوە نیە بەڵکو لە ڕووی چەندیشەوە بەرهەمە جۆراوجۆرەکانی تەکنەلۆژیا گەیشتۆتە دەستی ژمارەیەکی زۆری بەکارهێنەرانەوە لە سەرجەم چین و توێژەکانی کۆمەڵگا, ئەم تەکنەلۆژیایە بەشێوەیەك دروستکراوە کە زۆر بەئاسانی بەکاربهێنرێت لەلایەن سەرجەم تەمەنەکانەوە بۆ مەبەستە جیاجیاکان وەك فێرکردن و کات بەسەربردن و بازاڕکردن و... هتد, منداڵانیش ئەو توێژەن کە لەو شەپۆلەی شۆڕشی تەکنەلۆژیا بەدەرنین و بەشێوەیەکی بەرچاو تەکنەلۆژیا نوێیەکان بۆمەبەستی کات بەسەربردن و یاری و فێربوونی بابەتە هەمەچەشنەکان بەکاردەهێنن.

منداڵ لە کۆمەڵگای کوردیشدا وەك دیاردەیەکی باوی سەردەم بوونەتە بەکارهێنەری تەکنەلۆژیا نوێیەکان و ئامرازە ئەلکترۆنیە هاوچەرخەکانی وەك (مۆبایل وئایپاد و لاپتۆپ و پرۆگرام و یاریەکانی ئەو ئامرازە ئەلیکترۆنیانە) کە هەندێکجار بەخێوکەرانی منداڵەکان زۆر بێباکانە و بەخەیاڵێکی ئاسودە ئەو ئامرازانە دەدەنە منداڵکانیان بێ بیرکردنەوە لە لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئەو ئامرازانە یان بە ئاگانەبوون لە لایەنە باش و خراپەکانی ئەو ئامرازانە لە نێویشیاندا ئامێری ئایپاد کە زۆرترین تەکنەلۆژیای بەکارهێنراوە لەسەردەمی ئێستا لەلایەن منداڵانەوە.

بۆیە کێشەی ئەم توێژینەوەیە لە ئاشکراکردنی ئەو لێکەوتانە خۆی دەبینێتەوە کە لەئەنجامی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترونیەکان بەتایبەتی لە بەکارهێنانی ئایپادەوە دروست دەبن لە لایەنەکانی (کۆمەڵایەتی و دەروونی و جەستەیی و زمانی) لەلای منداڵانی باخچەکانی ساوایان.

دووەم: گرنگی توێژینەوەکە:

وەك هەموو توێژینەوەیەکی دیکەی زانستی ئەم توێژینەوەیەش بایەخی زانستی خۆی هەیە, یەکێك لە گرنگیەکانی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە کە توێژینەوە ئەنجامدەدات لەسەر بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان و ئایپاد بە نمونە کە بووەتە دیاردەیەکی هاوچەرخی لێشاوی گەشەی تەکنەلۆژیای سەردەم و لێکەوتەکانی لەسەر لایەنەکای (کۆمەڵایەتی و دەروونی و جەستەیی و زمانی) منداڵانی باخچەکانی ساوایان لە ڕوانگەی بەخێوکەرانەوە کە لە ئێستادا بووەتە گرفتێکی باو لەنێو خێزانەکان چونکە بە پێی ئەوەی کە توێژەر تێبینی کردووە کە ڕێژەیەکی زۆری خێزانەکان ئامێری ئایپادیان خستوەتە بەردەستی منداڵەکانیان بۆ کات بەسەربردن و سەرقاڵکردنیان بەبێ بیرکردنەوە لە لێکەوتە خراپەکانی ئەم ئامێرە لە ئایندەدا.

گرنگیەکی تری ئەم توێژینەوە ئەوەیە کە سامپڵی توێژینەوەکە لە توێژی منداڵانن کە بەکارهێنەرێکی بەرچاوی ئامێری ئایپادن, بەتایبەتیش لەبەر ئەوەی کە سامپڵی توێژینەوەکە منداڵانی باخچەکانی ساوایانن کە لە قۆناغێکی هەستیاردان لە گەشەی جەستەیی و کۆمەڵایەتی و دەروونی و زمانی, بەجۆرێك بونی کەم و کورتی و نادروستی لەگەشەی ئەو لایەنانە لەوقۆناغە هەستیارەی تەمەندا لەوانیە لێکەوتەیەکی وەهای لێبکەوێتەوە کە تا کۆتایی تەمەن تاك پێوەی بناڵێنێت, دوا گرنگیش لەوەدا خۆی دەبینێتەوە کە دەکرێت سوود لە دەرئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەیە وەبگیرێت و لەلایەن بەخێوکەران و دەزگا پەروەردەییەکانەوە .

سێیەم: ئامانجەکانی توێژینەوەکە:

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە لەم خاڵانە خۆی دەبینێتەوە:-

١. خستنەڕووی لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان (ئایپاد بە نمونە) لە لایەن منداڵانەوە بۆ هەریەك لە لایەنەکانی (کۆمەڵایەتی و دەروونی و جەستەیی و زمانی) بە شێوەیەکی گشتی .

٢. خستنەڕووی لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد لەسەر منداڵ لە لایەنەکانی (کۆمەڵایەتی و دەروونی و جەستەیی و زمانی) بە پێی گۆڕاوەکانی

(ڕەگەز و تەمەن)ی منداڵەکان و (کاتی بەکارهێنانی ئایپاد لە ماوەی ڕۆژێکدا) لە لایەن منداڵەکانەوە .

چوارەم: سنوری توێژینەوەکە:

سنوری ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە سەرجەم منداڵانی باخچەکانی ساوایان لە ڕێگەی بەخێوکەرانیانەوە بۆ ساڵی خوێندنی ٢٠١٨- ٢٠١٩ .

پێنجەم: پێناسەی زاراوەکان:

• ئایپاد: ئەو ئامێرەیە کە شاشەیەکی روو ساڤی و کارلێکیی هەیە و بە ئاسانی هەڵدەگیرێت و بە دەست لێدان بەکاردەهێنرێت ,لە ڕِێگەی ئەم ئامێرەوە دەتوانرێت چەندین بەرنامەی تیادا دابەزێنرێت کە گونجاوبێت لەگەڵ منداڵ(باحاذق و ترکستانی,٢٠١٥:ل١٥٧) .

• لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان: بریتیە لە تیکرِای ئەو نمرانەی کە ئەندامانی سامپڵی توێژینەوەیە بەدەستی دەهێنن دوای وەڵامدانەوەی باوانیان لەسەر برِگەکانی ئەو پێوانەیەی کە لەم توێژینەوەدا بەکاردەهێنرێت بۆ ئاشکراکردنی لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد لەلایەن منداڵانەوە .

بەشی دووەم

تەوەری یەکەم:چوارچێوەی تیۆری توێژینەوە

یەکەم: ئامێرە ئەلکترۆنیەکان و میدیای نوێ

لەم چارەکەسەدەی ڕابردوودا گەشەسەندنی بواری تەکنەلۆژی و میدیای نوێ بەشێوەیەکی بەرچاو شەقاوی زۆر گەورەی ناوە لەڕووی جۆریەوە و چەندین ئامێری زیرەك و پرۆگرام و ئەپلیکەیشنی جۆراوجۆر هاتوەتە ئاراوە کە مرۆڤ لە خزمەتی پێداویستیەکانی خۆی بەکاری دەهێنێت, لە ڕووی چەندیشەوە لە ئێستادا ئەم ئامێرانە لەزۆرینەی ماڵەکاندا بەردەستە و لە هەموو تەمەنەکاندا دەتوانرێت بە سانایی بەکاربێت, میدیای نوێ پێدەنێتە قۆناغێکی نوێوە کە سەرەتاکەی دەگەرِێتەوە بۆ هارۆڵد ئینس لە پەنجاکان و مارشاڵ ماکلۆهان لە شەستەکانی سەدەی ڕابردوو بۆ تێگەشتن لە لۆژیکی میدیای نوێ پێویستە پەنا بەرینە بەر زانستی کۆمپیوتەر کە مەرجی نوێ لە خۆ دەگرێت و بۆ کارکردن لە بواری میدیای نوێ دەبێت بە زانستی کۆمپیوتەر و پرۆگرامەکان ئاشنا بین(Hjorth,٢٠١١:P٣١).

بەشێك لە ئەرکی ئامێرە زیرەکە ئەلکترۆنیەکان بریتیە لە سازدانی پەیوەندیکردن و پێکەوەبەستنەوەی تاکەکان لە دوورترین شوێنەوە و گەیاندنی زانیاری لە دەزگا میدیاییەکانەوە بۆ وەرگر, جگەلەوانەش ئەرکی دیکە دەگرێتە ئەستۆ بە پێی ئەو ئەپلیکەیشنانەی کە لەسەری دادەنرێت چەندین وچالاکی هەمەچەشنی پێ ئەنجامدەدرێت و لە نێویشیان ئەرکی خۆشی بەسەربردن و یاریکردن, پسپۆڕانی بواری میدیای نوێ یاریە ئەلکترۆنیەکانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان پۆلێن دەکەن بە جۆرێك لە میدیای نوێ کە پشت دەبەستێت بە بوونی تۆرِی ئنتەرنێت و ئەپڵیکەیشنەکانی و کە لە رِێگە کۆمپیوتەر و ئامێرە ئەلکترۆنیەکانی وەك ئایپاد و تەچ سکرینەکان کاری پێدەکرێت(الشمالیە و اخرون,٢٠١٥,ل٣٢), ئایپاد وەك یەکێك لە ئامێرە ئەلکترۆنیە هەرەباوەکان چەند تایبەتمەندیەکی هەیە کە هانی منداڵان دەدات ئارەزووی بەکارهێنانی بکەن وەك ڕاستەوخۆ کارلێکەری (تفاعل) دەکات لەگەڵ بەکارهێنەر و زۆر بە سانایی کاری لەسەر دەکرێت و ئەپەلیکەیشنەکانی بە ئاسانی بەکاردەهێنرێت و هەمە چەشنن و خودی ئامێرەکە بە ئاسانی دەگوازرێتەوە و سەرنج ڕاکێشە هەروەها بێ مەترسیە(Saylor, Rodrigue,2012:P4).

وەك باسکرایەکێك لە تایبەتمەندیە جیاکەرەوەکانی تەکنەلۆژیای پەیوەندیکردنی نوێ ئەوەیە کە کارلێکەرییە(Interactivity) یە واتە ئاراستەکردنی پەیام لە دوو ئاڕاستەی نێرەر و وەرگر, واتە هەردوولا پەیام دەنێرن و کۆمێنت و پەرچەکردار و وەڵامیان هەیە, ئەگەرچی تایبەتمەندی سیمای کارلێکەری سیمای پەیوەندی کەسیە واتە لەسەر ئاستی تاك مامەڵە لەگەڵ وەرگر دەکرێت کە بووەتە یەکێك لە تایبەتمەندیە دیارەکانی میدیای نوێ و ئامێرە ئەلکترۆنیەکانی وەك ئایپاد(بعزیز,٢٠١٢: ل٦٩), یاریە ئەلکترۆنیەکانیش کە بەشێکن لە میدیای نوێ دەکرێت لە ئامێری جۆراوجۆری دیجیتاڵی بەدەستبهێنرێت و لەکاتی یاریکردندا کارلێکەری دوو لایەنە دروست ببێت لە نێوان وەرگر و ئامێرە ئەلکترۆنیەکە (Hjorth,2011:P32) .

دووەم: لێکەوتەکانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان لەسەر منداڵ

ئامێرە زیرکەکان بە پێچەوانەی ئامێری کۆمپیوتەر پێویستی بە توانست و شارەزاییەکی زۆر نیە لەکاتی بەکارهێناندا, بەڵکو ئەو سکرینە ئاسان بەدەستەی کە تەنها بە پەنجە لێدان کاردەکات بووەتەهۆی ئەوەی کە بەکارهێنانی بۆ منداڵ زۆر ئاسان بێت بە جۆرێك ئەو منداڵانەش کە هێشتا نەچونەتە قوتابخانە دەتوانن زۆر بە ئاسانی بەکاری بهێنن(Neumann,etc,2017:p5), هەر بۆیە لە ئێستادا ژمارەیەکی زۆری منداڵان لە جیهان و لە کۆمەڵگای کوردیش بەشێوەیەکی بەرچاو ئامێرە ئەلکترۆنیەکان بەگشتی و (ئایپاد) بەتایبەتی بەکاردەهێنن وکاتێکی زۆر لە یاریکردن بەو ئامێرانە بەسەردەبەن.

وەك هەموو ئامێرەکانی دیکە ئامێرە ئەلکترۆنیەکان لایەنی ئەرێنی هەیە لە بەکارهێنانیدا و مرۆڤ سود لەو خزمەتگوزاریانە دەکات کە لە ئەپلیکەیشنی ئامێرە ئەلکترۆنیەکانەوە ئامادەکراوە, بە پێی دەرئەنجامی چەندین توێژینەوە دەرکەوتووە کە پەیوەندی هەیە لە نێوان بەکارهێنانی ئامێری ئایپاد و زیادبوونی ئاستی فێربوونی منداڵ و کاریگەری هەیە لەسەر فێربوونی هەندێ لایەنی ژیاری وبەرزکردنەوەی توانستەکانی منداڵ(Khoo,etc,2015:P7) , بۆ نمونە لە توێژینەوەیەکی ئەزمونیدا کە لەسەر (٤٢) منداڵی باخچەی ساوایان ئەنجامدرا,دەرکەوت کە بەکارهێنانی ئایپاد کاریگەری هەیە لەسەر بەرزکردنەوەی ئاستی توانستی زمانیی لەلای منداڵەکان لەلای ئەوگروپەی کە ئامێری ئایپاد بەکار دەهێنن بە بەراورد بەو گروپەی بە شێوەی کلاسیکی وانەکان دەخوێنن (Alzannan,٢٠١٥:P٥٨), لە توێژینەوەیەکی دیکەدا کە لە قوتابخانەیەکی بنەڕتی ئەنجامدرا لە ئەمەریکا, لەو توێژینەوەیەدا منداڵەکان لە وانەی بیرکاریدا کرانە دووگروپ و هەمان بابەت بۆ هەردوو گروپ پێشکەشکرا بە شێوەیەك کە لە گروپێکیان ئامێری ئایپاد بەکارهێنرا لە کاتی وانەکە و لەلای گروپەکەی دیکە بە شێوە کلاسیکیەکەی وانە وترایەوە, بینرا کە منداڵەکانی گروپی بەکارهێنانی ئایپاد توانستیان زۆر بەرزترە لە بابەتەکە بە بەراورد بەوگروپەی کە بە شێوە کلاسیکیەکە وانەیان وەرگرتوە هەروەها ئاراستەی منداڵەکان بەرامبەر بەوانەی بیرکاری زیاتر ئەرێنی بوو بە بەراورد بە گروپی دووەم. (Singer, ٢٠١٥:P٩٦-٩٧)

لەگەڵ ئەوەی کە مرۆڤ ئامێرە زیرکەکان بەکاردەهێنێت بۆ پێداویستی ژیانی و زۆر سودی لێدەکات, بەڵام ئەو بەکارهێنانە بەدەر نیە لە زیان گەیاندن بە هەندێك لایەنی دیکە لە ژیانی بەکارهێنەر , یاریە ئەلکترۆنیەکانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان کە منداڵان یاری پێدەکەن چەندین لێکەوتەی نەرێنی هەیە بە جۆرێك لە هەندێك دەوڵەت پەنا براوە بۆ دیاریکردنی تەمەنی بەکارهێنەر, بۆ نمونە زۆر بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکانی وەك (ئایپاد) دەبنەهۆی ئەوەی کە منداڵان ئالودەیان ببن و کاتێکی زۆر لە بەکارهێنانیاندا بەسەر ببەن,هەروەها کاریگەری هەیە لەسەرکەمکردنەوەی ئاستی بەدەستهێنان لە خوێندندا و خراپبوونی پرۆسەی فێربوون و دروستبونی خوی خراپ و تەمەڵی و دوورەپەرێزی کۆمەڵایەتی و فێرکردنی ڕەفتاری نەشیاو ...هتد (سمیحە,٢٠١٦-٢٠١٧:ل ٧١و ٧٢) .

لەلایەکی دیکە زۆر بەکارهێنانی ئامێرەزیرەکەکانی هاوشێوەی (ئایپاد) لێکەوتەی نەرێنی هەیە لەسەرلایەنی تەندروستی و جەستەی بەکارهێنەر, بۆنمونە زۆر بەکارهێنانی ئامێرە زیرەکەکان دەبێتەهۆی زیان گەیاندن بە چاو و مل و مێشك و تواناکانی جەستە و شێوازی ژیانی مرۆڤ (طقاطقە,٢٠١٨:ل٢) , توێژینەوەکان دەریانخستوە کە پەیوەندی هەیە لە نێوان ماوەی خەوتنی منداڵ و کاتی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان چونکە دەرکەوتووە کە ئەو شەپۆلە کورتانەی کە لەو ئامێرانەوە دەردەچن کار لە چڕی هۆرمۆنی میلاتۆنین دەکات بەجۆرێك کە دەبێتەهۆی کەمبونەوەی ئاستی دەردانی و دواتر دەبێە هۆی کەمخەوی و هەتا کاتی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان زیادبکات ئاستی دەردانی میلاتۆنین کەم دەکات کە دواتر کار لەسەرگەشەی جەستەیی منداڵ دەکات(Schleicher,2019:P23).

یەکێك لەو لایەنە گرنگانەی کە قۆناغی منداڵیدا گەشەدەکات گەشەی زمانە, گەشەی زمان و فێربوونی گفتوگۆ لەلای منداڵ زیاد دەکات بە زیادبوونی کاتی گفتوگۆکردنی باوان و بەخێوکەران لەگەڵ منداڵ لە ژیانی ڕۆژانە, لەکاتی سەر قاڵبوونی زۆری منداڵ بە ئامێرە ئەلکترۆنیەکان و یاریکردن بە ئایپاد دەرفەتی تێکەڵ بوون و ئەنجامدانی گفتوگۆ لەگەڵ دەوروبەر کەم دەبێتەوە و توانستی دەربڕین و ئاخاوتن کەم دەبێتەوە, توێژینەوەکان سەلماندویانە کە ئەو منداڵانەی تەمەنیان لەخوار (٦) ساڵیەوەیە وکاتێکی زۆر لە بەکارهێنانی ئامێرە

ئەلکترۆنیەکان بەسەردەبەن گەشەی زمانی لەلا دوادەکەویت و تونای گفتوگۆکردنیان لاوازدەبێت بۆیە پسپۆڕان پێیان باشە کە کاتی یاریکردن بە ئامێرە ئەلکترۆنیکان زۆر کەم بکرێتەوە (Kuta,2017:p49) .

بە پێی ڕاپۆرتی ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی (WHO)بەهۆی بەربڵاوبوونی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان لەم ساڵانەی دواییدا چەندین نەخۆشی بەشێوەی بەرچاو بەدەرکەوتووە لە نێو بەکارهێنەرانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان وەك لێکەوتەی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان بەهۆی شەپۆلە ڕادیۆییەکانی ئەو ئامێرانە کە بونەتە نەخۆشی سەردەم, لەو نەخۆشیانەش تێکچونی خەو و ماندوبون و نەخۆشیەکانی چاو وشێرپەنجەی مێشك و ئێسك و چەندین نەخۆشی جەستەیی دیکە (Schleicher,2019:P27).

جگە لە لایەنی تەندروستی و جەستەیی زۆربەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان لێکەوتەی نەرێنی هەیە لەسەر لایەنی کۆمەڵایەتی و دروستبونی گرفتی کۆمەڵایەتی, بە پێی دەرئەنجامی توێژینەوەیەك پەیوەندی ئەرێنی هەبوو لە نێوان ئاستی بەکارهێنانی یاریە ئەلکترۆنیەکان و ئەنجامدانی توندوتیژی ماددی لە قوتابخانە لەلایەن منداڵی بەکارهێنەری یاری ئەلکترۆنیەوە, کە خۆی دەبینیەوە لە توندوتیژی جەستەیی و ئازار پێگەیاندنی بەمەبەست بەرامبەر کەسانی دەوروبەر (سمیحە,٢٠١٦-٢٠١٧:ل١٧٧) کە دەبێتەهۆی ئەوەی کێشەو گرفت لەنێوان تاکەکانی کۆمەڵگادا دروست بکات و ئاشتەوایی کۆمەڵایەتی تێکبدات.

تەوەری دووەم: تویژینەوەکانی پێشوو

١-تویژینەوەی (هاجر,٢٠١٦-٢٠١٧)

ناونیشانی توێژینەوەکە بریتی بوو لە (أثر أستخدام تكنولوجيا الاتصال الحديثة في التنشئة الاجتماعية للطفل الجزائري- دراسة ميدانية على عينة من الاولياء بمدينة أم البواقي) کە نامەی ماستەر بوو, ئامانجی توێژینەوەکە بریتی بوو لە ئاشکراکردنی کاریگەری تەکنەلۆژیای پەیوەندیکردن لەسەر گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی منداڵان, توێژەر بەمەبەستی کۆکردنەوەی داتاکان (فۆرمی ڕاپرسی) بەکارهێنا, وسامپڵی توێژینەوەکە بریتی بوو لە (١٢٠) بەخێوکەری منداڵ کە بەکارهێنەری تەکنەلۆژیای پەیوەندیکردن .

لە کۆتاییدا توێژەر گەشتە چەند دەر ئەنجامێك و گرنگترینیان : بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای پەیوەندیکردن کاریگەری هەیە لەسەر گەشەپێدانی منداڵان بە هەردوو لایەنی ئەرێنی و نەرێنی و دەبێتەهۆی کەمبونەوەی تێکەڵبون و پەیوەندی کۆمەڵایەتی.

٢- تویژینەوەی (Bartholow,2006)

ناونیشانی توێژینەوەکە بریتی بوو لە Chronic violent video game exposure and desensitization to violence:) Behavioral and event-related brain potential data Bruce) بوو کە لە (ئەمەریکا) ئەنجامدرا، گرفتی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیەکە زۆرێك لە توێژینەوەکان دەریانخستبو کە توندوتیژی یاریەکان دەبێتە هۆی ڕەفتاری توندوتیژی، بۆیە ئامانجی ئەم توێژینەوەیە ئەوەبوو کە بە شێوەیەکی ئەزموونی ئاشکرای بکات کە توندوتیژی یاریە ئەلکترۆنیەکان چی کاردانەوەیەکیان هەیە لەسەر مێشکی یاریزانەکان.

توێژینەوەکە ئەزموونی بوو هەربۆیە سامپڵی توێژینەوەکە کرابوو بە دووگروپ لە یاریزان کە یاریان بە یاریە ئەلکترۆنیەکانکرد، گروپێکیان کە گروپی ئەزموونی بوون یاریەکانیان توندوتیژی لەخۆدەگرت و گروپەکەی دیکەش کە گروپی کۆنترۆڵ بوون یاریەکانیان ناتوندوتیژبوون، لە کۆتاییدا توێژەر گەشتە چەند دەرئەنجامێك و گرنگترینیان : بینرا کە ئەو یاریزانانەی کە یاری ناتوندوتیژی دەکەن وەڵامدانەوەی مێشکیان کەمترە بۆ کردەی توندوتیژی بە پێچەوانەی ئەوانەی کە یاری ئەلکترۆنی توندوتیژ دەکەن.

٣-تویژینەوەی (الكندري, ٢٠١٩)

ناونیشانی توێژینەوەکە بریتی بوو لە (الدور التربوي للأجهزة الذكيه (ألأيباد) للنمو الغوي لدى أطفال مرحلة رياظ الأطفال من وجهه نظر أولياء الأمور بدولة الكويت), ئامانجی توێژینەوەکە بریتی بوو لە ئاشکراکردنی ڕۆڵی ئامێرە زیرکەکانی وەك ئایپاد لەسەر گەشەی زمانی لەلای منداڵانی باخچەی ساوایان , توێژەر بەمەبەستی کۆکردنەوەی داتاکان (فۆرمی ڕاپرسی) بەکارهێنا , وسامپڵی توێژینەوەکە بریتی بوو لە (٢٠٥) بەخێوکەری منداڵ.

لە کۆتاییدا توێژەرگەشتە چەند دەرئەنجامێك و گرنگترینیان: کە بەکارهێنانی ئامێرە زیرکەکانی وەك ئایپاد کاریگەری نەرێنیان هەیە لەسەر گەشەی زمانی منداڵ و گرفت دروست دەکەن و برگەی (بەکارهێنانی ئایپاد کاریگەری خراپی هەیە لەسەر گەشەی زمانی منداڵەکەم) بەرزترین پلەی بە دەستهێناوە بە تێکرای (٣,١٥) و برگەی (یاریە ئەلکترۆنیەکان کاریگەری نەرێنی هەیە لەسەرگەشەی زمانی منداڵ) بە تێکرای (٣,٠٦) پلەی دووەمی بەدەستهێنا .

بەشی سێیەم

ڕێکارییەکانی توێژینەوەکە

لەم بەشەدا توێژەر ئەو هەنگاوە رێکاریانە دەخاتە ڕوو کە لەم توێژینەوەدا ئەنجامدراوە, میتۆدی توێژینەوەکە میتۆدی وەسفی (شێوازی مەیدانی روپێوی)ە چونکە توێژەر هەڵدەستێ بە دەستنیشانکردنی لێکەوتەکانی دەرئەنجامی بەکارهێنانی ئایپاد لەلایەن منداڵانەوە بە گشتی و بە پێی چەند گۆراوێکی دیکە, سەبارەت بە کۆمەڵگا و سامپڵ و ئامرازی پێوانەکردن و ئامرازە ئامارییەکان بەو شێوەیەی خوارەوەیە:

یەکەم : کۆمەڵگای توێژینەوەکە:

کۆمەڵگای توێژینەوەکە بریتیە لە سەرجەم منداڵانی باخچەکانی ساوایان لە ناوەندی شارۆچکەی کۆیە کە ژمارەی باخچەکان (١٣) باخچەن و (١٤١٥) منداڵ لەخۆدەگرێت کە (٧٦٥) کچن و (٦٥٠) کوڕ بوون ( ).

دووەم : سامپڵی توێژینەوەکە

سامپڵی توێژینەوەکە بەشێوەی کۆتایی بریتی بوون لە (٥١)( ) منداڵی باخچەی ساوایان کە بە شێوەیەکی مەبەستدار هەڵبژێردران و فۆڕمەکە درا بەو منداڵانەی کە لە ژیانی ئاساییاندا یاری بە ئامێری ئەلکترۆنی ئایپاد دەکەن ,وەك لە خشتەی (١) روونکراوەتەوە.

خشتەی (١)

سامپڵی توێژینەوەکە

ز	باخچە	ڕەگەز		تەمەن		کۆ
		نێر	مێ	٤ساڵ	٥ساڵ	
١	باخچەی ساوایانی ترێ	١١	١٠	٤	١٧	٢١
٢	باخچەی ساوایانی کۆیە	١٠	٩	٧	١٢	١٩
٣	باخچەی ساوایانی ئاراى ناحکومی	٧	٤	٦	٥	١١

سێیەم : ئامرازی توێژینەوەکە

لەبەر نەبوونی ئامرازێکی پێوانەکردنی ئامادە و گونجاو و تایبەت بە (لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان(ئایپاد بەنمونە)لەلای منداڵانی باخچەکانی ساوایان) بە زمانی کوردی و هەروەها گونجاوبێت لەگەڵ تایبەتمەندی کۆمەڵگای توێژینەوەکە و ئامانجی توێژینەوەکە, بۆیە توێژەر پێوانەیەکی ئامادەکرد بۆ پێوانەکردنی لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان(ئایپاد بەنمونە)لەلای منداڵانی باخچەکانی ساوایان, پرۆسەی ئامادە کردنی ئامرازەکە بە پێی ئەم هەنگاوانەی خوارەوە بوو :

- ئامادەکردنی بڕگەکان :

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

١. گەڕانەوە بۆ چوارچێوەی تیۆری سەبارەت بە لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد لەلایەن منداڵانەوە بەمەبەستی دارِشتنی برِگەی گونجاو لەگەڵ ئامانج و کۆمەڵگای توێژینەوەکە .

٢. دواتر توێژەر توانی(٣٠) برگە دابرِێژێت لە میانەی لایەنەکانی(پەیوەندی کۆمەڵایەتی و دەروونی و جەستەیی و زمانی), و بەرامبەر هەر برگەیەك (٥) بژاردە دانرا کە بریتی بوون لە (هەمیشە وایە, زۆرجار وایە ,هەندێ جار وایە , بەدەگمەن وایە, هەرگیز وانییە) و نمرەکانیش بریتین لە (١,٢,٣,٤,٥) بە پێی ریزبەندییان.

- دەستنیشانکردنی راستگۆیی پێوانەکە :

توێژەر هەستا بە دەستنیشانکردنی رِاستگۆیی رِواڵەت (Face validity)بۆ پێوانەکە لە رِێگای وەرگرتنی رِاوبۆچونی شارەزایانی بواری رِاگەیاندن و پەروەردە و کۆمەڵناسی کە (٤) شارەزابوون (بروانە پاشکۆی (١)) ، توێژەر پێوانەکەی خستە بەردەستیان و داوای لێکردن کە ئاستی گونجاوی و نەگونجاوی برگەکان و هەڵبژاردنەکان و هەروەها ئەنجامدانی هەر گۆرِانکارییەك کە پێیان باشە بیخەنە رِوو, دوای کۆکردنەوەی فۆرمەکان بە پشت بەستن بە بیرورِای شارەزایان ئەم گۆرِانکاریانە ئەنجامدرا:-

١. سەبارەت بە هێشتنەوە یان لابردنی برِگەکان,توێژەر پشتی بە رِێژەی رێکەوتنی (٧٥٪) بەست بۆ هێشتنەوەی برِگەکان واتا تەنها ئەو برِگەیەی کە سێ لەسەر چواری شارەزایان پەسەندیان کردبێ دەمێنەتەوە بەم شێوەش برِگەیەکانی(٥ و ٧) ی بواری یەکەم لابران و گۆرِدران بۆ دووبرِگەی دیکە.

٢. هەروەها هەر لە ژێر رۆشنایی تێبینی شارەزایان گۆرِانکاری لە دارِشتن و چاکسازی زمانەوانی لەچەند برِگەیەکی پێوانەکە ئەنجامدرا.

- دەستنیشانکردنی جێگیری پێوانەکە :

لەم توێژینەوەیەدا توێژەر جیگیری پێوانەکەی لە رِێگای کەرتکردنی پیوانە (Subdivided Test) وە ئەنجامدا کە یەکێکە لە رِێگاکانی دەستنیشانکردنی گونجاوی ناوەکی پێوانە کە تیایدا برِگەکان دابەش دەکرێن بۆ برِگەی (تاکی) و برگەی (جووتی) و دواتر لە رِێگای بەکارهێنانی هاوکێشەی (پیرسۆن) نەوە پەیوەندی نێوان برگە تاکییەکان و برِگە جوتییەکان دەستنیشان دەکرێت ، بۆیە توێژەر هەستان بە هەڵبژاردنی (٢٠) فۆرِم بە شێوە هەرِەمەکی و دواتر وەڵامەکانیان لەسەر برِگەی تاکی و جوتی جیاکردەوە و لە رِێگای هاوکێشەی پێرسۆنەوە و بە سوود وەرگرتن لە پرۆگرامی (SPSS) پەیوەندی نێوانیان هەریك لە لایەنەکانی دەستنیشانکرد , بەهای پەیوەندی دوای رِاستکردنەوەی بە هاوکێشەی سپیرمان - براون بۆ بواری (پەیوەندی کۆمەڵایتی برتی بوو لە(٠,٩٤) و بۆ بواری دەروونی بریتی بوو لە (٠,٨٨) و بۆ بواری جەستەیی بریتی بوو لە(٠,٦٠) و بۆ بواری زمانی بریتی بوو لە(٠,٧٣) و بەگشتی ئاستی جێگیری پێوانەکە بریتی بوو لە(٠,٩٤) کە ئەوەش ئاماژە بە بوونی جێگیری ناوەکی پێوانەکە دەکات, هەروەك لە خشتەی ژمارە (٢) روونکراوەتەوە .

خشتەی (٢)

جێگیری بۆ پێوانە بۆ لایەنەکان بە رێگای کەرتکردنی پێوانە

لایەنەکان	جۆر و ژمارەی بڕگەکان		ژمارەی سامپڵ	تیکرای سامپڵ	لادانی پێوەری	بەهای پەیوەندی پێرسۆن	بەهای پەیوەندی دوای ڕاستکردنەوەی بە هاوکێشەی سپیرمان براون	ئاستی بەلگەداری ئاماری
ئاستی بەڵگەداری ئاماری	تاکی	٤	٢٠	٧,٧٩	٣,٤٢	٠,٨٩	٠,٩٤	٠,٠١
	جوتی	٤	٢٠	٧,٦٧	٣,٢٧			
دەرونی	تاکی	٤	٢٠	٧,١٥	٣,٤٢	٠,٧٩	٠,٨٨	٠,٠١
	تاکی	٤	٢٠	٦,٨	٣,٢٧			
جەستەیی	تاکی	٣	٢٠	٤,٢٥	١,٨٦	٠,٤٣	٠,٦٠	٠,٠٥
	جوتی	٣	٢٠	٥,٠٥	٢,٠١			
زمانی	تاکی	٤	٢٠	٥,٢٥	١,٥٨	٠,٥٨	٠,٧٣	٠,٠٥
	جوتی	٤	٢٠	٦,٢٥	٣,٤٦			
جێگیری گشتی	تاکی	١٥	٢٠	٢٤,١٥	٩,٣١	٠,٨٩	٠,٩٤	٠,٠١
	جوتی	١٥	٢٠	٢٥,٦٥	١٠,٥١			

چوارەم : ئەنجامدانی توێژینەوەکە:

دوای ئەوەی پێوانەی توێژینەوەکە راستگۆیی ڕواڵەتی بۆ ئەنجامدرا و هەروەها جێگیری بۆ دەستنیشانکرا (بڕوانە پاشکۆی (٢)), توێژەر هەستا بە ئەنجامدانی توێژینەوەکە بە شێوەی کۆتایی, بەمەبەستی ئەنجامدانی توێژینەوەکە توێژەر لە ٢٠١٨/١٢/١٠ (٧٠) فۆرمی دابەشکرد بەسەر بەخێوکەرانی منداڵانی باخچەکانی ساوایان کە لە ماڵەکانیاندا ئامێری (ئایپاد) هەیە و منداڵەکانیان یاری پێدەکەن , دواتر لە ٢٠١٨/١٢/١٣ (٥٤) فۆرم گەشتەوە دەستی توێژەر و (٣) فۆرمی دیکەش وەلانرا بەهۆی بوونی کەم و کورتی لە وەڵامی برگەکانی فۆرمەکە و توێژینەوەکە بە پێ کێشە و بە ئاسایی ئەنجامدرا.

پێنجەم : ئامرازە ئامارییەکان:

بە مەبەستی شیکردنەوەی (داتاکان) توێژەر سوودیان لە پرۆگرامی (هەگبەی ئاماری بۆ زانستە کۆمەڵایەتییەکان) ناسراو بە (SPSS) وەرگرت لە بەکارهێنانی چەند هاوکێشەیەکی ئاماری وەك:-

١. هاوکێشەی پیرسۆن(Person) بەکارهێنرا بۆدەستنیشانکردنی جێگیری پێوانە بە رێگای کەرتکردنی پێوانەکە.

٢. هاوکێشەی(Sperman Brawn) (هاوکیشەی سپیرمان براون بۆ راستکردنەوەی بەهای پەیوەندی پیرسۆن : = ر×٢ / ر+٢)بەکارهێنرا بۆ دەستنیشانکردنی جێگیری پێوانە بە رێگای کەرتکردنی پێوانەکە.

٣. هاوکێشەی (one sample T-test) بۆ بەراوردکردنی تیکرای سامپڵی توێژینەوەکە لەگەڵ تیکرای گریمانی کۆمەڵگا, بۆ هەریەکێك لە لایەنەکان بە جیا.

٤. هاوکێشەی (Independent sample T-test) بۆ ئاشکراکرنی جیاوازی بەڵگەداری ئاماری لە نێوان منداڵانی باخچەکان سەبارەت بە لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد بەپێی گۆراوەکانی رەگەز و تەمەن.

. هاوكێشەی (ANOVA) بۆ ئاشكرا جیاوازی بەڵگەداری ئاماری لە نێوان منداڵانی باخچەكان سەبارەت بە گرفتەكانی دەرئەنجامی بەكارهێنانی ئایپاد بەپێی بەپێی گۆڕاوی (ماوەی یاریكردنی منداڵ بە ئایپاد لە رۆژێكدا).

بەشی چوارەم

ئەنجامەكانی توێژینەوەكە و شیكردنەوەیان

لەم بەشەدا توێژەر هەڵدەستێت بە خستنەڕوی ئەنجامەكان بە پێی ئامانجەكانی توێژینەوەكە و هەر وەك لەخوارەوە هاتووە :-

١. سەبارەت بە ئامانجی یەكەم كە بریتی بوولە ئاشكراكردنی لێكەوتە خراپەكانی بەكارهێنانی (ئایپاد) لەسەر لایەنەكانی (كۆمەڵآیەتی ، دەرونی ، جەستەیی ، زمانی) منداڵآن بە بۆچونی بەخێوكەران . دوای دیاریكردنی (تیكرای پێوەری پێوانەكە بە پێی لایەنەكان و بە بەكارهێهانی (One – sample T-test) بۆ بەراوردكردنی تیكرِای منداڵآن و تیكرِای پێوەری پێوانە بە پێی لایەنەكان بەم ئەنجامانەی خوارەوە بەدەست هات :

أ- دەركەوت كە جیاوازی بەڵگەداری ئاماری نیە لە تیكرِای گریمانی پێوانەكە كە بریتی بوو لە (٢٤) و تیكرِای رِاستەقینەی سامپڵی توێژینەوەكە (٢١،٦٣) و بەهای (T) بریتی بوولە (١،٦٢) ، واتا لێكەوتەكانی بەكارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنی كۆمەڵآتی بە ئاستی ناوەندە, هەر وەك لە خشتەی (٣) رِونكراوەتەوە.

خشتەی (٣)

لێكەوتەكانی بەكارهێنانی (ئایپاد) لەسەر لایەنی كۆمەڵآیەتی لەلای منداڵەكان بە گشتی

لایەنەكان	ژمارەی سامپڵ	تیكرِای پێوەری پێوانە	تیكرِای سامپڵ	لادانی پێوەری	بەهای T	نمرەی ئازادی	ئاستی بەڵگەداری Sig	رِێژەی هەڵە
كۆمەڵآیەتی	٥١	٢٤	٢١،٦٣	١٠،٤٢	١،٦٢	٥٠	٠،١١	٠،٠٥

ب- سەبارەت بە لێكەوتەكانی بەكارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنی دەرونی دەركەوت كە جیاوازی بەڵگەداری ئاماری هەیە لە نێوان تیكرِای سامپڵی توێژینەوە كە بریتی بوولە(١٩،٨٦) لەگەڵ تیكرِای گریمانی پێوانەكە و بەهای تای(٣،٢٧) واتا كاریگەری لە ناوەند كەمترە, هەر وەك لە خشتەی (٤) رِونكراوەتەوە .

خشتەی (٤)

لێكەوتەكانی بەكارهێنانی (ئایپاد) لەسەر لایەنی دەرونی لەلای منداڵەكان بە گشتی

لایەنەكان	ژمارەی سامپڵ	تیكرِای پێوەری پێوانە	تیكرِای سامپڵ	لادانی پێوەری	بەهای T	نمرەی ئازادی	ئاستی بەڵگەداری Sig	رِێژەی هەڵە
دەرونی	٥١	٢٤	١٩	٩،٠٢	٣،٢٧	٥٠	٠،٠٠٢	٠،٠٥

ت- سەبارەت بە لێكەوتەكانی بەكارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنی جەستەیی دەركەوت كە جیاوازی بەڵگەداری ئاماری نێوان تیكرِای سامپڵی توێژینەوە كە بریتی بوولە(١٤،٤٩) لەگەڵ تیكرِای گریمانی پێوانەكە و بەهای (T) بریتیە لە (٣،٣٤) واتا كاریگەری لە ناوەند كەمترە, هەر وەك لە خشتەی (٥) رِونكراوەتەوە.

خشتەی (٥)

لێکەوتەکانی بەکارهێنانی (ئایپاد) لەسەر لایەنی جەستەیی لەلای منداڵەکان بە گشتی

لایەنەکان	ژمارەی سامپڵ	تیکرِای پێوەری پێوانە	تیکرای سامپڵ	لادانی پێوەری	بەهای T	نمرەی ئازادی	ئاستی بەڵگەداری Sig	رِێژەی هەڵە
جەستەیی	٥١	١٨	١٤,٤٩	٧,٤٩	٣,٣٤	٥٠	٠,٠٠٢	٠,٠٥

پ- سەبارەت بە لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنی زمانی دەرکەوت کە جیاوازی بەڵگەداری ئاماری نێوان تیکرِای سامپڵی توێژینەوە کە بریتی بوولە(١٧,٩٦) لەگەڵ تیکرِای گریمانی پێوانەکە و بەهای (T) بریتیە لە(٤,٦٢) واتا کاریگەری لە ناوەند کەمترە, هەر وەك لە خشتەی (٦) رِونکراوەتەوە .

خشتەی (٦)

لێکەوتەکانی بەکارهێنانی (ئایپاد) لەسەر لایەنی زمانی لەلای منداڵەکان بە گشتی

لایەنەکان	ژمارەی سامپڵ	تیکرِای پێوەری پێوانە	تیکرای سامپڵ	لادانی پێوەری	بەهای T	نمرەی ئازادی	ئاستی بەڵگەداری Sig	رِێژەی هەڵە
زمانی	٥١	٢٤	١٧,٩٦	٩,٣٣	٤,٦٢	٥٠	٠,٠٠	٠,٠٥

٢. سەبارەت بە ئاشکراکردنی لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنەکانی (کۆمەلآیەتی ، دەروونی ، جەستەیی, زمانی) بە پێی گۆرِاوی(رِەگەز) ، دوای شیکردنەوەی داتاکان لە رِێگای بەکارهێنانی (Independent Samples Test) لە ئەنجامەکاندا دەرکەوت کە هیچ جیاوازی بەڵگەداری ئاماری لە نێوان منالآنی کچ و کورِ نیە لە دەرئەنجامە کۆمەلآیەتییەکان ، بەلآم جیاوازی بەڵگەداری ئاماری لە نێو منداڵەکان بەدیدەکرێت بە پێی گۆرِاوی رِەگەز لە لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنەکانی (دەرونی و جەستەیی و زمانی , بەجۆرێك کە کاریگەری لەسەر مندالآنی (کچ) زیاترە بە بەراورد بە کورِەکان ، هەر وەك لە خشتەی (٧) هاتووە .

خشتەی (٧)

لێکەوتەکانی بەکارهێنانی (ئایپاد) لەسەر لایەنەکان لەلای منداڵەکان بە پێی گۆرِاوی رِەگەز

لایەنەکان		ژمارەی سامپڵ	تیکرِای سامپڵ	لادانی پێوەری	نمرەی ئازادی	بەهای T	ئاستی بەڵگەداری	رِێژەی هەڵە
کۆمەلآیەتی	کچ کورِ	٢٣ ٢٨	٢٢,٣٠ ٢١,٠٧	١٠,٣٥ ١٠,٦٣	٤٩	٠,٤١	٠,٧٣	٠,٠٥
دەرونی	کچ کورِ	٢٣ ٢٨	٢٢,٣٠ ٢١,٠٧	١٠,٣٥ ١٠,٦٣	٤٩	٠,٤١	٠,٧٣	٠,٠٥
جەستەیی	کچ کورِ	٢٣ ٢٨	٢٢,٣٠ ٢١,٠٧	١٠,٣٥ ١٠,٦٣	٤٩	٠,٤١	٠,٧٣	٠,٠٥
زمانی	کچ کورِ	٢٣ ٢٨	٢٢,٣٠ ٢١,٠٧	١٠,٣٥ ١٠,٦٣	٤٩	٠,٤١	٠,٧٣	٠,٠٥

٣. سەبارەت بە ئاشكراكردنی لێكەوتەكانی بەكارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنەكانی (كۆمەڵآیەتی ، دەروونی ، جەستەیی، زمانی) بە پێی گۆڕاوی تەمەن ، دوای شیكردنەوەی داتاكان لە ڕێگای بەكارهێنانی (Independent Samples Test) لە ئەنجامەكاندا دەركەوت كە هیچ جیاوازییەكی بەڵگەداری ئاماری نیە لە نێوان لێكەوتەكانی بەكارهێنانی (ئایپاد) لەسەر منداڵآنی لە لایەنەكانی (كۆمەڵایەتی ، دەرونی ، جەستەیی و زمانی) بە پێی گۆڕاوی (تەمەن)، واتا كاریگەری بەكارهێنانی ئایپاد لەسەر منداڵآنی تەمەن (٤) و (٥) ساڵ وەك یەكە هەر وەك لە خشتەی (٨) ڕوونكراوەتەوە.

خشتەی (٨)

لێكەوتەكانی بەكارهێنانی (ئایپاد) لەسەر لایەنەكان لەلای منداڵەكان بە پێی تەمەن

لایەنەکان	ژمارەی سامپڵ		تێکرای سامپڵ	لادانی پێوەری	نمرەی ئازادی	بەهای T	ئاستی بەڵگەداری	ڕێژەی هەڵە
کۆمەڵآیەتی	٤ ساڵ ٥ ساڵ	١٧ ٣٤	٢١,١٢ ٢١,٨٨	١٠,٩٧ ١٠,٢٩	٤٩	٠,٢٤	٠,٩٦	٠,٠٥
دەرونی	٤ ساڵ ٥ ساڵ	١٧ ٣٤	٢٠,٣٥ ١٩,٦٢	٨,٦٣ ٩,٣٢	٤٩	٠,٢٧	٠,٩٣	٠,٠٥
جەستەیی	٤ ساڵ ٥ ساڵ	١٧ ٣٤	١٤,٤٧ ١٤,٥٠	٧,٢٩ ٧,٧٠	٤٩	٠,١١	٠,٧٤	٠,٠٥
زمانی	٤ ساڵ ٥ ساڵ	١٧ ٣٤	١٩,٥٣ ١٧,١٨	٩,١٨ ٩,٤٤	٤٩	٠,٤٩	٠,٨٤	٠,٠٥

٤. سەبارەت بە ئاشكراكردنی لێكەوتەكانی بەكارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنەكانی (كۆمەڵآیەتی و دەروونی و جەستەیی و زمانی) منداڵآن بەپێی گۆڕاوی (ژمارەی كاتژمێرەكانی بەكارهێنانی ئایپاد)، دوای شیكردنەوەی داتاكان لە ڕێگای بەكارهێنانی (One –way ANOVA)ئەنجامەكان دەریان خست كە جیاوازی بەڵگەداری هەیە (بە پێی ژمارەی كاتژمێرەكانی بەكارهێنانی ئایپاد), تا ژمارەی كاتژمێرەكان زیاتر بێت ئەوا كاریگەری لەسەر لایەنەكانی (كۆمەلآیەتی و دەروونی و جەستەیی و زمانی) منداڵآن زیاتر دەبێت ، هەروەك لە خشتەكانی (٩)و(١٠) ڕونكراوەتەوە .

لایەنەکان	کاتژمێرەکان	ژمارەی سامپڵ	تێکرای سامپڵ	لادانی پێوەری
کۆمەڵآیەتی	١ کاتژمێر	٢٤	١٥,٩٢	٩,٠٥٠
	٢ کاتژمێر	١١	٢١,٤٥	٨,٩٣٧
	٣ کاتژمێر	٩	٣٠,٣٣	٧,٧٧٨
	٣ کاتژمێر زیاتر	٧	٣٠,٢٩	٦,٧٧٥
	کۆ	٥١	٢١,٦٣	١٠,٤٣٢
دەرونی	١ کاتژمێر	٢٤	١٥,٧٥	٧,٩٠٨
	٢ کاتژمێر	١١	١٩,٨٢	٩,٥٤٨
	٣ کاتژمێر	٩	٢٤,١٤	٦,٤٠٥
	٣ کاتژمێر زیاتر	٧	٢٧,٥٦	٧,٣٥٨
	کۆ	٥١	١٩,٨٦	٩,٠٢٢
جەستەیی	١ کاتژمێر	٢٤	١١,٥٠	٦,٢٦٢
	٢ کاتژمێر	١١	١٢,٨٢	٦,٣٠٦
	٣ کاتژمێر	٩	٢٠,١١	٧,٣٠٥
	٣ کاتژمێر زیاتر	٧	٢٠,١٤	٧,٣٨١
زمانی	١ کاتژمێر	٢٤	١٥,٠٨	٨,٦٧٧
	٢ کاتژمێر	١١	١٥,٨٢	٩,٣٢٥
	٣ کاتژمێر	٩	٢١,١٤	٧,٦٠٣
	٣ کاتژمێر زیاتر	٧	٢٥,٧٨	٨,١٨٢
	کۆ	٥١	١٧,٩٦	٩,٣٣٢

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خشتەی (١٠)

ئاستی بەڵگەداری لێکەوتەکانی بەکارهێنانی (ئایپاد) لەسەر لایەنەکان لەلای منداڵەکان بە پێی کاتژمێرەکانی بەکارهێنانی ئایپاد

لایەنەکان		کۆی دووجارەکان	نمرەی ئازادی	دوجای تیکراکان	بەهای F	ئاستی بەڵگەداری
کۆمەڵایەتی	نێوان گروپەکان	١٩٨٩,٦٣٢	٣	٦٦٣,٣١١	٩,٠٥٧	٠,٠٠٠
	له ناو گروپەکان	٣٤٤١,٩٨٩	٤٧	٧٣,٢٣٤		
	کۆ	٥٤٣١,٩٢٢	٥٠			
دەرونی	نێوان گروپەکان	١٠٦٦,٨٢٣	٣	٣٥٥,٦٠٨	٥,٥٦٥	٠,٠٠٢
	له ناو گروپەکان	٣٠٠٣,٢١٦	٤٧	٦٣,٨٩٨		
	کۆ	٤٠٧٠,٠٣٩	٥٠			
جەستەیی	نێوان گروپەکان	٧٥٣,٣٦٣	٣	٦٦٣,٣١١	٥,٧٤٨	٠,٠٠٢
	له ناو گروپەکان	٢٠٥٣,٣٨٢	٤٧	٧٣,٢٣٤		
	کۆ	٢٨٠٦,٧٤٥	٥٠			
زمانی	نێوان گروپەکان	٨٧٠,٠٣٩	٣	٢٩٠,٠١٣	٣,٩١٢	٠,٠١٤
	له ناو گروپەکان	٣٤٥٣,٨٨٢	٤٧	٧٤,١٢٥		
	کۆ	٤٣٥٣,٩٢٢	٥٠			

دەرئەنجامەکان

سەبارەت بە ئامانجی یەکەم کە بریتیبوو لە ئاشکراکردنی لێکەوتە خراپەکانی بەکارهێنانی (ئایپاد) لەسەر لایەنەکانی (کۆمەڵایەتی ، دەرونی ، جەستەیی ، زمانی) منداڵان بە بۆچونی بەخێوکەران , دەرکەوت کە بەگشتی کاریگەری لەسەر هەر چوار لایەنەکە هەیە, توێژەر ئەم دەرئەنجامە بۆ ئەوە دەگەڕێنێتەوە کە ئامێرە ئەلکترۆنیە زیرەکەکان بەجۆرێك دروستکراون کە کاریگەری و لێکەوتەیان هەبێت لەسەر سەرجەم لایەنەکان و ناوەڕۆکی بابەت و ئەپلیکەیشنەکان بەجۆرێکن کە منداڵ زۆر مەیلیان هەبێت بۆ بەکارهێنانیان.

سەبارەت بە ئاشکراکردنی لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنەکانی (کۆمەڵایەتی ، دەروونی ، جەستەیی, زمانی) بە پێی گۆڕاوی(ڕەگەز) ، دوای شیکردنەوەی داتاکان دەرکەوت کە هیچ جیاوازی بەڵگەداری ئاماری لە نێوان منالآنی کچ و کوڕ نیە لە دەرئەنجامدا لەسەر لایەنی کۆمەڵایەتیی منداڵەکان ، ئەو دەرئەنجامە ئەوە دەردەخات کە منداڵ لەو قۆناغەی تەمەنەداهێشتا جیاوازی ڕەگەز نەبوەتە فاکتەر بۆ کاریگەربون بە لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد و منداڵان هەردوو ڕەگەز وەك یەك دەکەونە ژێر کاریگەری ئامێرە ئەلکترۆنیەکان لە لایەنی کۆمەڵایەتی بەڵام جیاوازی بەڵگەداری ئاماری لە نێو منداڵەکان بەدیدەکرێت بە پێی گۆڕاوی ڕەگەز لە لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنەکانی (دەرونی و جەستەیی و زمانی) بەجۆرێك کە کاریگەری لەسەر منداڵانی (کچ) زیاترە بە بەراورد بە کوڕەکان, دەکرێت ئەو دەرئەنجامە بەوە شیبکرێتەوە کە کچەکان زیاتر کارلێکراوتر دەبن بەهۆی شێوازی پەروەردەی کۆمەڵگای کورد بۆ کچەکان.

سەبارەت بە ئامانجی ئاشکراکردنی لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئایپاد لەسەر لایەنەکانی (کۆمەڵایەتی ، دەروونی ، جەستەیی، زمانی) بە پێی گۆڕاوی (تەمەن)، دوای شیکردنەوەی داتاکان لە ئەنجامەکاندا دەرکەوت کە هیچ جیاوازییەکی بەڵگەداری ئاماری نیە لە نێوان لێکەوتەکانی بەکارهێنانی (ئایپاد) لەسەر منداڵانی لە لایەنەکانی (کۆمەڵایەتی ، دەرونی ، جەستەیی و زمانی) بە پێی گۆڕاوی (تەمەن)، توێژەر پێی وایە

كە ئەو دەرئەنجامە زۆر ئاساييە و چونكەتەمەنى (٤) ساڵى و (٥) ساڵى دوو تەمەنى لەيەك نزيكن بۆيە جياوازيەكى ئەوتۆ دروست ناكات.

سەبارەت بە ئاشكراكردنى لێكەوتەكانى بەكارهێنانى ئايپاد لەسەر لايەنەكانى (كۆمەڵآيەتى و دەروونى و جەستەيى و زمانى) مندالآن بەپێ گۆڕاوى (ژمارەى كاتژمێرەكانى بەكارهێنانى ئايپاد)، دواى شيكردنەوەى داتاكان لە رێگاى بەكارهێنانى (One –way ANOVA) ئەنجامەكان دەريانخست كە جياوازى بەڵگەدارى هەيە (بە پێى ژمارەى كاتژمێرەكانى بەكارهێنانى ئايپاد), بەجۆرێك تا ژمارەى كاتژمێرەكان زياتر بێت ئەوا كاريگەرى لەسەر لايەنەكانى (كۆمەڵآيەتى و دەروونى و جەستەيى و زمانى) مندالآن زياتر دەبێت, ئەم دەرئەنجامە بە دەرئەنجامێكى پڕ بايەخ دادەنرێت, چونكە ئاشكراى دەكات بە زيادبوونى كاتى بەكارهێنان و ياريپێكردنى ئامێرە ئەلكترۆنيەكان لەلايەن منداڵەوە وادەكات كە منداڵ زياتر بكەوێتە ژێر كاريگەرى ئەو ئامرازانەوە وكار لە شێوازى ژيان و بيركردنەوە و ڕەفتارى بكات و دابېڕێت لە كۆمەڵگا, بۆيە ئەم دەرئەنجامە دەرئەنجامێى زۆر دروستە .

بەشى پێنجەم

راسپاردە و پێشنيارەكان

يەكەم : راسپاردەكان

بە پێى ئەنجامەكان دەركەوت كە منداڵەكان بەشێوەيەكى گشتى بە ئاستى مامناوەند بەكارهێنانى ئايپاد كارى لێكردوون بەتايبەتى بەزيادبوونى كاتى بەكارهێنان كاريگەريەكەى زياتر دەبێت, بۆيە پێويستە بەرێوەبەرايەتى پەروەردە لە ڕێگاى سيمينارەوە مامۆستا و بەخێوكەرانى منداڵان هۆشياركەنەوە ئاشنايان بكەن بە لايەنە خراپەكانى زۆر بەكارهێنانى ئامێرە ئەلكترۆنيەكان و ئاپاد بەتايبەتى و رێنمايى بەخێوكەران بكەن كە چۆن پەروەردەيەكى دروست دەكەن لە سەردەمى تەكنەلۆژيادا.

دووەم : پێشنيارەكان

١. ئەنجامدانى توێژينەوەيەكى هاوشێوەى ئەم توێژينەوەيە بەڵآم لەسەر سامپڵێكى زياتر .

٢. ئەنجامدانى توێژينەوە بە هەريەك لە لايەنەكانى (كۆمەڵايەتى و دەروونى و جەستەيى و زمانى) بە شێوەى سەربەخۆ و جيا جيا بە پێى پسپۆڕى توێژەر.

سەرچاوەكان

١. بعزيز. ابراهيم(٢٠١٢)تكنولوجيا و الاتصال الحديثة و تأثيراتها الاجتماعية و الثقافية,دار الكتب الحديث,القاهرة.

٢. سميحة,برتيمة(٢٠١٦-٢٠١٧)الالعاب الالكترونية و العنف المدرسي- دراسة ميدانية على عينة من تلاميذ متوسط الشهيد عروك قويدر- بلدية المرارة ولاية الوادي-رسالة ماجستير غير منشورة, جامعة محمد خيضر- بسكرة.

٣. الشمالية,ماهر عودة,الحام,محمود عزت,كافي,مصطفى يوسف(٢٠١٥), الاعلام الرقمى الجديد,دار الاعصار العلمى للنشر و التوزيع,عمان.

٤. طقاطقة , شيرين (٢٠١٨) تعريف الأجهزة الذكية, com.mawdoo٣, تاريخ ٢٠٢٠/٨/٢٢.

٥. الكندري,هبة(٢٠١٩) الدور التربوي للأجهزة الذكية (ألأيباد) للنمو الغوي لدى أطفال مرحلة رياض الأطفال من وجهة نظر أولياء الأمور بدولة الكويت, مجلة البحث العلمي في التربية, العدد, الجزء ١٣.

٦. هاجر, غناي(٢٠١٦-٢٠١٧) أثر أستخدام تكنولوجيا الاتصال الحديثة في التنشئة الاجتماعية للطفل الجزائرى- دراسة ميدانية على عينة من الاولياء بمدينة أم البواقي, رسالة ماجستير غير منشورة, جامعة العربي بن مهيدي – أم البواقي .

سەرچاوەى ئينگليزى:

7. Alzannan, Badr M. M. ,2015, The Effect of Using Ipad on the Achievement of Children in Layla Kindergarten in Saudi Arabia, IOSR Journal of Research & Method in Education (IOSR-JRME) e-ISSN: 2320–7388,p-ISSN: 2320–737X Volume 5, Issue 1 Ver. II (Jan - Feb. 2015), PP 58-65 .

8. Bartholow, B.D., Bushman, B.J. and Sestir, M.A., 2006. Chronic violent video game exposure and desensitization to violence: Behavioral and event-related brain potential data. Journal of experimental social psychology, 42(4), pp.532-539.

9. Hjorth, Larissa (2011) Games and Gaming an Introduction to New Media, Berg, Oxford - New York.

10. Khoo, Elaine, etc, 2015, iPads and opportunities for teaching and learning for young children, Faculty of Education, The University of Waikato Campus Crèche Trust, Hamilton.

11. Kuta, Cristina E.,2017, The Negative Impact of Excessive Screen Time on Language Development in Children Under 6-Years-Old: An Integrative Review with Screen Time Reduction Toolkit and Presentation for Outpatient Pediatric and Family Health, University of Massachusetts Amherst, College of Nursing.

12. Neumann, Michelle M, Neumann, David L,2017, The use of touch-screen tablets at home and pre-school to foster emergent literacy, Journal of Early Childhood Literacy, Griffith University, Downloaded from http://hdl.handle.net/10072/348630.

13. Saylor, Cristi M., Rodriguez, Gloria,2012, Using the iPad and a Sequence of Apps for Young Children with Multiple Disabilities, California Beaf- Blinb Services, (Vol. 17, No. 2).

14. Schleicher, Andreas, 2019, Impacts Of Technology Use On Children: Exploring Literature On The Brain, Cognition And Well-Being, OECD Education Working Paper No. 195.

15. Singer, Jaclyn, 2015, The Effects of Ipad Devices on Elementary School Students' Mathematics Achivement And Attitudes, A thesis from Northeastern University Boston, Massachusetts.

پاشكۆكان

پاشكۆی (١)

ژ	ناوی سیانی پسپۆران	پسپۆڕی	شوێنی كار
١	پ. د. جبار احمد عبدالحمن	پەروەردە	زانكۆی كۆیە-فەكەڵتی زانست- كلینیكەل سایكۆلۆجی
٢	پ. د. سليم بطرس الياس	كۆمەڵناسی	زانكۆی سەلاحەددین-كۆلێژی ئاداب- بەشی كۆمەڵناسی
٣	پ.ی.د. هێرش رسول مورادی	ڕاگەیاندن	زانكۆی ڕاپەرین
٤	د. عبدالخالق ابراهيم مصطفى	ڕاگەیاندن	زانكۆی پۆلیتەكنیكی هەولێر - بەشی ڕاگەیاندن

پاشکۆی (٢)

پێوانەکە بە شێوەی کۆتایی

فۆرِمی ڕاپرسی

دایك و باوکی بەرێز.....

پاش سڵاو

ئەم ڕاپرسیە بە مەبەستی ئەنجامدانی توێژینەوەیەکی زانستی سازدەکرێت بەناوی (لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ئامێرە ئەلکترۆنیەکان (ئایپاد بە نمونە)لەلای منداڵانی باخچەکانی ساوایان) و دڵنیابە کە سەرجەم زانیاریەکان بۆ مەبەستی لێکۆڵینەوەی زانستی بەکاردێت ,بۆیە پێویست ناکات ناو و ناونیشانی خۆت و منداڵەکەت بنوسیت, بۆئەم مەبەستەش توێژەر داواکارە لە بەرێزتان زانیارییەکانی ناو فۆرِمەکە بە دروستی وەڵآم بدەنەوە لە ڕێگای خوێندنەوەی برِگەکان و دانانی هێمای (✓) لە ژێر ئەو بژاردەی کە لەگەڵ رای بەرێزتان گونجاوە, و تکایە دڵنیابە لەوەی کە وەڵامی سەرجەم برِگەکانت داوەتەوە .....

لەگەڵ ڕێز و سوپاسدا

پرسیارە گشتیەکان

دایك و باوکی بەرێز , هیمای (✓) دابنێ لە بەردەم وەڵآمی پێویست و گونجاودا:

- ڕەگەزی منداڵ : کچ ( ) کوڕ ( )
- تەمەنی منداڵ : ٤ ساڵ ( ) ٥ ساڵ ( )
- تکایە ئەو ماوەیەی دیاریبکە کە منداڵەکەت تیایدا یاری بە ئایپاد دەکات لە رۆژێکدا:

نزیکەی یەك کاتژمێر ( ) نزیکەی دوو کاتژمێر ( ) نزیکەی سێ کاتژمێر ( ) زیاتر لە سێ کاتژمێر ( )

بواری کۆمەڵایەتی:

ژ	برِگەکان	هەمیشە وایە	زۆرجار وایە	هەندێ جار وایە	بەدەگمەن وایە	هەرگیز وانییە
١	زۆر بەکارهینانی ئایپاد بووەتە هۆی دابرِانی منداڵەکەم لە کەسانی دەوروبەر.					
٢	کە میوانمان دێت منداڵەکەم هەر سەرقاڵی ئایپادە و فەرامۆشیان دەکات.					
٣	حەز ناکات یاری بکات لە گەڵ منداڵآن بەڵکو زیاتر حەزدەکات یاری بە ئایپاد بکات.					
٤	حەزناکات سەردانی ماڵان بکەین بەڵکو پێی خۆشترە یاری بە ئایپاد بکات.					
٥	هێندەی کارەکتەرەکانی ناو ئایپادەکەی بەلاوەگرنگە هێندە کەسانی دەوروبەری بەلاوە گرنگ نیە.					
٦	ڕێگە نادات منداڵی دیکە بەشداری بکات لە یاریکردن بە ئایپادەکەی.					
٧	لاسایی کارەکتەری یارییەکانی ناو ئایپادەکە دەکاتەوە و توندوتیژی دەنوێنێت.					
٨	لەگەڵ ئەندامانی خێزان دانانیشێت بۆ نانخواردن بەهۆی سەرقاڵبوونی بە ئایپادەکەیەوە.					

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بواری دەروونی:

ژ	بڕگەکان	هەمیشە وایە	زۆرجار وایە	هەندێ جار وایە	بەدەگمەن وایە	هەرگیز وانییە
١	. کاتێك کە ئایپادی پێ نەبێت بێزاردەبێت					
٢	. کە ئایپادی لێ وەرگرم زۆر تورە دەبێت					
٣	دوای بەکارهێنانی ئایپاد نیشانەی خەمۆکی پێوە دیارە.					
٤	ئەگەر ئایپادی پێ نەبێ بیانوو بە هەموو شتێك دەگرێ.					
٥	دوای بەکارهێنانی یاریەکانی ئایپاد خەونی ناخۆش دەبینێت.					
٦	. لە ئاکامی بەکارهێنی ئایپاددا فێری خوی خراپ بووە					
٧	هەستدەکەم توانای بیرکردنەوەی لاوازبووە بەهۆی بەکارهێنی ئایپاد.					
٨	توانای سەرنجدانی بۆ رووداوەکانی دەوروبەری نزم بوووەتەوە.					

بواری جەستەیي:

ژ	بڕگەکان	هەمیشە وایە	زۆرجار وایە	هەندێ جار وایە	بەدەگمەن وایە	هەرگیز وانییە
١	هێندە یاری بە ئایپاد دەکات چاوەکانی سور دەبنەوە.					
٢	کاتەکانی خەوتنی تێکچووە بەهۆی بەکارهێنانی ئایپادەوە.					
٣	هێندە دانیشتوە بۆ یاریکردن بە ئایپاد, توانای یاریکردنی جەستەیی و جوڵەیی نەماوە.					
٤	یاریکردن بە ئایپاد کاری کردۆتە سەر شێوازی نانخواردنی.					
٥	زۆر دانیشتنی بۆ یاریکردن بە ئایپاد کاری لە کێشی کردووە.					
٦	زۆر دانیشتنی بۆ یاریکردن بە ئایپاد کاری لە جەستەی کردووە وەك بڕبڕەی پشتی و ملی...هتد.					

بواری زماني:

ژ	برگەکان	هەمیشە وایە	زۆرجار وایە	هەندێ جار وایە	بەدەگمەن وایە	هەرگیز وانییە
١	زیاتر وشەکانی ناو ئاپیاد بەکاردەهێنێت نەك وشەکانی ناو خێزان(زمانی دایك).					
٢	پێی خۆشترە گۆرانیە تۆمارکراوەکانی ناو ئاپیادەکەی بلێتەوە نەك قسەی ئاسایی بکات.					
٣	ناتوانێت بەجوانی گفتوگۆ بکات.					
٤	بەهۆی سەرقاڵبوونی بە ئایپادەوە زۆر بەکەمی پرسیار دەکات لەو شتانەی کە لە دەوروبەریدا هەن.					
٥	بەهۆی کاریگەری ئایپادەوە ناتوانێت بە زمانێکی ڕەوان قسە بکات.					
٦	وشە و گوزارشتی نەشیاو بەکاردەهێنێت کە لە یاریەکانی ئایپادەوە فێربووە.					
٧	بەهۆی کاریگەری ئایپادەوە زۆر بەقورسی وشەکان دەردەبڕێت.					
٨	بەهۆی کاریگەری ئاپیادەوە هێما و وشەی کورت بەکاردێنێت لەبری ڕستەی تەواو بۆ خستنەرووی داواکاریەکانی.					